

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
УЛУТТУК ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ

Ч. АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА
АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНЫН ТАРЫХЫ

Адабияттаануу

IX том

Үчүнчү басылышы

Академик А.А.АКМАТАЛИЕВДИН
жалпы редакциясы астында

КУТ-БЕР»
БИШКЕК – 2017

УДК 821.51.0
ББК 83.3 Ки
Ы 99

Кыргыз Республикасында 2014–2020-жылдары мамлекеттик тилди өнүктүрүүнүн жана тил саясатын өркүндөтүүнүн улуттук программасы боюнча Кыргыз Республикасынын Президентинин Жарлыгы (2014-ж. 2-июнь, № 119) жана Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн токтомунун (2015-ж. 6-апрель, № 151-б.) негизинде жарык көрдү

Басмага Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунун
Окумуштуулар Кеңеши тарабынан сунуш кылынды

Редколлегия:

Акматалиев А.А.	Мусаев С.Ж.
Байгазиев С.О.	Садыков Т.
Жайнакова А.Ж.	Токтоналиев К.Т.
Маразыков Т.	Эркебаев А.Э.

Ы 99 **Кыргыз адабиятынын тарыхы. Адабияттаануу.**
А.Акматалиевдин жалпы редакциясы астында. –
Бишкек: 2017. IX том. 768 бет.

ISBN 978-9967-12-667-1

Бул китепте профессионалдык адабиятыбыздын ар түрдүү проблемалары тууралуу изилдөөлөрдү жүргүзүп келишкен адабиятчылар менен сынчылардын чыгармачылык портреттери берилди.

Бул эмгек мугалимдерге жана студенттерге окуу куралы катары арналат.

Ы 4603020000-17

УДК 821.51.0
ББК 83.3 Ки

ISBN 978-9967-12-667-1

© Манастаануу, 2002, 2004
© Ч. Айтматов атындагы Тил
жана адабият институту, 2012
© КР УИА, 2017
«Кут-Бер», 2017

РЕДКОЛЛЕГИЯДАН

Кыргыз адабият таануу илими улуттук жазма адабият менен удаалаш жаралып, аны менен синхрондуу өңүп өсүп, калыпталды. Өлкөнүн турмушундагы социалдык-тарыхый жана маданий шарт-жагдайга жараша бул процесс объективдүү мүнөздөгү бир катар өзгөчөлүктөр менен коштолду. Жалпысынан кыргыз адабият таануусу ыкчам өңүктү, салыштырмалуу кыска убакыт аралыгында көркөм сөз өнөрүнүн фактыларын талдап түйүндүрүндө кыйла бийик деңгээлге көтөрүлүшкө жетишти десек аша чапкандык болбойт.

Жыйырманчы кылымдын соңундагы тарыхый бурулуш биздин элдин руханий маданиятындагы, ошонун ичинде көркөм адабиятындагы бүтүндөй бир этапты жыйынтыктады. Коомдук турмуштун бардык чөйрөлөрүндө болуп жаткан терең өзгөрүүлөр өткөн мезгилде топтолгон тажрыйбаны жалпылаштыруу, андагы позитивдүү көрүнүштөрдү иргеп алуу зарылдыгын пайда кылды. Колуңуздагы коллективдүү эмгек ушул илимий жана практикалык муктаждыктан улам жаралды.

Белгилүү болгондой, азыркы мезгилге чейин кыргыз адабият таануусунун калыптануусун жана өңүшүн, анын айрым өкүлдөрүнүн илимий чыгармачылыгын изилдөөгө арналган бир катар эмгектер жаралган. Алардын ичинен Кыргыз илимдер академиясынын Тил жана адабият институту тарабынан даярдалган «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы» аттуу эки томдуктун (1987; 1990-жж.) биринчи томундагы адабият таанууга жана адабий сынга арналган главаларды, К. Артыкбаев, А. Садыков, К. Асаналиев, М. Борбугулов, Ш. Үмөталиев, К.Бо-

булов, К. Даутов, А. Эркебаев, К. Байжигитов ж.б. айрым эмгектерин белгилеп коюшубуз абзел. Бирок, бүт бойдон адабиятчылар менен адабий сынчылардын чыгармачылыгын чагылдырып көрсөтүүгө арналган атайын эмгек азыркы мезгилге чейин жарала элек болучу.

Андыктан «Кыргыз адабият таануу илими жана сыны» аттуу китеп улуттук адабият таануубуздун тарыхын, андагы топтолгон тажрыйба, жетишилген ийгиликтерди конкреттүү окумуштуу, сынчылардын чыгармачылыктарынын мисалында көрсөтүү багытындагы алгачкы аракет болуп саналат. Ошондуктан, көлөм жагынан айрым портреттерде айырмачылыктар болду. Эмгек кыргыз адабий илимине жана адабий сынына салымы бар, борбордук басма сөздөрдө китептери чыккан, адабий процесске жандуу, активдүү катышкан окумуштуулардын жана сынчылардын чыгармачылык портреттеринен турат. Мындан тышкары, адабият таанууда ээлеген ордун эске алуу менен «Осмоновтаануу», «Айтматов таануу», «Токомбаев таануу» жана «Сыдыкбеков таануу» деген главалар киргизилди.

Эмгектеги адабиятчы жана сынчылардын чыгармачылык портреттери төмөнкү авторлор тарабынан жазылды:

КР УИАнын академиги **А. Акматалиев** – «А. Садыков» (ф.и.к. **А. Жантаев** менен бирдикте), «Л.Үкүбаева»; КР УИАнын корреспондент-мүчөсү, филология илимдеринин доктору, профессор **А. Садыков** – «Алгы сөз», «Кыргызстанда айтматовтаануу илиминин калыптанышы жана өнүгүшү» (ф.и.д. **А. Акматалиев** менен бирдикте), «Осмонов таануу илиминин калыптанышы жана өнүгүшү», «Ж.Самаганов», «Ө. Жакишев», «Т. Саманчин», «К.Асаналиев», «Т. Аскараров» (ф.и.д. **А. Акматалиев** менен бирдикте); филология илимдеринин докторлору **С.Байгазиев** – «М. Борбугулов», «А. Акматалиев»; **А.Мусаев** – «Сыдыкбеков таануу илиминин калыптанышы жана өнүгүшү»; **К.Байжигитов** – «Кыргыз адабий сынынын баскан жолу», «Токомбаев таануу илиминин калыптанышы жана өнүгүшү», «М. Дөгдүров», «Е.Озмитель», «М.Түлөгабылов»; **А.Кадырманбетова** – «К. Байжигитов», «А.Мусаев»,

«Ж.Бакашева»; С. Тиллебаев – «А. Эркебаев»; Д.Асакеева – «К. Эдилбаев», «Ж. Абдраимов»; педагогика илимдеринин доктору А.Муратов – «К.Бобулов», «М.Сулайманов», «Ж.Шериев»; филология илимдеринин кандидаттары К.Даутов – «Т.Жолдошев», «К.Укаев»; С.Карымшаков – «К.Артыкбаев»; К.Абакиров – «К. Даутов», «А.Турдугулов», «Ү. Култаева»; Н.Өмүрзакова – «К.Джидеева», «Ч.Джолдошева»; И.Султаналиев – «А.Абдразаков»; И. Жумабаев – «С. Жигитов»; Г.Орозова – «Д.Туратов», «С. Тиллебаев»; Р.Сыдыкова – «Б.Маленов», «Ж.Төлөев»; Н.Нарынбаева – «В.Вакуленко», «О.Ибраимов»; С.Егимбаева – «С.Карымшаков»; А.Жантаев – «К. Рысалиев»; Н.Ыйсаева – «А.Кадырманбетова»; Т. Колдошов – «К.Исаков»; ага окутуучу Ү. Беркбаев – «К.Ботояров», «М. Жумаев»; ага илимий кызматкерлер С.Егембердиева – «Б.Керимжанова»; Ж.Тургунбаева – «С.Байгазиев»; А.Жакыпбекова – «Х.Бапаев», «Күмөн Рысалиев»; З.Ажыматова – «Ш.Үмөталиев»; илимий кызматкер Р.Эшматов – «К.Ибраимов»; Н.Жороева – «С. Искендерова».

АЛГЫ СӨЗ

Адабият таануу илими үч чоң бөлүмдөн турат: адабият тарыхы, адабият теориясы жана адабият сыны. Адабияттын өзү, б.а. адабият тарыхы жаралмайынча анын теориясы да, сыны да болбойт. Демек, биринчилик адабият тарыхына таандык. Ал өзүнүн хронологиясы боюнча байыркы, орто кылым жана азыркы болуп бөлүнүп окулат. Адабият тарыхы территориялык жагынан Прибалтика, Кавказ, Орто Азия деген сыяктуу чек араларга ажырайт. Ал эми этникалык жана тили жагынан түрк тилдүү, славян адабияттары жана башка болуп тармакталат.

Адабий чыгармалар өздөрүнүн көркөм методдору боюнча романтизм, сынчыл реализм, социалисттик реализм, модернизм өңдүү багыттарга жана агымдарга ажырайт. Анын лирикалык, эпикалык, драмалык деген тексттик, роман, повесть, аңгеме, трагедия, комедия сыяктуу жанрдык түркүмдөрү да бар. Кээ бир улуу классиктердин чыгармаларын баштан аяк изилдей турган Шекспир таануу, Пушкин таануу, Горький таануу же Ауэзов, Навои, Айтматов таануу сыяктуу тармактары да белгилүү.

Адабият таануу – бул өзүнчө илим. Анын предмети көркөм адабият. Демек, адабият деген эмне жана анын кандай спецификалык бөтөнчөлүктөрү бар экендигин ошол илим тармагы үйрөтөт.

Адабият таануу өз предмети менен тыкыс байланышта өнүгө тургандыктан, анын көркөм адабият менен байланыштуу да, ажырымдуу да жактары бар. Көркөм адабият – ал сөз искусствосу. Андай болгон соң адабиятчы адистин өз алдынча жазуу стили (б.а., өздүк «мени»), манерасы, жалпылап айтканда, оригиналдуу көркөм дүйнөсү болууга тийиш. Көркөм чыгарма жаратуу менен ал жөнүндөгү

илимди жаратуу – эгиз бир тууган сымалдуу. «Однако, – деп жазат белгилүү окумуштуу А.С.Бушмин, – за признаками близости не видеть принципиального различия в задачах и методах искусства и науки было бы ошибочным... Стиль научного исследования и стиль художественного произведения – вещи разные. Они принципиально отличаются друг от друга и сами по себе, и по своему целевому назначению... Богатство лексики, гибкость фразеологии, изящество стиля, живость и яркость изложения, смелость гипотез, сила воображения, интуиция все это чрезвычайно важные достоинства научных работ вообще и литературоведческих работ, имеющих дело с изящной материей в особенности» .

Цитатадан көрүнгөндөй, илимий эмгекте да көркөм чыгармачылыкка мүнөздүү бир топ белгилер мүнөздүү экен, бирок, адабиятчынын эмгеги жандуу тил менен көркөм жазылыш керек десе эле кээ бирөөлөр патетика менен риторикага ашыкча берилип кетишет. Мында өзгөчө бир кылдаттык талап кылынат көрүнөт, б.а. К. И. Чуковскийдин тажрыйбасына таянып, көркөм стиль менен илимий стилди жуурулуштуруп, «аргындаштырып» жиберсе, жакшы болот экен. Ал мындай дейт: «Такие исследования, которые, вполне сохраняя свой строго научный характер и чуждаясь беллетристических вымыслов, были бы облечены в наиболее доходчивую, наиболее увлекательную, ясную и четкую форму»². Мисалы, Чуковскийдин өзүнүн эмгектерине жана «Жизнь замечательных людей» сериясында чыгарылган китептердин көбүнө ошондой «гибридик» стиль мүнөздүү.

Мына ошентип, искусство жөнүндөгү илим менен искусствонун өзү бири-бирин толуктап, бири экинчисине өтүшүп тура тургандыгы табигый көрүнүш болсо дагы, алардын ар биринин өз предметтери бар экендигин айныксыз чындык.

Биз адабият таануу туурасында кыскача сөз салдык, эми адабий сын маселесине келелик.

«Русская критика эпохи Чернышевского и Добролюбова» деген эмгектин кириш бөлүмүндө А. А. Чернышев мындай деп жазыптыр: «Сын» деген сөз гректин бизче ал

ганда «суждение» (ой жүгүртүү, талдоо – А. С.) маанисин берет. Чыгарма жөнүндө ар ким эле «бул балаңдай экен, тигил мындай экен» деп айта бериши мүмкүн. Бирок, сындын мындай жөнөкөй (примитивдүү – А.С.) түрүнөн башка да профессионалдуу, татаал түрү бар. Мындай сын макалалардан Сиз чыгарманын идеялык мазмуну, образдары, көркөмдүк өзгөчөлүктөрү тууралуу ой жүгүртүүлөрдү таба аласыз. «Аларда сынчы каармандардын жеке тагдырлары аркылуу кылымдын социалдык, моралдык проблемаларын көрө алат. Ал жазуучунун художник катарында күчтүү жана мүчүлүш жактарын, анын чыгармачылыгынын өзгөчөлүктөрүн ачып берет, турмуш менен көркөм искусствону салыштырып, таанып билүүгө үйрөтөт»³. Ушул маселеге байланыштуу эми А.С. Бушминдин оюн байкаштырып көрөлү: «В моем представлении литературная критика своими существенными чертами сливается с понятием литературоведения. И все, что выше говорилось о литературоведении, относилось также и к литературной критике... по более справедливым понятиям нашего времени, литературная критика в принципе совпадает с литературоведением в широком смысле слова, с его основными слагаемыми – историей литературы и теорией литературы, – точнее сказать, является тем же литературоведением, но обращенным к современному литературному движению»⁴.

Демек, бир аз чечмелей турган болсок, адабият таануу ретроспективдик түрдө көбүнчө артка, тарыхка караса, адабий сын – бүгүнкү күндү, б.а. жандуу адабий процесси өз предметим деп эсептейт. Адабият таануу болсо өтө тыкан илимий аргументтерге жана кортундуларга таянса, адабий сын өз мезгилинин көркөм чыгармачылыгына таасир этүүчү күч, б.а. аны «кыймылдагы эстетика» деп туура мүнөздөп жүрүшөт. Сында илимий эмгектерден айырмаланган публицистикалуулук анын негизги касиеттеринин бири болуп эсептелет.

Адабий сын адабият тарыхы жана теориясы менен бирдикте, аларга таянуу менен өсүп-өнүгөт, б.а. сынчылардын эмгектеринде тарыхый да, теориялык да аспекти катышат. Ошентип, көркөм адабият менен адабият

таануу илими кандай жакын (эгиз бир тууган) болсо, сын да адабият таануу менен ошондой мамиле-ымалада турат. Муну менен катар жогоруда белгиленгендей, алардын өз алдынча методологиясы жана методикасы бар.

Сын көркөм адабияттын алдында жүрүп, анын өнүгүш багыттарын аныктайт. Мисалы, улуу революциячыл-демократтардын доорунда сын ошондой улуу миссияны аткарган. Алсак, Белинскийдин сын макалалары коомду алдыга жылдыруучу чоң күчкө айланган.

Адабият таануу жана сын өзүнчө жанрларга жана түрлөргө бөлүнөт. Мисалы, илимий адабиятты монография жана илимий популярдуу очерк, көп жана бир томдук түрүндөгү эмгектер, адабият тарыхы (көп жана бир томдук түрүндө), макалалар жыйнагы (жекече автордук же коллективдүү) сыяктуу түрлөргө ажыратсак болот.

Монография – кандайдыр бир илимий чоң проблемаларга арналган концептуалдуу эмгек. Алсак, «Кыргыз совет прозасы» (К. Асаналиев), «Манас эпосунун генезиси» (Р. Кыдырбаева), «Кыргыз совет адабиятындагы улуттук жана интернационалдык проблемасы» (А. Садыков), сыяктуу бир катар эмгектерди атасак болот. Көп томдуулукка: «Көп улуттуу советтик адабияттын тарыхы» (6 том), «Дүйнөлүк адабият тарыхы» (9 том) ж.б. кирет. Адабият тарыхына: Москвадан жана Орто Азия элдеринин борбор шаарларынан жарык көргөн казак, тажик, өзбек, кыргыз адабияттарынын тарыхын атасак ылайык келет.

Ал эми адабий сындын жанрларына келе турган болсок, алардын ичинен эң эле көп таралганы макала менен рецензия. Макаланы: илимий, илимий-популярдуу, проблемалуу, полемикалуу, обзордук, диалогдук же макала-эссе түрүндө жазса болот. Булардын ар бирине мисал айтуунун кажети жок. Бир гана акыркы түрүнө мисал катарына Ч. Айтматовдун «Жаңы жээктин ачылышы» аттуу эссенин атасак ылайык келет. Ал С. Эралиевдин «Жылдыздарга саякат» поэмасына арналып, «Правда» газетасына (1964, 26-окт.) басылган.

Адабий сындын жогоруда аталгандардан башка да бир түрүн белгилеп кетелик. Мисалы, ага Н. Байтемировдун «Сынбы же кыжырлануубу?» (Советтик Кыргызстан,

1958, 14-сент.) аттуу макаласы мисал болот. Аны, биздин оюбузча, макала-фельетонго киргизсек туура келет. Мындан башка да сында: адабий портрет, библиографиялык кабар өңдүү чакан жанрлар да жашап келет.

Биз жогорудагы кыскача обзордо адабияттаануу жана сындын арасындагы жалпылыктар жана айырмачылыктар тууралуу сөз салдык. Ал эми эмгектеги портреттик параграфтарда сынчылар менен адабиятчылардын эмгектери өз алдынча тема коюлуп, сын менен адабият таануу өз ара жиктелбей, бирдикте каралып, талдоо берилет.

АДАБИЯТТАР

¹ Чуковский К. Высокое искусство. – М., 1978, 40-бет.

² Чуковский К. Көрсөтүлгөн китепте, 40-бет.

³ Чусская критика эпохи Чернышевского и Добролюбова. М.: Худлит, 1989. – 3-бет.

⁴ Бушмин А. С. Көрсөтүлгөн китепте, 87-бет.

КЫРГЫЗ АДАБИЙ СЫНЫНЫН БАСКАН ЖОЛУНАН

Кыргыз адабий сыны чыгармачылык ишмердүүлүктүн жана илимий ой жүгүртүүнүн өзгөчө формасы катарында ХХ кылымдын 20-жылдарынын орто ченинен тарта пайда боло баштады. Бирок ошондой болсо да мындай татаал жана спецификалуу өнөрдүн маданий-эстетикалык өбөлгөлөрү улуттук кыртышта буга чейин эле жашап келген. Атап айтканда улуттук адабий илимдин алгачкы элементтери коомдук аң сезимдин башка формаларындай эле адеп элдик оозеки чыгармачылыктын эстетикасында орун алып, ал көркөм ойдун диалектикасына ылайык акырындык менен калк тарабынан улам өөрчүтүлүп олтурулган. Атап айтканда көркөм өнөрдүн системасында адабияттын алган орду, анын өзгөчөлүктөрү, жанрлары, образдуулук жана поэтикалуулукка байланыштуу маселелер бири-биринен ажыратылып түшүндүрүлгөн, көркөм жана эстетикалык баа берүүнүн коллективдүү жана примитивдүү формалары иштелип чыгылган. Ал эми акындар поэзиясы элдик сынчыл ойдун өнүгүшүндөгү өзгөчө бир этап катары чыккан. Баа берүүдөгү индивидуализм, чыгармаларга идеялык-тематикалык жана жанрдык жактан мүнөздөмөлөр, адабияттын жалпы абалына, өсүшүнө тарыхый-адабияттык экскурс чыгармачылык чеберчиликке айрым аныктамаларды ыйгаруу, полемика жүргүзүүнүн формаларына көнүгүү сыяктуу сапаттар алдыңкы планга чыга баштаган. Бара бара фольклордук эстетикадагы элдик адабий сынчыл мүнөздөгү элементтер көркөм жана эстетикалык көз караштардын өзүнчө бирдиктүү тармагын түзүүгө бет алып, жөнөкөй формада болсо да ырчылар поэзиясында анын чыгаан өкүлдөрү тарабынан ар тараптуу өркүндөтүлгөн.

Кийинчерээк улуттук маданий кыртышта жазма адабияттын алгачкы үлгүлөрүн жаратуу иши колго алынып, сабаттуу жана чыгармачылык өнөргө кызыккандардын катары аз-аздан көрөңгөлөнө баштаганда адабий сын жана адабият таануу жаңы кырдаалга ылайык өзүнүн мурунку элементтерин мазмундук жана формалык жактан жаңы касиеттер, белгилер менен байытып, табиятын сапаттык жагынан көтөрүүгө кадам таштаган. Бирок профессионалдуу мүнөздөгү адабий сын жана адабий илим жаралышы үчүн бул жагдайлар аздык кылмак. Ал үчүн ириде өзгөчө жаңы коомдук-тарыхый кырдаал зарыл эле. Андай тарыхый, саясий-экономикалык жана социалдык-маданий кырдаал кыргыз жергесинде Октябрь революциясынан кийин гана жаралды. Адегенде туташ сабатсыздыкты жоюу, улуттук журналистиканын пайдубалынын түптөлүшү, чыгармачыл интеллигенциянын калыптана башташы жана адабий китеп жарыялоо ишинин колго алынышы, башка элдердин адабий-эстетикалык салттарын аз-аздап өздөштүрүүнүн негизинде адабий сындын профессионалдык деңгээлдеги үлгүлөрү иштелип чыга баштады. Ошентип, адабий сын адабий илимдин телчигишине бирден-бир себепчи да болгон.

20-жылдардын орто ченинен тарта жаңы типтеги адабий-эстетикалык ой-пикирлердин пайда болушу Т. Жолдошев, М. Дөгдүров, К. Рахматуллин, Б. Данияров, А. Мыктыбеков, Ж. Муратов, А. Идрисов өңдүү сынчылар менен адабиятчылардын чыгармачылык демилгелерине байланыштуу чыккан. Ошону менен катар илимий жана сынчыл ойломдун бул тарамынын улуттук адабий кыртышта көрөңгөлөнүшүнө А. Токомбаев, К. Тыныстанов, К. Баялинов, К. Маликов, Ж. Жамгырчиев, А. Убукеев сыяктуу жазуучу, акындар да активдүү көмөк көрсөтүшкөн.

Макала таризинде көз жарган кыргыз адабий сынынын жана илиминин алгачкы үлгүлөрүндө кыргыз эл оозеки чыгармаларын жыйноо, жарыялоо, фольклордун жана жаш жазма адабияттын телчигишине, калемгерлердин тажрыйбасынын артышына, чыгармачылык өсүшүнө жагымдуу таасир тийгизиши туурасындагы ой-пикирлер чагылдырылган. Мындай аракеттер Т. Жолдошевдин, А. Токомбаевдин жана К. Мифтаковдун эмгектеринен орун алган.

Улуттук адабий илимдин элементтери адабий сындын үлгүлөрүндө иштеле баштагандыктан, сын жаңыдан телчигип келаткан көркөм дүйнөнүн күндөлүк абалына, маселелерине чапчаң аралашып, анын оош-кыйыштары туурасында коомдук пикир жаратып турган. Ошентип, 20-жылдары жарык көргөн «Кызыл гүл» аттуу коллективдүү поэтикалык жыйнак, К. Тыныстановдун «Касым ырларынын жыйнагы», А. Токомбаевдин «Ленин тууралуу», «Аялдар айнеги» (авторлош), С. Карачевдин «Эрик таңында», К. Баялиновдун «Ажар», М. Токобаевдин «Кайгылуу Какей» атуу китептери адабий сындын талдагыч таразасынан өткөн. Бул көрүнүш өз кезинде кыргыз сынында жаңы жанрлардын, б. а. баш сөз, рецензия, ар кыл көз караштагы макал өңдүү түрлөрдүн пайда болушуна алып келген. Бирок адабий сында чыгарманын көркөмдүк сапаттарын аныктоого, баалоого келгенде негизги принцип катарында анын социалисттик идеялуулугу жана таптуулугу, автордун саясий көз караштары, позициясы башка орунга коюлган. Адабий чыгарманын бөтөнчөлүктөрү, көркөмдүк мүнөзү, калемгерлердин изденүүлөрүндөгү өз алдынчалыктар, жалпылыктар сыяктуу адабий сын менен илимдин негизги проблемалары көмүскөдө калган. Ал түгүл сында көркөм чыгармага, сүрөткерге субъективдүү мамиле жасоо бурмалоочулук өңдүү терс сапаттар да орун алган. Бирок, улуттук адабий сындын жаралышы, анын коомдук-саясий, маданий турмушка активдүү аралашышы марксисттик-лениндик идеяларды; революциячыл көз караштарды жайылтууга жигердүү дем менен бет алышы илимий жана чыгармачылык ишмердүүлүктүн өзгөчө формасынын калыптанышына өбөлгө түзгөн.

30-жылдарда улуттук коомдук аңсезимдин формаларынын, адабият жана искусствонун тездик менен өнүгүшүнө жараша адабий сын да өзүнүн профессионалдык мүмкүнчүлүктөрүн кеңири ачууга бет алган, адабий процесске ишкердүү аралашкан. Сын Ө. Жакишев, Ы. Тойчинов, М. Кырбашев сыяктуу жаш адабиятчылардын М. Элебаев, Ж. Бөкөнбаев, К. Эшмамбетов өңдүү акын, жазуучулардын чыгармачылык аракеттери менен толукталган. Адабий-көркөм сындын алгалашына, анын жанрдык системасынын ба-

йышына, маркстык методологияга, талдоо методдоруна ээ боло башташына 1932-ж. 23-апрелде кабыл алынган ВКП(б) БКнын «Адабий-көркөм уюмдарды кайра түзүү» жөнүндөгү токтому бир жагынан оң, экинчи жагынан терс таасир тийгизген. Жазуучулар менен сынчылардын бирдиктүү көркөм-эстетикалык платформага негизделген бир уюмга баш кошушу, социалисттик реализмди чыгармачылыктын негизги жана башкы принциби катары таануу, аны ар тараптуу өздөштүрүү, жайылтуу иши өтө активдешкен. Бул Кыргызстан жазуучулар уюмунун I съездин өткөрүү мезгилинде өзгөчө күч алган. Жанрлардын өнүгүш абалы, жалпы адабий турмушта ээлеген орду, көркөм кыймылдын алгалоо процессине тийгизген таасири, акын-жазуучулардын саясий, идеологиялык позициялары, таптык принциптери да сында байма-бай сөзгө алынып турган. Ал жылдары саясий, идеологиялык ката тапкыч сындын иликтөө предметине айланган чыгармалардын катарына К.Тыныстановдун «Академия кечелери», С. Карачевдин «Эркисиз күндөр», Т. Сыдыкбековдун «Кең-Суу», М. Элебаевдин «Узак жол», Ж. Бөкөнбаевдин «Алтын кыз», Р. Шүкүрбековдун «Жапалак Жатпасов» сыяктуу туундулары кирет. Мындай талкууларга А.Токомбаев, М. Элебаев, К. Маликов өндүү акындар менен бир катарда М. Дөгдүров, Ө. Жакишев, Ы. Тойчинов, А. Идрисов сыяктуу сынчы, адабиятчылар да жигердүү катышышкан.

Адабий сынга көркөм чыгарманын партиялуулугу, таптуулугу, социалисттик реализмдин чыгармачыл жол-жоболорунан тышкары көркөм котормонун мааниси, акын-жазуучунун индивидуалдуулугу, адабияттардын өз ара таасирлери сыяктуу маселелер да колго алына баштаган. Айрыкча формализм жана натурализм боюнча жүргүзүлгөн талкуу, эл акындарынын чыгармачылык өзгөчөлүктөрү туурасында жазылган адабий портреттер адабий сындын илимий потенциалы кадыресе жетилип калганын, иликтөө диапозону кеңигендигин айгинелейт. Бирок кээде адабий фактыларга бир жактуу карамалай баа берүү, калемгердин саясий жана идеялык жаңылыштыктарына басым коюу, кай бир учурда өтө эле бурмалап, апыртмачылык, субъективдүү көз карашты таңуулоо адабий сында өнөкөт сыңа-

ры өкүм сүргөн. Сын майданында андай аракеттердин орун алышы жана күчөп кетиши жалпы көркөм чыгармачыл интеллигенциянын ишмердүүлүгүнө, адабияттын ургаалдуу өнүгүшүнө кедергисин тийгизбей койгон эмес. Натыйжада көптөгөн акын-жазуучулар менен адабиятчы-сынчылар репрессиянын курмандыгына айлаган.

40-жылдардагы адабий сын өзүнүн деңгээли, карама-каршылыктуу мүнөзү, адабий көркөм процесске тийгизген оң-тетири таасирлери жагынан кескин айырмаланат. Сынчыл ой-пикирдин мындай абалга кириптер болушу ошол мезгилдеги саясий, социалдык жана маданий абал, ага партиялык бийликтин тийгизген таасири менен түшүндүрүлөт. Айрыкча ВКП(б) БКнын 1940-ж. 2-декабрдагы «Адабий сын жана библиография жөнүндөгү», 1946-ж. 14-августтагы «Звезда» жана «Ленинград журналдары жөнүндө», 1946-ж. 26-августтагы «Драма театрларынын репертуары жана аны жакшыртуу чаралары жөнүндө» аттуу токтомдору карама-каршылыктуу, теңирден тескери роль ойногон. Аталган токтомдордун биринчиси негизинен адабий-көркөм сындын алгалашы үчүн теориялык жана практикалык маселелерди көтөрүп, анын адабий турмушка активдүү аралашышына реалдуу шарт түзсө, ал эми кийинки эки токтомдун пафосу такыр башкача болгон. Анын көрсөтмөлөрү жана чечимдери кыргыз адабий сыны менен илиминде вульгардык-социология мүнөздөгү багыттын дагы кенен кулач-жайышына түрткү берген. Натыйжада А. Токомбаев, К.Маликов, А. Осмонов өңдүү көрүнүктүү акындардын нукура реалисттик маанайдагы чыгармалары, Т. Саманчин, М. Богданова сыяктуу адабиятчы-сынчылардын изилдөө багытындагы эмгектери саясий жана илимий, идеялык жагынан зыяндуу көрүнүш катары бааланган. Мындай иликтөөлөр П. Балтин, Г. Нуров, Ж.Самагановдор тарабынан айрыкча өрчүтүлгөн. Вульгардыксоциологиялык адабий сын өзгөчө «Манас» эпосунун элдүүлүгүнө байланышкан талкууларда да караманча тескери роль ойногон.

40-жылдардын адабий сыны адабий илимдин толук түрдө калыптанышына жана илимий ой жүгүртүүнүн, чыгармачылык ишмердүүлүктүн бөтөнчө формасы ката-

рында өз алдынча жашоого бет алышына мүмкүнчүлүк түзгөн. Фольклор таануу тармактары кадыресе жандана баштаган. Айрыкча кыргыз элинин бай фольклорун изилдөөдө М. Ауэзов, В. Жирмунский ж.б. эмгектенишип, зор салым кошушкан. Бул мезгилде М.Богданова, Х. Карасаев, К. Рахматуллин, Т. Саманчин ж. б. чыгармачылык активдүүлүгү аракасында адабий илим жана адабий-көркөм сын коомдук турмушка жигердүү аралаша баштаган. Булардын изилдөөлөрүндө көркөм адабияттын табияты, мүнөздүү өзгөчөлүктөрү, анын түрлөрү, жанрлары, профессионал адабияттын пайда болуу, калыптануу жолдору, фольклор, ырчылар поэзиясынын жазма сөз өнөрү менен байланышы, сүрөткердин чыгармачылык оригиналдуулугу, чеберчилиги тууралуу проблемалар, ой-пикирлер бир кыйла таасын чагылдырылган. Ошону менен катар улут адабияттардын өз ара алакасы, көркөм мурас, салтчылык сыяктуу маселелер иликтөөлөрдүн башкы максатына айланган. Мындай аракеттердин жемиши катарында К. Рахматуллиндин «Кыргыз адабиятынын баскан жолу», «Кыргыз прозачылары», «Ырдан романга чейин», Т. Саманчиндин «Колониялык доордогу биздин адабият», «XIX кылымдын башындагы кыргыз жазгыч акындарынын чыгармачылык бөтөнчөлүктөрү», «Кыргыз совет адабияты отуз жыл ичинде», М. Богданова менен Х.Карасаевдин «Адабият жана анын багыттары жөнүндө кыскача түшүнүктөр» аттуу макалаларды атоого болот. Ошону менен бирге М.Богданова, Ө. Жакишев, Т. Саманчин жана К.Рахматуллиндер «Кыргыз адабиятынын очерктери» (1943) аттуу эмгекти жазышкан. Буга удаа эле М. Богданованын «Кыргыз адабияты» (1947) деген тарыхый очерки Москвадан жарык көргөн. Бул эмгектерде улут адабиятынын тарыхый этаптары, жаңы типтеги көркөм сөз өнөрүнүн пайда болушунун ички-тышкы өбөлгөлөрү, калыптануу-кыймыл, фактылык материалдардын адабий процесстеги ээлеген орду, баалуулугу, акын-жазуучулардын чыгармачылык изденүүлөрү туурасында көз караштарды кандайдыр бир системага салуу, классификациялоо, тарыхый-функционалдык жагынан аңдаштыруу демилгелери орун алган. Айрыкча Т. Саманчиндин «Кылыч жазуучу акын»

(1948) аттуу илимий эмгеги өзүнүн мазмундуулугу боюнча кыргыз адабий таануусунун олуттуу үлгүлөрүнө жатат.

50-жылдар – тарыхый мүнөзү жагынан адабий сындын жана илимдин өнүгүшүнүн өзгөчө мезгили. Анткени кыргыз калемгерлери сындын жана адабий илимдин ички табиятын, мүмкүнчүлүктөрүн кенен өздөштүрүп, профессионалдык чеберчиликтин сырларын үйрөнүп, адабиятка жана турмушка олуттуу таасир тийгизе баштаган. Бул мезгилде адабият илими, адабий сын Б. Керимжанова, Ж. Таштемиров, А. Салиев, Ш.Үмөталиев, К. Асаналиев, К. Укаев, М. Борбугулов, К.Артыкбаев, С.Байкожоев, А. Садыков, Б. Маленов, Э.Мамытбеков, К. Иманалиев, Ж. Төлөев, К. Рысалиев, Р.Кыдырбаева, Т. Аскарров, С. Жигитов, К. Бобулов, Ж.Абдраимов өңдүү сынчы жана адабиятчылар менен толукталган. Алардын чыгармачылык изденүүлөрүнүн натыйжасында адабий сын жана адабий илим өз-өзүнчө тарамдалып, спецификалык түрдө өз алдыларында жашоого бет алган. Адабий сында чыгармачылыктын илимий көркөм, публицистикалык формалары стилдик бөтөнчүлүктөр катары ишенимдүү түрдө көрүнгөн. Сынчыл ойлордун маданияты кадыресе бийиктеп, көркөм-эстетикалык туюмдун жеткилендигине тынымсыз умтулуу, көркөм адабият фактыларын аналитикалык планда талдоо кадимкидей күч алган. Сын биринчи иретте адабият чыгармаларынын көркөм-эстетикалык мазмунуну, формасын, сүрөткердин өнөрканасынын оригиналдуулугу менен индивидуалдуулугун талдоого болгон аракеттерди активдештирген.

Ошондой болгону менен кыргыз адабий сынында жана илиминде вульгардык-социологиялык сындын кесепеттеринен арылуу, анын адабий өнүгүшкө тийгизген жагымсыз таасирин ашкерелөө, маркстык методология менен куралданган илимий ой жүгүртүүнү ар тараптуу өнүктүрүү, партиялык көрсөтмөлөрдү кыйшаюусуз аткарууга демилгелерди күчөтүү биринчи планга чыккан. Мында борбордук «Правда» гезитинин адабият жана искусствонун өнүгүш абалын мүнөздөгөн, багытын аныктаган, мазмунуна баа берген баш макалалары жетекчилик роль ойногон. Анын беттеринде басылып чыккан «Адабий сындын деңгээли жогорулатылсын», «Адабий сындагы бурмалоочулукка кар-

шы», «Адабий сындагы партиоттук көз караштардын рецидивтерине каршы», «Кыргыз адабиятынын андан аркы жогорулашына карата» аттуу баш макалалардагы жоболор, көз караштар сындын жана илимдин илимий-теориялык, тарыхый-адабияттык, методологиялык-методикалык жактан андан ары өнүгүшүнө түздөн-түз багыт берген. Сынчыл жана адабияттык илимий ойлоонун маркстык көз караштын негизинде өнүгүшүнө чыгармачыл жагдайды жаңы шартка ылайыкташтырууга кам көрүү аракеттери кыргыз сынчы-адабиятчыларында да жигердүүлүк менен колго алына баштаган. Бул сыяктуу маселелер Кыргызстан жазуучулары уюмунун башкармасынын 9-пленуму (1953) жана анын 2-съездинде (1954) атайы каралып, талкууланган, тиешелүү жыйынтыктар чыгарылган.

Адабий изилдөөлөрдө фольклор менен жазма адабияттын карым-катышы, улуттар адабиятынын өз ара байланышы, таасирленүү, көркөм чеберчиликтин өөрчүү процесси, жанрлардын калыптануу эволюциясы, көркөм ой жүгүртүүнүн тарыхый кыймылынын өзгөчөлүктөрү, алардын улут, адабиятынан алган орду өңдүү маселелер, котормо өнөрүнүн проблемалары күн тартибине курч коюла баштаган. Бул багытта адабиятчы М. Богданованын «XIX кылымда жана XX кылымдын башында кыргыз адабиятынын тарыхынын кээ бир маселелери жөнүндө», «Фольклордон жазма адабиятка карай», К. Асаналиевдин «Орус классикалык жана совет адабиятынын кыргыз адабиятындагы традицияларынын кээ бир маселелери», А. Салиевдин «Прозалык чыгармаларды кыргыз тилине которуунун кай бир маселелери», Ш. Үмөталиевдин «Адабиятыбыздын айрым маселелерине карата», Б. Керимжанованын «Кыргыз адабиятынын жаралышы жана өсүшүнө орус адабиятынын тийгизген таасири жөнүндө» өңдүү макалалары жарыяланган.

Кыргыз адабий сын менен адабият таануусунда сүрөткердин чыгармачылык өнөрканасынын өзүнчөлүктөрү, алардын образдуу ойлоосундагы оригиналдуулук, индивидуалдуулук, көркөм чеберчилик маселелери, улут адабиятынын тарыхынан алган орду, мааниси сыяктуу проблемалар тарыхый-функционалдык, тарыхый-типоло-

гиялык, тарыхый-конкреттүү аспектилерде илимий жалпылаштырууга алына баштаган. Бул маселелер ириде жаңычылык жана салтчылык ыңгайында каралып, асыресе А. Осмоновдун адабий мурасынын тегерегинде көбүрөөк сөз болгон. А. Осмоновду таануу илимий жактан андаштыруу ишинин активдеши адабиятчы Ш. Үмөталиевдин чыгармачылык демилгесинен башталган. Анын «А. Осмоновдун поэзиясы жөнүндө» (Сов. Кыргызстан, 1953, №2), «Актуалдуу ойдун акыны» (Ленинчил жаш, 1955, II-дек.), «Канаттуу поэзия» (Сов. Кыргызстан, 1956, № 2), «Турмуш жана акын» (Ала-Тоо, 1958, № 4) аттуу макалалары жаңычыл акын сүрөткер жөнүндөгү сындагы жана адабий илимдеги жаңычыл, оригиналдуу көз караштардын төл башы болгон. Илимий жана сынчыл турмуштагы мындай маселелер Р. Кыдырбаева, К. Артыкбаев, З. Мамытбеков, А. Садыков сыяктуу ошо кездеги жаш адабиятчылардын эмгектеринде андан ары улантылган. Мындан сырткары А. Токомбаев, Т. Сыдыкбеков, М. Элебаев, Ж. Бөкөнбаев, Р. Шүкүрбеков, С. Эралиев өңдүү калемгерлердин көркөм өнөрканаларын ачуу ишинде адабиятчылар табылгалуу идеялыккөркөмдүк, поэтикалык сапатын талдап, аныктоодон тарта акын-жазуучулардын чыгармачылык жолун, жанрлардын эволюциясын андаштырууга дейре барышкан жана бул багытта кадимкидей чыгармачылык менен изденишкен. Мына ушундай жигердүүлүктүн, тынымсыз илимий изденүүнүн акыбети катары ошол жылдары жарыкка келген Б. Керимжанованын «Ж. Бөкөнбаевдин чыгармачылык жолу» (1950), «Кыргыз совет адабияты 25 жылда» (1956), Ж.Таштермировдун «Барпы Алыкулов» (1957), Ш.Үмөталиевдин «Аалы Токомбаев» (1958), «Алыкул Осмонов» (1958), Р. Кыдырбаеванын «А. Осмоновдун лирикасы» (1957), М.Богданованын «Токтогул Сатылганов» (Москва, 1959), «Кыргыз совет прозасынын очерктери» (1-бөлүм, 1957; 2-бөлүм, 1960), С. Байкожоевдин «Жазгыч акындар» (1959), Ж.Самагановдун «М. Горький жана кыргыз адабияты», Б.Маленовдун «Мукай Элебаевдин чыгармачылыгы» (1959) аттуу китептерин көрсөтүүгө болот. Аталган эмгектердин илимий деңгээли жана жанрдык формалары да ар башка.

50-жылдардын ичинде кыргыз адабиятынын түрдүү маселелерин көтөргөн жана иликтеген жамааттык жыйнактар («Кыргыз адабияты жөнүндө макалалар жыйнагы», «Советтик кыргыз адабияты») жарык көрө баштаган. Адабий изилдөөлөрдө, сын чыгармаларында полемикалуу, өз позициясын ачык туюнтууга умтулгандык, проблемалуулук, методологиялык жана методикалык жактан негиздүүлүккө аракеттенүү сыяктуу сапаттар да байкалган.

1958-ж. кыргыз адабияты менен искусствосунун Москвада өткөн улуттук көркөм аң-сезимдин жана адабий сынчыл, илимий-теориялык ой-пикирдин өнүгүш тарыхын жалпылап, жыйынтыктаган жыйын гана эмес, мезгилдин таламдарына ылайык олуттуу жаңы милдеттерди, жоопкерчиликтерди жүктөгөн коомдук маанилүү окуя катары жылнаамага кирген. «Вопросы литературы» (1959, №11) журналында кыргыз адабиятчыларынын жана сынчыларынын жараткан эмгектеринин талкууланышы, андагы айрым омоктуу пикирлер улуттук сындын жана илимдин андан ары өнүгүшүнө, идеялык-теориялык, методологиялык негиздеринин бекемделишине, профессионалдык чеберчиликтин бийиктешине кыйла көмөк көрсөткөн.

60-жылдары адабият жана искусство чыгармаларын жетик талдоо, жанрлардын калыптануу кыймылын, улуттук көркөм сөз өнөрүнүн басып өткөн жолун илимий жактан аңдаштыруу, адабият фактыларын тарыхый жана теориялык планда системалаштыруу иши кадыресе жанданды. Ошону менен бирге адабий илим коомдук илимдин бир формасы катарында турмушка активдүү аралашууга аракеттерди жасаган. Адабий илимдин алдында ириде окурмандардын интеллектуалдык дүйнөсүн жаңылантуу, ойлоо мүмкүнчүлүгүн кеңейтүү, байытуу, активдештирүү үчүн камкордуктарды көрүү, маркстык-лениндик эстетиканын салттарын өнүктүрүү боюнча милдеттер турган. Арийне бул мезгилдеги адабий-илимий ой-пикирдин активдеши, анын иликтөө диапозонунун кулач жайышы көркөм адабий процесстеги тигил же бул тарыхый жана теориялык маселелердин тегерегиндеги козголгон талаш-тартыштардан да ачык байкалган. Б. Керимжанова, К. Асаналиев, Ж. Таштемиров, З. Мамытбеков, С. Байкожоев тарабынан

жазылган «Кыргыз совет адабиятынын тарыхынын очерктери» (1960) «Поэзиядагы мазмун менен форма» (Ленинчил жаш, 1963), «Көркөм мурастардын, адабий эстеликтердин баалуулугу» (Кыргызстан маданияты, 1967–68) тууралуу жүргүзүлгөн талкуулар кыргыз сыны менен адабият илиминин илимий-теориялык, методологиялык негиздеринин бекемделишин, айрым проблемалар тууралуу олуттуу ой жүгүртө алуу мүмкүнчүлүктөрүн көрсөткөн. «Очерктерде» улуттук көркөм сөз өнөрүнүн түрдүү жанрларынын пайда болушун, басып өткөн жолун обзордук бөлүмдөрдө камтуу, ал эми акындар поэзиясынын ири өкүлдөрүнүн, профессионал адабияттын чыгаан калемгерлеринин чыгармачылык портреттери өз мезгилинин рухуна ылайык чагылтылган. Атап айтканда, адабият тарыхынын негизин түзүүчү чыгармалар катары социалисттик революцияны, эмгек адамынын, жоокердин каармандыгын идеялизациялаган фактылар, саясий, партиялык мүнөз үлгү катары каралып, тарыхый принцип толук сакталбаган. Адабий талаштарда негизинен салтчылык жана жаңычылдык сыяктуу адабият теориясынын орчундуу маселелери сөз предмети катары көтөрүлүп, кеп конкреттүү жанрлардын өнүгүш мисалында (кыргыз прозасында – К. Бобулов, поэзияда – С. Жигитов) жана учурдагы көркөм адабий процесстин айдыңындагы С. Эралиев, У. Абдукаимов, Р. Рыскулов, О. Султанов өңдүү калемгерлердин жаңыдан жараткан айрым чыгармалардын тегерегинде жүргөн.

Кыргыз сынчылары менен адабиятчылары бул мезгилде профессионал адабияттын башталыш себептери, реализмдин жана социалисттик реализмдин идеялык-эстетикалык өбөлгөлөрү, фольклордук салттардын диалектикасы, Орто Азия элдеринин адабиятындагы байланыш, таасир маселелери, коммунисттин жана В. И. Лениндин образынын улуттук адабий айдыңда иштелиши өңдүү проблемалардын үстүндө көбүрөөк ой жүгүртүшкөн. Айрыкча адабияттын маселелерин тарыхый-функционалдык, тарыхый-типологиялык планда изилдөө иши кыйла активдешет. Натыйжада бул процесс диссертациялык мүнөздөгү эмгектердин жаралышын шарттаган. Мунун тарыхый фактысы катары М. Борбугуловдун кыргыз драматургиясы, Р. Кыдырбаеванын

А. Осмоновдун лирикасы, А. Садыковдун улуттук жана интернационалдуулуктун диалектикасы, К. Рысалиевдин кыргыз ыр түзүлүшү, Т. Аскараровдун адабияттагы көркөм шарттуулук маселеси, К. Артыкбаевдин, А. Токомбаевдин акындык, устаттыгы, К. Бейшембаевдин, А. Токомбаевдин прозасы, Ж. Суванбековдун баатырдык кенже эпостор, С. Мусаев, Э. Абдылдаев, С. Бегалиев, Р. Сарыпбеков ж. б. «Манас» эпосунун актуалдуу маселелери, К. Кырбашевдин, А. Осмоновдун поэзиясынын тили, Х. Бапаевдин сатира жанры, М. Түлөгабыловдун, К. Баялиновдун чыгармачылыгы, Б. Кебекованын аңгеме табияты, К. Жийдееванын көркөм котормо проблемасы боюнча илимий эмгектерин айтууга болот. Ошону менен бирге Б. Маленовдун «Элдик оозеки чыгармачылыктын кыргыз совет профессионалдык поэзиясына тийгизген таасири» (1960), С. Закиров менен А. Токомбаеванын «Кыргыздын элдик лирикаларынын жанрдык өзгөчөлүктөрү» (1964), Ж. Төлөевдин «Кыргыз поэмаларындагы образдар жана сюжеттер» (1961), К. Асаналиев менен Р. Кыдырбаеванын «Адабий терминдердин кыскача сөздүгү» (1961) китептери адабий илимдин иликтөө чектеринин кеңейишинен жана анын ар тараптуу баюу кыймылынан кабар берет. Алар өзүнүн айрым кемчиликтерине, оош-кыйыштарына карабай, ошол мезгилдеги адабий-сынчыл ой-пикирдин мезгил жүгүн көтөрө алган.

60-жылдардын ичинде адабияттаануу, сын жана эстетика, илим тармактары синтездешкен таризде көркөм маданияттын, адабияттын теориялык жана практикалык олуттуу маселесинин тегерегинде ой жүгүртүүгө жетишкен. Мындай көрүнүш А. Салиевдин чыгармачылыгында ачык байкалган. Анын поэзиянын көркөм-эстетикалык табиятын изилдөөгө алган «Ырдагы турмуш» (1962) аттуу эмгеги жана «Физика өзүнчө, поэзия өзүнчө (1960), «Дагы улуттардын жакындашы жөнүндө» (1962), «Ньюанстар жана концепциялар» (1963), «Көркөм чыгарма жана теориянын кээ бир маселелери» (1963) аттуу макалалары адабий сынчыл көз караштардын мүнөзүн жаңылантты анын жалпы союздук чөйрөгө таасир тийгизишине, таанылышына себепкер болду, Т. Аскараровдун «Көркөм шарттуулуктун эстетикалык жаратылышы» (1966) аттуу изилдөөсү, «Көр-

көм образдар дүйнөсүндө» (1967) китебине кирген бир катар макалалары адабий сындын илимий диапозонунун кенендигин, философиялык ой жүгүртүү мүмкүндүгүнүн бийиктигин көргөздү.

Бул этаптагы кыргыз сынчылары менен адабиятчыларынын талашсыз ийгилиги катары алардын сүрөткерлердин көркөм өнөрканаларынын, чыгармачылык психологиясынын ар кыл маселелерин тарыхый жана теориялык аспектилерде талдоого, жалпылоого ала баштаганын көрсөтүүгө болот. Мында акын, жазуучулардын чеберчилик сырлары, табияты, жалпы чыгармачылыгындагы өзгөчөлүктөрү, алардын улуттук адабият тарыхындагы ээлеген орду өңдүү маселелер конкреттүү илимий жана тарыхый проблемаларга байланыштырылып каралган. А. Токомбаевдин чыгармачылыгы (Ш. Үмөталиев, К. Артыкбаев, Т. Аскараров, К. Бейшембаев), Т. Сыдыкбековдун көркөм изденүүлөрү (А. Салиев, К. Асаналиев, К. Бобулов), Ч. Айтматовдун сүрөткерлик таланты жана өзүнчөлүгү (А. Салиев, К. Асаналиев, К. Бобулов, М. Борбугулов) боюнча жазылган макалаларды тайсалдабай күбөгө тартууга болот. Мындай мүнөздөгү эмгектердин ичинен Ч. Айтматовго арналган К. Асаналиевдин «Азыркынын адамын ачуу» (1969) жана А. Токомбаевдин көркөм чеберчилигине багышталган К. Артыкбаевдин «Изденүүлөр жана табылгалар» (1966) аттуу китептерин бөлүп көрсөтүүгө негиз бар. 60-жылдар Ч. Айтматовду таануу илиминин башталышы жана калыптаныш мезгили катары адабият тарыхына кирди. Ошону менен бирге Б. Керимжанованын, К. Рысалиевдин кыргыз ыр түзүлүшүнүн илимий жана практикалык маселелерине арналган активдүү адабиятчыларынын жыйнактары, изилдөөлөрү өзүнчө китеп катарында басмалардан чыга баштаган. Ал эми адабий сынга А. Токтогулов, С. Карымшаков, С. Тургунбаев, К. Матиев, К. Даутовдордун аралаша башташы аркылуу сынчыл адабий көз караштар жаңы сапаттык белгилер менен байыган. Бул этаптагы сындын жана адабий илимдин өсүү кыймылын, андагы жетишилген ийгилик менен кетирилген кемчиликтерди так көрсөткөн жыйынтыктоочу эмгек катарында 1970-ж. Москвадан чыккан «Кыргыз совет адабиятынын

тарыхын» көрсөтсөк болот. Республикадагы белгилүү сынчы жана адабиятчылар тарабынан жазылган бул эмгекте ийгиликтер менен кемчиликтер да орун алган эле. «Тарыхтын» айрым обзордук бөлүмдөрү өтө жупуну жазылган, адабий материалдар кай бир учурларда туура эмес мүнөздөлгөн, портреттик бөлүмдөрдө учкай чүргөлгөн көрүнүштөр орун алган, кыйла авторлор жана фактылар изилдөөчүлөр тарабынан этибарга алынбай калган.

1970–80-ж. адабий илим жана сын коомдук турмушта, маданий чөйрөдө өзгөчө мааниге ээ болду. Буга асыресе ошол учурдагы тарыхый саясий, идеологиялык социалдык кырдаалдар да түздөн-түз таасир берди. Айрыкча өкмөт менен партиянын «Адабий-көркөм сын жөнүндө» (1972), «Чыгармачыл жаштар менен иштөө жөнүндө» (1976), «Идеологиялык саясий-тарбиялык иштерди андан ары жакшыртуу жөнүндө» (1979), «Адабий көркөм журналдардын коммунисттик курулуштун практикасы менен чыгармачылык байланыштары жөнүндө» (1982) аттуу токтомдору коомдук ой-пикирдин, адабий илимдин жана сындын өнүгүшүн, мүнөзүн өз талабына, табиятына жараша өзгөртүп, ошого ылайыкташтырган. Аталган токтомдордун улам илимий ой жүгүртүүнүн, сынчыл – чыгармачылыктын олуттуу маселелерин козгогон, бирок партиялык токтомдордун күүсүнө кадыресе берилген, көркөм адабиятты саясий көз караштан баалаган бир катар талкуулар өткөн. Буга 1972-жылдагы «Кыргызстан маданияты» гезитиндеги сын тууралуу, 1974-75-жж. «Ала-Тоо» журналындагы кыргыз совет адабиятында социалисттик реализмдин чыгармачылык метод катарында пайда болуусу жана калыптанышы, андан көп узабай эле кыргыз повесттери, романдарынын ал-абалы, деңгээли боюнча уюштурулган талкууларды айтсак болот. Ошондой эле жаш сынчылардын республикалык кеңешмелерин (1974, 1979, 1982) өткөрүү, белгилүү сынчы адабиятчылардын тандалмалуу жыйнактары, жаш сынчылардын китептеринин чыга башташы маанилүү көрүнүштөрдөн болуп эсептелет.

70-80-ж. кыргыз адабият таануу илиминин иликтөө чектеринин кеңейиши, проблематикасынын тереңдеши, талдоо, жалпылоо каражаттарынын ар түркүн болушу, анын

айдыңына аралашкан жаш күчтөрдүн чыгармачылыгына байланыштуу чыккан. Кыргыз адабий сынын өнүгүшүн (Күмөн Рысалиев), кыргыз прозасындагы, драматургиясындагы жаңы адамдын образын чагылдыруу маселелерин (М. Борбугулов, М. Тойбаев, Д. Туратов), Р. Шүкүрбековдун чыгармачыл изденүүлөрүн (С. Егиналиев), кыргыз поэмаларын (К. Даутов), кыргыз сынындагы чеберчилик маселелерин (К. Байжигитов), кыргыз лирикасын (О. Ибраимов), драматургиянын жанрдык-стилдик өнүгүшүн (К. Абакиров), кыргыз прозасынын пайда болуш проблемаларын (А. Эркебаев, Ү. Касыбеков), драматургиядагы чеберчилик маселелерин (С. Байгазиев) илимий-тарыхый жагынан аңдаштыруу жана жалпылаштыруу талдоо иши колго алынган. Бул мезгилде Ч. Айтматов таануу илими адабий илимдин өзүнчө ажырагыс тармагы катарында тереңдөөгө бет алды. К. Асаналиев, Л. Үкүбаева, К. Абдылдабеков, А. Акматалиев, Н. Сыдыков, Ж. Рыскуловалардын изилдөөлөрү жарык көрдү, атайы диссертациялар корголду. Ал эми ушул этапта адабий сынга активдүү аралашкан О. Сооронов, К. Ибаримов, К. Эдилбаев, К. Ботояровдордун эмгектери, С. Тилебаев, С. Станалиев, Б. Шамшиев, М. Жумаев, А. Медетовдордун адабий процесстин түрдүү маселелерине арналган макалалары сындын жана адабий илимдин чектерин кеңейтти.

Адабий сын жана илим жөнүндөгү партиялык көрсөтмөлөргө жетеленүү, анын позицияларын ашкере колдоо инерциясы айрым чыгармалардын көркөм-эстетикалык наркын бурмалап, атайылап төмөндөтүп, алардын авторлоруна саясий, идеологиялык ар кандай айыптарды тагууга себепкер болду. Т. Сыдыкбековдун «Көк асаба», Ш. Үмөталиевдин «Өзөктөгү өрт», Т. Касымбековдун «Сынган кылыч», Ш. Абдырамановдун «Дыйкандар», К. Акматовдун «Мезгил» аттуу романдары идеялык жагынан өксүк, көркөмдүгү начар, партиялык руху төмөн, элдердин ортосундагы достукка доо кетире турган, улутчулдуктун жышааналары ачык сезилген чыгармалар катары каралган.

Бул мезгилде М. Борбугуловдун «Улуттук менен интернационалдуулуктун биримдиги» (1979), К. Артыкбаевдин «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы» (1982) өңдүү

орчундуу эмгектери жаралган. Айрыкча адабиятчылардын коллективдүү эмгегинин (К. Асаналиев, А. Садыков, К. Артыкбаев, Б. Алымов, С. Жигитов, С. Байгаизев, К. Байжигитов, О. Ибраимов, О. Сооронов, ж. б.) натыйжасында «Кыргыз совет адабиятынын тарыхынын» 2 томдугу (1987, 1990) жана «Акындар чыгармачылыгынын тарыхынын очерктери» (1988) (авторлору Ж, Таштемиров, С. Байкожоев, Б. Кебекова, Ш. Үмөталиев, С. Закиров, К. Кырбашев, Р. Сарыпбеков, С. Алиев) сыяктуу китептердин жарык көрүшү улуттук адабий илимдин жана сындын жаңы бийиктигин айгинелөөчү тарыхый фактылардан болуп саналат. Бул эмгектер өзүнүн маани-мазмуну жана пафосу боюнча 80-жылдардын башындагы коомдук-саясий абалдан, адабий чыгармаларга баа берүүнүн ошо учурдагы чен өлчөмүнөн жетишерлик кабар берет. Ал кезеңдин саясий мүнөзүнө, талабына ылайык келген методологиялык жана методикалык принциптерге негизделип жазылгандыктан азыркы көз караштан алганда, ырас, бир катар кемчиликтер кетпей койгон эмес.

Эгемендүүлүк шартына кыргыз сынчылары жана адабиятчылары көркөм мурас маселелерине жаңыча көз карашты жаратуу, аларга өгөйлөгөндөй мамиле кылуунун кесепеттеринен кутулуу, адабияттын тарыхына, баскан жолуна калыс кароону өз колдоруна ала башташты. Натыйжада Молдо Кылыч менен Касым Тыныстановдун чыгармачылык мурастарын изилдеп, үйрөнүүдөгү калпыстыктар ашкереленип, ал туурасында атайы токтом кабыл алынды. Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылыч, Молдо Нияз, Жеңижок, Эшмамбет, С. Карачев, К. Тыныстанов, Т. Жолдошев, Б. Кененсариев, Б. Калпаков, Ш. Көкөновдордун чыгармачылыгын изилдөө, профессионалдык адабияттын жаралышына, калыптанышына, тарыхый этаптарына баа берүү акындар поэзиясын, байыркы жана орто кылымдагы адабий эстеликтерди үйрөнүү, алардын өкүлдөрүнүн өнөрканасын тарыхый жана теориялык планда изилдөө иши жанданды. Мурда адабият тарыхына кирип жүргөн кай бир авторлордун айрым чыгармаларына учурдун талабына ылайык реалдуу мамиле жасоо, тактоо өз учурунда тыюу салынган адабий материалдарды мурдагы

калыбынан өзгөртпөй кайра жарыялоо, алар туурасында илимий жаңы көз караштарды, чындыкты айтуу иши кыргызесе жолго түштү.

Кыргыз адабий илими менен сынынын соңку жылдардагы жетишкендигинин бир көрүнүшү катарында жети томдон турган «Кыргыз адабиятынын тарыхынын» жазылып басмадан чыгарылышын эсептөөгө болот. Окумуштуу А. Акматалиевдин жетекчилиги менен коллективдүү мүнөздө иштелген бул эмгек адабий илимдин автордук курамы сандык жана сапаттык жактан баюу жолунда экендигин көрсөтөт. Анткени тажрыйбалуу, адабий сын менен илимдин алдыңкы сабында турган 50-60 жылдардагы муундун өкүлдөрү менен катарлаш жаш муундун адабиятчыларынын эриш-аркак чыгармачылык изденүүлөрүнүн натыйжасынан улам жаралган бул эмгектин тарыхый-адабияттык мааниси орчундуу.

Көп жылдар бою адабий сын менен илимдин өнүгүшкыймылын республикадагы орус тилдүү адабиятчылардын изденүүлөрү, атайын изилдөөлөр ар тараптуу коштоп турган. Е.К.Озмитель, Ч.Т.Жолдошева, М.А.Рудов, А.В.Жирков, В. Я. Вакуленко, Г. Н. Хлыпенко, А.С.Кацев, В.А.Шаповалов, В. Шерстюк, Е. И. Шагалова, К.Жийдеева, И. Лайлиева, Г. Айтпаева сыяктуу илимпоздор, кыргыз адабиятынын түрдүү жана олуттуу проблемалары боюнча мазмундуу эмгектерди жаратышкан. Ал эми Москва шаарындагы улут адабияттары боюнча көрүнүктүү адистерден болуп саналышкан. Г.Ломидзе, З.Кедрина, Г.Гачев, З.Османова өңдүү адабиятчылар кыргыз адабиятынын улуттук мүнөзүн, жалпылыгын, башка адабияттар менен байланышын жана өзүнчөлүгүн калемгердин көркөм дүйнөсүн илимий жактан таанууда зор салым кошушкан.

ОСМОНОВТААНУУ ИЛИМИНИН КАЛЫПТАНЫШЫ ЖАНА ӨНҮГҮШҮ

«Алыкултаануу» илими алдыга карай ийгиликтүү арыш таштоодо. Бүгүнкү күнгө чейин анын мурастары боюнча Р.Кыдырбаева, А.Садыков, К.Кырбашев, З.Мамытбеков, Б.Шамшиев кандидаттык диссертацияларын коргошуп, ал тууралуу көп сандаган газета-журналдык макалалар, эскерүүлөр жазылды.

А.Осмоновдун «Махабат» жыйнагы жарыкка чыккандан кийин ага карата айрым оң, тетири сындар жазылгандыгы белгилүү. Ага Ж.Самагановдун сөзү менен айтканда, «мактоо да, кордоо да» ырлары ырдалды. Биз сөздү кийинкисинен баштайлы.

Бир кезде 30-жылдардын дүрбөлөңдүү капшыгына А.Осмонов да кабылган экен. Бул тууралуу К.Карасаевдин «Ак ниет адам эле» аттуу эскерүүсүндө баяндалат: «Бир күнү иште отурсам, – деп сөзүн баштаган экен А.Осмонов, – мени органга чакырышты. Бардым. Бир лейтенант отурган экен. Маңдайына барып көчүк бастым. Адегенде эле орус тилинде «сиз ооруп жүргөн экенсиз» деди. «Ооба, кургак учук менен ооруп жүрөм» дедим. «Жок, сиз улутчулдук менен ооруп жүрүптүрсүз, мына окуңуз» деп, бир жапырак кагаз берди. Жүрөгүм атып чыкты. Окусам менин ырым экен. «Эмне үчүн кыргыздын жалкоолугун сынга алсам, улутчул болом. Бул эмне деген укмуш?» деп ичимден ойлондум. Сөздү көп узарткан жок. «Жакшылап ойлонуңуз, мен дагы чакырам» деди. «Тышка чыкканда заманам куурулуп кетти. Ким менен акылдашаарды билбейм. Ошондо сиз эсиме түштүңүз. Жөндүү акыл айтаар деп билет алып, Москвага келдим. Берияга арыз жазып алдым эле деп, алакандай кагаз көрсөттүм».

Ошол мезгилде менде деле бере турган акыл жок да. «Алыкул, сен бул арызды бербе, жыландын куйругун басып аласың. Эгерде сени ошол органдын кишиси дагы чакырып калса, «абдан ойлондум, сиздин эскерткениңиз туура экен, мен ырымдын тескери экенин эми түшүндүм, сизге чоң рахмат» дегенден башка сөз айтпа» деп арызымды тыттырып салды» (1).

Согуштан кийин 1937-жыл толук кайталанбаса да, ошого жакыныраак кырдаал түзүлгөн. ВКП (б) БКнын «Ленинград» жана «Звезда» журналдары боюнча кабыл алган токтомдорунда Зоценко менен Ахматовалардын чыгармалары идеясыз катарында катуу сынга алынып, улуттук республикаларда саясатка анча канык эмес «бөрк алдесе, баш алган» КГБнын айрым демагогдоруна, же Ж.Самаганов сыяктанып жазуучуларды коркутуп, барк алууга умтулгандарга ыңгайлуу шарт түзүлүп калды. Бул жөнүндө С.Жигитов «Махабат» китеби чыккан соң...» деген макаласында мындай деп адилеттүү белгилейт... «ВКП (б) БКнын адабият жана искусство маселелери боюнча кабыл алган токтомдорунун көркөм адабиятка тийгизген шарапаты аз, кесепети көп болгон. Маселен, ал токтомдор турмушка ашырылып жатканда газета-журналдык сында адабият, көркөм өнөр проблемаларын чыгармачылык духта талкуулоо көбүнчө «төпөштөмө» сын менен алмаштырылган. Тигил же бул чыгармалар баалана келгенде бир даары эч негизсиз эле жалган жалаалуу, саясий залалдуу деп жарыяланса, бир даары эч жөнү жок эле мактала берген. Саясий демагогияга жамынып, жок жерден идеялык каталар таап жиберүү, түздү ийри кылып көрсөтүү, айрым жазуучуларды «төө бастыга» алуу, актуалдуу идеялык талаптарга далдаланып, каршылашкан же көрө албаган калемдешин басма сөз бетинде жаманатты кылуу согуштан соңку кыргыз адабий сында көбүрөөк орун алган» (2).

М.Алыбаевдин «Мааниси жок махабат» (3) аттуу макаласы дал ушундай духта жазылган. Макаласын ал «китепти ачканда эле түшүнүксүз философияга чөмүлөсүң, ырларын окуганда күздүн күнкү уйгакты аралагандай болосуң» деген сыяктуу орой сөздөр менен баштап, андан ары акынды пессимизмге баткан, коомдук турмуштан четтеген деп,

ал эми атактуу «Отуз жаш» аттуу ырга карата чыгарган корутундусу мындай: «Биздин карыяларды жашарткан мына ушул жыргалдуу сталиндик заманабызда мындай асанкайгыга батып отуруу жакшы жорук эмес» (4).

Ж.Самагановдун «Бир чыгармага арналган үч макала тууралуу» (5) макаласы ага чейин чыккан Т.Үмөталиев, Я.Шиваза менен К.Кулиев жана М.Алыбаевдердин макалаларын талдоого арналган. Ал сыртынан калыс эле сөз айтуучу адамга окшойт, бирок жазганынын жалпы духу баягы эле идеялык ката издөө багытында болуп калган. А.Осмонов «Сулууга» деген ырында чыныгы махабаттын баркына жетели («сүйүү деген сүйүү эмес эринден // сүйүү деген от чачышуу жүрөктөн», «сүйүү деген сүзүп өтүү деңизден») деген идеяны берип жатса, Ж.Самаганов аны «советтик аялдарга карата айткан жалаа» катары баалайт. Ал эми Алыкул өз ырында жакшынакай образ менен берген («сен бир кептер боз шумкарын түнөткөн // унутулган учаар замат түнөктөн») жеңил ойлуу аялдар турмушта аз беле?! Сынчы «Шота Руставелиге» аттуу ырдагы:

Жок күтпөйм... алдын алып айтпа рахмат
Өзүң көр, өзүң өлчө таразалап...
Арманым ошол сүйүү бул күндө да,
Кайрадан жаралсачы атаганат! –

деген саптарды да тескери баалап: «Демек, Шотанын заманындагы сүйүү азыркы биздикинен алда канча жогору турган экен да. Өткөн заманды бир жактуу карап, идеализациялоо деген ушул. Бул советтик патриотизмге каршы келет» деп жазат.

Ал эми Алыкулдун жеке тагдыры өтө аянычтуу экендиги (кызы өлүп, аялы таштап кеткен) белгилүү эмеспи. Эмне үчүн ал жубайы Зейнептин жеңил ойлуулук кылган терс сапатын поэзия тилине салып, бөлөкчө нук менен типтештирип сүрөттөй албайт экен? Кийин Зейнептин өзү деле кемчилдигин мойнуна алып жазганы бар эмеспи: «Мен Алыкулга карата чоң сүйүүнүн илебин сезбедим, жанып күйүп тартылбадым. Мындай сезим алгач катуу тынчымды алды. Курбу кыздарыма кеңеш салып: «Сүйүүсү жок турмуш курууга болобу?» деп сурадым. Болот, сүйүү кийин-кийин үйлөнгөндө келет, жаңылбайсың, Зейнеп»

дешет... Ал байкуш мени күчтөп болсо да, үйгө отургузгусу келди. А мен – эси жок – үй бүлөчүлүктө негизгиси аял мээрим, үй оокаты, ал түзгөн жылуулук экенин көңүлүмө алган эмес экемин... Ал өлөрдө бир артистка аял анын үйүндө болгонун, суук, дары жыттанган бөлмөдө мешин тамызып, чай коюп бергенин, мен тууралуу сүйлөшкөнүн айтты. Алыкул ага: «Сырымды сага гана айтам, оозуңан чыгарба: «Мен Зейнепти, жалгыз гана аны сүйөмүн!» деп айткан экен (6). Эскерүүдөн көрүнүп тургандай, өзү «түнт, бир мүнөз» (Сыдыкбековдун сөзү) акын жүрөгүнө «Шотанын заманындагыдай» чоң сүйүү катып жүргөн экен. Жаш, сулуу, анын үстүнө театрда иштеген Зейнеп алгачкы кезде аны анча баамдай албай, Алыкул «ичи тарып жүрөт» дегендей жеңил ойлуулукка жеңилген.

«Махабат» жыйнагы жарык көргөн соң ага оң жана бийик бааны дунган Я.Шиваза менен балкар акыны К.Кулиев берген: «В стихах А.Осмонова встает перед нами во всей самобытной красоте родной Киргизстан... А.Осмонов сын своего времени, его певец... Он прежде всего поэт мысли... сильных образов и умеет облечь ясную мысль в конкретные, вещные образы» (7). Формула түрүндө айтылган эң сонун ойду Алыкулдун өзүнүн төмөнкү саптары да ачык далилдей алат:

Көргүм келет, көргүм келет миң ирет,
Айткым келет: «сүйөм көлүм, сүйөм деп».
Элесинде көл жатпаса шарпылдап,
Ырларымда анда кайсы касиет.

Аталган акындардын дагы бир сөзү: «Счастливи найденными деталями, верной интонацией и ритмом Алыкул создавал образ своего простого героя, который ему дорого и близок». Ооба, чындыгында эле А.Осмоновдун кандай гана чыгармасын окубайлы образдын жаңылыгы, акын колдонгон ыкмалардын жемиштүүлүгү сезилет. Мисалы, «Ай, Жамийла, Жамийла», «Жибек кийген эрке кыз», «Жоготтум» сыяктуу ырларын алсак, булардын бардыгында эмгек адамдары даңкталат. Бирок ар бир ырдын өзүнчө күүсү, ар башка образ түзүү ыкмасы бар. Биринчисинде – элдик жылуу юмор, экинчисинде – контрасттык параллелизм, үчүнчүсүндө – адабий шарттуулук колдонулат. Мындай та-

былгаларга акын өтө бай. Ошон үчүн анын калемдештери «бактылуу табылган көркөм деталдар» деп мүнөздөп жатышат. А.Осмоновдо өзгөчө көрүү, артыкча угуу сезими бар экен. Ал карапайым, кадыресе эле турмуштук көрүнүштөрдөн чыныгы поэзия таап, жагымдуу музыкалык ыргак жана интонация жарата билген. Келтирилген цитатада мына ушул ой асты сызылып, белгиленип жатат.

А.Осмонов тууралуу макала жазгандар анын чыгармачылыгындагы фольклоризмге да атайын көңүл бурушкан: «А. Осмонов не подражает фольклору, не механически переносит его в свой стих, а творчески использует ее» (8) дейт атактуу котормочу С. Липкин. «А. Осмонов мастерски использовал устную поэзию народа. Он не подделовался под нее, не занимался стилизацией, а учился у народа гибкости речи, поэтической тонкости, разнообразию красок и художественных средств» (9) (К. Кулиев). Эки пикир тең маанилүү, анткени, кыргыз сынчыларынын ичинде Алыкулдун фольклорду пайдалануусу боюнча бирдиктүү пикир жок.

А. Осмоновдун поэзиясынын оригиналдуулугу айрыкча аны башка тилге которуу мезгилинде «чоочун көздөргө» өзгөчө байкалат өңдөнөт: «Полное отсутствие риторики, лобовых высказываний, теплота интонаций, свежесть образов, пленительный добрый юмор, иногда светлая грусть, разнообразие и четкость образов и лаконизм, и прекрасная форма – вот что делает поэзию А.Осмонова незабываемой... Сквозь стихи А.Осмонова и в русских переводах чувствую и узнаю Киргизию» (10) дейт котормочу В.Зягинцева. Бул сөз кыргыз адабияты менен искусствосунун 1958-жылы Москвада өткөн 2-декадасы мезгилинде айтылган. Таң каларлык нерсе, ошол 10 күндүк учурунда көзү жок болсо да, чыгып сүйлөгөндөр, басма сөздө пикир айткандар Алыкул Осмоновго айрыкча көңүл буруп, жагымдуу сөздөрүн арнашкан. Орус акыны В.Журавлев мындай дейт: «А. Осмонов наиболее завершённый поэт, большой мастер. И особенно удивительно то, что в очень короткой поэме А. Осмонов, приводя жизненный факт, умеет сказать очень многое, очень ярко, очень здорово, очень романтично – приподнято» (11). Мындай пикирлердин көп жаралышына А.Осмонов кыргыз акындарынын ичинен өз стили, үнү, интонациясы, фор-

масынын көп түрдүүлүгү менен бадырайып көзгө көрүнүп турса керек. А.Яшин деген дагы бир акын мындай дейт: «В стихах Осмонова – сама жизнь, все от жизни и ради жизни. Это не сочинительство, а жизнедеятельность поэта» (12).

Мына ошентип, орус тилинде жазылган макалаларда А. Осмоновго таандык төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөр белгиленет: шарттуу-романтикалык сүрөттөө, көркөм деталдарды чебер пайдалануу, фольклорго стилдештирбей аны кайра иштеп чыгуу, кыргыз табиятын, элдин кулк-мүнөзүн кайталангыс жаңы табылгалар менен ырдай билүү.

Узун сөздүн кыскасы азыркы кезде А. Осмонов элибиздин эң сүйкүмдүү залкар классик акыны катары таанымал. Анын мындай бийиктикке чыгышына биринчиден өзүнүн таланты, талбаган эмгегинин натыйжасы негиз түзсө, экинчи жагынан анын адабий мурасын пропагандалоодо окумуштуу, сынчы-адабиятчылардын ролу да чоң экенин танууга болбойт.

Мына ушул жерде биринчи иретте маркум Ш.Үмөталиевдин ысмын сыймык менен аташ кажет. А.Осмонов тууралуу жогоркудай оң-тетири сындар айтылып жаткан чакта ошол кездеги өсүп келе жаткан жаш сынчы акындын «Мой дом» деген китеби менен Москва шаарында кокусунан эле «жолугушуп» калат: «Мен Горький атындагы бүткүл дүйнөлүк адабият институтунун аспирантурасына өтөйүн деп баргам... Кремлди көрмөккө метрого түшүп, жөнөп калдым... Келе жатып эле бир чоң кезекке кабылдым. Эмне экенин билүүгө кызыгып, ар кимдерден сураштыра кеттим. Көрсө, китеп дүкөнүндө жаңы китептер сатылып, эл ошону талашып жатыптыр. Алардын арасында А.Осмоновдун «Мой дом» деген китеби бар экен. Аны да талап алып жатат. Ошондо менин сыймыктанганымды айтпа! Ушул өзүбүз анча баа бербей жүргөн Алыкулду ушинтип талап жаткан соң, бир чоң чыгармачылык мандем бар экен го деген ойго келдим. Чындыгында бул китептин чыкканына бир жыл болгон. Көрсө, китеп чыккан кезде анын бир партиясы сатылып, бат эле жакшы баага ээ болот. А.Фадеев Алыкулду классик акын катарында баалайт, анан аны Москвалыктардын талабы боюнча Мамлекеттик сыйлыкка көрсөтүү боюнча СССР Жазуучулар Союзунун чечимин чыгарууга

жетишет. Мындан соң «сунушубузду сиздер да колдоп бериңиздер, тезирээк сунуш чечимиңиздерди бизге жиберүүңүздөрдү өтүнөбүз» деп официалдуу түрдө Кыргызстан Жазуучулар Союзуна кагаз жиберген экен... 1952-жылдын жайында Фрунзеге кайтып келгенден баштап, Алыкулдун чыгармачылыгын үйрөнүүгө кунт койдум... Адегенде анын китебин чыгаруу жагына кириштим. Жыйнактын түзүүчүсү болуп бекитилдим.

«Канаттуу поэзия» деген чоң макала жаздым да, аны китептин баш сөзү кылып бердим» (13). Чындыгында бул Алыкул Осмонов жөнүндөгү алгачкы кыргызча жазылган чоң макала болду. Анда улуу акыныбыздын (ал заманда минтип айтчу эмеспиз) поэзиясына мүнөздүү өзгөчөлүктөр катары булар көрсөтүлгөн.

– Алыкул актуалдуу ойдун акыны.

– Поэмаларында турмуштук кадыресе, жөнөкөй деталдарды алып, аны коомдук маанилүү типтүүлүк даражасына көтөрө билет.

– Сюжет куруунун устаты.

– Лирикалык чегинүүлөрдү эң сонун колдонуп, аны каармандардын кулк-мүнөзүн ачууга багындырат.

– Пейзаж анын поэзиясында жөн жай эле сырткы фон, же курулай кооздук үчүн эмес, чыгарманын идеялык-көркөмдүк салмагын көтөрүүчү мыкты көркөм каражат болуп эсептелет.

– Акындын башкы темасы эмгек. Лирикасында эмгекчил адамдардын жан-дүйнөсүн чебер ачып берет, б.а. анын лирикасы сезимден жаралып, сезимге өтөт.

– Фольклордук сюжеттерди жана жанрдык формаларды чебер өздөштүрүп, жаңы мазмундагы чыгармаларды жарата билет.

– Акын тилге чебер, уйкаштары шыдыр жана так.

– Кыргыз жеринен ал негизинен Көлдү, Ала-Тоону жана Фрунзе шаарын өтө шыктанып ырга кошкон.

– Орус адабиятынан жана жалпы эле классикадан ал чындыкты сүрөттөөнүн көп сандаган мыкты ыкмаларын үйрөнгөн.

Мына ушул жана башка тезис түрүндө берилген ойлорун сынчы кийин 1958-жылы жарык көргөн «Алыкул Ос-

монов» аттуу илимий очеркте кеңитип, ар тараптан улантты. Ал Алыкул Осмонов жөнүндөгү алгачкы монографиялык эмгек болчу. 1967-жылы Р.З. Кыдырбаева «Лирика Алыкула Осмонова», А. Садыков «А. Осмоновдун поэзиясындагы традиция жана новаторлук» (1962) деген илимий изилдөөлөрүн жарыялашып, алгачкы Алыкултаануучулардан болуп калышты.

Осмоновдун чыгармачылыгы жөнүндө сөз козгогондо, окурмандардын эстерине баарыдан мурда Ш.Үмөталиев түшөт, адабият сыны жана адабият таануу илими да анын ысмын аттап өтө албайт. А.Осмонов кыргыздын залкар акыны экени көзүнүн тирүүсүндө жетик таанылбай, чыгармалары журтка толук билинбей, жарык дүйнөдөн адам катары да, акын катары да жабыгып өткөн.

Сынчы Ш.Үмөталиев Алыкулдун адабий мурасынын башатын ачкан окумуштуу. 1954-жылы «Тандалмалуу ырлары жана поэмалар» Ш.Үмөталиевдин баш сөзү менен жарык көрөт. Аталган жыйнакка таланттуу сынчы К.У. каев рецензия жазат. Ал өз макаласында баш сөздүн да оң-тетири жактарын териштирип, Ш.Үмөталиевди куйкум сөз, жылуу юмор менен чымчый отуруп, мындай жыйынтык чыгарат: «Кириш сөз баштан аяк көтөрүңкү тондо жазылганы менен Осмоновдун кыргыз поэзиясындагы башкалардан айырмаланган өзгөчөлүгү ачылган эмес». Демек, акындын көп сырдуу, терең философиялуу лирикасын жана поэмаларын изилдөө – алдыда турган милдет эле. Аны Ш. Үмөталиев кийинчерээк 1958-жылы «Алыкул Осмонов» деген илимий очеркти жарыкка чыгаруу менен бир топ деңгээлде аткарды десек болот.

Тандалмалуу жыйнак чыкканга чейин эле Ш.Үмөталиев Алыкул жөнүндө бир топ мазмундуу, публицистикалык стиль менен эки макала жазган. «А.Осмоновдун поэзиясы жөнүндө» аттуу макаласы «Советтик Кыргызстан» журналынын 1953-жылкы 2-санына басылып чыгат. Мында ал: «Алыкул аз жазган, аз жазса да саз жазган, куру кыйкырыктан алыс туруп, конкреттүүлүккө умтулган, жаңы поэтикалык ыкмаларды таба билген» акын экендигин көрсөтүп берген. А.Осмоновдун чыгармачылыгына арналган дагы бир сын макаласы «Канаттуу поэзия» деп ата-

лып, ал сын менен изилдөөнүн ортосундагы кыналышкан көркөм сезимдин илебинен жаралып, андагы сынчылык эргүү, эмоциялык саптар окурмандарды өзүнө тартат.

1958-жылы «Алыкул Осмонов» аттуу илимий очерк жарык көрөт. «Ак-Сайдын башы алкымда» деген элдик ыргактагы ырлар менен оозанып, чакырыкчыл поэзияга көнгөн элге: «Берчи мага жарым ууртам, жарым кашык музыка» деген сыяктуу кулак үйрөнбөгөн, обол окуганда одонодой көрүнүп, обонго салынбай турган, бөлөкчө ыргактагы саптардын нечендерин жараткан. Акындын андай көркөм жана ак жаркын маанайда жазылган ырлары укумдан-тукумга кала берет.

А.Осмоновдун чыгармачылыгына арналган сынчынын бул китеби акындын лирикасы жөнүндөгү ой жүгүрткөн алгачкы монографиялык эмгеги болуп саналат.

«Чыныгы чыгармачылык жолду издеген акын нечен татаал ашуу, белестерди ашып өтүп барып гана поэзиянын даңгыр жолуна түшөт. Алыкул да ушундай жолдорду басып өттү. Ал ушул жолдо бара жатып нечен жаза басып алган учурлары да болду, бирок, өзүнүн беттеген максатынан кайткан жок. Поэзия дүйнөсүндө ал мурдагы тапталган жол менен кетпей, кандайдыр бир өзүнчө из салууну көздөдү, анын кандайдыр бир бүлбүлдөгөн шооласын издеп, ал из менен жүрүп отурганда гана чыгармачылыктын кеңири жайытына түшө тургандыгын акын сезгенсиди», – деген сыяктуу илептүү сүйлөмдөр менен китеп башталат.

Сынчы адегенде акындын «Таңдагы ырлар» аттуу биринчи жыйнагына талдоо берет: «Жыйнактагы ырлардын көпчүлүгү арноо формасында жазылган. М: «Каламыма», «Кагазыма», «Акын Жоомартка», «Теңтуштарым», «Шамалга», «Келечекке», «Учкан булбулга», «Кытайдагы энеме» деген сыяктуу адрестелип жазылган ырлардын төркүнүн фольклордон издесек оңой табылат», – деген пикирин айткан.

Ш.Үмөталиев колхоз курулушу жана ага карата болгон тап душмандарынын жүргүзгөн тымызын аракеттерин чагылдырган акындын «Таңдагы ырлар» жыйнагындагы «Ок жаңылды» деген биринчи поэмасын талдоого алат. Ал эми 30-жылдардагы кыргыз поэзиясынан кеңири орун

алган коргоо темасы Осмоновдун чыгармачылыгында бир топ жеткилең иштелип чыкканын белгилейт.

Сынчы биринчи жыйнактагы ушуга окшогон жетишкендиктерди жана кемчиликтерди акындын 1937-жылы чыккан «Жылдыздуу жаштык» жана «Чолпонстан» жыйнактарынан да байкайт: «Ал жетишкендиктер менен кемчиликтер бир жагынан белгилүү даражада жалпы эле кыргыз акындарына орток болсо, экинчи жагынан акындын өзүнүн калемине да тийиштүү», – деп белгилеген.

Ш.Үмөталиев А.Осмоновдун котормочулук ишмердиги жөнүндө да сөз козгоп, төмөндөгүлөргө токтолот: «Акындын котормо ишине кайрылышы бекеринен эмес. Котормо аркылуу Алыкул биринчиден, дүйнөлүк адабият менен жакшы таанышса, экинчиден, көркөм чыгармачылыктын чыныгы төркүнүн көрүүгө мүмкүндүк алды да, ошондой көркөм чыгармаларды жаратууда акын өзүнүн күчүн сынап көрдү.

1937-жылы акын тарабынан которулган «Поп жана анын малайы Балда жөнүндө жомогу», Вересаевдин «Пушкиндин турмушу» аттуу китеби, Маршактын «Өрт», Чуковскийдин «Федоринанын шору», «Кызыл шапкечен», Ш. Руставелинин «Жолборс терисин кийген баатыр» поэмасы бир топ түзүк чыккандыгын акын котормого ремесло катарында эмес, чыныгы чыгармачылык иш катарында карагандыгында» деп түшүндүрөт сынчы. Ал өзгөчө акындын Ш.Руставелинин «Жолборс терисин кийген баатыр» котормосуна кененирээк токтолот да, аны «кыргыздын көркөм сөзү менен грузиндердин сулуу поэтикасын өз боюна сиңирип алган чыгарма» – дейт.

Андан соң сынчы акындын согуш мезгилиндеги чыгармачылыгына токтолуп, бир топ олуттуу пикирлерди айтат. Ал акындын «Коштошуу» деген ырын мисал кылып, мындай дейт:

Кайда жүрбөйт эр жигиттин жаш башы,
Кайда калбайт сүйгөн жардын көз жашы.
Алыс сапар кең Маскөөгө жол алып,
Коштошоорго толкуну жок көл жакшы.
Аман болсун эр жигиттин жаш башы,
Неге керек сүйгөн жардын көз жашы.

Жолтоо кылып, кош дегенди угузбай,
Коштошоордо күздүн күнкү жел жакшы.
Кайда жүрбөйт эр жигиттин жаш башы,
Кимге керек ата-эненин көз жашы.
Эгер «кел» деп Ата Мекен чакырса,
«Аманбыдан» «кош» деп айткан сөз жакшы.

«Бул ырда ошол кездеги көп чыгармаларга мүнөздүү болгон риторикалык жар чакыргыч мотиви угулбайт. Бирок, мында канчалык патриоттук сезим жатат. «Аманбы» деген сөз кезигишүүнүн, «кош» болсо, ажырашуунун синоними. Албетте, жолугушуунун символу болгондон кийин «аманбы» деген сөз жакшы, ал кулакка жылуу учурайт, ал эми «кош» деген сөздү айтканда ал муңдуу чыгат, көз жашын чакырат. Адамдын жалпы психикалык касиети ушундайча.

Бирок, Мекенди коргоого аттанып бара жатканда «кош» айтышып ажырашуу «аманбы» деп кездешүүдөн алда канча артык турарлыгын Алыкул адамдын оюна келбей турган кичинекей поэтикалык табылга менен гана аныктап койдуду. Бул ырдын анык ырдык касиети дал ушул жерде», – деп сынчы ынанарлык аргументтерди келтирип, акындын ырынын бир караганда такыр көзгө көрүнгүс, сырдуу жактарын, негизги ой-максатын, идеясын ачып көрсөткөн.

Ш. Үмөталиев акындын поэмаларынын ар бирине токтолуп, төмөнкүдөй жыйынтыкка келет: «Бул поэмаларды акын ар түрдүү окуяга байланыштырып сүрөттөгөнү менен алардын негизги мотиви бир, ал болсо – сүйүү. Биз токтолуп жаткан жыйнактын «Махабат» деп аталышы да мына ушундан. Бул поэмалардын кайсынысын албаңыз, алардагы жекече сүйүү ар дайым эл-жерди сүйүү менен тыгыз байланышта сүрөттөлөт. Бул экөөнү ажыратып бөлө албайсың».

«А. Осмоновдун согуштан кийинки мезгилдеги негизги темасы – эмгек. Аны барыдан мурда социалисттик эмгектин темасы кызыктырган. Эмгек темасына кайрылуу акынды жакшы чыгармачылык ийгиликке алып келген. Осмоновдун акын катарындагы жакшы сапаттарынын бир бөтөнчөлүгү, ал бир караган кишиге майда, жөнөкөй сымал көрүнгөн конкреттүү турмуш фактыларынан чоң маани, чоң мазмунду көрө билип, социалисттик эмгек поэ-

зиясынын ажарын ача сүрөттөгөндүгүндө», – дейт автор акындын эмгек темадагы ырларына анализ жүргүзүп.

Ш. Үмөталиев «А. Осмонов жана фольклор» маселесине кайрылып, акындын кыргыздын оозеки поэзиясынын жакшы салттарын уланткандыгын жана анын элдик чыгармалардын бай мурастарына кылган жаңыча мамилесин көп мисалдар менен далилдеп берет.

А. Осмоновдун чыгармачылыгын талдоого алууда сынчы акындын элдик сюжеттерди өздөштүрүү жана аларды кайрадан иштеп чыгуу маселесин аттап өтө алмак эмес. Анткени, акындын «Толубай» сынчы», «Карагул», «Мырза уул» деген поэмалары жана «Ысык-Көл», «Мартчылык», «Жыл талашуу», «Куукумпай», «Домонун кызы» деген кыскача көлөмдөгү легендалары эл казынасынан сузулуп алынган.

Сынчы андан ары А.Осмоновду кыргыз поэзиясындагы пейзаж лирикасынын чебер художниги экенин айтып келип, акындын табият жөнүндөгү ырларын үч чоң тематикага: биринчи – көлдү, экинчи – Ала-Тоону, үчүнчү – Фрунзе шаарын сүрөттөөгө бөлөт. «Акын көл жөнүндө жазса да, кыргыз тоолору же Фрунзе шаары жөнүндө жазса да табияттын тышкы көрүнүшүн сүрөттөп тим болбостон, ал окурманды ошол табияттын кучагындагы турмуш атмосферасына бөлөп таштайт. Пейзаж анын чыгармаларында кооздук үчүн, эффект үчүн тартылбастан, автордун идеясын ачып берүүчү эң ыңгайлуу, эң ийкемдүү курал катарында кызмат кылат», – деп белгилеген.

Демек, Шаршенбек Үмөталиевдин «Алыкул Осмонов» аттуу илимий очеркин талдоо менен биз анын төмөнкүдөй көз караштарын белгилемекчибиз:

Алыкул Осмонов актуалдуу ойдун акыны, башкача айтканда, ал ойчул акын.

Осмонов турмуш, өмүр, тагдыр туурасында көп ырлар жаратып, турмуштун тынымсыз агып турган философиясын ачуу менен анда адам талбаган эмгек менен гана из калтыра алаарын белгилейт.

Осмонов элдик чыгармачылыктын сюжетине, жанрдык формасына кайрылып, алардын негизинде жаңычылдык менен айырмаланган ырларын жана поэмаларын жарата билгендигин алгачкылардан болуп көрсөткөн.

Алыкул Осмонов кыргыз ыр түзүлүшүнө ыргактык жаңылыктырды киргизгендигин ишенимдүү далилдеп берген.

А. Осмоновдун поэзиясына көңүл бурган ошол мезгилдеги жаштардын бири К.Артыкбаев болуп эсептелет. Ал студент кезде жазган дипломдук ишинин негизинде «Жаш акындардын чыгармаларындагы Осмоновдун таасири» жөнүндө аттуу макаласын 1956-жылы «Ленинчил жаш» газетасына жарыялайт (10-июнь). Анда мындай деп айтылган: «Классик жазуучулардын алдыңкы традицияларынын тийгизген таасири жаш жазуучу үчүн шыктандырууну туудурат, ага чыгарма жаратууга импульс берет. Бирок ар кандай жаш жазуучу муну турмушту терең үйрөнүү менен бирге өзүнүн индивидуалдуу жолду издеген талабына ылайык өздөштүрүшү керек». Бирок, – дейт ал, – өз оюн улантып, А.Осмоновдон чыгармачылыкты үйрөнө албай, анын тематикалык туткунунда калган же ал тапкан образды, элестерди жөнөкөй гана кайталаган мисалдар кездешет. К. Артыкбаев буларга тиешелүү фактыларды келтире олтуруп, өз көңүлүн У.Эргешбаевге бурат. Ал «А.Осмонов жазып кеткен темалардын айланасында айланчыктап, алыс чыга албай калуучулук, ал түгүл анын айрым строфаларын, образдуу сөздөрүн, ыкмаларын өз ырында көбүрөөк колдонгондугу байкалат.

К. Артыкбаев туура байкаган «тууроочулукту» Б. Сарногоев, С. Жусуев, У. Эргешбаевдин ырларынын мисалында далилдесе, А. Садыков аны С.Эралиевдин алагачкы эки жыйнагынын мисалында толуктап берген (14). Анын себебин ал мындайча көрсөтүптүр: «А.Осмонов өзүнүн жаркын поэзиясы менен башка авторлордон чолпон жылдыздай бөлүнүп, айырмаланып, жаштарды магниттей өзүнө тартып турган. Ошол тушта жана андан кийинчирээк калем кармаган жаш акындар А.Осмоновдун орбитасында көпкө чейин айланып жүрүп, ашкере таланттуулары гана өз жолун таап кеткен.

Мына ушул проблема 1990-жылы корголгон Б.Шамшиевдин «Алыкул Осмоновдун поэтикалык мурастарынын 50–60-жылдардагы кыргыз поэзиясынын өнүгүшүнө тийгизген таасири» аттуу диссертациясынын негизги мазмунун түзөт. Мындагы өнүктүрүлгөн жобонун маани-маңызы мындай: «А.Осмоновдун поэтикалык мурастарындагы

абдан аз изилденген багыт бул – традициядагы улантуучулук маселеси, б.а. акындын поэтикалык традицияларынын кыргыз поэзиясынын өсүшүнө тийгизген таасири жөнүндөгү проблема» (15).

Б. Шамшиев мына ошол Алыкулдук традиция, б.а. ал жол салган поэтикалык конкреттүүлүк, образдуулук, сюжеттүүлүк 50-60-жылдарда адабият майданында иштеген жаштардын чыгармаларында кандай улантылгандыгы тууралуу кең-кесири сөз жүргүзөт.

1964-жылы А. Осмоновдун 3 томдук чыгармаларынын 1-тому жарыкка чыккан кезде ага ошол учурдагы «Кыргызстан» басмасынын редактору К. Артыкбаев «Алыкулдун ырлары» аттуу макаласын арнаган. Мында редколлегиянын бир мүчөсү катары ал үч томдуктун түзүлүш принциби тууралуу маалымат берүү менен бирге кээ бир проблемалуу маселелерди козгой кеткен. Мисалы, ал С. Жигитовдун «Фольклордук традициялардын диалектикасы» аттуу макаласындагы оозеки чыгармачылыкка кандайдыр бир салкын мамиле кылышы менен келише албайт. Ал минтип жазыптыр: «Кыргыз совет поэзиясы фольклордон бөлүнүп чыгып, профессионалдык даражасы алда канча өсүп, негизинен өзүнүн жаңы формасын таап калган кезде А. Осмоновдун фольклордогу архаикалык формаларга кайрылганын түшүнүп болбойт». Демек, ал А. Осмонов согуштан кийин элдик жанрдык формаларды чыгармачылык менен өздөштүрүп, көп сандаган мыкты ырларды жаратканын моюнга албай, аларды жөнөкөй гана «стилдештирүү» деп жатат. К. Артыкбаев А. Осмонов колдонгондой практика орус классикалык адабиятында деле орун алып келгендигин, бирок, орус окумуштуулары аларды жерибегендигин далилдеген бир нече мисалдар келтирип, фольклор чыгармачылык менен пайдаланылса, ал профессионалдуу адабияттын өнүгүшү үчүн эч кандай кедерги эмес экендигин белгилейт (16).

А. Осмонов жөнүндөгү жазылган китептердин дагы бири «Алыкул Осмоновдун поэзиясынын тили» (Илим, 1967) деп аталган К. Кырбашевдин эмгеги болуп эсептелет.

Айрым авторлордун тилин изилдөөгө байланышкан бул алгачкы саамалыктардын бири болчу. Орус же башка

өнүккөн адабияттарда проблема боюнча толгон-токой китептер жазылган.

К. Кырбашев теманы эки жагдайда карайт. Биринчи багыт акындын сөз байлыгы, б.а. лексикасы тууралуу, ошонун ичинде фразеологизмдерди пайдалануусу жөнүндө. Бул проблемага байланыштуу ал адабий тилдин нормасы, тилдеги архаизм, неологизм, диалектизм, синоним, антоним, фразеологизм ж.б.у.с. катмарлар туурасында көп козгойт.

Экинчи бөлүмдө акын колдонгон көркөм сөз каражаттары, тагыраак айтканда, троптун түрлөрүнүн аткарган көркөм кызматы бир топ кызыктуу мисалдар менен изилденип берилген. Автор эпитет, салыштыруу, метафора, метонимиянын ар бирине өзүнчө параграф арнап, аларда троптун акындын поэзиясында көп колдонулган бул түрлөрүнө жетиштүү анализ берген.

Жазуучунун тилин конкреттүү изилдөөгө арналган ошол саамалык кийин улантылбай эмнегедир дымып калды.

А чынында бул адабият менен тил илимдеринин кошулган жеринен жаралган өтө кызыктуу тармак болуп эсептелет. Ал өзүнүн жаңы муундагы изилдөөчүлөрүн күтүп жатат.

А.Осмоновдун поэзиясын алгачкы изилдөөчүлөрдүн бири С. Жигитов аспирантурада жүргөн мезгилинде «Фольклордук традициялардын диалектикасы» («Ала-Тоо» журналынын 1964-жылкы 7-8-сандарында жарыяланган) аттуу чоң макала жазып, анын бир бөлүмүн «Осмонов жана фольклор» проблемасына арнайт. Бул адабият таануу илиминдеги орчундуу проблемалардын бири. Мына, 50 жылга жакын мезгилден бери А. Осмонов фольклордук жанрдык формаларды пайдаланууда жаңычылбы же стилизаторбу деген проблема боюнча эки анжы пикир жашап келе жатат. Аны «стилизатор» деп алгачкы ирээт атаган С. Жигитов эле, бирок, анын аргументтери Ш. Үмөталиев, К. Артыкбаев, А. Садыков, Р.Кыдырбаева сыяктуу окумуштууларды ынандыра алган жок. Мисалы, А.Садыков өзүнүн «Кыргыз совет адабиятындагы улуттук жана интернационалдык проблемасы» (1969) аттуу монографиясынын биринчи главасында ошол талашка карата өз көз карашын билдирип, А. Осмоновду элдик жанрдык форма-

ларды пайдалануудагы жаңычыл акын деп көрсөттү. Бирок, талаш муну менен аяктаган жок. С.Жигитов баштагыдай эле өзүнүн позициясында кала берди. Ал кийинки жылдардагы макалаларынын биринде мындай деп жазган: «Алыкул менен аны туурагандардын эски эл ырларын «жаңылагандарын» кайра-кайра окуп көрүп, бирок, канчалык аракет кылсам да, ал ырлар мени толкундата алган жок. Эми байкаштырып баксам, эски формага жаңы мазмун киргизүү принцибинде эч кандай чыгармачылык жок экендигин Осмоновго караганда аны туурагандар жакшы көрсөттү» (17). Дагы мындай дейт: «Сюжет эл оозунда айтылып жүрсө, аларды эч кандай өзгөртпөй «кайра иштеп» чыккандан кандай ийгилик? Анын үстүнө кайра «иштелбеген» фольклордук сюжеттер деле аз калды окшойт» (18).

Илимде түз сызыктуу даңгыр жол жок. Анда кайчылаш пикирлер айтылып келген, мындан ары деле боло бербек. Ар бир окумуштуунун тигил же бул проблемага карата өз пикири, өз көз караштары болбой койбойт. Ошондуктан биз андай талаш-тартыштарга сыйлоо менен мамиле кылышыбыз керек.

Туура, ар кимдин өз чындыгы, ошого жараша аргументи да бар. Мына ушундай акыбал «фольклор жана Осмонов» деп аталган проблема боюнча да сакталып келе жатат. Мында биз А.Осмоновдун айрым ырлары «эксперимент» ирээтинде жазылганын танбайбыз. Орус тилиндеги айрым макалаларда да ошол ойлор айтылат. Айрым убактарда изденүү жакшы жыйынтык берсе, кээде оңунан чыкпай калышы да мүмкүн. Демек, А.Осмоновдогу айрым бир «жаза басып алууларды» көбүртүп-жабыртып жиберип, анын ийгиликтүү учурларына көзүбүздү жуумп коюшубуз адилеттүүлүккө жата бербес. Улуу акын элдик формаларды пайдалануудагы ошол оңунан чыккан «эксперименттери» менен жаңычыл.

С. Жигитов А. Осмонов темасына кийин да бир нече ирет кайрылды. Анын бири «Кыргыз совет адабиятынын» 2-томунда «Алыкул Осмонов» деген ат менен жарык көргөн. Анда төмөндөгүдөй ойлор козголгон.

30-жылдардагы ырлары жөнүндө ой жүгүртүп, «акындын ошол мезгилдеги лирикасында жалпысынан алганда

көркөм ыкмалары, ырдык фактурасы, поэтикалык сөздүгү кыйла эле жупуну, анча деле таасири жок» дейт.

Алыкулдун чыгармачылык өнөркана өзгөчөлүгү жөнүндө сөз салып С.Жигитов төмөндөгүдөй ойлорду айтат: «1944-жылдын ноябринен анын акындык күчү кандайдыр бир сыйкыр даарыгандай ташкындап, кагаз бетине нөшөрлөп төгүлө баштаган... акындын Кой-Сары курортунда өткөргөн төрт айы Пушкиндин айтылуу «Болдино күзүндөй» эле чыгармачылык жактан өтө берекелүү болгон. Мындай үзгүлтүксүз узакка созулган акындык эргүү абалын ал андан кийин да үч жолу башынан кечирген... бул арийне, духовный кемелге келип, бай турмуштук тажрыйба арттырып, поэзияда өз жолун айныбай таап, өз өнөрүнүн устаты болуп алганда ар кандай акын жемиштүү иштей баштайт. А. Осмонов өмүрүнүн акыркы алты жылын ошондой абалда өткөргөн».

С. Жигитов акын өз чыгармачылык жолун дароо эле таппай, бир топ урунуп-беринип жүрүп, анан даңгыр жолго чыкканын адилет белгилейт. Акындын ийгилиги жеке эле талбай эмгектенгендиктен эмес, анын дагы бир маанилүү себеби бар: «Ал поэзияны жөнөкөй гана кесип эмес, өз өмүрүнүн шериги деп, жашоо мааниси деп, өзүнүн адамдык касиеттерин жана духовный кудуретин предметтештирүү каражаттары деп, эл-жерге адал кызмат кылуу майданы деп түшүнгөн».

С. Жигитовдун А.Осмоновдун ошол чыныгы акындык кемелине келген кездеги жараткан шедеврлерине өзүнчө бир акындык туюм, илимпоздук байкалыштык менен жакшы талдоо берүүгө жетишкен. Адабиятчынын биринчи эле баамына учураганы өмүр жана өлүм темасы. Ал анын чыгыш себебин айтып келип, мындай дейт: «Акын чын эле ооруп жатса да, калп эле соомун деп, чын эле ыйлагысы келип турса да, калп эле күлкүм келип турат деп айтып, кур дымак көрсөтпөйт. Айрым ырларында жаны кашайганынан тиштене онтогону, өчүп бараткан өмүрүнө ичи ачышып, муңканганы айкын угулат... Бирок, А. Осмонов көп узабай көз жумаарын алдына ала көрүп турса да, ажалдан заарканганын ныгыра басып, нойубас кайрат жана тынымсыз эмгек менен жашаган, турмушка жайда-

ры мүнөз менен карап, жалпы элибизге замандаш жана тагдырлаш экенине канагаттанып өмүр сүргөн, өлбөстүккө алып барчу жолдорду издеген».

С. Жигитов өмүр темасынан кийин А. Осмоновдун махабат лирикасына кайрылып, мындай темага өзүнүн субъективдүү мамилесин билдирүү менен кайталангыс из калтыргандыгын адилет белгилейт. Бирок, бул деңгээлге ал акырындап чыгат. Айрым ырларында сүйүүнү сөзсүз эмгек менен байланыштырат.

С. Жигитовдун баамында акындын кайталангыс, оригиналдуу кудуретин ачып, өзүнчө почеркке ээ кылган дагы бир темасы бул – эмгек темасы. «Алыкул ого эле көп ырларында карапайым адамдарга тамчы суудай жасалмалыгы жок бийик урмат менен мамиле кылып, чын көңүлдөн чыккан асыл сезимдерин жолдогондон тажабайт» дейт С. Жигитов.

Адабиятчы тарабынан акындын согуштан кийинки адабий мурастары тегиз эле макталбайт: «А.Осмоновдун ырларынын арасында нукура көркөм сөз даражасына көтөрүлө албай калгандары да бар экенин», ошону менен бирге «элдик поэзиянын айрым үлгүлөрүн тууроо, жаңылоо, стилдештирүү багытында жазгандары да» орун алгандыгын белгилейт.

Анын чыгармачылык өнөркана өзгөчөлүгү жөнүндө пикир айтып, Алыкултаанууга алгачкылардан болуп киришкендердин бирөө К.Укаев болуп эсептелет. Ал А. Осмоновдун «Тандалмалуу чыгармаларынын жыйнагына» баш сөз жазып, аны «Советтик Кыргызстан» журналына жарыялаган (1954, № 6). Мында акындын поэзиясына мүнөздүү болгон негизги өзгөчөлүктү эң таамай жана образдуу мүнөздөп берген. «Поэзия иши өтө татаал. Скрипкадай назик, комуздай чебер. Эмне үчүн андай? Поэзияда бардык акындар үчүн чаап коюлган бир кеп жыгач» (калып) жок. Ошондой эле алар үчүн жалпы бир «окуу китебин» түзүүгө болбойт. Андыктан адабият дүйнөсүнүн арсеналына келген ар бир чыныгы акын өзү үчүн өзүнчө «окуу китебин» түзөт жана түзө алат.

Маркум Алыкул Осмонов да өз «окуу китеби», өзүнчө бай устаканасы бар оригиналдуу, өз алдынча акын эле.

Анын чечендин тилиндей элпек, карлыгачтай канаттуу ырларын окуганда бир колу менен тынымсыз көөрүк басып, бир колу менен түрдүү өлчөмдөгү ыр саптарын ширетип, көркөм куралдарын өгөп-жонуп, кадаланып кайра сомдоп жаткан бир чаалыкпаган акынды элестетесиң... Анын «көз баштыктай» болгон сырдуу ырларына сыгылышкан көп ойлор баткан».

А. Осмоновдун поэзиясына берген ушул эң таамай көркөм мүнөздөмөдө атайын жазылган макалага сыйдырылчу ойлор батырылган.

Жыйнакка сын айтууга чейин К. Укаев А. Осмоновдун поэзиясына кыска, бирок, нуска мүнөздөмө бере келип, оюн мындайча жыйынтыктайт: «Кыргыз поэзиясынын өсүшүндөгү көп проблемалык маселелер менен чиеленишкен Осмоновдун жаркыраган мурасына өтө этияттык менен мамиле кылуу керек. Анын чыгармалары илимий изилдөөнү, атайын Алыкуловеддерди талап кылат».

А. Осмонов жөнүндө мына ушундай алгачкы алгылыктуу пикирлер айтылып, жазылып жүргөн кезинде аспирант А. Садыков «А. Осмоновдун поэзиясындагы традиция жана жаңычылдык» аттуу диссертациялык эмгегин жазып жаткан. Ал 1962-жылы ушундай эле ат менен өзүнчө монография болуп жарык көргөн. Мында негизинен акындын чыгармачылыгындагы эң орчундуу эки проблема камтылган. Биринчи главасында А. Осмоновдун чыгармаларында элдик оозеки сюжеттердин кандайча пайдаланылгандыгы тууралуу сөз жүрөт. Акын ага кайрылган кезде өтө чеберчилик менен мамиле кылып, бийик деңгелде кайра иштеп чыгууга жетишкен, б.а. өзүнүн жаңычылдыгын көрсөтө алган. Буга «Толубай сынчы» поэмасынын эки вариантын салыштырып изилдеген жери айрыкча мүнөздүү мисал болуп бере алат. Ушундай эле ийгилик менен «Карагул ботом», «Аксаткын менен Мырза уул» ж.б. поэмалары талданып өткөн.

А. Осмонов ошондой эле элдик оозеки чыгармалардын жанрдык формаларын, учкул сөздөрүн да мыкты өздөштүрүп, аларды өзүнүн оригиналдуу ырларына киргизип, бул жагынан да алгылыктуу аракеттерди жасай алган. Мисалы, А. Садыков акындын «Тайкүлүк» деген ырын талдоо

менен эски формаларды жаңы мазмун үчүн кандайча пайдаланууга боло тургандыгын ачык көрсөтүп берген.

Эмгектин экинчи главасы А. Осмоновдун акындык чеберчилиги жөнүндөгү маселеге арналган. Орус жана дүйнөлүк классикалык адабиятты окуу жана которуу Алыкул үчүн чоң чеберчиликтин мектеби болуп кызмат кылган. Мына ошонун натыйжасында анын «Отуз жаш», «Ата Журт», «Менин үйүм» сыяктуу классикалык ырлары жана эмгекти даңазалаган көп сандаган мыкты оригиналдуу лирикасы жаралган. Бул бөлүмдө изилдөөчү Алыкул Осмоновдун «жакшы ыр жазсам бутунан өөп жөнөтөм, жаза албасам көз жашымды көлдөтөм» деген ыр саптарын программалык мүнөздөгү сөз катары эсептеп, ал үйүнө «төрт сап ыр таап келсе» чоң дүнүйө тапкандай сүйүнгөнүн баса белгилейт. А. Осмонов ыр менен бир канатын «мүлдө кыргыз көтөрө алгыс килем сайсам» деп ниеттенген. Ошол тилегин ал аткарып, азыркы кезде анын экинчи ырдан бүткөн өмүрү жашап жатат.

Өмүр демекчи, А. Осмонов бул темада кайталангыс ырларын жараткандыгын адабиятчы бир нече мисалдар менен көрсөтөт. Өзү ооруулуу, бирок, «мал кечпес жашыл аралда мүрөктүн суусу агып жатса шылдырап, өзүм ичпей ичирер элем адамга» деп, эң сонун гуманисттик мазмундагы ырларын калкына тартуулап кеткен.

Аталган эмгекте ушул ж.б. азыркы кезде элибиз сүйүп окуп жүргөн көп сандаган ырларындагы чеберчиликтин сырларын, акын колдонгон ар түрдүү кайталангыс ыкмаларды көрсөтүп берет.

Р. Кыдырбаева Алыкул Осмоновдун лирикасын алгачкы изилдөөчүлөрдүн бири. Анын «Лирика Алыкула Осмонова» деген монографиясы 1957-жылы Илимдер академиясынын басмасынан жарык көргөн. Бул анын кандидаттык диссертациясы болчу.

Китепте Алыкулдун чыгармачылыгынын өсүш эволюциясы б.а. 30-жылдардагы үйрөнчүк мезгилинен тартып, кийин классикалык ырларды жараткан мезгилине чейинки басып өткөн жолу кылдаттык менен изилденген. Эмгекте лирикасы жана поэмалары өз алдынча талданган.

Автор Алыкулду кыргыз поэзиясына чоң жаңылык

алып келген новаторлордун катарына кошот. Жаңычылдыкты ал ырларынын тематикасы боюнча да, формасы боюнча да таба билгендигин белгилейт. Мисалы, элдик оозеки материалдардын жанрдык формасын пайдаланып жазган ырларындагы акындын «кайра иштеп чыккан» учурларына адилеттүү баа берет. Б.а. мында ал оозеки чыгармаларга өз ырларын жөн гана стилдештирип койбостон, кадимкидей жаңы идея сиңирип, жаңы ой айта билгендигин адилеттүү белгилейт (19).

«История киргизской советской литературы» (Москва, Наука, 1970) аттуу чоң капиталдык эмгекке кирген «Алыкул Осмонов» аттуу портреттик бөлүмдү Р. Кыдырбаева жазган эле. Ал мындай дейт: «А. Осмонов фольклордон кетип, кайра фольклорго келген» (20). Бул сөздө чоң подтекст бар, б.а. 30-жылдарда А.Осмоновдун жазган ырлары кыргыздын башка акындарыныкы сыяктуу эле фольклордун эскирген канондорунан, нормаларынан чыга алган эмес. Ал көрүнүштүн маңызына терең кирип, таамай сүрөттөй албай, үстүртөн кайып кеткен учурлары көп болгон. Ал эми кийин профессионалдык деңгээли жогорку бийиктикке көтөрүлгөн кезде фольклордун мыкты, өнүмдүү традицияларын пайдаланууга жетишет: «Из фольклора он вдумчиво отбирает то, что помогает раскрыть события, явления современной жизни, стремиться переплавить образную систему фольклора со своим собственным поэтическим видением мира». Бирок, – дейт Р. Кыдырбаева, – фольклорду кайра иштөө жолунда акын кээде максатына толук жете албай, жөнөкөй гана стилдештирип койгон мисалдар жолугат. Буга далил катары «Жамгыр ырын» келтирет. А.Осмоновдун фольклорго кайрылуудагы ийгилиги качан гана фольклордук ыргак жана образдар акындын жекече дүйнөсүнөн өтүп, «өзүмдүк» менен элдик жуурулушуп кеткен кезде камсыз болгон. Мындай учурлар акында өтө көп экендигин биз да эскертип кеткибиз келет.

Алыкул Осмоновду сүйүп окуп, ага таасирленип студенттик ырларын жазып жүргөн азыркы мезгилдеги залкар адабиятчыларыбыздын бири К.Асаналиев «Алыкулдун ак боз аты» аттуу терең мазмундуу макаласын жазып, муну менен ал Алыкултаанууга арзырлык салым кошту деп айта алабыз.

Аталган ыр анын «Өрдөн өргө» аттуу адабий-сын макалалар жыйнагына киргизилген (21). Ушул бир басма табак көлөмүндөгү чакан макалада сынчы акындын чыныгы поэтикалык жүзүн ачып берүүгө жетише алган. «Алыкул Осмоновдун накта акындык өмүрү, – деп башталат макала, – 1945-жылы «Махабат» жыйнагы жарыкка келгенден кийин башталды. «Махабаттан» кийин акын эки гана жыл чамасында жашады. Биз урматтап, кадырлап, не бир керемет таасирине башыбызды ийген поэзияны акын дал ушул арада жаратты. Алыкул ушул мезгилдин ичинде не бир аталган традициялуу чоң реалисттик адабият колго көтөрүп сыймыктана турган мурас калтырып кеткенине аргасыздан ыраазы болобуз.

Андан ары адабиятчы ошол керемет поэзиянын сыртынан кыргыз комузундай жөпжөнөкөй, бирок айтып болгусыры бар поэзияны деталдаштырып талдап, акындык устаттыгынын маани-маңызын ачып берет. Сынчынын назары адегенде эле «Отуз жаш» аттуу ырга түшкөнү бекеринен эмес, анткени, «А.Осмоновдун өмүр жөнүндөгү ырларынын жаркыраган таңкы чолпону, миң кубулжуган соолбос гүлү, көз кайкыган кыл чокусу «Отуз жаш». Ушундай эмоцияга толгон жалындуу сөздөрү менен удаалаш эле «Боз ат минген отуз жашты» метафоралык образ деп атайт: «Боз ат – бул октой тез өтүп кеткен жашоонун гана элеси эмес, ал – суудай тынбай аккан адамзат өмүрүнүн, алыскы түгөнбөс жолдун жалпылаштырылган образы».

«Отуз жаш» аталган ырга адабиятчынын берген баасын акындын жаркын маанайлуу, терең мазмундуу, күчтүү образ, элестерге толгон лирикасынын өзүнчө бир символикалуу прологу деп карасак болот. А.Осмонов анын баамында «көнүмүш болгон поэтикалык эрежелерден, жол-жоболордон биротоло чечкиндүү баш тартып, көркөмдүк-образдык ой жүгүртүүнү түп тамырынан жаңыртууга, өзгөртүүгө, реформациялоого киришкен жана ал максатын толук ишке ашырган». Ушундай эле багытта ал Алыкулдун «Менин үйүм» деген ырын абдан кадалып анализдейт. Сүйүү лирикасынан болсо «Сулууга», пейзаждык ырларынан «Ысык-Көл», «Фрунзе» шаарына арналган поэтикалык жаратмандарына көңүлүн бурат.

Мына ошентип, кыскача обзордон көрүнүп тургандай, Алыкултаануу илими оозго аларлык деңгээлге жетип калды деп айтсак жаңылбайбыз. Ал тууралуу макалалар жазуу, илимий иликтөөлөр жүргүзүү көпчүлүк бөлүгүндө акындын көзү өткөндөн кийин гана башталды. Буга анын азыркы кезде классикага айланган эң сонун адабий мурастары негиз берген. Бирок бүгүнкү күндө Алыкултаануу илимине дагы да болсо такай көңүл буруп, анын поэзиясын пропагандалап, кезегинде Алыкулга арналган монографиялардан тартып, көлөмдүү макалаларга чейин илимий анализ жүргүзүп, китептер чыгарып туруу зарылдыгы бышып жетилди. Ал жөнүндө бир кездерде кээ бир адабиятты чаламоңол түшүнгөндөр, мындан башка акын бизде жок беле дегендей маанидеги күңкүлдөгөн сөздөрүн кулагыбыз чалып калганы бар. Алар жаңылышат, анткени адабият казынасын ошол жана башка таланттуу акын-жазуучулар байытып, ошолордун ысмы биринчилерден болуп аталып, аларга өзгөчө көңүл бурулары табигый иш. Мусулманча айтканда, бүгүн улуу акындын арбагы козголуп жатат деп айтсак болот. Бирок, биздин жасаган иштерибиз али жетишсиз, али толук кандуулукка жана баалуулукка жете албай жаткандыгыбызды моюнга алышыбыз жөндүү.

АДАБИЯТТАР

¹ Мезгил жана Алыкул. – Ф.: Адабият. – 1990. – 242-бет.

² *Жигитов С.* «Махабат» китеби чыккан соң... // Советтик Кыргызстан. – 1990. – 5-август.

³ *Алыбаев М.* Мааниси жок «Махабат». Китепте: Мезгил жана Алыкул. – Ф., 1990. – 61-бет.

⁴ *Алыбаев М.* Ошол китепте, 63-бет.

⁵ *Самаганов М.* Бир чыгармага арналган үч макала тууралуу. Китепте: Мезгил жана Алыкул. – Ф., 1990. – 67-бет. 47

⁶ *Талибова З.* Алыкулдун элеси эсте турат. Аталган китепте, 284, 288, 292-беттер.

⁷ *Шиваза Я., Кулиев К.* Алыкул Осмонов // Советская Киргизия. – 1946. – 21-июль.

⁸ *Осмонов А.* Мой дом. – М.:СП, 1950, (С. Липкиндин баш сөзүнөн).

⁹ Осмонов А. Мой дом. – Ф., 1954, (К.Кулиевдин баш сөзүнөн).

¹⁰ Кыргыз адабияты менен искусствосунун 2-декадасы. Стенограммадан.

¹¹ Ошондо эле.

¹² Яшин А. Жизнелюбиво, задушевно! // Лит.газ. – 1958 – 9-окт.

¹³ Уметалиев Ш. Залкарга түбөлүк таазим. Китепте: Мезгил жана Алыкул, 244, 245, 246-беттер.

¹⁴ Кыргыз совет адабиятынын тарыхы (2 томдук). – Ф.: Илим, 2 том, 1990. – 405-бет.

¹⁵ Шамшиев Б. Автореферат канд. дисс. – 1990, 3-бет.

¹⁶ Ленинчил жаш. – 1964. – 18-декабрь.

¹⁷ Ала-Тоо. – 1972. – № 5. – 153-бет.

¹⁸ Ошондо эле, 159-бет.

¹⁹ Кыдырбаева Р. Лирика Алыкула Осмонова. – Ф.: АН КР, 1957.

²⁰ Коллектив. История киргизской советской литературы. – М.: Наука, Изд. Восточной лит., 1970. – 448-бет.

²¹ Асаналиев К. Өрдөн өргө. – Ф.: Кыргызстан, 1977.

А. ТОКОМБАЕВ ТААНУУ ИЛИМИНИН КАЛЫПТАНЫШЫ ЖАНА ӨНҮГҮШҮ

Адабият тарыхынын интенсивдүү өнүгүшүнүн анын тарыхый-адабий процессти мезгилдик хронологиялык (мисалы байыркы кыргыз адабияты, 19-кылымга чейинки адабият, акындар поэзиясы, XX кылымдагы кыргыз адабияты жана азыркы мезгилдеги кыргыз адабияты) жана мейкиндик (мисалы кыргыз адабиятынын регионалдык адабияттардын тарыхындагы орду, карым-катышы, КМШ өлкөлөрүнүн адабияттары менен диалектикасы ж. б.) принциптер аркылуу иликтөөгө өткөнүнөн да байкоого болот. Мындан сырткары адабий-тарыхый процесстин тигил же бул тармактары боюнча өз алдынча адистешүү, ал проблемаларда иликтөөлөрдүн борбордук темасына айландыруу иши да адабият тарыхынын соңку этабындагы позитивдүү көрүнүштөрүнөн болуп эсептелет. Маселен адабият багыттарынын, чыгармачылык методдордун (мисалы кыргыз адабиятындагы реализм, социалисттик реализм, романтизм), айрым адабий жанрлардын тарыхы (мисалы лирика, эпос, драма, роман), улут адабиятынын тарыхына зор салым кошкон көркөм сөз чеберлеринин чыгармачылык өнөрканаларынын (мисалы токомбаевтаануу, сыдыкбековтаануу, айтматовтаануу) өзүнчөлүктөрү тууралуу иштелген эмгектердин типтерин мына ошол орошон процесстин фактысы катарында көрсөтүүгө болот.

Адабият таануубуздун басып өткөн жолуна серп салганыбызда башкаларга салыштырмалуу токомбаевтаануу иши тарыхый жагынан эрте башталганына күбө болобуз. Демек, адабият таануунун бул салаасынын улуттун рухий топурагында тамыр жайып, өзүнчө канат-бутак күтүп, саябандуу бак-даракка айланып кетишинин алгачкы кө-

рүнүшү. А. Токомбаевдин чыгармачылык жолуна байланыштуу чыккан. Мында анын көркөм-эстетикалык тажрыйбаларынын кадыр-баркын жасалма жол менен көтөрмөлөп, караңдай идеализациялоо мүдөөсү жок. Жөн гана тарыхый процесстеги адабий тагдыр, мезгилдин эсеби ошондой. Анткени ал башкаларга караганда адабият турмушуна эртерээк аралашты адабият майданын өзүнү чыгармачылык тагдырына айлантты, бир руханий дүйнөдөн экинчи бир руханий дүйнөгө өтүү мезгилине туш келди, совет доорундагы улуттук адабияттын өнүгүү кыймылы менен киндиктеш болду. Алтымыш жылдан ашуун мезгилдик аралыктагы көркөм сөз өнөрүнүн тарыхы, өнүгүү тенденциялары, изденүү багыттары, адабий процесстин агымындагы оош-кыйыштары менен табылгалары анын көркөм өнөрканасысыз бөксө, жамалы куник.

Токомбаевтаануу ишинин башатында адабий сын турат. Ал адабият жөнүндөгү илимдин оперативдүү штабы катарында адабият майданындагы болуп жаткан идеялык, көркөм-эстетикалык күрөштөрдүн авангардында жүрүүчү коомдук көрүнүш сымалында анын чыгармачылык дүйнөсүн өткөн кылымдын 20-жылдарынын аяк ченинде эле таразалоо, ага баа берүү ишин колго алган. Ошол күндөн тарта бүгүнкү күнгө дейре анын чыгармачылыгы улуттук жана орус адабий иликтөөчүлөрүнүн көңүлүнөн чыкпай келет. Демек кыргыз адабий илиминде токомбаевтаануу эки аймакта б. а. жергиликтүү чөйрөдө жана мурдагы совет өлкөсүнүн аймагында өнүктү деп айтууга толук негиз бар. Адабий сын өзүнүн бүтүндөй жанрдык системасы менен бул чыгармачылык инсанды таануу ишине ак кызмат кылды. Атап айтканда рецензиядан тарта макаланын обзордук, портреттик, проблемалык, полемикалык, тарыхый адабияттык формалары, эпистолярдык мүнөздөгү каттар, биографиялык очерктер жана монографияларга чейинки спецификалуу жанрлар өздөрүнүн пафосунун, иштелиш даража-деңгээлине карабастан улуттук адабият таанууда токомбаевтаануу өңдүү жаңы структуралык бөлүмдүн пайда болушуна жана калыптанышына кол кабыш этти.

Тарыхый-хронологиялык жагынан алып караганда А.Токомбаевдин чыгармачылык көрөңгөсү, шык-жөндөмү

жөнүндө өз мезгилинин деңгээлине жараша кеп козгоп, ал жараткан адабий туундулар жөнүндө официалдуу мүнөздөгү сын пикир айтуу шыбагасы адабий сындык жанрлардын ичинен рецензиянын тагдырына туура келди. Буга ошол учурдагы жаш талапкер акындын 1927-жылы Ташкен калаасынан жарыкка чыккан «Ленин тууралуу» аттуу поэтикалык туңгуч жыйнагы түрткү берген. Китеп жарыялангандан көп өтпөй эле ал М. Дөгдүровдун «Ленин тууралуу. Кыргыз тилиндеги ырлар» (Эркин-Тоо, 1927, 14-апрель) аттуу рецензиясынын талдоо предметине айланган. Газеталык алакандай материалды автордук киришүү, «Аалынын ырларынын саясий маңызы», «Аалынын ырынын адабият жагындагы маңызы» өңдүү бөлүмчөлөргө ажыратып, өзүнүн көз караштарын, баасын ошого ылайыктап чагылдырган жаш сынчы акындын поэтикалык китебиндеги саясий-идеялык жана «сулуулук» жагынан кетирген айрым кемчиликтерин көрсөткөн. Акырында ал жыйнак жөнүндөгү өзүнүн пикирлерин мындайча жыйынтыктайт: «Басыла турган китептерди теше карап, текшерип туруп анан басуу керек. Аалынын бул китепчеси бул бойдон турса чынында көп пайда бербейт.

Аалы жаш, талабы чоң. Өзүнүн талабы, таланты аркасында карала кылып кагаз жазып, жазуу ишине ынтасын койгондугуна ыракматтан башка айтарыбыз жок».

Рецензияда курч жана кескин айтылган ойлордун да орун алганын танбастан туруп М. Дөгдүров өңдүү жаш сынчынын акындын шык-жөндөмүнө ызаат менен мамиле кылып, анын чыгармачылык келечегине үмүткөр карап, ишеним артып оптимисттик маанай менен жыйынтыкташы бекеринен болбогон. Экинчиден, М. Дөгдүров дал ушул чакан рецензиясы менен А. Токомбаевди таануу тармагына негиз салды. Анын тарыхый-адабияттык мааниси дал ушунда турат. Үчүнчүдөн, бул сын тажрыйба кыргыз адабий сынында өзгөчөлүктүү дискуссиянын оту тутанып кетишине да шылтоо болду. Анткени М. Дөгдүровдун сын материалындагы көз караштарга макул болбогон А. Токомбаев «Сынчыга жооп» (Эркин Тоо, 1927, 15-май) аттуу макаласы менен каяша жооп берүүгө аракеттенген эле. Жаш сынчы менен жаш акындын ортосундагы чыгармачылык

жаатындагы идеялык, адабий пикир келишпестиктер менен карама-каршылыктар ошол учурда жаңыдан түптөлө баштаган чыгармачыл интеллигенциянын айрым өкүлдөрүн кайдыгер калтырган эмес. Талашка бүйүрү кызыган К. Рахматуллин «Сынчыларга жооп» (Эркин-Тоо, 1927, 11-август), К. Тыныстанов «Саясы маселелерге бет тырмоо аралашпасын» (Эркин-Тоо, 1927, 23-август) жана С. Наматовдун «Ленин тууралуу» (Коммунист, 1928, №3) аттуу макалалары менен ыкчам аралашып полемиканын күүсүн андан ары чыңалтып жиберешкен. Бул сын материалдарда бир беткей айтылган ойлор, негизсиз айыптоолор менен катар жаш акындын чыгармачылыгына реалдуу мамиле жасоо аракеттери да орун алган.

А. Токомбаевдин туңгуч ыр жыйнагына сын жазган авторлордун өзүлөрү сындын табияты, адабият таануунун илимий негиздери, мүмкүнчүлүктөрү жөнүндөгү түшүнүктөрү али жетиштүү эмес болчу. А. Токомбаев поэзияда кандай үйрөнчүк болсо алар деле сында дал ошондой абалда болгон, сапаттык жагынан бири-биринен кескин айырмаланып кетишпеген. Бирок ошондой болсо да бул полемикалык мүнөздөгү макалаларды акынды сынчыл таануунун алгачкы карлыгачтары катары кабыл алышка жана баалашка толук негиз бар.

30-жылдар А. Токомбаевдин чыгармачылык ишиндеги окуяларга жана аны сынчыл жактан таанып-билүүдөгү кескин мүнөздөгү көрүнүштөргө бай мезгилдерден болуп эсептелет. Анын көркөм изденүүлөрү мазмундук жана формалык жагынан салабаттуу тартып, адабий-эстетикалык маңызы кеңейип жана тереңдеп, идеялык-тематикалык чабытынын алкагы байып, жанрдык-стилдик көп түрдүүлүккө болгон умтулуусу активдешкен. Эгерде акындын 30-жылдардын ортосуна чейинки чыгармалары мүнөзү жагынан «тап күрөшүнө сугарылган жана социалисттик курулуштун артыкчылыгын даңазалоого арналган күжүрмөн поэзия» болсо, ал эми 30-жылдардын экинчи жарымынан кийин «өз учурунун гана эмес, андан кийинки мезгилдердин да талабын канааттандырып, жаңы муундарга улам жаңыча таасир берип өзүнүн эстетикалык күчүн эч качан жоготпой, жашай бере ала турган чыгармаларды

(К. Артыкбаев) жазуу ишин жандандырганын көрүүгө болот. Эгерде ал саал мурда учурдун саясий жана идеялык талаптарына татыктуу адабий туундуларды жазууга бардык дитин төшөп, аны менен дамамат убараланса, ал эми 30-жылдардын ортосунан тарта чыгармачылыгында жашоо жана турмуш, өмүр менен өлүм, сүйүү, утурумдуулук менен түбөлүктүүлүк өңдүү жалпы адамзаттык проблемаларга көбүрөөк ык коё баштаган.

Акындын көркөм өнөрканасында орун алып жаткан мындай көрүнүштөр, салттуу кубулуштар менен жаңы мазмунга умтулуучулук адабий сындын көз кырынан сыртта калган эмес. Ошол себептен анын бул мезгилдеги поэзиясы даража-деңгээли, мүнөз-мазмуну жагынан экиге кандай бөлүнө турган болсо, А. Токомбаевди сынчыл өңүттөн кароо жана баалоо да дал ошондой эле эки багыттуу болду. Атап айтканда А. Токомбаевдин улуттук адабияттын көч башында турганын, чыгармаларынын идеялык, таптык жана саясий жагынан курчтугун, жаш калемгерлердин жетилишине, изденүүлөрүнө камкордугун жана таасирин, күжүрмөн поэзиянын алдыңкы сабында болгонун таанууга жана ал көрүнүштөрдү позитивдүү планда пропагандалоо максатына баш ийдирилген сын макалалар Ж. Бөкөнбаев, М. Дөгдүров, К. Рахматуллин, С. Сасыкбаев, А. Токтомушевдер тарабынан жарыяланды. Поэтикалык текстти сынчыл таанууда саясий-идеологиялык, таптык критерийлер башкы курал катары пайдаланылды. Маселен Ж. Бөкөнбаев: «Кыргызстандагы социалчыл-кеңеш адабиятынын негиздөөчүлөрүнүн бири Аалы болуп эсептелинерин, ал кеңеш ырын биринчилерден болуп ырдап чыккандыгын, уюштуруу жумуштарында көп иштегенин, натыйжада акынды кыргыз социалчыл кеңеш адабиятынын аксакалы, социалчыл жаңы замандын акыны, келечеги бай жемиши төлдөгөн үмүттүү акын» (Аалы Токомбай уулу тууралуу. – Лен. жаш, 1933, 30-март) катарында аныктаса, ал эми М. Дөгдүров аны жалындаган революциячыл идеяларга берилген, таптык позициясы темирдей бекем, жаш калемгерлер үчүн үлгү, эталон (А. Токомбаев уулунун (Балканын) чыгармалары тууралуу. – Кызыл Кырг., 1933, 6-июнь) сымалында мүнөздөгөн. Эгерде С. Сасыкбаев

акындын сатиралык чыгармаларына басым коюп, какшык коомдогу социалисттик кайра куруулардын, терс көрүнүштөрдү элестүү көрсөтүүнүн, ашкерелөөнүн таасирдүү куралы экендигин (Аалы какшык устасы. – Кызыл Кыргыз. 1933. 6-июнь) белгилесе, анда А. Токтомушев өзүнүн чыгармачылыкка келүүдөгү факторлордун бири катарында А. Токомбаевдин көркөм өнөрканасын (Мен Аалыдан кантип үйрөндүм. – Кызыл Кыргыз. 1933, 6-июнь) көрсөтөт.

А. Токомбаевдин поэзиясын таануунун алгачкы этабындагы оош-кыйыш көрүнүштөрдү айгинелөөчү бул макалалардын бирдей мазмунда, мүнөздө жазылып, бир мезгилде удаама-удаа жарыяланып кетишинин объективдүү себептери да болгондугун танууга акыбыз жок. Анткени 1933-жылдын башында Кыргыз автономиялуу республикасынын Борбордук Аткаруу Комитети пролетарчыл жазуучу А. Токомбаевдин чыгармачылык ишинин он жылдык юбилейин өткөрүү чечимин кабыл алган. Официалдуу мындай көрсөтмөдөн соң кыргыз адабий сынында мурда замандаш калемгерлердин ынтызарлыгын анча козгобогон сындык жаңы жанр болгон юбилейлик макалалардын жазылышына реалдуу ыңгайлуулуктар түзүлгөн. Жанрдын максаты белгилүү эмеспи, ал юбиярдын көркөм өнөрканасындагы айрым позитивдүү кубулуштарга басым коюп, анын авторун окурмандардын калың журтуна пропагандалоо, популяризациялоо милдетин ошол учурдун талаптарына ылайык аткаруу аракетин көрөт. Натыйжада А. Токомбаевдин поэтикалык изденүүлөрү менен табылгалары тууралуу сынчыл мүнөздөгү көтөрүңкү көз караштар уюткулана баштаган. Муну адабий илимге жаңы фактыларды табуу, аларды системага салуу, акын жөнүндө түшүнүктөрдү, адабий билимди жаратууга жасалган алгачкы аракеттердин мезгили катарында мүнөздөөгө болот.

Коомдук-саясий жана маданий турмуштагы мына ушундай күтүлүп-күтүлбөгөн окуялар А. Токомбаевдин жеке өзүнө, анын чыгармачылыгына «жаңыча» большевикчил сынчыл көз караш» менен кароого, аны башкача өңүттөн баалоого түздөн-түз шыкак берген. Бул багытта алгач жол салган авторлордун бири катарында акын Т.Үмөталиев чыга келди. Ал басма сөз бетине «Жазуучулар союзунда»

гы чириктер» (Лен. жаш. 1937, 21-сент.) аттуу макаласын дароо жарыялаган. Андан көп өтпөй Ж. Бөкөнбаевдин «Адабияттагы улутчулдукту аягына чейин талкалоо керек» (Лен. жаш. 1937, 23-сент.), М. Элебаевдин «Дагы адабияттагы чириктер жөнүндө» (Лен. жаш. 1937. 6-окт.) аттуу мүдөөсү башка максатка байланган макалалары жарыкка чыккан. Мына ушул сын материалдардын дээрлик бардыгында ошол таптагы К. Тыныстанов, С. Карачев, Ш. Көкөнов, Б. Кененсарин, К. Маликов, Р. Шүкүрбеков сыяктуу активдүү изденип жаткан калемгерлерге саясий-идеялык жагынан опсуз айыптар тагылган. Бирок макалалардын басымдуу бөлүгү, авторлордун каралагыч көңүлү негизинен А. Токомбаевге каршы бурулган эле.

Т. Үмөталиев жогорудагы аталган макаласында мындай деп жазат: «Контрреволюциячыл-улутчулдар Аалыны өздөрүнүн таасиринин алдына жыгышып, менменсинүүчүлүк, кенебестик оорулары менен ууландырышкан. Токомбаев жалгыз гана Тойчинов менен эмес, кийинки кездерде бир канча буржуазиячыл-улутчулдар менен байланышып аларды жазуучулар союзунун тегерегине топтой баштаган. Кыргыз элинин душманы Токчоро Жолдошев Жазуучулар союзунун башкармасынын мүчөсү болуп келген. Партиядан чыгарылган улутчул Көкөнов Жазуучулар союзунан жардам алып, ар күн сөөк аңдыган итче Токомбаевдин кабинетинин эшигинен кетпейт. Сокулуктан чыккан чоң манап, совет өкмөтүн көргүсү келбеген душман Бөрү Кененсарин да Токомбаев менен байланышы жаман эмес, ал экөө бирге бешбармак жешип, тамашалашып жүрүшөт».

Бар кызыкты Ж. Бөкөнбаевдин макаласынан жолуктурууга болот. 1933-жылы 30-мартта «Ленинчил жаш» газетасына жарыяланган макаласында А. Токомбаевдин «Атака» жыйнагынан чубалжыган мисалдарды дембе-дем ийгилик фактысы катарында келтирип, анын жетишкендиктердин көтөрө чалып мактоого сөз таппай жаткан Ж. Бөкөнбаевдин аз убакыттын аралыгында мурдагы көз карашын дароо өзгөртүп, А. Токомбаевге саясий жактан айып койгонго ашыккандыгы анын чыгармачыл принциптеринен, атуулдук позициясынан, моралдык кебетесинен айкын элес берет. Кечээ жакында эле официалдуу түрдө

«кыргыздын социалчыл-кеңеш адабиятынын көрүнүктүү күчүнүн бири, күн санап өсүп келе жаткан таланттуу, социалчыл жаңы замандын, келечеги бай акыны» сымалында баркталып жаткан А. Токомбаев эми арадан үч жыл өтүп-өтпөй Ж. Бөкөнбаев тарабынан мындай теңирден тескери баага арзып чыгат. «Токомбаев 27-жылы дүйнө капитализиминин кандуу желдети Троцкийди мактап ырдады. «Турмуш» деген контрреволюциячыл ыр жазып, өзү редакциялаган «Чабуул» журналына басып чыгарды. «Турмушта» деген мааниси тетири, кыялы бузук ырды контрреволюциячыл Тойчиновго арнап жазды. «Туткун Марат» деген поэмасында немис жумушчусун террорчул кылып көрсөттү. Токомбаевдин ырларынын көбү кооздук жагынан начар, саясий жагынан зыяндуу болсо да аны «кыргыз адабиятынын аксакалы», «кыргыз адабиятынын негизчиси» деген жалган (аттарды) атакты такты. Токомбаевдин «атагынан», анын кадыр-баркынан эл душмандары аябай пайдаланышты. Тойчиновго окшогон душманды Токомбаев «сыналган большевик менен жолбашчы» деп эсептеди. Идирисовго окшогон улутчулдарды «марксисттик сынчы» деп алар менен идея байланышын күчөттү. Касым Тыныстанов менен кошулуп контрреволюциячыл «Комуз» деген сценарий жазды... Мына жогорку көрсөтүлгөн далилдердин бардыгы Токомбаевдин саясий бети караңгы экендигин, эл душмандарынын кишиси экендигин көрсөтөт».

Мисал үчүн тартылган бул шилтемелер 30-жылдардын ичиндеги кыргыз сынынын духу менен пафосу, карманган методологиялык чен-өлчөмдөрү, коомдук жана адабий-эстетикалык позициясы кандай өзгөрүлмөлүү формада жашап жаткандыгынан жетиштүү кабар берет. А. Токомбаев өңдүү параметрдеги акындын чыгармачылык изденүүлөрүн баалоо жана талдоодо, алардан улам чыккан ой-пикирлерди далилдөөнүн кандай түрлөрү жашап жатканын, сынчыл ойлоонун кайсы типтери орун алгандыгын ачык көрсөтүүгө жарайт. Вульгардык-социологиялык адабий сындын мындай үлгүлөрүнөн жалаң гана А. Токомбаев жабыр тартпастан улуттун бүтүндөй чыгармачыл интеллигенциясы, жалпы көркөм сөз өнөрү да зыянга учураган.

20-жылдардан тарта 40-жылдардын орто ченине дейре кыргыз сынчылары менен адабиятчылары А. Токомбаевдин чыгармачылыгын бир гана жанрдын мисалында б. а. анын лирикаларынын негизинде сынчыл жактан таанып билүүгө, илимий өздөштүрүүгө аракеттерди тынымсыз түрдө жасап келишкендиги эч кандай талаш чакырбаган чындык. 40-жылдардын баш ченинен тарта мындай салтка айланып калган көрүнүшкө өзгөртүүлөрдү, толуктоолорду киргизүү демилгелери колго алына баштады. Атап айтканда анын чыгармачылыгын тарыхый-адабияттык аспектиде үйрөнүү, изилдөө ишинин илимий практикага киргизүү аракеттери байкалды. Ал эми мунун өзү болсо улуттук сынчыл ой-пикирдин өнүгүү тарыхындагы маанилүү окуялардын биринен эле. Анткени адабий өнүгүшүбүздүн агымынын борборунда туруп, өзүнүн чыгармачылык кубаты менен башкаларга кескин таасир тийгизүүгө жарамдуу тигил же бул калемгердин көркөм изденүүлөрү менен табылгаларын улуттук адабияттын тарыхынын фонунда кароо, анын себеп-натыйжаларын жалпы тарыхый-адабий процесстин кыймылы менен байланыштуу түшүндүрүүгө өтүү далалатынын жанданышы сынчыл жана илимий ойлоонун алдыга ишенимдүү кадам таштай баштаганын ырастаган фактылардан болуп саналат.

Экинчиден, бул улуттук адабият таануунун адабият тарыхы өңдүү спецификалык структуралык бөлүмгө ээ болушун, ал процессте адабий сындын өтөгөн кызматынын маанисин да ачып бергенге жарайт. Жаңыдан көз жарып жаткан адабият тарыхы илимий дисциплина катары А. Токомбаевди таануу өңдүү өз алдынчалыктуу тармакты кошо камтышы илимий жана сынчыл чыгармачылыктын дифференцияланышынан да кабар берет. Бирок өз алдынча предметтерге, талдоонун өзгөчөлүктөрүнө ээ болгону менен токомбаевтаанууда адабият тарыхындагы сынчыл көз караштар, идеялар менен баа берүүлөр адабият тарыхынын принциптери, каражаттары менен позициялары менен катарлаш, тутумдаш жашаганына күбө болобуз. Анын нак мисалы катарында 1943-жылы жарык көргөн, автордук курамы М. Богданова, Ө. Жакишев, Т. Саманчин жана К. Рахматуллин өңдүү адистерден турган «Кыргыз

адабиятынын очерктери» аттуу эмгекти көрсөтсөк болот. Тарыхый-адабияттык очерктин табиятына зарыл келген атрибуттар б. а. акындын биографиясынын, чыгармачылык жолунун урунттуу учурун камтыган маалыматтар ирети менен тизмектелет, анын көркөм дүйнөсүндө байкалган идеялык-тематикалык багыттар сыпатталат, жанрларга мүнөздөмөлөр берилет, адабиятчылык көз караш жеңил жана түшүнүктүү тилде баяндалат. Китептеги А. Токомбаевге арналган портреттик бөлүм мына ушундай аракеттин жемиши болуп саналат.

40-жылдардын аягында кыргыз сынчылары А. Токомбаевдин эпикалык поэзиясынын бийиктиги болуп саналган «Кандуу жылдар» романына кыйраткыч сокку урууга өтүштү. Жергиликтүү сын кайраткерлеринин каралама позициясын методологиялык жагынан бекемдеп, алардын талдоо жана баалоо куралдарын курчутуп дем берген ошол кездеги партиянын көркөм адабият жагындагы кабыл алган токтомдору эле. Бул официалдуу документтердеги көрсөтмөлөрдү түздөн-түз механикалык жетекчиликке алган калемгерлер А. Токомбаевдин эпикалык дүйнөсүнүн бөтөнчөлүгүн, жаңычылдыгын, анын улуттук тарыхый-адабий процесстеги маанисин, ролун, образдуу ой жүгүртүүдөгү кыймылдаткыч күчүн жокко чыгаруу аракетин көрүштү. Буга 1947-1949-жылдардын аралыгында республикалык басылмалардын бетинде жарыяланган Ж. Бердибековдун «Аалы Токомбаевдин «Кандуу жылдар» романы жөнүндө» (Кызыл Кырг., 1948, 24-январь), Ө. Жакишевдин «Зыяндуу чыгарма» (Сов. Киргизия, 1949, 27-февраль), «Чындыгы аз чыгарма» (Кызыл Кырг., 1949, 5-март) аттуу сын материалдар күбө өтүп бере алат.

Жанрдык жагынан рецензия формасында жазылган бул материалдар духу жана пафосу боюнча вульгардык-социологиялык сындын кашкайган үлгүсүнө жатат. Рецензиянын мүмкүнчүлүгүнө жараша аларда романдын идеялык жагынан туура эместиги белгиленет, эки автор тең аны ырасташ үчүн чыгарманын образ системасына басым коёт. Ошол себептен Ж. Бердибеков романдын «башкы геройлору анык кедейлердин, батрактардын өкүлдөрүнөн болгону дурус болмок», «Алымкул кыргыз элинин 1916-кө-

төрүлүшүнүн улуттук-боштондук кыймылынын сезимдүү жетекчиси болуп көрүнүшү керек эле. Бирок Алымкулдун кээ бир образдары бизди анчалык канааттандыра албайт» деген жыйынтыкка келип чыгарманын идеялык-эстетикалык күчүн оңой эле жокко чыгарса, сынчы Ө. Жакишев андан ары ашып түшөт. Ал чыгарма «пантюркистик, панисламисттик пропагандага сугарылган, өткөндү жыргал күн катарында көксөө кайгы-муң идеялары чагылтылган, ошол себептен «ыйдан баш көтөрбөгөндүк, пессимизмге үмүтсүздүккө жык толгон зыяндуу чыгарма» катары баалайт. «Роман оңдолбосо, аны бул бойдон калтырууга болбойт» деген чечкиндүү жана кескин бүтүм чыгарат.

50-жылдарда акынды үйрөнүү, илимий-теориялык өздөштүрүү, тарыхый адабияттык иликтөө өңдүү багыттарга ажырап баштаганын байкоого болот. Сынчыл баалоо менен адабиятчылык баалоонун эриш-аркак жашашы өз жемишин бербей койгон жок. Мындай багытта Ш. Үмөталиев, А. Салиев, К. Асаналиев, К. Артыкбаев, Т. Аскаров сыяктуу адистер үзүрлүү эмгектенгенин, алардын ошол эмгектери бүгүнкү күнү да өзүнүн маани-маңызын кемитпей, актуалдуулугун жоготпостон илимий-сынчыл практикада жашап жатканын моюнга алып коюу абзел.

Бул мезгилде деле сынчылар менен адабиятчылардын алдында кырынан коюлган негизги проблема А. Токомбаевдин акындык дүйнөсүнүн сырларын ачуу болду. Бирок мурдагы этаптардагыдай аны таптык-социалдык, саясий-идеялык өңүттөн караштыруу эмес, акындын поэтикалык чеберчилигин типтүүлүк, оригиналдуулук, образдуу ойлоону, сөз менен иштөө маселелерине байланыштырып иликтөө алдыңкы планга чыкты. Ал эми бул болсо барып-келип улуттук сынчы-адабиятчылардын көркөм сөз өнөрүнө, анын табияты менен функциясына, чыгармачыл инсандын тарыхый-адабияттык процеске карым-катышына мамиленин жакшы жагына өзгөрүп жатканын айгинелеген көрүнүштөрдөн эле. Ошондой эле алар акынды таануудагы профессионализмдин белгилерин да көрсөтүүгө жарамдуу болчу. Ал сын материалдарда сүрөткерди тарыхый жаңы бийиктиктен кароо жана түшүндүрүү позициясы орун алды.

А. Токомбаевдин акындык стихиясын таанууда А. Салиевдин «А. Токомбаевдин поэзиясы жөнүндө кээ бир пикирлер» (Советтик кыргыз адабияты, 1958), К. Артыкбаевдин «Өз көзүм менен» поэмасындагы оригиналдуулук жана типтүүлүк маселесине карата» (Ала-Тоо, 1958, №1), Т. Аскаровдун «А. Токомбаевдин акындык чеберчилигиндеги кээ бир белгилер» (Ала-Тоо, 1958, №2), Ш. Үмөталиевдин «Аалы Токомбаев» (1958) аттуу эмгектерин дал ушундай мүнөздөгү изилдөөлөрдүн катарына киргизүүгө болот. Бул сын тажрыйбалар өзүнчө жалпылыкка, ички гармонияга ээ болуп турат. Ириде ал сынчылардын поэтикалык текстти талдоосунан, лирикалык образга мамилесинен, ырдын көркөмдүк жана техникалык жактан уюшулушуна көз караштарынан, сынчыл жана тарыхый-адабияттык аспектилерди өз ара айкалыштырышынан байкалды. Иликтөөлөрдө акындын калеминен жаралган чыгармалардын социалык-эстетикалык чындыгын, анын кыймылын тигил же бул теориялык маселеге тутумдаштырып чечмелөө аркылуу ишке ашырылды.

А. Салиевдин макаласы өзүнүн проблемалуулугу менен айырмаланып турат. Анда тарыхый-адабияттык көз караштар теориялык ойлор, сынчыл позиция менен алакалаш. А. Токомбаевдин акындык жолунда жолуккан айрым терс көрүнүштөр жашырылбайт. Сынчынын максаты акындын чыгармачылыгындагы башкы тенденцияларды ачып көрсөтүү болгондуктан ал мүдөө белгилүү деңгээлде билгичтик, профессионалдуулук менен ишке ашырылган.

Ошол мезгилде адабий сындын астанасын жаңыдан атап жаткан жаш калемгер Т. Аскарров жогоруда аталган макаласы менен акындын лирикалык дүйнөсүнүн купуя сырларын ачып берүүдө «толкундуу ойду канат кылып байланып, кылдат сезимталдуулукту, илбериңки байкагычтыкты багыт кылып алганында ойдогудай натыйжаларга жетишүүгө мүмкүн» экендигин айгинеледи. Анын иликтөөсү мүнөзү жана духу жагынан алганда А. Салиевдин макаласына жакын турат. Атүгүл анын кай бир идеяларын, көз караштарын андан ары тереңдетет, жаңы фактылардын негизинде толуктайт. Демек, А. Салиев менен Т. Аскарровдун материалдары өз ара бирин экинчиси

уланткан, күчкүбүт менен жабдып турган көрүнүшкө айланып чыгат.

Т. Аскарров поэтикалык тексттердин ички структура-сына хирургиялык анализ жасоо аркылуу көркөм чыгарманын социалдык-эстетикалык функциясын изилдөөнүн жана жалпылоонун жакшынакай үлгүсүн көрсөттү. Поэзия ньюанстар менен подтексттерге, кошумча сапаттар менен белгилерге ширелген, биринен экинчиси ажырабаган сыйкырдуу бүтүндүккө ээ болгон көркөм дүйнө, ага астейдил мамиле кылуу, аны таза кол менен аяр кармоо, жыпарынан ажыратпай кабылдоо жана түшүндүрүү үчүн сынчыга чоң даярдык талап кылынат. Акындын сандаган чыгармаларынын ичинен өзүнө керектүүсүн, сапаты, мазмуну жана формасы жагынан айырмаланган, алдыга коюлган максатты көңүлдөгүдөй чечип берүүгө жарамдуу адабий кубулушту жазбай таанып, тандап алыш үчүн сынчыда же адабиятчыда профессионалдуу мүнөздө өнүккөн сергек жана тарбияланган көркөм-эстетикалык табит болушу талап этилет. Мына ушул ыңгайдан алып караганда Т. Аскарров өзүнө камчы салдырбайт. Акындын «Кремлди ойлосо», «Шамалга», «Койчулардын түнү» жана «Бүбүянын аскасы» ырлары дал ошол үчүн талдоо үчүн тандалып алынат. Алардагы акындын табылгалары апыртылып, ашырылып көртөтүлбөстөн салкын кандуулук менен ишенимдүү чагылдырылат.

Эгерде А. Салиев менен Т. Аскарров А. Токомбаевдин көркөм дүйнөсүн жаңыча ачуунун, таануунун үлгүлөрүн лирикалык жанрлардын мисалында көрсөтүүгө жетишсе, ал эми ошол учурдагы дагы бир жаш сынчы К. Артыкбаев ошондой эле даражадагы өнөгөлүү көрүнүштөрдү акындын лиро-эпикалык чыгармаларын талдоо аркылуу иштеп чыкты. Эгерде А. Салиев менен Т. Аскарров көркөм чыгарманы социалдык-эстетикалык функциясы жагынан кароого басым жасаса, ал эми К. Артыкбаев тарыхый-генетикалык изилдөөнүн мүмкүнчүлүктөрүн айгинеледи.

Ырас, А. Салиев жогоруда сөз болгон макаласында акындын «Өз көзүм менен» (1952), «Майлыбай» (1953) поэмаларына учкай токтолуп сүрөткердин мүнөз түзүү, «реалисттик сүрөттөөгө карата сүйлөмдү чебер кура би-

лүү, кара сөздүн динамикасын ырда колдонуу, алардын лирико-драматикалык стилде» иштелиши жөнүндө фрагментарык пикирлерин ортого салган эле. Лирикалар менен катар тыкыр талданууга, кылдат иштелүүгө муктаж болуп турган поэмалар ойдогудай каралбай да жалпыланбай да калган болчу. Ал эми К. Артыкбаевдин «өз көзүм менен» поэмасындагы оригиналдуулук менен типтүүлүк маселесине карата» аттуу макаласы менен мына ошол өкүт чыгарган бөксөлүктү толуктагандай болду. Экинчи жагынан улуттук адабияттардын өнүгүшүндөгү типологиялык жалпылыктарды карапайым аң-сезимдин деңгээлинде кабыл алып, анысын вульгардык-социологиялык мүдөөгө пайдалангысы келген Ж. Самаганов өңдүү айрым адабиятчылардын теориялык жана тарыхый жаңылыштыгын жокко чыгарды. Себеби ал 1954-жылы «Ленинчил жаш» газетасынын 4-апрелдеги санына «Көркөм адабияттагы кай бир маселелер» аттуу макаласын жарыялап, анда А. Токомбаевдин «Өз көзүм менен» поэмасын орус совет акыны А. Твардовскийдин «Муравия өлкөсү» деген поэмасынын «жөнөкөй туурандысы, кечиккен штампы» деп аныктаган.

Типтүүлүк – социалдык-тарыхый чындыктын өз маңызына ылайык келүүчүлүк, анын камтыгандык, ошол эле учурда образды жекечелегендик. Образ кайталанбайт, ал ошол үчүн оригиналдуу. Идеялык позициясы бирдей негизге таянган, бир теманы, бир предметти көркөм чагылдырууга алган ар башка улуттагы калемгерлер бири-бирине коёндой окшош, абсолюттук жакындыктагы чыгармаларды жарата албайт. Алардын нукура чыгармачылык кумар менен каныктырылган адабий туундулары ар бир улуттук адабияттын өнүгүшү үчүн маанилүү факт болуп кала берет.

А. Токомбаевдин поэмасы кыргыз адабияты үчүн А. Твардовскийдин поэмасы орус адабияты үчүн ошондой мааниге ээ. Бул К. Артыкбаевдин макаласынын мазмунунан сыгылып чыгарылган жыйынтыктар анын акынды таануу ишинде ташталган жаңыча кадам экендигин ырастай алат.

Ш. Үмөталиевдин орус тилинде жарык көргөн «Аалы Токомбаев» (1958) аттуу сын-биографиялык очеркин

акындын чыгармачылык дүйнөсүн илимий жагынан таанууда өзүнчөлүктүү орду бар экендигин танууга акыбыз жок. Биринчиден, анын эмгеги 50-жылдардын аягында белгилүү сүрөткердин көркөм өнөрканасын ачуу, аныктоо жагынан орун алган алгылыктуу көрүнүштөр менен тыгыз алакалуу, аларды кандайдыр бир деңгээлде толуктап турса, экинчи жагынан А. Токомбаевди жаңы ракурстан б. а. сынчыл-биографиялык чекиттен туруп аңдаштыруу ишине негиз салды. Чынын айтканда акындын чыгармачылык жолунун өсүшүн, калыптануу кыймылын айрым гана тарыхый-адабияттык макалаларда чагылтып келгени болбосо кыргыз сынчылары менен адабиятчылары поэтикалык өнөрдүн мындай масштабдагы калемгерин сандык биографиялык очерк сыяктуу жанрдын табияты менен таанып, анын мүмкүнчүлүгү менен аныктай элек эле. Бул жагынан алганда Ш. Үмөталиевдин аталган эмгеги тарыхый-адабияттык көз караштарга, хронологиялык ырааттуулукка, документализмге негизделгендиги менен айырмаланат. А. Токомбаевди адабият тарыхчысынын позициясы менен изилдөөгө жана жалпылоого өтүү өзүнүн кадамын жасады десек болот. Ошол себептен 20-жылдардан 50-жылдардын аягына чейинки мезгилди А. Токомбаевдин акындык стихиясын ачуунун калыптаныш учуру, өзүнчө этабы деп мүнөздөсөк болот. Ал эми анын прозачылык устаканасына сынчыл жана адабиятчылык ышкы 1957-жылдан баштап ойгоно баштады.

Ошол 50-жылдардын экинчи жарымынан тарта кыргыз адабий сыны менен адабият таануусунун активинде турган К. Асаналиевдин эки бөлүмдөн турган «Кыргыз совет прозасынын очерки» (1957, 1960) аттуу эмгеги дал мына ушул багыттагы изилдөөлөрдүн көч башында турат. Иликтөөнүн тарыхый-адабияттык мааниси сынчынын А. Токомбаевдин прозачылык дүйнөсүн улуттук адистердин арасынан алгачкылардан болуп талдоо предметине айландыргандыгында гана эмес, ал ошондой эле жалпы эле улуттук адабий практикабызда жаңы типтеги, жазма түрүндөгү кара сөз өнөрүнүн пайда болуу, калыптаныш кыймылын илимий жактан аңдаштырууга алгандыгында. Ал эми бул аракет, илимий чыгармачылык максат

очерк жанрынын формасында ишке ашырылган. Демек, А. Токомбаевдин прозалык образдык ой жүгүртүүсүнүн өзгөчөлүктөрү өзүнчө жеке алынып, жекече каралбайт, ал жалпы адабий процесстин контекстинде түшүндүрүлүшкө ээ болот. Натыйжада, кыргыз жазуучуларынын идеялык-тематикалык, жанрдык-стилдик жактан болгон жалпылыктары, көркөм процесстеги тенденциялардын жүрүшү, калемгерлердин жеке изденүүлөрү тарыхый-адабий позицияда ишенимдүү чагылышка ээ болот. Мындай позитивдүү көрүнүш эмгектин жалпы илимий маанайына оң багыт берет, жеке көрүнүштөр менен жалпы кыймылдын карым-катышын, өз ара таасирлерин салыштырууга оңтойлуу мүмкүндүктөр түзөт.

К. Асаналиев үчүн көркөм чыгарманын идеялык жана социалдык мазмуну башкы мааниге ээ. Ал эми адабий туундудагы каарман, образ дал ошол мүдөөнү ишке ашыруунун башкы ачкычы. Демек, прозада жаңы типтеги каарманды түзүү жана сүрөттөө калемгердин чыгармачылык изденүүсүндөгү негизги максат болуп калышы керек. Ал А. Токомбаевдин прозалык чыгармаларын дал ушул өңүттөн карап, ушул позициядан туруп түшүндүргүсү келет. Арийне, адабиятчы А. Токомбаевдин улуттук прозанын алгачкы этабындагы өтөгөн кызматын төмөндөтпөйт.

Деги, К. Асаналиев өзү талдоого алган прозалык чыгарманын башкы өзгөчөлүктөрүн тезис формасында чагылдырып, андан кийин гана аларды конкреттүү материалдын өзөгүнөн алып чыгып ынандырууга уста. Бул анын изилдөөчүлүк калеминин башкаларга эч окшобогон сапаты жана касиети. Мындай айырмалуу белги анын тарыхый-адабияттык же сын багытындагы эмгектеринин маңызын, таасир күчүн эч бөксөртпөйт. Кайра тескерисинче макаланы композициялык жактан ийкемдүү жана бекем түзүүгө, талдоого жана өз оюн ырааттуу чагылышка, оригиналдуу беришке өбөлгө түзөт. Муну анын А. Токомбаевдин «Күүнүн сыры» аңгемесин иликтөө манерасынан да жолуктурабыз.

К. Асаналиев А. Токомбаевдин прозачылык индивидуалдуулугун, жазуучулук чеберчилиги жалпы эле кара сөз өнөрүнүн фонунда, анын тенденциялары менен байланыштуу түшүндүрүү аракеттерин көргөн адабиятчы-

лардын бири. Бул сыяктуу ыкма прозачынын жалпы адабий практикадан ээлеген ордун, анын көркөм кыймылдагы өтөп жаткан кызматын, бөтөнчөлүктөрүн ишенимдүү ачып көрсөтүүгө өбөлгө түзөт. Экинчи жагынан адабиятчы кыргыз прозасынын өнүгүү жолун тарыхый-хронологиялык планда гана андаштырып тим болбой ал чыгармаларды теориялык-адабий олуттуу проблеманын призмасы менен кароого умтулат. Мындай сапат тарыхый очерктин илимий мүмкүнчүлүгүн кеңейтсе, экинчи жагынан эмгектин проблематикасын олутташтырат, анын мазмунунун артылышына шарт түзөт. Автордун жазуучунун прозалык туундуларын сюжет жана образ маселесине байланыштуу карагандыгын анын бир көрүнүшү деп билүү керек.

Канча кылган менен А. Салиевдин, К. Артыкбаевдин, Ш. Үмөталиевдин жана Т. Аскарардун, К. Асаналиевдин ар түрдүү жанрда жазган изилдөөлөрү жана макалалары 50-жылдардагы кыргыз адабият таануусундагы бараандуу окуялардан болуп кала берет. Ошону менен бирге алардын улуттук токомбаевтаануунун тарыхындагы өзүнчө мазмунга ээ оригиналдуу барактарынан болуп саналат. Чыгармачылыкты жалаң гана идеологиялык куралдын каражаты эмес, рухтун эстетикасы сымалында түшүндүрүү, илимий жалпылоо иши жаңы мүнөзгө өтө баштады.

60-жылдар А. Токомбаевдин көркөм дүйнөсүн ар тарауу өздөштүрүүнүн мезгили болду. Бул ургаалдуу процесске адабий сын жана адабият таануу активдүү катышты. Калемгердин лирикалык, лиро-эпикалык жана эпикалык өнөрканасынын рецензиялар, обзордук, юбилейлик жана тарыхый-адабияттык макалалар, биографиялык очерк, монографиялык жанрдык формаларда гана эмес методикалык-педагогикалык планда да колго алынышы анын чыгармачылык стихиясын иликтөөдө гана түгүл жалпы эле илимий ой жүгүртүүнүн тарыхындагы маанилүү көрүнүштөрдөн болуп калган. Сөз болуп жаткан мезгилде А. Токомбаевди таануучулардын автордук курамы сандык жагынан байыды. Атап айтканда, К. Бейшенбаев, К. Кудайбергенов, Б. Алымов, А. Садыков, Ж. Абдраимов, С. Жигитов өңдүү адистер акындын көркөм дүйнөсүнүн айрым көрүнүштөрүн өздөрүнүн изилдөө предметине ай-

ландырышты. Аларда токомбаевтаанууну кадиксиз байыта турган оригиналдуу ойлор, кызыктуу байкоолор сөзсүз түрдө кездшет, мурдатан жашап келе жаткан идеяларды уланткан, толуктаган, ойлонууга жем таштаган көз караштар жолукпай койбойт.

60-жылдардын экинчи жарымындагы жана 70-жылдардын башындагы кыргыз адабият таануусу структуралык жагынан трансформацияга учурады деп айтууга негиз бар. Анткени дал ушул учурда эл акынын таануу иши өзүнчөлүктүү илимий тармак катарында кадимкидей калыптанып, ой жүгүртүүнүн, чыгармачылык илимий ишмердүүлүктүн өзүнчө формасы катарында жашоо мүмкүнчүлүгүн жеңип алды. Ал автономиялуу өнүкпөстөн адабий сындын жана адабият таануунун составында өөрчүп атүгүл анын жалпы кыймылына да таасир тийгизгендигин таңууга болбойт. Бул учурда калемгердин көркөм дүйнөсү бүкүлү, системалуу жана тигил же бул илимий маселеге байланыштуу иликтөө тилкесине өттү. Предметке ар кайсы ракурстан кароо, аны таануунун проблематикалык алкагын кеңейтти. Мунун өзү кезегинде адабий чыгармачылыкты изилдөөнүн жаңы мүмкүнчүлүктөрүнүн ачылышына ыңгайлуу шарт түзүп берди. Буга ошол мезгилдик аралыкта жарык көргөн Ш. Үмөталиевдин «Аалы Токомбаев» (1964) аттуу сын-биографиялык очерки, Б. Алымовдун «А. Токомбаевдин чыгармачылыгын мектепте окутуу» (1965) деген методикалык планда жазган китебин, К. Артыкбаевдин сүрөткердин акындык устаттыгы жөнүндө жараткан «Изденүүлөр жана табылгалар» (1966) аталышындагы монографиясы жана К. Бейшембаевдин «Көркөм сөздүн чебери» (1971) сыяктуу изилдөө эмгектери күбө өтүп бере алат.

Библиографиялык мүнөздөгү материалдар кашкайта көрсөтүп тургандай А. Токомбаевдин поэзиясы Ш. Үмөталиевдин сынчыл талдоо предметине 50-жылдардын башында эле айланган. Арысы-бериси он жылга чукул мезгилдин ичинде сынчы акындын маал-маалы менен жарыкка чыгып жаткан жыйнактарынын көркөм салмагы тууралуу рецензияларды, анын чыгармачылыгына, жеке биографиясына байланыштуу белгиленген даталарга ка-

рата юбилейлик макалаларды, атүгүл кыргыз адабият тарыхынын очеркин жаратуучулардын бири катарында окурмандар чөйрөсүнө таанылып калган эле. Адабиятчынын эл акынынын чыгармачылык жолун башкаларга салыштырмалуу активдүү иликтөөгө алган аракеттери эске алынгандыктанбы айтор ал 1960, 1961-жылдары адегенде кыргызча, андан соң орусча чыккан, улуттук адабиятчыларыбыздын жоон топ адистери коллективдүү күч, мээнет менен жазган «Кыргыз совет адабиятынын очерки» аттуу эмгектеги А. Токомбаев боюнча иштелген адабий портреттин поэзия бөлүмүн жараткан эле. 60-жылдардын ортосуна чейинки изилдөөлөрдүн, сынчыл ой-пикирлердин жыйынтык үзүрү анын 1964-жылы жарыяланган «Аалы Токомбаев» деген китебине топтоштурулган десек болот.

Бирок бул аталган китеп сынчынын ар кайсы мезгилде жарыяланган резенцияларынан, юбилейлик макалаларынан механикалык түрдө кураштырылган экен деген бир беткей ой туулбашы керек. Тескерисинче, мурдагы жарыяланган сын материалдар тиешелүү оңдоолорго дуушар болгон, акындын жеке керт башынын жана чыгармачылык ишмердүүлүгүнүн тарыхына байланыштуу маалыматтар иретке келтирилген, системага салынган, көркөм адабияттын тарыхына жана теориясына, тиешелүү проблемаларга байланыштуу талданышына аракеттер жасалган. Натыйжада эмгек А. Токомбаевдин поэтикалык дүйнөсүн бүкүлү таанытууга демилге көтөргөн көрүнүштөрдүн бирине айландырылган.

Арийне, Ш. Үмөталиевдин бул сын-биографиялык очеркинин өз мезгилинин таламдарына жооп берип, тарыхый-адабияттык муктаждыктарын белгилүү деңгээлде аткарып, практикалык олуттуу мааниге ээ болгонун танууга акыбыз жок. Анткени ал эмгек канча кылган менен окуу-тарбиялык, агитациялык пропагандисттик функцияларды мүмкүнчүлүгүнө жараша өтөгөн, илимий ойдун өнүгүшүндөгү салмактуу көрүнүш катарында өз мезгилинде да бааланган. Мындан сырткары ал А. Токомбаевди тарыхый-адабияттык ракурста изилдөөнүн негизин түзүүчүлөрдөн болуп берди.

Адабиятчынын сөз болуп жаткан эмгегин таза тарыхый-теориялык мүнөзүндөгү изилдөө катарында кароого

да болбойт. Анда тескерисинче тарыхый-эмпирикалык элементтер басымдуулук кылат. Бул да болсо изилдөөчүнүн алдына койгон илимий-популяризатордук максат менен ал ийкемдүү пайдаланган жанрдык форманын мүнөзүнөн келип чыккан көрүнүш болуп саналат. Анткени Ш. Үмөталиевдин алдындагы мүдөө эл акынынын чыгармачылыгынын айрым өзгөчөлүктүү жактары, сүрөткерлик өзгөчөлүктөрү, жеке тагдырына, коомдук-адабий ишмердигине байланыштуу келген маалыматтар менен окурмандардын кеңири массасын кабардар кылуу, алардын адабий билимин көтөрүүгө тутумдашкан болчу. Ошондуктан китепте фактография өз күүсүндө, автор алар тууралуу окуганга жеңил, жөнөкөй стилде, көркөм-эмоционалдуу лексика менен баян кылат. Аны автордун өзү да жашырып-жаппайт, өзүнүн алдындагы илимпоздук максатын «Аалы жана анын чыгармалары жөнүндө юбилейге байланыштуу кыскача маалымат берүүгө тийишпиз» деп ачык туюндурат.

А. Токомбаевдин 60 жылдык юбилейине байланыштуу жазылган Ш. Үмөталиевдин бул китеби анын авторунун чебер стилист экенин сөз өнөрүнүнүн маданиятына чоң маани берген калемгер-адабиятчы экендигинен да кабар берет. Аны эмгектин ар бир бетинен жолуктурууга болот. Маселен адабиятчы А. Токомбаевдин чыгармачылыгынын идеялык-тематикалык чабытына мындайча мүнөздөмө берет. «Акындын темасы турмуштун өзүндөй ар кыл да ар жактуу да деп айтарлыктай. Биздин турмушубуздун пропагандисти, жалындуу жар чакыргычы катарында ал көп аракеттенди. Биздин бай жана баатырдык турмушубузда ар кандай окуяларга байланыштуу акындын мөлтүр сыясы тамбаган участоктор аз». Ал эми сүрөткердин пейзаждык лирикасы жөнүндө сөз болгондо «акындын табигат лирикасы да кыргыз поэзиясындагы тунук лирикалардын катарынан орун тапкан деп айта алабыз. Анын табигат лирикасынан тунук суусун туйлатып, асман менен бой тирешкен ак калпактуу Ала-Тоону, көргөндүн көз кумарын кандырып, көк менен көрк талашкан мелмилдеген ЫсыкКөлдү көрөбүз да, түштүктүн ак алтынын аралап, Таластын тамекичилери менен таанышып, кең Чүйдүн кызылчаларын кыдырабыз» деген поэтикалык сүйлөмдөр аракетке келет.

Ш. Үмөталиевдин А. Токомбаев боюнча жазган бул эмгегиндеги лексикалык байлык, фразеологиялык туюнтмалардын ийкемдүүлүгү, ойду берүүдөгү ачыктык, элестүүлүктүн кубаты, стилдин көркөмдүүлүгү чыгармачылык зарылдыктан чыккан көрүнүштөр катарында кабыл алынышы керек. Анткени сын-биографиялык очерктин табиятына мындай сапаттар анча деле чоочун эмес, ал автордук максатты таасирдүү чагылтуунун маанилүү каражаттары болуп эсептелет. Бирок андай сырткы эффектилерге ашкере азгырылуу, беллетризациялоого обу жок умтулуу эмгектин табиятына б. а. адабият таануунун илим катарындагы атрибуттарына белгилүү деңгээлде көлөкө түшүрүп коёрун эстен чыгарбоо керек эле. Канткен менен анда объективдүүлүктүн бекемдиги илимий методология жана методика менен табигый ашташып турушу талап кылынат эмеспи.

Ш. Үмөталиев А. Токомбаевдин чыгармачылык өнөрканасына, коомдук адабий аброюна чоң симпатия менен караган адабиятчылардын тобуна кирет. Ал кайсы изилдөөсү болбосун акындын коомдук позициясына, анын социалдык активдүүлүгүнө, чыгармачылыкта алдыңкы катарда жүргөнүнө дайыма басым жасайт. Бирок ошондой болгону менен адабиятчынын көркөм чыгармачылыкка жасаган мамилеси таза, ал өз жоопкерчилигин айкын сезе билет. Ошол себептен ал изилдөөгө алган авторду обу жок ашкере көкөлөтүүгө, карандай идеализациялоого баргысы келбейт, зарыл учурда акын менен талашып-тартышканга макул, өзү байкаган кемчиликтерди тартынбастан ортого салат. Маселен «Туткун Марат» поэмасындагы «образ системада белгилүү бир гармония жок, эпизоддор көп учурда логикасыз жана байланышсыз келип чаржайыт», «Таң алдында» романында айрым эпизоддор узун, кээси ашык, кай бир образдар турмуштук кырдаалдар менен тиешелүү мотивировкаланбай, жетишерлик ачылбай «өңсүз-түссүз, кулк-мүнөзсүз каармандардын деңгээлинде» калгандыгы жөнүндөгү пикирлерин ушундай деп айтсак болот.

Ш. Үмөталиевдин эмгегин кандайдыр бир деңгээлде адабият илиминин коомдук актуалдуулугун популяризациялоо жолу менен көтөрүүнүн катарында кабыл алып,

илимий билимди массалык пропагандалоонун өзүнчө ыкмасы деп саноого жарайт. Анткени кыргыз адабиятчыларынын арасында А. Токомбаевдин көркөм дүйнөсү жөнүндө мындай типтеги изилдөө иши колго алына элек болчу. Ал эми 60-жылдардын экинчи жарымынан тарта окумуштуулар популяризациялоо максатына эмес адабият тарыхынын фактыларын теорияга жакындатуу демилгелерин көрүштү. Буга К. Артыкбаевдин «Изденүүлөр жана табылгалар» (1966), К. Бейшембаевдин «Көркөм сөздүн чебери» (1971) аттуу эмгектерин күбөгө тартсак болот. Бул китептердин жалпылактары сөзсүз түрдө бар. Алардагы орток көрүнүш эки автор тең А. Токомбаевдин чыгармачылыгына кайрылып аны иликтөө предметине айландыргандыгында гана эмес, алардын экөөсүнүн адабият теориясындагы өтө олуттуу жана көп жактуу, татаал проблемага б. а. анын сүрөткерлик чеберчилигинин сырларын чечүүнү негизги максат кылып алышкандыктарында. Эгерде К. Артыкбаев А. Токомбаевдин акындык устаттыгын анын алгачкы лирикаларынан тарта ырааттуу тарыхый-адабияттык тартипте карап, анын поэмаларына кайрылып келип, «Таң алдында» романына өзүнчө сөз берип 20-жылдардан 60-жылдардын баш ченине чейинки мезгилдик аралыкты толук камтыса К. Бейшембаев деле анын лирикаларын жана помаларын ошондой ракурста кароо милдетин астына койгон. Болгон айырмачылыгы кийинки автордо акындын кеңири сөзгө татып турган романына серп салынган эмес.

Кандай гана адабий изилдөө болсун ага ириде өзүнө чейинки айтылган пикирлердин, чыгармачылык идеяларды кандайча өнүктүргөнүнө жараша бааланат эмеспи. Анткени бир эле акын-жазуучуну иликтөө темасына айландырган изилдөөлөрдө баягы эле адабий булактар, фактылык материалдар, биографиялык документтер тараза ташына коюлгандыктан мурда айтыла жүргөн көз караштар менен ойлор кайра кайталанып, атүгүл вариацияланып чагылып кетүү коркунучу туулбай койбойт. Нукура адабиятчы мына ушундай тоскоолдуктан аң сезимдүү түрдө кабыл алып, аны чыгармачылык менен жеңе билүүсү абзел. Ошондо гана анын эмгеги сынчыл-илимий практика үчүн маанилүү салым болуп саналмак. Мына ушул өңүттөн ка-

раганда К. Артыкбаевдин изилдөө иши кыйла бараандуу жана салмактуу көрүнөт.

Чеберчилик – бул көп тармактуу татаал жана спецификалуу түшүнүк. Аны мазмундун же форманын тигил же бул элементтери менен чектеп коюуга да болбойт. Ал ышкыбоздуктан профессионализмге, кесипкөйлүктөн чыныгы чыгармачылыкка айлануунун көрүнүшү болуп саналат. Ошон үчүн устаттык жөнүндө сөз кылуу дегендин өзү сүрөткерлик ишмердиктин бардык сапаттары жөнүндө өзүнчө ыкмада, маанайда ойлоно билүү жана чагылдыруу десек болот. К. Артыкбаевдин изилдөөсүндө дал ушул касиеттер бар. Себеби анда тарыхый-адабияттык ырааттуулук сакталат б. а. А. Токомбаевдин көркөм өнөрканасында, чыгармачылык биографиясында иштетилбей жаткан фактыларга, «өлүү» материалдарга адабиятчы тарабынан жан киргизилет, алар жалпы адабий практиканын контекстинде каралат, илимий кеңири маалыматтар менен жабдылат, чыгармалардын өздүк белгилери аныкталат, сөз менен иштөөдөгү калемгердин оригиналдуулугу менен индивидуалдуулугу белгиленет. Ал мейли акындын адабий туундуларынын идеялык-тематикалык, жанрдык-стилдик, поэтикалык-образдык өңүттө иликтейби, мейли типтүүлүк чыгармачыл методдун фонунда карайбы өзүнүн борбордук проблемасынан алыстабайт. Көркөм текстке жасалган аналитикалык мамиле жаңы ойлорду, идеяларды айтууга шыкак берет. Натыйжада ал изилдөө А. Токомбаевди илимий таануудагы алдыга ташталган ишенимдүү кадамга айланып чыга келет.

К. Бейшембаевдин изилдөөсүндө акындын көркөм стихиясынын өзгөчөлүктөрү жөнүндө айрым туура жана таамай айтылган пикирлер, сезимтал байкоолор бар. Бирок алар автор тарабынан жетишерлик өркүндөтүлгөн эмес, зарыл фактылардын негизинде тереңдетилбейт. Көбүнчө адабий чөйрөдө эчактан белгилүү көз караштарды вариациялоонун алкагынан чыга албагандыктан коюлган проблема жөнөкөй интерпретациялоодон жогору көтөрүлө албаган. Фактылык материалдардын көлөкөсүндө калган айрым идеяларга эркиндик жетишпейт.

А. Токомбаевдин улуттук адабияттын тарыхы менен тутумдаш кароо аны акын-жазуучулардын тарбия мекте-

би, классикалык үлгүнүн көрүнүшү сымалында түшүндүрүү иши 70–80-жылдарда өтө активдешип кетти. Анын жүйөлүү себептери бар эле. 1974-жылы акындын 70 жылдык юбилейинин жалпы коомчулук тарабынан кызуу белгиленип, калемгердин совет доорундагы абройлуу сыйлыктын бири болгон Социалистик Эмгектин Баатырлыгына татышы мезгилдик басма сөз беттеринде көтөрүңкү маанайдагы макалалардын, куттуктоолордун мөндүрдөй төгүлүшүнө түрткү берген. Жалаң позитивдүү, популяризациялоо максатын көздөгөн бул сындык материалдарда А. Токомбаевди илимий жактан таанып-билүүгө көмөк кыла турган көз караштар да бар эле. Акындын 80-жылдык мааракесине байланыштуу жазылган эмгектердин ичинен К. Асаналиевдин «Башталуу», К. Байжигитовдун «А. Токомбаевдин сынчылык сабактары», А. Абдыразаковдун «А. Токомбаевдин драмаларынын идеялык-көркөмдүк, жанрдык-стилдик өзгөчөлүктөрү» аттуу макалаларын бөлүп көрсөтүүгө болор эле. Себеби аларда сүрөткердин өнөрканасынын айрым салааларын таанууга жасалган далалаттар, оригиналдуу пикирлер менен көз караштар орун алгандыгын танууга болбойт.

80-жылдардын экинчи жарымы А. Токомбаевдин чыгармачылык дүйнөсүн түшүнүүдө жана өздөштүрүүдө өзүнүн карама-каршылыктуу мүнөзү менен тарых бетинде калууга акысы бар. Кайра куруу эпкинине ээликкендик кай бир калемгерлерди акындын чыгармаларына мурдагыдай ыбаа каратпастан скептикалык маанайдын жанданышына мүмкүндүк да берди. Айрыкча сүрөткердин «Манас» эпосу жөнүндөгү көз караштарына, анын айрым өздүк чыгармаларына, кыргыз жазма адабиятынын көч башында туруучулардын катарында экендигине шектүү карап, мурда калыптанган адабий жана илимий ойлорго ревизия жасоо аракеттери көрүлө баштады. Буга «Кыргызстан маданияты» редакциясынын «Токомбаевге жооп» (1987, №37), Т. Сыдыкбековдун «Үч чындык» (КМ., 1988, № 27) аттуу макалалары кепилдикке өтүп бере алат. Аталган макалалар кандим адабиятчы-сынчылардын калеминен жаралбаса да окурмандар чөйрөсүндө резонанс жаратууга шаасы жеткен. Натыйжада андагы кай бир көз караштарды, калпыс айтыл-

ган пикирлерди жокко чыгаруу ишин кыргыз прозачылары жандандырып жибергенге чейин алып барган. Жазуучулар А. Стамовдун «Үч чындык жана улуу Үркүн сабактары» (1992), «Доордун уулдары – доордун кулдары» (1993), «Аалыкенин сүйүү лирикалары жөнүндө» (2004), Ш. Бейшеналиевдин «Залкарга жолуккан закымдар» (1977), Б. Сексенбаевдин «Азыркынын Бакайы жана асанкайгысы же Түгөлбай Сыдыкбековдун кээ бир дооматтары тууралуу» (1993), «Ак ийилет, бирок сынбайт» (1993), Н. Байтемировдун «Чоң акын жөнүндө кичине ой» (1994) өңдүү макалалары мына ошондой адабий кер-мур айтышуунун жемиши болуп эсептелет. Бул материалдарда эл акынынын окурмандарга али белгисиз калып келе жаткан чыгармачылык тагдырынын айрым көрүнүштөрү, кай бир маанилүү окуялар, фактылар, документтик официалдуу маалыматтарды билгичтик менен жабдылышы акынды дагы тереңдетип таанууга өбөлгө түзөрүнө шек кылбоо керек.

Адабиятчы жана сынчы К. Артыкбаев илгери-кийин жазган эмгектерин азыркы учурдун талабына ылайыктап, кыйла толуктоолор, кошумчалар менен жабдып 2003-жылы «Аалы Токомбаев (XX кылымдагы кыргыз жазма адабиятына негиз салуучунун чыгармачылык дүйнөсү жөнүндө) аттуу изилдөө китебин жарыкка чыгарды. Бул эл акынынын көркөм мурастарын иликтеп үйрөнүүдөгү жаңы көрүнүштөрдүн катарында турууга укугу бар эмгектердин бири болуп кала берет. Анда автордун жаңы материалдарга басым коюшу, лирикаларынын, поэмаларынын, романынын, прозалык, драмалык, сынчылык ишмердигин бүтүн бирдиктүү система катарында таразаланышына мына ушундай жыйынтык чыгарууга аргасыз кылат. А. Токомбаевдин көркөм-эстетикалык дүйнөсүн изилдөөдөн чарчабаган окумуштуунун бул эмгеги жалгыз гана автордун жеке чыгармачылыгында эмес жалпы адабий илимдин соңку жетишкендиктерин күбөлөгөн фактылардан болуп да эсептелет.

Ырас, А. Токомбаевдин чыгармачылыгына байланыштуу жазылган материалдар оголе көп, алардын жанрдык формалары да ар кыл, көтөргөн проблемалары да ар түрдүүчө. Аларды жыйнап, илимий тартипке салып өзүнчө

жыйнактар түрүндө жарыкка чыгаруу аракеттери мурда эле башталган. Маселен «Аалы Токомбаев: чыгармачылыгы жөнүндө макалалар» (Түзгөн К. Абдылдабеков, 1980), «Улуулуктун татаал жолу: А. Токомбаев адабий макалаларда, эскерүүлөрдө, документтерде» (Түзгөндөр: Т. Токомбаева, Б. Исакова, 2004) деген жыйнактар жарык көрдү. Бирок аларга көптөгөн материалдар кирбей калганына карабастан бул жыйнактар таланттуу калемгерлерибиздин портретин ачык элестетүүгө оңбогондой эле жардам берет, анын дүйнөсүн таануу жолу кандайча өнүккөнүнөн кабарлар бергенге жарайт.

А. Токомбаевди таануу иши жалаң гана улуттук сынчы-адабиятчыларыбыздын чыгармачылык изденүүлөрү менен калыптанбагандыгын адилеттик үчүн айта кетүү парс. Адабият таануубуздун мындай структуралык бөлүгүнүн түзүлүшүндө орус адабиятчылары да омоктуу көмөк көргөзгөн. В. Власов, Л. Иофанов, С. Липкин, П. Скосырев, К. Кулиев, С. Горячих, С. Даронян, К. Зелинский, М.Шагинян, Д. Лосев, О. Морозов сыяктуу калемгер эл акынынын өнөрканасына баам салып, баалуу ой-пикирлерди жарыя айтып келишкен. А. Токомбаевдин орус тилине которулган чыгармаларынын орус сыны кандайча кабыл алынып, кантип талданышын адабиятчы А. Садыков өзүнүн «Адабий сын айдыңында» (1979) аттуу эмгегинде азыноолак караган жайы бар.

Дегинкисинде А. Токомбаевди таануу, изилдөө ишинин өнүгүү процессинен улуттук адабий сын менен адабият таануубуздун басып өткөн жолунан, кыйын кезеңдеринен, оошкыйыштарынан, изденүүлөрүнөн да жетиштүү кабар алат.

Т.СЫДЫКБЕКОВ ТААНУУ ИЛИМИНИН КАЛЫПТАНЫШЫ ЖАНА ӨНҮГҮШҮ

Т.Сыдыкбековдун 1930-жылы 1-майда «Ленинчил жаш» газетасына жарыяланган «Булар кимдер» деген ырын жазуучунун чыгармачылыгынын башталышы катары карасак, анын колунан туптуура 67 жыл калем түшкөн эмес экен. Дүйнөлүк адабияттын тарыхында мындай узак чыгармачылык өмүрдү өз башынан өткөргөндөр өтө эле сейрек.

Т.Сыдыкбековдун өмүрү (85 жыл жашаган), чыгармачылыгы өзүнүн узактыгы менен гана эмес, мазмундуулугу, жемиштүүлүгү менен да бөтөнчөлөнүп турат.

Ал Совет бийлигинин да, кыргыз Совет адабиятынын да башталышынан аягына чейин күбө болуп, ошол адабияттын пайдубалын түптөшүп, өнүгүшүнө омоктуу салым кошкон, а тургай постсоветтик мезгилдеги улуттук адабиятыбыздын өнүгүшүнө активдүү катышкан бирден-бир карыя сүрөткерибиздин бири. Анын чыгармачылык тагдыры кыргыз профессионал адабиятынын тагдыры менен тагдырлаш, ортоктош, анын драмалуу, оош-кыйыштуу жолунан улуттук адабиятыбыздын оош-кыйыштуу жолун, ийгиликтери менен бөксөлүктөрүн көрүүгө болот.

Ошондон улам, анын чыгармачылыгы кыргыз адабият таануу илиминин ар түрдүү этаптарынын изилдөө объектиси болуп келгендиги табигый көрүнүш. Бүгүнкү күнү кадимкидей калыптанып калган Сыдыкбековтаануу илиминин таржымалы сүрөткердин «Кең-Суу» романынын жарыкка келишине байланыштуу сын пикирлер менен башталат деп айтсак болот. Мына ушул багыттагы эң алгачкы сын макала көрүнүктүү жазуучу М. Элебаевге таандык¹. Ушуга удаа эле көрүнүктүү журналист М. Дөгдүров

дун макаласы жарыяланат². Бул макала өзүнүн мазмуну боюнча негизинен М. Элебаевдин макаласын кайталайт да, экөөндө тең «Кең-Суу» романындагы идеялык кемчиликтерге басым коюлат. М. Элебаев өзүнүн макаласында М. Дөгдүровдон принципиалдуу түрдө айырмаланып, «Кең-Суу» романынын көркөмдүк проблемасына, «иш» аткарган көп сөздүүлүгүнө айрыкча көңүл бөлөт.

Ал эми кыргыз адабият таануу илиминде Түгөлбай Сыдыкбековдун чыгармачылыгы биринчи жолу кеңири түрдө «Кыргыз адабиятынын очерктери»³ деген эмгекте талдоого алынат. Согуштун оор жылдарында жазылып, жарыяланган бул эмгекте «кыргыз фольклору» (автору М. И. Богданова), «Кыргыз эпостук поэмалары» (автору Ө. Жакишев), «Колония доорундагы адабият» (автору Т. Саманчин), «Кыргыз совет адабияты» (автору Рахматуллин К. А.) системалуу түрдө изилдөөгө алынат. К. Рахматуллин кыргыз совет адабиятынын 20 жылга жакын тарыхый баскан жолун изилдөө менен бирге, А.Токомбаев, М.Токобаев, М.Элебаев, Ж.Турусбеков, К.Жантөшевдин катарында Түгөлбай Сыдыкбековдун да чыгармачылык портретин берет. К.Рахматуллин жазуучунун чыгармаларын позитивдүү көрүнүш катарында баалайт, «Кең-Суу» романын өз алдынча талдоого алат, Сокенин, Самтырдын образдарын, Ыманбайды жана анын Сараласын кеңири иликтейт, романдын сюжеттик курулушуна жана тилине көңүл бөлөт.

Адабият таануу илиминин жаңыдан калыптана баштаганын, эстетикалык жагынан да, методологиялык жагынан да анын тажрыйбасынын жетишсиздигин эске алып, бул изилдөөнү өз мезгилинин тутумунда караганда К.Рахматуллиндин бул очеркин Т.Сыдыкбеков жөнүндөгү эң биринчи олуттуу эмгек катарында мүнөздөөгө толук негиз бар.

Элүүнчү жылдардын башында кыргыз адабият таануу илими жиктелүү процессине өткөнү ачык байкалат.

Б. Керимжанованын «Жоомарт Бөкөнбаевдин чыгармачылык жолу», Ш. Үмөталиевдин «А. Токомбаевдин поэзиясы», К. Асаналиевдин «Т.Сыдыкбеков жана анын «Биздин замандын кишилери» романы, К.Иманалиевдин «Улуу Ата Мекендик согуштун мезгилиндеги кыргыз поэ-

зиясы» деген кандидаттык диссертациялары жазылып, ийгиликтүү корголушу кыргыз адабият таануу илиминин өнүгүшүндөгү жаңы этапты, профессионалдык маанайдагы этапты белгиледи десек болот.

Демек, адабият таануу илимибиздеги жаңы жышаана белгилер К.Асаналиевдин бул илимий эмгегинде⁴ ачык көрүнөт.

Бул изилдөөдө Түгөлбай Сыдыкбековдун үч романы, атап айтканда, «Кең-Суу», «Темир», «Биздин замандын кишилери» талдоого алынат. Окумуштуу-адабиятчы «Кең-Суу» романын кыргыз совет адабиятындагы эң биринчи реалисттик роман катарында, «Темир» болсо, анын органикалык уландысы, ошондой эле өз алдынча бүткөн чыгарма турпатында, ал эми «Биздин замандын кишилерин» кыргыз совет адабиятындагы роман жанрынын эң бийик үлгүсү иретинде мүнөздөйт. Өзүнүн бул негизги тезистерин К. Асаналиев ар бир романдын сюжеттик түзүлүшүн, образдык системасын конкреттүү талдоо негизинде ишенимдүү далилдөөгө жетишкен. Айрыкча, «Биздин замандын кишилери» романынын көп мотивдүү сюжеттик курулушуна жана көп персонаждуу образдык системасына жүргүзүлгөн адабий анализ окумуштуунун жеткилең теориялык-эстетикалык даярдыгын күбөлөйт.

Албетте, К. Асаналиев «Биздин замандын кишилери» романында СССР элдеринин достугунун, советтик патриотизминин сүрөттөлүшүнө тиешелүү көңүл бөлөт. Ошондой болсо да, изилдөөчү бул романдагы персонаждардын образдарына басым коюп, адам тагдырын, адамдын жан дүйнөсүн, психологиялык бурулуштарын сүрөттөөдөгү жазуучунун новаторлук белгилерин ачып көрсөтүүнү эстен чыгарбайт. Ал мезгилде көркөм чыгармага бул эмгектегидей идеологиялык көрүнүш катары гана эмес, алды менен эстетикалык көрүнүш катары мамиле кылуу кыргыз адабият таануу илиминдеги жаңы көрүнүш эле. «Биздин замандын кишилери» романына карата К. Асаналиевдин теориялык-эстетикалык мамилесинин дагы бир принципалдуу белгиси, анын чыгармага карата жасаган сынчыл мамилеси. Шамбеттин, Нуркасымдын образдарына карата К. Асаналиев «схематизм», «декларативдүүлүк» деген

аныктама-категорияларды колдонот. Т.Сыдыкбековдун чыгармачылык максаты боюнча колхоздун башкармасы Шамбет, партиялык кызматкер Нуркасым романдын сюжеттик составында эң көрүнүктүү функция аткарууга тийиш эле. К.Асаналиев өзүнүн монографиясында дал ушул чыгармачылык максат иш жүзүнө ашырылбай калганын ишенимдүү жана ачык көрсөтөт⁵.

К.Асаналиевдин Т.Сыдыкбеков жөнүндөгү биринчи эмгеги жаш адабият таануу илиминде салмактуу орун ээлегендиги, жаңычыл белгилери, компаративисттик, тарыхый-салыштырма ыкты өз ичине камтый баштагандыгы менен бөтөнчөлөнүп турат.

Ошол эле 50-жылдардын баш ченинде Түгөлбай Сыдыкбековдун чыгармачылыгына арналган экинчи кандидаттык диссертация⁶ жазылат. Бул изилдөөнүн автору С.Байходжоев жогоруда сөз болгон К.Асаналиевден айырмаланып, кыргыз сүрөткеринин поэтикалык чыгармаларына кеңири токтолот.

С.Байходжоев өзүнүн диссертациялык эмгегин толук түрдө жарыялаган эмес, поэзияга арналган бир гана бөлүмчөсү өзүнчө макала⁷ түрүндө жарык көргөн. Мындагы адабий анализ көбүнчө жаш акындын поэзиясынын идеялык-тематикалык багытын, ар түрдүүлүгүн көрсөтүүгө багытталат. Идеологиялык диктаттын арааны жүрүп турган мезгилде чыгарманын идеялык-тематикалык гана жагына көңүл оодарып иликтөө советтик адабият таанууга тиешелүү сапаттардан эле. Жаңыдан илимге аралашкан окумуштуу бул багытта негизинен ушул агымдын шарданында эле калган. Ошондой болсо, да С.Байходжоев өзүнүн изилдөөсүндө биринчи жолу кыргыз акынынын поэтикалык чыгармаларына, бөтөнчө «Чал комузу», «Баатырлар», «Ач көз ата», «Түн жарчысынан кабар» аттуу поэмаларына көңүл бөлүп, бул чыгармалардын отузунчу жылдардагы кыргыз поэзиясынан алган тарыхый-адабияттык ордун белгилөөгө аракеттенет.

Түгөлбай Сыдыкбековдун «Биздин замандын кишилери» романы Сталиндик сыйлыктын лауреаттыгына ээ болгондон кийин, жазуучунун чыгармачылыгына орус адабият таануу илими, орус адабий сыны кайдыгер кала

алмак эмес. Анткени, бул роман орус тили аркылуу чет элдик тилдерге которулуп, кыргыз жазуучусунун чыгармасы дүйнөлүк окурманга да белгилүү боло баштайт. Роман казак, өзбек, уйгур, украина, болгар, венгр, поляк, румын, чех жана кытай тилдерине которулат.

Орус тилинде Түгөлбай Сыдыкбеков жөнүндө жазылган эң алгачкы олуттуу изилдөөлөрдүн бири Л.Скорино деген адабиятчы-сынчыга тиешелүү. Ал эмгек биринчи жолу орус тилинде Москвадан чыгуучу «Дружба народов» журналынын 1948, № 18-санында жарыяланып, кийин кыргыз тилине которулуп, «Кыргыз адабияты жөнүндөгү макалалар жыйнагы»⁸ деген китепке киргизилген.

«Колхоз курулушунун улуу күчү» деп аталган ал макала, өзүнүн аты-жөнү эле көргөзүп тургандай, жалпы маанайы боюнча кандуу согуштан кийинки мезгилдин духуна шайкеш келип, жаш улуттук адабияттын бийик үлгүлөрүн романтикалык пафос менен даңазалоого арналган. Л.Скорино өз мезгилинде социалисттик реализм адабиятынын тирүү классиги катарында эсептелинген Константин Федин сыяктуу жазуучу жөнүндө монография жазган орус адабиятчыларынын көрүнүктүү өкүлдөрүнөн болгон. Ушундан улам Л.Скоринонун жаш кыргыз жазуучусунун чыгармачылыгына кайрылышы өз мезгили үчүн бир топ сыймыктуу белги эле.

Орус адабиятчысы Түгөлбай Сыдыкбеков жөнүндөгү монографиялык мүнөздөгү макаласын кыргыз прозасынын алгачкы доорун мүнөздөөдөн баштайт. Улуттук адабияттын көрүнүктүү өкүлдөрү катары Касымалы Баялинов менен Аалы Токомбаевдин, Мукай Элебаев менен Касымалы Жантөшевдин ысымдары аталат. Бир катар көркөм окуяларга негизинен туура, адилет берилген мүнөздөмөдөн кийин, К.Жантөшевдин «Каныбек» романына конкреттүү талдоо жүргүзүлөт. Мына ушул маселеге келгенде Л. Скорино романдын ички табиятынан, улуттук өзгөчөлүгүнөн эмес, орус адабиятында иштелип бүткөн даяр догмалардан түрткү алып жүргүзгөнү байкалат. «Каныбек» романында жомоктук мотивдер күчтүү экени талашсыз, бирок аны реалисттик адабий үлгүнүн катарынан чыгарып, бүтүндөй «жомок» деген жанрдык туюнтмага шыкап киргизүүгө

умтулуу бери келгенде адилетсиздик эле. Кейпи романга карата жасалган мындай бир беткей бүтүм чыгарманын түп нускасы, оригиналы менен тааныш эместиктен эмес, алдын ала даярдалган «сценарийден» улам келип чыкса керек. Адабиятчыга макаланын «баш каарманы» болгон Т.Сыдыкбековду бөлүп көрсөтүү үчүн «фон» керек болгон. Ал эми мындай «фон» канчалык «жаман» болсо, «каармандын» жакшы жактары ошончолук даана ачылары түшүнүктүү эмеспи. Андан ары орус окумуштуусу минтип жазат: «Түгөлбай Сыдыкбековдун көздөгөн максаты такыр башкача. Тиричилик-турмуштагы жаңы нерселерди, Октябрь революциясынан кийин кыргыз элинин тагдырында болгон кулак угуп көз көрбөгөн сонун өзгөрүүлөрдү Түгөлбай реалисттик образдар аркылуу көрсөтөт. Салтан калган фольклор формалары жаңы нерселерге тардык кылды. Салтты сындырып, аны менен кол үзүшүүгө туура келди. Жаңы чыгармачылык жол издөөгө, орустун күрдөлдүү реалисттик адабиятынын тажрыйбасын үйрөнүүгө кыргыз жазуучусунун умтулганы табигый иш»⁹.

Л. Скорино «Биздин замандын кишилери» романын конкреттүү талдоого өтүп, чыгарманын сюжеттик составын, тематикалык-проблематикалык чөйрөсүн белгилейт, романдын персонаждарын сүрөттөөдөгү жана турмуш-тиричиликти баяндоодогу улуттук колоритке басым коет, мындагы чагылдырылган жаңы социалисттик салттарга бийик баа берет.

Кыргыз адабиятынын тарыхын изилдөөдө албан эмгек сиңирген окумуштуу-филологдун бири М.И.Богданова экени жалпыга жакшы маалым. Кыргыз фольклорун, кыргыз акындар поэзиясын изилдөөдөн тышкары, ал кыргыз совет адабиятын да өз алдынча иликтеп, бу маанайда орус тилинде бараандуу эмгек жазган эле. Кыргыз эпосуна, кыргыз акындарына, кыргыз фольклоруна, кыргыз совет адабиятына болгон өзүнүн жан-дилинен берилген кызыгуусун ал өмүрүнүн аягына чейин жоготкон эмес. үзүнүн Т.Сыдыкбеков жөнүндө мурда жазылган ойлорунун топтомун, тагыраак айтсак, квинтэссенциясын «Биздин замандын кишилери» романынын орусча басылышына жазылган «Кириш сөзүндө» берген.

«Кириш сөз» арийне, өзүнүн жанрдык талабына ылайык, сыйымдуу, синтезделген стилдик формада жазылган. Анда аналитикалык аргументацияга караганда, так, даана берилген жыйынтыктуу ойлор басымдуулук кылат. Маселен, «Кең-Суу» романынын жазылыш тарыхына токтолуп келип, М. Богданова баарынан мурда Михаил Шолоховдун романынын маанисине басым коёт. Ал мындайча жазат: «Мына ушул мезгилде коллективизация темасы орус адабиятында М. Шолохов тарабынан ишке ашырылган эле. Шолоховдун китеби ага (сөз Т.Сыдыкбеков жөнүндө – М. А.) өзүнүн биринчи романынын мазмунун тактоого жана ойлонулган теманын идеялык мазмунун туура чечишке көмөктөш болду, аны көркөм образдар аркылуу жүзөгө ашырышка ыңгай жаратты»¹⁰.

М. Богданованын кыргыз жазуучусунун романдары боюнча жүргүзгөн ой жорутуулары кыргыз адабиятчыларынын, тактап айтканда, К.Асаналиевдин жыйынтыктары менен үндөшүп турат. Бул эки окумуштуу тең «Кең-Суу» романын кыргыз адабиятындагы реалисттик романдын башталышы катарында эсептешет да, ал эми «Биздин замандын кишилери» романын кыргыз адабиятында психологиялык романга жол салган чыгарма катарында мүнөздөшөт.

Түгөлбай Сыдыкбеков жөнүндө жазылган эмгектин дагы бири С. Дароняндын калемине тиешелүү. Бул изилдөө¹¹ Москва университетинде дипломдук иш катарында жазылып (жетекчиси М. И. Богданова), кийин оңдолуп, редакцияланып өз алдынча китеп болуп жарыяланган. Өзүнүн изилдөө эмгегин автор «сын-биографиялык очерк» деп аныктайт.

Бул берилген жанрдык аныктама С. Дароняндын китебинин мазмунун жана аткарылыш формасын туура эле чагылдырат.

Улуттук адабияттардын алдыңкы өкүлдөрүн, көрүнүктүү өнөр ишмерлерин советтик аудиторияга кеңири масштабда тааныштыруу максатында дал ушундай жанрдык дефиниция менен өзүнчө серия мүнөзүндө китептер жарыялоо ал мезгилде кадыресе традицияга айланып калган болучу. Мындай басылмаларга тереңден илимий иликтөө жүргүзүү талабы коюлчу эмес. Конкреттүү жазуучунун чыгармачылык биографиясын жалпы жонунан сыпаттоо, анын көрү-

нүктүү чыгармачылык этаптарын ачып көрсөтүү, негизги тематикалык-проблематикасын аныктоо – «сын-биографиялык очерктин» жанрдык дефинициясына кирген негизги милдеттер ушулар болчу. Дал ушул көз караштан алып караганда С. Даронян өзүнүн алдына койгон максатын толук түрдө иш жүзүнө ашырган. Бул китептин алкагында чыгармачылыктын башталышы, поэзиядан романга карай жол, романдык жанрды өздөштүрүү, согуш жылдарындагы чыгармачылык, көркөмдүк жетилүү жолунда – өңдүү маселелер Т.Сыдыкбековдун чыгармачылыгынын мисалында каралып, алар «очеркке» тиешелүү жана мүнөздүү болгон кыска, так баяндамалар менен берилген. Кыйла ишенимдүү талдоолордун, ой жүгүртүүлөрдүн негизинде ал төмөнкүдөй жыйынтыкка келет: «Эгерде Т.Сыдыкбеков «Кең-Суу», «Темир» эки романында колхоз курулушунун, кыргыздын жаңы айылынын калыптанышын сүрөттөсө, «Биздин замандын кишилери» романында Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында сыноодон өткөн колхоз курулушунун күчүн көрсөтөт. Мына ушул жагынан алып караганда «Кең-Суу», «Темир», «Биздин замандын кишилери» романдары өзүнчө бир трилогия десек болот»¹².

Албетте, С.Дароняндун эмгеги Т.Сыдыкбековдун чыгармачылыгын илимий изилдөө жагынан жаңы сапаттык белгилерди апкелди деп айтыш кыйын. Ага китептин автору претензия деле кылбайт. Бирок орус тилиндеги окуучулардын кеңири чөйрөсүн кыргыздын эң көрүнүктүү жазуучусу менен тааныштырууда бул «очерк» олуттуу эмгек жасаганын калыстык үчүн белгилеп коюу абзел.

Албетте, Түгөлбай Сыдыкбековдун чыгармачылыгы ар дайым кыргыз адабият таануу илиминин, адабий сындын көңүлүнүн борборунда болуп келди. Бул да түшүнүктүү. Анткени, мындай тынымсыз, мындай өнүмдүү жана жемиштүү иштеген сүрөткер кыргыз адабияты үчүн сейрек көрүнүш эле. Ошондой болсо да, бу маанайдагы бир парадоксалдуу көрүнүшкө туш келебиз. Атайын байкаган адамга 60-жылдардын экинчи жарымынан баштап, Т.Сыдыкбековдун чыгармачылыгын монографиялык түрдө өз алдынча изилдөө жокко эсе болуп кеткени даана көрүнөт. Баарынан түшүнүксүз бул жазуучунун чыгармачылыгын

биринчилерден болуп кең-кесири, бийик профессионалдык деңгээлде активдүү изилдеген К. Асаналиев «Тоо арасында» романы жөнүндөгү макаласынан кийин дээрлик эч нерсе жазбай калыптыр. Мындай кырдаал, балким, окумуштуунун дал ушул учурдан баштап, Ч. Айтматовдун адабий ишмерлигин изилдөөгө өтүп кеткени менен, же башка бир субъективдүү себептер менен байланыштуудур. Бирок кандай болсо да, К. Асаналиевдин бул багыттан оолактап кетиши, Т.Сыдыкбековду изилдөө маселесинде өзүнчө бир «жоготуу» болгону айныгыс чындык.

Мына ушул мезгилдик тилкеден баштап, Т.Сыдыкбековдун чыгармачылыгы кыргыз совет адабиятынын теориясынын жана тарыхынын конкреттүү проблемасын изилдеген эмгектерде ошол проблемага байланыштуу каралат, же болбосо улуттук адабияттын бүтүндөй тарыхын системалуу изилдеген эмгектерде, окуу китептерде «чыгармачылык портрет» катарында көрүнөт.

Конкреттүү проблемага байланыштуу Т.Сыдыкбековдун чыгармачылыгына кайрылууну ал мезгилде адабий сында эң активдүү аракеттенген Камбараалы Бобуловдун эмгегинен¹³ көрүүгө болот.

К. Бобуловдун бул китеби жарык көргөн мезгилде совет адабият таануу илими, анын ичинде кыргыз адабият таануусу азыр-көптүр тажрыйбага ээ болуп, көркөмдүк окуяларга конкреттүү проблемалардын ыңгайынан кароого өтүп калган учуру болчу. Мына ошондуктан К. Бобуловдун өзүнөн мурункуларга таянуу менен бирге, алардын ийгиликтерин жана мүчүлүштөрүн эске алып, өз жолу менен кетүүгө мүмкүнчүлүктөрү бар эле. Автор өзүнүн изилдөөсүндө кыргыз прозасынын улуттук салттарынын калыптаныш жолун, реалистик мүмкүнчүлүктөрүнүн өнүгүш процессин талдоого алат. Бутага алынган проблеманы иликтөөдө, К. Баялиновдун «Ажар» повести, М. Элебаевдин «Узак жол», К. Жантөшевдин, «Каныбек», Т.Сыдыкбековдун «Кең-Суу» романдары, У. Абдукаимовдун «Майданы» жана Ч. Айтматовдун повесттери «Гүлсаратка» чейин талдоого алынат. К. Бобуловдун бул эмгегинин баалуу жактарынын бири, ал академиялык жайбаракат мүнөздө эмес, темпераменттүү, курч, полемикалык

маанайда жазылганында. Өзүнүн концептуалдуу ой-пикирин ишенимдүү жеткирүү үчүн зарылдыгына жараша К. Асаналиевдин, Ш. Үмөталиевдин, Б. Маленовдун эмгектериндеги айрым концепциялар менен талаш-тартыш жүргүзөт, өзүнүн далилдерин, аргументтерин келтирет. Ошондой болсо да, полемиканын кызуусуна ашыкча берилип кеткен учурлары да жок эмес. К. Бобуловдун илимий изилдөөсү өзүнүн проблематикалуулугу менен гана эмес, ошондой эле адабият таануу илиминин жаңы сапаттык белгилерин өздөштүрө баштаганы менен да айырмаланат. Бирок, адилеттүүлүк үчүн айта кетүү керек, К. Бобуловдун «Биздин замандын кишилери» романына жүргүзгөн талдоосу «Кең-Суу» романына берилген талдоодой таасир калтырбайт. Эмне үчүндүр, Т.Сыдыкбековдун көркөмдүк жагынан жеткилеңирээк чыгармасы изилдөөчү тарабынан тиешелүү адабияттык интерпретацияга алынбай калган.

Түгөлбай Сыдыкбековдун көркөм чыгармачылыгын конкреттүү проблеманын негизинде талдоо ишин көрүнүктүү окумуштуу А. Садыков өзүнүн эмгектеринде өнүктүрдү. Бул изилдөөчүнүн негизги темаларынын бири көп улуттуу совет адабиятынын улуттук жана интернационалдык маселеси экени белгилүү. Улуттук турмуш жана анын колорити, адам жана анын жекече мүнөзү, элдик салттар жана турмуш-тиричилигин сүрөттөө маселеси Т.Сыдыкбековдун чыгармаларынын мазмунун жана тулкусун түзгөнүнө байланыштуу А.Садыков да бул өзгөчө эстетикалык көрүнүшкө кайрылбай кое алмак эмес. Дал ошондой эле адабий карым-катыш, байланыш формалары, адабий таасир өңдүү маселелер да Т.Сыдыкбековдун чыгармаларынын материалдарынын негизинде кеңири каралып келе жатат. Маселен, улуттук адабиятта башка элдердин өкүлүнүн сүрөттөлүш проблемасы өзүнчө кызык. Т.Сыдыкбековдун «Биздин замандын кишилери» романында дал ушул көркөмдүк максат иш жүзүнө бир кыйла ийгиликтүү ашырылганы белгилүү. Ушул проблеманы кыргыз адабиятындагы бай фактылардын негизинде изилдеген А. Садыков «Биздин замандын кишилери» романына байланыштуу төмөнкүдөй корутунду чыгарат: «Кыргыз жеринде көптөн бери жашап, же ушул жерде

туулуп, ушул жерде чоңойгон орус адамдары менен кыргыз айлына жаңы келген башка улуттун өкүлдөрүн сүрөттөөдө, сөзсүз эки башка ык, ар башка мамиле талап кылынат. Т.Сыдыкбеков тилекке жараша, ушул өлчөмдү туура сактай билген»¹⁴. Өзүнүн бул тезисин А. Садыков андан ары орус Дмитрийдин, украин кыз Любанын образдарын кеңири талдоо негизинде аргументтеп далилдейт. А. Садыков, мейли «Тоо арасында» романындагы Ыманбайдын, Сокенин, «куу этек» Шаршенин образына кайрылабы, же «Биздин замандын кишилери» романындагы чоң сакал Дмитрийдин, карыя Камканын, Акия менен Любанын образын талдоого алабы, бул персонаждарды өзүнүн негизги, түйүндүү проблемасынын позициясынан, улуттук колорит жана образдын интернационалдык маңызы позициясынан чыгып, ой жүгүртөт.

Кийинки мезгилде, айрыкча 80-90-жылдарда Т.Сыдыкбековдун чыгармачылыгына конкреттүү бир проблема боюнча кайрылган, конкреттүү бир гана чыгармасын изилдөөгө багытталган бир катар эмгектер пайда болду. Ошондой мүнөздөгү изилдөөлөрдүн авторлорунун бири – Искендер Жумабаев. Бул китептин¹⁵ автору «Кең-Суу» романынын жазылыш тарыхын илимий иликтөөнү өз алдынча максат кылып коет. Мындай адабий проблема чынын айтканда, айрым макалаларды, учкай айтылган пикирлерди эске албаганда, кыргыз адабият таануу илиминде биринчи жолу коюлуп жатат. Анын үстүнө көркөм чыгарманын жазылыш тарыхына байланыштуу проблеманы чечүү үчүн тандалып алынган объект да өтө так жана ошо проблемага толук арзырлык. И.Жумабаев «Кең-Суу» романынын алгачкы, түпкү вариантын мүнөздөө менен катар, аны улам кийинки редакциялары, айрыкча «Тоо арасында» романы менен салыштырып, стилдик, сюжеттик, композициялык жана образдык ыңгайда текстологиялык кеңири талдоо жүргүзөт, «кайра иштөө» процессиндеги романдын мазмунунда жана көркөм системасында болуп өткөн жаңыланууну, трансформацияны бир кыйла ишенимдүү аныктайт. Өзүнүн изилдөөсүндө автор жалаң гана кыргыз окумуштууларынын илимий тажрыйбалары менен чектелбейт, ал орус адабият таануу илиминдеги текст-

логиялык проблема боюнча Д.С.Лихачев, Н.К.Пиксанов, А.И.Белецкий, Б.В.Томашевский, В.В.Кожинев өңдүү дасыккан, белгилүү адистердин илимий-методологиялык негиздүү жол-жоболоруна таянат. Атактуу филологдордун фундаменталдуу илимий жыйынтыктарына таянуу кыргыз романынын жазылыш тарыхына байланыштуу проблеманы кыйла ийгиликтүү чечүүгө олуттуу көмөк болгону И.Жумабаевдин изилдөөсүнүн мазмунунан жана аткарылыш деңгээлинен ачык байкалат.

Т.Сыдыкбековдун конкреттүү бир чыгармасынын тегерегинде ой толготуп, өзүнүн көз карашын берүүгө аракет кылгандардын катарына изилдөөчү Б.Темированы¹⁶ да кошсо болот. Мында романдын образдар системасы, көркөм курулушу өңдүү маселелердин тегерегинде сөз жүрөт.

Белгилүү адабиятчы, сынчы А. Эркебаев улуттук романистиканын эстетикалык табияты, өнүгүү-өсүү процессиндеги оош-кыйыштары тууралуу бир катар кызыктуу эмгектерди жараткандыгы жалпыга жакшы маалым. Ал эми кыргыз романынын тулкусун, өзөгүн Т.Сыдыкбековдун романдары түзүп тураары да айныгыс чындык. Ошондон улам А.Эркебаевдин кыргыз романынын пайда болуш булактарын, калыптануу жолдорун, поэтикасын жана типологиясын изилдеген докторлук диссертациясынын негизги бөлүктөрүн Т.Сыдыкбековдун романдары түзгөнү да мыйзам ченемдүү көрүнүш. Окумуштуу Т.Сыдыкбековдун «Кең-Суу», «Темир», «Биздин замандын кишилери», «Тоо арасында» романдарына кеңири токтолот. Илимий эмгектин экинчи главасындагы «Биринчи кыргыз романдары: структурасы, типологиясы жана байланыштары» деген бөлүмчөдө автор М. Элебаевдин «Узак жол», К. Жантөшевдин «Каныбек», Т.Сыдыкбековдун «Кең-Суу» романдарын диалектикалык бирдикте кароо менен бирге, «Кең-Суу» романынын сюжеттик курулушундагы мотивациянын жетишсиздигине, окуялуулукка, баяндоочулукка, социалдыктаптык мүнөздөгү коллизияга басым коюлганы ишенимдүү талдоонун негизинде көрсөтүлөт.

Мына ушундай эле, А. Эркебаевдин «Темир» романына берген мүнөздөмөсү жана чыгарган жыйынтыгы өзүнүн оригиналдуулугу менен айырмаланат десек болот. Ал тө-

мөнкүдөй: «Темирдин» проблематикасы «Кең-Сууда» кандай болсо, дал ошондой эле, кыргыз айлындагы коллективдештирүү жана таптык күрөш баяндалат. Ырас, мында маанилүү айрым бир айырмачылыктар бар, ал жаңыдан киргизилген сюжеттик өзөккө, сүйүү кырдаалдарын жана үй-бүлөлүк турмушту сүрөттөөгө байланыштуу келип чыгат. Мына дал ушул жагдай «Темирдин» «Кең-Сууга» караганда романдык багытын бир кыйла күчөтөт»¹⁷.

Албетте, «Темир» романындагы сүйүү, жеке турмуш мотивдери бул чыгарманын сюжеттик өнүгүшүндө, персонаждардын индивидуалдуу тагдырын сүрөттөөдө сөзсүз түрдө романдык жанрдын белгилерин өркүндөтүүгө ыңгай түзбөй койбойт. Мына ушул аспектиде А. Эркебаев өзүнөн мурда айтылган К. Асаналиевдин, М. Борбугуловдун көз караштарына карата өзүнүн жекече позициясын билдирүү менен катар, «Темир» романын «Кең-Суунун» «примитивдүү структурасынан» романдык ой жүгүртүү формасына өтүүдөгү өзүнчө бир «өткөөл учур» катары мүнөздөйт.

Диссертациянын «Жетилүү» деген бөлүмчөсүндө Т.Сыдыкбековдун «Тоо арасында» романы «Кең-Суу» романы менен салыштырылып каралат. Романдын проблематикасы, персонаждары, сюжет, композиция, стиль маселелерин текстуалдуу негизде талдоо менен окумуштуу кыргыз адабиятында эң биринчи жолу реалисттик стиль тенденциясы «Тоо арасында» романында ачыкка чыкканын адилет белгилейт, «Тоо арасында» «Кең-Суунун» жөн эле жаңы редакциясы эмес, жазуучунун жаңы чыгармасы экендигин тастыктайт. Демек, бул жагынан К.Асаналиев, А.Садыков, М.Борбугулов, К.Артыкбаев, К.Бобуловдордун пикирлерин колдойт.

Түгөлбай Сыдыкбековдун көркөм мурасын конкреттүү теориялык проблеманын негизинде изилдөө, талашсыз түрдө, өзүнүн ийгиликтүү жыйынтыктарын бербей койбойт. Ушул жагдайда, эң биринчи иретте, А.Садыков, К.Бобулов, М. Борбугулов, А. Эркебаев, И. Жумабаевдердин эмгектерин белгилөөгө болот. Ошону менен бирге кыргыз совет адабиятынын тарыхын комплекстүү, системалуу изилдеген эмгектерде берилген Т.Сыдыкбековдун «чыгармачылык портрети» да сүрөткердин эстетикалык системасын ачып көрсөтүүгө өз үлүшүн сөзсүз кошо алат.

1950-жылдардын орто ченинен баштап кыргыз адабият окумуштуулары Кыргыз ССР Илимдер академиясынын мүчө-корреспонденти Б.Керимжанованын жетекчилиги алдында кыргыз совет адабиятынын өнүгүш тарыхын системалуу түрдө изилдөө ишине киришет. Мына ушундай эмгектердин эң алгачкыларынан болуп «Кыргыз совет адабиятынын очерктери»¹⁸, «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы»¹⁹ деген кыргыз жана орус тилинде жарыяланган эмгектерин атоого болот. Коллектив тарабынан иштелип чыккан бул эмгекте Түгөлбай Сыдыкбеков жөнүндөгү бөлүмдү К. Асаналиев жазган. Мазмуну боюнча бул очеркте автордун кандидаттык диссертациясындагы жазуучу жөнүндөгү негизги тезистери кайталанганы көрүнүп турат.

Кыргыз совет адабиятынын тарыхы олуттуу түрдө кайрадан изилденип, 80-жылдардагы адабий таануу илиминин деңгээлинде жазылган эмгек катарында эки томдук «Кыргыз совет адабиятынын тарыхын»²⁰ эсептөөгө болот.

Кеңири планда изилдөө жүргүзүлгөн бул эмгекте (ошол мезгилде алдыңкы адабий окумуштуулар тарабынан жазылган) Түгөлбай Сыдыкбеков жөнүндөгү чыгармачылык портрет ушул фундаменталдуу изилдөөнүн баш редактору А. Садыковдун калемине тиешелүү.

А. Садыков 80-жылдардагы кыргыз адабият таануу илиминин теориялык-методологиялык ийгиликтерин кеңири пайдалануу негизинде Т.Сыдыкбековдун чыгармачылык өзгөчөлүгү, улуттук колорити жөнүндө өз сөзүн, өзүнүн илимий позициясын жетишерлик деңгээлде ишенимдүү иш жүзүнө ашыра алган. Жазуучунун романдарына жүргүзүлгөн талдоолорунда жана жыйынтыктарында А. Садыков жаңы сапаттык баскычка көтөрүлгөн десек адилеттүү болот.

Кыргыз адабиятындагы ар түрдүү чыгармачыл инсандардын өз алдынча монографиялык очеркин берген эмгектердин дагы бири – белгилүү окумуштуу К. Артыкбаевдин окуу китеби²¹. Мында кыргыз адабий кербенинин жолду арбытышына омоктуу көмөк көрсөткөн көрүнүктүү чыгармачылык инсандардын ар бири өз алдынча монографиялык очерктерде изилденген. Түгөлбай Сыдыкбеков жөнүндө өзүнчө «очерк» берилгени да түшүнүктүү. Албет-

те, бул жогорку окуу жайлары үчүн жазылган окуу китеби болгондуктан, ал ошол «жанрдын» чен-өлчөмдөрүнө, критерийлери жана принциптерине ылайык жазылганы шексиз. Биринчиден, бул жерде программада көрсөтүлгөн адабий-көркөм чыгармаларга басым коюлат. Экинчиден, адабий талдоолор жана жыйынтыктар негизинен өзүнөн мурда айтылып, талашсыз болуп калган эрежелерге, жол-жоболорго таянат. Үчүнчүдөн, сүрөткердин адабий мурасы канчалык бай, канчалык көркөм болгонуна карабастан белгиленген өлчөмдөн, көлөмдөн чыкпай изилдөө, ошол алкакка сыйдыруу керектиги эске алынат. Сөз, албетте, сыйымдуулук, кыскалык жөнүндө болуп жатат. Түгөлбай Сыдыкбеков жөнүндөгү К.Артыкбаев жазган чыгармачылык портрет ушул чен-өлчөмдөргө толук жооп берген.

«Кыргыз совет адабиятынын тарыхы» деп аталган бул эмгек дагы кыргыздын эң көрүнүктүү романисти Т.Сыдыкбековдун чыгармачылык портретин түзүүгө өзүнүн омоктуу салымын кошо алды.

Педагогика илимдеринин доктору, профессор К. Иманалиев негизинен педагогика илиминин өнүгүшү үчүн чоң салым кошкону менен улуттук адабият таануу илиминде да өзүнчөлүктүү орду бар. Бу жагдайда педагог – окумуштуунун эки китептен турган «Кыргыз совет адабияты»²² аттуу эмгеги өзүнчө сөз кылууга арзыйт. Мына ушул педагогикалык атайын орто окуу жайлары үчүн кеңири арымда жазылган окуу китебинде Түгөлбай Сыдыкбековго арналган «очерк» бар²³. Албетте бул эмгек педагогикалык атайын орто окуу жайларынын окуучуларына багытталгандыктан, анын мазмуну да, деңгээли да өзүнчө талаптарга ылайыкташтырылып жазылган. Мына ушул чен-өлчөм, критерий менен караганда «Кең-Суу», «Темир», «Биздин замандын кишилери», «Тоо арасында» романдарына жүргүзүлгөн адабий көркөмдүк талдоо өз деңгээлинде иштелген. Албетте, бул эмгек да «Сыдыкбековтаануу» илиминин казынасына өз үлүшүн кошо алды.

Совет мезгили учурунда улуттук адабият таануу илиминин бийиктигин өлчөөчү негизги критерийлердин бири – анын өкүлдөрүнүн эмгектеринин орус тилинде, айрыкча борбордо, Москвада жарыяланышы эле. Бир чети мунун

өзүнчө жүйөлүү жагы да бар болчу. Анткени борбордук басмада макаланын, же китептин жарыкка чыгышы үчүн алар өздөрүнүн мазмундук параметрлери, аткарылыш профессионалдык деңгээли боюнча жалпы союздук бийик талапка, стандартка жооп бергендей болушу зарыл эле. Биздин баамыбызда, дал ошондой жалпы союздук критерийге жооп берген эмгектердин бири – М. Борбугуловдун макалалар жыйнагы болду²⁴. Ушул жыйнакка киргизилген «Улуттук жана интернационалдыктын синтези» деген көлөмдүү макаланын негизги мазмунун Т.Сыдыкбековдун романдары, тагыраак айтканда, «Кең-Суу», «Темир» жана «Биздин замандын кишилери» түзөт. Макаланын аты эле көрсөтүп тургандай, М. Борбугуловдун бул изилдөөсү совет доорунун эң «модалуу», эң түйүндүү проблемасына, көркөм адабияттагы улуттук жана интернационалдык маселенин диалектикасына арналган. Ал эми улуттуулук проблемасы көтөрүлгөн жерде, бөтөнчө жаш жазма адабияттын өкүлдөрү жөнүндө сөз баратканда, элдик оозеки поэзиянын салттары, фольклордук аң-сезим проблемасы коштоп жүргөнү законченемдүү көрүнүш эле. Дал ушул, кыргыз романы жана фольклордук аң-сезим проблемасы ыңгайында окумуштуу Т.Сыдыкбековдун романдарын кеңири талдоого алат.

Түгөлбай Сыдыкбековдун чыгармачылыгын изилдөө тарыхын жалпы сомосунан мүнөздөгөндө төмөндөгүдөй законченемдүүлүктү көрүүгө болот. Жазуучу жөнүндөгү айрым сын-пикирлер, макалалар, алгачкы иликтөөлөр 30–40-жыдарда эле жарыялана баштаса да, олуттуу илимий изилдөөлөр 50-жылдарга туура келет. Айрыкча «Биздин замандын кишилери» романынын Бүткүл союздук ийгилигинен кийин Т.Сыдыкбековдун адабий ишмердиги системалуу, монографиялык изилдөөлөрдүн объектисине айланат. Чындыгын айтканда, бул эмгектер негизинен ошол учурдагы адабият таануу илиминде үстөмдүк кылган маркстик-лениндик көз караштардын нугунда жана бекем таасиринде жазылган.

Ошого карабастан көрүнүктүү окумуштуу А.Бушмин жазгандай: «Маркстик-лениндик көз караш, материалисттик эстетика советтик адабият таануу илиминин мето-

дологиясынын философиялык негизи болуу менен бирге изилдөөчүлөрдүн алдына көркөм адабияттын көп түрдүү тарыхый формаларын иликтөөгө чексиз мүмкүнчүлүктөрдү ачат»²⁵.

Чынында да, кыргыз фольклорун, профессионалдык адабиятын тарыхый-эстетикалык деңгээлде изилдөөдө, анын турум-турпатын түзүп турган көрүнүктүү инсандардын эстетикалык системаларын иликтеп үйрөнүүдө советтик адабият таануусунун да эмгеги зор экени талашсыз. Жаш кыргыз профессионалдык адабияты өзүнүн фольклорунун «кыртышында» өнүп, орус адабиятына ориентация жасап өнүккөнү сыңары, кыргыз адабият таануу илими да орус филологиясынын бай тажрыйбасына таянып, ачык айтканда, анын иштелип чыккан даяр жол-жоболорун, эрежелерин чыгармачылык менен пайдаланып, өзүнчөлүктүү улуттук илимдин даражасына көтөрүлө алды.

Ушундай эле маанайдагы сөздөрдү адабият жөнүндөгү илимдин өзүнчө бир ажырагыс бөлүгү болуп калган «Сыдыкбековтаануу» жөнүндө да айтсак болот. Айрыкча, 50-60-жылдарда «Сыдыкбековтаануу» кыргыз адабият илиминин бир кыйла күчтүү өнүккөн бөлүктөрүнөн болгон деп айтышка толук негиз бар. Бирок, дал ушул мезгилден баштап «Сыдыкбековтаанууда» кандайдыр бир түшүнүксүз парадокс пайда болот. Дал ушул учурдан кийин, Т.Сыдыкбековдун чыгармачылыгында мурда болуп көрбөгөндөй «түшүмдүү мезгил» башталып, жазуучу ар түрдүү жанрда, балдарга арналган фантастикалык жомоктон тартып, байыркы доорго арналган тарыхый романга чейин, ар түрдүү темадагы ырлардан тартып, аңгеме, повесттерге чейин, тарыхка, ата-мураска арналган макалалардан тартып, көркөм чыгармачылык жөнүндөгү маектерге чейин талыкпай, туруктуу иштейт. Парадокстун маңызы ушунда, жазуучунун чыгармачылыгы канчалык активдешип, түшүмдүүлүгү канчалык арткан сайын, ага карата адабий сын менен адабият таануу ошончолук пассивдүү боло баштайт. Ал эми кандайдыр бир проблемалуу макала, же илимий изилдөөлөрдө Т.Сыдыкбековдун чыгармачылыгына кайрылууга туура келсе, илимпоздор жазуучунун ошол эле элүүнчү жылдардагы романдарына ретроспективдүү түрдө

кайрылышат (негизинен «Тоо арасында», кээде «Биздин замандын кишилери»).

Тилекке жараша, акыркы жылдары бу маанайдагы абал «түзөлүп», Т.Сыдыкбековдун көп кырдуу көркөм мурасына болгон кызыгуу бир топ күчөдү деп айтсак болот. Сүрөткердин чыгармачылыгына арналган бир катар диссертациялар жакталып, омоктуу эмгектер жаралды.

Кийинки эле мезгилде адабиятчы А.Мусаевдин бул багытта кыйла эмгектери, «Түгөлбай Сыдыкбеков: Адам тагдыры жана чыгармачылык тагдыр» аттуу олуттуу монографиялык изилдөөсү жарык көрдү.

Ошондой болсо да улуу сүрөткер Т.Сыдыкбековдун көркөм мурасы дагы далай иликтөөлөргө муктаж экендиги түшүнүктүү.

АДАБИЯТТАР

¹ *Элебаев М.* Кең-Суунун экинчи китеби тууралуу//Кызыл Кыргызстан. – 1938. – 4-декабрь.

² *Дөгдүров М.* Сыдыкбековдун китеби жөнүндө //Кызыл Кыргызстан. – 1938. – 12-декабрь.

³ Кыргыз адабиятынын очерктери. (Богданова М.И., Жакишев Ө., Саманчин Т., Рахматуллин К.А.) – Ф.: Кыргызмамбас. – 1943.

⁴ *Асаналиев К.* Романы Тугельбая Сыдыкбекова. – Ф., – 1956.

⁵ *Асаналиев К.* Романы Тугельбая Сыдыкбекова. – Ф. – 1956. – 96–97-б.

⁶ *Байходжоев С.* Творческий путь Тугельбая Сыдыкбекова. Автореф.дис.канд.филол.наук. – М. – 1954.

⁷ *Байходжоев С.* Түгөлбай Сыдыкбековдун поэзиясы//Труды института языка и литературы. Выпуск VII. – Ф.–1956. – 89–100-б.

⁸ Кыргыз адабияты жөнүндөгү макалалар жыйнагы. – Ф.: Кыргызмамбас, – 1951. –123–137-б.

⁹ *Скорино Л.* Колхоз курулушунун улуу күчү. – Китепте: Кыргыз адабияты жөнүндөгү макалалар жыйнагы. – Ф.: Кыргызмамбас. – 1951. –121-б.

¹⁰ *Богданова М.* Предисловие. – В книге: Сыдыкбеков Т. Люди наших дней. – Ф.: Киргосиздат. – 1950. – с.5.

¹¹ *Даронян С.* Тугельбай Сыдыкбеков. Критико-биографический очерк. – М.: Сов. Писатель. – 1966.

¹² *Даронян С.* Тугельбай Сыдыкбеков. – М.: Сов.Писатель. – 1966. – с.97.

¹³ *Бобулов К.* Пути развития реализма в киргизской прозе. – Ф.: Мектеп. – 1969.

¹⁴ *Садыхов А.* Кыргыз совет адабиятындагы улуттук жана интернационалдык проблемасы. – Ф.: Илим. – 1969. – 146-б.

¹⁵ *Жумабаев И. Т.* Сыдыкбековдун «Тоо арасында» романы. – Бишкек. – 1998.

¹⁶ *Темирова Б. Т.* Сыдыкбековдун «Көк асаба» романынын көркөм наркы. – Автореф. дис. канд. филол. наук. – Ош. – 1977.

¹⁷ *Эркебаев А.* Киргизский роман: Истоки, пути становления, поэтика и типология. Автореф. дисс. док. филол. наук. – Б. – 1991. – 31-б.

¹⁸ Кыргыз совет адабиятынын очерктери. – Ф. – 1960.

²⁰ История киргизской советской литературы. – М.: Наука. – 1970.

²¹ Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. т.1. – Ф.: Илим. – 1987; Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. т.2. – Ф.: Илим. – 1990.

²² *Артыкбаев К.* Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. – Ф.: Мектеп. – 1982.

²³ *Иманалиев К.* Кыргыз совет адабияты. – Ф.: Мектеп. – 1988. П. – 1990.

²⁴ Көрсөтүлгөн китеп. П. – 95–121-б.

²⁵ *Борбугулов М.* Единство национального и интернационального. Статьи. – М.: Сов. Писатель. – 1979.

²⁶ *Бушмин А.* Наука о литературе. – М. – 1980. – с.14.

КЫРГЫЗСТАНДА АЙТМАТОВТААНУУ ИЛИМИНИН КАЛЫПТАНЫШЫ ЖАНА ӨНҮГҮШҮ

Дүйнөдө ар бир улуу жазуучу адабият тарыхына өчпөс салым кошуу менен бирге өзүнө байланышкан илимди жаратат. Мисалы алсак, азыркы мезгилде «Абайтаануу», «Ауэзовтаануу», «Навоитаануу» сыяктуу илим тармактары жашап жатат. Кыргыздын улуу жазуучусу Ч. Айтматовго да ошолорго карата колдонулган чен-өлчөмдү ылайыктуу деп эсептейбиз. Азыркы кезде «Айтматовтаануу» илими пайда болуп, ал ийгиликтүү өнүгүп жатат.

Ч. Айтматов боюнча илим үч аймак боюнча өнүгүп келген жана азыр да өнүгүп жатат. Алсак, мурдагы Советтер Союзунун чегинде, чет элдерде жана Кыргызстандын өзүндө. Булардын алдыңкы экөө атайын мээнетти, убакытты талап кылган орчундуу проблемалар. Ошон үчүн биз ал жагын азырынча ачык калтырып, негизги көңүлдү Кыргызстандын өзүнө гана бурмакчыбыз.

Айтматов жөнүндөгү макалалар анын алгачкы аңгемелери жаралган мезгилден тарта эле жазылып келген. Ошон үчүн биз мындай газеталык макалаларга атайын назар салганыбыз жок, антсек иштин көлөмү чоңоет жана анын алдында турган максаты да бөлөкчө болот. Биз өз алдыбызда конкреттүү милдет койдук. Кыргызстанда жарык көргөн көлөмдүү айрым эмгектердин мисалында аталган теманын мазмунун аздыр-көптүр ачып берүү. Азыр Айтматовдун библиографиясы өзүнчө чоң китеп түрүндө жашап турат. Алар нечендеген изилдөө иштерин талап кылган материал.

Кыргызстанда «Айтматовтаанууга» байланыштуу жарык көргөн алгачкы китептердин бири катары биз «Чингиз Айтматов (статьи и рецензии о его творчестве)» аттуу

макалалар жыйнагын атагыбыз келет¹. Ал 1975-жылы А.Садыковдун жетекчилиги менен К. Абдылдабеков тарабынан түзүлгөн. Жыйнак чоң көлөмдө (17 басма табак), 50 000 тираж менен басылып чыккан. Ага союздук республикалардагы мезгилдүү басма сөздөрдө жарык көргөн көлөмдүү макалалар жайлаштырылган.

Аталган жыйнактын негизинде эки эмгек жазылды. Анын бирөө К. Абдылдабековдун «Жазуучу жана адабий сын»² деген иликтөөсү жана А. Садыковдун 1979-жылы «Илим»³ басмасынан жарык көргөн «Адабий сын айдыңында» аттуу монографиясы. Мунун бир чоң бөлүмү Айтматовдун чыгармаларынын союздук басмаларда алган баасын анализдөөгө арналган.

Ошентип, жазуучу жөнүндөгү алгачкы эмгектер тексттер жыйнагы түрүндө да, илимий изилдөө түрүндө да жарык көрө баштады.

Ар кандай жазуучу жөнүндөгү сөз биринчи иретте анын өмүр баянын иликтөөдөн башталат. Мына ошол милдетти ошол мезгилдин жаш илимпозу А.Акматалиев аткарып, ал адегенде «Ч. Айтматовдун чыгармачылык жолу» деген китепчесин 1988-жылы «Мектеп» басмасы аркылуу жарыялап⁴, андан кийин аны төрт тилге: орус, англис, француз жана немец – котортуп, чоң китеп түрүндө жарыялады. Мында эмгектин аты эле айтып тургандай жазуучунун өмүр жолу кыскача мүнөздөлүп өткөн.

Жогоруда айтылгандай Айтматов жөнүндөгү адабияттар ого эле арбын, ал эми биздин алдыбызга койгон максат өтө жөнөкөй. Тактап айтканда, биз Айтматовдун чыгармачылыгы боюнча илим кантип түптөлүп, кандайча өнүккөндүгүн чакан көлөмдө обзордук мүнөздө баяндап берүү. Материалдарды Кыргызстандын чек арасы боюнча гана чектедик. Башка аймактар мисалы, Москва, Ленинград, Алма-Ата, Ташкент сыяктуу шаарлар камтылган жок.

Кыргызстанда Айтматовго арналган алгачкы илимий саамалык эмгекти ошол мезгилдеги жаш журналист Бакен Ашымбаев⁵ 1965-жылы жазган эле. Ал «Чынгыз Айтматов» аттуу⁵ 184-беттен турган китеп болчу. Мында жазуучунун алгачкы аңгемелери жана «Бетме-бет» повестинен тартып, «Гүлсаратка» чейинки мезгил камтылган.

1966-жылы «Кыргызстан» басмасынан В. Селиверстовдун «Откровения любви» аттуу китепчеси жарыкка чыгат⁶. Анын автору ошол тушта Кыргыз илимдер академиясында иштеп жаткан орус окумуштуусу болчу. Автор эмгегинде Айтматовдун жалпы чыгармачылыгына обзор берип, ошонун ичинде «Жамийлага» айрыкча басым жасайт жана ал жөнүндөгү Г.Гачев айткан пикирлер менен полемикага чыгат.

Г. Гачев Москвада жашаган улуту боюнча болгар, бирок, орус тилинде жазган чоң окумуштуулардын бири эле. Ал 1960-жылы «Вопросы литературы» (№ 3) журналына «В ускоренном движении литературы» деген макаласын жарыялап, анда негизинен «Жамийла» повести тууралуу сөз кылган. 1965-жылы анын кеңитилген варианты «Любовь, человек, эпоха» (рассуждение о повести «Джамиля» Ч. Айтматова)⁸ деген ат менен «Советский писатель» басмасынан өзүнчө китепче түрүндө жарык көргөн. Бул китеп бир топ талаш-тартыштарды пайда кылып, алар тууралуу кыргыздын көп эле окумуштуулары полемикага чыгышты. Бирок Г. Гачев алардын бирине да жооп берип, айтышка чыккан жок. Ал киши эчтеке укпагансып, билбегенсип, баягыдай эле өз ойлорун улантып, күчөтүп жазып, акыры «Чингиз Айтматов и мировая литература» деген чоң монографиясын жарыялады.

Кеңешбек Асаналиев Чынгыз Айтматов менен жашташ жана тең курбу жолдоштор. Алар адабият майданына катар келип, бирге өсүп, бирге чоңоюп дегендей, ушул күнгө чейин жакшы мамиледе, ымалада келе жатышат. К. Асаналиев өзүнүн чыгармачылыгын 1953-жылы Ленинград шаарында коргогон «Тугельбай Сыдыкбеков и его роман «Люди наших дней» деген диссертациялык эмгеги менен баштап, кийинчирээк ал толук түрдө Айтматовдун чыгармачылыгын изилдөөгө өткөн.

1968-жылы «Кыргызстан» басмасынан анын «Открытие человека современности» (заметки о творчестве Чингиза Айтматова) аттуу китебин жарыкка чыгарат. Муну ал эмгектин аты айтып тургандай Айтматов жөнүндөгү «Сөздүн» башталышы деп гана эсептейт.

Ч. Айтматов өзүнүн чыгармачылыгын аңгеме жазуу менен баштаган. Ал мына ошол кичине жанрдын чоң мүмкүн

чүлүктөрүнөн чеберчилик менен пайдаланып, өзүнүн алгачкы «Асма көпүрө» жана «Түнкү сугат» деген жакшынакай аңгемелерин жарыялап, ошондон кийин жалпы калайыкка тааныла баштайт. К. Асаналиев өзүнүн эмгегинде сөздү ушул эки аңгемени талдоодон баштайт. Андан ары Сейде менен Жамийланын образына, Илиястын жан дүйнөсүндөгү «аварияга» көңүл бурат. Авария деп жатканыбыз Илияс өзүнүн сүйүүсүн кокустан эле таап алып, аны абайлабай туруп колунан түшүрүп жиберет. Мына ушул каармандын жан дүйнөсүндөгү психологизмди ошол мезгилдин жаш жазуучусу Айтматов купулга толордук деңгээлде сүрөттөп берген. К.Асаналиев мындай деп жазат: «Айтматовдун повесттери мазмунга бай, анда адам тагдырлары терең талданат. Сүрөттөөлөр кыска жана так, композициялык курулушу даана, сюжет драмалуу, образдар татаал жана психологиялуу».

К.Асаналиев эмгегинин жыйынтык бөлүмүн «Гүлсарат» повестине арнайт да, ага мындай мүнөздөмө берет: «Буга чейин күр-шар түшүп келе жаткан романтико-патетикалык стиль мында жай, катаал тартип, предметик-реалисттик түскө ээ болот». Бул предметтүүлүк Танабай менен Гүлсарынын татаал тагдырына байланышкан. Жазуучу алардын өмүр жолундагы бийиктөөнү, да төмөндөп кулоону да жашырып-жаппай, катаал реализм менен терең иликтеп берет. Гүлсарат адегенде энесинин татуу сүтүн оозунан көбүк чыгарып, балкылдата соргон кулун, анан тартса улак бербеген, чапса алдына күлүк салбаган даңктуу жорго, кийин айгырдык касиетинен ажырап, жонунан ээр түшпөгөн шалпайган ат аны кимдер гана минген жок. Акырында кичинекей дөңсөөдөн ээсин көтөрүп чыга албай, кулап түшөт... Танабайдын баскан жолу да ошого окшош. Алар бири-бирин толуктаган образдар. Бирок, ал кантсе да адам экен, турмуш бороонуна төшүн тосту, чыдады. Шолохов өз каарманы Соколовду мүнөздөгөндөй «чайпала» түштү, бирок жыгылган жок. Айтматовдун реализминин өзгөчөлүгү башынан бери эле мына ушундай татаал тагдырлуу, бирок, өз чындыгынан кайра тартпаган кайратман, күжүрмөн адамдарды таасын сүрөттөө.

Л. Үкүбаева аспирантураны Москва шаарында окуп, Айтматовдун чыгармачылыгындагы мүнөз проблемасы-

на арналган диссертациясын 1979-жылы Уфа шаарында коргойт.

Анын эмгегинин артыкча жактарынын бири теория менен практиканын айкалышында, б.а. автор Айтматовдун чыгармаларын кургак баян менен талдабай, теориялык маселелерге байланыштуу карагандыгында. Алсак, китептеги темалардын бири «Айтматовдун алгачкы аңгемелериндеги сюжет маселелери» деп аталыптыр. Теорияда чыгарманын биринчи элементи тил, экинчиси тема, үчүнчүсү сюжет деп айтылат. Изилдөөчү мына ошол мүнөздүн өсүп-өнүгүшүн ачып көрсөтүүчү сюжеттин жазуучунун алгачкы чыгармачылыгындагы ролун ушул макаласында көрсөтүптүр да, мындай жыйынтыкка келиптир: «Алгачкы аңгемелеринин сюжети кийинки толук бышып жетилген чыгармаларындагыдай эле мезгилдин курч, борбордук, урунттуу конфликттерине негизделип курулган. Бирок, чыгармачылык тажрыйбасы али жетиле элек жаш сүрөткер көпчүлүк учурда ал конфликттерди үстүртөдөн баяндап сүрөттөгөн. Алар каармандардын иш-аракеттерин социалдык-психологиялык жактан мотивировкалоодон өксүп турган. Ошондуктан мүнөздөр ачык түс албай, майдаланып калган». Бул жыйынтык тигил бул деңгээлде башка авторлордун ойлорун кайталайт, бирок, адабиятчы мындай бүтүмгө өз жолу, ыкмасы, байкоолору аркылуу келгендиги бизди ынандырат. Сюжет жөнүндөгү өзүнүн теориялык жоболорун ал Айтматовдун «Бетме-бет» жана «Саманчы жолу» повесттерине карата да колдонот. Бул жерде көңүл буруучу бир нерсе, изилдөөчү «Саманчы жолу» менен Шолоховдун «Адамдын тагдыры» повесттерин типологиялык жалпылык да, таасир да планында карап, ал тууралуу мурда айтылган Ашымбаев, Садыков, Селиверстовдордун пикирин кубаттаптыр. Шолохов тууралуу Айтматовдун «өз эл-жерин сүрөттөп жазып жүрүп дүйнөлүк адабиятты байыткан Михаил Шолоховдун мага берген таасирин, чыгармачылыкта накта көзүмдү ачканын мисал кылгым келет» деген сөзүн ыктуу кыстара кетиптир.

Аталган китепте «Танабай – бийик идеалдын адамы», «Каармандардын тагдыры граждандык активдүүлүккө ча-

кырат», «Элдик педагогиканын сабактары мүнөздү тарбиялайт» сыяктуу «Гүлсарат», «Ак кеме», «Эрте жаздагы турналар» повесттерине арналган мазмундуу макалаларга удаалаш орун алган дагы бир макалага биз бир аз көңүл бура кетмекчибиз. Ал «Жамийла» повестинин каармандары жана алар жөнүндөгү сындар» деп аталат. Мында Г. Гачев менен болгон талаш-тартышты башкаларыбыздан айырмаланып, өтө деталдаштырып улантат.

Данияр согушка чейин атасы менен ар кай жерде иштеп жан багып жүрүп, андан кийин өз айлына келет. Ошондо аны айылдагылар «тулпар айланып үйүрүн табат». Тууган жер, эл-журт деген оңойбу. «Келгениң арбакка жагар иш» деп жактыруу менен кабыл алышат. Г. Гачев ушул тексттеги «бечара тулпар айланып үйүрүн табат» өңдүү сөздөргө тийишет, башкача мааниде буруп түшүндүрүүгө аракеттенет. А чынында кыргыз окурманы үчүн Даниярга айткан каалоолордо кыйшык эч нерсе жок.

Л.Үкүбаева андан ары Гачевдин кыргыздын этнографиясына байланышкан туура эмес түшүнүктөрүн, чаташууларын сынга алат. Мисалы, анын Жамийла Даниярдын арабасын кууп өтүп кеткен жерин атчабыш катары кабыл алып, Даниярдын ырынан улам аны акын, музыкант катары сезет дейт. Кыргыз ат чабышты эч качан Гачевче элестетпейт, ал эми обон салгандардын баары акын эмес.

Китептин «Мүнөздөр жана каражаттар» деген акыркы бөлүмүндө мүнөздү ачуучу үч каражатка: каармандын көркөм портрети, речтик мүнөздөмөсү жана жаратылыштын сүрөттөлүшүнө кеңири токтолуп, алардын маанисин ачып берет. Л.Үкүбаеванын ою боюнча «Айтматовдун каармандарынын портрети динамикалуу, ал сөзсүз психологиялуу түскө ээ болуп турат. Мына ушул башкы тезис андан ары мисалдар менен чечмеленип берилет. Алсак, Каратайдын, Жамийла менен Даниярдын портреттери.

Макаланын дагы бир жеринен мындай бир жакшы баамдоону байкайбыз: «Сөз менен берүүгө эч мүмкүн болбогон сезим чабыттарын, психологиялык абалдарды жазуучу көздүн оюну аркылуу, ошонун жардамы менен таасирдүү, эмоциялуу ишке ашырат». Буга бир катар ачык, даана мисалдар келтирилет.

«Мүнөздөр жана каражаттар» главасынын экинчи бөлүгү каармандын речтик мүнөздөмөсүнө арналган. Бул да жазуучунун чеберчилигин талап эткен орчундуу чыгармачылык маселе, б.а. ал ар бир каармандын мүнөзүнө, жашна, кесибине ж.б. өзгөчөлүктөрүнө жараша сүйлөгөн сөзүн толук тыңшап, уга билүү керек. Ошондо гана Үкүбаеванын оюнча алардын элеси көз алдыга тартылат. Ал Айтматовду каармандын речтик мүнөздөмөсүн даана тарта билген чебер калемгер экендигин көрсөтүп берет.

Ал эми үчүнчү параграф пейзаж тууралуу. Л. Үкүбаева Айтматовдо пейзаж дайыма «психологиялуу» дейт. Ал ушул мааниде Ысык-Көл пейзажына, жаратылышты сүрөттөгөн учурларына көңүл бурат.

2000-жылы Л. Үкүбаева «Ч. Айтматов жана фольклор» деген монографиясын жарыкка чыгарды. Жазуучу фольклорго алгачкы мезгилден тартып эле кайрылып, кийинчирээк өзү айткандай, ага бирде ыкма, бирде концепция катары мамиле этип келген. Ушул башкы көз караштан чыгып, изилдөөчү эмгегин эки негизги главага ажыратат. Биринчиси, автордун идеялык-эстетикалык концепциясын билдирүүдөгү фольклордун көркөм функциясы, экинчиси, чыгарманын сюжетин уюштуруудагы фольклордун ролу. Мисал иретинде адабиятчы «Ак кеме» жана «Кылым карытар бир күн» чыгармаларына кайрылат.

Ч. Айтматовду, дегеле мыкты жазуучу аталгандардын бардыгын адабий байланышсыз изилдөөгө мүмкүн эмес. Ч. Айтматов да ушул мыйзамга биш иет, анын чыгармачылыгынын өнүгүшүнө орус классикалык, дүйнө адабияттары чоң таасир эткен.

Айтматовдун чыгармачылыгындагы ушул темага алгачкы из салгандардын бири А. Акматалиев болуп эсептелет. Ал өзүнүн «Ч. Айтматов жана кыргыз-казак адабий байланыштары» аттуу 1981-жылы жарык көргөн эмгегинде кыргыз-казак адабий байланыштарынын өнүгүшүндөгү Айтматовдун ролун ар тараптан көрсөтүп берүүгө жетише алган. Китеп бир нече главаларга ажыратылган. Ошолордун ичинде анын бир темасы «Жарык жанган кош жылдыз» деп аталып, мында М. Ауэзов менен Айтматовдун өз ара чыгармачылык мамилеси жөнүндө сөз жүрөт. Изил-

дөөчү айткандай жарык жанган кош жылдыз – бул Ауэзов менен Айтматов. Алардын ар бири өз эли үчүн жарык жанган жылдыз.

Ч. Айтматовдун Орто Азия жазуучуларынын ичинен алгач биринчи таанып, ага ак батасын берген М.Ауэзовго Ч. Айтматов өмүр бою ыраазы болуп, мындай деп жазган: «Мен алыс сапар жол тартканда менин жанымда эки ыйык нерсем болот: анын бирөө – «Манас», бирөө – Ауэзов». Бул сөздүн мааниси тереңде. Айтматов Ауэзовдун улуу «Манастын» катарына коюп, ошого тете баалап отурат. Өз мезгилинде Мухтар Ауэзовдун жылуу сөзүн уккан жаш талант өмүр бою ага таазим кылып, анын 80, 90 жылдык маараке-тойлоруна катышып сөз сүйлөп, алар китептерде жарыяланган. Ал эми 1928-жылы жарык көрүп, ошол боюнча унутта калган Ауэзовдун «Катаал мезгил» повестине Ч. Айтматов баш сөз жазып, аны орус чыгарууга көмөктөшөт.

Ауэзовдон кийинки Ч.Айтматовдун мамиле кылып аздектеген адамдары булар – Нурпеисов, К.Мухамеджанов жана З. Кабдолов. Мисалы, Калтай менен биргелешип «Фудзиямадагы кадыр түн» пьесасын жазса, Кабдоловдун кызыл алма жөнүндөгү бир сөзүн таяныч кылып, ушундай аталыштагы бир повестин жаратып берген.

А. Акматалиевдин аталган китебинин экинчи глаvasы «Айтматовдун эстетикалык ачылыштары жана азыркы көркөм процесс» деп аталып, мында ал Айтматовдун эстетикалык табылгалары кыргыз-казак жазуучулары үчүн үлгү болуп келгендиги белгиленген.

Акматалиевдин экинчи чоң монографиясы «Ч. Айтматов жана боордош элдер адабияты» деп аталган. Ал 1988-жылы «Илим» басмасы тарабынан жарык көргөн. Мында илимпоз мурдагы китебинин рамкасын кеңитип, анализге казак адабиятынан башка өзбек, түркөн, кара калпак, алтай, татар, башкыр, азербайжан басма сөздөрүндө жарыяланган материалдарды пайдаланып, Айтматовдун чыгармачылыгы боордош элдердин адабий процессинин контекстинде каралат.

А. Акматалиевдин үчүнчү илимий эмгеги дагы эле «Илим» басмасынан жарык көргөн «Слово об Айтматове»

(1991) деп аталат¹¹. Бул эмгек анын докторлук диссертациясынын кыскартылган варианты сыяктуу эсептелет. Материалдары жогорку айтып өткөн китептери боюнча алынган.

А. Акматалиев Айтматовдун боордош элдердин адабияттары менен байланышта изилдесе, Е. Шагалова анын 1991-жылы «Илим» басмасынан «Чингиз Айтматов в Германии. Исследования, статьи, рецензии о его творчестве» деген тексттер жыйнагы жарык көрүп¹², ошол материалдарды пайдаланып, жазган диссертациясы «Творчество Чингиза Айтматова в критике Германской демократической республики и возсоздание национального своеобразие его повестей в немецких переводах» деп аталат.

Эмгекте өнүктүрүлгөн негизги ойлор кайсылар деген суроо коюлса, ага төмөнкү мазмунда жооп алынат. Германия демократиялык республикасында ошол кезде марксисттик да, буржуазиялык сын да өкүм сүргөн. Ал экөөнүн ортосунда тынымсыз күрөш жүрүп турган. Буржуазиялык сын Айтматовдун чыгармаларынын тексттерин өз максаттарына жараша бурмалап, ошого ылайык алардын каармандары жөнүндө ар кандай тескери ой пикирлерди таратышкан. Буларга карама-каршы марксисттик сын социалисттик реализм методун жактоо менен Айтматовдун чыгармаларына ошого жараша баа беришкен. Алар бул жазуучунун талантын таанышкан жана анын турмуштун тереңине сүңгүп кирип, андагы жүрүп жаткан ар кандай процесстерди реалдуу сүрөттөп бере алгандыгын айтышкан.

ГДРдин адабий сыны Айтматовдун чыгармачылыгындагы мурас проблемасына да кайрылышкан. Мында мурас менен эң биринчи иретте ошол элдин оозеки чыгармаларын түшүнүп, эске алып жатышат. Алардын абдан туура баамдаганы боюнча Айтматов фольклордон адабиятка келген эмес, тескерисинче ал элдик материалды өзүнүн аңгеме, повесттеринде коюлган идеялык-көркөмдүк проблемаларды чечиш үчүн пайдаланат. Ошол кезде немец сынчылары, изилдөөчүлөрү Айтматовдун чыгармачылыгы жаңы тарыхый романдарды, б.а. жаңы эпосту жаратуу багытында өнүгүп келе жаткандыгын алдын ала

айтышкан. (Р. Шредер жана башкалар). Ал эми И. Гучке баштаган бир тобу Айтматовдун оң каармандары тууралуу ой жүгүртүп, жазуучу бул маселеде классикалык адабияттын традицияларын улантуучу экендигин белгилешет. Анын каармандары өз мекенинин, замандаштарынын алдындагы милдетин ачык-айкын сезген, жаркын маанайлуу, эмгекчил, кайратман адамдар экендигин айтышат. Айтматов алардын жан дүйнөсүнө кирип, кеңири, терең анализ бере алат.

Диссертациянын 2-главасы котормо проблемасына арналып, мында ал Германиядагы котормочулук принциптери деле советтик котормо мектебине окшош экендигин белгилейт. Котормодогу эң негизги нерсе котормочу өзү которуп жаткан чыгармадагы турмушту туура түшүнүүсү керек. Ансыз иштин ийгилиги болбойт. Котормодогу дагы бир чоң принцип – бул котормодо оригиналдын авторунун улуттук жана жеке художниктик өзгөчөлүгүн сактоо. Мына ушундай теориялык жоболорду берип өткөндөн кийин Е. Шагалова У. Гёриг, Л. Горнунг, Г. И. Ламбрехт сыяктуу котормочулар ишке ашырган «Саманчы жолу», «Гүлсарат», «Ак кеме» повесттеринин котормолорун талдоого алат. Булардагы ийгиликтерди белгилейт, айрым талаш жерлери боюнча өзүнүн ой сунуштарын айтат. Негизинен жогоруда аталган котормочулардын бардыгы өз кесибин мыкты билген, котормого жогорку искусство катары караган адамдар экендигин белгилейт.

Ошентип, Е. И. Шагалованын диссертациясы аркылуу биз Ч. Айтматовдун чет жерлерде кандайча кабыл алынып, бааланып, кантип, кандай сапатта которулуп жаткандыгын илимий жол менен маалымдаган алгачкы иштердин бирине ээ болдук.

Айтматов жана чет элдер адабиятына байланышкан экинчи диссертация Жаркын Рыскулованыкы. Ал «Особенности восприятия творчества Айтматова в англоязычных странах» деп аталат¹⁴. Муну биз Америка менен Англия тилинде сүйлөгөн өлкөлөрдө Айтматовдун чыгармаларынын таралышы, жалпы эле алардын турмушуна кириши деп түшүнөбүз. Эми адам башка бир чоочун жерге барганда ага ар ким ар кандай көз менен карап, мами-

ле кылгандай эле, Айтматовго да Америка менен Англия адабият изилдөөчүлөрү, сынчылары түрдүүчө түшүндүрмө берип, ар башка талкуулашты. Бирөөлөрү, мисалы, демократтык маанайдагы адамдар анын чыгармаларынын мазмуну жалпы адамзаттык мүнөзгө ээ, ошол эле убакта улуттук өзгөчөлүктүү экендигин, образдардын жана сюжеттин ишенимдүүлүгүн, повесттердеги лиризм менен драматизмдин күчтүүлүгүн белгилешти. Ал эми буржуазиялык сын тескерисинче ошол кезде совет адабиятында жашаган социалисттик реализм методуна кекирейип карашып, Айтматовдо ийгилик бар болсо, балким, анын ал методго баш ийбей, андан сырткары турганыдыгынан чыгар. Анткени социалисттик реализм деген бул кимдир бирөөлөрдүн ойлоп таап, адабиятка таңуулаган догмалары, эрежелери, алар болсо анын эркин өсүп-өнүгүшүнө тоскоолдук кылат дешкен. Өз кезегинде марксисттик сын буларга тиешелүү жоопторун берип турушту. Мисалы, С. Соучек деген окумуштуу жок, андай эмес, Айтматов ошол методдун платформасында туруп эле турмушту бардык татаалдыгы, карама-каршылыктары менен реалдуу сүрөттөп жатат, анын терең катмарларына кирип, бардык сырларын ачып берүүдө деди.

«Ак кеме» повести жарыкка чыккандан кийин буржуазиялык сынга аябай жакшы «жем» пайда болду. Мына, дешти алар, айтпадык беле, советтик түзүлүш мактоого такыр арзыбайт, андагы адамдар бирине-бири карышкырдай мамиле кылып, бирин-бири жеп жатат. Көрбөйсүңбү, тигиндеги байкуш бала азапка чыдабай, сууга чөгүп өлдү. Аларда ар дайым акты кара жеңет, үстөмдүк кылат. «Ак кеме» бүтүндөй ошондой айласыздыкты көрсөткөн пессимисттик чыгарма.

Буржуазиялык сындын катуу жармашкан дагы бир маселеси – бул Айтматов улуттукту танган «универсал» жазуучу, ошон үчүн ал кайсы жерге болсо да өтүп кетип жатпайбы?! Эгерде анын чыгармаларында кандайдыр бир улуттук көрүнүштөр бар болсо, алар жөн эле карандай экзотика үчүн сүрөттөлөт. Бул көз караш сөзсүз демократтык сындын кыжырына тийди. Алар тигилер айткандын тескерисин көрсөтүштү. Айтматовдун чыгармачылы-

гындагы улуттук менен интернационалдык бири-биринен ажырабай, бөлүнбөй толук гармонияда жашап турат. Ал гармония адам менен жаратылыштын биримдигиндей, гармониясындай табигый жөнөкөй.

Диссертациянын экинчи главасы котормо проблема-сына арналган. Мында Англияда Айтматовдун үч чыгар-масын которгон Дж. Френч деген котормочунун котормо-чулук ишмердигинин эволюциясын көрсөтүүгө арналган. Б.а. кантип бул жумушту баштады, кандайча өнүктүрдү, кандай кыйынчылыктарга учурады деген сыяктуу масе-лелерге жооп берет. Андан кийин Америка (М. Гинсбург) менен Англияда (Дж. Фейферами) ишке ашырылган «Ак кеменин» эки котормосу жөнүндө сөз болот.

К. Асаналиевдин «Чингиз Айтматов. Поэтика худо-жественного образа» аттуу эмгеги (докторлук диссертаци-ясы) тууралуу сүйлөйлү. Мында ал өз алдына көркөм образдын улуттук жаратылышын ачууну максат кылып коюптур, башкача айтканда, ар кандай образды улуттук чындык жаратат. Эгерде чыгарма башка улуттун турму-шун чагылдырып жатса да, жазуучу ага улуттук түшүнүк-түн, көз караштын стихиясы менен карайт.

Иш беш главага бөлүнүптүр, биз алардын ар биринде коюлган проблемалар тууралуу бир аздан кабар бере ке-тели.

Биринчи глава атактуу «Жамийла» повестине арна-лыптыр. Мында К. Асаналиев буга чейинки аңгемелерин жокко чыгарып жатат деген ой туулбашы керек. Алар тууралуу автор өзүнүн биринчи китебинде кандай талдоо бергендигин биз мурда көрсөткөн элек. Бул жерде изил-дөөчү иштин структурасын башкача кылып куруптур. Мындайча айтканда, анын өз логикасы бар. «Жамийла» Айтматовдун атын дүйнөгө алып чыккан этаптуу повести. Муну талдоодо ал Ауэзовдун оюн улантып, чыгарманын психологиялуулугуна көңүл бурат. Кыргыз адабиятында ага чейин панорамалуу, сыртынан сүрөттөп жазган роман, повесттер көп болчу. Айтматов аларга карама-каршы каар-мандарды ички тереңдикте алып, жан-дүйнөсүн ачып бе-рүүгө бүткүл аракетин жумшайт. Ошол себептүү көбүнчө сырткы конфликтке көнүп калган окурман эмне үчүн Са-

дык аялын уруп-сабабаса, тилдебесе деле ал кетип калды, ал бузулган неме деген ойго келиши мүмкүн. Айтматовдун жаңычылдыгы мына ошол психологдугунда тургандыгын бир тобу сезишкен жок. К.Асаналиев белгилегендей, «Жамийла» чакан көлөмдүү повесть болсо да, мазмуну жагынан эпикалык чыгарма менен жол талаша алат.

2-глава «Жаңы эпостун жаралышы – «Гүлсарат» деп аталат. Теманын коюлушунда жаңы көз караш сезилип турат. Адабиятчы «Гүлсаратты» жаңы эпос деп атайт. Эмне себептен? Көрсө бул «инфатилдүү сүрөттөөчүлүктөн» (Айтматов) «жетилген реализмге өттү» деген сөз экен. Ал эми изилдөөчүнүн түшүнүгү боюнча «катаал» (суровый) жана накта (резвый) реализм – бул улуттук чындыкты сентименталдуулук менен кабыл алып, жасап-түзөп көрсөтүү эмес, аны бардык карама-каршылыгы, татаалдыгы менен сүрөттөө. Чынында эле Айтматовко чейин карапайым чабандын райкомдун 1-катчысы, райондук прокурорго каршы чыгып, күрөш ачкан мисалы бар беле? Бул катаал чындык эмей эмне?

Айтматовдун жаңы эпосу жаралганга чейин анын башынан бир топ «кыйын» турмуш өттү. «Бетме-бет», «Жамийла» повесттери тууралуу күңкүлдөгөн сөздөр «Биринчи мугалимдин» негизинде кино тартылгандан кийин толук ачыкка чыкты. Айрымдар муну кыргыз турмушун бурмалоо дегенге чейин жетишти. Ал эми чындык Айтматов тарабында турган К. Асаналиевдин сөзү менен айтканда, мында «автор эч кандай жасап, түзөөсүз накт турмуш чындыгын айтып таштаган». Ошол чуудан соң жазуучу өзүнүн «Гүлсаратын» атайлап орусча жазган экен. Адабиятчы анын эмне себептен экендигин сырын кийинки кезге чейин ачык айтып бербей жүрдү. Көрсө кыргыз провинциалдык сыны мени ушинтип тепкиге ала беришет, андан көрө орус тили аркылуу дароо дүйнөгө чыгайын деген ойго келген.

«Гүлсаратта» «суу алдынан» агып өткөн шарттуу-ассоциативдик образдар менен берилген ойлор көп. К. Асаналиевдин жана башка ал тууралуу жазгандардын ою боюнча Танабай менен Гүлсарынын тагдырлары тутумдаш. Сары жорго жөн эле айбан мал эмес, адам кейпине

да келе түшөт. Танабайды кемсинткендер, анын үстүнөн бийлик жүргүзгөндөр менен бул да келише албайт. Ошон үчүн анын бутуна кишен салып, байлап-матайт, ага да баш ийбегенден кийин Гүлсаратты бычып таштайт. Ошентип, көркөм чындыктын мыйзамы боюнча сюжеттеги динамика (кыймыларакет) улам барган сайын артып отурат.

3-глава «Триптих». Үч повесть: «Ак кеме», «Эрте келген турналар», «Көздөн учкан көк жээк» («Деңиз бойлой жорткон ала дөбөт») – тууралуу ой-жүгүртүүлөр. Үчөө тең бир идеяга байланып, анда бирөөндө кенже жаштагы, экөөндө өспүрүм балдар башкы каарман катарында чыгат. Негизги проблема жаратылыш менен адам. Жаратылыш адамды багат, ал адам менен толук гармонияда туруу керек, эч убакта ал жаратылышка жырткычтык мамиле кылып, аны бүлдүрүүгө тийиш эмес. Бул ой «Ак кемеде» өтө айкын берилет. «Баланын жомогу, – дейт изилдөөчү, – ал жөн эле жомок эмес, ал элдин метафорага айланган тарыхы». Сөздүн маңызына кире турган болсок, «Бугуэне» жөнүндөгү мифте кыргыздын өткөн жоокерчилик замандагы турмушу, жаратылышка көз карашы, мамилеси жатат. Чыгармадагы Айтматовдун реализми адабиятчынын пикири боюнча мында жаңы сапатка көтөрүлүп чыккан. Жогорудагы аталган үч чыгармадагы – Баланын, Бугу-эненин, Ак кеменин ар биринин эки турмуш, эки тагдыры бар. Бирөө реалдуу, бирөө символикалуу. Бала – бул кадимки турмуштагы бала, ал реалдуу турмушта эле жашайт; ойнойт, кыялданат, көлгө дүрбү салып суктанат, Ак кемени издейт, Бугуларды көрүп сүйүнөт, анан анын бирөөнүн өлүмүнө күбө болот, башыкөзүн жанча чапканын көрөт. Экинчиси – символ. Ал адилетсиздик менен келише албас акниеттүүлүктүн, жакшылыктын, үмүттүн, тилектин символу. Бугу-энеде да, Ак кемеде да өздөрүнчө символдор жашайт.

Андан ары изилдөөчү жомок менен реализмдин бири-бирине кандайча айкалышып, бири-бирин толуктап, бирисиз экинчиси жашай албай тургандыгын айтат. Муну бөлөк жолдоштор да нечен ирет жазышкан, б. а. ал аксиомага айланган чындык.

Токойдо үч үй-бүлө жашайт: үчөөнүн тагдыры да, кызыкчылыгы да ар башка. Момун өзүнүн байыркы жомо-

гу менен алек. Орозкул кантип байыштын, «жыргал турмуштун» гана жолун ойлойт. Сейдакмат байласа да бул жерге токтогусу жок, эки күндүн биринде шаарды көздөй «жылт» берип турат. Үчөө жөн эле күнүмдүк тиричилиги үчүн сыртынан эптеп биригип, токой чарбасында күн өткөрүп жүрүшөт. Адам деген мына ушундай татаал дүйнө. Аны терең баамдап, калайык-калктын алдында ички дүйнөсүн бадырайтып жайып берген жазуучунун чеберчилиги.

4-глава «Кыргыз эпосунун жаңы доору» деп аталып, мында «Кылым карытар бир күн» романы талданат.

Ч. Айтматов бул романын өзү «Сары-Өзөк» метафорасы деп айткан экен, анткени анын башынан аягына чейин каймана айтылган ойлор, идеялар толтура. Жазуучу үчүн, – дейт изилдөөчү, – элдик материалдын кичинекей эле бир учкуну нравалык-философиялык идеяны ачып бериш үчүн кызмат кылат. Мисалы, «Бугу-эне» жомогу. Бул романда болсо ошондой кызматты «Манас» эпосундагы «башына шири тагалы, муну маңкурт кылып алалы» деген эки сап ыр аткарган. Анын негизинде азыркы замандагы маңкурт (кийин ал «маңкуртизм» деген өзүнчө бир агымга айланып кетти) жөнүндөгү чоң түшүнүктү пайда кылды. «Бугу-эне» жомогу сыңары эле «Кылым карытар бир күн» романындагы Дөнөнбайдын Ак чымчыгы легендасы чыгарманын организминде камыр-жумур тутумдашып, анын салмактуу идеяларынын бирин ачып берүүгө көмөктөшөт. Дөнөнбай жомогу адам баласы акыл-сезиминен – дүйнөдөгү эң кымбат ушул касиеттеринен ажырабасын деген идеяны тексттин артына катып, мындайча айтканда, метафора түрүндө туюнтуп берет. Элдик материалды пайдалануу жагынан К. Асаналиевдин ою боюнча Айтматов эч кимге окшобойт. Бул боюнча ал өзүнчө новатор – анын өз жолу, өз ыкмалары бар.

Изилдөөчү чыгарманын глобалдык масштабы тууралуу да ой-жүгүртөт. Казактын Сары-Өзөк деп аталган чөлүндөгү Бороонду аталган кичинекей поезд токтоочу жай (бекет) эки доорду – байыркы менен азыркыны байланыштыруучу борборго айланат. Ал борбор Эдигей – бардыгы ошол аркылуу өтөт. Өзүнүн досу Казангаптын сөөгүн жашыруунун аракетинде жүрүп, ал бүт дүйнөнү (анын ичин-

де өткөнү да, азыркысы да бар) алаканына салып (анын ичинде реалдуусу да, символу да, мифи да бар) тегеретип чыгат. Эдигейдин тиричилик турмуштан келип чыккан ою биз деги кайда баратабыз, келечегибиз эмне болот. Кечээги ыйык жерибиз Эне-бейитке өлгөн адамыбыздын сөөгүн кое албасак (ал темир тордун ар жагында калыптыр), Сабитжанга окшогон жаштарыбыздын кебетеси тигил болсо. Ал үчүн тарыхтын да, эне-атанын да кереги жок, өзүнүн гана жыргалы болсо, баарынан артыгы ошол. Ушинтип отуруп деги өзүбүздү өзүбүз өлтүрбөйлүк! Цивилизация бир жактан камап, маңкурттар экинчи жагынан кысмакка алып... Мына ушул сыяктуу Эдигейдин өзүнө-өзү берген толгон сууроолорунун, анын кайгысы менен тынчсызданууларынын жөнү бар. Ал жөнөкөй эле темир жол жумушчусу болгону менен жан-дүйнөсү, ой-жүгүртүүсү өтө бай адам. Керек болсо дүйнө жүзүн алаканына салып, чарк айландырып, өз өкүмүн чыгарып коер эле. Бирок, жазуучу анчалыкка барбайт. Каармандын өзүнүн акыл-эс ченеми, өлчөмү, интеллектуалдык даражасы менен калтырат. Ушунусу да туура болгон.

5-глава. «Кыямат – улуттук адабий көрүнүш» деп аталып, буга да терең маани катылыптыр. Кээ бирөөлөр бул романды улуттун чегинен ашырып, мезгилден, мейкиндиктен сырткары коюп жиберип жатышат. Чынында андай эмес. Улуттук негизден сырткары турган эч нерсе болбойт. Муну ал Авдий Каллистратовдун образына байланыштуу айтып жатат. Ал орус, дини боюнча христианин, бирок, анын образы чыгарманын фактурасына кирип, Айтматов түзгөн даана образдардын, ошонун ичинде Танабай менен Эдигейдин катарында туруп, алардын рухий танапташтары болуп калды. Ушул мааниде анын образы улуттук чындыктан жаралган деген ойлор айтылып жатат.

Изилдөөчү бул романды талдоого киришип жатып, Айтматовдун универсалдуу билимдүү адам экендигине көңүл бурат, мындайча айтканда, ага байыркы миф менен жомок, «Манас» сыяктуу монументалдуу эпос, философия, социология, кала берсе куран менен инжил (библия) да түшүнүктүү. Булардын баарын ал чыгармаларынын идеялык концепциясына жараша пайдалана алат. Биб-

лияга кайрылганда ал өзүнө чейинки дүйнөлүк жана орус классикалык жазуучулары менен мелдешке чыгып, алардан кем эмес деңгээлде аны чыгармачылык максатта пайдалангандыгы окурманды таң калтырбай койбойт.

Авдий Каллистратов да Танабай менен Эдигей сыяктуу чындык издеген адам. Ал библиянын эски жараксыз догмаларына каршы чыгып, өзүнүн жеке личносттук касиетин бекемдегиси келет. Мына ошон үчүн ал ашынган нашаачылар менен айтышып, тартышып, өлүп кала жаздайт... Кийин Обер Кандалов менен салгылашып, ошолордун колунан кыяматка барат.

Романдагы окурмандарды ойлонткон да, таңгалдырган да Акбара менен Ташчайнардын образдары. Булар адам кейпине келтириле, психологиясы ошого жакындатылып түзүлгөн кейипкерлер сыяктуу. Булар да адамдар өңдөнүп өз тукуму үчүн кам көрөт, алар кырсыкка учураса кейийт, кайгыга батат, анан бөлтүрүктөрдү жок кылгандардан акыр аягына чейин күрөшүп, өч алат.

Акбара менен Ташчайнардын романга кириши экологиялык трагедияга байланыштуу. Бул чыгармадагы башкы проблема. Ал бечералар браконьерлер тынчтык бербегенден улам Моюн-Кумдан тукум өстүрөбүз, эркин жашайбыз деп ооп келген, бирок, бул жакта деле жыргал күтүп турбаптыр. Алар Базарбайга окшогон шумпайга жолугуп, анан окуя драмалык түрдө курч өнүгүп отуруп, акыры чоң катастрофага капталды. Экөө тең адамдар аркылуу жок кылды, Бостондун кичинекей эркетайы кырсыктады, анан барып Базарбай жүзү кара ок жеди, Бостон кыяматтын чегине келип жетти...

Романда Авдийдин образынан башка да талаш туудуран бир чоң маселе бар эле, ага адабиятчы К. Асаналиев ишенимдүү жооп бериптир. Ачык айтканда эки койчу тууралуу жазылган романдын үчүнчү бөлүмү менен Авдий тууралуу баяндаган экинчи бөлүмүнүн ортосунда кандай байланыш бар? Булар жөн эле зордоп тутумдаштырылып турган жокпу?

Жок, – дейт изилдөөчү. Алардын ортосунда бирдиктүү сюжеттик сызык бар. Кеп мында кара менен актын, адилетүүлүк менен адилетсиздиктин ортосундагы күрөш жө-

нүндө бара жатат. Анда Акбара менен Ташчайнар да, Бостон менен Авдий да өз чындыктары үчүн аябай кармашка чыкты. Бостон Базарбайдын иттиги менен бир жагынан, экинчиден «газет-кишинин» акмакчылыгы, адилетсиздиги менен күрөшүп, азыркы турмушка реалдуулукту, айкындыкты, теңчиликти киргизүү үчүн бардык аракетин жумшап келди.

«Кыяматты» жараткандар Гришандар, Базарбай менен Обер-Кандаловдор. Алар адамзаттын жек көрүүсүнө толук татыктуу. Буларды жер жүзүнөн тазалап жок кылуу ылайыктуу. Бирок качан жана кантип?!

Ал суроого Ч.Айтматов «Кассандра тамгасы» романында жооп бериптир. Анын башкы каарманы окумуштуу Филофей (Крыльцов) космос мейкиндигинде жүрүп, адамзат пендесин каптап келе жаткан цивилизациялык катастрофадан кантип аман сактап калуу керек деген проблеманын тегерегинде ой жүгүртөт. Ал үчүн ар кандай жаманчылыктар регионалдык кызыкчылыктан жогору туруп, адам рухун тазартуу талап кылынат. Романдын бир топ каармандары ушул чындык үчүн күрөшүп, жан таслим кылышты. Экинчиден, дүйнөнү жөө тумандай каптап келе жаткан экологиялык кризистин жолун тосуу керек. Деңиз жээгине сүрүлүп чыгып, топ-тобу менен кыйрап калган киттер мына ошонун натыйжасы. Ал жаныбарларда өзгөчө бир сезгичтик бар экен, б.а. техникадагы радар сыяктуу. Деңиз мейкининде жүрүп, алар ааламды каптап келе жаткан чоң коркунучтун алдын алып «бунтовать» этишти, өз чамасынын жетишинче күрөшүштү. Бирок, мындан эмне айла? Илгеркилер айткандай, топон суу каптагандан каптап келе жатат. Адамзаттын алдында чоң глобалдык суроолордун турганы турган...

Ошентип, К. Асаналиев Айтматов таануучу катары анын алгачкы кезде жараткан чакан аңгемелеринен тартып, кийин жазган романына чейин көз чаптырып, өзүнүн баалуу пикирлерин ортого салып келе жатат. Окурмандар журтчулугу окумуштуу-адабиятчынын айткан маанилүү ойлору менен көпчүлүк убакта макул болуп, кубаттап келүүдө. Келише албаган жерлеринде аны менен полемикага чыгып, өз аргументтерин сунуш этүүдө.

Айтматовду изилдөөчүлөрдүн арасында Кыргыз мамлекеттик университетинде кандидаттык диссертациясын коргогон орус кызы Сошникова Ирина Викторовна да бар. Анын илимий эмгеги «Реалистическая художественная символика в творчестве Ч.Айтматова» деп аталат. Теманын «реалисттик символика» деп коюлган атындагы маани – ал, б.а. символика реалисттик образдарды ачууга кызмат кылат деген мазмунду туюндурат.

Символ тууралуу көп эле сынчылар, жазуучулардын айткандары бар. Ирина Сошникова болсо проблеманы системалуу изилдегени менен айырмаланат. Ал сөздү алгачкы аңгемелеринен баштап, «Кыяматка» чейин алып келет. Мында башкы көңүл реализм менен романтиканын айкалышын көрсөтүүгө бурулган. Биринчи мезгилде жазуучуда романтика басымдуураак роль ойногондугу көрсөтүлөт. Аларда жаш каармандардын элеп-желеп болгон жүрөгүнө, изденүүлөрүнө жараша табият көрүнүшүнүн символу берилет. Мисалы күндүн күркүрөп, нөшөрлөп жаан жааганы, чагылган түшкөнү каармандардын мүнөзү менен байланышта сүрөттөлөт. «Асма көпүрөдө» Нурбек кырсыкка учурап түнүндө табияттын көрүнүшү ошондой түрдө эле. «Бетме-бетке» келгенде тумандын символу Ысмайылдын тагдырындагы белгисиздикти туюндурат. Повесттин аяк чениндеги жарык тийген күн Сейденин максатынын ачык тартып, эл душманы Ысмайылды жектей баштаганын маалымдайт. Ал эми «Жамийлада» чыгарманын каармандарынын мүнөзүнө жараша символдор да башкача маанайга өтөт. Мисалы, Даниярдын оорулуу бутуна карабай, жети пуд кап эгинди траптан жогору көтөрүп чыкканын өзүнчө символдук мааниде түшүнсө болот. Даниярдын обону да ошондой ичине сыр каткан символ. Ал эл-жерин сагынган адамдын кусасы, ошол эле мезгилде Жамийлага деген ичтен сызылып чыккан кандайдыр бир жарык сезимди белгилеп турат. И.Сошникова жаш сүрөтчү Сейиттин Жамийла менен Даниярдын элесин кагазга түшүрүшүн да символго кошот. «Биринчи мугалимдеги» Лениндин портретин да ошондой түшүнөт. Ал эми айыл четиндеги бийик өсүп турган кош терек тууралуу көпчүлүк адамдар жазышкан. Аны Алтынай менен Дүйшөндүн образына бай-

ланыштырышат. «Ботогөз булакта» булак сакмалчы кыз менен Кемелдин ортосундагы сүйүүнү символдоштурат. «Саманчы жолунда» болсо символдор көп. Ал «Саманчы жолу» легендасы (токчулукту, бейпил турмушту символдоштурат), «Жер-Эненин» образы (адамзат пендесинин тынчтыгын, кеңдигин, пейилин элестетет) жана башкалар. «Гүлсаратта» анын образы элдик көз карашты билдирсе, «Ботой», «Карагул ботом» кошоктору эл турмушундагы жоготууларды туюнтат. «Ак кемеде» Бугу-эне, Бала, Ак кеме – мунун баары өз алдынча символдук мааниде. Мисалы, Бугу-эне жаратылыштын бүтүндүгүнүн, Бала – адилеттүүлүктүн, Ак кеме – сагынычтын, кусалыктын символу. «Кылым карытар бир күндө» маңкурт, ракета-робот, Эне-бейит, Лесная Грудь деген планета, Сары Өзөк, темир жол сыяктууларды символ деп түшүндүрөт изилдөөчү. Алсак, Лесная Грудь – коомдун идеалдуу курулушунун, адамдардын тынчтыкта жанаша жашоосунун, Бороондуу бекети – турмуштук түрдүү байланыштардын, темир жол-турмуш агымынын тынымсыздыгын, Эне-Бейит – элдин тарыхый эсинин символу.

«Кыямат» романы да Сошникованын пикири боюнча символдорго бай. Мындагы карышкырлар да, плаха да (башты коюп чаба туган дөңгөч) – анын кыргызча аты «кыямат» да символикалуу. Алсак, «кыямат» менен эмне ни түшүнөбүз? Бул эгерде адам баласы айлана чөйрө менен байланышын жоготсо, бардыгын кырып-жоюп кыйратса, ал адамдык кебетесинен кетет – ал жырткычка айланып калат. Мунун өзү кыямат эмей эмне?!

«Чынгыз Айтматовдун чыгармачылыгындагы символдор» (Бишкек, Бийиктик, 2002)¹⁶. Бул улуу жазуучубуздун чыгармачылыгындагы орчундуу проблемага арналган алгачкы илимий изилдөө. Китеп А. Садыков тарабынан шакирти Тыныстановна менен авторлош жазылган. Эки бөлүмдөн турат: «Биринчи бөлүмү «Символдордун ыкма жана концепция катарында колдонулушу» – деп аталат.

Мында «Жамийладагы» обондун, башка повесттериндеги көздүн символдук мааниси, жаратылыш көрүнүштөрүнүн символу, буюм-теримдердин жана «Биринчи мугалимдеги» кош теректин символу, кыш менен жаздын, күн

менен түндүн, ак менен каранын символдору, «Ак кемедеги» «үч» цифрасынын символу, ошондой эле чыгармаларындагы айбанаттардын «образ» – символдук мааниси ачылып берилет. Негизинен, Ч.Айтматовдун чыгармаларында символдор өтө көп колдонулат. Аталган эмгекте алардын аткарган идеялык-көркөмдүк кызматы кеңири көрсөтүлгөн. Экинчи бөлүмдө Ч.Айтматовдун повесттериндеги фольклордук мотив, сюжеттердин шарттуу-символдук мааниси жана «Кылым карытар бир күн» романындагы үч легенданын идеялык-көркөмдүк концепциясынын жазуучу тарабынан кандай чебердик менен пайдаланылгандыгы, алардын аткарган символдук, подтексттик кызматы аныкталган.

Мазмуну жагынан Сыдыков Назирдин «Ч. Айтматовдун чыгармачылыгындагы пейзаждын көркөм кызматы» деген эмгеги И.Сошникованын иши менен жакын турат. Бул да поэтиканын бир тармагын камтыган эмгек. Пейзаж Айтматовдо ар дайым жандуу жана көп кырдуу. Бул тууралуу көп эле окумуштуулар жазышкан жана айтышкан, бирок, символика сыяктуу бул дагы системалуу түрдө баштан аяк изилденген эмес.

Н. Сыдыков сөздү алгачкы аңгемелеринен баштап, «Кылым карытар бир күнгө» чейин алып келет. Адегенде адабиятчы Айтматовдун чыгармаларындагы түндүн пейзажына көңүл бурат. Алсак, «Ак жаанда», «Асма көпүрөдө», «Бетме-бетте» түндүн пейзажы бар. Үчөөндө тең ал каармандардын ички дүйнөсүндөгү уйгу-туйгу туюнтуп турат. «Бетме-бетте» гана бир аз башкача ыңгай алат. Мында түн, анын коркунучтуу көрүнүшү, станциядагы караңгылык, теректердин бир башкача болуп шуулдашы башкы каармандын ой дүйнөсүндөгү кара ниеттик кыймыл-аракетти белгилөөгө көмөк берет. Ысмайыл ошол «кара түнгө» жамынып, поездден секирип түшүп, түндөсү терезесин черткилеп үйүнө келет. Ошондон тарта «түн» анын «жолдошу» сыяктуу. Түндөсү ал үйүнө каттайт, түндөсү капкараңгы үңкүрүнө кайта келет. Ал эми туман Сейденин ой-кыялындагы ачык эместикти – бир туруп «мейличи», ар кимге өз жаны кымбат» деп аны кечирип, анан чыгарманын аягында «караңгы түндүн» пейзажы «жарык күн»

менен алмашылат. Бул Сейденин дүйнөсүндөгү тумандын тарашы, анын Ысмайылды даана түшүнүшү.

«Жамийлада» пейзаж лирикалык мүнөз алат. Жаратылыш, мисалы, күндүн батып баратышынын көрүнүшү, август түнүнүн мемиреген тынчтыгы Жамийланын маанайына туура келип, жан-дүйнөсүндөгү Даниярга карата багыт алып бараткан мээримди туюнтат. Ал эми «Күзгү добулду» – чагылган чартылдап, жаан нөшөрлөп жааган учурду изилдөөчү Данияр менен Жамийланын кырманда түндөсү жолугушкан кездеги жүрөк кагышы дейт.

Айтматов пейзажисттин чеберчилиги улам барган сайын чыгармадан чыгармага түрдөнүп, кулпунуп, каармандардын мүнөзүн ачуучу күчтүү каражаттардын бирине айлана баштады. Мисалы, символдук образ-пейзаждар «Биринчи мугалимде» «кош терек», «Саманчы жолунда» «саман жол» легендасы, «Биринчи мугалим» повестинин орусчасында «тунук булак». Булар тууралуу көп айтылган. Аларга катылган идеянын мазмуну ачык.

Айтматовдун пейзаждык дүйнөсүндө жансыз жаратылыш да, жандуу жан-жаныбарлар да пейзаждык ролду ойной берет. Изилдөөчү Н.Сыдыков Айтматов сүрөттөгөн атты, төөнү, карышкырды ж.б. жан-жаныбарларды пейзаж катарына кошот. Алар көбүнесе символдук пейзаждын ролун аткарат, анткени, алар ар дайым жаратылыш кучагында, чөйрөсүндө сүрөттөлөт. Алсак, «Гүлсарат» нөшөрлөгөн жаан мурунку чыгармаларындагы жакшылыктын символу эмес, каармандын тагдырындагы кейиштүү жакка карата болгон бурулушту түшүндүрөт.

«Ак кемеде» бала менен Орозкулдун жаратылышка мамилеси, жаратылышты түшүнүшү карама-каршы коюлат. Бала «Бугу-эне» жомогун уккандан тартып, башка дүйнөгө көчүп кетти. Ага адам тукумун сактаган бул ыйык эне чынында эле жаратылыштын бүтүндүгүн, кол тийгиздигин элестетип турду. Орозкул үчүн жаратылыш анын өз дүйнөсүнө окшош жансыз, кыймылсыз. Аны тебелеп, тепсесе, бүлдүрсө, кыйратса ырахат алат.

Жаш окумуштуу Жылдыз Бакашова өз эмгегин поэтиканын негизги бөлүмдөрүнүн бирөө болгон салыштыруу

менен метафорага арнайт. Мында 1-бөлүмүндө салыштыруу, 2-бөлүмүндө метафора тууралуу сөз жүрөт.

Салыштыруу, ал үч аспекттен: философиялык (таанып билүүнүн формасы), тилдик (салыштырууну уюштуруучу каражаттар) жана адабияттык (анын көркөм тексттеги функциясы) карап, изилдейт.

Салыштырууда негизинен үч компонент катышат: чындык (объективдүү жагы), кабылдай турган адам (субъективдүү жагы) жана кабылдоо формасы. Айтматов чындыкты дайыма көркөм сезет, көркөм туят да, аны өзүнүн жан дүйнөсүнөн өткөрүп, контекстте элестүү, даана берүүгө жетишет. Мисалы, эгин-тегин жыйналып алынып, эс алып мемиреп жаткан талааны ал «төрөттөн кийин көшүлүп жаткан аялга» салыштырат. Же болбосо «Саманчы жолунда» жаанга салыштырууну беш ирет колдонсо, мунун бардыгында тең аларга конкреттүүлүк бере билет. Алсак, «жаркыраган жаандай» же «өткүр жаандай» ж.б. лар.

Салыштырууну Ж.Бакашова пейзаж-салыштыруу, анын ичинде символикалуу пейзаж салыштыруу, портрет салыштыруу, анын ичинде символикалуу пейзаж салыштыруу, портрет салыштыруу, анын ичинен мүнөздөмө-портрет салыштыруу деп бөлүштүрүп, анын ар бирин ачык мисалдар менен даана мүнөздөп чыгат. Мисал үчүн пейзаж-салыштырууга «Саманчы жолундагы» Субанкул менен Толгонайдын баш кошуп, арык жээгинде түнөп жаткан кездеги Саманчы жолун алгач көргөн учурдун сүрөттөлүшүн алат. Символикалуу пейзаж-салыштырууга «Биринчи мугалимдеги» кош теректи отургузган кездеги көрүнүштү келтирет.

Эмгектин 2-бөлүмү метафорага арналып, 1-параграфта анын теориялык аспекти каралат. Мисалы, салыштырууда нерсенин аты аталып, ага мүчө жалганса (арстандай), метафорада мүчө кыскарып, салыштыруу ич жагынан («ал арстан» же жөн эле «арстан» деп айтса да болот) жүргүзүлүп калат. Ошон үчүн кээ бирөөлөр метафораны «кыскартылган салыштыруу» деп да айтышат экен. Негизинде метафора нерсенин өтмө мааниси. Жогорку мисалда айбандын мүнөзүн адамга тымызын, ичтен өткөрдү. Мында объекттин өзү жок, анын белгиси башка бир нерсеге көчүп жатат.

Эгерде Ж. Бакашова Ч. Айтматовдун тропторду колдонуу чеберчилигине байланыштуу совет мезгилинде сөз кылса, азыр жаңырган доордо анын негизги түрлөрү болгон салыштыруу менен метафорага ар тараптуу кеңири анализди жаш окумуштуу Н. Садыкова «Чынгыз Айтматов: Стиль жана чеберчилик маселелери» (Бишкек, 2004) аттуу эмгегинде жүргүзөт¹⁷. Ал эки бөлүмдөн турат. Биринчи бөлүм «Стиль – бул мен» деп аталып, анда Ч.Айтматовдун портрет түзүү чеберчилигине токтолот. Бир нече каармандардын, мисалы, Жамийланын, Ысмайылдын, Дүйшөндүн, Толгонайдын портреттерин тартуудагы өзгөчөлүктөр, алардын сырткы көрүнүшү менен ички дүйнөсүнүн дал келиши ачылып берилет. Ал эми салыштыруу менен метафора тууралуу экинчи бөлүмдө сөз жүрөт. Н. Садыкова Айтматовдун салыштырууларын бир нече түрлөргө ажыратуу менен ар бирине ылайыктуу мисалдар келтирип, бул жазуучуда салыштыруу анын метафорасына караганда сан жагынан көп экенин белгилейт. Мында өзгөчө деле мыйзам жок. Жөн эле жазуучунун салыштырууга көбүрөөк ыктагандыгын гана туюнта турган мисал. Негизинде троптун бул эки түрү бири-бири менен тыкыс байланыштуу.

Жаш илимпоз Канатбек Айылчиевдин «Стилевое своеобразие двуязычного творчества Чингиза Айтматова» аттуу диссертациясы Айтматовдун эки тилде жазылган чыгармаларынын стилдик белгилерин көрсөтүүгө арналган. Ошого жараша иштин главалары да кыргызча жазылган чыгармалары, орусча жазылган чыгармалары деп экиге бөлүнгөн. Буларды анализдөөдө эки тилдин стихиясына байланышкан өзгөчөлүктөрдү белгилөөгө аракеттенет. Орусча жазган кезде жазуучу орусча ойлонот, бирок, улуттук речтик түзүлүш бир топ эле сакталып, улуттук реалийлер, макал-лакап, фразеологизмдер чыгарманын кантенине сиңип кетет. Мунун табияты жазуучунун аңсезиминде мурунтан уялап катмарланып жүргөн түшүнүктөргө байланышкан.

«Айтматовтаануу» илимине белгилүү салым кошкондордун тобуна анын реализмине арналган изилдөөлөр да кирет. Буга мисал катарында бир нече эмгекти атоого болот.

1997-жылы А. Садыков шакирти Ж. Бакашева менен бирдикте «Ч. Айтматовдун көркөм дүйнөсү» аттуу монография жарыялаган¹⁸. Эмгекте Айтматовдун чыгармачылыгына байланыштуу эки чоң проблема каралган. Биринчиси жазуучунун чыгармачылыгындагы көркөм шарттуулуктун табиятына байланышкан. Авторлор шарттуулукту бир нече түрлөргө ажыратып, ошолордун ичинен символдорго айрыкча орун берет.

Экинчи бөлүм Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы баяндоочулар жана алардын мүнөз өзгөчөлүктөрү» деп аталып, мында баяндоонун ыргагына, тоналдуулугуна карата алар сыр ачуу, муң, лирикалык, автордук жана монолог баян болуп бир нече түрлөргө бөлүнүп, алардын ар бирине таандык өзгөчөлүктөр көптөгөн мисалдар менен далилденип берилген.

Реализмге байланышкан экинчи эмгек дагы эле Садыков шакирти А. Жантаев менен биргеликте жарыялаган «Чыңгыз Айтматов реализм дүйнөсүндө» (Бишкек, 2001) аттуу китеп¹⁹. Бул эмгекте атактуу жазуучубуз Ч. Айтматовдун чыгармачылыгынын негизинде реализм, социалисттик реализм, адабияттын партиялуулугу кечээ жана бүгүн сыяктуу маселелер каралган. Китептин биринчи бөлүмү «Реализмдин теориялык аспектиси» деп аталып, анда адабияттын партиялуулугу жөнүндөгү мурдагы жана азыркы түшүнүккө токтолуп, Айтматовдун реализмге көз карашынын эки доордо эки башка экендигин белгилейт. Ал эми «социалисттик реализм: бийлик жана сүрөткер» деген параграфта социалисттик реализмге байланыштуу талаштартыш проблемалар каралган. Ушул эле бөлүмдө жазуучунун социализм доорунда жараткан эң мыкты каармандарынын образдарына: Дүйшөн, Алтынай, Толгонай, Танабай, Эдигей, Бостондордун образдарына, алардын психологиясынын ачылышына иликтөө жүргүзгөн. Мында изилдөөчү Айтматов «азыркы замандын улуу кеменгери тутунган бирден-бир принцип – бул «катаал реализм» деген жыйынтык чыгарылат».

Ч. Айтматов мыкты жазуучу, ошону менен бирге таанымал публицист. Анын макалалар, очерктер, интервьюлар, диалогдорунун жыйнактары эки жолу: 1978-жылы

Фрунзеде «В соавторстве с землею и водою» (түзгөндөр: В. Левченко, М. Урматова), 1988-жылы Москвадан «Чингиз Айтматов: статьи, выступления, диалоги, интервью» деген наамдарда жарык көргөн²⁰.

Публицистика – өзүнчө жанр катары эсептелет. Анын түпкү теги латындын «коомдук» деген сөзүнөн келип чыккан. Мунун эң негизги белгиси катары фактылуулык эсептелет экен, бирок, анда карандай эле кургак информациялар берилбейт. Анын стилине жандуу речь, илимий негиздүүлүк, оратордук чеберчилик мүнөздүү. Публицист коомдук-саясий, философиялык, моралдык-этикалык, адабий-теориялык проблемалардын тегерегинде ой-жүгүртүү менен бирге практикалык жагдайларга, натыйжаларга да көңүл бурат, б.а. ал маселени кое да, чече да билүүгө тийиш.

Көркөм чыгармада ойдон чыгаруу, типтештирүү мыйзамдары башкы белги болсо, мында деле образдуулук касиет сакталат, бирок, ал жеке, айрым фактыларга негизделет.

Орустун улуу сынчылары В. Г. Белинский, Чернышевский, Добролюбов жана классик жазуучулардын бир тобу ушул жанрга атайын көңүл буруп, өздөрүнүн чыгармаларын жаратып келишкен. Демек, бул илгертен жашап келе жаткан салттуу, баштуу жанр деп айтсак туура келет.

Ч. Айтматовдун публицистикасынын тематикасы абдан кеңири. Мисалы, коомдук-саясий, моралдык-этикалык, адабий-теориялык, экологиялык проблемалар аны башынан бери кызыктырып, толкундатып келүүдө. Аталган маселелердин тегерегинде ой жүгүрткөн очерк, макалалар жазып, жыйындарда чыгып сөз сүйлөп, кабарчылар менен маек куруп жүргөн.

Ал дайым коомдук-социалдык, адабий жана башка проблемалардын тегерегинде өтө актуалдуу темаларда сөз козгойт, маселени курч коюп, өз көз караш, позициясын так аныктайт.

Эми изилдөө маселесине келе турган болсок, бул кол тие элек дың. Буга чейин журналист С.Закированын «Публицисттин үнү» аттуу чакан китепчеси жарык көргөн. Анда Айтматовдун жалпы публицистикасын карап,

андагы үч теманы: аялдар, балдар жана эл чарбасы – бөлүп алат.

Мына ошону менен жазуучунун публицистикалык чыгармачылыгы изилдөө орбитасына тартылбай келген эле. Кечээ жакында гана профессор Л.Үкүбаеванын «Чынгыз Айтматовдун адабий эстетикалык көз караштары» (Бишкек, 2000) аттуу монографиясы басылып чыкты²¹. Бул анын докторлук диссертациясынын бир чоң бөлүмүн түзөт. Эмгектин кириш сөзүндө Айтматовдун публицистикасынын мааниси тууралуу ал мындай деп жазган: «Ч.Айтматовдун макалалары, сүйлөгөн сөздөрү коомдук-социалдык маданий турмушта маанилүү роль ойноо менен жалпы журтка жагымдуу таасирин тийгизип келүүдө. Алардагы айтылган ойлор, пикирлер жалт этип, жалп өччү өмүрү кыска, жеңил желпи утурумдук максат мүдөөнү канагаттандырып, жоголуп кетчү нерсе эмес. Алардын басымдуу бөлүгү адамзаттын асыл оюна күлазык болуп берүүчү түбөлүктүү окуя».

Эмгекте изилдөөчү публицисттин чыгармачылыгына эки гана ыңгайда кайрылган. Биринчиси, Ч.Айтматовдун адабиятка карата эстетикалык көз карашы, экинчиси, публицисттин фольклорго мамилеси, ал тууралуу айткан баалуу ойлору кароолго алынган.

Ч. Айтматовдун адабий-эстетикалык көз карашы өтө кеңири. Бул бир сөз же бир китеп менен эле бүтө коюучу жумуш эмес, ага дагы нечен ирет кайрылуулар болот. Азырынча Л.Үкүбаева улуу жазуучунун «Манас» эпосу башында турган адабиятка көз караштарынын негизги түйүндүү маселелерин чечип берген, анткени, «Манас» жана манасчылар темасы Айтматовдун публицистикасынын эң бир орчундуу уюлу деп айтсак жаңылбайбыз.

«Айтматовтаануу» илиминдеги дагы бир орчундуу проблема бул котормо маселеси. Айтматов өзү котормочу катары белгилүү жана анын чыгармаларынын орус тилине которулушу боюнча дагы өзүнчө сөз кылууга арзыйт. Айтматовдун библиографиясында эмнегедир бул тема боюнча эмгектер көрсөтүлбөптүр. Ал эми иш жүзүндө андай эмгектер бар. Мисалы, Кыргыз улуттук университетинде Муратова деген окумуштуу Айтматовдун чыгармаларынын

француз тилине которулушу боюнча диссертация коргогон. Ал эми Шагалова менен Рыскулованын кандидаттык диссертацияларынын авторефераттарында бирден главалары ошол маселеге арналган.

Прозалык чыгармалардын котормолору боюнча иштеген профессор Ч.Т.Жолдошеванын эмгектеринде Айтматовдун повесттеринин орусча которулуштары тууралуу сөз жүрөт.

2003-жылы А. Садыковдун ²⁰ «Айтматов – котормочу» деген китепчеси жарык көрдү. Бул ушул темага арналган басма жүзүндө жарык көргөн атайын эмгек деп айтса болот. Анда эки маселе каралган: биринчиси, жазуучунун «Тоо арасында» романын орусча которушу, экинчиси, Ч. Айтматовдун автокотормолору.

Котормо маселесинде өзгөчө көңүл бөлүнө турган бул – улуттук колорит маселеси. Эмгекте котормочунун фразеологизмдерди, реалийлерди орусча берүүдөгү жетишкен ийгиликтери, ошондой эле эки тилдин эки башка стихиясына байланыштуу келип чыккан которуудагы татаал проблема тууралуу сөз жүрөт.

Азыркы кезде Ч. Айтматовдун А.Жакыпбеков тарабынан орусчадан кыргызчага эң сонун которулган чыгармаларын атайын анализдөө маселеси күн тартибинде турат. Муну менен бирге аны чет тилдерге которулушу маселеси дагы өтө жүрөктү өйүгөн орчундуу проблема, анткени, чет тилдеги котормочулар жазуучунун улуттук колоритин берүү ишинде көп сандаган оорчулуктарга туш келип жаткандыгы түшүнүктүү. Бирок биз анын кандай абалда экендигине көзүбүз жетпейт, анткени бул багытта илимий иликтөөлөр азыр окурмандарга анчалык белгисиз.

«Айтматовтаануу» проблемасын чечүүдө ал жөнүндөгү илимий конференциялардын да мааниси чоң экендиги белгилүү. Анткени, мындай илимий форумдарда жазуучунун чыгармачылыгындагы көп маселелер козголот, жаңыча ойлор айтылат, алдыда турган проблемалар белгиленет.

Жазуучу жөнүндөгү алгачкы конференция 1985-жылы өткөрүлгөн эле. Ал жаш окумуштуулар тарабынан уюштурулуп, ишке ашырылган. Буга жазуучу өзү да келип катышып, илимпоздорго арнап каалоо-тилек айткан.

1988-жылкы экинчи конференция «Айтматов жана азыркы маданият» деп аталып, анын аймагы мурункуга караганда бир топ кеңири болуп, улуу-кичүү маданият жаатында эмгектенгендер катышып, өз ойлорун ортого салышты.

Мына ошентип, жазуучунун чыгармачылыгы тууралуу ар беш жыл сайын конференциялар өткөрүлүп келүүдө. Бул жердешибиздин 70 жана 75 жылдыгына арналган конференциялар эл аралык, дүйнөлүк масштабда өткөрүлдү. Алардын материалдары «Айтматовтаануу» илимине кошулган орчундуу салым болуп эсептелет.

«Айтматовтаануу» илими Кыргызстанда бир топ эле бийик деңгээлге жетти деп айтууга батына алабыз. Ошондой болсо да алдыда иштеле турган көп жумуштар бар. Мындан ары деле баштагыдай эле жаш айтматовтаануучуларды тарбиялоо иштерин колго алуу зарыл, анткени, деталдаштырып изилдене турган проблемалар дагы эле көп.

АДАБИЯТТАР

¹ Чингиз Айтматов (статьи и рецензии о его творчестве). – Ф., 1975.

² Абдылдабеков Ж. Жазуучу жана адабий сын. – Ф.: Илим, 1979.

³ Садыков А. Адабий сын айдыңында. – Ф.: Илим, 1979.

⁴ Акматалиев А. Айтматовдун чыгармачылык жолу. – Ф.: Мектеп, 1988.

⁵ Ашымбаев Б. Чыңгыз Айтматов. – Ф.: Мектеп, 1965.

⁶ Селиверстов В. Откровения любви. – Ф.: Кыргызстан, 1966.

⁷ Гачев Г. В ускоренном движении литературы//Вопросы литературы, 1960, № 3.

⁸ Гачев Г. Любовь, человек, эпоха (рассуждение о повести «Джамиля» Ч. Айтматова). – М.: СП, 1965.

⁹ Асаналиев К. Открытие человека современности (замечки о творчестве Чингиза Айтматова). – Ф.: Кыргызстан, 1968.

¹⁰ Укубаева Л. Айтматов жана фольклор. – Б., 2000.

¹¹ Акматалиев А. Чыңгыз Айтматов жана кыргыз-казак адабий байланыштары. – Ф.: Илим, 1981.

¹² Акматалиев А. Слово об Айтматове. – Ф.: Илим, 1991.

- ¹³ *Рыскулова Ж.* Особенности восприятия творчества Айтматова в англоязычных странах. – Ф.: Илим, 1987.
- ¹⁴ *Садыков А., Тыныстанов Н.* Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгындагы символдор. – Б.: Бийиктик, 2002.
- ¹⁵ *Садыкова Н.* Чыңгыз Айтматов: стиль жана чеберчилик маселелери. – Б., 2004.
- ¹⁶ *Садыков А., Бакашева Ж. Ч.* Айтматовдун көркөм дүйнөсү. – Ф., 1997.
- ¹⁷ *Садыков А., Жантаев А.* Чыңгыз Айтматов реализм дүйнөсүндө. – Б., 2001.
- ¹⁸ *Айтматов Ч.* В соавторстве с землей и водой. – Ф., 1978., Чингиз Айтматов: статьи, выступления, диалоги, интервью. – М.: АПН, 1988.
- ¹⁹ *Үкүбаева Л.* Чыңгыз Айтматовдун адабий-эстетикалык көз караштары. – Б., 2000.
- ²⁰ *Садыков А.* Айтматов – котормочу. – Б.: 2003. 119.

ЖОЛДОШЕВ ТОКЧОРО (1902–1937)

Токчоро Жолдошевдин «Эркин Тоо» газетасынын 1926-жылы, 3-июлдагы санына жарыяланган «Адабият майданында» деген макаласы азыркыга чейин эч кимдин таманы тийбей, эч бир өгүз коштун да мизин көрбөй катмарлап бараткан жапан кыртышты бир нокотуна бир чийип өтүү болду. Макала өз мезгили, жаңы түзүлүштүн идеологиялык-саясий таламдары жөнүндө түшүнүгү бар, адабият маселелери менен кабардар жашаган адамдын колунан чыкканы көрүнүп турат. Мында адабияттын тапчыл мүнөзү менен таалим-тарбиялык милдетине, ошол маал берип турган маани-мазмундук чен-өлчөмдөр талабынан баалаганда, өзгөчө басым жасалат. Аны бүгүнкү окурман өз нускасында окуп бакканы кызык.

«Жалпы адабияттын бир бутагы болгон көркөм адабият кай жагы менен кетсин, кай негизде курулсун дегенде айтарыбыз: элдин караңгы бурчагында эчтеке көрбөгөн эски заманда бир башын куткараардын иретин билбей кыш келсе кой кайтарып кыштоодо, жаз келсе кой көктөтүп көктөөдөгү койчулар, кыштыр, жайдыр ат үстүнөн түшпөй өмүрүн байдын жылкысында өткөргөн жылкычылар, кыскасы кыргыз эмгекчилеринин койчу-колоңунан тартып аштык баккан аштыкчыга чейин турмушун көп көзүнөн өткөрүп, көпчүлүктүн сезимин ойготуп, кыргыз кедейине жан азыктын милдетин аткаруу көркөм адабияттын милдети».¹

Ошол кезде большевиктер партиясы менен Кеңеш өкмөтү күндөлүк саясатта, чарба ишинде, караңгы элди мектепке тартып, сабатсыздыкты массалык түрдө жойууда, маданият майданында активдүү түрдө жүргүзгөн үгүт-насааттын бир жак кыры түздөн-түз адабий сындан да көрүнүп жат-

пайбы. Үйрөнчүк акын-жазуучуларды жаңы жолго салып, жаңы түзүлчү адабиятка кызмат кылдырууда тикеден-тике түшүндүрүүчүлүк милдет өтөгөн. Албетте, «өнөр, жалпы алганда, адам колу менен жасалган буйумдар адамдын тиричилик керегине, жанына жагарлык, көңүлүн кушубак кыларлык болуп кооздолуп жасалса, сулуу өнөр болмок. Ушул жогоруда айтылган өнөрдүн бутагы көрктүү адабият. Ал нерсенин ал-жайын, кыйыгын келтирип, адамдын жанына жагарлык кылып келиштирип сүрөттөп айтуу өнөрү болот», – деп жазуу бүгүнкү адабият менен көркөм өнөрдүн теориясын мектептен тарта окуп, алардын бардык түрлөрүн тажырыйба жүзүндө көрүп жүрүшкөн билерман окурман үчүн кадимкидей күлкү келтирер эле.

Бирок, ошол кез үчүн, адабият менен көркөм өнөр алиппесинен биринчи жолу маалымат алып жаткандар үчүн, өзү да ошол алиппени гана өздөштүрүүгө жаңыдан жетишкен таалимчи үйрөтүп баратканын кошо эсептеп караганда, бул белгилүү мааниге ээ болгон. Кантсе да адабияттын өзү менен аны жаратып келатышкан акын-жазуучулардын жалпы эстетикалык-көркөм аң-сезими сындан, сын алардан озуп кеткен эмес экен ал убакта. Сын канчалык карапайым болсо, адабияттын өзү да ошондой эле карапайым, окурман журтчулугу андан да маңыроо экен. Андыктан булар бирин-бири канагаттандырып, биринин сабат деңгээлин бири шарттап, биринин келечекте ачылчу жышааналары менен тар жолго түшүп тайкы багыт алып кетчү белгилерин бири аныктап баратат. Ошондуктан ашыкча талапты көтөрө алышмак эмес.

Андан нары: «Биздин көркөм адабиятты тап сезимине, тап тизгинине түптөө, көп адамдар айтар: сабасы даяр болуп, пишкегиң калдыбы дегендей, жазуучу-акынды биз колдон жасабайбыз. Акындын акындыгы жаратылышында өзү менен бирге жаралса, акынга жол көрсөтүп, жон сылоо кезектеги милдеттин бири. Кедей акыны, кедей жазуучусу, байчыл акын, байчыл жазуучулардан салган жерден айырмалагандай болсун.

Акын жазуучуларыбыз жок эмес. Аз да болсо көрөңгүлөп келе жатат. Ошолорго кедей оюн, кедей санаасын киргизүү жалпынын алдында турган максаты».

Мында сөз менен иштөө эмне экенин али өзү жакшылап сезип-туйа элек жаш талапкердин келекей сүйлөмдөрү анын ичинде айтайын деген ойлорун көтөрүп турат (көркөм чыгармадагыдай эле мазмун менен форманын шай келбеси өкүм сүрөт). Ошол жагынан белгилүү милдет аткарат. Практикалык ишке пайдасын тийгизген десе болот.

Бирок бала сынчы ушуларды айтып коюш менен эле чектелип калбайт. Ал адабиятты жаратыш үчүн адегенде ага шарт түзүш керектигин, жолго койуш зарылчылыгын, ал өзүнөн-өзү эле бүтө берчү иш эмес экендигин түшүндүрүүгө аракет жасайт. Мына ошол себептүү «ар бир жаңы нерсеге белгилүү жетекчи керек» болорун айтат. Анын эртеңки тагдыры тууралуу өзүнчө ой жүгүртөт. Уйуштуруу иштерин кандайча жүргүзүү керектигине токтолуп өтөт. Жаңыдан чыгып келаткан таланттарды тарбиялап түз жолго салып, ал эми эл ичиндеги таланттардын көзү өтүп кете электе аларда жүргөн калк казнасын алып калуу керек экендигине басым жасайт. Бул үчүн мугалимдер тобу жардам көрсөтүүгө тийиш. Аларга өтө ардактуу да, жооптуу иш жүктөлүп олтурат деген тыйанакка келет. Ошого жараша өзүнүн практикалык сунуштарын да кошо берет. Аларды өткөрүүгө аракеттенет.

«Келерки эмгекчилер журтчулугунун ээлери – жаш муундарды алпештеп, багып өстүрө турган мугалим болсо, ошону менен катар адабият майданында да кол кабышты мугалим кылмак».

...«Эл адабияты эл оозунан бир жоголсо табууга мүмкүндүк жок. «Саринжини» Токтогул үч күн аягына чыга албаса, жаза тайып, карылык каршы келгенде Токтогулдун көзү жаздым болсо, жарты күнү түгүл жарты саат айтчу киши жок. Ушул күнү эл оозундагы адабият жоголуп бара жатат. Ар кайсы өз турган жериндеги эл оозундагы адабиятты жыйнап калуу саналуу мугалимдердин иши. Мугалимдер бул ишти колго албаса, башкалардын колунан келүү чамалуу. Эл адабиятын жыйноодо ишенгенибиз мугалим.

Ар бир элин жүрөгү менен сүйгөн эл мугалими аз да болсо эл оозундагы адабиятты жыйна!»

Т.Жолдошев андан наркы тыянак сөзүндө мугалимдер өздөрүнүн аң-сезимин өстүрүп, «Саясий китепти Секетбай-

дай окуш керек» экендигин эскертип, аларга агартуучулук акыл-насаат айтат. Ошол эле учурда кыргыз жаштарын жалкоолонбой окууга дилгир болууга, бир эле элдин адабиятын билүү менен гана чектелип калбай, көптү билүүгө, түшүнүгүн кеңитүүгө, тилди үйрөнүүгө чакырат. Өз учурунун идеологиялык-саясий таламдарынын духунда тарбияланып келаткан идиректүү жаш калемгердин бул макаласы ошол мезгил үчүн, маданият тегерегинде жүргүзүлгөн иштер үчүн, керектүү үгүт-насаатчылык, саясий жана адабий милдет аткарууга жараган.

Баятан берки аңдаштырып келаткан материалдын табиатынан да, ал жөнүндө өз ойлорун ортого таштап турган автордун кеп-сөзүнөн да ачык эле байкалып калбадыбы: маселе негизинен оозеки эл чыгармаларын жыйнап калууга багытталды ошого басым жасалды. Калемгер өзү аралаш жашап жаткан адабият жайында конкрет акын, жазуучулар менен конкрет чыгармалар тууралуу эч нерсе айтылган жок. Адабиятты түзүү жөнүндө гана бир сөз эпкини кетти. Ал эми жаңы адабият үчүн түптөлүүгө кирди-чыкты бет алган факты-материалдар, калем шилтеп келатышкан ышкы-боздор тууралуу конкрет сөз жүргөн жок. Арадан туптуура бир жыл убакыт өтүп барып Т.Жолдошев (окуу, тажырыйба ашыруу, түшүнүгүн кеңитүү, кыйла даярдык болду) «Көрктүү адабият жана акындарыбыз» деген ат менен жазылган макаласын 1927-жылы 5-июндан баштап «Эркин Тоо» газетасынын жети санына катар бастырат.

Макала кыйла эле көлөмдүү. Ошого жараша автордун козгогон маселелери да аз эмес. Бул жаш акын, жазуучулар менен окурман журтчулугуна автордун атын жакшылап таанытып, кыргыз адабий сынынын башатында өз изин тушүргөн негизги эмгектеринин бири. «Көркөм адабият жана акындарыбыз» жалаң гана көлөмү, же каралган маселелердин арбындыгы менен өзгөчөлөнбөйт. Ал баарыдан мурда олуттуу ойлор айтылып, түшүнүк конкреттешип, масштаб кеңип, тереңге кетчү айрым белгилер көрүнүп жатканы менен баалуу. Автор баштагыдан алда канча өсүп калганы баамга урунат. Жаңы жанр менен адистик жиктеле түшкөнүн ар кандай сабаттуу жан сезбей койбойт. Он жылга жакын убакыттын ичинде жыйналып

калган түрдүү маселелер менен түрдүү деңгээлдеги аң-сезим күтүп жазып жатышкан авторлордун түрдүү тажрыйбалары жөнүндө биринчи жолу конкрет сөз тарткан эмгек тууралуу бир аз конкрет токтолбосок болбостур.

Т.Жолдошевдин бул эмгеги, бир жагынан, «Адабият майданында» козгогон ойлорду улантат. Ал пикир – кыргыздын улут адабияты жалчылар адабияты катары курулуш керектиги жөнүндөгү сөздүн кайталанып турушу. Автордун ишеними боюнча жаңы адабияттын жалгыз гана жолу ушул (биз буга өз пикирибизди төмөнүрөөк билдиребиз), анын себептерин жаш сынчы түз эле мына мындан көрөт:

«Кыргыздын улут адабияты, маданияты жалчылар адабияты маданиятынын негизинде курулмак. Анысында шек жок. Иштин түйүнү анда эмес. Ошол жаш адабиятыбыз, жаш адабиятыбызда ошону карай бет алдырууда». Бул үчүн атайын уюмдашкандык, бирдиктүү күч керек экендигине басым жасайт. Мындай Союздун ар кайсы очоктору менен булуң-бурчтарында козголуп жаткан маселелер менен адабияттын алчу башкы багыты жана аткарчу бирден-бир ыйык милдети кайсы болуш керек деген талаш-тартыштардын алыскы кыргыз аймагында жаңырыктап жатышы жөн жеринен эмес. Ошол кезде адабият менен көркөм өнөрдүн баарын социалисттик идеологиянын табият талабынан чыгаруудан туулган аракет, ошону иш жүзүнө ашыруу жолдору жатпайбы.

Адабияттын таптык мүнөзү жөнүндөгү мурдагы макалада ортого таштаган ойлорун дагы жандандырып, дагы кеңитип, дагы тереңдетет. Ачык мисалдардын негизинде Осмоналы Сыдыковдун манаптардын генеологиялык санжырасын жазган эки китебине токтолуп, алар кимдин кызыкчылыгын көздөп жазылып, кимге кызмат кылганын кең-кесири карап, майдалап түшүндүрүүгө өтөт. Молдо Кылычтын чакан ыр жыйнагын да эскертип кетет, бекерденби, ойлору бар, ал тууралуу бир нерсе айтмакчыдай. Ал өзгөчө Осмоналы Сыдыков китептеринде баштан аяк манаптарды бир сызык бойунча жалаң гана мактап баса белгилейт. Ал кыргыздын тарыхы эмес, белгилүү манаптардын (бир уруудан чыккан) тарыхы экендигин ачык көрсөтүп жазат.

«Осмонаалы өзү кыргыздын тарыхын жаздым десе да, манаптардын дегени менен болуп, ойун элге таратып, кара букаранын кадырын төмөндөтүп, манаптын баркын жогору көтөрүп, манаптын эмгекчи элдин үстүндө ойногон токмогу болгондугун кат билген кыргыздын баары жакшы түшүнөт»

Бул жаңы түзүлүш идеологиясынын өктөм таламдарынан карап баалаганда туура болгон. Ошону менен катар Т. Жолдошев Өктөбүр төңкөрүшүнөн мурда чыккан китептерге таптык позициядан мамиле жасоо керектигин даана эскертип, азыркы жаңыдан чыгып келаткан жаш акынжазуучуларыбызды туура жолдо тарбиялоо милдетин көлдөлөң коёт.

«20-21-жылдарда кыргыздын белге туткан жалгыз акыны Касым болсо, бул күндө канат күүлөп талпынып келе жаткан акындарыбыз бир канча. Кыргыздын көрктүү адабияты өлчөгөнгө келе турган салмагы жок болгон менен түптөлө баштаганында күмөн жок. Азыртан жаш акындарыбызга билген акылын, ар ким айтып, багытын түзөө керек иш. Чоңойо түшсүн, анан бирдеме дээрбиз деп күтүп отуруу бекер. Кыргыздын «акыл жаштан» деген макалы жашында акылдуу болсо чоңойгондо да акылдуу болот деген сөз эмес. Жашынан акыл үйрөтүп, жакшы көндүр дегенге жатат. Акындарыбыздын багытын оңоп, ушу баштан жол көрсөтүү керек».²

Жаш сынчы андан нары көрктүү адабият деген эмне, аны кандайча түшүнүп, маанисин ажырата билиш зарыл деген маселени көтөрөт. «Көркөм адабият сулуу өнөрдүн (искусство) бир бутагы, ошонун бир бөлүмү» экендигин кудурети жетишинче майдалап түшүндүрүп чыгат. Көркөм адабияттын көркөм өнөрдүн башка түрлөрүнөн болгон айырмасын ажыратып берүүгө аракет жасайт. Адабияттын коом алдындагы бирден-бир орчун милдети анын табияты жөнүндө кызуу талаш-тартыш чыгарып келаткан ар түрдүү көз караштарга токтолуп, алардын ажырымдарын ырааты менен мүнөздөп, өз ойлорун кошумча билдирет. Ошолордун ичинде кайсы көз караштарга кошулуп, кайсылар менен макул эместигин туйунтуп өтөт. Төңкөрүшчүл идеологиянын таламдарынан пайда болгон саясий иш-

чаралардын мүдөөсүн көздөп ошолордун кызыкчылыгын жактоочуларга үн кошуп «Искусство искусство үчүн» деген багыттын ээлерин сынга алат. Ошол кездеги диний түшүнүктөргө карама-каршы койулган пикирлерге тайанып алып, акын Алла тааланын эрки менен кадимки адамдардан ашыкча жаралган өзгөчө сырдуу жан деп аларды элден таптакыр эле бөлүп таштоого аракет жасагандардын пикири турмуш чындыгы менен түк да коошпой тургандыгын сындайт.

Көркөм сөз өнөрүнө байланыштуу көп маселелерди козголоп, көп керектүү сөздөрдү айтып чыгууга чындап киришип алган Т. Жолдошев эми адабиятка болгон марксчыл көз караш кандай экендигин ачыгыраак түшүндүрүп берүүгө келет. Марксчылардын пикирине тайанат, алардан мисалдар келтирип жатып ушул маселеге болгон өзүнүн жекече мамилесин бекемдеп беришке умтулат. Жаш сынчынын позициясы өзү ичинде тарбияланып, өзү жашоо турмушунда активдүү колдончу курал кылып урунуп турган идеологиянын талабынан караганда кыйла эле так, айтайын деген ойлору ачык, түшүнүгү туура дешке болот. Өзүнүн айткандары өзүнө жандуу мисал.

«Марксчылардын оюу боюнча көркүтүү адабият белгилүү бир таптын куралы, ошонун ичинде бир таптын тилеги, максаты болот. Жолдош Луначарский айтат: «Өнөр кандай да болсо, коомдун бир бөлүгүнүн ойун, салт-санаасын элестетип, кандай болсо да бир таптын тилегин тилеп, анын көз карашын көрсөтпөй койбойт» – деп айтат (Искусство и революция: Сб.ст. – М.: Новая Москва. – С. 661). Дагы ошол Луначарский ошол китептин 164-бетинде мындай дейт: «Өнөр эч убакта этектен алып, мен тап куралымын деп жүрүшкө чакырбайт. Турмушту бир калып менен кооздоп, салт-санааны ачыктан-ачык сүрөттөп, ал кандай да болсо бир таптын куралы болуп саналат. Ал тап мейли күчтүү, мейли күчсүз болсун, тап бар элден чыккан акын, жазуучулардын сүрөттөп жазган сулуу сөздөрүндө көрүнөө болобу, көмүскө болобу, белгилүү бир таптын тилеги жатат.

Дүйнөгө Маркс көзү менен караган марксчилер көркүтүү адабият тап тилегин билдирбейт дегенге кошулбайт.

«Адамдын ойу өскөн сайын адабият да өсөт» деген негиз тиричиликтин өзгөрүшүнөн адабият өсмөк.

Бир элдин салт-санаасын өзгөртө турган тиричилик, бир элдин чарба тиричилиги илгерилеген сайын салт-санаасы да илгерилей бермек. Дүйнөгө чын көз караш караган адам Маркстын «билимди турмуш туудурат» дегенине кол койбой койушка чарасы жок. Марксчилердин көз карашы менен акын бөтөнчө жаралган жан эмес. Акын деле башкалардын катарына кирет»³.

Далилге тартылган мисалдардан көрүнүп тургандай, жашаган заманына жараша идеологиялык-саясый аң-сезими жогору, адабиятты марксчыл окуу тарбия таалимине түшүнө баштап (тереңдеп эстетикалык табиятына кире элек болсо да), анын коомдук ролун, маани-мазмундук жактан өзгөрүш багытын туура белгилөөгө жарап бараткан адамдын ойлорун окуп жатабыз. Ал көркөм адабияттын жалпы пролетариат маданиятынан алчу ордун да кыйла эле жөндүү белгилеп бере алган. Бул сапат – белги анын жалпы маданий түшүнүгүнүн кенендеп келатышы менен өзү үчүн саясый билими жетиштүү экендигин көрсөтөт, адабияттын ошолорго байланышкан керектүү жактарын өздөштүрүп калганын күбөлөп берет.

Токчоро Жолдошев макаласынын кийинки бөлүмүндө (1928-жыл, 3-апрель, №39) келечекте кыргыз адабиятына айланчу алгач өбөлгөлөрдүн учурдагы ал-абалына токтолот. Эми гана жаңыдан түптөнө баштаган адабият кайсы багытта жылып жатканын белгилеп, кем-өксүктөрү жөнүндө ой жүгүртүп, алардын ички жана тышкы себептерин ачып берүүгө умтулат. Бул маселе бойунча сынчы өз көз карашын төрт пунктта бөлүп-бөлүп мындайча белгилеп, мүнөздөмө берет:

1. Кыргыз адабияты жаш, багыты бир беткей болгон жок.

2. Акын-жазуучуларыбыздын ичинен башкаларга жол көрсөткүдөй болуп жакшылап жеткендери жок.

3. Ошол жазуучу, акындарыбызга төтө жол көрсөтө турган марксчил адабиятчы сынчыларыбыздын жоктугу.

4. Адабиятыбыз тиешелүү талкууга түшө элек. Ушул бир катар себептүү көрктүү адабиятыбызга карасы жок

сын берүү кыйын. Ошондо да карап калбай ар ким өз ойун көптүн ортосуна салганы дурус» (аталган макала).

Улут адабиятын жаратууда алдыда эң эле көп кыйынчылыктар тургандыгын кайра-кайра эскертип өтөт. Жок, жөн эле эскертип койуш менен чектелип калбайт, ал татаал жолду басып өтүүнүн өзүнчө амал-айласын издейт. Анын жаш кыргыз адабияты мазмуну социалчыл, формасы улуттук болуп керек деген ойлору ошол кездеги төңкөрүшчүл доор берип жаткан адабиятчылардын жоболорун өз нускасында өздөштүрүүдөн келип чыккан. Ал: «Көрктүү адабияттын сырткы түрүнө гана кароо жетпейт» деген өз маалы үчүн кыйла баалуу пикир айтууга жараганы чындык.

Ушул макаладан Токчоро Жолдошевден кулачы уза-рып, масштабы кеңип, жалпы маданияттан кабардар болуп калган, жаш жазма адабияттын уйуткуланышына сөзсүз кереги тийчү бир сынчы чыгып келатканын көрөбүз.

Кыргыз адабияты (шарттуу түрдө атаганда) кандай социалдык-тарыхый шарттарда көз жаргандыгын, анын азыркы азыноолак ийгиликтери менен олуттуу мүчүлүштөрү кандай жагдайларга багыныштуу болуп жатканын кадыресе сабаттуу адис катары түшүндүрүп бералган. Автор социалчыл жаш өлкөдө жүрүп турган ички жана тышкы саясат менен экономикалык-чарбалык маселелерге, ошондой эле маданий-агартуу иштер менен улуттук турмуштун өзгөчөлүгүнө токтолот. Тиешелүү тажрыйба күтө элек жаш адабиятты түптөө ишиндеги жарамдуу жактар менен толбос өксүктөргө дал ушул шарттар тикеден-тике таасир тийгизип турганын айрыкча баса белгилеп өтөт.

Үйрөнчүк акын-жазуучулардын чыгармачылык көнүгүүлөрүнөн көрүнүп жаткан (түрдүүчө мааниде түшүнүп, түрдүүчө түшүнүктүн талабынан баалаганда) саясый-идеялык каталыктар (бардыгы эле каталык болгонбу) ошол учурдун татаал шарттары аркылуу аныкталып, Кеңеш өкмөтү жүргүзгөн идеологиялык жана күндөлүк үгүт-насаат иш-чаралары менен көркөм маданиятка жасаган мамиленин туура же туура эмес кабылданып жатышынан деп билет сынчы. Ошол мезгил, ошол мезгилдин идеологиялык-саясый установкаларына бекем ишенген, революциячыл жаңы түзүлүшкө ниетинде кылдай каралыгы жок, анын

ар бир көрсөтмө-талабын ааламдагы айныбас акыйкаттын өзү катары санап, жалаң гана ошолор менен жашап турган жаш адамдын көз карашынан чыгып баалаганда бул талап өзүнчө туура болчу. Мындагы чектелген жактар адабият менен көркөм өнөрдү идеология менен күндөлүк саясатка толук бойдон баш ийдирип, анын бар милдетин ошолордун табият талабынан чыгарып, түп нарк-насилин ошолорго алмаштырып, ошолордун пайдасына кызмат кылып берчү ийкемдүү курал катары карманып өтүүгө жеткирип салган партиялык токтомдордун эреже, талаптарын түздөнтүз аткарып жаткандыгында. Тагыраак айтканда, анын көбүрөөк саясатчы-идеолог болуп турушу, жогор жактан койулган көрсөтмөлөр менен чечимдердин алкагында кармалып калышы.

Мында маселенин дагы бир татаал жагы бар эле: кыргыздын жаш таланттарынын алдында башка элдердикиндөй тажрыйбалуу жазуучулар жок болчу. Профессионал жазма адабияттын таяна турган үлгүлөрүн улуттук кыргыштан эч кимиси кезиктирип көргөн эмес. Ошого жараша калем ээлеринин көпчүлүгү өтө билимсиз, он беш, жыйырмага келгенде араң кат таанышып эптеп сабатсыздыгын жойушка араң жетишип келаткандардан куралган. Мындай абалда өмүр сүргөн адабий чөйрөдө аларды тезирээк кулактан тартып өстүрүп, тезирээк көзүн ачтырып жандуу таасирин тийгизип турчу кайсы «кыймылдагы эстетика» болот. Т.Жолдошев эми мына ушуларды конкрет мисалдардын негизинде далилдеп көрсөтүүгө өтөт.

«Мына, ушу кезде кыргыздын болочоктогу көрктүү 1-адабиятына биринчи кадам таштагандар Касым менен Сыдык болду. Кыргыздын көрктүү адабияты жарыкка чыгышы ошондон башталат. Белгилүү, кыргыздын өзүнө арнаган жазуу, сызуусу болбогон соң булар: бири – Сыдык татарча, Касым казакча жазды.

Касымдын ырларынын жыйнагы басылып, тааныш болгон соң, эң обол аңгемени Касымдан баштамакпыз. Касымдын ырларын сынап баштабастан мурда Касым кимден үлгү алды. Касым ошо кезде кай элдин адабияты менен тааныш эле? Жаңы гана куралып келе жаткан орус пролетариатынын адабияты мененби? Же казак элинин

улуттук адабияты менен жакшы тааныш беле? Жооп кыска, орус пролетариаты адабиятынан Касым өзү жакшы түшүнгөн казактын улутчул адабиятына жакшы тааныш болчу. Эгерде ошо кезде Касым тааныш болсо, эски замандагы адабияты менен тааныш эле. Акындын жазуучулук таланты канча күчтү адам болсо да бирөөдөн жол албай койбойт. «Көрө-көрө көсөм, сүйлөй-сүйлөй чечен болот» – дегендей анан да өзүнүн багытын оңдоп кетет. Касым Ташкентке барып, анан казак импросуна киргенден тартып колуна калем ала баштады (балким андан мурун айылда ырдап жүргөн чыгармасын билбейм).

«Көргөн көргөнүн кылат, көсөө түрткөнүн кылат» – деп, Касымга ошол кезде устаттарынын көп салдары тийди»⁴.

Атайылап майдалап түшүндүрүп отурбасак деле өзүнөн өзү эле ачыкка чыгып, өзү жөнүндө өзү мүнөздөмө берип жатпайбы. Токчоро Жолдошев олуттуу маселеге бир сызыктуу схемалуу ыкма бойунча кирбейт. Ал кененирээк жагдайдан кароого умтулат: акын-жазуучулардын кемчиликтерин түздөн-түз сындап жиберүүдөн башта, ошол каталыктар (ошондогу түшүнүктөр бойунча) менен партиянын жүргүзгөн саясатына карама-каршы келген көз караштар кайдан келип жукканын, анын себептерин таап, ачып көрсөтүп берүүдөн баштайт. Касым Тыныстановдун саясий-идеологиялык мааниде тескери кеткен учурлары «алаш ордочулардын» таасиринен болгонун, ал ошолордун эпкинине урунуп, жакын-алыстан ошолорду ээрчип, туурап калуудан мүргүгөнүн айтат. Казактарда жолун жолдой турган пролетарчыл деген акындар абдан эле күчсүз болгон. Алардын жандуу талим-таасири көрүнгөн эмес. Ошол себептүү бала Касым учурунда кимдин акындык үнү бийик угулса жана кимдин айланасындагылардын көңүлүн бургузуп алууга дараматы жетип турса, ошону ээрчип калган дегендей жыйынтыкка келет. Ортого таштаган ойлорун автордун өзү менен кошо бөлүшсөкчү. Сөзсүз зарылдыгы бар шилтемени узунураак тартайын.

«3-жактан ал кезде Сакён сыйактуу пролетариат ойуна жакын, Байымбет сыйактуу казактын кедейинин ырын ырдайт деген акындары Октябрдан мурун жазып жүрсө да бул кездегидей чындап багыт ала элек, башкаларга үлгү берер-

ликтей кудуретке жете элек эле. Казактын Сабит, Камаган дагы башка пролетариат тилегин тилеген жаш акындары кийин чыгып отурат. Буларды туудурган кийинки кездеги эле Кеңеш журтчулугу. Касымдын ошол кездеги алган үлгүсү, тарбиясы ошого туура келген соң окуучулардын башын оорутуп, алаш ордочуларыбызды айтып турганыбыздын себеби да ошол. Касым ошо замандагы алаш ордочулардын тарбиясына кез келип, Касымдын ырларынын бир канчаларында алаш ордочулардын салдары бар.

Бул бир. Дагы болсо ошо кездеги Түркстанда саясат кандай эле? Ошо кезде Түркстанда кемүнүс партиясы кандай саясат жүргүздү эле? Жаңыдан гана падыша өкмөтүнүн нечен он жылдап таманында тапталган элдердин эң обол улут сезимин ойготолу, улуттарды жалпысы менен Кеңеш туусунун алдына чогулталы, анан барып тап жигине жиктейли, дегендей «Күн чыгыш саясаты» бар эмеспи. Ошол үчүн ал кезде жалпы элди Кеңеш өкмөтүнө жакындатуу үчүн элди жалпы жонунан ырдаган ырдын да кереги бар эле. Ошондуктан ал ырлар болууга уруксат этилген. Болбосо Кеңеш өкмөтү көрбөй калган эмес. 1-себеп менен чарба тиричилигинин оорчулугуна карата элден келген эл баласы болгон соң Касымда мурункуну көксөө бар эле. Ырас, бул жөнүндө да казактын сары кымыз, кең жайлоо, баатыр бийлерди ырдаган эскичил-байчыл акындарынын салдары жок эмес. 3-себеп менен Касымда жалпы букаралык жонунан ырдоочулук бар» (аталган макаладан).

Өзүнөн өзү айкындалып келатат. Мындан Токчоро Жолдошев ошол кезде эле көркөм адабиятка марксчыл сынчылар жолунда баратканын далилдеп турбайбы. Көрүнүштүн турган турпатын кармап алып эле ошону гана сөзгө тартып сынга албай, анын ушундай чыгып калышын шарттаган байланыш түйүндөрдү кошо камтууга далалат кылат. Дегинкиси бул макаладан анын марксчыл адабият таануу менен сындын методологиялык негизин акырындап өздөштүрүп келатканын көрөбүз.

Т. Жолдошевдин жыйырманчы жылдардын ичинде сын жазып, сын атынан чыгып жүргөн башка кыргыз калемгерлеринен болгон сапаттык айырмачылыгы ушунда турат. Анда көркөм адабиятты жалпы маданияттын кон-

текстине салып кароого умтулуу бар. Бир акындын жекече чыгармачылык тажрыйбасы жайында кеп козгосо, анын бүтүндөй өмүр таржымалы менен туш болгон турмуш шарттарын кошо карап баа берген. Ал жалпысынан алганда чыгарма эмне деген чыгарма экендигин ажыратып билбей туруп, адегенде эле идеялык каталар издеп, айрым саптарды тексттен жулуп алып өз кызыкчылыгына карата бурмалап түшүндүрүп, авторго курулай доомат, жалган жалаа жаап жиберүүгө каршы болгон. Адабиятты эстетикалык нарк-насилинен таптакыр ажыратып таштап, күндөлүк өзгөрүлмө саясатка каалагандай баш ийдирип, каалагандай жетим жүгүрүк кылып пайдалантчу сын түспөл бирдемелерди жазып чыккандарды өз маалында эскертип, өз мамилесин билдирген. Бул жагынан да Т.Жолдошев бир мезгилде жашаган калемдештеринен дээрлик көпчүлүгүнөн жогору тургандыгы көрүнөт.

Муну ушул эле макаладагы Касым ырларына карата билдирген ой-пикирлери менен жетишерлик даражада далилдеп өтсөк болор эле. Анын шарты да келип калды. Касымдын ыр китеби жөнүндө биринчи сөздү Т. Жолдошев айтуу жаткан жок. Ал тууралуу кыйла эле мурда Жума Жамгырчиев менен Айткулу Убукеевдер жазып чыгышкан.⁵ Бирок алар экөө тең Касым ырларын классикалык салттагы адабий сындын табийат-таламынан да, жаңыдан кирип келаткан марксчыл сындын позициясынан да келип карай алышкан эмес, андай түшүнүктөн алыс болушкан. Алар сөздүн түздөн-түз жана тар да, кенен да маанисинде адабий сында нагыз билимсиз дилетант, адабият ишинде күндөлүк саясатчы-агитатор катары, эң башкысы саясый-идеологиялык «каталарды» искектеп терип издөө менен алектенип өтүшкөн. Акындын ырларынан поэзияга тиешелүү бир дагы жакшы сапат, бир дагы көркөм өнөрүнө кирчү белги табышкан эмес. Кызылдай уртокмокчул сындын классикалык үлгүсүн беришкен. Ал гана эмес, А.Убукеев акынды сүйүү ырларын жазат деп да катуу күнөөлөгөн. Китептеги пейзаждык ырларды эч кандай сөзгө албай таштап салышкан. Демек, алар жок саптар катары бааланган. Унчукпай койуштун өзү ушуну туйунтат го. Бул жерде поэзия жөнүндө түшүнүк алардын өзүндө жок.

Касым Тыныстановдун чыгармачылыгына баа берүүдө Токчоро Жолдошевдин колдонгон ыкмасы кадимкидей айырмачылыкка ээ. Ал акын ырларынын кемчилдигин да (чеберчилик тажрыйбанын аздыгынан кеткен), ошол учурда эч качан шек келтиргис айныбас акыйкаттын эрежеси болуп турган идеологиялык саясий көрсөтмөлөрүнө тикеден-тике кызмат кылбаган жактарын да, жалпы окурман журтчулугу менен адабияттын көрөңгү байлашына берчү пайдалуу сапаттарын да тегиз көрөт. Өз ишеним, түшүнүгүнө бекем туруп калыс баа берет. Касым ырларынын өрү менен өксүгүн гана айтпастан, Жума Жамгырчиевдин макаласы өтө бир сызыктуу, өтө примитивдүү экендигин, А.Убукеев адабиятка абдан эле бир жактуу, абдан эле саясатташтырып караганын сынга алат. Жаш адабияттын түптөлүшүнө аша зыяндуу ушундай түркөйлүктү көрүп тургандыктан Касым Тыныстановдун китебин талаш кепке тартууга киргенде эле минтип жазган:

«Касымдын акындыгын сындаганда ырларынын жакшысын жакшы, жаманын жаман дейли. Ырларынын жакшы жагын айтпай, жаман жагын гана айтып, акынды экөөнө тең күйгүзбөйлү. Бир ишинин жаман жагына сын тапсак оңолмокчу. Жакшысы өзү эле жакшы дегендер болор. Бир ак бир бет жагын гана айтуу менен акынга толук сын бердик деген болбойт.

...Айткулунун сыны менен менин келишпей турган эки жерим бар:

Айткулу акындын ырларынын саясы жактан биздин салт-санаага жанашпай турган эки түрдүү ырларын аралаштырып ботко кылып жиберген. Экинчи жактан сыны бир бет. Акындын ырларынын жакшылары жагынан ооз ачпайт. Жаман жагын айтып, Касымды камчылап отуруп чыга берген. Акындын жакшы ырларынан, сүрөтчүлүгүнөн, кооздугунан эмне үчүн пайдаланбайбыз.

Орустар дуваран (дворян), граф (граф) болгон Толстой менен Пушкиндүн жакшы жагынан качкан жокко. Бирок алардын биздин заманыбызда жаштарга тескери багыт бере тургандарын чыгарып таштап отурат. Биз да Касымдын ырларын калбырга салып ийлеп, биздин салт-санаабызга жакын турган ырларынан пайдаланабыз. Саясий жактан

биздин салт-санаабызга жакындашпагандарын сөзсүз пайдалануудан тайабыз»

Талаш жок. Токчоро Жолдошев өзү жаңы түзүлүштүн идеологиясы менен утурумдук саясатынан таптакыр эле сыртта жүргөн киши эмес. Ошол саясат менен идеологиянын ичинде жашайт. Ошолор түрткү берип, ошолор өстүргөн, бардык иш-аракети ошолордун алкагында айланат, жан дили менен берилип, ошолорго кызмат кылып келет, партиялык бардык көрсөтмө, чакырыктарга кадимки фанатиктерче ишенет. Анткен менен, ал көркөм сөз өнөрү деген түшүнүктү, адабияттын өзүнчөлүк табиятын таптакыр эле саясат менен идеологияга жуткуруп таштабайт, айрым өзгөчөлүү жактарын дайыма бөлүп да карайт. Жыйырманчы жылдарда колуна калем кармап сын атынан чыккандардын арасында мындай сапатка жеткендер жок. (Базаркул Данияр уулун айтапаганда), алардан артыкчылыгын ушундан көрөбүз.

Т. Жолдошев өз мезгилинин уулу, өзүн тарбиялап өстүргөн большевиктердин идеологиясы менен саясатын айныбай жүргүзүүчү ишмер катары Касым Тыныстановдун ырларын эки жагынан сынга алат. Алар: Алаш ордочулардын салдары менен жүрүп, саясий багыты ошолорчо жазылган ырлары, эски заманды көксөөсүн билдирген чыгармалары. Сынчынын түшүнүгү бойунча акындын таптык аң-сезими айкын эмес, өзүн таба элек, туруктуу бекемделе элек. Ал эзүүчүлөр менен эзилүүчүлөрдү жакшылап жиктей албай баарын тең эле аралаштырып, бирдей караган ырларын ошол кездин саясий талабынан чыгып баалаганда («Алашка», «Таң», «Жаштарга», «Булбулга») туура эле болуп эсептелинет.

Экинчи топко кирген ырларында эски заманды кайтарууну эңсеген алашчылардын ой-санаасы чагылдырылганын белгилейт. Алаш партиясы жеңилип, Совет бийлиги орногондон кийин, өткөн бейпил күндөрүн өрнөк тутунган каада-салты менен элдин элдик наркынан ажырадык деген арманды эми айрым жеке акындар ырдай баштаган. Андай акын казактарда Магжан Жумабаев болгонун айтып келип, өзүнчө тыянак чыгарат.

«Алашчылар большевиктен абдан жеңилип, Казакстан, Түркстанда Кеңеш өкмөтү абдан бекиген соң алардын

жеңилген зарыл, муңун, эски жыргалчылык күнүн жеке акындар ырдай баштайт. Ага мисал Магжан. Магжандын «Байан Коркут» деген ырлары. Бирок Магжан менен Касымдын ортосунда асман менен жердей айырма бар. Магжан болсо өзгөрүшкө каршы аныктап ырдап, багыты байчыл ырчы большевиктерди «Жыбыраган коңуздар, дыбыраган доңуздар» деп ырдаган. Касым болсо бир жагына аныктап багыт ала албаган акын. Саясы бир жакка аныктап түшүнбөгөн, чынын айтканда Кеңеш өкмөтүнүн түпкү максатын түшүнүп жетпеген акын. Касым Магжандын романтизм-заричил ырларынан үлгү алган жайы бар. Анысы «Жаңыл Мырзада» ачык көрүнөт». (Аталган макалада).

Бүгүн биз «Жаңыл Мырзаны» башкачараак түшүнүк, көз караш башкачараак эстетикалык чен-өлчөмдөрдөн келип окуйбуз. Ошондой мамиле таламына ылайык баа берүү жагы да башкачараак мааниде жүргүзүлөт. Ал чыгармадан жалпы окурман журтчулугун түз жолдон тайдырып, тескери таалим-тарбия берип жиберчү өтө эле зыяндуу идеяларды да таба албайбыз. Жыйырманчы жылдардын айрым жасалма интеллигенттери менен «Ура-ура! Кулатабыз, курабыз!» деген «жаңычыл» фанатик комсомол жаштары калчылдап коркуп кетишкендей, катуу коркунуч да жаратып жибербейт. Тарыхтын ички логикалык мыйзамченеми канчалык тоскоол болбосун баары бир өз нугун табат экен, мезгил сыны аны өз ордуна койуп берди. Мамиле өзгөрдү. Бүтүндөй эски түшүнүк калды.

Ал эми ошол кездин саясый-идеологиялык табият, таламынан туруп баалаганда, аларды эч убакта өзгөрбөс чындыктын жападан жалгыз ыйык закону катары кабылдап, ошол ишенич менен жашап, ошол идеяларды жүзөгө ашырышып бараткан адамдын көз карашынан баалаганда, патриархалдык-уруучулук түзүлүш баскычта турган кат-сабаты ачыла элек караңгы элдин таптык аң-сезимин калыптандыра албай, саясый түшүнүгүн арттыра албай жаткан оор учурда «Жаңыл Мырзанын» оң таасири тийбеси анык болчу. Сынчы Касым Тыныстановдун мындай чыгармаларына «Эриксиз ажырашканда» деген дагы бир нече ырларын кошот. Булардын баары мазмундаш, бир типтеги көнүгүү тажрыйбалар экендигин белгилейт.

Т. Жолдошев андан нары Касым Тыныстановдун айыл жөнүндө, жаратылыш жөнүндө жазган ырларын талдоого алат. Айыл тууралуу жазганда кимдерди жазыш керек, айылдагы кедейлердиби, же байлардыбы? Муну ажыратыш абзел. Айылды жазат деп бир жактуу доомат койуп Айткулу Убукеевче чеке тырыштаргандан пайда жок деген бүтүмгө келет. Азыр бизге абдан чектелүү, бир айлампанын, бир алкактын ичинде гана жүрүү болуп көрүнгөнү менен, ал кезде тап күрөшү башкы маселе, башкы идеологиялык саясат башкы милдет болуп турган маал үчүн (Кеңеш өкмөтү Кеңеш өкмөтү болуп жашап калыш тагдыры чечилчү маал үчүн) бул жарым кадам алдыга жылуу, оңго жакындашуу, ыкташуу эле.

Т. Жолдошев дагы бир көңүл бурулбай келаткан, же башкалар көңүл бурушту билбеген маселеге токтоло кетет. Ого эле көп мисалдар келтирип, өзүнчө далилдеп жатып, Касым Тыныстановдун жаратылыш көркүн тарткан пейзаждык ырларынын маани-мазмунун чечмелеп түшүндүрүп өтөт. Айткулу Убукеев сыяктуу пролетариат акыны жаратылышты жазууга кызыкпоо керек деген ирониялык күлкү чакырчу ушунчалык тайыз, ушунчалык тар түшүнүктө жүргөндөрдү сындап, пейзаждык ырларга карата өз пикирин билдирет, кандайча баалай тургандыгын окурман журтчулугуна жеткирет. Ошол ойлорунан айрым кыстырмалар алып, ачыгыраак көрүп баксак ашыкча болбос чыгар. Ыклас буралы.

«...Пролетариат акыны пырлатарийат санаасына, пикирине жакын турган акындар жаратылыш жөнүндө ырдабаш керек деген тескери түшүнүк. Жаратылыштын сулуулугун, кооздугун сүрөттөп, сымбаттуу, сулуу сөздөр менен келиштирип ыр жазса ага эмне жетсин» (А.Убукеевге полемика).

Сынчы бул ойун далилдеп бериш үчүн казактын пролетарчыл (ошол кезде пролетарчыл акындар, комсомол акындары деген топтор бөлүнгөн) акыны Сакен Сейфулиндин «Көкчө-Тоо» деген пейзаждык ырына кайрылат. Мындай чыгармаларды жалпы калайыкка калыс ырлар деп атайт. Мисалы, Касым Тыныстановдун «Ысык-Көл», «Жайлоо» деген ырлары да ушундай эле мааниге ээ экен.

дигин, алардын баары тең окшош милдет аткарарын көпчүлүккө түшүндүрөт. Пейзаждык чыгармалар да башка темада жазылган ырлардай эле жашоого укугу бар, андан качпоо керек, баарыга бирдей пайда келтирет, тең көрө берели деген тыянак өзүнөн-өзү чыгып келет.

Акырында Т.Жолдошев сөздүн башкы предмети болчу Касым Тыныстановдун өзгөрүшчүл ырларына баа берүүгө өтөт. Акындын «Бүгүнкү күн» деген ырын мисалга тартып, ошонун айланасында ой жүгүртүп, ага мазмундаш, маанилеш чыгармалардын китепте аз экендигин эскертет. Китептин негизги багыты булар менен аныкталбайт деген жыйынтык чыгарат. Баарын жалпылап, тыянактап келип Касым ырларынын зыяндуу жактарына сын көз менен карап (өз мезгилинин идеолог-саясатчы өкүлү катары), пайдалуусун колдонуу керек экендигин баса белгилеп чыгат. Андай пайдалуу сапат белгилерди сынчы эмнелерден көргөн? Тагыраак, ачыгыраак болсун үчүн сөздү автордун өзүнө берип, өзүнө далилдетели.

«Эми Касымдын ырларынын сөз тизмегинин сулуулугунан, сөзүнүн кооздугунан, өткүр чечендигинен, сүрөтчүлүгүнөн жаш акындар үлгү алса болот. Жаңы жазып жүргөн жаштардан Касымдай сүрөтчүсү аз. Касымдын сүрөтчүлүгүн үйрөнүш керек».

Өз мезгилинин идеологиясы менен саясатын жактап, ошол үчүн активдүү күрөшүп, ишениминде темирдей бек туруп, ошол идеология менен саясатка түздөн-түз кызмат кылбаган жана алардын талабына кайчы келген идеяларды сындап жатса да, Касым Тыныстановдун табийгат берген талант артыкчылыгын, акынды акын кылчу сапат белгилердин тургандыгы ачык көрүп, наркын туура бычып жатат. Жаратылышынан көркөм сөз кудуретин сезе билүү жөндөмү бар, адабиятка алда канча кеңири түшүнүктөн келип кароого ички даярдыгы кыйла жетишип калган, маданиятка болгон марксчыл мамилени өздөштүрүү жолунда келаткан, акын-жазуучулардын өздөрүнө эч кандай көз карандылыгы жок, өзүн эркин сезген, ыйманы бузула элек адам гана ушинтип жазууга баралмак.

«Көрктүү адабият жана акындарыбыз» – Токчоро Жолдошевдин программалык макаласы десе болот. Ада-

бият деген эмне экенин карапайым журтчулукка кабардап, өзү көркөм сөз өнөрү жөнүндө ой айтууга тиешеси бар калемгер экендигин таанытып чыккан. Агартуучулук да, саясатчылык да, сынчылык да, адамдык да калыс милдетин өтөй алган. Өзүнүн келечегинен жакшы белги берген, потенцияда жаткан мүмкүнчүлүктөрүнө коомчулуктун көңүлүн бургузган.

Ушул жерде баятан айтылбай келаткан бир сөз башталууга кезек жетти өңдөнөт. Рабиндранат Тагордун «Сен кеселиңден кантип айыкканыңды айтпа, адегенде эмне болуп оорудуң эле, ошону түшүндүрүп бер» деген накыл сөзүн бир аз башкачараак мааниде перефразалап, Токчоро Жолдошевдин азыркы деңгээли жайында гана жобурай бербей, ал ушул даражага кайсы жол менен көтөрүлүп, кандай шарттарга түшүп, кандай чөйрөдө таалим-таасир алып өскөнүн да айкыныраак аңдаштырып билүүгө алып, булак көзү ачылышка кайсы ички-тышкы күчтөрдүн түрткүсү тийгенин белгилебей өтүш туура келбес. Кыртышы жок эгин, башаты жок суу болобу.

Токчоро Жолдошевдин таржымал тагдыры ошол кездеги кыргыз жаштарынын көбүнүн өмүр жолуна окшош да, айырмалуу бөлөк да. Ал 1902-жылы Жети-Суу областынын Пишпек уезди, Сарбагыш болушу, Кара-Жылга (азыр Кара-Булак) айылында кедей чарба үй-бүлөсүндө туулган. 1921-жылы Алма-Ата шаарында ачылган (окутуучуларды) мугалимдерди даярдай турган «дарип мугалими» аттуу орто мектепке кирет. Мектеп кийин Эл агартуу институтуна айланып, окуусун ошондон улантат. Болочок сынчы жана коомдук ишмер анда окуган студенттик жылдарында жайкы дем алыш учурунда дайыма эл арасына барып, ал жерлерде сабатсыздыкты жойуу мектептерин уюштуруп, анда өзү мугалимдик кылып, агартуу жана күндөлүк үгүт-насаат жүргүзүү иштерине чапчаң катышып жүргөн. Институтта коомдук иштер менен адабий кружокторго чындап ынтаасын койгон дилгир демилгечилерден болуп, баарына үзгүлтүксүз жана жандуу аралашкан.

Канткен менен Алма-Ата салыштырмалуу караганда кыргыз чөйрөсүнөн алда канча алдыда турган маданияттын жандуу таасир таратчу очогу болгондуктан, жаш ын-

тызар Токчоро Жолдошевдин шык, жөндөмүнүн эртелеп ойгонушуна зор өбөлгө түзүп берген. Байымбет Мейлин, Иляс Жансүгүров, Сакен Сейфулин, булардын алдында Магжан Жумабаев, артында Мухтар Ауэзов өңдүү акын-жазуучулары канат күүлөп, калкка таанылып калган маал болчу. Жазма профессионал адабият кадыресе жашап жаткан. Андан нараак барсаң Абай менен Шакеримдери турат, жерпай жакшы түптөлгөн. Мындай чөйрөдөн табиятынан шыктуу жаш талапкерге бирдеме жукпай койбойт эмеспи.

Токчоро Жолдошевдин адабиятка кызыгышы ошол студенттик жылдарында башталат. Кружокторго үзгүлтүксүз катышуу менен бирге «Саулэ» («Шоола») деген ат менен кол жазма түрүндө чыкчу коомдук-саясий журналга редактор болуп иштеп, ага кыргыз элинин оозеки чыгармаларынан тынымсыз жарыялап турган. Жаш талапкер кезде Алма-Ата калаасында казак тилинде чыгып турган «Тилши» («Тилчи») газетасынын дилгир кабарчысы болгон. Ал газетага калк арасында болуп жаткан жаңылыктар менен бирге, өкүм сүрүп келаткан терс көрүнүштөр жагдайында дайыма жазып билдирип турган.

Бңкылапчыл доордун духу менен жашаган үйрөнчүк калем өзүнүн кабарчылык иш-аракети менен жаңы түзүлүшкө туташ сабатсыз келген кыргыз элин жарыкка үндөп, таптык аң-сезимин ойготуп, эскинин калдыктарына каршы күрөш жүргүзүү иштерине илбериңки кол кабыш кылат. Кеңеш өкмөтүнүн жүргүзүп жаткан саясий-үгүт иштерин жер-жерлерде караңгы калкка түшүндүрүү иштерине түздөн-түз катышууну өзүнүн негизги милдеттеринин бири катары билет.

Белгилүү го, ал кезде эл арасына жаңы түзүлүштүн жаңы саясат, программалык иш-пландарынын маанисин жайылтуу, учур талабы киргизип жаткан жаңылыктарды кабыл алдыруу канчалык кыйынга турган. Ордун алдырып сүрүлүп бараткан эскинин этек-жеңге илешип, бура бастырбай буттан чалып туткактап турган жапан күчтөрү менен күрөшүү андан бетер оор болгон. Т. Жолдошев – өзүнүн үзгүлтүксүз жүргүзгөн үгүтчүлүк, агартуучулук иштерин ушул эки багыт бойунча тең бирдей жылдырып

келген. Анын алгачкы жазган кабарлары да ушундай милдет, максаттардан улам жаралганын көрөбүз. Бир-эки мисал келтире кетиш талап этилет.

1922-жылы жайкы дем алыш мезгилинде студент Токчоро Жолдошев атактуу Суусамырга барып, Кызыл-Ойдун жайлоосунда чоңдордун сабатсыздыгын жойуу бойунча мугалим болуп иштеп калат. Ошондо өзү көргөн бир кейиштүү окуя жөнүндө «Кара-Булак» деген лакап ат менен «Тилши» («Тилчи») газетасына «Сорлы София» деген кабар жазат. Анын кыскача мазмуну мындайча экен:

Пишпек уездинде Алымкул аттуу бир кишинин София деген келишимдүү кызы болгон. Атасы аны Пишпек шаарындагы татар мектебинде бир нече жыл окутат. Бирок кызы бойго жеткен кезде Суусамырлык Түркмөн деген чоң манап менен кудалашып, Софияны анын Сулайманкул деген уулуна турмушка чыгарат. София Суусамырга келин болуп келгенден кийин мугалимдик кылып, бала окута баштайт. Сулайманкул муну жактырбайт. Көбүн эсе эркектерден кызганган. Ушундан улам эри менен аялынын ортосунда пикир келишпөөчүлүк жаралат. Ал тескери мамиле күчөп отуруп, аягында катуу чырга айланат. София күйөөсүнөн чыгып кетмекчи болот. «Сен мени чанып кетмекчи болсоң, мен сага мындай кылайын» деп Сулайманкул зөөкүрлөнүп Софиянын мурдун кесип таштайт.

Токчоро Жолдошев институттун коомдук иштерине активдүү катышып, жакшы окуп, адабиятка болгон жөндөмү жагынан студенттер менен мугалимдер арасында тез таанылып, кадыр-баркка ээ болот. 1925-жылы институттун акыркы курсунда окуп жүрүп, партиянын катарына өтөт. Ошол жылы Алма-Атадагы Казак-кыргыз эл агартуу институтун ийгиликтүү бүтүрүп, өзү туулуп өскөн Кыргызстандын карамагына келет. Жаңы заман жаратып турган жаңылыктарга жакын, илимге ынталуу жаш коммунист адисти Кыргызстан өкмөтү Каракол-Нарын округуна округдук эл агартуу бөлүмүнүн башчылыгына кызматка көтөрөт. Бул кызматта ал аз гана убакыт иштеген.

Ал 1925-жылдын аягында Москвадагы СССР элдеринин борбордук басмаканасында кыргыз секциясынын жооптуу катчысы болуп иштөөгө жиберилет (анда 1927-жылдын

ортосуна чейин иштеген). Ошол мезгилден тартып Токчоро Жолдошев журналисттик, котормочулук кесибине киришет. Шарт түзүлүп калды да, адабият майданында бир тараптуу иштөөгө. Алма-Атада төрт жыл жүрүп адабият, маданиятка кызыгуунун алгачкы ишаара белгилери кеберлей баштаган жаш талапкер Москванын чөйрөсүнөн жаңы сабактар алат, көпкө көзү ачылат, өзүнчө көп окуйт, көп эмгектенет, аз-аздап турмуштук жана адабий тажрыйбасын арттырат. Окуса окууга, иштесе ишке тойбой турган зээндүү жашка улуу маданий борбордун шарты чаңкаган эгин талаасына куйган жазгы жамгырдай эле жагымдуу таасир тийгизген. Ал сабакты тезирээк кабыл алышка Алма-Атада окуган төрт жыл азыраак даярдыктан эмес беле. Бутун такап туруп анан жүктү көтөрүүгө кыртыш түзүлүп калды эле. Келечек имараттын жерпайы болжол белгиленип, бекемдешке аз-аздап таш төшөлүп жаткан.

1926-жылы Токчоро Жолдошев «Жалпы союздук коммунисттик (большевиктер) партиясынын уставын», «Биздин майрам 8-март», Ревушкиндин «Комсомол» деген эмне?» деген китепчелерди кыргыз тилине которуп, басмадан чыгарат. 1927-жылы В. Виргонскийдин «Айыл коммунист жаштары үчүн» саясый окуу китебин, ал эми 1928-жылы М. И. Тайшиндин «Саясат таануу» деген китебинин биринчи бөлүмүн Ыбырай Тойчинов экөө орус тилинен которушкан. Мунун өзү анын идеологиялык-саясый түшүнүктөрүн дагы бекемдеп, дагы тереңдетип алууга чоң жардам көрсөткөн. Ойлоо масштабын кеңиткең. Оодармачылык жазуу ишинде өзүнчө бир көнүгүү, үйрөнүү тажрыйбасынан өткөрүп, көпкө машыктырган мектеп болгон.

Токчоро Жолдошевдин адабий сынчылык ишмердигинин башталышы да ушул Москвада иштеп жүргөн жылдарына туура келет. Ал маданият менен адабияттын негизги тармактарынын бардыгына кызыгат, бардыгына жандуу аралашат. Котормочулук, редакторлук, сынчылыгы менен катар практикалык иштерди кошо жүргүзөт. Өз колу менен редакциялап өткөргөн В.И.Лениндин, марксизм-ленинизм классиктеринин кыргызча тунгуч котормосу, ыр жыйнактардан Тоголок Молдонун «Насыят», Боогачынын «Күйгөн», Т. Жапи уулунун айтуусунда «Семетейден»

үзүндү ж.б., кыргыз мектептерине арналган адепки окуу китептери басылып чыккан.

Ошол Москвада иштеп жүргөн кезинде «Эркин Тоо» газетасынын биринчи санынан 1927-жылга чейинки сандарында басылган кыргыздын жаш акындарынын ырларын жыйнап «Кызыл гүл» деген ат менен өзүнчө китеп кылып жарыкка чыгарган. Ага жаштардын элүү ыры жана эки котормо кирген. Алар: партиялык гимн «Интернационал» (таржымалдаган К. Тыныстанов) жана М. Ю. Лермонтовдун «Үч курмасы» (кыргызчалаткан К. Баялинов) болгон. Токчоро Жолдошев «Кызыл гүлгө» баш сөз жазып, анын жалпы маанисине окурман журтчулугунун көңүлүн бурган. Жыйнакты жаңы маданият жолунда жаңы саамалык катары баалаган. Чындыгы да ошондой болчу.

Токчоро Жолдошев 1927–1929-жылдары Кыргыз ССР эл агартуу комиссариатынын академиялык борборуна башкарма, 1929-1931-жылдары Кыргызстан Борбордук Аткаруу Комитетинин президиумуна мүчө, жооптуу катчы, 1931-1932-жылдар Кыргызстан колхоз борборуна (азыркы керек-жарак союзу) төрага, 1933-1935-жылдары Кыргыз АССР эл агартуу комиссары болуп иштеген. Анын артында калган таржымал издери көрсөтүп тургандай, кайсы гана кызматта жүрбөсүн, кайсы гана системада иштебесин, баары бир стихиясында адабият менен маданият ишинде жашаган, аларды өнүктүрүү камылгасы менен жашаган. Басма бетине жарыяланган макалаларынан башка да адабий жана жалпы улут маданияты бойунча көтөрүлгөн маселелерге арналган жыйындарда сүйлөп келген экен. Алардын көпчүлүгү жарыяланган эмес. 1926-жылы Баку шаарында өткөн түркологдордун съездине делегат болуп катышкан.

Ушинтип, Токчоро Жолдошев кыска жашаган, активдүү изденип, күрөш менен жашаган өрнөктүү өмүрдө кыргыз маданият кайраткерлеринин алдыңкы саптагыларынын катарында туруп, өз маалы үчүн көп иштерди жасап (1938-жылы сталиндик репрессия курманы болгон, 30-жылдары көз караштарында айрым өзгөрүштөр, башынан келаткан өз жолунан тайып, кедерги кетүүлөр жана алардын объективдүү, субъективдүү себептерине кийинчерээк атайын токтолуп өтөбүз) жаныдан көз жара башта-

ган жаңы доор кыргыз адабиятынын барактарына өз атын калтырып кеткен калемгер экен.

Токчоро Жолдошев кантип башкалардан өзгөчөлөнүп кантип тез өсүп чыкканы эмнелер менен шартталып отурганы анча-мынча ачыгыраак эдестетип, ачыгыраак ой ташталсын ой-жүгүртүүгө жем ташталсын деп атайылап майдалап таржымал такилетинен кабарлар бербедимби. Окурман журтчулугуна анын эки жагы кечегиси менен бүгүнкүсү, өмүр жолу менен аткарган практикалык иштери, адабий сынчылык ой жүгүртүүлөрү менен тутунган принциби, улут маданиятынын өсүшүнө камкордук кылып көзөмөлчүнүн милдетин аткарып жүрүп өзү да өсүп отурушун көрсөтөйүн дедим. Калганын сабаты бар зээндүү окурман өзү жалгаштырып ала берет.

Кайрадан анын сын макалаларын конкреттүү сөзгө тарталы. Т. Жолдошев айрыкча адабий сын майданында 1926-1928-жылдар активдүү иштеген. Бул жылдар аралыгында көркөм сөз өнөрүнүн түрдүү маселелери менен айрым-айрым жеке чыгармаларга, котормолор менен кыргыз терминологиясына, жаңытмага өтүү жолуна, театр менен элдик чыгармаларды жыйноо маселелерине багыштап чоң-кичинеси болуп он бешке жакын макала жарыяланган. Бардыгы (азырынча бизге белгилүүсү) сынчынын жыйырмадан ашуун макаласы жарык көргөн. Газета-журналдарга жарыяланбай калгандары да болушу мүмкүн. Жабык рецензиялар жазгандыр эле. Башка, мисал журналдарына басылып, биз билбей жүргөн макалалары бардыр. Алар дагы издеп табууну талап кылат.

Азыркы колдо бар материалдардын маани-мазмунун чыгып (тематикалык) Токчоро Жолдошевдин адабий-сын-макалаларын шарттуу түрдө үч топко бөлүп караса болот. 1) Көркөм адабияттын жалпы маселелери менен айрым жеке чыгармаларга арнап жазгандары: «Адабият майданында», «Көрктүү адабиятыбыз жана акындарыбыз», «Октябрь жана кыргыз адабияты», «Кайгылуу Какей», «Кызыл гүл» жыйнагына баш сөз, «Касымаалынын «Ажары» жана Сакучулдун сыны», «Кыргыз тилинде адабияттарды бастырып чыгаруу керек», «Маданият ишине кол кабышчылар»; 2) Котормо жөнүндө жазган макалалары:

«Ленин жана анын партиясы», «Кызыл Кыргызстан»; 3) Тил, термин маселелери тууралуу: «Тил, имла (термин) атоо, жөнүндө», «Жаңы тамга жөнүнөн», «Алипбээге бир нече тыбыш жана тамга коштук».

Токчоро Жолдошев кайсы темага кайрылбасын, эмне жөнүндө жазбасын, баарында тең өзүнүн тиешелүү адистиги бар адам катары таанытууга жараган. Жазган макалаларынан комдук илимдер менен тааныш, өзгөчө өз заманынын идеологиялык саясый талаптарын жакшы билген, көркөм адабиятка, сынга табиятынан жакын, большевиктер партиясынын ишине чындап берилген алдыңкы адамдын жаркын элеси көрүнүп турат. Агартуучулук идеялар анын бүтүндөй адабий-сынчылык ишмердигин баштан аяк аралап өтөт. Мындан да тагыраак айтсак, ал-адабий сындагы агартуучулук деңгээлде калган калемгер.

Токчоро Жолдошевдин адабий сынчылык ишмердиги тар алкакта бир сызыктуу карап баа беришке болбойт. Ал адабияттын идеологиялык-саясый жактан таза болушу үчүн керектүү курал катары эмгекчи табынын кызыкчылыгына кызмат кылышы үчүн гаңа күрөшкөн эмес, жалгыз гана ошол түшүнүк, ошол иш менен чектелип калган дей албайбыз. Адабияттын көркөмдүк сапатын жакшыртуу жагын да дайыма эсинде туткан, ошол белгилер жөнүндө ырааттуу түрдө туташ байланышка салып карабаса да, макалаларында көп эскерткен. Мисалы, «Көрктүү адабиятыбыз менен акындарыбызда» ушул маселеден кыя өтүп кетпегенин көрбөдүк беле. Экинчи бир «Октябрь жана кыргыздын адабияты» деген макаласында(1928-жыл, октябрь-ноябрь) мындай пикирлер айткан, сөзсүз көңүл бурууга арзырлык.

«Акын, жазуучуларыбыздын көпчүлүгү, дегендей үйрөнчүк, окуучулуктан илгери кете алган жок. Бул күнгө чейин кыргыз жазуучуларынын ичинде казактын Байымбети же башкалары сыяктуу тип туудуруп, турмушту сүрөттөп жазган жазуучулары жок. Али да болсо үгүтнасааттан алыс кете алышкан жок».

Муну жыйырманчы жылдар үчүн адабий сын багытына карай жол алууда олуттуу сөз деп бааласак болот. «Тип туудуруу» (көркөм образы типтештирүү деген маани), «сүрөттөп жазуу» деген түшүнүктү биринчи жолу кыргыз

акын-жазуучулары менен окурман журтчулугунун аң-сезимине жай алдырып, биринчи жолу ал сапат табияты жөнүндө ойлоп көрүүгө жем таштап жатат. Минтип көркөм адабияттын айырмалуу өзгөчөлүгүнөн кадыресе кабар ала баштаган, өсүп-өнүккөн элдердин профессионал жазма адабиятын жетиштүү билип калган сергек калемгер адам гана айталмак. Ал эми адабияттын адабияттык белгилерин анча-мынча ажыратып албай туруп, ал жөнүндө сын жазып чыгууга мүмкүн эмес. Токчоро Жолдошевде ошол сапат өзгөчөлүктөрдүн айрым кырлары аз-аз ачылып, же бүчүр жарууга даярдалып келаткан түйүлдүктөрү турганын ачык эле баамдай алабыз.

Жогоруда эскертпедик беле. Токчоро Жолдошев драматургия жана театр өнөрүнө байланыштуу маселелерди козгогон бир канча макалалар менен рецензиялар да жазган. Алар көбүнчө айрым жаш жазуучулар менен алардын айрым чыгармаларына баа берүүгө арналган эмгектер. «Кайгылуу Какей» (М.Токобаевдин пьесасы), «Касымаалынын «Ажары», «САКУчулдун сыны» деген сыяктуу эмгектери жайында сөз жүргүзүп баратабыз. Булар өзүнчө жаңы тема, көркөм сөз өнөрүнүн жаңы тармагы (драмалык чыгармалар) жана театр жөнүндө кыргыз сынчысы тарабынан кыргыз окурмандары менен көрөрмандарына биринчи жолку билдирүү, түшүндүрүү болчу. Аталган эки чыгарманын – М. Токобаев менен К. Баялиновдордун пьесалары ошол кезде адабиятка койулчу талаптардын чен-өлчөмдөрү менен караганда пайдалуу-пайдасыз жактары кыйла эле орундуу көрсөтүлгөн. Айрыкча сын талапкеринин театрдын мааниси тууралуу айткан ойлору көңүл бурарлык.

Театрдын маанисин ал кандайча түшүнгөн: «Кыргыз эмгекчилери ордо, упай сыяктуу жанына азык берип, билимин арттырбай турган ойундардан аз да болсо артка чегине баштады.

Алар ушул кезде маданий көңүл ачуулар; өздөрүнө билим бере турган, турмушка керектүү, турмуштун жакшы, жаман жагын көрсөтө турган ойундарды керек кылды. Маданияттуу элдин көңүл ача турган жери – театр.

...Бир элдин тиричилигинде эмне көрсөң, анын театрында да ошону көрөсүң. Театрда жакшы эмне койулса, көрүүчү-

лөр андан үлгү алат. Ошондой болгусу келет. Турмуштун жаман жагын көрсөткөн эмне койулса, андан ибарат алып, жаман кылыгын таштап, андайдан сактангысы келет. Турмушта болуп жаткан жаман кылыктарды: «Таштагыла!» – деп, насыят сезимин ойготуп, андан качыруу кыйын. Ошол жаман кылыктын өзүн көрсөткөндө гана билет».¹¹

Т.Жолдошевдин ошол адабий сын багытындагы түрдүү көнүгүүлөр сөздүн толук жана кеңири маанисиндеги «кыймылдагы эстетиканын» теориялык таламы менен практикалык таасир көрсөтчү түп милдетине койулчу сапат белгилердин чен-өлчөмдөрүнөн чыгып баалаганда, аларда профессионал сабат деңгээли бойунча айрым-айрым башталмалар, айрым нарк өлчөм категорияларына кирчү элементтер гана бар дээр элек. Анын жаштыгы жаңыдан уйуткулай баштаган улут жазма адабиятынын жаштыгынан көп деле бөлүнүп кете алган эмес. Ал керектүү билимге ээ болуп, жалпы маданияттын маани жайынан жалпысынан түшүнө билип, анын бүгүнкүсү жана эртеңкиси жөнүндө тиешелүү сөздөрүн айтып, ошолорду иш жүзүнө ашыруу үчүн активдүү күрөш жүргүзүп келатканы менен, өзү ошол кыртыштан азыктанып өнүп чыгып, ошол алкактын ичинде бараткандыктан чыгармачылык тагдыры ошол деңгээл аркылуу аныкталып берген (30-жылдарга өткөндө буга конкрет токтолобуз). Түп курулушуна илимий-теориялык негиз берип, идеялык-эстетикалык конкрет талдоо жүргүзгөн классикалык салттагы профессионал сын тартуулап келаткан үлгүлөргө салууга али көп бар. Бул жагынан эмбрионалдык гана абалда баратат. Идеологиялык-саясий жагынан карап баалоо деңгээли эстетикалык көркөм баа берүү деңгээлинен алда канча жогору турат. Муну (ушул эле) автордун өйдөрөөктө далилге тартып өткөн К. Баялиновдун «Ажар» повести менен М. Токобаевдин «Кайгылуу Какей» пьесасына жазган рецензияларынын мисалында көрсөтүп берсек ого бетер ишенимдүү боло түшөр эле. Ушул эки чыгарма жасаган талдоо тажырыйбасы калган сын макалаларына да толук бойдон мүнөздүү экендигин алдын ала эскерте берсек анча деле жаңылбайбыз.

Кароодо М.Токобаевдин «Кайгылуу Какейи». «Пьесанын кемчиликтери көп. Пьесанын сөзү өткүр, чечен эмес.

Көп сөздүү топос, орой, тап чеги ажыратылган эмес. Кыз менен жигиттин ортосунда тыңшоочулардын жүрөгүн эл-жиретип, көңүлүн козгоорлук сөз жок. Экөөнүн сүйлөшкөн сөздөрү маңызсыз, кургак. Жигиттин сүйлөгөн сөздөрүнө караганда ал өткүр, белдүү жигит эмес. Жигиттин турмушунун келечеги жок. Жигит кедейлигине зарлангандан башка чындап кайрат көрсөтө албайт. Кызды өзүнө ээрчитип ала албайт. Кыз жигитти канчалык сүйсө да, аны менен качып-бозуп дегендей аракет кылып, келечекте өзүнүн турмушунун рахат жагын издеп, ошол кездеги азаптан тирүү кутулбай өлүп кутулгусу келет. Кыз менен жигиттин экөөндө тең ийненин көзүндөй баатырчылык жок. Кыздын бар тапкан жолу – өлүм. Өлгөндө тунук сүйгөн жигити эмне болот деп? – кылайтып эсине түшүрбөйт.

Чай ичип отурганда сүйлөшпөгөнү чоң кемчилик. Башка кемчиликтерин айтып отурууга макала өтө узарып кетти. Ошондуктан ушуну менен токтоломун. Театр китептерине жардыбыз. Каламы¹² күчтүү азаматтарыбыз бул тууралуу ойлой жатышсын».

Бүтүндөй бир чыгарманын тулку бойуна жүргүзгөн идеялык-көркөм талдоосу ушул. Ушул чен-өлчөмдөргө салып баалоо менен «Кайгылуу Какейдин» наркы бычылып, жыйынтык чыгарылат. Келтирилген мисал өзү күбөлөп тургандай, бул али профессионал сындын принциптерин табийгый ойлоо стихиясында айлантып, категориялар менен куралданган адистин жазган сыны эмес. Карапайым аң-сезимден чыккан өтө эле жалпы айтылган пикир. Көркөм образ, адабий тип, индивидуалдуу мүнөз түзүү, адамдын жан дүйнөсүн, психологиясын принциптерин жалпылоого алуу, нукура реалисттик искусствонун принциптерин өздөштүрүү тууралуу жазуучу кандай аракет бар жана бул маселелерди ал кандайча түшүнөт деген проблемалар автордун түшүнүгүнө али кире эле.

Биз Токчоро Жолдошевдин тажрыйбасына атайылап кененирээк токтолуп жатабыз. Себеби, ал өзүнүн идеологиялык саясый көз карашы, жалпы билим деңгээли адабият менен көркөм өнөр бойунча түшүнүгү, жаңы маданият турмушка жандуу катышта болушу жагынан ошол кездин сынчы, драматург, акын, жазуучуларынын ара-

сында эң алдыңкы катарда келаткандарынын бири болгон. Эгерде жекелетип, бир адистикке тикке байлап атсак, адабий сын багытында калем шилтеп чыккандардын (20-жылдарда) ичинде эң ирдүүсү да, эң эле типтүү өкүлү да ошол. Жыйырманчы жылдардын поэзиясы Касым Тыныстановдун чыгармалары менен мүнөздөлгөндөй эле, жыйырманчы сын жанрынын көз карашы Токчоро Жолдошевдин макалалары менен аныкталат. Аталган мезгилде кадимки профессионал сын жаралбаса да, анын айрым элементтери, айрым башталмалары пайда болуп, алар келечекте барып «кыймылдагы эстетиканын» өмүрүнө жалгашып кетчү жиптин бир учугун чыгарып баратышы.

Т. Жолдошевдин адабий агартуучулук жана жалпы эле ишмердигинин башталыш этабын жыйынтыктоо сөзүбүздө атайылап басым жасап белгилеп өтчү бир учур – ал калем шилтей баштагандан тартып ушул кезге чейин адабият тууралуу эмне айтса да, кайсы жаш акын-жазуучу, же сын атынан чыкчу авторлор, же кайсы чыгармалар жөнүндө жазса да, баарында тең жаңы түзүлүштү орноткон большевиктер түпкүлүк идеологиясы менен күндөлүк саясатынан башка эч кимди ээрчибей, бирөөнү жалган мактап, бирөөнү жок жеринен каралап жибербей, түз сөзүн айтып, дайыма өзүн эркин сезип келди.

Акыйкаттын айныбас мыйзамы ушул: башкаларга баа берчү адамдын артыкчылыгын көрсөтчү негизги сапат белгилердин бири – калыстык милдетин сактай билүү шааниси. Калем ээси канчалык таланттуу, канчалык билимдүү эрудит делбесин, анда «Кудайга миң мертебе калп айтса да, ырына бир мертебе калп айталбас» (Алыкул) акынча чыгармачылык ыйман тазалыгын бекем сактай албаса, эч качан, мейли чоң, мейли кичине мааниде, адабиятка ак кызмат өтөй албайт, эч качан артынан адилет сөз калбайт.

Т. Жолдошев жыйырманчы жылдарда профессионал адис катары али өзүн жакшылап таба да, ача да элек үйрөнчүк сын талапкери эсебинде калса да, жаш адабиятта өзү көрүп, билип келаткан реалдуу көрүнүштөр менен даректүү фактылар жөнүндө бурмалабай түз айтчу чынчылдыгы жагынан көбүнөн өйдө, көбүнөн бекем турган. Эгерде ошол бойдон эч айныбай урунган сын куралын сабат

тарабынан жакшыртуу аракети менен жашап, идеялык-тематикалык жана саясый-мазмундук деңгээлде баяндап караштыруудан илимий-теориялык, эстетикалык көркөм табият талаптан ачып, баалоо жагына өтүү керектигин сезе билүүгө жетип, ошол багытта алгалап кете берсе, келечекте ал далай ийгиликтер жасаганы турат. Потенцияда жаткан чоң мүмкүнчүлүктөрдөн ишаара сезилет. Алардын бир күчү менен жаркырап ачылып чыгышы үчүн ыңгайлуу шарт түзүлүп, табигый кетчү нугунан чыкпай, өз жол, өз багыты менен өркүндөп жүрүп отурууга тийиш эле.

Т. Жолдошевден чынчыл калемгер чыгып келатышынын өзүнчө ички жана тышкы себептери болгон. Эч кимге күнкорлугу жок, адабият жагынан эмне билип, эмне көрсө, ошону ошол бойдон өзгөртпөй жарыялап барууга үйрөнүп калыштын бир жагы – уруучулук психология өз стихиясына айлана электе күтүүсүз-күтүлүү кезиккен ар түрдүү турмуш жагдайлары аны улуттук аң-сезим жөрөлгөсү менен жашоого көтөрүп таштаган. Ошондуктан ал адабият ишине тууганчылык, жердешчилик, жолдошчулук мамилелерди аралаштырбай турат (бул маселелерге кийинки бөлүмдө кайрылабыз). Андай майда, бирок азырынча аябай бекем калыбында карманган түшүнүктөн өйдөрөөк келип, кыргыз жана кыргыз адабияты деген көз караш, же жаңыдан уйуткулай баштаган кыргыз көркөм сөз өнөрү ага чулусунан кабылданып, бир гана туташ ишке туташынан камкордук көрүп жатат.

Эмесе саналуу гана убакыттын ичинде Т.Жолдошев бул деңгээлде кантип тезирээк жетип, катарлаш калемдештерине салыштырмалуу караганда, кантип кыйла эле өзгөчөлөнө түштү, же мында эч кандай табигый түрдө көрөңгүлөп келаткан жүйөөсү жок бир кокустук барбы? Деги ал сынды башка кыргыз ышкыбоздорунан мурдараак баштап калышы эмне менен түшүндүрүлөт? Сезиминде эч бир арамдык, пайда чыгарууга чапкан меркантил жосут, өзүн көрсөтүп калууга умтулуу, бийликке кошомат кылуу, жекече антипатиясы менен симпатиясын кагаз бетинде билдирип бирөөдөн өч алып, же жакшы көрүнөйүн деген ыплас иштерден алыс наристе кезинде орус тузем мектебинде окуп, аралаш чөйрө шартында тарбияланып

калыштын өзүндө жаңыча түйүлдүктүн бир уругу ташталып калган эмес беле. Ушундан жол алынат.

Орус-тузем мектебинен кийинки төрт жылдык өмүрү Алма-Ата шаарында, казак чөйрөнүн арасында өттү. Өз элинен сыртта жүргөн адам кайра ага жакыныраак болот. Анын учурдагы абалы, келечек тагдыры жөнүндө кененирээк, азыр ичинде жашап, баарын өз көзү менен көрүп, руханий жана турмуш тажрыйбаларынан үйрөнүп жаткан калктын жалпы деңгээлине салыштырмалуу карап, алымдуу жана алымсыз жактарын да тез көрөт. Ошентсе да, ал эл сага канчалык түз карабасын, сен аны канчалык жакын санаба, баары бир Расул Гамзатов айткандай «энеден башка эне жок», «Нет мамы, кроме мамы», ал бирөө гана. Аны бул дүйнөдө эч ким, уялаш тууганың да, балаң да алмаштыра албайт. Энелик парзды эне гана баалап, эне гана аткарат. Алмустактан берки адам жолунда болгон улуу чындык ушуну далилдеп келет.

Же бекерденби, Ата Журтунан бөлүнүп, алыста сагыныч менен жүргөн адам туулган жерин сырттагылар билгидей жалпылаштырылган атама түшүнүк менен даңазалап айтат. Мисалы, Тору-Айгыр десе чектелүү аймак тургундары билип, Ысык-Көл десе ал алкак канча аралыкка жайыла түшүп, аягында бийигирээктен келип Ала-Тоо деп айтса бүтүндөй кыргыз эли эсепке алынып калат. Мына ушул сыяктуу тууган айылын, же жакын уругун мурда жекелеп айтуудан жогору көтөрүлүп барып, ошол айылы да, ошол зилияты да койнуна сиңирилип кошо туйунтула таргандай кылып, жалпы калкына (башка элге ошонун гана аты менен өтөт), анан соң канатташ аймактарга дайны бар, үргүлжүсүнөн улутту символдоштурган атама-наам аркылуу ойлорун туйунтууга өтөт экен го. Ошол кез, бир эле учурда, Т. Жолдошев Алма-Атада окуп жүргөн маалда, Ташкенде окуган Касым Тыныстанов киндик каны тамган ата конушу Чырпыктыны күүгө салуудан мурда бүтүндөй кыргыз Мекени Ала-Тоого кайрылып, «Ала-Тоо» деген ыр жазып жан-дүйнөсүн жаркырата ачып чыккан аруу сезим, аздектеген сагыныч ойлорун билдирип жатпайбы. Бул патриархалдык-уруучулук психология менен жашап, кичинекей бир үлүл кабыктын ичинде гана тегеренген

кичинекей адамдын сөзү эмес да. Бул улуттук аң-сезим улуттук психология, элдин элдигин билип, элдин элдигин баалоого жетишип, өзүн ошол бүтүн күчтүн бөлүнбөс бир бутак-тамыры катары саноого жетип калыштын белгиси.

Ушул эле багыт, ушул эле ичкертен билинип-билинбей жылжыган ичке сызык, сезилип-сезилбей андан нары ула-нып, андан нары өзүнө жол таап, калыңдашып кете берет. Т. Жолдошов Алма-Атадан Агартуу институтун бүтүп келгенден кийин Кыргызстанда бар болгону үч-төрт айча гана иштеп, эки жагын жакшылап карап, өз элине жакшылап аралашып, учурдагы өз ара мамилелерин оң-терс жактары жакшылап жугуша электе жаңы кызматка – чоң Москвага жөнөтүлөт. Башка континет Европа, башка тарыхый-социалдык шарттар калыптанган коомдук өнүгүштө, башка баскычта жашаган башка улуттар, башка чөйрө, жаш калемгердин аң-сезимине аз-аздап кеберлей баштаган жакшы сапат белгилердин, бийигирээктен көрүнчү мүмкүнчүлүктөрдүн ачылышаны ыңгайлуу жагдай түзүп салды. Ала-Тоодон алыскы Москвада өткөн өмүрү өтөлгөлүү, чыгармачылык багытта жүргүзгөн ишмердигинен кайтчу акыбети жакшы болду. Эки жылга жакын дүйнөлүк үлгүлөрдү берген өнүккөн улуу маданияттын чоң очогунда жүрүшүнүн өзү эле дээринде бар жаш адамга канчалык көп жаназык берип таштайт.

Бербегендечи, атын аңыз кылып алыстан угуп жүргөн канча бир атактуу акын-жазуучулар менен адабиятчылардын, театр адистеринен менен композиторлордун, художниктер менен кино чеберлеринин, тарыхчылар менен тилчилердин, философтор менен эстетиктердин түрдүү талаш-тартыштуу жыйындарда сүйлөгөн сөздөрүн жакындан эшитип, жазгандарын окуп турууга ыңгай түзүлөт. Деги эле алардын эпкинине урунбай калышы мүмкүн эмес. Үлкөн артисттер классиканы ойногон театрларга жумасына бир жолу кирип, сүрөт музейлеринин бирине башпагып чыккандын өзү эле эмнелерди үйрөтпөйт. Китепканалардын бардыгы ошол жерде, кайсыны издесе табылат.

Анын үстүнө ал китеп чыгарчу басмада иштеп жатат, СССР элдеринин борбордук басмаканасында. А китеп чыгарышып жаткандан кийин аларга түрдүү лекциялар окулбай коймокпу, айрым адистер менен жолугушуулар

болбоптурбу, саясий-идеологиялык ишмерлер менен партиялык жетекчилер өткөрчү кеңешмелерге катышпай калмакпы. Ар бир республика Москвага иштеп келүүгө сөзсүз тандап, иргеп отуруп билимдүү, шык жөндөмдүүлөрүн жиберери бышык. Ошол эле басмакана чөйрөсүндөгүлөр да өз ара жандуу пикир алышпай калбайт. Ал учур адабият майданында түрдүү агымдар менен түрдүү измдердин күчөп турган маалы болгон. Ошонун баары окууга түрткү, адабий турмушка аралашууга кызыгуу, көбүрөөк билүүгө жардам берет. Ушулар элеби?

Т. Жолдошев төңкөрүшчүл жаңы түзүлүштүн тарбиясын алып, өзү ошонун идеологиясына кудум фанатиктерче бүткүл жандили менен берилип кызмат кылып жаткан жаңы адам катары чыгышында марксизм классиктеринин айрым эмгектерине жакындаша башташынын (көбүн эсе кыйыр түрүндө, ошолор жөнүндө бирөөлөрдүн жазгандарынан түшүнүк алып) зор мааниси болгон. Бул жагынан, жыйырманчы жылдарда, өзгөчө аяк ченде, сын атынан көрүнүп бараткандын, жалпы эле адабият, көркөм өнөр тармагында көнүгүүлөр өткөрүп жүрүшкөн үйрөнчүк талапкерлердин арасында бири да ал жеткен түшүнүккө жете албаганы белгилүү.

Себеби, алардын эч кимиси билимин көтөрүүдө ал кабылган ыңгайлуу шартка кабылып, ал баскан жолду басып, ал жыйнаган практикалык тажырыйбаны жыйнап көрбөгөн. Кыскасы, те алыста жүрүп, өнүккөн чоң элдердин арасында жашап, марксизм окуусунун таасирлери тийип, аңсезими ошого ылайыкталып калыптанып келаткан чыгармачыл адам майда-барат өздүк мамилелер менен уруучул психологиялык чектелүүлөрдөн жогору көтөрүлүп, дүйнөгө кененирээк карап, жалпы кыргыздын камылгасын көрүп, жалпы кыргыз жөнүндө көбүрөөк ойлойт.

Бүткүл ой-санаасы бир нокотко топтолуп бекемделип, бир нокоттон чыгып жаткан болот.

Баятан берки аңдаштырып билүү ашкерелеп келаткандай, ар кандай шарттардын айкалышы социалдык, адистик, жалпы билим, табийгый шык-жөндөм кору-биригип келип адабият майданына аралашып жаткан Т. Жолдошев жыйырманчы жылдардын аягында биз менен мына

ушинтип учурашып туру. Ал эми азыр келаткан жол түз уланабы, жогоруда атап өткөн оң сапат белгилер өз табият таризинде өсүп-өнүгүп, бекемделип кетеби, аны отузунчу жылдардын адабият тажрыйбасы көрсөтөт. Минтип айкын ишенич жоктой сөзүбүз бир аз бошоңураак чыккансып турушуна себеп – Кыргызстан Борбордук Аткаруу Комитетинин президиумуна мүчө, жооптуу катчы болуп иштей баштагандан тарта (1929-1931) адабий сын жазылчу барактар актай калды. Кийинкисин кийин айталы. Азырынча жыйырманчы жылдардагы адабий сын багытында алгач тажрыйбалар менен жекече көнүгүүлөрдүн реалдуу натыйжасын жалпылаштырып, чыгарчу тыянагыбызды чыгара туралы, калганы өз маалында сөзгө алынып, баалана берсин. Кезек күтүлүү катарынан келет.

Өктөбүр төңкөрүшүнөн кийинки он жылдын нары-берисинде куралган кыргыз адабиятынын башка жанрлары: поэзия, проза, драматургия, котормо өнөрү канчалык жаш, канчалык көк канат, канчалык карапайым, алчу багытын жөндүү аныктап, өзүн-өзү тааный да, тааныла да элек абалда болсо, сынчыл ойчул кайда кетмек... Ал идеологиялык-саясий сабатын ачып алганы менен, көркөм дүйнөнүн эстетикалык баалуулук табиятын иликтеп ачып чыккыдай деңгээлде көтөрүлө элек. Болгону келечекте калыптанчу кадимки профессионал сынга өзөктөшүп кетчү айрым сапат белгилердин элементтери менен айрым башталмалар гана көрүнүп жатышат. Эгерде жалпыланган туйунтмадан конкрет ажырымдоого өтүш керектелсе, анда кайсы айырмалуу өзгөчөлүктөрдү өз аты менен конкрет атап, көрсөтө алар элек?

Кыргыз адабий ышкыбоздору менен окурмандар арасында биринчи жолу сын жөнүндө түшүнүк пайда болуп, сын деген темага кыргыз лексиконуна кирип, биринчи жолу жаш акын-жазуучулардан кээси стихиялуу, кээси үзүл-кезил уланган аң-сезимдүүлүк менен ар кимиси өз билгениндей башаламан жүргүзүп келаткан иштерине нарк бычылып, барчу багыттары жөнүндө сөз айтылып (түпкүлүгүндө туура, туура эмес болсо да), эмгекчил элге кызмат кылууга чакырык ташталды. Эң негизгиси, ансыз дегеле сын жөнүндө түшүнүк болушу мүмкүн эмес, калыс-

тык күчү жетектеп жүрүү керек экендигинен ишаара берилип калды. Ал токтобойт, өчпөйт, чыгат.

Тыныстановдун чыгармачылыгына жасаган мамилесин эске алуудабыз. Башка авторлорго деле бирдей карап, баарына бирдей талап койуп, жалпы кыргыз маданиятынын камылгасын көрүп келатканын жакшы эле сезгенсип баратабыз го. Бул сапар адабий сындын түбөлүк ыйман тазалыгы, андан ажыраган сын канчалык билимдүү, канчалык таланттуу профессионал адистин колунан чыкпасын, баары бир эки жерде эки түрдүү сүйлөгөн жалганчы адамдын сөзүнө окшоп, чындыгына эч кимди ишендире албайт жана ал эч качан адабияттын реалдуу абалына баа берген туурачыл сын боло албайт, антүүгө укугу да жок.

Т. Жолдошевдин адабий сын майданындагы көнүгүү тажырыйбасынан биринчи жолу «сөз тизмегинин сулуулугу, өткүр чечендиги, сүрөтчүлүгү» жөнүндө өтө эле учкай өтө эле үстүрт, өтө эле карапайым, өтө эле абстрактуу түшүндүрүлсө да, келечекте көркөмдүк деген эстетикалык категорияга барып куйулуп кетчү керектүү элементтерди учуратып жатабыз. Андай сапат болбой адабият жок жана ал эмне деген дүйнө экендигин айырмалап биле албай, табияты биз үчүн табышмак бойдон кала бермекчи. Ушунун эле артынан тип жаратуу деген дагы бир жаңы сөз, жаңы термин менен тааныштык. Жыйырманчы жылдардын ичинде бул категориялык түшүнүк башка бир да кыргыз акын-жазуучулукка ынтызар жаштар менен сын пикир айта баштагандардын оозунан чыккан эмес, эч ким кагаз бетине түшүргөн эмес. Приоритет даде болсо Т. Жолдошевге таандык. Кайсы бир кездерде жана бир эстетикалык категорияга алып барчу түшүнүктүн эң алгачкы бир учкуну жылт этип жиберди.

Эми ушул саналган боолго түшүнүк, ушул талаптарга адабият жалаң гана үгүт-насаат эмес, турмушту сүрөттөн жазуу керек деген жана бир маанилүү сын жабдык-куралынын учуру чыга баштады. Муну да кыргыз окурмандары биринчи жолу эшитип, биринчи жолу назарына алып отурат. Жогоруда далилге тартып окуп өткөн мына бул мисалдарды кайрадан эске сала кетсек ашыкча болбойт. «Бул күнгө чейин кыргыз жазуучуларынын ичинде казактын Байымбети же башкалары сыяктуу тип туудуруп, турмушту

сүрөттөп жазган жазуучулары жок. Али да болсо үгүт-насааттан алыс кете алышкан жок»... Турмушта болуп жаткан жаман кылыктарды: «Таштагыла!» деп, насыят айтып элдин сезимин ойготуп, андан качыруу кыйын. Ошол жаман кылыктын өзүн көрсөткөндө гана билет».

Талаш жок, бул белгилер азырынча жандуу адабий фактылар менен жекече акын-жазуучунун жекече чыгармачылыгын конкрет карап, өтөлгөлүү жана өксүк жактарын конкрет ачып берүүгө колдонула элек, абстрактуу гана сөз, абстрактуу гана түшүнүк катары жашайт. Ал конкрет жандуу, туйум-сезим коштогон илимий-теориялык жана эстетикалык көркөм талдоо жүргүзүү куралына айланышка али көп бар. Автордун идеологиялык-саясый түшүнүгүнүн айкындыгы адабий сын (жалпы эле көркөм өнөр сыны) табият милдетин жетишерлик таанып билгендиги кадимкидей айырмаланат. Биринчисинде керектүү даярдыктан өткөн, кандай кызматка койсо да шыр аткарып кете ала турган адис болсо, экинчисинде үстүрт минем деген жол машинанын кармаган рулу, төрт дөңгөлөгү, кош панары, жан тактайлары, жалпы корпусу эмне милдет аткараарын билгени менен, ички мотордун түзүлүшү, бурама-тетиктерин ажыратууга билими да, практикалык тажрыйбасы да жетишпейт.

Мындагы жалпы, же абстрактуу түшүнүктөр конкрет маселе койуп, конкрет калемгердин конкрет чыгармасын конкрет талдоого алам деп аракет жасап киргенде эле оозеки айткандары менен иш жүзүндө көрсөткөн жөндөмүнүн ортосунда чоң ажырым чыгып, табигый айкалыша албай, бирин-бири таппай жүргөн мазмун менен формадай толук дисгармонияда калат. Аны биз жогоруда К. Баялиновдун «Ажары» менен М. Токомбаевдин «Кайгылуу Какейине» жасаган талдоосунан апачык көрбөдүк беле.

Ушинтип, нокот койчу бир чекке жетип калдык. Эми, баятан берки бөлүп-бөлүп астын сызып айтып келаткандардын баарын жалпылаштырып туруп тыянактаганда, Токчоро Жолдошевдин чыгармачылык ишмердиги аркылуу идеологиялык-саясый жана агартуучулук милдет аткаруудан башталган адабий сындын айрым элементтери менен башталмалары пайда болуп, жаңыдан түзүлүп кирген

көркөм сөз өнөрүнө удаалаш иш-аркетке тартылды. Ал керектүү белгилер келечекте А. С. Пушкин «Критика – наука открывать красоты и недостатки в произведениях искусства и литературы. Она основана на современном знании правил, коими руководствуются художник или писатель в своих произведениях, на глубоком изучении образцов и на деятельном наблюдении современных замечательных явлений»,¹³ деп аныктама берген нукура «кыймылдагы эстетикага» жутулуп, ошонун тамыр-бутактарына айланып кетчү багытка алып барчу өзөктүк сызыктын жүрүшүнө алгач урук ташталды. Аны азыктандырчу кыртыштын өзү да калыңдаша элек. Бирин-серинден гана келечектүү жаңы саалалар өз-өзүнчө түйүлдүк алабаштаганы көрүнүп жатат.

Болгону азырынча түйүлдүк. Пушкин ачкан, «чыгармачылыктын закондору табылып калган маалды»¹⁴ Белинский конкреттештирип терендетип түшүндүргөн, же ошол кылымдын дагы бир улуу жазуучусу Бальзак «Подлинная критика – это целая наука, она требует полного понимания произведений, воззрений, веры в определенные принципы; иными словами-беспристрастного разбора и точного отчета, приговора. И критики становится тогда властителем дум, судьей своего времени, он несет священное служение»,¹⁵ – деп баалаган адабий сындын айрым бир жарым-жартылап көрүнгөн сызыктарынын гана күңүрт контуру элестелет.

Мындан жүз алтымыш, жүз жетимиш жылдын нарыберисинде берилген аныктамалар боюнча талап эткенде ушундай. Ал эми азыркы эстетика менен сындагы канча белгилерди кошуп, дагы канча милдеттерди жүктөп, сын чын эле сын болуш үчүн канча категориялардан туруш керек экендигин конкрет белгилеп жатышат. Жөн эле белгилебейт, өнүккөн профессионал сын ошол илимий инструментарийлер менен иш жүргүзүшү зарыл. Аты-заты бар-эстетиктер Ю. Боров менен К. Лукьяновдордун эстетика менен адабий сындын категорияларын иштеп чыккан фундаменталдуу эмгектерин айтып жатам.

Ырас, түпкүлүк маселе ушундай болгондон кийин, чыныгы сынга жетиш үчүн бизге али көп тажрыйба жыйнап, көп мектептерден өтүп, колдонгон курал-жарагыбыздын негизин жаңыртып, ийкемдүүлүгүн арттырышыбыз керек

экен. Ага жетишке жол алыс экен. Ошондуктан Токчоро Жолдошевдин адабият жана көркөм өнөр жөнүндө жазган макалаларын сын жанрына шарттуу түрдө гана ыйгарып келатыптырбыз го деп баалаганыбыз оң. Ошого жараша аларды ар бир атаган сайын көңүлүбүздө ушундай шарттуу мааниде колдонуп жатам деген эсептөө кошо жүрүп келди. Бирок, жыйырманчы жылдардын сыны таптакыр жакындаша албай кала турган чыгармалар да жарала элек болчу. Анткени, хрестоматиялык мисалга айланган Пушкиндин «Состояние критики самого себе показывает степень образованности всей литературы» (жогоруда шилтемеге тартылган томдо) деген таамай аныктамасы талашсыз идеомага айланып калган чындык экендигин жакшы билебиз го. Чоң сынды чоң адабият чыгарат, а чоң адабият болсо чоң маданияттан чыгат.

АДАБИЯТТАР

¹ Адабият майданында //Эркин-Тоо. – 1926. – № 71. – 3-июнь.

² Кара-Булак. Көрктүү адабиятыбыз жана акындарыбыз //Эр-кин-Тоо. – 1927. – № 74. – 5-июль.

³ Ошондо.

⁴ Ошондо.

⁵ Аталган макалада. Уландысы //Кызыл Кыргызстан. – 1928. – 8-апр.

⁶ Айткулу. Касым ырларынын жыйнагы//Кызыл Кыргызстан, – 1928. –16-фев.

⁷ Аталган макаладан (Айкулуга полемикадан)//Кызыл Кыргызстан. – 1928. – 24-апр.

⁸ Кара-Булак. Сорлы София //Тилши. –1922. – 29-дек.

⁹ Кыргыз Совет энциклопедиясы. 2-том. – 1977. – 500-б.

¹⁰ Токчоро Жолдошев. Жаңы маданият жолунда.– 1928.– № 6, 7 – Окт., нояб.

¹¹ Токчоро Жолдошев. // Эркин Тоо. – 1928.–25-январь.

¹² Токчоро Жолдошев. //Эркин Тоо. – 1928.– 15-январь.

¹³ Пушкин. Сочинения, Т. 7. –С.53 (из писем 1827).

¹⁴ Белинский В.Г. Полн. Собр. Соч. Т.2.-М., 1953–1957.– С. 125.

¹⁵ Бальзак О. Провинциальная муза. Собр. Т. 7. – М., 1960.

ДӨГДҮРОВ МУКАНБЕТ
(1906–1968)

М. Дөгдүровдун адабий сынчылык ишмердүүлүгү негизинен 20-жылдардын ортосунан ооп барып башталып, 30-жылдардын аягында токтогон. Ушул он жылдан саал «узагыраак» мезгилдин ичинде улуттук көркөм адабияттын учурдагы абалын, мүнөзүн, жандуу процесстин кай бир маселелерин, акын-жазуучулардын өнөрканасындагы орун алган көркөм көрүнүштүн түрдүү проблемаларын козгогон, жарык көргөн адабият туундуларынын ички эволюциясын таразалаган рецензияларды, обзордук, проблемалык макалаларды жазганга үлгүргөн. Негедир адабий турмушка чапчаң аралашып, анын ички жана сырткы маселелерине тынымсыз көз салып, адабий чарбанын алдыңкы сабында жүрүп, активдүүлүктү көрсөтүп, жөндөмдүү сынчы, катарында келечегинен көптү үмүттөндүрүп жүргөн М. Дөгдүров бул багыттагы ишмердүүлүгүн 1939-жылдан кийин тык токтотуп, коомдук журналистикага баш оту менен ооп кеткен. Мындай кескин бурулуш жасоонун өзүнүн жөнү бар эле. Анткени анын 40-жылдардагы адабий ишмердүүлүгү анын кызматтык абалына түздөн-түз байланыштуу болчу. 1932-34-жылдары «Кыргызмамбастын» жана «Чабуул» адабий журналынын редактору, Кыргызстан жазуучулар уюмунун уюштуруу комитетинин жооптуу секретары, ал эми 1934-жылдан тарта «Кызыл Кыргызстан» газетасында иштеген. Дал ушул мезгилде анын котормочулук өнөрү да ачылган. Атап айтканда ал М. Горькийдин «Эне» романын жана «Менин университеттерим» өңдүү повесттерин да которгон. Ал эми М. Дөгдүровдун коомдук-саясий кызматтарга которулуп, өмүрүнүн аягына чейин ошол чөйрөдө иштеши кандайдыр бир дең-

гээлдe аны адабий чыгармачылыктан жана сындан оолак-таткан.

Айтор эмнеси болсо да ал өмүрүнүн аягына чейин адабий сындын айдыңына кайра кайрылып келген эмес, реалдуу мүмкүнчүлүктөрү болуп турса да тээ илгери жараткан макалаларын, рецензияларын топтоштуруп өзүнчө жыйнак катары жарыкка чыгаруунун камын көрбөптүр.

Арийне, М. Дөгдүровдун ысымы жана анын жараткан айрым сындык тажрыйбалары кай бир адабиятчылык максаттар менен кызыкчылыктардан улам кыргыз окумуштууларынын эмгектеринде үзүл-кесил эскерилип келет. Асыресе, мындай аракеттердин айрымдарын Б. Керимжанова, К. Артыкбаев, К. Асаналиев, К. Даутов, К. Байжигитов сыяктуу адабиятчылардын тарыхый-адабияттык макалаларында, А. Сопиев, Б. Акунов өңдүү журналисттердин калемдештик жана замандаштык эскерүүлөрүнөн жолуктурууга болот. Анын сын мурастары улуттук адабий сыныбыздын кандай абалда көз жарганынан, методологиялык жана методикалык изденүүлөрүнөн, талдоодогу карманган принциптеринен, чеберчиликтин сырларын өздөштүрүү кыймылынан, жанрдык жана стилдик, поэтикалык өз алдынчалыктарынан, деги эле ошол 20-30-жылдардагы сынчыл пикирдин коомдук турмуштун тарыхынан алган ордунан жетиштүү кабар бере алат.

М. Дөгдүров адабий-көркөм сындын босогосун «Ленин тууралуу» (Эркин-Тоо, 1927, 14-апрель) аттуу чакан рецензиясы менен аттады. Көрүнүп тургандай калемгердин «тырмак алды» болгон бул сынчыл тажрыйбасы өзүнүн курбалдашы, ошол кездеги көркөм адабиятка жаңыдан аралаша баштаган жаш акын Аалы Токомбаевдин Ташкен калаасындагы Орто Азия басмасынан 1927-жылы жаңыдан жарык көргөн «Ленин тууралуу» аттуу тунгуч поэтикалык жыйнагына арналган. Бардыгы болуп он алты ырдан куралган бул китепче жаш акындын жеке чыгармачылыгындагы ири адабий окуя гана эмес ошону менен бирге жаңы нукта телчиге баштаган жалпы кыргыз адабияты үчүн да маанилүү көрүнүштөрдүн биринен болуп саналган. Анткени акындын бул жыйнагына чейин профессионалдык жазма адабиятыбыздын айдыңында мын-

дай мүнөздөгү китептердин жарык көрүп, окурмандардын колуна тийгени саналуу эле.

А. Токомбаевдин тунгуч ырлар жыйнагы бекер жеринен «Ленин тууралуу» деп аталган эмес. Себеби китепке кирген он алты ырдын дээрлик бардыгы Ленин жөнүндө жазылган. В.И.Лениндин ишинин, окуусунун тууралыгына, революциялык идеялардын келечектүүлүгүнө, өлбөстүгүнө өз башындагы бөркүндөй бекем ишенген жаш акын анын дүйнөдөн капилет кайтышын моралдык жана психологиялык жактан ушунчалык зор кабыл алып, кайгы деңизине катуу чөмүлгөндүктөн жана өзүнө өзүн нукура «пролетарчыл акын» катары көрсөтүүгө бүт дитин, мүмкүнчүлүгүн жумшаган жаш акындын жамакчылык деңгээлден туруп жараткан саясий лирикаларынын маани-мазмуну, образдык-поэтикалык иштелиш жагдайларын жаш сынчы М. Дөгдүров алгачкылардан болуп өзүнүн рецензиясында талдоого алып, баасын бычканга батынып чыккан.

Ырас, кыргыз адабий-көркөм сынынын төл башы көрүнүштөрүнө ириде талданууга алынып жаткан предметке идеялык-саясий жагынан баа берүү тенденциясы таандык болгондуктан М. Дөгдүров да андай айлампадан өз боюн окчун кармай алган эмес. Анан кантсин, мезгил тарабынан кырынан коюлуп жаткан мындай «пролетарчыл» милдетти аркалаш үчүн барыдан мурда тигил же бул автордун коомдук позициясын, идеялык көз караштарынын, ал жараткан образдардын, мотивдердин саясий жагынан канчалык тууралыгын методологиялык бекем принципке айландырып турган чакта адабий сынга жаңыдан аралашып жаткан жаш сынчыдан башкача көрүнүштү күтпөш керек эле. Ошол себептен ал «Аалынын ырларынын саясий маңызы жагынан жаңылыш жерлери бар... Аалынын бул китепчеси бул бойдон турса, чынында көп пайда бербейт» деп жазат жогоруда аталган рецензиясында.

Жаш сынчынын бүйүрүн кызытып, акын менен идеялык жана саясий жагынан макул болбой, анын коомдук позициясына шектүү жана ишенбөөчүлүк менен каратып жаткан жагдай акындын Ленин тууралуу ырлар циклерине фольклордук, атүгүл диндик кайрыктар менен элестер, мифологиялык түшүнүктөр менен каражаттар кирип

кеткендигине барып такалат. Көркөм адабияттын идеологиялык кыраакы сынчысы экендигин жана жаңы мүнөздөгү адабий туундулардын идеялык-саясий деңгээлин аныктагыч, анын алдынкы үлгүлөрү үчүн күрөшкөн жоокерлигин А. Токомбаевден кем далилдегиси келбеген М. Дөгдүров В. И. Лениндин образы фольклордук-диндик элестердин күүсү менен күчкө салынып жазылгандыгын, анын «өлбөс-өчпөс» окуусун «инжил, забур, куран» сыяктуу диний канондор менен катар коюга такыр болбостугун чын пейлинен төгүндөгүсү келген. Ошентип, рецензияда акындын саясий лирикалары «таптык позициядан» гана каралат жана ошол ыңгайдан баа алат. Ал эми жыйнакка киргизилген чыгармалардын көркөмдүк жана формалык маселелери туурасында жетиштүү түрдө сөз болбойт. Жалпысынан жыйнактын идеялык наркы сынчы тарабынан жараксыз деп табылат.

М. Дөгдүров өзүнүн алгачкы рецензиясында А. Токомбаевдин поэзиясына таандык келген айрым кемчиликтерди туура көрсөткөн жана өзү да бир беткейликтен арыла алган эмес деген чолок жыйынтык менен четке чыга берсек болор эле. Андай кескин бүтүм кылышка ошол таптагы рецензия жазылган кырдаал жана жаш сынчынын керт башына, тагдырына тиешелүү айрым учурлар мүмкүнчүлүк бербей жатканын ачык айтып коюу жөн. Мына ошол себеп-натыйжалардын катышында чечмелеп берүү тунгуч рецензиянын тарыхый-адабияттык маанисин жана анын авторунун улуттук адабий сындын башатындагы ээлеген ордун толугураак элестеткенге жарамдуу деп ишенебиз.

Көркөм адабияттын саясий-социалдык спецификасы жана коомдук-турмуштук жана эстетикалык функциялары туурасындагы түшүнүк-элестери белгилүү даражада ойгонуп, өз алдынча жөнүгө баштаган, оригиналдуу мүнөздөгү адабий туундуларды жаратуу боюнча кадимкидей тажрыйба топтоп, ал кездеги абройлуу деп эсептелинген Ташкенттеги Орто Азия Коммунисттик Университетин аяктап калган жаш акынга идеологиялык жагынан олуттуу сес көрсөтүп, чыгармаларынан саясий айып таап, анын көркөм өнөрканасына сынчыл чалгын жасап, анын сын официалдуу түрдө басма сөз бетинде тайманбастан ту-

руп жарыя айтууга батынып олтурган жаш сынчы М. Дөгдүров ким эле деген орчундуу суроо кабыргадан коюлары турган иш. Ырасын айтыш керек, кыргыз рецензиясынын чыйырына жаңыдан из салып жаткан жаш калемгер ошол тапта чыгармачылык жактан али борбую ката элек, атүгүл Ташкент сыяктуу чоң калаалардагы жогорку окуу жайын мындай кой, ушу турган Пишпектеги педтехникумга да кабыл алынбаган жөн гана турмуштук ыңгайлуу кырдаалдардан улам «Эркин-Тоо» газетасынын редакциясында убактылуу иштеп калган кыргыз жаштарынын бири эле.

Бул туурасында М. Дөгдүров өзүнүн «Унутулгус күндөр» деп аталган автобиографиялык очеркинде мындайча эскерет: «1926-жылы август айынын аягында мен да окуу издеп Фрунзеге келдим. Мен Фрунзедеги педагогиялык техникумга кирүүнү эңсеген элем. Бирок техникумда орун жок деп албай коюшту. Окууга өтө албай калгандан кийин «Эркин-Тоо» газетасынын редакциясында иштей баштадым».

М. Дөгдүров мына ушул редакцияда эки жыл чамасында иштеп туруп, адабий чөйрөдө окурмандардын көңүлүн өзүнө бура алган «Жаманбай» аттуу аңгемени, «Чалкан чакандар» деген кыска комедиялык пьесаны, «Ленин тууралуу» деген аталыштагы рецензияны, «Шектүү шекинет» аттуу полемикалык-сындык макаланы, «Жазуучуларыбыз тууралуу» деген обзордук макаланы жарыялап адабият чөйрөсүнө аралашып, өзүнө жараша коомдук, чыгармачыл аброй күтүүгө жарап калган чагында гана М. Дөгдүровго 1928-жылы күзүндө адегенде Тверь шаарындагы жумушчулар факультетинен, кийинчерээк 1930-жылдан тарта Москвадагы жумушчу адабият факультетинен жогорку филологиялык мүнөздөгү билим алууга мүмкүнчүлүк түзүлөт. Айтылган бул фактылар айныксыз күбөлөп тургандай М. Дөгдүров өзүнүн прозалык, драмалык жана ириде сынчылык шык-жөндөмүн атайын жогорку маалыматтар адистигине ээ болбостон туруп эле адабият чөйрөсүнө таанытууга жетишкен.

Профессионалдык атайын камылгасын тиешелүү деңгээлде өнүктүрбөй туруп эле М. Дөгдүровдун мындай ошол мезгил үчүн олуттуу көрүнгөн адабий көрүнүштөрдү жара-

тып жиберилинин сыры эмнеде? Көрсө, М. Дөгдүровдун адабияттын тигил же бул жанрлары менен эртерээк шугулданып, тайманбастан туруп ички дымагы күчтүү рецензия, полемикалык жана обзордук, проблемалык макалаларды жазып жиберилинин себептери бар экен. Көрсө анын адабий чыгармачылык шыгы мурдараак көрөңгөлөнүп, көркөм өнөргө жакын турган кишилердин тикелей таасиринен улам эрте ойгонуп, эстетикалык туюмун редакцияда иштеп калганга чейин эле өз алдынча тарбияга салып, өзүнчө камылгаларды көрүп жүргөн экен. Андай жыйынтыктарды чыгарууга жем таштаган маалыматтарды М. Дөгдүровдо жогоруда эскерген «Унутулгус күндөр» аттуу көлөмдүү очеркинен жана Кыргыз Республикасынын маданиятына эмгек сиңирген ишмер Б. Акуновдун «Бир сырдуу, көп кырдуу инсан болгон» деген (Кыргыз Туусу, 1991, 30-31-март) юбилейлик макаласынан алууга болот.

Официалдуу документтерге таянып айтсак, М. Дөгдүров 1906-жылы азыркы Тоң районунун аймагындагы Бүркүттүн ойу деген жерде кембагалдын үй-бүлөсүндө жарыкка келген. Түндүк кыргыздар туш болгон тарыхый чоң коогалаңда эл-журт менен кошо Кытай жергесине качып барат, ал жерден ата-энесинен ажырайт. Он жашында томолой жетим калган болочок сынчы жана журналист ар кайсы оокаттуу уйгурдун колунда малай жүрөт да 1920-жылдын аягында өз жергесине кайткан качкын кыргыздар менен бирге туулуп-өскөн мекенине келет. 1921-жылдан тарта Кара-Суу айылдык башталгыч мектептен билим ала баштайт. Ошол эле жылы комсомолдун катарына өтөт. Комсомолго өтүүдө ал «Интернационалдын» кыргыз тилиндеги котормосу жоктугуна байланыштуу анын казак тилине которулган текстин үйрөнгөн. Демек болочок сынчы саясий лириканын жазма үлгүлөрү менен эртерээк таанышкан жана ага аябай таасирленген.

1922-жылы окуу жылы аяктагандан кийин мектеп мугалими Орозакун Лепесовдун жетекчилиги менен жаштардын коммунасы уюштурулган. Өзү сыяктуу жетимдер менен катар М. Дөгдүров да анын мүчөсү болуп калган. Өз мезгилинин кажыбас патриоту, ары алдыңкы жана жаңычыл педагогу, ошол эле мезгилде адабий чыгармачылык иш менен

алпурушуп жүргөн О. Лепесовдун демилгеси жана аракети менен мектеп жамааты казак тилинде Ташкентте чыгуучу «Ак жол», Алма-Атада чыгуучу «Тилши» деген басылмаларды алып турууга, анда жарыяланган адабий чыгармалар менен тикеден-тике тааныш болууга, адабий ой-сезимин белгилүү даражада өстүрүүгө мүмкүнчүлүк алышкан.

Орозакун Лепесовдун ысмын айрыкча бөлүп көрсөтүп жатканыбыздын да себеби бар. Анткени О. Лепесов 1919-1924-жылдардын аралыгында «Көмөк» («Ушкын», «Тилши»), «Ак жол» деп аталып казак тилинде чыгуучу газеталарга өзүнүн поэтикалык чыгармаларын жарыялаган жаңы типтеги профессионалдуу кыргыз адабиятынын төл башыларынын биринен болгон. Таанымал адабиятчы С. Жигитов ошол тапта партиялык мүнөздөгү оригиналдуу чыгарма жаратып жарыялагандардын ичинен «ыр жолдорун кыйла тың токуганы Орозакун Лепесов болгонун, анын өз убагындагы мезгилдүү басма сөздө беш ыры жарык көргөнүн, ал бүт бойдон саясий-агартуу дидактикасы түрүндө жазылгандыгын конкреттүү фактылардын мисалында өзүнүн «Унутулган акын» аттуу макаласында аныктап берген.

«Жарык көргөн беш ырынан башка,— деп улантат өз оюн С. Жигитов – О. Лепесовдун 36 ыры кол жазма түрүндө сакталып калган. Булардын мезгил отуна жалманбай биздин күнгө жетип келишине эң оболу кыргыз фольклорун өмүр бою ноюбай жыйнаган Каюм Мифтаков болгон. А киши О. Лепесовдун 34 ырын анын дептеринен 1922-жылы Алматыда көчүрүп, эки ырын («Кан төгүлдү», «Чын азаттык») 1921-жылы Ысык-Көлдүн Тоң чөлкөмүнөн ошо кездеги мектеп окуучусу, болочок журналист Муканбет Дөгдүровдун оозунан жазып алган». Көрүнүп турбайбы, советтик башталгыч мектепке кирип, жаңы үлгүлдөгү таалим, билим ала баштаган М. Дөгдүровго өз мугалими О. Лепесовдун чыгармачылыгы өтө катуу таасир тийгизген. Ал өз устатынын ырларын мектепке келчү казак тилиндеги газеталардан кез-кези менен учуратып турган, ал гана эмес али жарыялана элек ырлары менен да кабардар болгон. Айрымдарын өз алдынча көчүрүп алып, көкүрөгүнө бек сактап да жүргөн. Ырлардын идеялык-саясий мазмунуна айрыкча чоң маани берүүгө көнүгө баштаган.

Баса, жогоруда изилдөөчү С. Жигитов К. Мифтаковду бекер жеринен эскерип жаткан жери жок. Аны М. Дөгдүров да өзүнүн автобиографиялык очеркинде мындай деп атайы белгилеген жайы бар: «Тондо ошол кезде кыргыз элинин жомокторун жыйнап Мифтаков деген киши жүргөн. Мугалимдердин тапшыруусу боюнча комсомолецтер жомок билген кишилердин оозунан көп жомокторду жазып алып Мифтаковго бергенбиз». Адабий чыгармачылык жагынан ылымсынып, анын жараткан тажрыйбаларын көңүл тереңинде бек сактап, өзү да ошондой чыгарма жаратууга дилинде үмүт байлап жүргөн башталгыч класстын окуучуларынын биринен болгон М. Дөгдүров өз агайынын эки чыгармасын жатка айтып К. Мифтаковго жаздырганын жадынан чыгарып жиберген күндө да элдик оозеки чыгармаларды жыйноого кол кабыш эткенин моюнга ала эскергендигинде чоң маани бар.

Поэзия чарбасынын аки-чүкүсү менен жаштайынан тааныша баштаган М. Дөгдүровго О. Лепесов өңдүү устатынын алгачкы драмалык чыгармалары да анын адабият, жалпы эле көркөм чыгармачылык туурасындагы түшүнүктөрүнүн дагы кеңейишине, мазмундук жактан, арылашына жагымдуу жагдай түзүп берген. «Биз «Ачарчылык», «Сүткор» деген пьесаларды койдук – деп эскерет М. Дөгдүров. – Ал пьесалар балким начар жазылган чыгар, бирок кыргыз эмгекчилеринин революциядан мурдагы оор турмушун, бай-манаптардын зордук-зомбулугун чын сүрөттөп көрсөткөн пьесалар болучу. Ал пьесаларды койгондо кишилер көп келе турган. Биздин ырдаган ырларыбыз Улуу Октябрь революциясынын натыйжасында эмгекчилердин алган эркиндиги, тендиги, совет бийлиги, коммунисттер партиясы, Улуу Ленин жөнүндө ырлар эле... Биз койгон «Ачарчылык» деген пьеса мына ошол чыныгы болгон окуянын негизинде жазылган болчу. Пьесанын автору мектептин мугалими Орозакун Лепесов эле».

М. Дөгдүров 1924-жылы Караколдогу айыл-чарба техникумуна келип окуусун уланта баштайт. Мурдатан адабий чыгармачылык жана маданий чөйрөгө көбүрөөк шынаарлап жүргөн ага дагы кененирээк горизонттор ачылган. Техникумдун китепканасы аркылуу казак, асыресе орус клас-

сикалык адабиятынын үлгүлөрү менен жакындан тааныш боло башташы, хор жана драмалык ийримдерди уюштуруп, анын активдүү мүчөлөрүнүн биринен болушу, студенттердин демилгеси менен «Жаш тилек» аттуу кол жазма түрүндөгү адабий журнал чыгарууга катышкандыгы, М. Элебаев, М. Токобаев, Ж. Турусбеков өңдүү жаш калемгерлер менен бирге болуп, чогуу тарбияланышы М. Дөгдүровдун адабий турмушундагы маанилүү этаптардан болуп калган.

Бул ырааты менен келтирилген мисалдар далилдеп турган сыңары М. Дөгдүров өзүнүн алгачкы рецензиясына чейин адабий филологиялык чоң мектептин даярдыгынан өткөн эмес. Ал өзү аралашкан адабий чакан чөйрөнүн таасиринен жогору көтөрүлө албаган. Адабияттагы нукура жана жалган көркөм-эстетикалык нарктар, алардын айырмаларын аныктоочу методологиялык принциптер, талдоонун ыкмалары жана каражаттары туурасындагы көз караштары калыптанбаган, чыгармачыл баралы жагынан үйрөнчүк деңгээлде турган. Бирок анын улуттук адабий жана журналистикалык кадрларынын каймагы топтолгон «Эркин-Тоо» өңдүү газетанын редакциясында иштеп калуусу чыгармачылык жаңы чөйрөгө туш болушу жана анын жагымдуу таасирлери анын адабий көз караштарынын жазма түрүндө айтылышына шыкак берген. Жалаң гана саясий-агартуучулук багыттагы чыгармалардын таасиринде калыптана баштаган М. Дөгдүров А. Токомбаевдин алгачкы жыйнагына башкача өңүттөн мамиле кылып, ошол позициялардан баа беришке чамасы чак эле.

Жаш сынчы өзүнүн рецензиясын атоо, ага тема коюу маселесине келгенде кыйла жупуну, атүгүл тажрыйбасыздык кылганын көрүүгө болот. Эгерде А. Токомбаевдин поэтикалык жыйнагы дал ошол турган турпатында «Ленин тууралуу» деп аталса, ал эми М. Дөгдүров да өз рецензиясын дал ошол турушунда «Ленин тууралуу» деп атаган. Бирок канткен менен жаш сынчынын кыргыз адабий турмушуна мурда мүнөздүү эмес келген жанрга б.а. рецензияга жүрөксүнбөстөн туруп өзүнчө чыйыр салышы маданий турмуштагы көрөсөн окуялардан болуп калган.

Экинчи жагынан, М. Дөгдүровдун сынында көркөм чыгарманы окуучулук деңгээлде кабыл алуу жана өздүк

жеке сезим-туюмга таянып таразалоо салты күчтүү болду. Ошондуктан М. Дөгдүровдун сын тажрыйбасында кашкайып көрүнүп тургандай адабий туундуларды теориялык жана практикалык жагынан иликтеп өздөштүрүү, көркөм эстетикалык наркын илимий негизде бычуу эмес, ага саясий жана идеялык өкүм чыгаруу ниети басымдуулук кылган. Чынын айтыш кажет, ал эми мындай сапат ошол топтогу, улуттук адабий сын майданына аралашып жүргөн калемгерлерибиздин дээрлик бардыгына таандык эле.

20-жылдардын ичинде басма сөздүн кудуретине, анын саясий жана идеялык багытына, өзгөрткүч жана багыттагыч күчүнө ченемсиз ишенүү тенденциясы жашап турган маалда М. Дөгдүровдун жеке чыгармачылык демилгесинен улам жаралган адабий сындык жанр рецензия экинчи бир сындын жанрдык формалардын улуттук кыртышта көз жарышына түрткү берди. Атап айтканда жаш сынчынын калеминен жаралган материал адабий коомчулуктун арасында резонанс туудуруга жетишкен. Ошондон улам жаш сынчынын көз караштарына макул болбогон А. Токомбаев чычалаган кыяздагы «Сынчыга жооп» (Эркин-Тоо, 1927, 15-май), андан көп өтпөй акынды ар тараптан колдоого алган жаш сынчы К. Рахматуллиндин «Сынчыларга жооп» (Эркин-Тоо, 1927, 11-август) аттуу талаш-тартыштуу макалалары жарыяланган. Өзүнүн позициясын коргоого, оппоненттерине ишенимдүү жооп кайтарууга аракеттенген М. Дөгдүров полемикалык макала жазуу өнөрү менен белгилүү деңгээлден кабары бар экендигин өзүнүн «Шектүү шекирет» (Эркин-Тоо, 1927, №62) аттуу макаласы аркылуу көрсөтүүгө жетишкен.

Башта чыгармачылык жактан атаандаштыкта, адабияттын идеялык-көркөмдүк проблемаларына эки башка позицияда жүрүшкөн А. Токомбаев менен М. Дөгдүровдун мамилеси 30-жылдан тарта жашы жагына оогон.

Акындын поэтикалык изденүүлөрү, өнөрканасынын жекечелик белгилери, чеберчилиги туурсында М. Дөгдүров позитивдүү маанайдагы бир катар сын макалаларын жазган. Атап айткан ал А. Токомбаевдин 1932-жылы басмадан чыккан «Эмгек гүлү» жыйнагына баш сөз жазат, андан соң В. Власов менен авторлоштукта «Акын-большевик» (Советс-

кая Киргизия, 1933, 6-апрель) ага удаа эле кыйла көлөмдүү келген «А. Токомбаевдин чыгармалары жөнүндө» (Кызыл Кыргызстан, 1933, 12-апрель) аттуу макалаларын жазган. Бул тажрыйбаларда А. Токомбаевдин сүрөткерлик дүйнөсү башка акындар үчүн чыгармачылык ориентир, саясий-идеялык жагынан, көркөмдүгү боюнча үлгү тута тарган эталон катары көрсөтүлгөн. Азырынча анын А. Токомбаев жөнүндө жазган соңку макаласы адабий-көркөм сыныбыздын ошол учурдагы мүнөзүнөн, абалынан, методологиялык жана методикалык чен өлчөмдөрүнөн, адабий туундуга мамиле кылуунун типтүү мисалы болуп бергенге жарайт.

Бул макала анын А. Токомбаевдин поэзиясы жөнүндө буга чейин басма сөз беттеринде жарыя айтылган ойлору менен пикирлеринин жыйындысы катары көрүнөт. Анткени автор акындын буга чейинки жарыяланган поэтикалык жыйнактары тууралуу илгери-кийин айткан көз караштарын белгилүү өлчөмдө кайталаган. Ырас, ал акындын адепки «Ленин тууралуу» жыйнагы тууралуу саясий жагынан так кесе айткан пикирлеринен жанбайт. Алардагы кемчиликтер астыртадан учкай эскертилегени менен А. Токомбаевдин кийинки «Атака» жана «Эмгек гүлү» жыйнагына кирген саясий-агартуу жана граждандык лирикалары идеялык жагынан мыкты чыгарма катары мүнөздөлөт.

Ырас, М. Дөгдүров адабият фактыларына таптык позициядан туруп баа берүүнү, сүрөткердик талантын ошол принцип катары кармаганды аң-сезимдүү түрдө жүргүзөт. Ал үчүн марксизм-ленинизмдин окуусун пропагандалагандардын эмгектерине, партиянын чечимдерине таянат. А. Токомбаевдин поэзиядагы изденүүлөрүн дал ушундай призмдан карап келип ал мындай деп жазат: «1928-29-жылдардан тартып акындын жазгандарын алсак акында чоң бурулуш болгондугун, улам кийинки чыгармаларында темаларын тар албай кең алып жазгандыгын, мазмунунун көркөмдүгү жагынан аябай оңолгондугун жана жыл санап өскөндүгүн көрөбүз. Акындагы ал бурулуш жана өскөндүк кайсы дегенде биздин өлкөбүздөгү курулуп жаткан улуу социалдык курулушунун чындыгын, жетишкендиктерин көркөм чыгармалары менен ачык, айкын кылып көрсөткөндүк: «Акын биздин өлкөдөгү социалдык курулушунун жетишкендиктерин гана

сүрөттөп көрсөтүүчү сүрөтчү эмес, ал социалдык курулуштун жетишкендиктерин, жеңиштерин чыңоого, партиянын алдында турган милдеттерди аткарууга эмгекчилер көпчүлүгүн уюштурууга үндөгөн-үгүттөгөн үгүтчү, уюштуруучу. Сынчы тарабынан келтирилген мисалдар дал ушул ойлорду бекемдөөгө жана иллюстрациялоого баш ийдирилет.

А. Токомбаев жогорудагы сөз болуп жаткан жыйнактарында өзүн формалык жактан изденген акын катары да көрсөткөн эле. Тилекке каршы анын чыгармаларынын эркин ыр формасында жазылышы, анын оң жана терс көрүнүштөрү, поэтикалуулугу, жанрдык өлгөчөлүгүн, сөз менен иштөө маданиятына байланыштуу маселелер тууралуу сынчы эч кандай сөз кылган эмес. Негизинде М. Дөгдүров кыргыз сынчыларынын ичинен Токомбаевтаануу ишине негиз салгандыгы менен өзгөчөлөнүп турат.

Адабий-көркөм чыгармаларга саясий-идеялык жана таптык позициядан туруп мамиле кылуу, алардын наркын ушундай чен-өлчөмдөр менен баалоо болуп көрбөгөндөй өөрчүп, ал рухий турмуштун мазмунун жана формаларын аныктап турган дал ошол 30-жылдардын ичинде «пролетарчыл» жана «улутчул-буржуазиячыл» акын-жазуучулар» деп жасалма бөлүштүрүү адабий практикадан орун алган. Жаңы типтеги профессионал адабияттын пайдубалын түптөө менен алек болуп жатышкан чыгармачыл интеллигенциянын алгачкы муунуна бул көрүнүш сөзсүз негативдүү таасирин тийгизбей коймок эмес. Мына ошол муундун өкүлү катарында анын алдыңкы сабында жүргөн, таланттуу сынчы катарында өзүн көргөзүп келген М. Дөгдүров мындай окуялардан четте калышка эч мүмкүн эмес эле. Аны сынчынын «Акын, жазуучуларыбыз жана көркөм адабиятыбыз тууралуу» (Чабуул, 1931, № 2), «Кеңеш адабиятын жогорку баскычка чыгаралык» (Коммунист, 1933, № 5-6) жана «Тыныстануптун тазалоосунда» (Кызыл Кыргызстан, 1935, 22-февраль) аттуу макаласынан көрүүгө болот. Бул сын тажрыйбалар жанрдык формасы жагынан ар түрдүү болгону менен анын духу жана пафосу бар. Анда сынчынын К. Тыныстанов, С. Карачев, Ш. Көкөновго, Б. Кененсаринге чыгармачылык жагынан койгон саясий жана идеялык, таптык айыптары улам кийинки макалада

өөрчүтүлөт, мурдагы ойлор кайрадан вариацияланганына карабастан кайрадан баса белгиленет. Маселен ал өзүнүн «Акын, жазуучуларыбыз жана көркөм адабиятыбыз тууралуу» деген макаласында проблемаларды бир нече топко бөлүштүрүлөт да анын биринчи пункту менен «Касым менен Сыдыктын жазгандарынын идея жактары кандай эле? деген суроо коёт да акындын мурдатан адабий сында дембе-дем сөз болуп кел жаткан «Алашка», «Калемге» ырларын жана «Жаңыл Мырза» поэмасындагы жыйырма сап ырды дагы бир ирет мисалга тартат. Мына ушундай талдоодон соң М. Дөгдүров анын авторунун саясий деңгээли, таптык позициясы, чыгармачылык изденүүлөрүнүн багыты туурасында мындай деген бүтүм чыгарат: «Касымдын абалкы жазгандары пролетариат табынын идеясына каршы келди. Тап жигин айрып, ачык айткан жок. Касым жалпы кыргыз улуту деп ырдады. Улуттун байлары, манаптары, бектери, бийлерин жогору көтөрүп, «Кыргыздын өткөн эски күнүн, эски турмушун мактады».

Арийне, М. Дөгдүровдун сынчыл мурастарында орун алган мындай көрүнүштөрдүн объективдүү себеби бар эле. Ал үчүн калемгерди күнөөлөгөнгө да болбойт. Анткени 20-30-жылдардагы көркөм адабияттын, адабий сындын тарыхый жагынан калыптанышы ушундайча мүнөз күткөн кырдаал, ошондой мамиле жасоону суранып турган. Бул драмалуу мезгилде адабий практикага келип кошулган ар бир акын-жазуучу же сынчы өзүн «пролетарчыл» калемгер экендигин ар тараптуу көрсөтүшү зарыл эле. Демек, чыгармачылык интеллигенциянын өкүлдөрүнүн арасында өзүн «пролетарчыл» экендигин далилдөө үчүн өзгөчө «мелдеш» жүргөндүгүнүн натыйжасы катарында кароого болот.

М. Дөгдүров 30-жылдардын ичинде жандуу адабий практикада орун алып жаткан көрүнүштөргө дыкаттык менен баам салып, ага келип кошулган маанилүү кубулуштар туурасында өз көз карашын билдирип турган. Акын «Сыдыкбековдун китеби жөнүндө» (Кызыл Кыргызстан, 1938, 12-декабрь) жана «Ажал ордуна» (Кызыл Кыргызстан, 1939, 6-март) аттуу рецензиялары өзүнүн мазмуну, талдоолору жана жыйынтыктарынын даражасы боюнча 30жылдардын аягындагы маанилүү көрүнүштөрдөн болуп саналат.

М. Дөгдүровдун Т.Сыдыкбековдун «Кең-Суу» романы жөнүндөгү рецензиясындагы алгылыктуу көрүнүштөрдүн бири мында: көркөм чыгарманын эстетикалык күчүн, мазмунун аныктап берүүгө келгенде теориялык-илимий жол жоболорго тикелей бир жактуу мамиле эткенине карабастан, сынчынын өз концепциясын иштеп чыгууга болгон далалаты, рецензия жанрынын структурасын жаңыртууга болгон аракетин бар экендигин байкайбыз. Маселен ал өз рецензиясын кыйла чыйрак, илимий жүк көтөрүп турган, автордун сынчылык жөндөмүнөн, маданий даярдыгынан кабар берген төмөнкү саптар менен аяктайт: «Күндөлүк турмушта көзгө көрүнгөндөрдүн баарын фотография сыктуу көрсөтүү – бул көркөм адабиятта чындыкты туура көрсөткөндүккө жатпайт. Чындыкты туура көрсөтүү художниктен коомдук өнүгүүнүн закодорун тарыхый-перспективаларды, умтулууларды түшүнүп билүүнү жана мүнөздүү типтерди түзүүнү талап кылат. Чындыкты анын революциялык өнүгүшүндө айкын-ачык көрсөтүүнү талап кылат. Жазуучулар мына ушуну жакшы билүүлөрү тийиш».

Мындай теориялык-адабияттык олуттуу көз караштарды конкреттүү чыгарманы талдоо учурунда чагылдыруу, аны методологиялык негиз кылып алуу үчүн сынчыда чоң даярдык, маданий камылга, бекем эрудиция керек кылынат. Бул жагынан алганда М. Дөгдүров өз калемдеш-замандаштарына салыштырмалуу алдыда эле. Борбордон билим, тарбия алуу, тынымсыз окуп изденүү анын макалаларына теориялык-илимий жагынан өзүнчө ажар тартуулап турган. Анын мындай сапаты «Социалчыл реализм тууралуу» (Кызыл Кыргызстан, 1934, 21-апрель) аттуу макаласынан ачык байкалган. Бул илимий мүнөздөгү проблемалык макала улуттук негиздеги адабият теориясынын алгачкы карлыгачы эле.

М. Дөгдүров сынчылык ишмердүүлүктөн соң журналистик кесипте көп жылдар алпурушкандыктан ал окурмандарга «Азия өлкөлөрүндө» (1958) жана «Айкын жол» (1969) аттуу жол очерктерин, автобиографиялуу чыгармаларын да калтырып кетти.

ЖАКИШЕВ ӨМҮРКУЛ

(1909–1978)

Кыргыз адабиятынын алгачкы муунуна кирген сынчы жана адабиятчы Ө. Жакишев азыркы Кант районунун Үч-Эмчек айлында туулган. Балдар үйүндө тарбияланып, кат сабатын ошол жерден ачып, кийин Фрунзедеги Борбордук педтехникумда, андан соң Москвадагы Редакциялык – басма институтунда (1931–1934) билим алган. Ал Кыргызстан Жазуучулар Союзунда, басмаканада, Илимдер академиясынын «Манас» секторунда иштеп жүргөн. 1940-1949-жылдарда Ө. Жакишев Кыргыз ССР Министрлер Советинин алдындагы искусство иштери боюнча башкарманын начальниги кызматын аткарган. Чыгармачылыгын 30-жылдарда баштаган. «Т. Молдогазынын ырлар жыйнагы» («Чабуул», 1932, № 1–2), «Поэзия сапаттуу болсун» (Кызыл Кыргызстан, 1934, 23-август), «Адабият сыны тууралуу» (Кызыл Кыргызстан, 1935, 4-апрель) сыяктуу макалалары адабий сындын калыптануу мезгилинде жаралган. Ал ошол учурда эле сынга жана сынчыларга туура талаптарды койгон. Мисалы, сынчылыкты атайын кесип кылган адамдар болуу керек, аларды өстүрүү жана тарбиялоо үчүн өкмөттүк атайын камкордук талап кылынат. Ал эми сынчылар өздөрүнүн теориялык билимин арттыруу үчүн такай аракет жасашы кажет.

Ө. Жакишевдин адабий-сын макалалары негизинен үч чоң багытта жазылган: «Манас» эпосу, эл акындары жана совет доорундагы акын-жазуучулар туурасында. Биринчи, улуу эпосубузга анын киришип калган себеби 1937-1940-жылдардын аралыгында ал наркомпростун Тил жана жазуу институтунун алдындагы «Манас» бөлүмүн-

де илимий кызматчы болуп иштеген. Ошол аралыкта бул улуу мурасыбыз тууралуу бир нече макаласы орус тилинде жарык көргөн. Мисалы, «Манас» (Советская Киргизия, 1938, 24-март), «Кыргыз элинин улуу чыгармасы» (Советская Киргизия, 1938, 23-октябрь, В. Мозольков менен бирге), «Манасты» жазып алуунун тарыхы жана манасчылар (Советская Киргизия, 1938, 8-февраль, В.Мозольков менен бирге), «Элдин эпосу» (Известия, 1939, 18-май), «Манас» эпосу (Киргизстан (альманах), № 1, 1940).

1947-жылы орус тилинде «Манастын» «Чоң казат» аттуу бөлүмү басылып чыгып, ага баш сөздү Ө. Жакишев менен В. Мозольков жазышкан. Согуштан кийинки жылдардагы чоң «дүрбөлөндө» ушул текст жана баш сөздүн авторлору да сынга алынган. Ө. Жакишев «Манас» эпосунун негизги варианттары жөнүндө» (Кызыл Кыргызстан, 1952, 18-май) аттуу эпостун элдүүлүгүнө арналган талкуу мезгилинде жазылган макаласында Сагымбай Орозбаковдун вариантын «хандык-феодалдык» эпос деп жарыялайт. «С. Орозбаковдон эпостун тексттин жаздыруу иштерине буржуазиячыл-улутчул интеллигенциялар «жетекчилик» кылымыш болуп, жомокчулардын чыгармачылык өнөрүнө орой түрдө кийлигишүүнүн аркасында ар түрдүү «тарыхый консультациялар», «акыл айтуулар» менен эпоско «панисламисттик», «пантүркисттик» жана башка элдердин өзүнчө жашашына коркунуч туудуруучу агрессивдик жат идеяларды киргизгендигин айта кетүү керек» деп жазат Ө.Жакишев аталган макаласында. Бул сөздөр эмнеге таянып айтылды экен деп иликтеп көрүү үчүн «Манасты» жазган Ы. Абдырахмановдун эскерүүсүн кайра окудук. Анда мындай фактылар бар экен: «1925-жылдын март айында Сагымбай экөөбүздү Ташкенге илим-изилдөө институтуна чакырып барып, 10 күнү турдук. Ташкенде Арабаев Эшеналы, Сыдыков Абдыкерим, Тыныстанов Касым, Токбаев Турдалы, Тойчунов Ыбырай бар экен. Булар Сагымбайдын «Манас» жомогунун жайын айттырып, же кара сөз менен айттырып бир да угушпады... Арабаев Сагымбайды каарып: «Иттин тезеги дары десе, дарыянын башына чыгат» деген ырас го. Сагымбай билген «Манасыңды» тез жаздырып бүтүрсөңчү, болбосо сотко беребиз» деди. Тыныстанов: «Саке, Сиздин

жаздырган «Манасыңыз» өзбекче болуп калыптыр... Ошондо Сагымбай катуу ызаланды». «Сагымбай экөөбүз кыйла кагуу жеп алып, кайта келип, Кочкордо Сагымбайдын үйүнөн «Чоң казатты» жаздык.

Сагымбай баштагыдай көөндөнбөй, мен жалынып, ары жак, бери жагына чыгып жатып айттырып жаздым. 1926-жылы «Манасты» жазып бүттүк. «Чоң казаттын» урушун, Манастын өлүмүн эң тар жаздырды. Мен канчалык жабышып айтсам да, «билгеним ушул» деп болбоду».

Биз эми Ө. Жакишевдин жазганы менен Ы. Абдырахмановдун айткандарын салыштырып, анан бир бүтүмгө келелик. Сынчы, албетте, ошол мезгилдин агымы менен кетип, «улутчул интеллигенцияга» жок жерден кошумча көө жаап жатат, анткени саналган адамдар менен манасчынын пикирлери келишпегендиги молдокенин сөзүнөн ачык эле көрүнүп турат. Ал Ташкенден таарынып келди, андан кийин «Чоң казатты» көңүлдөнүп да айтып берген жок. Демек, «пантүркисттик», «панисламисттик» идеялар «зордук» менен кирбей эле «Манастын» өзүндө бар, анткени «Сагымбай динге ар кимди көп үгүттөй турган» (Ы. Абдырахмановдун сөзү) динчил адам болгон. Анан да фантазиясы күчтүү экен, кезегинде эргип айтып жатып, негизги канондук тексттен чыгып, кошумчалар да киргизип жиберген. Ошону байкаса керек, Тыныбек манасчы ага «Сагымбай, сен «Манаска көп кошумча кошпой, нак айт» деп эскерткен экен.

Ө. Жакишев «Манас» эпосунун варианттары» жөнүндөгү макаласында «Чоң казат» китебине жазган баш сөзүндө Сагымбайдын вариантынын реакциячыл экендигинин «бетин ача албай» ката кетиргендигин моюнга алып келип мындай деп жазат: «Эпостун Сагымбайдан жазылган варианты бурмаланган, элге каршы, тарыхка каршы берилгендигинен басып чыгарууга жарабайт».

Биздин сынчыбыз «вильгаризаторлордун» тизмесине эмнегедир учурунда илинбей калыптыр. Бирок анын жогорку оюн бир топ мезгилге чейин (Сагымбайдын китеби чыккандан кийин дагы) А.Токомбаев, М. Мамыровдор колдоп жүрүштү. Азыр эми заман бөлөк. Ө. Жакишев тирүү болсо сөзсүз мурдагы пикирин өзгөртмөк.

Ө. Жакишев эл акындары Токтогул, Тоголок Молдор жөнүндө убагында бир канча макаласын жазган. Мында көңүл бура турган маселе дагы эле өз дооруна байланыштуу объективдүү түрдө кетирген кемчилдик тууралуу. Ал кезде аталган эки демократ акындарыбыз жөнүндө сөз жүргөндө дароо эле аларды «заманчылар» Калыгул, Арстанбек, Кылычтарга карама-каршы коюп, кийинкилерин: «консервативдик, реакциячыл агымдагы акындардын турмушка көз караштары өткөндү көксөп, ошол учурдагы уруучулук-феодалдык мамиленин бузулушун каалабастан, анын бир калыпта сакталып калышын каалаган. Алар феодалдык-уруучулук мамилелерди «кой үстүнө торгой жумурткалаган» заман катарында ылгый идеализациялоонун үстүндө болушкан. Прогресске жасалган ар бир кадамды «зар замандын» жана «тар замандын» белгиси катарында ырдашкан» деп даяр, күзөтчү сөздөр менен тилдей баштагандардын бири ушул Ө. Жакишев болгон.

Токтогул да, Тоголок Молдо да өз заманында эмгекчи калкка жакын болуп, бийлөөчүлөрдү көптөгөн чыгармалары менен ашкерелегендигин башкалар сыяктуу эле Ө. Жакишев да маалымдаган, айрым ырлардан мисалдар келтирип далилдеген. Коюлган илимий проблема, терең талдоолор болбосо да мындай кабар берүүчү портреттик макалалар өз мезгили үчүн керек эле. Ал эми совет доорундагы адабиятка келгенде Ө. Жакишев жазган рецензияларында талдоого алган чыгармаларга объективдүү баа берүүгө аракеттенген. Ушул жагынан эки макаласы мүнөздүү мисал болуп бере алат. Анын бирөө 1939-жылы басылып чыккан (Советтик адабият жана искусство, № 3) «Каныбек» деп аталган макала. Мында «Каныбек» романынын биринчи китеби талдоого алынып, бир катар адилеттүү дооматтар коюлган. Эң негизгиси, ал көп жерлеринен эпостук чыгармаларга окшоп кетет, бирок аны ошол маркага толук туура келтирүү да кыйын. Кыскасы, дейт ал, эпос менен реалисттик чыгарманын орто жеринде «арабөк» калган. Мунусунда ал роман жөнүндөгү азыркы сындардын негизги өзөгү байкалат, б.а. К. Асаналиевдин аныктамасы боюнча ал «жомоктон реализмге өтүүдөгү көпүрө» сыяктуу. Чыгарманын башкы каарманы Каны-

бектин образы жомоктогудай апыртылып берилгендигин Ө. Жакишев биринчилерден болуп айткан. Каныбекте эң мыкты сапаттар бар: ал обончу, ырчы, комузчу, чечен, балбан. Эл күлүк аттар менен улак тартса, ал өгүз менен эле эч кимге улакты алдырбайт. Каныбекке «отко салса күйбөгөн, сууга салса чөкпөгөн» деген мүнөздөмө илгери ушул макалада эле берилип, анан эл оозуна лакап катары таралып кетсе керек. Сынчы Каныбектин эчен кыйын кыстоолордон аман калганын эскерип, сюжетте да жомоктук элементтер көп экендигин байкайт. Мисалы, ал апасы экөө качып келе жатып, Каныбек тоодон учуп кетет, анан ал эптеп бир өсүмдүккө жармашып аман калат. Түндөсү карышкыр камайт. Качкындардын айласы түгөнүп турганда мылтык үнү жаңырып, килейген дөбөт баланын алдында сулап түшөт... Зуннахун ага өз көрүн өзүнө каздырып, көмө турган болгондо дагы бир айла болуп, аман калат.

Ө. Жакишевдин романда революционерлердин образы толук ачылбаган деген дооматына кошулбасак деле ылайык келет, анткени Каныбектин өзү да кийин революционер болуп чыгат. Романдын үчүнчү, төртүнчү китептеринде ошондой адамдар көп көрсөтүлөт.

Сынчынын экинчи макаласы «Геройлору кең көрсөтүлбөгөн повесть» деп аталып (Советтик Кыргызстан, 1952, № 12), ал К. Баялиновдун «Көл боюнда» аттуу повестин талдоого арналган. Мында жазуучу кыргыз жаштарынын согуш мезгилиндеги каармандык эмгегин сүрөттөөгө аракеттенген. Бирок повесть авторго «Бакыттагыдай» ийгилик алып келген жок, анткени ал каармандардын ички дүйнөсүн ачуунун ордуна, көбүнчө кургак сүрөттөөлөргө, отчет, информацияларга берилип кеткен. Мисалы, эки бригадандан турган комсомол жаштар кыш айларында Ысык-Көлдүн сырттарындагы жайлоого малчылар үчүн жылуу үйлөрдү, кашарларды, маданий борборду кабагым-кашым дебей, ойноп-күлүп жүрүп эле куруп коюшат.

60-жылдардан кийин Ө. Жакишев сынга аралашпай калды. Буга биринчиден, «Манас» секторунда иштеп, анын көп сандаган варианттарын окуп, убакыт таба албагандыгынан болсо, экинчиден, жаш курагы боюнча да

пассивдүү тартып калды. Ошентсе да анын кыргыз адабият таануусу менен сынында өз мезгилине жараша жүк көтөрүп, из калтыра алды.

АДАБИЯТТАР

¹ Улуу манасчы Сагымбай. – Б., 1992, 73-бет.

² Ошондо эле, 73-бет

³ Тоголок Молдо. Тандалган ырлар. –Ф.: Кыргызмамбас, 1951. – Баш сөздөн.

САМАГАНОВ ЖЭЭНБАЙ (1915–1980)

Адабий сынчы Жээнбай Самаганов 1915-жылы Ысык-Көлдүн азыркы Ак-Суу районуна караштуу Ичке-Жергез айлында туулган. Балдар үйүндө тарбияланган. Ата Мекендик согуштун катышуучусу. 1944-жылы Кыргызстан мамлекеттик педагогика институтун аяктап, СССР илимдер академиясынын кыргыз филиалынын Тил жана адабият институтунун аспирантурасында окуп, андан кийин ошол эле жерде илимий кызматкер болуп иштеп жүрөт.

Самагановдун чыгармачылыгы согуштан кийин башталган.

Согуштан кийинки жылдарда идеологиялык иште өтө бир коркунучтуу абал түзүлгөн эле. Интеллигенциянын баш көтөргөн мыкты өкүлдөрү 1937-жылдын методу менен саясий айып тагылып, куугунтуктала баштаган. Ырас, ал жаңылыштыктар бир нече жылдан кийин ачыкка чыгып, идеологиялык турмушта башкача жагдай түзүлө баштады. Борбордук партия Комитети мурда кабыл алган токтодорун кайрадан карап, негизсиз айып тагылган кээ бир искусство ишмерлерине ырайымдуу мамиле көрсөтүп, алардын иштерине камкордук көрүлүп жатты.

Большевиктер партиясынын турмушундагы чоң трагедия 1937-жана 1949-жылдар. Ал доор лениндик партиянын бетине кара көө жапты. Аны жууп тазалоо мүмкүн эмес, бир гана арга кетирилген кемчилдиктерди моюнга алып, экинчи мындай адилетсиздикке жол бербөө.

Эми ошол идеологиялык абал курчуп турган мезгилдеги Ж.Самагановдун ишмердигине кайрылып кетүү ылайыктуу.

Тазабек Саманчин 1934-жылы Москвадагы В.И.Ленин атындагы пединститутту бүтүрүп, 1938-жылдан баштап

Кыргызстандагы Тил жана жазуу институтунун аспирантурасында окуп, кийин ошол эле жерде илимий кызматчы болуп иштеп жүрөт. 1948-жылы кыргыз филологдорунун алгачкыларынын бирөө болуп, филология илимдеринин кандидаттык илимий даражасын алат. Темасы «Молдо Кылычтын чыгармачылыгы» эле. Ал киши орто мектептердин жогорку класстары үчүн арналган «Кыргыз адабиятынын очерки» аттуу китептин авторлорунун бирөө катарында «Колониялык доордогу кыргыз адабияты» деген бөлүмдү жазып, анда Калыгул, Арстанбек, Кылычтарды падышалык колонизаторлорду жектеген реалист акындар катарында мүнөздөлгөн болчу. Мына ошол китепти жана Саманчиндин диссертациясын кароолго алып, Ж.Самаганов ага саясий айыптар тагылган макалаларды жаза баштады. Анын бирөө «Саманчиндин эмгектериндеги космополитизм жана буржуазиячыл-улутчул рецидивдер» деп аталат¹. Кыргызстан КП БКнын агитация жана пропаганда бөлүмүнүн башчысы К.Каракеевдин Фрунзе шаарынын интеллигенциясынын чогулушунда жасаган докладды боюнча он эки киши жарыш сөзгө чыгып сүйлөп, алардын айрымдары Т.Саманчиндин эмгектерине асылган. Жыйындын акырында саясий айып тагылып, шылкыя түшкөн окумуштуу Саманчинге да сөз тийип, ал кемчилдигин моюнуна ала тургандыгын билдирген. Бирок бул «моюнга алуу» ага эч канча жардам берген жок. Аны пединститутта лекция окуп жаткан жеринен кармап кетишет.

Ж. Самагановдун Т. Саманчинге асылуулары анын дагы бир макаласында көрүнөт. Ал «Адабий окуу китептеринде зыяндуу идеологияга жол берилбесин»² деп аталган.

Сынчы партиялык органдар тарабынан колдоого ээ болуп, уламдан-улам адырандоосун күчөткөн. Ал өзүн бул майдандагы лидер катары эсептей баштаган. Ж.Самагановдун мындай зыяндуу ишмердиги 1946-жылкы партиялык токтомдон кийин³ эле башталган. Ал 1948-жылы «Бул фольклор эмес» деген макаласында А.Тайгүрөңовдун «Кыргыз совет фольклору» аттуу тексттер жыйнагына сын берген. Бул да түзүүчүгө саясий айып тагуучу стилде жазылган. Анда аталган китеп мурда Т.Абдумомунов тарабынан катуу сын берилгендигине карабастан, Тил жана

адабият институтунда К.Юдахин баштаган бир топтору А.Тайгүрөңовду колдоп, мактап-жактап келаткандыгын айыптайт: «Ал китеп артта калган, советтик идеяга жооп бере албаган, элге каршы ой-пикирдүү, тили тантык, көркөмдүгү жараксыз ырлар менен толгон. Жолдош Абдумомуновдун «Сырты кооз, ичи ала китеп жөнүндө» деген статьясында анын ичине катылган жараксыз ой-пикирлердин кээ бирлеринин бетин ачкан эле. Бирок, ушу кезге чейин профессор Юдахин жана институттун жетекчилери ал сынды найзанын учуна алып, китепти мактап-жактап келе жатышат».

1950-жылы 17-апрелде Кыргызстан КП БКнын бюросу «Ж.Самагановдун арызын текшерүүнүн жыйынтыгы» деген маселе карап, КирФАНдын Тил адабият, тарых институтунда сын жана өзүн өзү сыноого карата жаман ахыбал түзүлгөн кезде Ж.Самаганов аны ачык айтып, жазып партиялык органдарга жакшы жардам берген деп көрсөтүлгөн. Демек, өз мезгилинде Ж.Самагановдун аракеттери партиялык бийлик тарабынан колдоого алынып, ошонун натыйжасында ал өзүнүн демагогдук зыяндуу аракеттерин жүргүзө берген.

Мына ошол лидер сынчынын зыяндуу макалаларынын негизинде түрмөгө түшүп чыккан З.Бектеновдун эскерүүсү: «Көкөтөйдүн ашы чоң чырдын башы» болгон алиги Ждановдун доклады жөнөкөй гана сын пикир эмес, 1937-1938-жылдары Сталин өзү баштаган «Чоң казаттын» уландысы экен. «Космополит» «улутчулдар» менен күрөшүү улангандан улана берип, бизге да жетти. СССР жазуучуларынын пленумунда А.Фадеев «кыргыз адабиятчысы өзүнүн «Молдо Кылычтын чыгармачылыгы» аттуу эмгегинде улутчул ката жиберген деп салды.

Мына ошондон кийин ЦКнын катчысы Керимкул Орозалиев айланасына топтоп алган ушакчыларын биздин Кирфандын кызматчыларына айдактап тукура баштады. алты, жети жылдан бери кандидаттык минимумду бере албай келе жаткан Самаганов баштаган Нуров, Балтин, Бакеев, Бердибеков сыяктуу ушакчылар Молдо Кылычтан диссертация жакташкан Жапар Шүкүрөвго, Тазабек Саманчинге катуу чабуул коюшуп, «Националистические упражнения Шукурова» аттуу макала жазып, Самаганов,

Нуров, Балтин, Бердибековдор кол коюшуп, «Советская Киргизия» газетасында жарыялашты. Орозалиев Т. Саманчинди чакырып алып: «Кетирген саясий катамды мойнума алам» дедиртип, макала жаздырды. Ташым экөөбүздүн окуу китебизге асылып, Самаганов тетири рецензия жаза баштады. Жогорку айтылган ушакчылардын макалалары редакцияга келип түшө электе ЦКнын катчысы К.Орозалиев: «Эртең Самаганов макала алып барат, анын бир да сөзүн кыскартпай бүрсүгүнкү номерге басасың» деп газетанын ошол кездеги редактору Аскар Сопиевге буйрук берип турду... Окуу китептеринин автору болуп, ак ниет иштеп жүрүшкөн Байжиев менен Бектеновго курулай асылып, «биздин чоңдор Самаганов сыяктуу ушакчы, келжиректерге трибуна берет» деп сүйлөгөн Юдахинге Орозалиевдер «киргизский националист» деп ярлык тагышты.

Ж.Самагановдун «улутчулдукту» ураан кылып, туу кылып көтөрүп жазган бир топ макалаларынын ичинде анын «Балбай» поэмасы жөнүндө⁵ деп аталган макаласы да эсептелет. Мында да мурдатан эле көп жазып, адат болуп калган сөздөрдү колдонуп, ал Маликовду «Балбай» поэмасы үчүн катуу сынга алат. К.Маликов уруу башчысы хан Балбайды элдик баатыр катары көрсөтүштүр. Балбай орус колонизаторлоруна каршы күрөшүмүш болуп, жалпы эле орус элине каршы чыккан экен. Мына ушундай айыптар тагылган китеп Ж.Самагановдун сынынынан кийин окууга тыюу салынат.

1945-жылы А.Осмоновдун «Махабат» аттуу жыйнагы жарык көрөт. Бул анын чыгармачылыгындагы жаңы этап болуп эсептелген. Китепти дунган акыны Ясыр Шиваза менен балкар элинин өкүлү Кайсын Кулиев катуу мактап, 1946-жылы «Советская Киргизияга» макала жазып чыгышкан. Бирок, ал мезгилдеги адилетсиз сындын эпкинни таланттуу акындын бул китебине чейин да жеткен. Мидин Алыбаев «Мааниси жок махабат» деген макала жазып, анда жыйнакты такыр жокко чыгарат. Алыкулду тили тантык, чоркок, улутчулдук мүнөздөгү ката кетирген акын катары көрсөтөт. Мына ушул маселеге Ж.Самаганов да аралашып, «Бир чыгармага арналган үч макала» аттуу макаласын жарыялайт. Мында ошого чейин жарык

көргөн Т. Үмөталиев, Я. Шиваза менен К. Кулиев жана М. Алыбаевдин макалаларын талдоого алат. Ал сыртынан караганда объективдүү болууга аракеттенгендей түр көрсөтөт, бирок баары бир эле баягы «эски оорусу» кармап «өткөндү мактоо» деген сыяктуу ярлыктарды тагуу адатынан кутула албайт. Мисалы, А.Осмоновдон «Шота Руставелиге» деген ырынан:

Жок күтпөйм... алдын алып айтпа рахмат,

Өзүң көр, өзүң өлчө таразалап...

Арманым ошол сүйүү бул күндө да,

Кайрадан жаралсачы атаганат! –

деген саптарды келтирет да, мындай жыйынтык чыгарат: «Демек, Шотанын заманындагы сүйүү азыркы биздикинен алда канча жогору турган экен да. Өткөн заманды бир жактуу карап, идеализациялоо деген ушул да. Мындай⁶ идеализациялоо советтик патриотизмге каршы келет». Бул пикир дагы «бөйрөктөн шыйрак чыгаруу» дегенге барабар. Алыкул Шотанын романтикалык сүйүүсүн романтизациялап жатат. Анын максаты ак сүйүүнү жаштарга үлгү катары көрсөтүү. Мисалы, М.Алыбаев А.Осмоновдун «Сулууга» деген ырын «советтик аялдарга айткан жалаа» деп эсептейт. Ж.Самагановдун пикири да ошого окшош. Эгерде А.Осмонов «сүйүү деген сүйүү эмес эринден//сүйүү деген сүзүп өтүү деңизден», «сүйүү деген от чачышуу жүрөктөн» деп ынак сүйүүнү жалгандыкка, алдамчылыкка каршы коюп жатса, М.Алыбаев аны ушак дейт.

Мына ошентип, Ж.Самагановдун «ажат ачуу» (чындыкты табуу) аракети ишке ашпай, ал деле М. Алыбаевдин жолуна түшүп кеткен.

Эгерде А.Осмонов жөнүндөгү жазылган макалаларды териштирип көрө турган болсок, анда биз реализмди Т. Үмөталиевдин, Я. Шиваза менен К. Кулиевдин макалаларынан таба алабыз. Эки башка улуттун өкүлдөрү өзү катуу ооруп жүрүп, ушундай өлбөс чыгармаларды жараткан Алыкулду «баатыр акын» деп аташат. Мына, алардын жазганы: «В стихах А.Осмонова встает перед нами во всей самобытной красоте родной Киргизстан... А.Осмонов сын своего времени, его певец... Он прежде всего поэт мысли... сильных образов и умеет облечь ясную мысль в конкрет-

ные, вещные образы»⁷. Чынында эле бул сөз формула түрүндө айтылса да, акындын поэзиясында улуттук мүнөз, элибиздин жакшынакай каада-салттары, кыргыз жеринин кооз табияты чагылгандыгы даана мүнөздөлүп турат. Ал эми Ж.Самаганов акындын эң сонун классикалык чыгармаларынан болуп калган «Отуз жашы» жөнүндө такыр ооз ачпайт. Көрсө, ал чыгармачылыкка аттанганда эле «ээрге кыйшык минген» түрү бар.

Эми башка макалаларына кайрылып көрөлү.

Ж. Самаганов «Тар жол, тайкы багыт» деген макаласын К.Маликовдун төрт ырлар жыйнагын: «Канга кан» – 1942, «Чүй каналы боюнда» – 1942, «Ала-Тоолук курдаштар» – 1945, «Ырлар» – 1947 – талдоого алат. Булардын негизги кемчилиги катарында баягы эле «идеализациялоо» деген доомат көрсөтүлөт. Мисалы, акын Каркырага окшогон жайлоолордо ата-бабалар жыргап эле жатчу эле деп мурунку заманды көздөй үндөп жатат дейт. Бул сөздөр «Каркырада бир түнү» аттуу ырга байланыштуу айтылды. Ал эми айрым, мисалы, «Алганынын айтканы», «Карыябыз Калинин» сыяктуу ырларга дагы эле ошол сыяктуу күнөөлөр артылат. «Жаштарды Каныкейге», «Калининди Бакайга» салыштыруу ылайыксыз экен. Бул да Самагановдун ою боюнча эскини көксөгөндүк болот тура.

1953-жылы апрель айында Кыргызстан Жазуучулар Союзунун адабий сынга арналган атайын пленуму өтүп, ага СССР Жазуучулар Союзунан П.Никитич келип катышып, анын жыйынтыгы боюнча «О нездоровых явлениях в киргизской литературной критике» (Лит.газета, 1953, 30-май) аттуу макаласын жарыялайт. Анда Кыргызстанда жана башка союздук республикаларда солчул адыраңдоолор орун алып, айрым жазуучуларга негизсиз айыптар тагылгандыгы көрсөтүлгөн. Ошондой сынчылардын бирөө катары Самагановдун ысмы да аталат. Бирок, ал мындай сындан жыйынтык чыгарбай, өзүнүн бир жактуу аракеттерин дагы эле уланта берет. Буга анын «Чеберчилик жөнүндө маек» деген макаласын мисалга алсак болот. Анда: «Кыргыз совет поэзиясы өзүнүн жаралган күнүнөн тартып орус поэзиясы менен кошо анын артынан телчигип, баладай ээрчип жүрдү. Орус адабияты кайсыл агым-

ды көздөй бурулуш жазаса, кыргыз адабияты да аны менен кошо жүрдү» деп келип, А.Токомбаевдин «Өз көзүм» менен поэмасын А.Твардовскийдин «Муравья өлкөсүнүн» «кечиккен штампы» деп жарыялайт. «Эгерде, – дейт ал, – Твардовскийдикинен ашык чыккандары болсо, ал поэма үчүн ашык жана керексиз эпизоддор».

Кыргызстан Жазуучулар Союзунун 1954-жылы сентябрь айынын орто ченинде өткөн 2-съездинде орус жазуучусу Н.Грибачев өкүл катары келип сөз сүйлөп, ал «Советтик Кыргызстан» журналынын 10-санында «Кыргыз адабиятынын мындан аркы гүлдөп өсүшү үчүн» деген ат менен басылып чыккан. Анда сынчы Ж.Самагановдун ишмердиги тууралуу бир топ токтолуп, ага бир жактуулугу үчүн бир катар адилеттүү дооматтар кое келип, мындай бүтүм чыгарат: «Жазуучуларга вульгаризатордук менен адыраңдагандык үчүн былтыркы пленумда Самаганов катуу, бирок адилет сынга алынгандыгы маалим. Сынчылыкты бир аз токтото туруп, сынчылыкка үйрөнүү жагынан Самагановго мүмкүндүк берүү керек экендиги ар тараптан көрүнүп турган болчу. Жазуучулар уюму анын билдирүүсүнүн канчалык даражада чын экендигин текшермекчи болуп, журналдын сын жана библиография бөлүмүндө ага ишенип иш берген эле. Жазуучулар уюму тарабынан болгон либерализм Самагановго эч кандай пайда келтирбегендигин, ал эски кегин эч качан унутпагандыгын жана жаңы нерсени үйрөнбөгөндүгүн «Көркөм адабияттын кээ бир маселеси жөнүндө» деген анын жаңы макаласы көрсөтүп отурат»¹⁰.

Ж. Самаганов чыгармачылыгы ашып-ташып, зоболосу көтөрүлүп турган 1946-1953-жылдар аралыгында бир жактуу жамандаган макалаларына карама-каршы тескерисинче ашырып мактаган чыгармаларын да жараткан. Анын бирөө «Чоң бакыт жөнүндө повесть»¹¹ деп аталып, ал К. Баялиновдун «Бакыт» повестин талдоого арналган. Ырас, бул чыгарма тууралуу учурунда кеңири сөз жүрүп, бир топ мактоо санактарына кирип жүргөн, бирок, ал ошончолук эле телегейи тегиз эмес, өз учурунун гана продукциясы экендиги эч кимге жашырын эмес болчу. Ошентсе да Ж. Самаганов башкаларга койгон талапты бул кишиге

койбойт, ага кечиримдүү мамиле жасайт, аны баштан аяк мактайт. Мында көбүнчө эмгекти жакшы сүрөттөгөндүгүнө басым жасалат. Албетте, эмгек героикасын көрсөтүү советтик адабиятка коюлган негизги талаптардын бири болчу, бирок, аны кыйкырык, ураан менен, б.а. кургак сөз менен эмес, каармандардын жан-дүйнөсүн терең ачуу менен берүү негизги шарт эле. К. Баялиновдун аталган повести ушул жагынан бир аз мүчүлүштөп турганы сынчы тарабынан такыр эскертилбейт.

Ушундай эле ¹²духта Ж. Самаганов «Жаш жүрөктөр жөнүндө баян» аттуу макаласын жазып, жогоркудай эле критерий менен эмгек каармандарын сүрөттөгөндүгү үчүн аны баштан аяк мактайт. Ырас, өз баамындагы айрым бир майда барат кемчилдиктерди айтымыш болот, а бирок, макаланын жалпы пафосу мактоо багытында эле. Ал эми чын-чынына келгенде Н. Байтемиров каармандардын жан-дүйнөсүн ачып берүүдө көп эле кемчиликтерге жол берет, б.а. анда кургак сөздөргө берилип кетүү аракеттери күчтүү.

Ж. Самаганов чыгармачылыгын баштаган кезде эле илим жагына да ык салып, аспирантурага кирип, «М. Горькийдин кыргыз адабиятындагы традициялары» деген тема алып, ошол багытта макалалар жарыялап, акыры жүрүп, «Горький жана кыргыз адабияты» аттуу чоң көлөмдүү эмгегин кыргыз жана орус тилдеринде бастырып чыгарды. Албетте, бул проблема ошол кезде да, кийин да актуалдуу эле, анткени кыргыздын профессионалдуу адабияты орус классикалык жана совет адабиятынын өнүмдүү традицияларына таянуу менен өсүп-өнүктү. Бул жалпыга белгилүү чындык, бирок изилдөөчүлөр Горькийдин традицияларын жана таасирин көпчүлүк убактарда механикалык түрдө карап келишкен. Ошонун бирөө Ж. Самаганов. Ал таасири жок жерде деле кандайдыр бир кыргыз жазуучусун Горькийге окшоштура берүү оорусуна чалдыккан. Муну адабиятчы С.Даронян туура белгилеп көрсөткөн: «Однако, – дейт ал, – большинство положений о влиянии Горького на той или иное произведение звучит не убедительно. Почему, скажем, идея подвига во имя народа в «Песне о Бейшене» А. Токомбаева, написанной годы войны обяза-

тельно должно исходит от Горького? Разве в киргизском фольклоре нет подобных идей, если уж говорит о каком то влиянии. Почему жизнеутверждающий пафос философской лирики А.Токомбаева надо также обязательно объяснить влиянием Горького»¹³.

Мына ошентип, Ж. Самаганов согуштан кийинки жылдарда өзүнүн оош-кыйыштуу макалалары менен кыргыз адабий сынына бир топ деңгээлде катышып келди. Кийинчирээк ал Кыргызстан жазуучуларынын 2-съездинде мойнуна алгандай, өз билиминин жетишсиздигин байкадыбы, же карылыкка моюн сундубу, ал көбүнчө жан багыш айласы үчүн нейтралдуу, мисалы, 1958-жылкы кыргыз адабияты менен искусствосунун 2-декадасынын катышуучуларына портреттик, же ар кандай даталарга карата юбилейлик макалалар жазып, которуп, хрестоматиялар түзүү менен алектенди. Айрыкча ал тарабынан бүткөрүлгөн «Советтик Кыргызстандын жазуучулары» (1976) аттуу 50 басма табакка жакын био-библиографиялык көрсөткүчү өтө баалуу мурас болуп калды. Ал кийин да кайра басылып, окурмандар үчүн керектүү куралдардын бирине айланды.

АДАБИЯТТАР

¹ Самаганов Ж. Т. Саманчиндин эмгектериндеги космополитизм жана буржуазиячыл – улутчул рецидивдер//Кызыл Кыргызстан. – 1949. – 10-апр.

² Самаганов Ж. Адабий окуу китептеринде зыяндуу идеологияга жол берилбесин//Ленинчи жаш. – 1949. – 10-апр.

³ Самаганов Ж. Бул фольклор эмес//Ленинчил жаш. – 1948. – 8-июль.

⁴ Бектенов З. Жан досум Ташым. Китепте: Ташым Байжиев. – Б.: «Седеп» фондусу, 2003. – 14–15-беттер.

⁵ Самаганов Ж. «Балбай» поэмасы жөнүндө//Кызыл Кыргызстан. – 1952. – 13-март.

⁶ Самаганов Ж. Бир чыгармага арналган үч макала тууралуу// Сов. Кыргызстан, 1948. – №1 жана китепте: Мезгил жана Алыкул. – Ф.: Адабият, 1990. – 67-бет.

⁷ Шиваза Я., Кулиев К. Алыкул Осмонов//Сов. Киргизия, 1946. – 21-июль.

⁸ Самаганов Ж. Тар жол, тайгак багыт//Сов. Кыргызстан. – 1948. – №5.

⁹ Самаганов Ж. Чеберчилик жөнүндө маек («Көркөм адабияттагы кээ бир маселелер жөнүндө»)//Ленинчил жаш. – 1954. – 11-июль.

¹⁰ Грибачев Н. Кыргыз адабиятынын мындан ары гүлдөп өсүшү үчүн//Сов. Кыргызстан. – 1954. – № 10.

¹¹ Самаганов Ж. Чоң бакыт жөнүндө повесть//Сов. Кыргызстан. – 1949. – № 5.

¹² Самаганов Ж. Жаш жүрөктөр жөнүндө баян//Сов. Кыргызстан. – 1953. – № 8. ¹³ Сов. Киргизия. – 1959. – 27-март.

САМАНЧИН ТАЗАБЕК (1909–1979)

Адабиятчы, жазуучу жана котормочу Тазабек Саманчин азыркы Кемин районундагы Жаңы-Жол кыштагында карапайым адамдын үй-бүлөсүндө туулган. Эне-атасы кичинекей кезинде өлүп, томолой жетим калган бала адегенде ар кимдердин колунда жан багып жүрүп, 1921-жылы жетим балдар үйүнө кабыл алынат. Билимди эки жыл Алма-Ата шаарында алып, кийин Фрунзеде ачылган педтехникумга которулат. Аны аяктаган соң бир окуу жылы Жалал-Абадда мугалимчилик кылып, 1934-жылы Москвадагы Ленин атындагы пединститутка кирет да, аны 1938-жылы бүтүрүп, борбор шаардагы СССР элдеринин тилдери институтунун аспирантурасына өтөт. Согуш мезгилинде, андан кийин да Кирфандын Тил жана адабият институтунда иштейт.

Т. Саманчин 1948-жылы диссертациясын жактап, филология илимдеринин кандидаты деген окумуштуу даража алган. Демек, ал кыргыз окумуштууларынын эң алгачкыларынын бирөө болуп эспетелет.

Кылычтын адабий мурастары тууралуу кырк жыл бою талаш жүрүп, бирде аны өтө эле даанышман, эч кемчиликсиз акын кылып, бирде туруп анын чыгармаларын такыр эле жаратпай, реакциячыл деп тепсеп салуу өкүм сүрүп келген мезгилде Т. Саманчин 1947-жылы жарык көргөн «Кылыч – жазуучу акын» аттуу эмгегинде Кылычтын оң жана терс жактарын даана көрсөтүп, кийинки мезгилге чейин кебелбей бир гана позицияда турду. Акыры жүрүп, элибиз айткандай, «ак ийилди, бирок, сынган жок». Азыркы кезде бирибизден экинчибиз өтүп, Кылычты жабыла мактап, улам бирөөбүз алдыга жүткүнүп турганда

Т.Саманчиндин аталган монографиясы баарыбызды туура жолго багыттап жаткан жокпу! Демек, мындан 60 жыл мурун жазылган эмгектин авторунун кандай билимдүү жана баамчыл окумуштуу экендигине толук көзүбүз жетти.

Т. Саманчинге окумуштуу катары сыйлуу караганыбыздын дагы бир жөнү бул адам таланты ташкындап турганда адилетсиз айыпка жыгылып, камалып кетсе да, эрктүүлүктү көрсөтүп, жакшы мезгил, убакытты күтүп, адилеттүүлүктү талап этип, тиешелүү органдарга кат жазып, өз чындыгы турмуш чындыгы үчүн күрөшө билгендиги. Акталып келгенден кийин деле сенек мезгилдин тарбиясын алган бюрократтык маанайдагы кызматкерлер ага кандайдыр бир шектүү же чочуркоо менен карап, үркүп турганына карабастан, ал көркөм котормодо активдүү иштеп, окуу китептерин түзүүгө катышып жүрдү. Ага өтө сак мамиле жасап, жатыркатпаганда, балким, бул киши Кылыч боюнча ишин улантып, көп маанилүү жумуш аткарабыт беле. Котормого аралашканы анын жан багуу айласы болсо да, жазуучу жана окумуштуу адам катары ал жумушка кайдыгер караган эмес.

Адилетсиздиктин ташы оор. Ал думуктуруп басканда кандай эрки күчтүү адам болсо да, багынбаска аргасы жок. Ошентип, Саманчиндин кең дүйнөсү тар болуп, катуу ооруга чалдыгып, кыйла жылдар бою азап чегип жүрүп, дүйнөдөн өткөнүнө биз да күбөбүз. 1989-жылы анын 80 жылдыгын белгилеп, көзү жок окумуштуу-сынчыга, жазуучуга урмат көрсөтүлгөн кезде биз ага макала арнаган элек.

Саманчин көп кырдуу таланттын ээси экендигин ал калтырган мурастар ырастайт. 30-жылдары адабий сын менен адабий изилдөө ишине катышып, ушул багытта 30 дан ашык макалаларын газета-журналдардын беттеринде жарыялаган. Булардын ичинен Ж.Самагановдун «Саманчиндин эмгектериндеги космополитизм жана буржуазиялык-улутчулдук рецидивдер» деген чуулгандуу макаласына («Кызыл Кыргызстан», 1949, 10-апрель) Т. Саманчин жооп катары жазган «Кызыл Кыргызстан» газетасынын редакциясына» (1949,17-апрель) аттуу кайрылуусун айрыкча бөлүп көрсөтүү жөндүү. Ошол катаал мезгилдин бетке урган суук бороонунан пайдаланып, Самаганов баш-

таган бир топтору аны «буржуазиячыл-улутчул» деп кыйкырып чыккан кезде Т. Саманчин өзүнүн эмгектеринин баасы, салмагы тууралуу айтып, калайык журтту калыстыкка чакырган. Бирок, андан эч майнап чыккан эмес. Туңгуюктан угулган адамдын кыйкырыгына окшоп, окумуштуунун жан талашкан далилдерине эч кимдин назары түшпөптүр, калыс адам чыкпаптыр. Ар ким өз керт башынын арбайын согуп тим болуптур...

Т. Саманчиндин чыгармачылыгынын дагы бир тарамы бул – педагогикалык ишмердик. Анын өмүр баянында эл агартуу майданында кызмат өтөгөн жылдары да белгиленип жүрөт. Айрыкча Москвадагы Ленин атындагы педагогиялык институтту бүтүрүп чыгышы орчундуу факт. Өмүрүнүн акыркы чейрегинде, б.а. түрмөдөн бошонуп келгенден кийин ал Кыргызстан педагогикалык илим-изилдөө институтунда эмгектенип, белгилүү методист Б. Алымов менен бирдикте 8-класстар үчүн «Биздин адабият» аттуу окуу китебин жазып, ал нечен ирет кайталанып басылган. Дагы 8-класстар үчүн хрестоматия түзүүгө катышкан. Окуу китептерин жаратуунун алгачкы таттуу жемиши деп биз Т. Саманчиндин «Кыргыз адабиятынын очерктери» аттуу М. Богданова, Ө. Жакишев, К. Рахматуллиндер менен бирдикте жазган коллективдүү эмгекке катышканын белгилейбиз. «Очерктеги» «Колониялык доордогу кыргыз адабияты» деген бөлүмдү мен орто мектептин окуучусу кезимде окуганым, Калыгул, Арстанбектен келтирилген азыркы кездеги калың элге белгилүү саптарды жаттаганым эсимде. Бүгүн да ал ырлар көкүрүктө жат. Мында тарых илимине тиешелүү бир чаташтуу маселени эскертпей кое албайбыз. Т. Саманчиндин «Колония доорундагы кыргыз адабияты» дегенин кийин анын душмандары абдан ыктуу пайдаланышкан – аны орустарды жек көргөн адам деп далилдешкен. Ал эми чын-чынына келгенде падышалык Россияга улут элдери өздөрү эле «ыктыярдуу кошулуп» берип, дароо достошуп калган болсо, В. И. Ленин аны «элдердин түрмөсү» деп атабайт эле. Падыша өкмөтү анын карамагында турган элдерге катуу оторчул саясатты колдонгондугу тарыхый факт экендигин азыркы замандагы илимпоздор ачык айтып чыгышты.

Тазабек Саманчин «Советтик Кыргызстандын жазуучулары» деген био-библиографиялык көрсөткүчкө (справочникке) кантип «киргенин» «Ала-Тоо» журналына макала жазган Жылкычы Жапиев абдан кең-кесири айтыптыр. Ошол китепти карап отуруп, Т. Саманчин тууралуу оң маанайда бирин-экин гана макала жазылып, иш ошону менен токтогонун көрдүк. Себеп дегенде анын таланты жаңыдан ачылып, «Кылыч – жазуучу акын» аттуу эмгек жараткандан көп узабай эле катаал шартка дуушарланган. Ошентип, бул кишинин жазуучулук, адабиятчылык эмгеги калың окурмандарга өз убагында жетпей калган экен. Азыркы демократиялык коомдо Кыргыз улуттук университетинин кыргыз филологиясы факультетинде окулуп жүргөн «Адабий сын жана адабият таануунун тарыхы» боюнча курска Т.Саманчин өзүнчө портрет болуп кириши толук мыйзам ченемдүү иш деп эсептейбиз.

Т. Саманчиндин адабиятчылык ишмердиги Молдо Кылычтын чыгармачылыгына байланыштуу болгондуктан, бул кишиге арналган макалада жазгыч-акындын «Казалдарынын» айланасында жүргөн оң-тетири ой-пикирлердин кыскача тарыхын берүү ылайыктуу. Мына ошондо гана «Молдо Кылыч – жазуучу акын» аттуу монографиянын баркы-баасы ачык көрүнөт.

КЫЛЫЧТЫН АЙЛАНАСЫНДА ЖҮРГӨН ТАЛАШ-ТАРТЫШТАРДЫН ТАРЫХЫ

Молдо Кылычтын чыгармачылыгын алгачкы изилдөөчү Тазабек Саманчин болуп эсептелет. Ал кандидаттык диссертациясын Алмата шаарында М.Ауэзовдун жетекчилиги менен коргоп, 1948-жылы «Молдо Кылыч – жазуучу акын» аттуу монографиясын чыгарган. Андан мурда 1946-жылы акындын «Казалдар» жыйнагы Т. Саманчиндин түзүүсүндө жарык көргөн. Ал эми алгачкы тилчи-окумуштуулардын бири Жапар Шүкүров «Молдо Кылычтын тили» деген диссертациясын дагы эле ошол Алмата шаарында жактаган.

1946–1947-жылдарда ВКП(б) БКнын идеологиялык маселелер боюнча кабыл алган токтомдорунун негизинде

башка союздук республикалардагыдай эле Кыргызстанда да чуулгандуу компания башталган. Ошол кезде Кыргызстан Борбордук партия комитетинде иштеген К. Орозалиев, К. Каракеев сыяктуу кызматкерлердин шыктандыруусу менен «самагановчулар» (бул топко П. Балтин, Г. Нуровдор да кирген) айрым адабиятчылар жана жазуучуларды «ур-токмокко» ала баштаган. Мына ошол орусча айтканда, «талкалоодо» («разгром») биринчи «окко учкандар» Т. Саманчин, Т. Байжиев, З. Бектеновдор болушкан. Үчөө тең камакка алынып, түрмөгө салынган. Ташым Байжиев Караганда түрмөсүндө каза тапкан, берки экөө акталып келип, иштеп, кыргыз маданиятына бир топ орчундуу салым киргизишип, кийинчирээк каза болгон.

М. О. Ауэзов Кыргызстан Илимдер академиясы менен тыкыс кызматташтыкта жүргөн. Аталган жаш илимпоздорго кеп-кеңештерин берип, жетекчилик милдетин аткарган.

Эми «Ж.Самагановчулардын» Т.Саманчинге жасаган чабуулунун маани-маңызына бир аз токтолуп өтөлү.

Т.Саманчин өзүнүн аталган эмгегинде Молдо Кылычтын чыгармачылыгына адилеттүү илимий баа берген. Мына, анын акындын адабий мурастары боюнча жасаган илимий корутундулары: «Кылычтын чыгармачылыгынын адабий-тарыхый мааниси төмөнкүлөр» дейт ал.

Биринчиден, падышачылыктын колониялык саясатынын натыйжасында кыргыз эли өзүнүн улуттук эркиндигинен жана теңчилигинен ажырап, кул катары жашаган учурунда Кылыч улут эркиндигин ырдап чыккан.

Экинчиден, кыргыз элин аёосуз түрдө талаган бий, болуштардын бийлигине каршы элдин акыйкаттуу, адилеттүү күрөшүнүн таламын талашып, аларга боор тарткан.

Үчүнчүдөн, наадандык, караңгылык өкүм сүрүп турган чакта ал элди илимге, маданиятка үндөгөн.

Төртүнчүдөн, падыша өкмөтү жана бай-манаптар ар улуттагы элдерди бири-бирине жоо катары көрсөтүп, улут аралык касташтырууну күчөтүп турган чакта, орустардын улуу маданияттуу жана келечеги кең эл экендигин түшүнүп, аны калайык-калкка айтып тааныткан...

Кылыч өз чыгармаларын «казал» деп атап, жазуунун жолунда эски мусулман булактарынан үлгү алган... Ку-

дайдын «кудуретине» жана анын «кереметине» ишенген Кылыч «өз доорунун уулу» болгондуктан, дин маселесинде өз мезгилинин көз караштарынан чыга алган эмес. Ал динди адамдын көкүрөгүндөгү, көңүлүндөгү ыйман катарында түшүнгөн. «Зулум, бакыл болбой, кайрымдуу бол», «өз мээнетиндин убайын көр», «адам акысын жебегин» деп, Кылычтын мусулманчылыгы соопчулук менен байланышкан» (1).

«Самагановчулар» «Т.Саманчиндин эмгектериндеги буржуазиялык-улутчулдуктун жана космополитизмдин рецидивдери» («Кызыл Кыргызстан», 1949,10-апрель), «Окумуштуу диссертациянын авторунун улутчулдук көнүгүүлөрү» («Советская Киргизия,1950,10-апрель») сыяктуу макалаларында Т.Саманчинге илимий аргументтүү дооматтарды коюунун ордуна мезгил-шартка ылайыкташкан саясат сөздөрүн гана колдонуп, куру жалаа жабышкан. Ал эми Т. Саманчиндин ой жүгүртүүлөрү марксизм-ленинизм окуусуна эч кандай каршы келбейт. Лениндик түшүнүк боюнча ар бир кубулушту өз мезгилине жараша баалоо керек. Кылычтын динге мамилесине да ошондой көз караш талап этилет. Экинчи жагынан «падышалык Россия элдердин түрмөсү» (Ленин) болгону эч кимге жашырын эмес. Ошон үчүн Т.Саманчин башкалар менен авторлошуп (М. Богданова, Ө. Жакишев, К. Рахматуллин) жазган окуу китебинде «Колониялык доордогу кыргыз адабияты» деп эң туура атаган. Кылычтын «Зар заманынын» мазмуну дал ошол падыша өкмөтүнүн баскынчылык саясатын ашкерелөөгө арналган.

Кыргызстан Борбордук партия Комитетинин агитация жана пропаганда бөлүмүнүн башчысы Каракеевдин «Адабияттагы жана искусстводогу тексиз космополитизмдин жана буржуазиялык-улутчулдуктун көрүнүштөрү акыры аягына чейин жоюлсун» («Кызыл Кыргызстан»,1949,12-апрель) деген Фрунзе шаарынын интеллегенциясынын чогулушунда жасаган докладынын негизги багыты да Т.Саманчин, Т.Байжиев, З.Бектеновдорго сокку урууга багытталган. Жыйындын акырында Т.Саманчин жок жалааны чын деп мойнуна алып сүйлөгөн сөзү ага эч кандай жардам берген жок...

Т.Саманчин 1934-жылы Москвадагы Ленин атындагы пединститутту бүтүрүп, 1938-жылдан баштап, Кыргызстан Тил жана адабият институтунун аспирантурасында окуп, кийин ошол эле институтта илимий кызматкер болуп иштеп жүргөн. Ал билими жагынан Самагановго караганда көп артыкчылык кылгандыктан, тигинин ичи тарып жүргөн да, ыңгайлуу учур келгенде чабуулун баштаган.

Адабий сындагы мына ушундай терс көрүнүштөр тууралуу «Партиянын 19-съездинин чечимдерине ылайык Советтик Кыргызстандын жазуучуларынын милдеттери» аттуу («Советтик Кыргызстан», 1952, ноябрь) редакциялык баш макаласында мындай деп жазылган: «Сынчылар Самаганов, Балтин, Нуровдор өздөрүнүн макалаларында, жыйындарда сүйлөгөн сөздөрүндө ар түрдүү окуяларга байланыштуу тигил же бул жазуучуларга саясий күнөөлөрдү жүктөп, сенсация жасоого аракеттенишкен. Булар алардын чыгармаларын терең талдоонун ордуна каталарын гана издеп, чукулап табууга далалат жасашкан».

1953-жылдын апрель айында Кыргызстан Жазуучулар Союзунун адабий сынга арналган атайын пленуму өтүп, ага Москвадан келген П. Никитич катышып, сөз сүйлөйт. Анын негизинде «О нездоровых явлениях в киргизской литературной критике» аттуу макаласын «Литературная газетасына» (30-май) жарыялайт. Мындай иш чаралар бардык союздук республикаларда өткөн. Аларды тыкан талдоонун негизинде Н. Тихонов мындай жыйынтыктоочу пикирин айткан: «Жаңы раппчыл адыраңдоонун рецидивдери айрым адабияттардын өнүгүшүнө, жазуучулардын иштерине терс таасирин тийгизип жатат. Кандайдыр бир өтө эски же эчак эле оңдолгон жаңылыштыктарды кайрадан көтөрүп чыгып, айрым сынчылар өч алуу аракетинде кээ бир жазуучулардын чыгармаларын эч кандай негизсиз «талкалоого» алууда. Өтө өкүнүчтүү нерсе, ушундай окуя жакында эле Казакстанда М. Ауэзовдой өтө эмгеги сиңген жазуучунун чыгармасына карата болгон. Ошого окшош адыраңдоочулук жана «ур-токмокко» салып «иштеп чыгуулар» Кыргызстанда да, Татарстанда да орун алган» (2).

1954-жылы СССР жазуучуларынын 2-съезди өтүп, андан соң КПССтин 20-съезди чакырылып, ошолордун че-

чимдерине ылайык адабий мурастарга байланыштуу көз караштар өзгөрүп, 1937-жылы репрессиялангандар актала баштайт. Мына ушундай кырдаалдан пайдаланып, П.-Никитич, К. Юдахин, А. Токомбаев «Унутулган байлык» аттуу макаласын «Литературная газетасына» жарыялашат (3).

Авторлор СССРде жашаган бир катар элдердин оозеки чыгармачылыгына, акындар поэзиясынын айрым өкүлдөрүнө туура эмес мамиле болуп келгендигин эскерте келип, анан Кылыч маселесине өтүшөт. Анын фольклордук сюжеттерди кайрадан иштеп, тамсил формасына жакындатылган «Канаттуулар», «Буудайык» поэмаларында феодалдык коомдогу таптык тартыштар, карапайым калктын оор турмушу каймана мааниде сүрөттөлгөндүгүн айтышат.

«Чүй баяны» аттуу чыгармасынын мааниси да чоң. Анда кыргыз жерине орустардын келиши менен эл турмушуна кирип жаткан жаңылыктар, соода капитализминин элементтери, б.а. акча-товар мамилесинин кириши сүрөттөлүп, аларга карата өз көз карашын билдирет.

Молдо Кылычтын «Зар заман» аттуу санат формасында жазылган поэмасында Кылыч «өз доорунун бардык жакшы, жаман жактарын таасын чагылдырган өзүнчө бир жарчы сыктуу көрүнөт». Ал «19-кылымдын 2-жарымы, 20-кылымдын башындагы кыргыз коомунун тиричилигин башка акындарга караганда абдан толук көрсөткөн» дешет макаланын авторлору.

Молдо Кылычтын поэмасында жергиликтүү феодалдардын жана падышалык колонизаторлордун кош эзүүсүндө кыйналып жаткан карапайым калктын оор ахыбалы таасын чагылдырылган. Өзү эскиче окуган молдо адам болгондуктан, анын чыгармасында «бардыгын жараткан кудайдын керемет күчүнө» сыйынуу, элди сопучулукка үндөө идеялары да орун алган. Мындай карама-каршылыктуу жактары менен мүнөздөлгөн Л. Толстой, Гоголь, Достоевский сыяктуу жазуучуларды орустар жерибей-этпей эле окуп, үйрөнүп жатышат. Ал эми кыргыздар эмне үчүн Кылычты ыргытып таштоого тийиш. Бул элдин байлыгы эмеспи. Ошондуктан Молдо Кылычтын чыгармалары кандай болсо, ошондой кабыл алынып, калайык-калк-

ка тартууланууга тийиш. Макаланын корутундусу мына ушундай.

«Самагановчулардын» Молдо Кылычка каршы күрөшү бир аз токтогон сыяктуу болуп турган кезде акынды «реакциячыл», «динчил» деген позиция менен каралган А. Алтымышбаев баш болгон дагы бир топ аракетке келди. Ал 1958-жылы жарык көргөн «Орто Азиядагы адамдардын аң-сезиминдеги өткөндүн айрым калдыктары жана аны менен күрөшүүдө социалисттик маданияттын ролу» аттуу эмгегинде москвалык адабиятчы М. Богдановага сын берет. Ал «Кыргыз поэзиясынын антологиясына» (Москва, 1957) жазган баш сөзүндө бир кезде Т. Саманчиндер менен бирге Кылычты прогрессивдүү акын катарында мактагандардын катарында жүрчү эле. Азыр болсо ал адабиятчы көз карашын өзгөртүптүр. М.Богданованын оюнча Молдо Кылыч «эки жактуу акын» болуп калыптыр. Ал бир жагынан өткөндү идеализациялап, уруу түзүлүшүн мактап, элди сопучулукка үндөсө, экинчи жагынан турмушка кирип жаткан жаңылыктарды туура байкап, чарбанын жаңы түрлөрүн өздөштүрүүгө үндөп, эшен-калпалардын алдамчылыгын сындап чыгыптыр.

Ал эми А. Алтымышбаевдин ою М. Богданованын пикири менен карама-каршы. Молдо Кылычтын чыгармачылыгында, – дейт А. Алтымышбаев, – эч кандай эки жактуулук жок, бир гана тенденция бар – ал өлүп бара жаткан патриархалдык-феодалдык түзүлүштү коргоо. Ал эми акындын поэзиясындагы кээ бир сынчылдык элементтер жаңыдан пайда болуп жаткан кыргыздын жаш буржуазия табынын кызыкчылыгынан улам келип чыккан. Кылыч ошол таптын б.а. толук калыптанып бүтө элек жаш буржуазиянын өкүлү.

А. Алтымышбаев М. Кылычка карата өзүнүн тескери позициясын мына ушундай илимий жоромолдор менен негиздөөгө аракеттенген. Философ 1959-жылы «Советская Киргизия» газетасынын (15-август) редакциясына «За глубокое изучение проблем киргизского языка и литературы» деген атайын кат менен кайрылат. Ал мындай сөздөр менен башталат: «Моя работа «Некоторые пережитки прошлого в сознании людей в Средней Азии и роль социа-

листической культуры в борьбе с ними» привлекла к себе известное внимание читательской общественности. Это обстоятельство, несомненно, свидетельствует о злободневности поставленных в ней вопросов. Мнения расходились лишь по двум пунктам, касающимся проблем киргизской орфографии и наследия Молдо Кылыча. Точка зрения оппонентов по этим вопросам получила отражение в статьях академиков АН Киргизской ССР Б. Юнусалиева, А. Токombaева и кандидата филологических наук Х. Карасаева, опубликованных в газетах «Советская Киргизия» и «Советтик Кыргызстан».

Андан ары өз оппоненттерине каршы коюлган контраргументтер булар эле: «Что же касается Молдо Кылыча, то я затронул только неправильную, одностороннюю, на мой взгляд, оценку наследия, а не самого акына. Другими словами, я выступил против определенных рецидивов тенденции антимарксистской теории «единого потока».

Возрожая против выдвижения одного из первых представителей киргизской молодой буржуазной литературы – Молдо Кылыча – в один ряд с известными киргизскими акынами-демократами Токтогулом и Тоголока Молдо, я высказал свое убеждение в том... что в творчестве Молдо Кылыча имеются наряду с явно реакционно-мистическими стихами и некоторые просветительские стороны, которые следует внимательно изучить и отобразить, чтобы сделать их достоянием читателей».

Мына ошентип, Молдо Кылычтын адабий мурастары боюнча күрөш кайрадан курчуй баштап, бул жолу А. Алтымышбаев жеңишке ээ болду. «Дал ушундай татаал кырдаалда, – деп жазат адабиятчы К. Асаналиев, – Молдо Кылычтын мурасына каршылардын тобу кезектеги жеңишке ээ болушуп, Молдо Кылыч менен К. Тыныстановдун адабий чыгармаларына тыюу салуу жөнүндө Кыргызстан компартиясынын Бордордук Комитетинин токтому кабыл алынды. Ошондон кийин Тил жана адабият институтунда бул токтомду саясий жол-жобо көрсөтмө катарында кабыл алып, иштеп чыгууда ушул саптардын автору Окумуштуулар советинде баяндама жасап, анын негизинде токтомду колдогон макала (4) да жазылды». Анда анын автору-

нун бири К.Асаналиев «мына ошентип, Молдо Кылычты көтөрмөлөөгө аракеттенүү, аны элдик акын-агартуучу катарында көрсөтүүгө умтулуу идеялык жана саясий жактан зыяндуу болуп эсептелет» деп корутунду чыгарган.

Коомдогу саясий агымга баш-оту менен кирип кетип, жаңылыштык кетиргенине өкүнүп, К.Асаналиев кийинчирээк мындай деп эскерет: «Тил, адабият институтунун Окумуштуулар кеңешинин кеңири жыйынында жасаган менин докладым Борбордук Комитеттин токтомунун духунда эле... Ал абдан катуу, өтө курч жазылган. Баяндамамда К. К. Юдахинди, Б. М. Юнусалиевди, Б. Керимжанованы, Азиз Салиевди, айтор, Молдо Кылыч тарабындагылардын баарысын катуу сынга алган болчумун. Мен ал кезде өзүмдүн кызмат абалымдагы милдетимди аткардым деп сезгем. Менин ордумда ар ким эле ошондой иштемек... Ошондон кийин кызматсыз калдым» (5).

Өкүнүч макала К.Асаналиев тарабынан «кайра куруу» жылдары башталганда жазылган. Ал эми 1991-жылдан мурда эле адабиятчы Кылыч боюнча көз карашын өзгөртүп, «Кыргыз совет адабиятынын тарыхынын» 1-томуна мурас проблемасына байланыштуу бөлүмдү жазган. Бул туурасында ошол коллективдүү эмгектин авторунун бирөөнүн эскерүүсүн угуп көрөлүк: «1987-жылы Кыргыз илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунда «Кыргыз совет адабиятынын» 2 томдугу даярдалып, анын 1-тому басмадан чыкканы жаткан. Ошого К.Асаналиев мурас жөнүндөгү чоң бөлүмдү жазып, Кылыч тууралуу өзүнүн мурдагы көз караштарын кескин өзгөрткөн. Бирок, ал мезгилде Кылычтын бирден-бир душманы А. Алтымышбаев толук күчүндө турган. Ошол себептүү 1-том цензурада кармалып, чыкпай турду. Борбордук Комитет Ч.Айтматовду баш кылып, авторитеттүү комиссия түзүлүп, Кылыч маселеси талкууланды. Бирок, натыйжа чыккан жок. Ал жөнүндө атайы токтом бар деген шылтоо менен акынга берилген оң маанидеги анализ китептен алынып ташталды» (6).

1988-жылы коомчулуктун өтүнүчү боюнча СССР Жазуучулар Союзунун жана республиканын илимпоздорунун өкүлдөрүнөн турган комиссия түзүлүп, Молдо Кылыч менен К.Тыныстановдун чыгармачылык мурасын атайын

иликтеп чыккандан кийин төмөнкүдөй жыйынтык пикир сунуш кылынган: «Молдо Кылычтын консервативдүүлүгү жана динчилдиги социалдык адилетсиздикти көксөгөн курч сыны менен татаал байланышта. Кедейлерге, кор болгондорго боору ооруп, бийлик ээлеринин бетин ачуу – анын поэзиясынын туруктуу мотивдери... «Замана» диний көз караштардын жана социалдык пессимизмдин басымдуулугуна карабастан, чыгармачылыктын өткөөл доорундагы драматизмин терең сезүүгө көмөктөш...

Молдо Кылычтын орустарга болгон мамилеси айрыкча карама-каршылыктуу, терс түшүнүктөрү көп. Акындын ысмынын унуткарылып келгенине башкы себеп мына ушунда болуу керек. Мында үч шартты эске тутуу зарыл. Биринчиден, акын кыргыз жерине келген колонизацияны айыптайт. Бүгүнкү кээ бир орус жазуучуларынын падышанын улуттук саясатын идеализациялагына карабастан, «Россия – элдердин түрмөсү» деген Лениндик жобо күчүн жоготкон жок. Экинчиден, акындын орустарга мамилеси улутчулдук мүнөздө эмес, социалдык (эзүүчүлүктү жектөө) жана диний (орус «каапыр») мүнөздө. Үчүнчүдөн, оторчуларды сыңдоо менен М.Кылыч орустардын чарбалык жана техникалык жетишкендиктерине таңгала карайт. Отурукташып жашоо көчмөнчүлүккө караганда алда канча артыкчылык кылаарын моюнга алат» (7).

Мына ушуга эле үндөш пикир 1987-жылы жарык көргөн «Кыргыз совет адабиятынын тарыхынын» 1-томунда орун алмак, бирок, ал убакта кырдаал башкача болгондуктан, кыскартылып калган. 1989-жылы Кыргызстан КП БКнын бюросунун Молдо Кылычтын чыгармачылыгын бардык реалдуулугу менен үйрөнүп чыгууга милдеттендирген токтомуна (8) кийин гана Асаналиев өзүнүн «Башат» (9) аттуу макаласын жарыялоого жетишет. Анда мурдатан бери көп талаш-тартыштуу пикирлерди туудуруп келген «Зар заман» поэмасы тууралуу илимпоздун көз карашы төмөнкүдөй эле: «Поэмада Молдо Кылыч өз доору, мезгили жөнүндө ой жүгүртүп, кыргыз турмушунун кеңири сүрөтүн тартуу максатын көздөгөн. Ырас эле, ал бул казалында кыргыз турмушунун көп түрдүү катаал, түйшүктүү жактарын санат түрүндөгү ырга кошуп, сүрөт-

төп чыккан. Азыркы окуучу бул чыгармадан дин жөнүндөгү, өткөн турмуш, өз учуру, келечек жөнүндөгү, адамдын жүрүштурушу, жөрөлгөлөрү, салт-санаасы жөнүндөгү акындын ой жоруусун табат, анын көпчүлүгүнө кошулат, анткени, ал накыл сөздөр азыр да маанисин коротпой күнү бүгүнкүдөй жаңыча угулат, кай бирине макул болбойт, кантсе да алар өз күчүн жоготкон, өз мезгилинин гана керектөөлөрүнө кызмат аткарып, чектелгени сезилип турат. Бирок, кандай болсо да, «Зар заман» – бул барыдан мурда акындын кыргыз турмушу, кыргыз тагдыры жөнүндөгү бүтүндөй бир философиялык ой толгоолору, акындын жүрөктөн чыккан муң-зары, күткөн үмүт-тилеги, эртеңки идеалы. Ошондуктан дал ушул чыгармада Молдо Кылычтын көз карашындагы даанышмандык менен саясий чектелиш өзүнүн бүткүл карама-каршылыктары менен ачык чагылган».

К. Асаналиевдин Кылычтын жалпы адабий мурасы жөнүндөгү жыйынтык пикири мындайча: «Молдо Кылыч өзүнүн бүткүл билимин, акындык өнөрүн элдин маданиятын өнүктүрүүгө жумшаган. Ошондуктан ал жазма адабиятынын башатында турган башат. Бул караңгылыктан, түпкүрдөн жылчык таап, көз таап жарыкка чыгуу. Молдо Кылыч ошол башаттай» (10).

Мына ошентип, Кылыч маселеси кыргыз интеллигенциясы үчүн көп жылдар бою талаш-тартыштын аренасы болуп, орустар айткандай, «көп кылычтар сынды», «найзалар төшкө така-так» дегендей, бирде алар (Самаганов тарабындагылар), бирде булар (Саманчиндин көз карашын жактагандар) жеңип, ит жыгылыш абалында келишти. Азыркы «кайра куруу» заманы башталып, мураска карата көз караштар өзгөргөндөн кийин гана күрөш токтолду.

Ушул жерде суроо туулат. Мындай ал-ахыбалдын айыпкери ким эле? Бирөөлөр дароо эле компартияны «курмандыкка» чалып, чыга берет. Ошонун туура эмес саясатынан улам ушундай болгон деп. Жок, дейт экинчилери. Мураска Лениндик көз караш башкача эмес беле. Ал ар бир көрүнүштү өз доору менен карап, баалоо керек деп көрсөтүүчү эмес беле. В. И. Ленин Лев Толстой жөнүндөгү макалаларында анын жеке көз карашы менен көркөм ме-

тодунун ортосундагы карама-каршылыкты белгилүү бир коомдук кырдаалга байланыштуу караган. Совет бийлигинин алгачкы жылдарында өткөн маданий мурастарга кекирейип мамиле кылып, аларга кол серпкен солчул интеллигенция өкүлдөрүн сынга алган.

Демек, күнөөлүүлөр лениндик мурас саясатын бурмалап түшүнгөндөр же атайын кычаштык менен иш жасагандар. Антпесе, Т. Саманчин диссертациясын коргоп жатканда эмне үчүн ага кийин таңууланган «кемчилдиктер» айтылган эмес. Маселенин төркүнү башкада. ВКП(б) БКнын идеология маселелери боюнча токтомдоруна таянып алып, бири-бирин жаман көргөндөр өч алуу саясатын жүргүзгөн. Ага жогорку бийликте отурган айрым адамдар да шыкак болгон. А. Токомбаевдин кызы Тамара мындай бир фактыны айтат: «1949-1950-жылдары «Кандуу жылдар» романы катуу сынга дуушарланды. Ошондо Раззаков: «Аалыке, Москвага кетпесеңиз болбойт. Мен Сизди сактап кала албайм» дейт. Атам Москвада эки жыл жүрүп, анан кайтып келген» (11). Көрдүңүздөрбү, республикада түзүлгөн кырдаалды. Борбордук Комитеттин биринчи катчысынын айтып турган сөзүн. Демек, бардыгын КГБ (үч тамга тергеген аты) башкарып калган экен. Ошол эле Аалынын кастары коопсуздук комитетине толгон-токой ушак материалдарды жиберип, А. Токомбаев камала турган абалга келип калган. Эл ичинде «бакан ооз» деп аталган КГБнын агенттери иштеген. Алар акты кара деп көрсөтмө берип койсо болду, дароо кармап кетишкен да, түрмөдө кыйноонун натыйжасында алар «күнөөлөрүн» моюнга алууга аргасыз болушкан.

Согуштан кийин идеологиялык маселелер боюнча токтомдордун кандай шартта кабыл алынгандыгы тууралуу эң сонун материалды М. Байжиев берген: «1989-жылы, – деп сөзүн баштайт ал, – Португалияда жүрүп, кечинде мейманканада отуруп, приемникти бурасам, орус тилинде Кагановичтин акыркы интервьюсун берип жатыптыр. 93 жашында жалгыз бой калган Сталиндин биринчи «кызыл чогу» үйүндө жүргөн жээнине ичиндеги сырын айтыптыр.

1935-1937-жылдары троцкисттер, кийин Зиновьев, Каменев, андан соң Бухариндердин чөйрөсү чынында эле Сталинди кулатып, бийликти өздөрү алмак болчу, биз аны

билип калып, алдын ала чара колдонуп, камап, далайын атып салганыбыз ырас, анын көбү еврей болчу, – дептир Каганович.

– Ата Мекендик согуштан кийинки жылдардагы репрессиялар эмнеден башталды?– деп сураса,– согуш бүткөндөн кийин еврейлер кайрадан баш көтөрө баштады. Айрыкча адабиятта, гуманитардык илим-билимде, искусстводо өздөрүнүн душмандык үгүт-саясатын тымызын өткөрүп, совет өкмөтүнө, большевиктер партиясына, марксизм-ленинизмге, орус элине каршы иштерди кайра жандандырышты. Мен бул жөнүндө Сталинге айтсам, ал Ждановду чакырып, өлсөң-талсаң да буга каршы иш жүргүзүүнүн жолун тап деген тапшырма берди.

Бир жумадан кийин Алексей Жданов кыскача доклад жазып келиптир. Анда азыркы учурда өкмөт менен партиянын саясатына каршы иш жүргүзгөндөр Ата-журту жок космополиттер, булар күн тийген жердин чоросу, кайда жүрсө, ошол жердин тоочун жеп, ырын ырдайт. Булар көбүнчө еврейлер, ал эми союздук республикаларда өзүнүн гана улутунун камын көргөндөр бар. Бул баягы эле улутчулдардын калдыктары. Бардыгы биригип, Сталинге каршы иш жүргүзүшөт. Максаты совет өкмөтүн, большевиктер партиясын эл алдында жамандап, шылдыңдап тактыдан кулатуу. Демек, бул эки тарап тең бизге душман. Буларды тобу менен жоготуш керек дейт. Бул сунушту «адегенде Сталин, Жданов жана мен үчөөбүз гана талкууладык. Бирибиз – орус, бирибиз – еврей, бирибиз – грузин. Анан политбюрого коюп, Ждановго доклад тапшырдык»,– дептир Каганович» (12).

Бул маалыматка караганда КГБны тейлеген Каганович чымынды төөдөй кылып көрсөтүп, Сталинди чоң жаңылыштыкка алып келип такаган. Ошол себептүү ал өлгөндөн кийин бийликке келгендер идеологиялык маселелер боюнча токтомдордогу жаңылыштыктарды ашкерелеп, ошол убакта куугунтукка алынган Шостакович, Ахматова, Мурадели сыяктууларды актаган. ВКП(б) БКнын токтомдорун ишке ашыруу мезгилинде еврей улутундагы Бернштам, Абрамзон, Липкин, Тарловский, Мозольков, Жирмунскийлер, Кыргыздар: Бектенов, Байжиев, Саман-

чиндер, «Манасты» изилдеп жүргөн казак Ауэзов – бардыгы тигил же бул деңгээлде айыпка жыгылган. Үчөө түрмөгө салынган да, кийин Хрущевдун доорунда акталган.

Жогоруда толук текстти келтирилген Каганович берген маалыматтарды комментарийлеп, М.Байжиев минтип жазат: «Ал эми жергиликтүү жетекчилердин максаты: кыңк этпей Москвага баш ийүү. Ошол кезде бийлик башында турган өз элибиздин өкүлдөрү: Т. Кулатов – үч класс билими бар шахтер, ЦКнын экинчи катчысы Суеркулов – финансист, көркөм адабияттан оолак киши; И. Раззаков кыргыз тилин билбейт, орус детдомунда өсүп, өз элинен ажырап калган адам, «Манас» эмне экенин, Калыгул, Арстанбек, Молдо Кылычтын ким экенин кайдан билсин».

Албетте, бул объективдүү тарыхый шарт. Мындан качып да кутула албайсың. Кремлден келген буйрукка каршы чыксаң башың кетет, аткарбасаң – ишиң кетет.

Бирок, Сталин же Жданов «кыргыздардын «Манас» деген ВКП(б)нын саясатына каршы жаралган жомогу бар, ошону соккула. Байжиев, Бектенов деген экөө бар, ошолорду түрмөгө салгыла» дептирби?!» (13).

Бардыгы, – З.Бектенов Орозалиевдин ЦКга катчы, Каракеев «Кызыл Кыргызстан» газетасына редактор болуп дайындалгандан кийин башталды. Ошол учурда Ждановдун доклады чыгып, тигилер ошол документке таянып алып, чабуулду башташты...

Ошентип, дүрбөлөңдүү жылдарда «бөрк ал десе, баш алган» жасоолго окшогон айрым адамдар адабият майданындагы ахыбалды бир топ курчутуп, чоң залакасын тийгизди. Компартиянын 20-съездинен кийин өлкөдөгү кырдаал оң жагына багыт алып, анын ишараты менен мураска да көз караш өзгөрдү. Мунун натыйжасында Кылычка байланыштуу маселени жаңыча ыңгайда кароого шарт түзүлдү.

АДАБИЯТТАР

¹ Молдо Кылыч. Казалдар. – Ф.: Адабият, 1991, 219-220-б.

² Тихонов Н. Советтик көп улуттуу адабияттын жогорулашы үчүн // Сов. Кыргызстан. – 1954. – № 8. – 76-б.

- ³ *Никитич П., Юдахин К., Токомбаев А.* Унутулган байлык// Сов. Кыргызстан. – 1956. – 3-июнь.
- ⁴ *Адабий мураска Лениндик баа берилсин.*//Сов. Кыргызстан. – 1960. – 24-январь.
- ⁵ Кыргызстан маданияты. – 1991. – 25-июнь.
- ⁶ *Садыков А., Жаңыбаева М.* Кыргыз адабий сынынын тарыхынын очерки. – Б.: Технология, 2001. – 95-б.
- ⁷ *Молдо Кылыч менен Тыныстановдун чыгармачылык мурасы жөнүндө*//Кыргызстан маданияты, 1988. – 11-авг.
- ⁸ Сов. Кыргызстан. – 1989. – 4-январь.
- ⁹ Кыргызстан маданияты. – 1989. – 31-авг.
- ¹⁰ *Молдо Кылыч.* Казалдар. – Ф.: Адабият, 1991. – 23, 27-б.
- ¹¹ *Токомбаева Т.* Атам сыйлыкты да, кордукту да көп көрдү// Асаба. – 1999. – 2-апр.
- ¹² *Ташым Байжиев.* – Б.: Седеп, 2001. – 72-б.
- ¹³ Ошондо эле, 89-б.

КЕРИМЖАНОВА БҮБҮЙ (1920–1994)

Аялдар арасынан биринчилерден Кыргыз ССР Илимдер академиясынын мүчө-корреспонденти болгон Бүбүй Керимжанова Пржевальский районундагы Бирлик-Черик айлында 1920-жылы туулган. 1994-жылы Бишкек шаарында дүйнөдөн кайткан.

Ата-энеси колунда жогураак кедей-дыйкан болгон. Улуу Октябрь революциясынын эркиндик заманында жарык дүйнөгө келген кыргыз кызы окууга, билимге жан дүйнөсү менен берилген. Ошол максатына жетиш үчүн Бүбүй эже 1937-жылы рабфакты ийгиликтүү бүтүрүп, билимин дагы да өстүрүш үчүн ошол жылдардагы жогорку окуу жайларынын эң алгачкыларынан болгон Кыргызстан Мамлекеттик педагогика институтун 1941-жылы бүтүргөн. Өлкөбүз үчүн эң татаал мезгил алдында жогорку окуу жайын бүтүргөн Бүбүй Керимжанова эмгек жолун согуш маалында баштады. Эртеңки жакшылыктан үмүт үзбөй илимге умтулуп 1947-жылы аспирантураны бүтүрүп, 1950-жылы Москвадагы КПСС БКнын алдындагы коомдук илимдер академиясында «Жоомарт Бөкөнбаевдин чыгармачылык жолу» – деген темада диссертация коргоду. Ошол 1950-жылдардан баштап Б. Керимжанованын эмгек жолу, өмүрү Кыргыз ССР Илимдер Академиясында өттү. Көп жылдар бою кыргыз совет адабият секторунун башчысы болуп, адабияттагы ачылбай жаткан далай-далай ачылыштарга демилгечи болуп, илимге умтулган жаштарга насаатчы катары жол көрсөтүп жүрдү.

Кандидаттык тема кылып алган кыргыздын чыгаан акыны Жоомарт Бөкөнбаевдин өмүр жолу, чыгармачылыгы Б. Керимжанованын кийинки илимий жолунда дагы

да каралып жазуучунун көп кырдуу таланты ансайын ажарына чыгып таанылды. «Акындын чыгармачылык жолу» – аттуу илимий китебинде Б. Керимжанова Ж. Бөкөнбаевдин өмүр баянын берүүдө анын балалык чагына өтө терең көңүл коёт. «Эненин баскан изи балага Меке» – дегендей эне сүтү менен кошо бүткөн таланттын түп тамыры энеде экендигин тастыктайт. Акындын апасы Алтынай бала чагынан колунда жок жерде өсөт. Дээринде бар кыз кол өнөрчүлүккө машыккан, колунан көөрү төгүлгөн уз болуп, өмүрлүк жолдошу Бөкөнбайдын жеңилин жерден, оорун колдон алат. Алтынай «атына жарашкан заты» дегендей ай чырайлуу жан болгон. Элдик макал, лакаптарды, жомокторду жакшы билген. Кошоктун сөзүн өзү чыгарып кошуп, элге таанымал болгон. Жоомарт төрөлгөндөн кийин Алтынайдын сулуулугуна кызыккан Борбу бай Бөкөнбайды жашыруун өлтүрүп, Алтынайды үчүнчү аялдыкка зордоп алат. Б. Керимжанова акындын ушул кийинки балалык өмүрүн ачып берүүдө зор эмгек кылган десек болот. Анткени, ата-эненин мээриминен ажырап, бирөөнүн босогосунда, балалык өмүрдүн ойноок күндөрүнөн ажыраган акындын башынан өткөргөн күндөрүн өзүндөй кылып берүүгө оңойго турбас. Өгөй ата менен анын эки аялынын көрсөткөн ызасына айласыз чыдаган бала ошондо болгону беш жашта эле.

Кичине борбуюу ката баштаганда эле Борбу аны кой кайтартып, тоого жалгыз жибере баштаган. Ошол күндөрүн кийин ыр сабына айлантып, ал-абалын сурап, көз жашын төгүп турган эжесин эстейт. Акындын балалык күндөрүнүн запкысын жеңилдете турган табийгаттын көркү, жайлоонун кереметтүү ажайып көрүнүшүнө шайкеш келген тойтамашалардын элдик салттар менен коштолуп, акындардын санаат-насаат ырлары, айтыштары ж. б. анын балалык баёо жан дүйнөсүн ойготуп, ыр дүйнөсүнө алып келген кереметтүү күч ага дем берип турган.

Айтылуу Токтогул акындын эл арасына кеңири тараган кайталангыс ыр саптарынын көбүн жатка билип, анын санаат-насааттарын жаш жүрөгүнө сиңирип алуусу да Жоомарттын акындык өнөрүнүн калыптанышына көмөкчү болгондугун Б. Керимжанова баса белгилейт.

Өспүрүм чагы Кеңеш өкмөтүнүн калыптанышына аралаша өткөн Жоомарт билим алууга умтулат.

Б. Керимжанова кийинки изилдөөлөрүндө акындын акын болуп такшалып чыккан жолун андан-ары дагы улантып, анын драматургия жаатындагы ачылыштарына да зор көңүл бурган. Мисалы, Жоомарт Бөкөнбаевдин 30-жылдарда драматургия жаатына ооп, 1935-37-жылдарда «Каргаша» деген пьесаны, «Алтын кыз» деген музыкалык драманы, «Токтогул» операсынын либреттосун жазганын белгилей өтөт. Мындан биз Жоомарт Бөкөнбаевдин таланттуу акын гана эмес, драматург экендигин да көрөбүз. Драмаларында Ж. Бөкөнбаев колхоздоштуруу маалындагы айыгышкан күрөштү, өчөгүшкөн эл душмандарынын мыкаачылык жоруктарын айкындайт. «Алтын кыз» – драмасын жазууга эң негизги себеп болгон түрткү, акындын өз көзү менен көргөн окуясы. Окууну дегдеп келе жаткан Жоомарт жолдун чекесинде жаткан үч өлүктү көрөт. Иңир кирип калган кези экен. Дабыш улаган бири башын көтөрүп «Бери кел!» – деп чакырат. Аттан түшө калган Жоомарт жарадарга жетип барат. «Комсомолсуңбу?..» – деп кагаз жазып берет. Жоомарт баягы катты айткан жерине жеткирет. «... алардын арасында №59 бар. Издегиле! Кош болгула! – Жапар»¹ – деп өлүп баратып да чыккынчынын бетин ачып жолдошторун коргогон Жапардын элеси акындын жүрөгүнөн кеткен эмес. Канча жылдар өтсө да ошондогу көрүнүш көңүлүнөн кеткис болуп орноп калган Жапардын элеси «Алтын кыз» драмасын жазууга негизги өзөк болуп берген.

Б. Керимжанова Ж. Бөкөнбаевдин өмүр баянына кошо бүткүл чыгармачылык жолун ачып берген. Анын көптөгөн илимий макалалары гезит-журналдардын бетинен орун алган. Мисалы: «Жоомарттын согуш мезгилиндеги поэзиясы жөнүндө» – «Советтик Кыргызстан», 1949, № 7; «Жоомарттын чыгармачылыгындагы аялдардын образдары» – «Советтик Кыргызстан», 1950, № 7; «Жоомарт Бөкөнбаев – көрүнүктүү драматург» – «Ала-Тоо», № 5, 1960; «Жоомарт Бөкөнбаев» – «Ленинчил жаш», 1960 ж. б. Жогоруда акындын акын болуп тикеленишине арналган илимий зор эмгектери бар болгону менен Б. Керимжанова тарабынан Ж. Бөкөнбаевдин согуш мезгилинде жазган

«Ажал менен Ар намыс» деген көркөмдүгү жагынан да, патриоттуулугу жагынан да теңдешсиз поэмасы, прозалык чыгармаларына көңүл бурган эмес. «История Киргизской Советской литературы» – деген китепте гана кыскача берип койгон. Илимге аралашкан өмүрүнүн башынан аягына чейин Ж. Бөкөнбаевдин чыгармачылык жолун изилдеп келген Б. Керимжанованын алдына суурулуп чыгып Ж. Бөкөнбаевдин чыгармачылыгына астейдил көңүл буруп, колго алгандар болгон эмес көрүнөт.

Кийинчерээк, 60-жылдардан кийин гана С. Жигитовдун «Ала-Тоо» журналына чыккан макаласы Ж. Бөкөнбаевдин «Ажал менен Ар намыс» поэмасынын идеялык бийиктигин, көркөмдүк сапатын ачып берип, коомчулуктун көңүлүн буруп жар салды².

Б. Керимжанованын «Путь поэта» – деген китебинде Ж. Бөкөнбаевдин капилет кайгылуу өлүмүнө чейинки чыгармачылыгы камтылган. Өмүрүнүн акыркы жылдары Улуу Ата Мекендик согуш учуруна туура келген акындын жүрөгүнөн чыккан жалындуу саптардан турган ыр түрмөктөрүнүн жаралышын да ачып берет. Жолундагыларды кайсап өтүп Москвага жете келген баскынчыларга жек көрүү менен «Москваны коргоо – бул Ата Мекенди коргоо» – деп чакырык менен чыгат. «Чептен эрдик күчү бек!» – деген ырында сырткы жоодон жапа чеккен эл коргон курмак болот. Бирок көп жоого коргон да туруштук бере албайт. Бир акылман «Ким өз каалоосу менен коргонго кошо коюлса, коргон урабайт» – дейт. Ошондо бир жигит: «Мен макулмун» – дейт. Апасы аны колунан жетелеп дубалга алып келет. Эл үчүн өз жанынан артык көргөн баласын өлүмгө кыят. Баягы акылман: «кандай дубал болсо да бузулат, ал эми ушундай эр азаматы бар элди эч ким буза да жеңе да албайт» – деп токтотуп калат. Ушул маанидеги патриоттук ырлар жоокерлердин гана духун көтөрбөстөн бардык адамдарды биримдикке, туруктуулукка, кайраттуулукка үндөгөндүгүн ачып берүү менен бирге Ата Мекенди, эл-жерди коргоого чакырган акындын ырларынын маани-маңызын терең талдап берген.

Б. Керимжанова кыргыз адабият таануу илимин уюштуруунун башында тургандыктан Кыргыз совет адабияты-

нын тарыхынын очеркин жазууда негизги ролду ойногон. 1961-жылы чыккан орус тилиндеги «Очерки Истории Киргизской советской литературы»³ – деген илимий эмгекти жаратууда Б. Керимжанова кириш сөзүнөн тартып «Киргизская советская литература в первые годы Советской власти» деген бөлүмдө совет бийлиги орногон 1917-жылдан баштап 1919-жылдарга чейинки кыргыз адабиятынын ал-ахыбалына, эркин замандын келишине байланыштуу болгон өйдө-төмөн өзгөрүштөрдү, жетишкендиктерди ачып бергенге аракет кылган⁴.

Б. Керимжанова жаңы замандын алгачкы мезгилинде көбүнчө поэзия жанры өөрчүгөндүгүнө көңүл буруп, адегенде эле улуу демократ акын Т. Сатылгановго, Тоголок Молдого, Токтоналы Талканбаевге, Абылкасым Жутакаев ж. б. кайрылат.

Совет өкмөтү орногон маалды Токтогул Сатылганов сүргүндүн каарын тартып, канаты кайрылган куш сымал мүргүп турган кези эле. Жашы да келип калган себептүү мурдагы баралына келе албай турган акын жаңы замандын демине эргип, кайталангыс ыр саптарын жаратканын айтат. Ал эми экинчи бир акын Тоголок Молдонун да кеңеш өкмөтүн зор кубаныч менен кабыл алып, «Өзгөрүш», «Насият», «Аялдардын теңдиги», «Кедейлерге насият» ж. б. чыгармаларды жараткандыгын баса көрсөтөт. Ал эми 20жылдардын экинчи жарымынан баштап кыргыз адабиятына М. Элебаев, А. Токомбаев, Ж. Турусбеков, Жума Жамгырчинов, Молдогазы Токобаев, Жоомарт Бөкөнбаевдердин келиши менен профессионалдык жазма адабиятыбыздын өзүнчө бир нугу пайда болгондугуна көңүл буруп: «Со второй половина 20-х годов, со времени широкого распространения печати на киргизском языке, ⁵начинает расти и профессиональная письменная поэзия» – дейт. Жаңы заманга умтулган таланттуу жаштардын көпчүлүгү илим-билим алууга далалаттанган аракеттерине мисал катары Б. Керимжанова М. Элебаевдин чыгармачылыгына өтө астейдил көңүл бурган: «Мукай Элебаев сумел изобразить важнейшее явление социалистической действительности в яркой и доступной для народа форме. Поэтому его стихотворения «Томлюсь», и «Наша молодежь очень ши-

роко распространились и превратились в подлинно народные произведения»⁶ – деп анын тап күрөшүндөгү жалындуу патриот экендигин да айтып өтөт.

1961-жылы Илимдер академиясынын басмасынан чыккан орус тилиндеги «Очерки Истории Киргизской советской литературы» – деген илимий эмгектин киришүүсүнөн баштап «Киргизская советская литературы в первые годы Советской власти» (1917–1929), «Киргизская советская литература в годы Отечественной войны» (1941–1945) деген орчундуу да, көлөмдүү да бөлүмдөрү менен кошо кыргыздын көрүнүктүү акын-жазуучуларынан болгон К. Маликовдун, Ж. Бөкөнбаевдин, К. Баялиновдун чыгармачылык жолуна токтолуп, алардын акындык жүзүн ачып берген.

Көп жылдар бою Кыргыз илимдер академиясынын тил, адабият институтунун совет адабияты секторун жетектеп, адабиятка байланышкан көп тармактуу жанрларды ачып берүүдө, айрыкча Москвадан чыккан орус тилиндеги «История Киргизской советской литературы» – деген илимий эмгектин дээрлик жарымы Б. Керимжанованын талыкпаган илимий эмгегинин үзүрү десек болот⁷. Бул илимий эмгектин киришүүсү да, «Художественное наследие киргизского народа (Из истории изучения киргизского фольклора); «Жанры киргизского фольклора», «Акынская поэзия», «Становление киргизской советской литературы» (Поэзия, Драматургия, Проза), «Литература периода развернутого строительство социализма» (Драматургия, Поэзия), «Литература в годы Великой Отечественной войны» деген чоң-чоң бөлүмдөрүн жазуу менен бирге кыргыз элинин фольклоруна биринчилерден болуп көңүл бөлүп изилдеген окумуштуулардын иликтөөлөрүнө токтолуп өткөн. Казак илимпозу Ч. Ч. Валихановдун 1856-жылы кыргыз жергесине келгендигин, анын улуу Манаска бөлүп, биринчилерден болуп кагаз бетине түшүргөндүгүнө, бул үзүндү Ч. Ч. Валихановдун «Очерки Джунгарии» деген китебине кирип, кыргыз элинин эл оозеки чыгармачылыгынын туу чокусу болгон «Манас» тууралуу кабардын башка элдерге жетишине шарт түзгөндүгүн айтат. Ушул эле үзүндүнү В. В. Радлов 1862, 1864, 1869-жылдары жазып алгандыгына да токтолуп өтөт. Ошол мезгилде улуу Манаска көңүл бурган В. В. Бартольд,

Д. Алмаши, Г. Н. Потанин, Ф. Е. Корш өңдүү атактуу окумуштуулардын эмгектери менен терең таанышып, алардын эмгектерине баа берген. Өзгөчө В. В. Радловдун эмгегин баса белгилеп өткөн, себеби ал эл оозеки чыгармачылыгынын башка жанрларына да көңүл бургандыгын, анын 1885-жылы чыккан китебине кошоктордун бир нече варианты жарыялагандыгын берет, ошону менен бирге ошол кездеги айтылган илимий аныктоолордун тардыгына, кээ бир ойлордун туура эмес берилгендигине карабастан жогорудагы окумуштуулардын эмгектери кыргыз элинин эл оозеки чыгармачылыгын, этнографиясын, тарыхын изилдөөдө өтө баалуу болгондугун белгилейт.

Б. Керимжанова бул илимий эмгектеринде айрыкча фольклорго, элдик оозеки чыгармачылыкка көңүл бурган. Молдо Сайпидиндин (XVI к.) «Маджму-ат таварих» – деген тарыхдын жыйнагындагы Манас тууралуу өтө маанилүү кабардын бардыгына көңүл бурат. Ошол кезде Ленинград университетинин китепканасынан табылган жападан жалгыз экземпляр делип эсептелген тарыхый мураска белгилүү кыргыз окумуштуусу Б. М. Юнусалиевдин: «... этом историческом сочинении Манас описан как лицо XVI в. Сообщается, что отцом его был Джакып, дедом – Каркара, а их родиной был Талас. ... поскольку Мулла Сайф ад-дин сюжети отдельных эпизодов эпоса рассказывает в связи с историческими событиями того времени, можно сказать, что эпос «Манас» был известен не только киргизам, но и соседним народам»¹⁰ – деп белгилегенине карап кыргыз элинин байыркы мурастары оозеки гана түрүндө сакталбастан жазма түрүндө да сакталгандыгын белгилейт.

Улуу Октябрь Революциясынан кийин эл оозеки чыгармачылыгын изилдөөгө абдан көңүл бурулгандыгын, 1954-жылы Академия ачылган күндөн баштап Тил жана адабият институту түзүлүп, ал институтта иштеген окумуштуулар жер-жерлерден макал-лакаптан баштап, «Манас» эпосуна чейин эл оозунан топтогондорун баса белгилеген Б. Керимжанова өзү да эл оозеки чыгармачылыгына өтө көңүл буруп, анын баалуулугуна баа берүүсүнөн улам макал-лакаптарды жыйнап, баш сөзүн, илимий түшүнү-¹¹ дүрмөсүн жазып, тематикага бөлүп жарыкка чыгарган .

Кыргыз элинин улуу эпосу Манастын уландысы болгон Семетей, Сейтекке арналган илимий эмгеги¹² «Семетей и Сейтек» деген ат менен 1961-жылы чыккан. Бул илимий изилдөөсүндө Б. Керимжанова эпостун кыргыз элинин жашоо турмушундагы алган ордун белгилөө менен бирге, бул элдик казынага биринчилерден болуп көңүл бөлгөн Ч. Валиханов, Н. А. Аристов, Алмаши ж. б. окумуштуулардын эмгектерине токтолуп өтөт. Октябрь революциясына чейин «Манас» эпосуна башка элден чыккан илимпоздор көңүл буруп келишсе да «Семетей менен Сейтек» үчөөнү бириктирип карашкан эмес. «Некоторые ученые знали, что «Семетей и Сейтек являются составными частями «Манаса», однако не касались вопроса о генеалогической связи между ними»¹³ – деп келип Б. Керимжанова үч бөлүктүн ажырагыс биримдигин, кыргыз элинин жашоо шарты, үрп-адаты, маданияты, тарыхын камтыгандыгын айтып өтөт. «Манас» эпосунда негизги көңүл Манастын гана тегерегинде болсо «Семетейде» манасчы Семетей, Күлчоро, Айчүрөктөрдүн образдарына кайрылат. «Семетейде» үй-бүлө, сүйүү темасы жогору коюлат, ал эми «Сейтекте» негизги идея бул ички душмандар, эл бузарлар менен болгон таймашты берүү болгондугун баса белгилеп берет. «Так три поэмы дополняют друг друга. Тема активной любви к родине и народу, тема самоотверженной борьбы за них, занимающая основное место в эпосе «Манас», проходит красной нитью и через поэмы «Семетей», и «Сейтек»¹⁴ – деп келип, «Манас», «Семетей», «Сейтектин» бири бирин улаган көркөм дүйнө экендигин тастыктайт.

Ш. Үмөталиев менен бирдикте Б. Керимжанованын «Кыргыз совет адабиятынын тарыхынын очерки», (1960), «Кыргыз поэзиясындагы уйкаш» (1962), «Кыргыз ыр түзүлүшүнүн кээ бир маселелери» (1964) деген илимий эмгектери жарык көргөн. Илимий изилдөө менен гана чектелип калбастан Б. Керимжанова мектеп окуучулары үчүн окуу куралдарын жазууда дагы чоң эмгек кылган. 1970-жылы Ш. Үмөталиев менен бирдикте 10-класс үчүн «Кыргыз совет адабияты» – деген окуу китеби төрт жолу басылып чыккан. 1972-жылы «Кыргыз совет адабияты» 384 бет көлөмүндө «Мектеп» басмасынан жарык көргөн.

Кыргыз совет адабиятына зор эмгек сиңиргендиги үчүн Б. Керимжанова «Ардак белгиси», медалы, Кыргыз ССР Жогорку Советинин Президиумунун Ардак грамотасы менен сыйланган.

АДАБИЯТТАР

¹ Кол жазмалар фондусу, Инв. 1472; Б. Керимжанова «Путь поэта». – Ф.: Издательство АН Кирг. ССР., 1960.

² *Жигитов С.* «Ала-Тоо», 1962, №2.

³ Очерки Истории Кыргызской Советской литературы. – М.: Наука, 1970.

⁴ Ошол эле китепте.

⁵ Очерки Истории Кыргызской Советской литературы. – Ф.: 1961. – стр. 40.

⁶ Истории Кыргызской Советской литературы. – Ф.: Наука, 1970.

⁷ Ошондо.

⁸ Записки Русского географического общества», Спб. 1861, кн. II.

⁹ *Радлов В. В.* Образцы народной литературы северных тюркских племен. (ч. V. Наречие дикокаменных киргизов, Спб, 1885).

¹⁰ История Кирг. Советской литеатуры. – М.: Наука, 1970.

¹¹ *Керимжанова Б.* Кыргыз макалдары жана лакаптары. – Ф.: Кыргызмамбас, 1948.

¹² *Керимжанова Б.* «Семетей и Сейтек». – Ф.: Изд-во Ан. Кирг. ССР., 1961.

¹³ *Керимжанова Б.* «Семетей и Сейтек». 35-б.

¹⁴ Ошол эле китепте. 35-б.

САЛИЕВ АЗИЗ
(1925–2012)

Белгилүү сынчы жана философ, академик А. Салиев Ысык-Көлдүн Тоң районуна караштуу Күн-Чыгыш айлында мугалимдин үй-бүлөсүндө туулган. Жети жылдык мектепти бүтүргөндөн кийин Фрунзе шаарына келип, пединституттун даярдоо бөлүмүндө окуйт. Анан орус тил жана адабияты факультетине кирип, армияга кетип калгандыгына байланыштуу аны согуштан кийин 1947-жылы аяктайт. Москвадагы СССР илимдер академиясынын философия институтунун аспирантурасында окуп, 1951-жылы кандидаттык диссертациясын коргойт. Бир нече жыл мугалимчилик кылып жүрүп, 1953-жылы Кыргызстан Жазуучулар Союзунун башкармасынын биринчи катчылыгына дайындалып, 1959-жылга чейин иштейт. Андан бери Кыргыз илимдер академиясында ар түрдүү жетекчи кызматтарда эмгектенип келе жатат. Сынчылык ишти 50-жылдардын биринчи чейрегинде баштайт. Алгачкы көпчүлүктүн көңүлүн бурган макаласы «Поэзия жөнүндө пикирлер» (Кызыл Кыргызстан, 1954, 5-май) деп аталып, ал Кыргызстан жазуучуларынын 2-съездинде чоң талкууга түштү. Ага атайы көңүл бурган Москвадан келген өкүл Н. Грибачев болду, анткени сынчы Ж. Самаганов баягы эски адатына салып, А.Салиевдин туура айтылган ойлорун буруп, аны съезд алдында «согуп» өткөн эле. Н. Грибачев адилеттүүлүк үчүн адегенде А. Салиевдин жазганын келтирип, анан Ж. Самагановдун сынын мисалга тартат. А. Салиев минтип жазыптыр: «Азыркы убакта поэзия бүт бойдон конкреттүүлүккө бет алды. Акындар көп чыгармаларда жазуу жүзүндө көрсөткүсү келген идеяны үстүртөн гана сүрөттөп өтүү жолу менен эмес, адамдын конкреттүү сезимдерин, конкреттүү кылык-жоруктарын көрсөтүү жолу

менен айкындоого умтулуп жатышат». Ал эми бул ойду Ж. Самаганов мындайча талкуулайт экен: «А. Салиев «Поэзия жөнүндөгү заметкалар» деген макалада адабияттын негизги сапаты, анын негизги белгиси анын конкреттүүлүгүнөн келип чыгат деген ойду таратып жүрөт... Салиев бул жерде биздин адабиятыбыздын чындыкты сүрөттөп көрсөтүүдөгү зор татыктуулугу жана жетишкендиги болуп саналган анын жогорку идеялуулугун танып отурат. «Самаганов жаңылышып жатат – дейт Н. Грибачев, – ырас, көркөм чыгармада сүрөттөп көрсөтүүнүн конкреттүүлүгү типке бөлүштүрүүнүн жана турмушту көркөмдүк жактан сүрөттөп көрсөтүүнүн бирден-бир мүмкүн болгон ыгы болуп эсептелет. Кимде-ким муну түшүнбөсө, ал адабиятка киришпей эле койсо да болот. Ырас, 30-жылдардагы поэзияда гана эмес, биздин күндөрдөгү поэзияда да кургак дидактика негизги кемчилдик болуп саналат. Сүрөттөп көрсөтүүдө конкреттүүлүк болмоюнча адабият болбойт жана болууга мүмкүн эмес, анткени, маселен, Чичиков же Евгений Онегин, же Чацкий – булар жалпы адамдардын бири болуп гана саналбайт: булар конкреттүү адамдар, булардын конкреттүү өздөрүнө гана таандык болгон мүнөздөрү бар. Жолдош Салиевдин кыргыз акындары жалпы фразалар менен ураандарды уйкаштырбастан, конкреттүүлүккө, тактыкка, сүрөттөп жазуунун айкындыгына ориентировкалап жаткандыгы туура».

Мына ошентип, поэзияга мамиленин эки түрдүү көз карашынын башын ачып алгандан кийин Н. Грибачев съезд алдында чоң талкууга түшкөн конфликт жана оң (идеалдуу) каарман проблемасына карата өз көз караштарын айткан. Адабиятка «идеалдуу каарман» деген түшүнүктү киргизүү туура эмес, анткени, турмушта кандай адам болсо да, кемчилдиксиз болбойт деген маанидеги оратордун сөздөрү кийин СССР жазуучуларынын 2-съездинде да көп адамдардын колдоосуна ээ болду. Ырас эле ошол съезд көркөм адабиятта орун алып келген бир кыйла туура эмес көз караштарды ачыкка чыгарып, искусствобуздун өнүгүшүн кеңири горизонтко багыттап койду.

А. Салиевдин макалаларындагы жаңы ойлор, образдын конкреттүүлүгү, таасирдүүлүгү жөнүндөгү пикирлер коом турмушуна кирип жаткан өзгөрүүлөрдөн улам келип чык-

кандыгы талашсыз. Чындыгында эле согуштан кийинки адабиятыбыз кыйкырык менен шаңдуулукка, ураанчылдыкка көп орун бошотуп берип койгондугу көпчүлүккө маалым. Самагановчулар да ошол шартка ылайыкташып алып, «келе бакан, куу союл» менен жашап келишкен.

Кыргыз жазуучуларынын 2-съездинде А. Салиевдин доклады «объективдүүлүгү жана теориялык жактан жетилгендиги» москвалык өкүлгө жаккан. А. Салиев Самаганов сыяктуу адабиятты чала-моңол түшүнгөндөр менен талашып-тартышып отуруунун ордуна «адабияттын тарыхы боюнча олуттуу эмгекке киришсе, проблемалуу маселелерди системалуу түрдө иштеп чыгууга багыт алса, пайдалуу болоор эле» деген каалоосун билдирген.

Съездден кийин А. Салиев Кыргызстан Жазуучулар Союзунун башкармасынын 4- пленумунда «КПССтин XX съездинин чечимдерине ылайык советтик кыргыз адабиятынын милдеттери жөнүндө» (Ала-Тоо, 1957, № 3) аттуу доклад жасап, анда төмөндөгү маселелерге токтолду. Азыркы кезде чет душмандар социалисттик реализмге каршы чабуулун күчөтүп жатышат. Аларга үн алышып ички душмандар да баш көтөрүштү. Булардын негизги аргументтери социалисттик реализм биздин турмуштун көлөкө жактарын сындоого жол бербей жаткан имиш. Ал эми чындыгында эч ким аларды тыйып-бычып жаткан жок. Эгерде совет адабиятында кемчилдиктер орун алып жаткан болсо, көркөмдүгү начар чыгармалар жазылып жатса, буга партия эч кандай күнөөлүү эмес. Күнөө ошондой начар продукцияларды жараткан жазуучулардын өздөрүндө. Андан ары докладчы кыргыз адабиятындагы ал-ахвалга токтолуп, бизде да начар чыгармалар көбөйүп, элдин өсүп бара жаткан эстетикалык талаптарынан артта калгандыгын кейиш менен белгилеп өттү. Мисалы, «Фабрика кызы» (С. Сасыкбаев), «Койчу жөнүндө сөз» (Т. Үмөталиев) сыяктуу чыгармалардын авторлору схематизм менен декларативдүүлүккө жеңдирип коюшкан. А. Убукеевдин айрым аңгемелеринде да кургак баяндоочулук үстөмдүк кылат. «Акчүч», «Курорттогу окуя» (М. Алыбаев), «Тар капчыгай» (Т. Абдумомунов) жана башка бир катар чыгармаларда «бир эле аял – кандайдыр бир начальниктин (болгондо да бюрократтын) аялы, көз карашы тайкы, бал-

дары жок, ойношторунан башканы ойлобогон мешанка жүрөт». «Же болбосо алдыңкы жана демилгелүү каармандардын ролу милдеттүү түрдө жогорку окуу жайын бүтүргөндөн кийин кыштакка келген жаш жигиттерге берилет да, алар, албетте, жергиликтүү жеткечи кызматкерлер менен конфликтке чыгат». «Бир катар чыгармалардын идеялык туура багыттуулугун төмөндөткөн олуттуу кемчилик – алардын оң образдарынын маңызсыздыгы жана көлөкө сыяктанып жүрүшү. Алар эч колоритсиз, индивидуализацияланбаган жана белгилүү адам сапаттары жок, кандайдыр жасалма, схемалык жандыктар болуп калат... Ал эми натурасы кең жана зор коомдук кызыкчылыктары бар, билимдүү жана жогорку маданияттуу советтик адамдарын образдары кайда?»

А. Салиев докладынын аяк жагын адабий сынга багыттап, анда К. Асаналиев, Ш. Үмөталиев, К. Укаев сыяктуулар активдүү иштеп жаткандыгын белгилейт. А. Токомбаевдин «Бетме-бет кеңири кеңири кеңешели» аттуу макаласын эскерип, ал «өзүнүн духу жана негизги жоболору жагынан туура эмес» экендигин айтат. «Бирок, – дейт ал, – Токомбаевдин макаласы кыйкырыктуу жана вульгаризатордук сындын көрүнүштөрү адабиятка баа берүүдө өң карамайлык канчалык зыяндуу экенин түшүнүүгө жардам берет» деп, аяк жагын жумшартып кетет.

А. Салиев 1959-жылы Кыргызстан жазуучуларынын 3-съездинде дагы доклад жасап, анын негизги мазмуну (Ала-Тоо, № 3) жана «Литературный Киргизстан» журналдарында басылып чыгат. Анда адабиятыбыздагы айрым ийгиликтер туурасында сөз салып, «Каныбек» романынын акыркы китеби, «Кең-Суунун» жаңы варианты «Тоо арасында», «Кандуу жылдардын» жаңы редакциясы «Таң алдында» сыяктуу чыгармалар аталат. Ал эми Н. Байтемиров «Жылдызкан» романында «Жаш жүрөктөргө», Ш. Бейшеналиев «Кычанда» «Алкышка» караганда бир топ алдыга кадам шилтегендигин белгилейт. Көп жылдардан бери чыгармачылык кризисте келе жаткан Р. Шүкүрбеков 1958-жылы чыккан жыйнагында көркөмдүгү жогору ыр, тамсилдери менен бизди кубантты деп айтты.

Адабияттагы мурас маселесине токтолуп, А. Салиев Молдо Кылычтын чыгармаларында карама-каршылыктар

орун алгандыгын белгилей келип, бирок анын билдирүү жана тарбиялык мааниси бар поэмаларын басып чыгаруу керектигин айтат. К. Тыныстанов тууралуу деле ушундай мааниде пикир берилет. Анын да идеялык-көркөмдүк мааниси жеткилең чыгармаларын элге кайтарып берүү зарылдыгы бар дейт.

Адабий сынга келгенде К.Асаналиев баштаган бир топторунун аттарын оң мааниде атап өтүп, бирок сындагы адырандоочулуктун калдыктары дагы эле толук жоюлбай жатат деп, ага мисал катары К.Бобуловду көрсөтөт. Ал Жангазиев, Төлөбаев, Жумабаев сыяктуулардын чыгармаларын такыр эле жараксыз катары сызып таштаган. А. Салиев сыныбыздын мезгил талабынан артта калып жаткандыгына дайыма күйүп-бышып айтып келген. Буга анын 1953-жылы «Советтик Кыргызстан, № 12» журналына басылып чыккан «Адабий сынды турмуштун өсүп бараткан талаптарынын деңгээлине көтөрөлү» аттуу макаласы күбө болот. Анда ошол мезгилге чейин басылып чыккан бир топ сын макалаларга кең-кесири талдоо берип, алардын оң жана терс жактарын ишенимдүү көрсөтүп берет. Сөздү ал Ш. Үмөталиевден баштайт, анткени ал ошол тушта адабий сында активдүү иштеп жаткан эле. Анын «А. Токомбаевдин «Өз көзүм менен» поэмасындагы социалисттик реализмдин белгилери» аттуу макаласы «Советтик Кыргызстан», 1953, № 8) басылып чыккан. Мында сынчы «поэманын башкы каарманынын образын типтүүлүк проблемасынын негизинде талдоого умтулган. Ал аракет поэманын биринчи жакшы бөлүмүн талдаган кезде ишке ашкан». Ал эми А.Твардовский жана А. Токомбаев маселесине келгенде А.Салиев мындай деп жазган: «Макаланын автору «Өз көзүм менен» поэмасы А. Твардовскийдин «Муравья өлкөсү» деген поэмасынын ачык таасири астында жазылган деп туура айтат. Ал аны эки поэманын идеялык негизинин, темаларынын жана сюжеттик линияларынын окшоштугунан, Нурбай менен Никита Моргуноктун образдарынын үндөштүгүнөн көрөт. Бирок, тилекке каршы, автор «Өз көзүм менен» поэмасынын көркөмдүк өзгөчөлүктөрүн ачпайт. Аны айтуу керек эле, анткени, кээ бир жолдоштор жазуучулар союзунда өткөн талкууда «Өз көзүм менен» Твардовскийдин

поэмасынын жөнөкөй эле туурандысы деп айтышты. Мындай пикир менен, албетте, макулдашуу кыйын. А. Салиев басма сөз беттеринде жарык көргөн Т. Шамшиев, К. Акаев жөнүндөгү рецензияларга токтолуп, ырас эле «алардын ырларында» «фольклордук штамп жана жалпы фразалар орун алып, керексиз сөздөр, кайталанган рифмалар көп» дейт.

Ж. Самагановдун «Жаш жүрөктөр» романын талдаган кезде образдарга кыйла көңүл бургандыгы дурус, бирок «автор бири-бирин кайталаган майда-чүйдө деталдарды көп колдонот. Ошонун кесепетинен образдарга берилген мүнөздөмөнүн изине түшүү кыйын» дейт. Д. Сулайманов Ш. Бейшеналиевдин «Алкыш» повестинин «баркы-баасын жана кемчилдигин ачык айтат», бирок, жолдоштук сынды ыксыз «камкордук менен алмаштырууга жана ашыкча сылыктык кылып, сындын талабын кемитүүгө болобу» деген суроону А. Салиев коет.

А. Салиев 1958-жылы басылган «Советтик кыргыз адабияты» жөнүндөгү макалалар жыйнагына кирген «А.Токомбаевдин поэзиясы» жана Т.Үмөталиевдин «Эмгек гүлү» аттуу макалаларында кыргыз поэзиясынын ал эки ветерандарынын томдоруна анализ жүргүзүп, А. Токомбаевге лирико-романтикалык, лирико-драматикалык стиль мүнөздүү болсо, Т. Үмөталиевде күчтүү эмоцияга чулганган образдуулук басымдуу экенин айтат.

Сынчынын касиети жазуучунун негизги стили, башкалардан бөлүнүп турган өзгөчөлүгү эмнеде экегин таба билүү. Ушул жагынан А. Салиев айырмаланып турат. Ал «Жаркыраган талант» (Ала-Тоо, 1963, № 5) атуу макаласында минтип жазган: «Чыңгыз Айтматовдун көкүрөгүндө адамдык айкөл жүрөк – турмушка мажнун болгон чыныгы акындык жана чебердин жүрөгү согот». Демек, ал улуу гуманист жана лирик-романтик экен. Жазуучунун бул белгиси анын кийинки чыгармаларында толук бекемделди.

Жазуучулар союзунан кеткенден кийин А. Салиев музыкага жана философияга байланышкан макалаларды көп жазып, жандуу адабий процесстен четтебирээк калган. Бирок анын сынчылык активдүүлүгү өөрчүп турган мезгилде жараткан чыгармалары адабият тарыхында өз ордун ээлей алды.

ҮМӨТАЛИЕВ ШАРШЕНБЕК

(1925–2002)

Азыркы Сокулук районунун Жыламыш айылында 1926-жылы төрөлгөн. 1951-жылы Кыргыз Мамлекеттик педагогикалык институтун бүткөндөн кийин 1952-1955-жж. Москвадагы Дүйнөлүк адабият институтун (Институт мировой литературы) аспирантурасында окуйт. Аалы Токомбаевдин чыгармачылыгы жөнүндө жазылган кандидаттык диссертациясын ийгиликтүү жактагандан кийин, Кыргыз Мамлекеттик университетинде, Кыргыз кыз-келиндер институтунда мугалим болуп, кийинчерээк Кыргыз илимдер академиясында илимий кызматкер болуп иштейт.

III. Үмөталиевдин адабий-сынчылык чыгармачылыгы негизинен Москвада аспирантурада окуп жүргөн учурунда башталат. Дүйнөгө кеңири таанымал институтта билим алып, андагы чоң илимий окумуштуулардын чөйрөсүндө аралашып жүрүүнүн өзү эле табиятынан шыктуу жаш адабиятчыга таасир берип, анын адабий көз карашынын калыптанышына жана өркүндөшүнө негиз түзбөй койгон эмес.

Натыйжада анын эң биринчи сын макалалары пайда болот. III. Үмөталиевдин эң биринчи макаласы Алыкул Осмонов жөнүндө болгону кокусунан эмес.

Сынчынын «Алыкул Осмоновдун поэзиясы тууралуу» деген макаласы «Советтик Кыргызстан» журналынын 1953-жылы №2 санына басылат. Мына ушул макаладан баштап III. Үмөталиев өзүнүн адабий сын чыгармачылыгында Алыкул Осмоновдун поэзиясын изилдөөнү иликтеп таанып билүүнүн негизги объектисине айландырат. Ушуну менен эле катар сынчынын жана изилдөөчүнүн илимий кызыкчылыгы өз максатын тереңдетип, кеңите баштайт. Ал кыргыз совет адабиятынын калыптанышы,

өнүгүш этаптары жөнүндө, орус классиктеринин кыргыз адабиятына тийгизген таасири жөнүндө, кыргыз адабиятында социалисттик реализмдин калыптанышы жана өнүгүш өзгөчөлүктөрү жөнүндө теориялык-методологиялык жагдайдагы иликтөө макалаларын жазат. III. Үмөталиев ошондой эле кыргыз элинин оозеки чыгармаларын жана анын көрүнүктүү өкүлдөрү улуу Токтогул, Т. Шабданбаев, ал эми кийинчерээк Молдо Кылыч, Калыгул жөнүндөгү олуттуу изилдөөлөрүн жаратат. Кыскача берилген обзордон көрүнүп тургандай III. Үмөталиевдин адабий сынчылык ишмердиги өзүнүн камтыган проблематикасы жана тематикасы боюнча бир кыйла кеңири жана масштабдуу.

Кыргыз адабиятынын тарыхына, адабият илимине, адабий сынына Шаршенбек Үмөталиев сыяктуу даярдыгы жагынан да, ички чыгармачыл потенциясы жагынан да ишенимдүү ишкер инсандын келиши дегеле кокустук эмес. Элүүнчү жылдардын биринчи жарымында болуп өткөн Бүткүл Союздук жазуучулардын 2-съезди советтик адабият үчүн, айрыкча жаңыдан өнүгө баштаган улуттук адабияттар үчүн, албетте, ошолордун ичинде кыргыз адабият үчүн, терең маанилүү окуя болгону, ошондой эле көркөм өнүгүштүн жаңы перспективаларын ачканы талашсыз чындык болчу. Мына ошол элүүнчү жылдардын биринчи жарымынан баштап, кыргыз адабий илимине, кыргыз адабият сынына жаңы муун келип кошулат. Алар: К. Асаналиев, С. Байкожоев, Ж. Төлөев, К. Рысалиев, Б. Маленов, М. Борбугулов, Р. З. Кыдырбаева, М. Түлөгабылов. Ушулардын арасынан жаш жагынан да, адабий илимде жана адабий сында өз поэзиясын таап, аныктап алуу жагынан да айрыкча бөлүнүп, өзгөчөлөнүп турганы III. Үмөталиев десек жаңылышпайбыз. Дал ошондой эле ал өзүнүн бир катар келген адабий муунунан адабий илимди жана адабий сынды бирдей кармап, «эки тизгин, бир чылбырды» колдон түшүрбөй келгени менен айырмаланат.

III. Үмөталиевдин адабий ишмердүүлүгү өзүнүн көп проблемалуулугу менен айырмаланып турат дедик. Ошондой болсо да анын эмгектеринин арасынан эң негизгилерин, эң түйүндүүлөрүн бөлүп көрсөтсө болот. Алар төмөнкүлөр:

1. Алыкул Осмоновдун поэзиясы.
2. А. Токомбаевдин чыгармачылыгы.
3. Социалисттик реализмдин кыргыз совет адабиятын-
дагы проблемалары.
4. Акындар поэзиясы (Молдо Кылыч, Калыгул ж. б.)
5. Кыргыз Совет адабиятынын жандуу процесси, өсүп-
өнүгүш маселелери.

Эгерде А. Осмоновдун «Махабат» жыйнагы (1945-ж.) жөнүндөгү М. Алыбаевдин вульгаризаторук макаласы жана ага каршы жазылган К. Кулиевдин, Т. Үмөталиевдин, Ж. Самагановдун макалаларын эсепке албасак, кыргыздын жаңы муундагы (1950-ж. пайда болгон) адабиятчыларынын ичинен А. Осмоновдун чыгармачылыгы жөнүндө эң биринчи болуп жазган автор Ш. Үмөталиев болуп эсептелет. Жаш адабиятчынын «Канаттуу поэзия» деген макаласы «Советтик Кыргызстан» журналынын 1956-жылы № 2 санына жарыяланат. Эч кандай көтөрмөлөбөй, апыртуусуз эле айтканда дал ушул макалада Алыкул Осмоновдун лирикасынын көп маанилүү образдык өзгөчөлүгү чыныгы профессионалдык деңгээлде ачылып көрсөтүлөт, эң бери калганда ачып көрсөтүүгө ишенимдүү аракет жасалат. Эң негизгиси ушул «Канаттуу поэзия» деген макалада берилген негизги идеялар кийинчерээк 1958-жылы жарыяланган «Алыкул Осмонов» деген монографиясында бир кыйла өнүктүрүлүп, улуу акын жөнүндөгү эң биринчи китептерден болуп калды.

Ш. Үмөталиевдин макалаларынын жана монографиясынын бирден бир өзгөчөлүгү – ал Алыкул Осмонов жөнүндө жазганда «академиялык окумуштуу» стиль аркылуу эмес, кадимки жандуу поэзия менен бирге аралашып жүргөндөй, жандуу стиль, жандуу сөз менен баяндайт. Окуп көрөлү: «Алыкулду окуганда сен ошо акындын өзү дем алган аба менен дем аласың, аны менен бирге кайгырасың, бирге кубанып, жыргал деңизине бирге чумкуйсуң! Акындын махабаты сенин махабатың болуп, сүйүү селкинчегин акын менен кошо бир тебишесиң. Жаркыраган айлуу асмандын алдында сүйгөнүң менен бирге кытыгылашып отургандайсың. Аныңа акын күбө. Акынга сен күбө. Көл боюнда башын салаңдатып кайгы деңизине чөккөн зайып

отурат. Ар тамырында арман сызылып, бара-бара жалын болуп тутанып кетчү түрү бар. Мында да сен акын менен биргесиң. Бирде жадыраган жаз койнунда кубанасың, бирде ызылдаган бороонго капталгандайсың. Табият бирде күлүп, бирде ыйлап, бирде ойнойт. Сенин көз алдында Ысык-Көл бирде жинденип, бирде көйкөлүп жатып калат. Кыскасы, акын табиятты кудум жайчылардай өзгөртөт»¹.

Көрүнүп тургандай Ш. Үмөталиев акындын чыгармаларынын аттарын атабайт, мазмунун да кайталап отурбайт, көнүмүш боюнча тематикалык-проблематикалык жагдайларын тизмелебейт, бирок сынчынын, адабиятчынын эң так берген мүнөздөмөлөрүндө, аныктамаларында акындын кандай лирикалык ырлары жөнүндө сөз баратканы даана көрүнүп турат.

Ш. Үмөталиевдин адабий изилдөөлөрүнүн негизги түйүндөрүнүн бирин Аалы Токомбаевдин чыгармачылыгы түзөт. Ал 1953-жылы жазылган эң биринчи макалаларынын бири болгон «Маяковский жана Советтик кыргыз поэзиясы» деген эмгегинде Аалы Токомбаевдин поэзиясына кеңири орун берилет. Буга биздин оюбузча, биринчиден акындын өзүнүн айткан белгилүү сөзү («Бизди Маяковский шыктандырган») түрткү болсо, экинчиден А. Токомбаевдин поэзиясы өзүнүн күжүрмөн саясий актуалдуулугу менен Маяковскийдин чакырык поэзиясына жакын тургандыгы менен түшүндүрүлөт.

Бул жерде эске ала турган орчундуу жагдай бар. Ал мындайча элүүнчү жылдарда жаңыдан калыптанып келе жаткан кыргыз адабияттаануу илиминде улуттар арасындагы адабий байланыштарды изилдөө өзүнчө бир кабыл алынган эреже, жол-жобо боюнча улуттук адабияттагы прозачылар сөзсүз түрдө Горькийге, акындар болсо Маяковскийге байланыштырылып каралчу. Албетте, Ш. Үмөталиевдин сөз болуп жаткан макаласы да дал ушул калыптарга салынып иштелип чыккан. Ошондуктан Маяковскийдин кыргыз акындарына, анын ичинде Токомбаевге тийгизген таасири көбүнчө үстүртөн, саясий-идеялык планда талдоого алынат. Изилдөөчү мындай деп жазат: «Кыргызстандын жазуучулары үчүн Маяковскийдин чыгармалары жана иштери тап максатына кызмат кылуунун

сонун үлгүсү болду. Кыргызстандын эл акыны Аалы Токомбаев 1932-жылы чыккан китебине «Атака» деген ат коюп, Маяковский сыяктуу ал да эмгекчилер массасын эски дүйнөнү атакалаган, штурмалаган жеңип чыгуучу зор күч катарында түшүнгөн»¹.

Келтирилген үзүндүдөн көрүнүп тургандай Ш. Үмөталиев кыргыз акынынын поэзиясын бир гана аспектиден, Маяковскийдин поэзиясына окшошуп, эски дүйнөгө каршы чыгуу, келишпөө аспектисинде гана баалайт. Мындай көз караш өз мезгили үчүн туура экендигинде талаш жок.

А бирок чынында Ш. Үмөталиев мүнөздөгөндөй «өзгөчө Маяковскийдин духунда жазылган» «Тяньшандык иттер», «Отуздар тобу», «Кудайкуловго ачык кат», «Сулайманга ачык кат» деген ырында баарынан мурда, Маяковскийдин таасири алдында эмес эле, реалдуу турмуштун фактографиясы катарында каралган чыгармалар. Албетте, бул айтылган сөздөр Ш. Үмөталиевдин өз убагында адабий жанр проблемасына арналган изилдөөлөрүнүн маанисин жокко чыгарбайт, тескерисинче өз учурунда бул адабиятчынын изилдөө ишинин алдыңкы катарында турганын белгилейт.

Аалы Токомбаевдин чыгармачылыгына арналган Ш. Үмөталиевдин изилдөөлөрүнүн борборун албетте анын кандидаттык диссертациясынын негизинде 1958-ж. жарыяланган монографиясы түзөт. Тилекке каршы бул китеп орус тилинде жазылган бойдон кыргызча толук түрдө которулбай калыптыр. Бирок ошондой болсо да, Аалы Токомбаев жөнүндөгү аздектеген ой-пикирлерин «Аалы Токомбаевдин «Өз көзүм менен» аттуу поэмасындагы социалисттик реализмдин белгилери», «Көркөм сөздүн чебери», «Бактылуу элдин баатыр акыны» деген ар бири өз алдынча бүткөн макалаларда жарыялаптыр.

Аалы Токомбаевдин көп тематикалуу, көп жанрдуу чыгармачылыгында «Өз көзүм менен» поэмасы айрыкча мааниге ээ. Мына ошондуктан максаттарында дал ушул повесть-поэманын тандалып алынышы кокусунан эмес. Ш. Үмөталиев бул чыгарманын сюжеттик түзүлүшүнө, композициялык өзгөчөлүгүнө, лирикалык баяндоочунун образына кеңири токтолот, образдык системаны жараткан

бул компоненттердин ар бирин конкреттүү түрдө адабий талдоого алат. Ошондой болсо да адабий-изилдөөчүнүн көңүлүнүн борборунда дайыма Нурбайдын образы. Колхоздоштуруу алдындагы жана колхоздоштуруу учурундагы кыргыз орто дыйканынын образын анын белгилүү деңгээлде улуттук өзгөчөлүгү менен ачып берүүнү максат кылган. III. Үмөталиев өзүнүн макала изилдөөсүндө дал ушул проблемага атайы басым коюп, акындын поэтикалык табылгаларын далилдүү ачып көрсөтөт. Эң акырында макаланын автору төмөнкүдөй жыйынтыкка келет. Аалынын бул поэмасы Лениндик сыйлыктын лауреаты Александр Твардовскийдин «Муравия өлкөсү» аттуу поэмасынын ачык таасиринде жазылган «Аалынын бул поэмасындагы саякаттоо мотиви Некрасовдун «Руста кимдер үчүн жашоо жакшы» деген поэмадагы мужиктердин саякаттоо мотивине жакын. Некрасовдун мужиктери Россияны кыдырып жүрүп жакшы, бактылуу турмушту таба алышкан жок. Ал эми А. Твардовскийдин Никита Моргуногу, Шолоховдун Кондраты жана Аалынын Нурбайы болсо, бул турмушту – коюн колтук алышып, биргелешип иштеген колхоз турмушун табышты»¹.

1954-жылы жазылган бул макаладан эле автордун кеңири адабий эрудициясы, изилдөөдөгү масштабдуулугу байкалбай койбойт. Албетте көркөм чыгармага болгон мамилесинде, образды талдоодогу көз карашында ал мезгилде үстөмдүк кылган адабий канондордун күчтүү таасири бар экени талашсыз. Ошондой болсо да адабиятчынын стили, талдоо ыкмалары өз алдынча экени күнөм туудурбайт.

III. Үмөталиев өзүнүн изилдөөлөрүндө Аалы Токомбаевдин поэзиясын гана изилдеп чектелбейт. Ал ошону менен бирге акындын прозалык чыгармаларына атайын көңүл бөлөт. «Көркөм сөздүн зергери» деген көлөмдүү макаласында автор Аалы Токомбаевдин прозалык чыгармаларына кеңири токтолуп, талдоо жүргүзөт. Жазуучунун прозалык чыгармаларын анализге алуудан мурда мындайча мүнөздөмө берет: «Аалы Токомбаевдин баскан жолу менен бир кыйла жагынан окшош, алардын биринен-бирин таанууга, билүүгө да боло тургандай жакындашкан жерлери бар. Ал эми адабиятыбыз болсо, дайыма элдин, жер-

дин таламы үчүн кызмат кылып келген. Ушул адабияттын алдыңкы өкүлдөрүнөн болгон Токомбаев да чыгармаларын советтик элге арнады, аны менен өзүн органикалык түрдө айкалыштыра алды»².

Бул жерде сынчы А. Токомбаев өзүнүн жекече турмушу, тагдыры менен, ошондой эле өзү жараткан чыгармалары менен дайыма, туруктуу түрдө элдин турмушу, тагдырына аралашып, бирге болуп, бирге жашаганы туурасында айтып жатат. Мындай караганда дайыма эле айтылып жүргөн чындык сөз, белгилүү мааниде трафаретке айланган сөз. Ошондой болсо да дал ушул жалпысынан, сомосунан айтылган сөз А. Токомбаевдин прозалык чыгармаларынын идеялык-тематикалык өзгөчөлүктөрүн тереңден түшүнүүгө жол ачат. Өзүнүн ушул идеясын андан ары өнүктүрүү максатында Ш. Үмөталиев мындайча жазат:»... Акын советтик кыргыз адабиятынын адепки алиппесинен баштап, ушул күнгө чейинки процесстеринин бардыгына үзгүлтүксүз катышты. Ал азыркы жазма адабиятка чыйыр салып, анын алгачкы көшөгөсүн ачып гана тим болгон жок, ар дайым анын авангардында кадам шилтеп келе жатат»¹.

Изилдөөчү-адабиятчы өзүнүн конкреттүү талдоосун 1930-жылы жарыяланган «Биз курмандыкка каршыбыз» деген публицистикалык макаласынан баштайт. Аалы Токомбаев өзүнүн адабий ишмердигинин башталышынан эле ал мезгилдеги курчуган таптык күрөшкө, идеологиялык чабуулдарга активдүү катышканы белгилүү. Ш. Үмөталиев жазуучунун макаласын талдоого алууда акындын адабий ишмердүүлүгүндөгү дал ушул учурга айрыкча басым коёт. Андан ары окумуштуу-адабиятчы Аалы Токомбаевдин эң адепки прозалык чыгармасына (тилекке каршы бүтпөй калган) «Жапардын каны» деген повестине кеңири токтолот. Балким бул повестине автор өзү да анчалык маани бербеген болуу керек, анткени аны кайрадан оңдоп, аягына чыгарып, өз алдынча китеп кылып жарыялоого аракеттенген эмес экен. Ошондой болсо да бул бүтпөй калган повестке Ш. Үмөталиев атайы көңүл бөлүп токтолот да, андан ары «... Көлөмү жагынан алып караганда бул повесть-кыргыз адабиятындагы эң алгачкы көлөмдүү чыгарма болуп эсептелет. Бул повести менен Аалы Токомбаев

эпикалык кыргыз прозасына негиз салды. Эпикалык жанр бизде дал ушу повесттен башталат»².

«Чабуул» журналынын 1932-ж. № 3–7 сандарында басылып чыккан бул повесть албетте кыргыз адабияты үчүн, айрыкча автордун чыгармачылыгы үчүн көркөм прозадагы эң биринчи тажрыйба катарында маанилүү орунда экени талашсыз. Ошондой болгон күндө да кыргыз адабиятындагы «эпикалык жанрдын» башталышын ушул повестке байланыштыруу аракети орундуу эместей сезилет. Бирок бул жерде адабиятчы-окумуштуу жазуучунун эстетикалык көркөм позициясын туура аныктап, туура мүнөздөп жатат. Ш. Үмөталиев атын атабай, белгисиз бир жазуучулардын, болгондо да «билим жагынан жогору турган байчыл, улутчул багыттагы жазуучу-акындардын чыгармаларына мүнөздөмө берет:»... Алардын ырдаганы көпөлөк, гүл, сумсайган ай, бейкапар чөгүп жаткан Ала-Тоо, анын койнундагы тап дегенди билбей жыргап жатышкан балпайган байбайбиче,... өткөнгө кол булгап жете албай айласы түгөнгөн ач арбактар...» ж. б. Мына ушундай «улутчул чиймелегичтердин» поэзиясына «сокку берүүдө Аалы Токомбаев кыргыз адабиятындагы жазуучулардын алдында турду»¹.

Ш. Үмөталиев акындын дал ушундай максат менен жазылган көрүнүктүү чыгармасы катары «Жапардын каны» повестин эсептейт. Мындагы эң орчундуу учурду А. Токомбаев өзүнүн поэзиясынын негизги темасы болгон эскилик менен аёосуз күрөшүп, жаңы турмушка үндөө мотивдери дал ушул «Жапардын каны» повестинде кеңири жана толук түрдө улантып, өөрчүткөнүндө. Повесттин баш персоналы Жапардын бай-манаптардын колунан каза тапканы, автордун (жазуучунун) ою боюнча таптык күрөштүн канчалык деңгээлде ырайымсыз трагедиялуу болгонун белгилейт. Мына ошондуктан Ш. Үмөталиев «Жапардын каны – улуу күрөш жолунда азаттык, жаңы турмуштун жаңы салтанаты үчүн төгүлгөн кан. Жапардын каны бир тууган жер үчүн төгүлгөн кан» деп мүнөздөйт².

Ш. Үмөталиев туура белгилегендей улуу Ата Мекендик согушка чейин А. Токомбаев өзүнүн чыгармачылыгында устат лирик катарында гана эмес чебер прозаик катарында да көрүндү. Буга ачык күбө катарында акындын «Тууган

эл» деген ырлар жыйнагын жана «Жараланган жүрөк» деген прозалык чыгармаларынын жыйнагын көрсөтсөк болот. Мына ошондуктан «Жараланган жүрөк» жыйнагына изилдөөчү кеңири орун берип, кеңири талдоого алганы өтө орундуу болгон. Окумуштуу-адабиятчы бул жыйнактын негизги мазмунун түзгөн «Жараланган жүрөк», «Днестр терең деңизге куят» повесттерин, «Акай мерген», «Жол сыры» аңгемелерин талдоого алат, бул чыгарманын көркөмдүк-образдык системасын конкреттүү анализдөө чеберчилиги дал ушул сөз болуп жаткан макалада ачык көрүнөт.

Бул жерде тарыхый чындыкты айта кетүү керек, Ш. Үмөталиев жазуучунун повесттерин жана аңгемелерин канчалык шыктануу менен талдоого албасын, баары бир, бул талдоо өз учурунун кабыл алынган жол-жоболорунан, эрежелеринен сыртка чыга албайт. Натыйжада, «Жараланган жүрөк» да, «Днестр терең деңизге куят» да «Күүнүн сыры» да психологизмдин эң бийик үлгүлөрү болуп чыга келет. Маселен, «Днестр терең деңизге куят» повестинин баш каармандары Данилдин жана Соколдун образдарын талдоого алып, төмөндөгүдөй корутунду чыгарат: «Автор чыгармасында чыныгы революционерлердин образын түзгөн деп тартынбай айтууга болот. Кыска эпизоддордо ушундай картиналарды түзүү үчүн чеберчилик керек экендиги өзүнөн өзү түшүнүктүү. Сокол чыгармада бир-эки гана жолу көрүнөт. Бирок анын образы биздин көз алдыбызга элестейт да калат»¹. Бул сөздөрдү сынчы-адабиятчы чын пейлинен, ак дилинен жазып жатканына күмөн кылууга эч кандай негиз жок. Ошондой болсо да көркөм адабияттын касиет-сыпатын өтө кылдат сезген Ш. Үмөталиев сыяктуу окумуштуу ушундай дифирамбаны ички ишенимден жазганына шектенүүгө болот. Анткени А. Токомбаевдин бул повесттери кыргыз прозасындагы эң таланттуу чыгармалардан экенине карабастан (өз доору, мезгили үчүн), ал чыгармалар доордун, мезгилдин даяр схемаларынын чегинде жаралганы талашсыз чындык. Ш. Үмөталиевдин жазуучу жөнүндөгү изилдөө макалаларынын эң баалуу жактарынын бири – дал ушул өз учурундагы чындыкты туура чагылдырышында. Төмөнкү жыйынтыктоочу мүнөздөмөнү окуп көрөлү: «Аалы Токомбаевдин поэзиясы – кыргыз поэзиясы»

нын ынак каймагы Советтик доордо жаралган прозасынын шаңдуу жана машакаттуу көчүн партиянын көрсөтүүсү боюнча, ачык горизонтту көздөй биринчилерден болуп баштаган Аалы Токомбаев адабиятыбыздын не бир сонун берекелүү жана куттуу журттарына келип конду»¹.

«Кыргыз поэзиясынын ынак каймагы», бул Ш. Үмөталиевден стилине мүнөздүү болгон метафоралык курулма, предметти романтизациялоо. Ал эми келтирилген фразада мезгилдин чындыгы, мезгилдин кабыл алган жол-жобосу дал өзүндөй чагылганы талашсыз. Аалы Токомбаев «партиянын көрсөтүүсү» боюнча кыргыз адабиятынын көч башында «биринчилерден болгону» да чын.

Ш. Үмөталиевдин адабий-сын макалалары «Чындык жана чыгарма» деген жыйнакка топтолуптур. Бул жыйнакка сынчы-адабиятчынын кыргыз совет адабиятынын актуалдуу проблемаларына, А. Токомбаевдин, Т. Үмөталиевдин чыгармаларына ошондой эле лирикага арналган макалалары жарыяланыптыр².

1963-жылы жазылган «Тагдырлаш элдин таасири» деген макаласын Ш. Үмөталиев кыргыз элинин Россияга өз ыктыяры менен кошулганына 100 жыл толгонуна байланыштуу жазган экен. Ошондуктан бул макалада майрамдык пафос, көтөрүңкү бийик маанай байкалбай койбойт. Бирок, кантсе да Ш. Үмөталиевдин изилдөөчүлүк жөндөмү, окумуштуулук кругозору дал ушул эмгекте өзүнүн бүткүл ажары менен ачылган десек болот. Адабиятчы баарынан мурда кыргыз элинин байыркы тарыхын, географиясын, оозеки чыгармачылыгын изилдөөдөгү орус окумуштууларынын, атап айтканда, В. В. Бартольд, П. П. Семенов, Ч. Валиханов, В. Радлов, Н. Пржевальский, Ф. Поярков, Н. Аристов сыяктуу окумуштуулардын илимий иштерине кеңири мүнөздөмө-обзор берет. Ш. Үмөталиев бул изилдөө-макаласында Аалы Токомбаевдин 8 саптан турган ырын эпиграф катарында пайдаланганы бекеринен эмес экен. Ал ыр төмөнкүдөй эки сап менен жыйынтыкталат:

Компартия, улуу совет болбосо,

Менин элим бүтөт болчу бүлүнүп.

Эпиграф катарында берилген дал ушул эки сап ырда макаланын бүтүндөй маани-мазмуну сыйдырылган десек

болот. Кыргыз элинин Россияга өз ыктыяры менен кошулганы (бул, ошол совет мезгилинде кабыл алынган түшүнүк) мүңкүрөп жоголуп бараткан аз сандуу элдин тагдырына тарыхый мааниге ээ болсо, көп узабай Ала-Тоо жергесине Совет бийлигинин орношу кыргыз элинин өнүгүү жолунда социалдык-коомдук бурулуштарга апкелип гана чектелбестен, ошону менен эле бирге зор маданий өзгөрүштөрдү жаратты. Дал ушул маданий өзгөрүштөргө, айрыкча жазма маданияттын пайда болушунда, калыптанышында жана өөрчүп-өркүндөшүндө орус маданиятынын ролу эбегейсиз кызмат өтөдү. III. Үмөталиев өзүнүн макаласынын негизги пафосун дал ушул проблемага багыттайт.

Маселен, М. Горькийдин кыргыз совет жазуучуларына тийгизген таасири, кыргыз совет адабиятынын өркүндөшүнө кошкон конкреттүү салымы жөнүндө айтып келип, төмөндөгүдөй корутунду чыгарат: «Горький фольклорду элдин тилегин көрсөтүүчү бирден-бир булак катарында баалап, жазуучуларыбызды элдин бул казынасын терең үйрөнүүгө, талыкпай изилдөөгө үндөп, аны элибиздин бүгүнкү турмушуна жардам берүүчү адабий кенчке айландырууга чакырган. Горькийдин ушул чакырыгына карата кыргыз адабиятында, өзгөчө, 1930–1940-жылдардын ичинде көп иш жүргүзүлдү. Кылымдар бою ооздон-оозго көчүп, сакталып келген адабий мурастарды жазуу, топтоо жана аларды изилдеп басмага бастыруу ишинде жакшы ийгиликтер болду»¹.

Албетте, М. Горький жаңы адабияттын баштоочусу катары, ошондой эле көркөм сөздүн чоң чебери катары анын кадыр-баркы өтө бийик болчу. Ошондой эле жаш улуттук адабияттын өкүлдөрүнө кайрылып, аларды өз элинин фольклорун үйрөнүүгө жасаган чакырыгы, бул ырасында да даанышмандык болчу. Эгерде, саал мурдараак фольклордук чыгармаларды жазып алуу мезгил-мезгили менен болуп келсе, отузунчу жылдардын экинчи жарымында М. Горькийдин акылман чакырыгынан кийин кадимкидей активдешүү туташ түрдө башталат. Натыйжада дал ушул мезгилде кыргыз элинин ырлары, комуз күүлөрү, ар түрдүү обондуу ырлары, кенже эпостору, жомоктору, макал-лакаптарына чейин жазылып; фондуга өткөрүлөт. III. Үмөталиев өзүнүн аталган макаласында кыргыз мада-

ниятынын өнүгүшүндөгү ушул тарыхый бурулуш этапты далилдүү ачып көрсөтөт.

«Чындык жана чыгарма» деп аталган жыйнакка киргизилген үч макаланы: «Бейтааныш тааныштар», «Темиркул Үмөталиевдин поэмалары», «Лирика тууралуу ой жүргүзгөндө» деген макалаларды атайы бөлүп көрсөтүүгө тийишпиз.

«Бейтааныш тааныштар» деген макала Аалы Токомбаевдин «Таң алдында» деген романы жөнүндө. Акындын мурдагы «Кандуу жылдары» кайрадан оңдолуп, анын жаңы варианты жөнүндөгү бул биринчи изилдөө, биринчи макала. Ушул аспектиден алып караганда Ш. Үмөталиевдин макаласында «Кандуу жылдар» жана «Таң алдында» романдарынын идеялык-көркөмдүк составы, анын көркөмдүк эволюциясына байланыштуу негизги маселелердин каралышы жана чечилиши ушул авторго тиешелүү. Сынчы «Кандуу жылдар» менен «Таң алдында» романдарынын окшоштуктарын жана айырмачылыктарын салыштыруу натыйжасында акындын көркөм чеберчилигинин чыңалыш процессин ачып көрсөтүшкө жетишет. Ш. Үмөталиев кыргыз акынынын эң татаал чыгармасын образдык системасын талдоого алуу менен гана чектелбейт, ал ошону менен бирге романдын тарыхый негиздерин жана анын көркөм сүрөттөлүшүн аныктап, далилдейт.

Ш. Үмөталиевдин адабий талдоолорунун жана жыйынтыктоолорунун өтө мүнөздүү жагы алар өздөрүнүн мазмуну боюнча социалисттик реализмдин эстетикасына толук түрдө шайкеш келип турганында. Адабиятчы «Таң алдында» романын тарыхый чыгарма катарында аныктап келип, андагы трагедиялуу мотивдерди да белгилейт. Ушул жагдайда адабиятчы мындай деп жазат: «Советтик трагедиянын өткөндөгү трагедиялардан бир катар айырмалары бар. Мындагы негизги айырмачылык, советтик трагедиядагы каармандар өзүнүн жеке керт башынын кызыкчылыгы үчүн, же өз тагдыры үчүн гана күрөшпөстөн, жалпы элдин иши үчүн күрөшкөнүндө»¹.

Каарманды жеке тагдыры, жеке турмушу эмес, жалпы элдик тагдыр, турмуш аркылуу сүрөттөө социалисттик реализм эстетикасынын эң негизги принциптеринен экени талашсыз. Бул жерде сөз да дал ошол жөнүндө баратат.

Сынчы-адабиятчынын мүнөздөмөсү боюнча «Таң алдында» романы – Аалы Токомбаевдин көкүрөк перзенти». Чынында да ошондой. Акын бул чыгармасынын акыркы вариантын жаратуу машакатына отуз жылдык чыгармачылык өмүрүн бергенин айтсак эле жетиштүү болот деп ойлойм. Анткени автор бул романын чыгармачылык түйшүктүн нечен «толгоолорунан» өтүп, ал турмак идеялык айыптоолордун «соккусунан» өтүп, өзүнүн акындык позициясын кескин түрдө өзгөртүү натыйжасында жаратты. Биздин оюбузча Ш. Үмөталиев өзүнүн эң мазмундуу макаласын ушул романга арнап, кийин 1981-жылы жарыкка чыккан макалалар жыйнагын «Тааныш бейтааныш» деп атаганы да бекеринен эмес.

Жогоруда белгилегендей Ш. Үмөталиевдин «Чындык жана чыгарма» деген жыйнагына киргизилген экинчи маанилүү макаласы. «Темиркул Үмөталиевдин поэмалары» деп аталат. Бул макалада сынчы-адабиятчы акындын кыргыз адабиятынын тарыхында өзүнүн менчиктүү ордун алган «Айсулуу», «Сүйүү», «Жыпар», «Кубат», «Канышбек» поэмаларын кеңири адабий талдоого алат. Биздин оюбузча бул макала өзүнүн мазмуну жана аткарылышы боюнча кадыресе макаланын жанрдык чегинен чыгып, Т. Үмөталиевдин эң көрүнүктүү поэмалары жөнүндө атайы жазылган монографиялык изилдөө десек туура болот. Мына ошондуктан акындын поэмаларын кылдат талдоодон өткөргөн адабият илимпозунун «Т. Үмөталиевдин поэмалары кыргыз поэзиясынын ири көрүнүштөрүнөн болуп эсептелет»¹ деген жыйынтыгына кошулбай коюуга болбойт.

Ш. Үмөталиевдин биринчи адабий-сын китеби жөнүндө сөз болуп жатканда анын «Лирика тууралуу ой жүгүрткөндө...» деген макаласына токтолуу зарыл. Анткени, бул макала Ш. Үмөталиевдин изилдөөчүлүк ишмердигинин сынчылык таланты менен табигый айкалышын далилдейт, көрсөтүп турат. Автор макаласынын негизги предметине өтүүдөн мурда орус адабиятындагы улуу лириканын улуу салтына токтолот, ал гана эмес Гоголь, Толстой, Лермонтов, Чехов өңдөнгөн нукура прозаиктердин чыгармаларындагы лиризм проблемасын кеңири мүнөздөп чыгат. Маселен: бир үзүндү келтирели: «Классик жазуучулардын прозалары-

нын бардыгы – лирикага сугарылган чыгармалар. Гогольдун «Өлүү жандарындагы» тройка жөнүндөгү саптар – бул чыгарманын алтын барагы эмеспи? Чыгарма баштан аяк поэзияга толгон! ...Чеховдун «Талаасын» кайда алып барбыз? Ырдап жибергиң келет. Лермонтов «Биздин мезгилдин мыкчыгерлериндеги» каармандарын нагыз лиризмдин жылуу бешигине бөлөгөндүгүн айтып отуруу кажетпи?»¹.

Кандай пафос, кандай романтикалуу көтөрүңкү стиль! Бир гана темасын сүйүп, ага күйүп-жанган, өзүнүн чыгармачылык жолун Алыкул Осмоновдон баштаган адабиятчы гана лирика жөнүндө ушундай жазышы мүмкүн.

Кыргыз поэзиясындагы лиризм тууралуу маселени Токтогул менен Тоголок Молдодон, Барпы менен Ысак Шайбековдон баштайт, албетте, А. Токомбаев, А. Осмонов, Ж. Бөкөнбаев, К. Маликов, Ж. Турусбеков, Т. Үмөталиев ж. б. жөнүндө кеңири сөз болот. Кыргыз совет адабиятындагы лирикалык жанрда үзүрлүү жана туруктуу түрдө иштеген акындарды жалпы жонунан салыштыра мүнөздөп келип, Ш. Үмөталиев төмөнкүдөй жазат: «...Менимче, акындарды салыштырууга болот жана керек. Бул метод көбүнчө чоң акындарга колдонулганы дурус. Байгеге кошулган күлүктөрдү неге салыштырууга болбосун? Бирок, салыштыруунун да өз жолу, ыкмасы бар... Акындарыбыздын бардыгы тең бир эле турмушту – социалисттик чындыкты, бир эле метод менен – социалисттик метод менен сүрөттөшүп жатат. Чындык бир, бирок аны сүрөттөө ыкма, каражаттары ар бир чоң акындарда ар башка»².

Чоң адабиятчы бул жерде өз мезгилинин чындыгын айтып жатат, сүрөттөө предмети бир – ал социалисттик турмуш, аны сүрөттөө методу да бир – Социалисттик реализм. Бирок, чоң акын өзүнүн гана көркөм сөз каражатын, өзүнүн гана ыкмасын колдонот. Мунун баары туура, өз мезгили үчүн. Сынчы адабиятчы Аалы Токомбаевдин «Кыргызстан», «Кыргыздар», «Компартия жөнүндө ода», «Республикам» сыяктуу саясий лирикасына ой жүгүрткөндө дал ушул позицияны бекем тутуп, аны андан ары тереңдетет. Сынчы-адабиятчынын бул позициясы А.Осмоновдун Ысык-Көл лирикасына байланыштуу ачыкка чыгат. Улуу лирикдин Көл жөнүндөгү

пейзаждык сүрөттөрүнүн ар бир учурда өзүнчө экенин, оригиналдуу экенин далилдеп келип, сынчы-адабиятчы А. Токомбаевдин В.И.Ленин жөнүндөгү төмөнкү строфасын мисалга келтирет:

Эпитет көп, эпикалык алп да көп,
Салыштырыш мүмкүн эмес, теңи жок
Эверестей бийик десек болобу?
– Аалам үчүн ал бир кыпын эби жок.
Океандан терең десек болобу?
Анын дагы өлчөнбөгөн жери жок.
Лениндин идеясы өлчөмсүз,
Аба, суудай ал түбөлүк, чеги жок!

Ш. Үмөталиев ушул ыр саптарын келтирет да, андан ары төмөнкүдөй корутунду чыгарат: «Аалы Ленин жөнүндө көп жазган... Акын бул ырында улуу образды берүүдө чындап кыйналгандыгын, чыгармачылык иштин түйшүгүн айтып келип гана, акыркы саптагы татынакай салыштыруу менен оюн жыйынтыктайт»¹. Аалы Токомбаевдин саясий лирикасындагы салыштыруу системасы көркөм сөз каражаттары өтө официалдуу жана өз алдынча экенин адабиятчы эң туура баалап, туура көрсөткөн.

Мына ушундай талдоолордун жана жыйынтыктардын негизинде Ш. Үмөталиев өзүнүн кеңири адабий кругозорун гана далилдеп көрсөтпөстөн, ошону менен бирге көркөм адабиятка болгон табияттан бүткөн шыгын, талантын ачыкка чыгарат. Ушул жагдайдан алып караганда Байдылда Сарногоевдин 1961-жылы жарыкка келген «Ак калпак» деген жыйнагы жөнүндөгү сынчы адабиятчынын ошол мезгилдеги ой жүгүртүүлөрү өтө принципалдуу мааниге ээ. Акындын бул жыйнагы жөнүндө М. Борбугуловдун ошол мезгилдин духунда жазылган өтө курч макаласы¹, жарыяланган болчу. Бул макала саал кийинчерээк, көп узабай эле, Москвада жарыялануучу Жазуучулар Союзунун органы болгон адабият газетасына («Литературная газетасы, 1955, 7-январь») кайрадан басылып чыккан. Макаланын аты эле көргөзүп тургандай, М. Борбугулов бул эмгегинде ак калпакты кыргыз элинин эски турмушунун символу катары карап, акын жараткан образды, ошону менен эле катар бүтүндөй жыйнакты катуу сынга алат.

Мындай мазмундагы макаланын Москвадан кайрадан жарыяланышы дегеле кокусунан эмес, анткени макала өзүнүн пафосу боюнча социалисттик реализмдин эстетикасына толук шайкеш келген. Дал ушул аспектиден алып караганда Ш. Үмөталиевдин кыргыз поэзиясынын өз ордун жаңыдан гана таба баштаган Б. Сарногоевдин «Ак калпак» ырлар жыйнагына берген аныктамасы азыр бизди таң калтырбай койбойт. А. Токомбаевдин саясий лирикасын накта социалисттик реализмдин принциптери менен талдоого алган адабиятчы-сынчы Б. Сарногоевдин лирикасына келгенде өзүнүн бул позициясын «жоготуп» койгондой лирикага таза лирикалык мамиле жасайт. «Ак калпак» ырлар жыйнагына жүргүзүлгөн кылдат талдоонун негизинде Ш. Үмөталиев төмөнкүдөй жыйынтыкка келет: «Кадыресе турмуштук көрүнүштөрдү поэзияга айландыруу Байдылданын чыгармачылыгындагы эң сонун көрүнүштөрдөн. Анын үстүнө ал абдан чынчыл акын. Чынчылдык чыгармачылыктагы жакшы касиеттерден...

Байдылданын «Ак калпагына» ушулар мүнөздүү. Ал такшалган акындын калеминен чыккан жыйнак. Кийинки жылдардагы кыргыз поэзиясынын эң жакшы көрүнүштөрүнүн бири. Мындай көркөм жыйнакты көптөн бери окуй элек болчубуз... талант даарыган акын Байдылданын чыгармалары чубура берсин!»².

Көрүнүп турат го, эгерде М. Борбугулов атайы орус тилинде жазылган макалаларында Б. Сарногоевдин ырлар жыйнагын эскини мактаган, идеализациялаган, турмуш чындыгынан алыстаган чыгарма катарында мүнөздөсө, ал эми Ш. Үмөталиев тескерисинче, анын карама каршысында таланттуу акындын лирикасын накта реалисттик чынчыл поэзия катарында баалап, аныктап жатат.

Ш. Үмөталиевдин адабияттаануу илиминде жана адабий сында иштеген мазмундуу эмгектери, жогортодо белгиленгендей, «Реализм дүйнөсүндө» деген китебинде топтолгон. Алардын урунттуу учурларына токтолгонубуз, ал эми азыр болсо сөз ушул топтомго киргизилген автордун өтө курч, өтө полемикалуу жазылган макаласы туурасында. Бул макала «Социалисттик реализмдин кыргыз адабиятында калыптаныш маселесине карата»¹ деп аталат.

Бирок, бул макалага токтолуудан мурда Ш. Үмөталиевдин башка бир эмгегине² кайрылууга туура келет. Окумуштуунун бул эмгеги 1973-жылы жарыкка келип отурат. Ал эми жогортодогу өтө курч, өтө полемикалуу макаласы кийин 1974-жылы жазылган экен. Демек, бул макала автордун социалисттик реализм проблемасын изилеген эмгегинин өзүнчө бир органикалык уландысы деп айтсак болот.

Ш. Үмөталиевдин «Советтик кыргыз адабиятында социалисттик реализм методунун түзүлүшү» деген эмгеги кыргыз адабияттаануу илиминдеги ушул проблемага арналган эң биринчи көлөмдүү эмгек. Окумуштуу – адабиятчы бул монографиясында бир кыйла жылдан берки топтолгон изилдөөчүлүк илимий тажрыйбасына таянуу негизинде социалисттик реализм методунун кыргыз совет адабиятында пайда болушу, калыптанышы жана өнүгүш процессин көрсөтүүнү максат кылган. Эгерде 70-жылдардын баш чениндеги жалпы совет адабий илиминин деңгээлин, изилдөө пафосун эске алсак, кыргыз окумуштуусу өзүнүн алдында өтө орчундуу жана күрдөөлдүү проблема койгону айныксыз чындык. Биринчиден, социалисттик реализмдин генезисин, теориясын изилдеген окумуштуулар жалпы союздук масштабда өтө сейрек болчу. Экинчиден, улуттук адабияттарда бул адабий феноменди изилдеген окумуштуулар дегеле чанда экен. Маселен, казак совет адабиятында ушул проблема боюнча докторлук диссертация жактаган Мухамеджан Каратаевди эске алсак болот. Мына ушул жагынан эле алып караганда Ш. Үмөталиев жигердүү жана татаал ишке киришкени талашсыз. Тилекке каршы, өзүнүн бул чоң максатын аягына жеткире албай калган экен, мазмуну боюнча чоң эмгектин биринчи бөлүмү гана аяктаган сыяктуу. Ушул ыңгайдан караганда да Ш. Үмөталиевдин «Социалисттик реализмдин кыргыз адабиятында калыптаныш маселесине карата» деген макаласы сөзсүз түрдө мурда жарыяланган социализм жөнүндөгү эмгегинин түздөн-түз уландысы болуп эсептелет. Анткени, бул макалада мурдагы негизинен отузунчу жылдардагы чыгармаларга негизделген монографиянын жетпей калган тезистерин, аягына чыкпай калган аныктамаларын андан ары тереңдетип, толуктап отурат.

Бул макалада Ш. Үмөталиев жөн эле изилдөөчү эмес, ал баарынан мурда келишпес курч полемист катарында көрүнөт. Ушул тезисти далилдөө максатында бир үзүндүгө кайрылалы. Макала негизинен К. Бобулов, М. Борбугулов менен жүргүзүлгөн полемиканы ичине камтыйт, макаланын мазмунун, пафосун да дал ушул полемика түзөт. Талаш-тартыш фольклордук эстетика менен жаш жазма адабияттын өз ара байланышы, карым-катышы жөнүндө баратат. Ш. Үмөталиев адегенде М. Борбугуловдун кыргыз көрүүчүлөрү «Отеллону» кандай кабыл алгандыгы жөнүндөгү төмөнкүдөй пикирин келтирет: «Отеллонун коюлушу абдан чоң ийгиликтер менен өттү. Бул эмне менен түшүндүрүлөт? Мындагы маселе, менимче, ал кезде адабий үлгүлөрдү фольклордук эстетикадан туруп караган кыргыз көрүүчүлөрү үчүн Шекспирдин бул трагедиясы традициялык сюжет эле – каармандын үйлөнүү сюжети эле. Кыргыз үчүн Отелло идеалдуу эпикалык каарман болучу, ал эми Дездемона болсо эпикалык сулуу болчу. Мына ушул абал олуттуу даражада ошол кездеги кыргыз сахнасында Шекспирдин трагедиясынын ийгиликке жетишинин себеби болду». Кыргыз сахнасында Шекспирдин трагедиясынын укмуштуудай ийгилигин ушундайча түшүндүргөн М. Борбугуловдун оюн келтиргенден кийин Ш. Үмөталиев өзүнүн позициясын төмөнкүдөй бекемдейт: «Отеллону» Алыкул Осмонов 1949-жылы которгон болучу да, андан бир жыл өткөндөн кийин – 1950-жылдан баштап, сахнага коюла баштаган. М. Борбугуловдун ою боюнча мисалы, Отелло Семетейге жакын жана Дездемона – Айчүрөк, ошондуктан гана ал ийгиликке жетишти. Бул ойдун ары жагында эмнелер уялап жаткандыгын чоё бериштин кажаты жок»¹.

Бул жерде фольклордук эстетика менен жаш жазма адабияттын ортосундагы карым-катыш проблемасы боюнча жүргөн талаш-тартышта чындык ким тарабында экенин, М. Борбугулов тарабындабы, же Ш. Үмөталиев тарабындабы, муну аныктоо биздин максатка кирбейт, ал өзүнчө башка проблема биздин максат полемика жүргүзүүдө Ш. Үмөталиевдин далилдөө чеберчилигин, аргументациялоо чеберчилигин гана көрсөтүү болуп эсептелет. Бул жагынан ал чебер уста.

Корутундулап айтканда, Ш. Үмөталиев кыргыз адабий илимине жана сынына элүүнчү жылдардын орто ченинде келип, өзүндөгү болгон чыгармачыл мүмкүнчүлүктү толук ачууга үлгүрбөй калды. Ал эртерээк катуу ооруга чалдыгып, бир кыйла идеяларын ишке толук ашыра албай кетти. Ошондой болсо да анын калтырган илимий-адабий мурасы кыргыз адабий сынынын тарыхынан менчиктүү ордун алары талашсыз чындык.

АДАБИЯТТАР

¹ *Үмөталиев Ш.* Тааныш бейтааныш. – Фрунзе: Мектеп, 1981.

² *Үмөталиев Ш.* Реализм дүйнөсүндө. – Фрунзе: Кыргызстан, 1976.

³ *Үмөталиев Ш.* Чындык жана чыгарма. – Фрунзе, 1964.

⁴ *Үмөталиев Ш.* Советтик кыргыз адабиятында социалисттик реализм методунун түзүлүшү. – Фрунзе, 1973.

⁵ *Борбугулов М.* Апология «старины» или правда жизни? // Сов. Киргизия. – 1964. – 16-дек.

⁶ *Үмөталиев Ш.* Тааныш бейтааныш. – Фрунзе, 1981. 118-б.

⁷ *Үмөталиев Ш.* Реализм дүйнөсүндө. – Фрунзе, 1976. 50-б.

⁸ *Үмөталиев Ш.* Реализм дүйнөсүндө. – Фрунзе, 1976. 77-б.

⁹ Ошондо, 111-б.

¹⁰ Жогорку аталган китепте, 110-б.

¹¹ Жогорку аталган китепте, 119-б.

¹² Жогорку аталган китепте, 119-б.

¹³ Жогорку аталган китепте, 119-б.

¹³ Жогорку аталган китепте, 129–130-бб.

¹⁴ *Үмөталиев Ш.* Реализм дүйнөсүндө. – Фрунзе, 1976. 138-б.

¹⁵ *Үмөталиев Ш.* Чындык жана чыгарма. – Фрунзе, 1964.

¹⁶ *Үмөталиев Ш.* Чындык жана чыгарма. – Фрунзе, 1964. 35–36-бб.

¹⁷ *Үмөталиев Ш.* Чындык жана чыгарма. 119-б.

¹⁸ Жогорку аталган китепте. 180-б.

¹⁹ Ошондо. 217-б.

²⁰ Ошондо. 221–222-б.

²¹ Ошондо. 229-б.

²² *Борбугулов М.* Апология «Старины» или правда жизни? // Сов. Киргизия. – 1964. – 16-дек.

²³ *Үмөталиев Ш.* Чындык жана чыгарма. – Ф., 1964. – 243-244-бб. ²⁴ *Үмөталиев Ш.* Реализм дүйнөсүндө. – Ф., 1976. – 187– 235-бб.

²⁵ *Үмөталиев Ш.* Советтик кыргыз адабиятында социалисттик реализм методунун түзүлүшү. – Ф., 1973.

²⁶ *Үмөталиев Ш.* Реализм дүйнөсүндө. – Ф., 1976. – 221-б.

ОЗМИТЕЛЬ ЕВГЕНИЙ КУЗЬМИЧ (1926–1994)

Кыргыз адабий сынынын, адабият таануусунун өзүнчө ой жүгүртүүнүн спецификалуу формасы катарында коом турмушунан өз ордун табышында жана тарыхый жагынан калыптанып, өсүп-өнүгүшүндө улуттук кыртыштын өзөгүнөн өнүп чыккан жергиликтүү калемгерлерден тышкары боордош элдердин, айрыкча орус тилдүү адистердин өтөгөн кызматы менен сиңирген эмгеги ат көтөргүс. Алардын чыгармачылык изденүүлөрүсүз жана табылгаларысыз учурдагы баралына келип калган, кадыресе омоктуу кадыр-барк күтүп жашап жаткан адабият таануу илими менен сыныбыздын даража-деңгээлин толук кандуу элестетип болбойт. Мындай кубулуш түпкүлүгүндө коомдук аң-сезимдин бардык танабында, көркөм чыгармачылыктын түрдүү жанрларында объективдүү жашап келген табигый мүнөздөгү көрүнүш деп билүү абзел. Маселен, 30-жылдардын ичинде эле кыргыз адабиятынын актуалдуу проблемалары жергиликтүү кыргыз тилдүү адабиятчы-сынчылардан тышкары Ф. Ощакевич, М. Тарловский, С. Кирьянов, М. Жолондздардын макалаларында көтөрүлгөн. Айрыкча «Манас» эпосун которуунун жол-жоболору практикалык маселелери, идеялык жана теориялык принциптери, акындар поэзиясынын проблемалары боюнча жазылган бул адистердин макалалары ошол өз учуру учун кыйла мааниге ээ болгон. Кийинчерээк 40-жылдардын башынан тарта адабий илимдин чөйрөсүнө М. Богданова жана П. Балтин өңдүү профессионалдык камылгасы бар адистердин аралашышы адабий-сынчыл ойлоонун андан ары ишенимдүү өнүгүшүнө белгилүү деңгээлде түрткү болгон. Бул калемгерлердин улуттук адабий илим менен сындын тарыхындагы ээлеген ордулары, си-

ңирген эмгектери, өтөгөн кызматтары өз-өзүнчө экендиги талашсыз. Алардын чыгармачылыгындагы оң жана терс көрүнүштөр, методологиялык жана методикалык негиздери менен ыкмаларындагы оош-кыйыштар түрдүүчө экендигин да эстен чыгарууга болбойт. Канткен менен алар өз мезгилинин туундулары эмеспи.

Кыргыз адабий сынынын айдыңында 50-жылдардын ичинде Е. К. Озмитель М. А. Рудов, А. В. Жирков өңдүү адистердин жаңы толкуну келип кирди. Сынчыл калемгерлердин бул чакан отряды өзүнөн мурдагы муундардан алган илимий чыгармачылык эстафетаны татыктуу түрдө улантышып, андагы алгылыктуу көрүнүштөрдү жаңы табылгалар менен чын дилден байытууга мүмкүнчүлүктөрүн жумшагандыгын белгилеп кетиш кажет.

Мына ушул элүүнчүлөр деп шарттуу түрдө аталган топтун ичинен өзүнүн илимий жана сынчыл ишмердүүлүгүнүн активдүүлүгү, иликтөөгө алган проблемаларынын көп түрдүүлүгү, чыгарган бүтүмдөрүнүн оригиналдуулугу, адабий процеске таасирдүүлүгү жагынан алып караганда Е. К. Озмитель айрыкча бөлүнүп турат. Ошентип, анын артына калтырып кеткен илимий жана сындык мурастары өзүнүн парасаттуулугу менен көп жактуулугу, профессионализм жагынан өзүнчө сөз кылууга омоктуу предмет болуп берет.

Е. К. Озмитель чыгармачылык өнөрканасында көркөм адабияттын теориялык проблемалары басымдуу түрдө изилденгендиги жана калемгер катарында ал дал ушул тармакта өзүнүн мүмкүнчүлүктөрүн толугураак ачкандыгын бөтөнчө көрсөтүп кетүү зарыл. Илимий жана сынчыл чыгармачылык ишин 50-жылдардын ортосунан баштаган бул калемгерди алгачкы макалаларында эле адабият теориясындагы эң бир орчундуу жана олуттуу келген актуалдуу проблемалар козголгондугун жана ал ушул багытта туруктуулук менен тынымсыз издене баштаганын көрөбүз. Асыресе бул учурда улут аралык байланыштардын маселелери коомдук илимдердин бардык салааларында күн тартибинде кырынан коюлуп ал теориялык жана практикалык жагынан актуалдуу болуп тургандыктан боордош элдердин адабияттарынын ортосундагы карым-катыш, өз ара таасирленүү, традициялардын жаңы мазмун менен

баюу процесси, алардын алакасы да ошол таптагы жаш адабиятчынын бүйүрүн кызыткан. Ошол себептен ал кыргыз жергесиндеги адабиятчылардын арасынан алгачкылардан болуп кыргыз жана украин адабиятчыларынын чыгармачылык байланыштары туурасында «Достукка достук» (Славянский сборник, 2-чыгарылышы. – Фрунзе, 1954) аттуу илимий макала жазган.

Адабиятчынын илимий-сынчыл мурастарына баам салсак, анда улуттук адабияттардын салттарынын диалектикасы өңдүү олуттуу проблема анын соңку мезгилдердеги чыгармачылыгында да токтоп калбастан кайра ал автор тарабынан ырааттуу түрдө улантылып, изилдөө ишиндеги борбордук маселелердин бирине айлангандыгын байкайбыз. Тагыраак айтканда 60-70-жылдар ичинде анын «Азыркы этаптагы адабияттардын улут аралык байланыш проблемалары» (китепте: «Улут аралык байланыш жана кыргыз адабияты. – Ф., 1966), «Адабияттардын өз ара таасирленишинин чектери» (Литературный Киргизстан, 1967, №1), аттуу макалаларында жана «Тоолуу аймактын адабияты» (1971), «Кыргыз адабияты жана азыркы адабий процесс» (1970), «Азыркы учур-изденүүлөрдүн, жаңычылыктын, чеберчиликтин булагы» (1977) деген китептериндеги атайы бөлүмдөр автордун калеминин бул аспектидеги жигердүүлүгүн айгинелебей койбойт. Айрыкча адабиятчынын «Улуттук адабияттардын жетилиши» (1990) аттуу китеби өзүнүн бүтүндөй пафосу боюнча жогоруда сөз болуп жаткан проблемага арналган. Мында улуттук адабияттагы адамдык жана адамзаттык, улуттук маданияттардын өнүгүшү жана байланышындагы, байышындагы орус тилинин мааниси адабий чыгармачылыктагы улуттук менен интернационалдуулуктун диалектикасы. Андагы чыгармачылык метод жана адабий каарман, жазуучунун социалдык-саясий маданияты сыяктуу илимий маселелер конкреттүү фактылардын мисалында талданууга жана жалпыланууга алынат.

Е. К. Озмителдин мындай багыттагы эмгектерине ириде автордук ойдун масштабдуулугу жана логикалык ишенимдүүлүгү, тактыгы мүнөздүү. Ал кыргыз адабиятынын түрдүү жанрларында орун алып жаткан көрүнүштөрдү ошол таптагы улуттук адабияттардын жалпы фонунда ка-

раганга аракет кылат, жергиликтүү адабий кыртыштагы тарыхый-социалдык саясий жана көркөм-эстетикалык шарттардын тутумунда карайт. Ошол себептен кыргыз адабиятынын өнүгүү процессиндеги ар түрдүү көрүнүштөр автор тарабынан далилдүү интерпретацияланат, адамды кадыресе ынандырган илимий жалпылоого көтөрүлүп чыгат. Маселен, ал көркөм адабияттагы улуттук деген эмне деген теориялык маселени кабыргасынан коёт да, ага өзү мындайча жооп берет: «Национальное заключено в мировидении и мировосприятии, в историко-культурных традициях, в социально-определенной психологии которые всегда дают о себе знать так или иначе в содержательности изобразительно-выразительных принципов, средств, в манере письма, а главное – в художественных типах, характерах, всегда национально определенных, в эмоционально-эстетическом пафосе произведений, творчества, литературы. К примеру, Чингиз Айтматов».

Кары тарыхтын өжөр фактылары кашкайта сүйлөп турган чындыктын бири-кандай гана эл болбосун саясий-социалдык жана көркөм-маданий жагынан бири-биринен обочолонуп, бөлүнүп жашай албайт деген жобо болуп саналат. Арийне тарыхый доорлордун тигил же бул этабында кайсы бир элдин саясий-экономикалык системасы социалдык жана маданий-эстетикалык дөөлөттөрү башкаларга караганда прогресске эрте аралашып, кийинчерээк кайра басаңдап жүрүп олтурушу мыйзам ченемдүү көрүнүштөр катарында кабылданып келет. Демек, бир элдин өнүккөн жана өзгөчөлүктүү келген алдыңкы реалисттик традициялары, жаңы мазмун менен формага карк эстетикалык ой-пикири экинчи бир элдин көркөм маданиятынын калыптанышына, телчигишине көмөк берип, анын жалпы тарыхый кыймылдан оолак калбай өнүгүшүнө, чыйралышына белгилүү өлчөмдө таасир этпей койбойт. Дал мына ушундай тарыхый жана теориялык маанидеги маселени Е. К. Озмитель социализм тушундагы улуттук адабияттардын байланышын конкреттүү негизде орус жана кыргыз адабияттарынын мисалында карайт.

Адабиятчынын бекем ишеними боюнча орус адабиятынын прогрессивдүү келген мурунку адабий-эстетикалык

салттары кыргыз кыртышында байырлап жергиликтүү мүнөздөгү нарктар менен камыр-жумур айкалышып жаңыча деңгээлдеги, мазмундагы маданиятты калыптандыруу процесси үч жагдайда жана формада ишке ашырылды. Биринчиден, кыргыз профессионал жазма адабиятынын алгачкы этаптарында орус классикалык адабиятынын өкүлдөрүнүн өмүрүнө жана чыгармачылыгына байланыштуу келген материалдарды кыргыз тилине түздөн-түз жарыялоо иши негизги форма катарында көрүндү жана ал чоң энтузиазм менен ишке ашырылды. Ал адабий көрүнүштөр өзүнүн мазмуну боюнча информативдүүлүгүнө карабастан адабий-эстетикалык агартуучулук жана таанып-билүүчүлүк функцияны абийирдүүлүк менен аткарды. Адабиятчынын пикири боюнча улут адабияттарынын өз ара алакасынын мындай формасы кыргыз адабиятынын практикасында 30-жылдардан тарта 50-жылдардын ортосуна чейинки мезгилдик аралыкта активдүү көрүндү.

Е. К. Озмитель, прогрессивдүү орус адабиятынын кыргыз маданиятына киришинин экинчи формасы котормо болду деп эсептейт. Бөтөн элдин көркөм идеялары менен материалдарын эне тилине кабыл алуу жана өздөштүрүү ишинин жолго коюлушу илимий-теориялык жагынан гана эмес, практикалык кыйла жардамдарды бергендиги автор тарабынан ынанымдуу белгиленет. Ал эми таасир тийгизүүнүн натыйжалуу жана үчүнчү формасы катарында орус адабиятынын, сынынын өкүлдөрүнүн адабият жана искусство боюнча теориялык көз караштарын, ой толгоолорун жергиликтүү сында жана илимде чыгармачылык жагынан өздөштүрүү, аларды изилдөө иштеринде ийкемдүү пайдалануу аркылуу турмуштан орун алгандыгын көрсөтүүгө жетишкен.

Ырас, Е. К. Озмитель теориялык ойдун күүсүнө ашкере берилип, эмоционалдык сезимдердин агымына багынып кетпейт. Ал өзүнүн жыйынтыктарын адабий практикадагы реалдуу көрүнүштөрдүн натыйжалары аркылуу чыгарат. Ошол себептен ал орус прогрессивдүү эстетикалык ой-пикиринин кыргыз кыртышына кирүүсүнүн үч формасы туурасында айтып жатканда коомдук-саясий кырдаалдын анын талаптарын, идеологиялык жана методологиялык негиздерди эстен чыгарбайт. Орус адабий традицияла-

рынын кыргыз маданий кыртышында өсүп-өнүп, тамыр жайып байып кетишинде марксизм-ленинизм окуусунун жетектөөчү ролго айланып, башкаруучулук, жана уюштуруучулук милдеттерди аркалаганын жаап-жашырбайт.

Е. К. Озмительдин чыгармачылыгынын алгачкы этабынан тарта анын өмүрүнүн акырына чейин туруктуулук жана ырааттуулук менен изилденип келген теориялык проблеманын дагы бири революциялык сатира болуп эсептелет. Жанрдын теориясын негиздөө, анын табиятына, мазмуну жана формасына, поэтикасына жана анын тарыхый өнүгүш тенденцияларына байланыштуу келген олуттуу маселелерди чечмелөө шыбагасы республикабыздагы адабиятчылардын ичинен дал ушул калемгердин үлүшүнө туура келген. Өз мезгили үчүн тарыхый-адабияттык жана илимий-теориялык актуалдуу маселелерден болуп саналган, коомдук идеологиялык муктаждыктарды кемитпей канааттандырып турган сатиранын революциялык формасынын пайда болуш булактары, калыптанышы, андагы комизм менен күлкүнүн, шыкак менен какшыктын социалдык жана саясий элементтер, демократиялык боёктор менен шөкөттөлүшү, алардын көркөмдүк күч-кубат аркылуу ишке ашырылышы өңдүү процесс орус адабиятынын үлгүлөрүнүн мисалында ачылып берилет.

Мындай ары татаал жана орчундуу маселени тарыхый жана теориялык жагынан ишенимдүү жабдып, адабият дүйнөсүнүн кыйырында унутулуп бараткан фактыларга кайрадан жан киргизип, аларды илимий ой-сезимдин энергиясы менен азыктандырып, чыгармачылык иштин айдыңына алып чыгыш үчүн адабиятчыдан бийик эрудицияны, масштабдуу маданий кругозорду жана аналитикалык жөндөм-шыкты талап кылаары өзүнөн өзү түшүнүктүү. Ушундай жагдайда алып караганда Е. К. Озмитель бул жооптуу жана машакаттуу иштин акырына белгилүү өлчөмдө чыга алган деп айтсак жарашат. Анткени автор өз макалаларында жана илимий китептеринде иликтөөгө алган илимий проблеманын чоо-жайына тарыхый аспектиден туруп кароону унутпайт. Ошол себептен сатиранын революциячыл формасы кокус жерден пайда болбогонун, ал тек гана социалисттик системанын туундусу эместигин,

анын башаты орус эл оозеки чыгармаларында жаткандыгын, элдик көркөм-эстетикалык аң-сезимдин бу элементтери жазма адабият жаралганы улам өөрчүп, мазмуну жана формасы артып, сүрөттөө каражаттары улам жаңыланып жүрүп олтурганын, бул процесс объективдүү мүнөздө жүргөндүгүн кашкайган фактылар менен иллюстрациялоого жетишет. Революциячыл сатиранын социалдык жана саясий негизи кандайча жаңыланууга дуушар болгондугун, образ жаратуудагы анын ыкмаларын, тарбиялык жана эстетикалык милдетинин улам жаңы кырдаалдарга, тарыхый-коомдук шарттарга жараша өзгөрүп жана байып жүрүп олтурганы илимий жагынан ишенимдүү көрсөтүлөт. Арийне, мунун бардыгы автордун алгачкы «Н. В. Гоголдун «Өлүк жандар поэмасындагы сатиралык образдарды сүрөттөөнүн ыктары» (1954) аттуу студенттердин илимий эмгектеринин жыйнагына кирген макаласынан тарта, кийин удаама-удаа жарык көргөн көлөмдүү изилдөөлөрүнө чейинки эмгектеринде да иштиктүү иликтенген.

Баса, Е. К. Озмитель революциячыл сатиранын теориялык жана тарыхый проблемалары менен 50-жылдардын ортосунан тарта 70-жылдардын башына дейре алпурушту. Мына ушул мезгилдик аралыкта «Кызыл ибилис» советтик сатиралык журналистиканын тарыхынан» (1960), «Советтик сатрианын классиктери» (1962), «Октябрдын революциячыл сатирасы» (1966) жана «Революциячыл сатиранын теориясы» (1971) аттуу илимий жана практикалык салмагы олуттуу изилдөө эмгектерин республикабыздын жергиликтүү басмаларынан жарыкка чыгарган. Ал эми анын «Советтик сатира» (1964), «Сатира жана юмор жөнүндө» (1973) аттуу көлөмдүү илимий эмгектеринин Ленинград калаасынын кадыр-барктуу басылмаларынан жарыяланышынын өзү анын адабият теориясынын айрым маселелери менен чын ыкластан, бүтүндөй чыгармачылык жигерин жумшап алпурушкандыгын ырастайт. Экинчи жагынан бул факты улуттук адабий-теориялык жана тарыхый-адабияттык, ой пикиринин сапаттык жагынан өрүш алышына орус тилдүү адистердин канчалык даражада кол кабыш кылып жатканынан да кабар бергенге жарайт. Мунун өзү түпкүлүгүндө профессионализмге ташталган кадамдардын биринен болчу.

Адабиятчынын жогоруда аталган эмгектеринин ичинен 1971-жылы республикалык «Мектеп» басмасынан чыккан «Революциячыл сатиранын теориясы» аттуу китебин айрыкча бөлүп көрсөтүүгө болот. Анткени анда адабият теориясынын маанилүү проблемасы болгон сатиранын элдик оозеки чыгармачылыкта, андан соң профессионалдуу жазма адабиятта болгондо да орус адабиятынын мисалында пайда болушу, калыптанышы жана жаңыланышы илимий жактан чагылдырылган. Фактылык материалдардын кеңдиги, талдоого алынган Фонвизин, Грибоедов, Радищев, Рылеев, Огарев, Михайлов, Добролюбов, Некрасов, Салтыков-Щедрин, Горький өңдүү калемгерлердин сандаган чыгармалары анын өз алдына койгон теориялык маселени б. а. революциячыл сатиранын тарыхый кыймылын реалдуу жана ишенимдүү көрсөтүүгө кызмат өтөйт.

Албетте, К. Е. Озмитель революциячыл сатираны өзүнчө автономиялуу абсолюттук өз алдынчалыктагы чыгармачылык катарында карабайт. Ал сатира менен юмордун жалпы теориясынын курамында турган коомдук, социалдык, идеялык, таптык негизи чечүүчү мааниге ээ көрүнүш сымалында түшүндүрөт. Сатиранын компоненттери, пафосу турмуштук жана коомдук-тарыхый кырдаалга, кыймылга карай кандай байып өсүп олтурушу реалдуу процесс катарында элестетилет. Автор сатиранын пафосунун өзгөрүш кыймылына гана эмес анын жанрларынын информацияланышына да байкоо салат. Орус адабиятынын 19-кылымдагы 40-50-жылдарынын фактыларын тарыхый-адабияттык жагынан териштирип келип окумуштуу ал жөнүндө момундай деген адабий-теориялык жыйынтык чыгарат: «Что же касается изменения ее художественности, то к 40-60-м годам в арсенале русской революционной сатиры была уже довольно развернутая система жанров, принципов и приемов, которыми пользовались для борьбы социальным и политическим злом, враждебным народу. Это – стихотворный и прозаический памфлет, прозаический фельетон, эпиграмма, литературная пародия и перифраз, сатирическое обозрение в форме рамка и сатирической поэмы, сатирические афоризмы и реплика, мастером которых был М. Л. Михайлов, сатирическая песня, припевка, частушка и.т.д.»

Эмгектин илимий багытын чыңап, мазмунун олутташтырып турган жагдай автордун революциячыл сатиранын коомдук жаңы турмуштун ыргагына, суроо-талаптарына өз алдынча жооп бергенин диалектикалык көрүнүш катарында билгендигинде. Көркөм адабияттык, журналистикалык сатиранын пафосунун өзгөрүшү, улам жаңы типтер менен байышы конкреттүү фактылардын негизинде ачылып берилет, сатиралык күлкү ар кандай улуттун тарыхындагы таптык күрөштүн таасирдүү куралы катары чыгып келгени ишенимдүү далилденет. Ошентип, Е. К. Озмителдин бул сөз болгон тарыхый очерки орус тилдүү кыргыз адабиятчыларынын жалпы эле адабият теориясынын айрым зарыл болгон илимий проблемаларын чечүүнүн үстүндө өз алдынча аракеттерди көргөндүгүн да айгинелейт. Муну анын мындай багыттагы жазган эмгектерине илимий коомчулуктун кайдыгер карабагандыгын б. а. айрым калемгерлер тарабынан позитивдүү мүнөздө жазылган шкаалаларынан жана рецензияларынан да байкоо анчалык кыйын эмес. Маселен Л. Ершовдун «Революциячыл доордун сатирасы» (Русская литература 1967, № 3), «Октябрдын революциячыл сатирасы» (Лит. Киргизстан, 1968, № 3) жана Б. Кульчицкийдин «Баалуу окуу куралы» (Муг. газетасы, 1974, 22-март) аттуу сын тажрыйбалары биздин оюбузду жетишерлик бекемдеп берет. Эгерде Е.К.Озмителдин чыгармачылык ишмердүүлүгүн карандай академизм менен шөкөттөлгөн адабиятчылык өнөр катары баалап, ошол алкактан чыкпай мүнөздөмө берип койсок чекилик болор. Антсек анын артында калган илимий-сынчыл мурасы чыныгы мазмунунан ажырап, өздүк сапаттарга ээ болбой автордун өтөгөн кызматынын мааниси бөксөрө түшөт. Е. К. Озмителди адабият теоретиги катарында гана эмес, аны талбас тарбиячы, карандай мээнет менен күн кечирген илимдин дыйканы менен окумуштуу-педагогдун сапаттарын жуурулуштура өз боюна сиңирген инсан сымалында да аныктоо зарыл. Чындыгында бул калемгердин өмүрү жана чыгармачылыгы республикабыздагы жогорку окуу жайлардын өмүрү менен тагдырлаш болду. Педагогикалык зор тажрыйбага ээ болгон бул окумуштуу республикабыздын жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринде билим алып жаткан жергиликтүү улуттун

өкүлдөрү адабият таануунун кайсы бир багыттары боюнча окуу китептери менен окуу куралдарына өтө муктаж болуп жатышкандыктарын жакшы билген, ага күбө болгон. Ошол себептен ал улуттук педагогикалык жогорку окуу жайлардын студенттерине арнап 1986-жылы «Мектеп» басмасынан «Адабият теориясы» аттуу окуу куралын жарыкка чыгарды.

Чынын айтыш парс, буга дейре жогорку окуу жайда билим алып жаткан жаштардын дээрлик бардыгы адабият теориясын борбордогу орус окумуштууларынын жазган окуу китептери тарабынан өздөштүрүп келишкен эле. Улуттук кыргышта жасалып жаткан мына ушундай алгачкы жакшы саамалык Е. К. Озмитель тарабынан ишке ашырылып берилиши педагогикалык турмуштагы орчундуу окуялардын бири болуп калган. Окумуштуунун адабияттын теориясы боюнча жазган окуу куралынын сөзсүз түрдө жакшы жана ошондой эле автор менен талаш-тартышканга чакырган жактары да бар экендигин жашыргыбыз келбейт. Бирок улуттук педагогикалык жогорку жайларынын спецификасына жана окуу планына ылайыкталып жазылган бул эмгекте теориялык жол-жоболор, эрежелер автор тарабынан колдон келишинче КМШ өлкөлөрүнүн адабияттарынын фактылары менен иллюстрацияланат. Мурдатан белгилүү окуу китебинен китепке көчүп-конуп жашап келе жаткан туруктуу адабий мисалдарды кыргыз адабиятынын фактылары менен толуктоого автордун чындап аракет жасашы жакшынакай маанай чакырбай койбойт. Теориялык маселелерди улуттук адабият тарыхынын үлгүлөрү менен бекемдөөдө «Манас» баштаган кыргыз фольклорунун, эл ырчыларынын, А. Токомбаев, Т.Сыдыкбеков, Ч. Айтматов, М. Байжиевдердин айрым чыгармаларындагы көркөм-эстетикалык көрүнүштөр менен шөкөттөөгө жетишкен. Мунун өзү эмгектин практикалык шаанисинин артылышына гана эмес, анын мазмундуулугунун чыңалышына да кол кабыш эткен.

Бул окуу куралынын белгилүү даражада ийгиликтүү чыгышынын дагы бир себеби ал мындай эмгектерди жазуу жагынан жетишерлик тажрыйбасы болгондугунда. Ал буга чейин эле республикабыздын кыргыз тилинде окуткан орто мектептин X классынын окуучулары үчүн М. Ру-

дов менен бирге «Орус совет адабияты» окуу китебин жазышкан. Аталган окуу китебинин бир нече ирет басмадан кайрадан басылып чыгышынын өзү эле ал өз мезгилинин илимий практикалык жана педагогикалык суроо-талаптарына кадимкидей жооп бере алгандыгын күбөлөйт. Кыргыз жаштарынын бир канчалаган 1963-жылдан бери мына ошол китептен мектеп программасынын чегинде реалисттик үлкөн салттарга бай орус адабиятынан таалим-тарбия алып чыгышкан. көркөм-эстетикалык өнөрдүн алдыңкы үлгүлөрү менен бетме-бет кездешкен, чыгармачылык мындай өнөрдүн айрым сырлары менен таанышышкан.

Оңтою келип турганда айтпаска болбойт, Е. К. Озмитель кыргыз адабият таануусунда өзүнчө «мектеп» негиздеген адис окумуштуулардын бири. Ал орто мектептин окуучулары, жогорку окуу жайдан студенттери үчүн окуу китептерин жазуу мүшкүлүнөн тышкары да жогорку квалификациялуу илимий-педагогикалык кадрларды даярдоодо да кыйла убаракерчиликти тартты. Натыйжада ал кыргыз жаштарынын ичинен илимий жана чыгармачылык шыгы бар, көркөм-эстетикалык даярдыгы жеткилең адистердин бир чоң отрядын илим жолуна салды. Алардын бир катары азыр республикабызга таанымал калемгерлердин составына ишенимдүү кошулушкан, агартуу жана илим чөйрөсүндө жигердүү эмгектенип жатышкан кез. Айтор, орус тилдүү адабиятчы-окумуштуулардын ичинен Е. К. Озмитель бул жагынан ат көтөргүс эмгек өтөдү, улуттук кадрларды даярдоонун өзүнчө спецификалуу мектебин жаратып кетти деп жатканыбыздын жөнү ушунда. Мына дал ушул сапаты менен ал орус тилдүү калемдештеринин арасынан аттын кашкасындай айырмаланып турат деп ишенимдүү айта берсек жарашат.

Адабий жана илимий чөйрөдө дамамат колдонулуп келе жаткан адабиятчы жана сынчы деген түшүнүктөр бар. Түпкүлүгүндө жакын тургансыганы, окшош маанилерди камтыгансыганы менен бул түшүнүктөр али синоним эмес. Жөнөкөйлөштүрүп айтканда адабият тарыхына же теориясына байланыштуу проблемалар менен убараланып, өз көз караштарын нагыз илимий стилде жазып жарыялап келген адистерди адатта адабиятчы, ал эми учурдагы адабий

турмуштун оош-кыйштарын териштирип, жандуу адабий процесс менен киндиктеш баа берүүлөрдү сынчы катарында кабыл алып келебиз. Кыргыз адабият таануусу менен сынынын активинде турган калемгерлерди бир эле учурда адабиятчы жана сынчы деп кароо жана аныктоо адаты ушу күнгө дейре жашап келет. Анын да жөнү бар. Себеби адабиятчы жана сынчы деген чыгармачылык өнөрдүн түрдүү салаалары бизде башка элдердикине окшоп өз-өзүнчө толугу менен ажырап, чектери аныктала элек. Тарыхый жагынан кыргыз сынчыл ой-пикири анча узак мезгилди башынан кечирбеген соң ал мындай түшүнүктүк трансформацияга толугу менен кабыла элек. Ошол себептен кыртышындагы калемгерлердин басымдуусу адабият таануунун жана ошол эле учурда сындын проблемалары менен алпурушуп келе жатат. Аларды адабиятчы-сынчы катарында мүнөздөө инерциясы ушундай жагдайдан улам чыккан шекилдүү.

Мына ушул ыңгайдан алганда Е. К. Озмитель сынчы катарында каралууга тийиш. Автордун адабий сындык мурас-тарына көз чаптырганыбызда анда анын жанрлары ар кыл экендигин көрөбүз. Рецензия, обзордук, талаш-тартыштуу жана проблемалык макалалар өңдүү сындык жанрларда ал өзүнүн сынчылык профессионалдык дараметин, чеберчилигин айкын далилдөөгө жетишкен. Кыргыз адабиятындагы драматургия, роман, аңгеме, котормо өңдүү татаал жанрлардын турмушундагы көрүнүштөрдүн көркөм-эстетикалык проблемалары. мазмундук жана формалык оош-кыйыштары, калемгерлердин чеберчиликтери туурасындагы маселелер аны дайыма түйшөлүүгө салган. Мейли ал Т.Сыдыкбековдун «Тоо арасында» романы, Токтогулдун чыгармаларынын орус тилине, М. Лермонтовдун лирикаларынын кыргызчага которулушу же Кыргызстандагы орус тилдүү жазуучулардын прозалары, сатиралары, очерктеринин даража-деңгээли жөнүндө жазабы, айтор канткен күндө да ал улуттук адабияттын алгалашы үчүн чындап кам көрөт, илимий жана практикалык сунуштарын ортого салат. Көркөм чыгармалардын, адабий процесстин наркын бычууда объективдүү жана принципалдуу болууга умтулат. Бирок канча кылган менен Е. К. Озмительдин кыргыз адабиятынын учурдагы ал-абалы, өнүгүү перспективалары туура-

сында айткан-деген көз караштарында чектелүүлүк бар экендигин ачык айкын айтып коюу кажет. Канткен менен ал жергиликтүү калктын тилин, дүйнөнү, турмушту образдуу кабыл алуусун ойдогудай өздөштүрбөгөндүктөн, адабий фактыларды түп нускасында кабыл албай котормо аркылуу таанышкандыктан мына ушундай бир жактуулук өңдүү сапаттар орун алган. Ал эми котормо дайыма эле ойдогудай сапаттуу чыга бербейт эмеспи.

70-жылдардын экинчи жарымынан тарта Е. К. Озмитель адабий сын менен илимдин проблемаларына ышкысы түшүп, ал туурасында бир катар макалаларды жазганга үлгүрдү. Автордун «Мезгил менен текшерилген биримдик», «Адабий сындын чен-өлчөмдөрү», «Ч. Айтматовдун тажрыйбаларын дүйнөлүк маданияттын тутумунда окуунун бир мисалы», «Көп улуттуу совет адабиятынын биримдиги жөнүндө», «Кыргызстандын адабияттаануусунун актуалдуу проблемалары» аттуу макалаларынын аталыштары эле айкын туюндуруп тургандай адабий сынчыл ой-пикирдин учурдагы ал-абалы, өнүгүү тенденцияларындагы көрүнүштөр чагылтылган. Сынчы катарында ал кыргыз калемдештеринин б. а. К. Асаналиев, А. Садыков, М. Борбугулов, Т. Аскараров, С. Жигитов жана К. Бобулов өңдүү адистердин орус тилинде жарык көргөн эмгектерин таразага салат, алардын илимий-теориялык деңгээлинин оң-терс көрүнүштөр туурасында өз позициясын билдирет, зарыл жерлерде тартынбастан талаш-тартышка чыгат.

Ал улуттук адабий сындык күндөлүк көрүнүштөрү жөнүндө гана сөз кылуу менен чектелбестен адабий илим менен сындык теориялык жана тарыхый маселелерине да кайрылбай койбойт. Айрыкча көркөм чыгармага баа берүүнүн жоболору, талдоонун методологиясы менен методикасы, проблемаларды чечмелөөнүн ыкмалары ой менен фактынын байланышы туурасында чын дилинен сөз кыла билет.

Дегинкисинде, Е. К. Озмительдин адабий сындын жана адабият таануунун маселелерине арналган тажрыйбалары өзүнүн оригиналдуулугу жана индивидуалдуулугу боюнча айырмаланып турган көрүнүштөрдөн болуп эсептелет.

МАЛЕНОВ БАЙДЫЛДА (1928–1987)

Маленов Байдылда адабият таануу илимине алтымышынчы жылдарда келген. Ошол өз учурунун адабият ишмерлери сыяктуу эле Б.Маленов да совет мезгилинин саясаты менен адабияттагы социалисттик реализм методунун чыгармачылык жетишкендигине ыраазы болгон жана анын дүйнөдөгү эч кынтыксыз көркөм метод экендигине чексиз ишенген, ага шек келтирүү мүмкүн эместигин коргогон көз карашта бекем турган адабиятчынын бири десек жанылышпайбыз. ХХI кылымдын бийигинен туруп алып, пролетардык диктатуралык бийликтен тышкары, эркин демократиялык көз караштагы абалдагы бүгүнкү күндүн көйгөйүн өткөн муундун адабиятчыларына оодара коюга эч кимибиздин акыбыз жок экени жалпыга түшүнүктүү жана антүүнүн өзү тарыхты карандай бурмалоого жатмак, ошондуктан ар нерсенин өз мезгили, ошого жараша талабы, аркалай турган жүгү болот эмеспи. Айталы дегенибиз, Б. Маленов ак пейил, барпандаган, ачык-айрым адам болгон сыяктуу эле өз учурунун балтасын чаап, өз учурунун ырын ак ниети менен ырдаган, өз учурунун түшүнүгүн арбытып ага ак кызмат кылууга далалат кылган адам экенин көрүүгө болот.

Б. Маленов 1928-жылы азыркы Чүй областынын Онбир-жылга айылында төрөлгөн, Онбиржылга айылы ушу бүгүн да борбор менен айылды, цивилизация менен байыркыны туташтырып, кыргыздын нускалуу калкынын жакшы жөрөлгөлөрүн сактап келе жаткан айылдын бири. Бул айылдан нечендеген адистер, саясий ишмерлер, окумуштуу-илимпоздор жаралып келүүдө. Болочок адабиятчы Фрунзедеги Педагогикалык институтту кан жуткан согуштун бүтөөр жылында – 1945–1949-жылдарда бүтү-

рөт. Тирикарак жигит 1950-жылы эле Кыргыз илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунда кенже илимий кызматкер болуп иштейт. 1952-жылы Москвадагы М.Горький атындагы Бүткүл дүйнөлүк адабият институтунда аспирантурада билимин жогорулатат. 1958-жылы ал кандидаттык диссертациясын ийгиликтүү коргоп, филология илимдеринин кандидаты наамына ээ болот. Андан көп узабай эле 1960-жылы Кыргыз мамлекеттик университетинин филология факультетиндеги кыргыз адабияты кафедрасына башчылык кылат.

Байдылда Маленовдун чыгармачылык эрудициясы ал жашаган доордогу кыргыз адабиятынын өнүгүү процесси менен ажырагыс бирдикте өнүгүп, аны менен кошо ченелмекчи. Кыргыз совет адабияты боюнча бардык окуу китептери менен хрестоматияларында көрсөтүлүп келгендей эле Маленов да эч кыйшаюсуз ошол мээге табыгый эмес, жасалма агитация-пропаганда аркылуу сиңирилген идеялардын бири эң алгачкы жазуу «Эркин-Тоо», эң алгачкы жазуучу А.Токомбаев жана анын «Октябрдын келген кези» андан кийинкиси Мукай Элебаевдин «Зарыгам» аттуу ыры деген идеядан алыс кете албаганын көрүү кыйын эмес. Кыргыз акындарынын ичинен Касым Тыныстановдун ай-тылуу «Алачка», «Жаңыл Мырза», «Манастын күмбөзү» ж.б. сыяктуу чыгармалары феодализмди, алардын төбөлдөрүн ашыра мактоо менен Октябрь төңкөрүшүнө жат, душмандык идеяны жараткан. Бекеринен «Алачка» деген ырын улутчул алаш ордочулар өздөрүнүн гимнине айландырышкан бекен. Анда уруучулук-феодалдык турмушту жактоо, аны ашыра мактоо мотиви жаткан. Ал эми «Жаңыл Мырза» поэмасында эле октябрдын жеңишин, эркиндиктин башталышын «тумандуу күнгө» салыштырган деп интерпретациялаганын көрөбүз. Биз жогоруда айтып кеткендей, адабиятчынын мындай кескин бүтүмү бир эле Б. Маленовдун субъективүү тыянагы эмес экени, мындай бүтүмгө ошол кездин интеллектуалдык чөйрөсү «чындап» эле ишенишкен же өздөрүн ушинтип ишентишке аракет жасашкан. Анткени адабияттан түшүнүгү болгон адамга «Жаңыл Мырзанын» анчалык жаман чыгарма эмес экени айдан ачык болмок. Мезгил өтүп, айлар жылган сайын адабият-

чыларыбыздын да аң-сезими артып, мурдагы ой-лорду таптап кайталай бербестен, мезгил менен кошо арымдап, көркөмчүлүк табитине сүңгүп кире баштоо байкалса да, андай ой толгоолор, илимий тыянактар, айрым чыгармалар үчүн таралбагандай кыялда экенин байкоого болот. Бул туурасында төмөндө дагы токтоло кетebиз.

«Адабияттагы партиялуулук жана кыргыз совет адабиятындагы кээ бир маселелер» (Кыргызстан,1969) аттуу адабият таануу макалаларынын жыйнагына чыккан материалдардын негизинде кеп кыла турган болсок, автордун адабият изилдөө жагдайында бир топ тиш кагып калганы ачык эле байкалат. Китептин кириш сөзүндө изилдөөчү ошол кездеги идеологиянын жетекчиликке алган эң негизги багыттарынын бири – адабияттагы лениндик принцип, адабияттагы коммунисттик партиялуулук үчүн күрөш, марксизм-ленинизмдин көз карашы жана 1925-жылы 18-июндагы РКП(б)БКнын «Көркөм адабият жагынан партиянын саясаты жөнүндөгү», «Адабий көркөм уюмдарды кайра куруу жөнүндөгү» ВКП(б)БКнын 1932-жылы 23-апрелдеги «Звезда» жана «Ленинград» журналдары жөнүндөгү жана партиянын XX, XXI, XXII, XXIII съезддеринин адабият жөнүндөгү токтомдорундагы адабият менен искусство жөнүндөгү чечимдерин, адабияттын мындан аркы өнүгүшүнүн партиялык документтердеги лениндик-партиялык принциптердин жаңы кырдаалдарга карата мындан ары уланылышына адабияттын жогорку идеалдуулугу үчүн, көркөмдүгү үчүн болгон күрөштөр, жазуучу менен турмуштун тыгыз байланышы жөнүндөгү партиялык талаптарда каралган жана кайрадан жолго коюлган ошону менен бирге эле жазуучулар менен сынчылардын милдеттери айрыкча белгиленген учурларды жетекке алып аларды кайра-кайра баса белгилеп өтөт. Бул партиялык документтер албетте, адабияттагы бир ыңгайлуулукка, адабияттагы туруктуулукка чакырганына ыймандуулукка багыт койгону белгилүү. Эмесе биз кепти бул көрсөтүлгөн документтердеги чечимдерди адабиятчы Б. Маленов кандайча жетекчиликке алып жана аларды өзүнүн чыгармачылык, илимий-практикалык ишинде кандайча чагылдырганына сереп салууга аракеттенип көрөлү.

Б. Маленовдун «Реализм жөнөндөгү маселеге карата» аттуу макаласына токтололу. Реализм жана социалисттик реализм методу жөнүндөгү маселелер орус адабияты менен адабияттаануу илиминде кеңири кулач жайып жана тез темп менен ишке кирип жаткан маселенин бири болуп турган. Буга киришүүдөн мурда анын өсүш, өнүгүш жолдооруна, реализм менен социалисттик реализм методдорунун принциптүү белгилерине, карата жазылган илимий эмгектер менен катар советтик орус жазуучуларынын өз тажрыйбаларынан алынган баалуу пикирлерди жыйынтыктаган дискуссия жана конференциялар болуп турду. Бул талаштартыштардын жыйынтыктоочусу катары Москвадагы М. Горький атындагы дүйнөлүк адабият институтунда өткөн талкууларды жана конференцияларды атаса болот. Бирок ушуну менен эле реалисттик, өзгөчө соцреалисттик методдун бул мезгилди эки коомдук формациядагы саясат катары каралышы эч кимге жашырын болбосо да аны тигил же бул көмүскө фразалар менен чүмбөттөөчүлүктүн болгону анык болучу. Кыргыз адабияттаануусунун өнүгүшүндө жалпыга таандык бир ыңгайдын жашаганын байкоого болот, маселен кай бир акын же жазуучунун чыгармасы кимдир-бирөөнүн күткөнүндөй чыкпай калса, ал тууралуу коомдук пикирди түзө билүү чоң рол ойнойт. Ал эми экинчи бирөөлөрдүн ушул сыяктуу «кемчиликтери» анчалык сая кууп тастыкталбагандай сыяктанат.

Биз буга мисал катары Тыныстановдун чыгармаларын айтаар элек. Б.Маленов да ушундай пикирдин айланасында өз оюн айтып эле тим болбостон, ал ойду ого бетер көшкөрлөнтүп жиберет.

«Эч кимге жашырын эмес, Касымдар уруучулдук-феодалдык турмушту идеализациялашып, эскиликти жоктоп, үшкүрүп, бай-манаптарга «кол жоолук» болуп жүргөн мезгилде Аалы, Жоомарт, Мукайлар эски замандын бардык мыкачылыгын ашкерелешип, өткөн замандан, бай-манаптардан күрөш жолу менен таптык кекти алууну пропагандалашкан», – дейт. Бул жерде адабиятчы Касымдар дегенде кимдерди жана эмнелерди айтып жатканын так, таасын анализ кылбастан туруп эле өзүнө чейин небак эле айтылып келген даяр калыптарга таяна салганы байкалып турат.

Минтүү жок эле дегенде кыргыз адабиятчыларынын өсүү деңгээлинин бир жактуулугун айгинелемек. К.Тыныстанов деле кыргыз элинин өткөн замандагы тарыхый чындыгынын бир үзүмүн баяндап берген, болгондо да көркөм интерпретациялап жогорку деңгээлдеги жакшы чыгарманы жараткан, бирок кедей-кембагалды баса белгилеп, алардын тап күрөшүн көрсөтө албаган деген сыяктуу ойду айтса боло турган мезгилде 30-жылдардагы түшүнүктү алтымышынчы жылы деле кайталай берүүчүлүктөн арыла албай сүйрөп келатканы өкүндүрбөй койбойт.

Адабиятчы өзү айткандай, реализм менен чындык байланыштуу болгондуктан жаш жазуучуда түшүнбөөчүлүктөр кетпей койгон эмес экенин биле туруп, ошол реализм К. Тыныстановдо эле жок болуп калат да, маселен, А. Токомбаевде, Ж. Бекөнбаевде, же Токтогулда гана бар болот? Бул жерде мезгилдик-мейкиндик дегендей, жадегенде улуттук бөтөнчөлүк сыяктуубу кандайдыр бир ажырымдар же социалдык шарттар, аларды айырмалоочу дагы бир далилдер келтирибейт. Мындай нерселердин болушу ыктымал беле жок беле, деген сыяктуу ой ак ниет кыялдануу, адам баласынын жанын жай алдырбай ойго сала турган адамдык парз же милдеттер кайда деген ой кетпей койбойт экен. Буга карата эч кандай түшүндүрмө, аныктама, кошумча маалымат берилбейт. Баарысынын көзгө басар көзөлү эле Касымдын өзүнүн макаласы «Мен баскан жол, менин чыгармам, менин бетим» деген ачык каты болуп жатабы десек, ал каттын ушундайча жазылыш калышынын себептерин репрессия учурундагы кырдаал-шарттардын өзү аныктап, келечектеги муундарга өзү үчүн өзү жооп берип турган жокпу»? Чындык байыркы адабиятта, классицизмде, сентиментализмде, романтизмде да болгон. Реализм деген – белгилүү тарыхый шарттардын негизинде пайда болуп, белгилүү принциптерге ээ болгон бирдиктүү метод болгондуктан, анын жаралуу, калыптануу шарттары да ар башка болуп, анын ар бир улуттук адабияттагы өнүгүшү да ар кандай өзгөчөлүктөрү менен айырмаланып, өз алдынчалыкка, объективдүү адабий өнүгүүнүн жолуна түшүшү негизги шарт болууга тийиш эле. Мына ошол маселе адабиятчылардын алдындагы эң орчун-

дуу, Коммунисттик партиянын көзөмөлү алдындагы өтө жоопкерчиликтүү милдеттердин бири болгон, мына ушундай милдеттер менен улуттук адабияттын өнүгүү тагдыры адабиятчыда кандайча экенине изилдөө жүргүзүүгө аракеттенип көрөлү.

Адабий чөйрөдө аралашып жүргөндөрдүн баарысына эле белгилүү жагдай – бул биздин иликтөөлөрүбүздүн багыты жана ал багыттын башкы критерийи орус адабияты, орус адабияттаануусу, орус адабиятынын теориясы жана орус жазуучуларынын чыгармалары болгондуктан, биз дагы так эле ошол орус жазуучулары жазгандай кылып жазууну, турмуш чындыгын да так ошол орус классиктери менен орус совет классикалык адабияты жараткан жазуучулардай кылып жазуу талабын коюп келгенибиз анык болгону аз келгенсип, кимдир-бирөө сөзсүз эскиче ойлонушу мүмкүн эмеспи деген инерция менен кетүүчүлүктү жене албастык да бар экенин көрүү кыйын эмес. Маселен, эгерде Түгөлбай Сыдыкбеков коллективдештирүү мезгилин сүрөттөп берсе, анда аны так эле М. Шолоховго окшоштуруп мүнөздөмөнү ошого жакындатып беришибиз, так эле ошол жолдоштордой анализдешибиз, ал тургай баш каармандарды да так эле ошол жазуучуунун башкы каарманындай болуп чыкканынын айтып сыймык менен далилдеп келгенбиз жана ошондой анализдөөнүн өзүн биз дагы классикалык советтик метод кылып өзүбүздү ошого ыңгайлаштырып алганбыз чындык го. Ошого жедеп калыптанып, көнүп алганбыз жана эмдигинче эле арыла албай келатабыз, б.а. орус классикалык адабияты негизги жана эң туура ишенимдүү, сынактан өткөн критерий болгондуктан социалисттик реализм адабиятынын эң башкы критерийи да, ишенимдүү жол башчысы да, орус адабияты, орус адабиятынын теориясы болгон. Мына ушул көрүнүштүн эң даана мисалдарын биз, Б. Маленовдун социалисттик реализм адабиятынын теориялык, практикалык жактарына анализ жүргүзгөн макалаларынан ачык көрүү мүмкүндүгүнө ээ болуп отурабыз. Социалисттик реализм адабиятынын эң көрүнүктүү теоретиги жана практиги Максим Горькийдин айткандарын сап алмаштырган сайын цитатага алган адабиятчынын пикири улам нарылап

улам тереңдеп барган сайын орус советтик жазуучуларынын чыгармаларынын нагыз социалисттик реализм методу менен жазылган мисалдарын жыш жолуктура баштайбыз. Биз ошолор баш тоголоткон ыңгайда иш жүргүзүп келгендигибизден, кай тарапка ыңгайлашуу деген сыяктуу нерселердин барысы орус адабиятына карата чечилип келген жана анын алгылыктуу жагы кайсы улуттук бөтөнчөлүктөрү кайсы? Биздин улуттун адабиятына ушундай клише калыптар туура келеби, жокпу дегенди айрым гана адабиятчылар көтөрбөсө көпчүлүгү ошол көптүн шарданы менен эле кете бере турган.

Жалпы адабий процесстеги кезиккен ушундай мүчүлүш жактар жана кемчиликтер менен катар адабиятчы Б. Маленовдун адабиятты анализдеп, көркөм дүйнөнүн өнүгүү механизмдерине кадыресе өз көз карашы менен кайрылган бир кыйла салмактуу ой-пикирлери жана дагы көп убакытка чейин өз баалуулуктарын жоготпой турган адабий-теориялык пикирлери улам жаңы кырлары менен акырындап ачылып келатканын байкайбыз.

«Кыргыз совет адабиятында социалисттик реализм адабиятынын белгилери Октябрь революциясынын улуу жеңиши менен эле бирге пайда болуп, ал белгилер кийин социализмди куруу мезгилинде чыңдалган, канат жайган. Улуу орус адабиятынын жемиштүү таасирин эске алганда да, кыргыз адабиятында өнүккөн социалисттик реализмдин өзүнүн улуттук тамыры бар. Социалисттик реализм кыргыз адабиятында Улуу октябрь социалисттик революциясын, В.И.Ленин башында турган болыневиктер партиясын, совет бийлигин, социализм идеясын, анын пафосун даңктоого терең байланыштуу («Кандай аял тууду экен, Лениндейуулду», «Насыят», «Аткантаң менен Сүйгөнбай»).

Социалисттик реализмди жана анын белгилерин Кыргызстандагы социализм үчүн болгон күрөштөрдүн өзү жараткан. Анткени совет бийлиги үчүн күрөштө кийинчерээк социалисттик курулуштардын жылдарында, бизде социализм адабияты гана эмес, социалисттик реализм жана анын белгилери да өнүгүп чыккан. Социалисттик реализмдин негизги белгилерин байкоодон мурун, анын предмети, мүнөзү жагынан түшүнүк алалы» – автордон келтирилген бул үзүндү ал

тымшынынчы жылдардагы «Реализм жөнүндөгү маселеге карата» айтылган. Автор өзүнүн бул тыянагын бекемдеш үчүн Александр Фадеевдин төмөнкү цитатасын келтирет: «Эмне үчүн реализм? Анын себеби реализм – турмуштук чындык – эски дүйнөнү жаңы дүйнөгө айлантуучу элдин туусу. Эмне үчүн социалисттик реализм? Анын себеби адамдардын мамилелеринин мазмунунда бир гана социализм жараткан жаңы салттар пайда болгон». Ал эми адам жана алардын мамилелери адабияттын эң башкы объектиси болуп саналат, Дүйнөгө жана адамдарга чыныгы революциялык социализмдин көзү менен караганда гана жаңы дүйнөнү жана жаңы адамдарды чындыктуу сүрөттөөгө жетишүүгө болот. Биздин художниктер дүйнөнү чындыктуу сүрөттөөнү каалашат, ошондуктан алар дүйнөнү революциячыл социалисттердей сүрөттөшөт. Ушунун өзү эле искусстводо социалисттик реалист болуп калуу деген сез болот».¹

А. Фадеев көрсөткөн биздин адабият өзүнүн багыты, идеялык мазмуну боюнча жаңы адабият, анын мазмунуна «социализм тууган жаны салттар» чагылышкан. Социалисттик реализм адабиятынын улуттук адабиятта тамырланышына мүнөздөмө берүүсүн улантып. Адабияттагы социалисттик реализм методунун чыгаан жазуучусу жана теоретиги Максим Горькийдин айткандарын мисалга келтирет: «Мен социалисттик типтер жөнүндө бир нече сөз айтамын. Бул адамдар сөздүн чыныгы! маанисинде жаңы адамдар.»² Чынында эле ушундай, – дейт Б. Маленов, анткени А. М. Горькийге чейин орустун классикалык жазуучулары жөнөкөй адамдардын турмуш-тиричиликтерин, ички сезимдерин, социалдык абалдарын ачык-жарык көрсөткөн бир канча чыгармаларды түзүшкөн жок беле? Бирок алар тарыхый турмуштун, революциялык кыймылдын али кулач жайып өнүкпөгөндүгүнө байланыштуу көбүнчө кыялдуу умтулуштарга чулганган Павел Власов, Пелагея Ниловна өңдүү образдарды орус турмушунда бууракандап өнүгүп жаткан революциялык кыймыл өзү жараткан. Алар эски дүйнөнү көптөрүп таштоону «Революциячыл социалисттерче» түшүнүшкөн. Социалисттик реализм методу гана турмушту кантип, кандайча өзгөртүүнү билген, чыныгы революциячыл күрөшчүлөрдүн об-

раздарын жаратты. (Ал эми бууракандап өнүгүп жаткан рево-люциячыл кыймылы жок, тарыхый мезгилдин, кыргыздын реалдуу чындык турмушунун бир үзүмүн реалдуу көркөмдөп сүрөттөгөнү үчүн канчалаган адамдардын, таланттардын баштары өлүмгө ыйгарылбады, бул жерде социалисттик реализмдин гуманисттик жагы кана деген эч ким жок?) Мындай жасалма ишенимге шыктануучулук дээрлик баарыбыздын каныбызга митедей сиңип кеткенин өзүбүз да байкабай жарым кылымдан ашык убакыт ураалап жүрө бергенибиз өкүнүчтүү. Ушундай бир жактуу өктөм принциптердин натыйжасында оң эле жерде түз басып ба-раткандарды чалып жыгылтмайлар толуп кеткенин байкоо кыйын эмес, маселен, Б. Маленов адабиятчы жана адабий сынчы Ж. Самагановдун «А. М. Горький и киргизская литература» (Киргосиздат, 1958. 66-бет) кыргыз адабиятындагы социалисттик реализм методунун пайда болушуна «1920-жылдардагы кыргыз элинин турмушу материал болуп бере албаган» – деген ката пикирлери учурайт дейт. Кеп, атайын түзүлгөн каарманда эмес, же болбосо, автор айткандай, жумушчунун оң каарманы түзүлбөй жаткандыкта эмес, кеп социалисттик курулуштардын духун, идеясын, революциялык күрөштүн демин көрсөтүүгө да байланыштуу. Эмне үчүн лирикалык ырлардагы лирикалык каармандардын революциялык көз караштары революциялык активдүүлүгү менен эсептеше албайбыз. «Социалисттик реализм методунун айрым белгилери кыргыз адабиятында 1917-1918-жылдарда эле пайда болгондугун тарых да танбайт» – деп, кесе билдирет.

Б. Маленов ушундай көз караштан да жана өзүнө чейинки кыйкымчыл адабиятчыларыбыздын койгон жалган жалааларынан улам да, К. Тыныстановдо революциячыл күрөш жок, анын тескерисинче, элдин өткөн турмушуна суктануу гана бар экенин байкап калган болуу керек.

Ошондуктан адабиятчы кыргыз адабиятындагы социалисттик реализм методун социализмдин алгачкы жылдарындагы Тоголок Молдонун жана Токтогулдун чыгармаларынан ачык даана көрүнүп турганын бекемдейт. Андан кийин ушул эле идеяны мындайча улантат: «Кыргыз адабият таануу илиминде социалисттик реализм методу, анын

өңүгүшү жөнүндөгү маселеге карата догматикалык ойлор дагы жок эмес. Ал догматикалык ойлор эмне дешет? Алар ириде кандайдыр принциптер, рецептер жаралып, андан кийин жазуучулар аны «өздөштүрүп» жаткандай көрсөтүшөт». Б. Маленовдун ал догматтары азыркы замандын эң чыгаан сынчысы жана таланттуу адабиятчысы К. Асаналиев жана дагы бир таланттуу сынчы Ш. Үмөталиевдер экен. Алардын эмгектеринде ириде релизмдин принциптери пайда болуп андан кийин гана ага жооп берген реалисттик чыгармалар жаралат экен деген ойду берет. Маселен, К. Асаналиев «Кыргыз совет адабиятынын очерктери» деген эмгегинде реализмди бүткөн даяр маселе катарында карап, даяр нерсени дароо гана «орното» коюга мүмкүн болчудай түшүнүк берет». Б. Маленов андан ары адабиятчы К. Асаналиевдин аталган китебинен – «Социалисттик реализмдин принциптерин кыргыз адабиятында орнотуу маселелери боюнча кыргыз жазуучуларынын ичинен коллективизация темасына арналган чыгармаларынын ичинен «Кең-Суу» романы өзгөчө айырмаланып турат» - деген фразаны баса көрсөтүп, сынга алат да, Т.Сыдыкбеков «Кең-Суу» аркылуу социалисттик реализмди орното коет», ал эми мындай ойлор К. Асаналиевдин аталган «Очерктеринде» басымдуу орун алганын айтат.

Кеп чынынан бузулбайт демекчи, К. Асаналиевдин социалисттик реализмдин кыргыз адабиятындагы орун алыш маселесин түшүнбөй жаткандыгында эмес, тек гана «орнотуу» деген сөздүн стилистикалык мааниси ойду башка тарапка оодарып жибергенинен келип чыккан болуу керек. Ал эми Ж. Самагановдун социалисттик реализм методуна кыргыз адабиятынын « 20-жылдардагы кыргыз элинин турмушу материал бере албаган» дегенинде кандайдыр негиздердин жок эмес экенин байкоо кыйын эмес. Дегинкиси, бул макала өзүнүн алдына Б. Маленовдун жазгандарын сындоону эмес, тек гана чыгармачылык жүзүн ачып берүү болгондуктан биз ал кишинин адабий изилдөөчүлүк чыгармачылык портретин окурман көз алдыга толук келтире алгыдай аракетти жасоо милдет деген ойдобуз. Ал эми эң туура тыянакты биз дагы эле болсо мезгил менен убакытка коер элек.

Б. Маленовдун К. Асаналиевдин, К. Жантөшевдин «Каныбек» романына карата койгон дооматтарына каршы турушу б.а. автор «Каныбекти» баштан аягына чейин каралайт», же болбосо «Каныбектин» сүрөттөөлөрү кандайдыр бир даяр принциптерге сыйбайт деген оюнун туура экенине кошулбай коюга болбойт, бирок ошол эле учурда К. Асаналиевдин «даяр принциптер» деп тергеп айтып жатканы деле ошол социалисттик реализмдин принциптери тууралуу болсо керек деген пикирдебиз. Эгер андай болсо, К. Асаналиев менен Ж.Самагановдун ошол кездеги көз караштары жана пикирлери бир жагдайда экен деп айтууга толук негиз бар. Бирок, К. Асаналиев ошол учурда «Каныбекке» каршы чыккан жагдайларды кийинки эмгектеринде объективдүү чече алган.

Маленовдун «Мукай Элебаевдин чыгармачылыгы» (Фрунзе. – 1959) аттуу монографиясы анын адабият таануу илимине негиздүү салым кошкон иликтөөлөрдүн бири деп айтууга толук мүмкүндүк бар.

Бул монографияны жазууда адабиятчы Мукай Элебаевдин 1924-жылга чейинки өмүр жолун колунан келишинче толук камтууга аракет кылуу менен бирге Мукайды Мукай кылып кыргыз элине, кыргыз адабиятынын тарыхына тааныткан чоң-кичине, салмактуу жана анча чоң жүк көтөрө албай турган эмгектерине чейин, б.а. Мукайдын бүткүл чыгармачылык жолунан тартып, анын жазуучулук устаканасына чейин сереп салууга аракеттенгенин көрөбүз. Анын ушундай чоң максаты жана иштиктүү аракети бир топ жогорку деңгээлде ишке ашкан. Кыскасы, биз жогоруда токтолуп кеткен айрым так эмес түшүнүктөр, кээ бир жазуучулардын чыгармаларына артыкбаш доомат коюулар сыяктуу терең иштелбей үстүрт кеткен жактар Мукайдын чыгармаларына жасаган анализдеринде кыйла профессионалдуу чечилгенин көрөбүз. Б. Маленовдун аталган эмгегинде Мукайдын алгачкы ырларына сереп салуу менен бүткүл чыгармачылыгына ырааттуу иликтөө жүргүзүүнүн натыйжасында Мукай Элебаевдин акын катары дагы жазуучу катары дагы кыргыз адабиятынын тарыхындагы чоң фигура экендиги аныкталат.

Мукай Элебаевдин 20-жылдардагы лирикалык чыгармалары «Зарыгамы» баш болуп негизинен совет бийлигинин орношун кош колдоп кубанычтуулук менен тосуп алганын, жаңы замандын жетишкендиктерин, кыргыз элинин кат таанып, сабаттуу боло баштагандыгы жана көбүнчө бай-манаптарды сыңдоо, аларга каршы чыгууга үндөгөн жана ачык эле карама-каршылыкка чакырылгын чылк-үгүт жана саясий маанидеги чыгармалар болгон. Ошого карабай чыныгы поэзиянын жарк эткен учкундары ар кайсы сапта бирден-экиден көрүнө калганын байкайбыз. Мына ушунун өзү Маленовдун да көз жаздымында калган эмес.

Мукайдын «Карадүмүр» аттуу ырына жасалган анализине сереп салып көрөлү: «Жаңыча уюштурулган социалисттик эмгек эмгекчилердин эмгекке болгон кызыкчылыгын арттырды, алар эмгекке болгон өзүлөрүнүн ак ниеттүүлүгүн, активдүүлүгүн көрсөтө алышты. Мына ушундай тарыхый чындыктар акын Мукай Элебаевдин «Карадүмүр» деген ырында чагылышкан. Акын бул ырында социалист-тик эркин эмгектин тарбиялык ролун, кече күнкү кедейдин социалисттик эмгекке болгон бугүнкү мамилесин кантип өзгөргөнүн көрсөтүп жана анын айкын образын түзүүгө аракет кылган. М. Элебаев эркин эмгектин мүнөзүн жана жөнөкөй эмгекчинин эмгекке болгон жаңы мамилесин терең ачуу максатында ал эмгектин кулач жайып жаткан шарттарын, колхоз талаасынын көрүнүшүн, ушундай кырдаалдагы кыргыз жергесинин көрүнүшүнүн таасын картинасын берген:

Кызыл-тазыл гүлдөрү,
Кыз жибек куштун үндөрү,
Эркелетип адамды,
Өзгө болот түндөрү,
Бетке кызыл нур берет
Бейиш беле бул жери,
Суусу карап жымыйып,
Жүрүп турат желдери.
Бака-шака тыным жок
Баары шайыр элдери,
Ошол көптүн ичинде

Үзүлбөй эрте кечинде
Карадүмүр эр жүрөт
Энчилеген ишинде.
Таң агарып күлгөндө,
Караңгы түн өлгөндө,
Карбаластап торгойлор
Кайрап үнүн келгенде,
Гүлдү чайкап күлүк жел
Күн батыштан желгенде.

Келтирилген үзүндүдөн көрүп турасыздар айрым поэтикалык чыйрак саптар М.Элебаевдин калеминен үстүртөн гана жазылып калбастан, акындын ички толгонуулары менен толкунданууларынын натыйжасында келип чыккан ой жүгүртүүлөр экени сезилип турат». Негизинен Б. Ма-ленов Мукай Элебаевдин поэзиялык чыгармаларына ана-лиз жүргүзгөндө бир кыйла машакаттуу иштерди, алгылыктуу ойлорду бере алган.

Мукай Элебаевдин ошол кездеги жаштардын саясий, тарбия-таалимдик зор мааниге ээ болгон «Улуу марш» аттуу ырына өз учурунун өтө популярдуу эң актуалдуу чыгармасы катары мамиле кылышы абдан туура.

Анткени кыргыз жазма адабияты реалисттик сүрөттөө ыкмасынын татаал чыгармачылык процесстерин жаңы баскычка көтөрүп, өз кезегиндеги союз аймагынын ичинде Ч. Айтматов баш болгон прозадагы жаңычылдык, С. Эралиевдин поэзиядагы, өзгөчө анын эпикалык жанрдагы арааны жүрүп турган эң бир издемчилдик менен жигердүүлүктүн, ага жараша окурмандардын кызыкдар ышкысы талап кылган бийик максаттар, космикалык эранын башталышы сыяктуу биздин эл мурун андап биле элек жаңылыктардын жаралып чыга келиши менен шартталып турду. Ушундай бир ургалдуу кезеңдин учурунда адабиятчылар, адабий сынчылар үчүн да кенен чабыт, жаңы ойпикирдин, буга чейин айтыла элек ойлор менен жүргүзүлө турган анализдердин ой-толгонуулары жаралды. Мына ушул адабий процесстин көрүнүшү биз сөз кылып отурган адамдын чыгармачылыгынын чордонун түзүү менен бирге эле чыгармачылык жолунун программасы болуп калганын көрүүгө болот. Адабияттын партиялуулугу жөнүндөгү

сын жана адабияттаануу макаларынын топтомундагы ар бир макала автордун ойлогон оюу, анын каны-жанынан оргуштап чыгып турган пикири экенине окурманды ынандырбай койбойт.

Негизги чыгармачылык очогу – педагогикалык институттан алган билими анын мектептер үчүн окуу китептерин, окуу-методикалык куралдарын көңүл коюп иштөө багытына да тартпай койгон эмес. Натыйжада төмөнкүдөй поэтикалык сонун саптар келип чыкканын көрөбүз. Бул саптарды окуганда кечээги эле «Зарыгам» ырынын автору дегенге ишене коюу оңой эмес. Бул саптар кадыресе да-сыккан профессионал акындын калеминен жаралганына күбө боло алат:

Караңгы түн өлгөндө,
Карбаластап торгойлор,
Кайрап үнүн келгенде,
Гүлдү чайкап күлүк жел
Күн батыштан желгенде.

Мукай Элебаевдин поэзиялык чыгармаларын изилдөөдө Байдылда Маленов төмөнкүдөй жыйынтыктарга келген:

1. «М. Элебаев эзелден өкүм сүрүп келе жаткан ырдагы ченемдүүлүктүн кулу болбостон, ага чыгармачылык менен мамиле кылган.

2. М.Элебаев социалисттик курулуштун өнүгүштөрүн, анын ийгиликтерин жана анын келечектеги жеңиштеринин шексиздигин кеңири жана эркин сүрөттөөгө мүмкүндүк бере ала турган эркин ыр түзүлүшүн кыргыз поэзиясында туруктуу жана чыгармачылык менен өнүктүргөн.

3. М. Элебаев көбүнчө ырга чоң мазмун берүүгө аракеттенген жана ал аракетти өзүнүн чыгармачылык практикасында ийгиликтер менен иш жүзүнө ашырган акын. Анын лирикаларындагы жаңылыктар элдик поэзиянын жана Вл. Маяковскийдин поэзиясынын традицияларын чыгармачылык менен үйрөнүүнүн натыйжасында жаралды, өнүктү» дейт.

Мына ушундай тыянактарды адабиятчы М. Элебаевдин «Менин күчүм» деген ырынын мисалында берет.

Мен жаралгам бел байлап эмгекчинин,
Эзелден бар көксөгөн арманы үчүн.

Өмүр күнүм бир жолу батканынча,
Ошолорго жумшалмак бардык күчүм!

Изилдөөчүнүн Мукай Элебаевдин чыгармачылыгын жогорудагыдай жыйынтыкташын негизинен адилеттүү баа деп эсептейбиз.

Согуш мезгилиндеги М. Элебаевдин чыгармаларына да бир кыйла көп көңүл бурганын айта кетүүбүз керек. Маселен, «Энеси менен коштошуу» аттуу чыгармасы ушул мезгилде дагы өзүнүн нарк-насилин сактап турат. «Улуу марш» сыяктуу эле аталган лирикалык чыгарма да авторго кыйла авторитет алып келген болуу керек деген ой кетет. Жогоруда биз атын атап кеткен жыйнакта Б.Маленов Мукай Элебаевдин дээрлик бардык ырларына токтолуп өткөн десек болот.

Байдылда Маленовдун илимий-теориялык, практикалык иштерин толук камтыган чыгармачылык портретти жазууда анын эң бир өрнөктүү иши катары Мукай Элебаевдин «Узак жол» романына изилдөөсү болгонун баса белгилеп кетүү абзел. Роман жалпыга маалым болгондой автордун алгачкы тажрыйбасы эмес. Ал буга чейин «Китеп издегенде», «Кезиккенде», «Пахтачылар базарында» жана «Малай артели» сыяктуу бир нече прозалык чыгармаларын жаратууда өзүнүн жөндөмдүүлүгүн сындан өткөрүп, проза жанрынын табиятын өздөштүрүп калган кезде жараткан.

Бул тууралуу өзүнүн илимий-теориялык жыйынтыгын изилдөөчү мындайча тастыктайт: «Узак жолдогу» борбордук окуя – кыргыз элинин социалдык турмушу, анын белгилүү бир учурдагы тарыхый процесси, андагы адамдар. Бизге белгилүү романдар өзүлөрүнүн негизги темаларына карата: тарыхый, социалдык, философиялык, үй-бүлөлүк, турмуштук, укмуштуу окуялуу романдар болуп бөлүнөт. Өзүнүн тематикалык негизине караганда «Узак жол» – үй-бүлөлүк, турмуштук, автобиографиялык роман».

Изилдөөчүнүн бул аныктамасы өзүнүн учуру үчүн бир топ алгылыктуу аныктама экенин тана албайбыз. Албетте бүгүнкү күндө романдардын жанрдык түрлөрүнүн бир нече дифференциациясы белгилүү. Ал эми 60-жылдардагы романдардын жанрдык түрлөрү бул аныктамага толук

жооп берген десек болот. Б. Маленовдун бул романга карата башка кыргыз адабиятчыларынын ойлору тууралуу пикирлерин да эске албай кетүүгө болбойт. «Узак жолдун» роман экенине шек келтирген адабиятчылар да болгонун жана анын эң туура аныктама берүүчүлөрү дагы болгонун изилдөөчү ачып бере алган. Ал кыргыз совет адабиятындагы роман жанрын өнүктүрүүдөгү К. Баялиновдун да, М. Элебаевдин да, К. Жантөшевдин да, А. Токомбаев менен Т.Сыдыкбековдун жана Н. Байтемировдун да мааниси зор экенин ачык айткан.

Кыскасы, айрым роман жанрынын сынчы-оппоненттери роман жанрында бир беткей глобалдуулук, же болбосо эпикалык баяндоо жана анын көлөмдүү болушун сөзсүз болуучу шарт катары эсептеп, анын жанында «Узак жол» көлөмү жагынан чакан болгондугу менен да, тематикаеы боюнча да буга чейин биздин адабиятта учурай элек жаңыча ыңгайда жаралган автобиографиялык туунду болгону менен да изилдөөчүлөрдүн оюн уйгу-туйгу кылган сыяктанат. Ошондуктандыр буга чейинки көлөмдүү жана тыш-кы сүрөттөмөлөргө көбүрөөк көңүл бурулуп, баяндоо ыкмасы орчундуу орун алып келген айрым романдарга караганда М. Элебаевдин аталган автобиографиялык романындагы ички психологиялык ой толгоолорунун басымдуу болушу кыйла эле жанрдык бөтөнчөлүктү жаратканын танууга болбойт. Бул жанрдык бөтөнчөлүктөн келип чыккан романдык жиктердин жаралышы кубанычтуу көрүнүшпү же анын тескерисинчеби, кеп ушул жагында жатканы тууралуу Б. Маленов бир топ кабатырланып жатканын байкоо кыйынга деле турбайт. Анткени реалисттик жазма прозасы жаңы гана калыптана баштаган адабият үчүн роман жанрынын түрлөрүн, анын башка жанрлардан өзгөчөлүгүн, кыйынчылыктарын жана образ түзүү ыкмаларын, баяндоо манераларынын ж.б. толуп жаткан компоненттеринин аныктамалары тактоону, толуктоону, кошумча түшүндүрмөлөрдү талап кылаары толук ыктымал эле. Бул жерде кимдир бирөөнү айыптоо же болбосо, кемчилик издөө эч ылайык эмес, анткени баары жаңы баштап жатат, жазуучу да, иликтөөчү да жаңы, алгачкы илимий кадамдарын жасап жатат деген пикирди айтмакчыбыз.

Кыскасы, Б. Маленов Мукай Элебаевдин «Узак жол» романынын ийне-жибине чейин анализ жүргүзүү аракетин ишке ашырган. Бул сыяктуу автобиографиялык чыгармалар кыргыз адабиятында эле эмес Орто Азия жана Казакстан адабияттарында да орун алып өз ордун таап, окурмандардын сүймөнчүлүгүн арттырап жатканы айтылат. Бул көркөм чыгармачылыктагы кездешүүчү реалисттик адабиятка мүнөздүү салыштырмалуу типологиялык ыкма боюнча тили тектеш , территориясы чектеш маданий жана саясий карым-катыш алакасын жүргүзгөн элдер үчүн болбой койбой турган табыгый көрүнүш экенине да токтоло кетет. Кыргыз адабиятындагы, дегеле советтик Орто Азия элдериндеги автобиографиялык жанрдын профессионалдык жазма адабияттагы өнүгүшү бул элдер үчүн жаңычылдык алып келиши менен бирге, жеке адамдын тагдыры менен жалпы элдин тагдырынын тарыхый өнүгүшүнүн түпкү тамыры бир жана өтө тереңде жатканына күбө болгон көрүнүш экенин баса белгилейт. Буга мисал катары көп улуттуу советтик адабиятты социалисттик реализм методу менен өнүктүрүү системасынын башатында турган Алексей Максимович Горькийдин ролу чоң экени . белгиленет. Минтүү албетте, табыгый талап болгон, баары ушинтишкен.

Мукай Элебаевдин «Узак жол» романындагы окуянын сүрөттөлүшүндө болобу, каармандардын иш-аракеттенүүсүндөбү, же болбосо образ түзүү ыкмасындабы, айтор көркөм сөз өнөрүнүн роман жанрына коюлуучу бардык талаптарын чыныгы турмуштагыдай кандим, чыныгы реалдуулукту даана ачып бере алганы менен кыргыз адабиятында социалисттик реализм методуна шайкеш профессионалдык жогорку деңгээлде ишке ашырганын айтат. Реалисттик методдун эң бир такыбалуу талаптарына төп келе алгыдай деңгээлдеги алгачкы бир жакшынакай туунду чыгарма жаралганын автор профессионалдык деңгээлде кыргыз адабият таануу илиминин роман жанрын жаратуу жагдайында алгылыктуу теориялык салым катары киргизе алган. Б. Маленов чыгарманын структурасына, сюжеттик курулушуна образ түзүүдөгү ыкмаларына жана баяндоо манерасына да кеңири анализ жүргүзүү менен сөз

болуп жаткан чыгарманын буга чейин кыргыз адабиятында болуп көрбөгөндөй кыска жана таамай сүрөттөө ыкмасынын келип чыгышын айгинелейт.

Б. Маленовдун кийинки мезгилдеги изилдөөлөрү Н. Бай-темировдун «Жылдызкан» романына, Ж. Мавляновдун «Аркыт гүлдөрү» менен С. Эралиевдин ак ыр түрүндө жазылган «Өмүрлөргө, жылдыздарга саякат», ошол кездеги жаш акын О. Султановдун айрым ырларына жана түрк эмигрант акыны Назым Хикметтин котормолоруна карата сереп салынат. Кептин чыны Б. Маленов кыргыз совет поэзиясында жана дегеле кыргыз ырларындагы уйкашсыз ырга анчалык үзүлүп түшпөйт. Адабиятчы каны-жаны менен уйкаштуу, салттуу кыргыз ырларын жактайт. Автор жылдыздарды, жылдыз көрүнүштөрүн төмөнкүдөй эпитет, салыштырууларда элестетмекчи болгон: «жылдыздаршаарлар», «жылдыздар майда коңгуроо», «жумурткадан баш баккан балапандардай чыйпыл-дашкан жылдыздар», «жылдыздар өчүп-жанып жатышат, чырылдаган чегирткедей», «жылдыздар айдоону ээрчиген ак чыйырчыктардай», «ар бир жылдыз бир булак – ыр ырдашат таңгалтып» – ушулардын бардыгы улуттук адабий тилдин лексикасы, элдин сүйлөө тилин билбеген өтө одоно, өтө жасалма сөз каражаттар. Булар – поэтикалык сүрөттөөнүн ширелери эмес... бул С. Эралиевдин реалдуулуктан четтеп, жасалмаланган ой жүгүртүүлөргө кызыгып алгандыгынын чыныгы күбөсү». Эгер чыгарманын текстинен ар кандай төп келишпеген сөз айкаштарын жулуп алып бир жипке тизип койсо анчалык жагымдуу көрүнүш келип чыкпасында талаш жок, бирок изилдөөчүнүн пикиринде чындык жок деп айтууга да болбосу көрүнүп турат.

Өзүнүн оюн бекемдеш үчүн автор акын С. Эралиевдин «Кыргызстан маданияты» газетасына 1969-жылы жарыяланган бир макаласынан цитата келтирет: «... фольклор кедерги боло баштады, фольклор келечекте жашоосун токтотот». С. Эралиевдин «Ак Мөөр» поэмасын жазууда фольклор авторго канат болгон, эми ага тушоо болуп жаткандыгы кызык. Экинчиден, фольклор деген – эл акылы, үмүт-тилеги, ой жоруусу, дүйнөгө көз карашы, философиясы. Эл көрөңгөлүү, тукумдуу. Ал тукум нечен укмуштарды

жаратарына менин шегим жок, – деп ишенимдүү айт-каны, албетте даанышмандык болгон. Мезгил менен убакыт жана талыкпай изденген тажрыйба адам баласынын көөнөрбөс келечегин камсыз кылуучу, анын акылын арбытып, тажрыйбасын өөрчүтүп, улам -курчутуп, көзүн каныктырып акыр түбү туура жолго коючу, эгер ошондо да өзүнүн туура жолун таба албаса гана аны биротоло чектен сүрүп таштоочу алпейим, сабырдуу нерсе тура. Бул тыянак бизди акын С. Эралиевдин жогорудагы айткандары анын азыркыга караганда салыштырмалуу жаш чагындагы, өзүнө шыдыр жол издеп, урунуп-беринип дегендей изденүүнүн, чаташуунун кыйчалыш кезиндеги, калеми төшөлүүнүн үстүндөгү уйгу-туйгу ой-толгоо учуру болсо керек, чоң акындар да даңгыр жолго дароо эле түшө койбойт экен го деген пикирге алып келет. Ал эми ошол кездеги адабият изилдөөчү Б. Маленов өз учуру үчүн түз, чынчыл, ак ниет пикирин айтканы бизди ыраазы гана кылат.

Ушул сыяктуу ийне-жибине чейин саптарды талдап акырдын көптөгөн мисалдарын келтирүү менен Б. Маленов дагы бир популярдуу акыныбыз кыргыз ырына ак ырды, уйкашсыз саптарды киргизүү менен кыргыз поэзиясына жаңыча форманы киргизүүгө аракеттенип изденүү үстүндө жүргөн акын Омор Султановдун поэтикалык саптарына да анализ жасаганын көрөбүз. Кыскасы, адабиятчы кыргыз поэзиясына четтен келген уйкашсыз ырларга өтө эле кызыгып, ыр саптарынын ойку-кайкы оюланышын жактыра бербеген пикирде экенин жазгандары далилдеп турат.

Байдылда Маленовдун 1960-жылы «Эл оозеки чыгармачылыктын кыргыз совет профессионалдык поэзиясына тийгизген таасири жөнүндө» деген китеби жарык көргөн. Бул эмгекте кыргыз элинин элдик поэтикалык чыгармаларынын кыргыз совет жазма поэзиясынын өнугүшүнө болгон таасирин жана кыргыз совет жазма поэзиясынын (профессионалдуу) төрөлүшүн, анын алгачкы кадамдарын колдо бар материалдардын негизинде көрсөтүүгө аракет жасалган.

Кыргыз элинин оозеки адабияты жалаң гана эпикалык чыгармаларга бай болбостон, макалдарга уйкаштыктар менен аралашкан жорго сөздөргө, ошондой эле лирика-

лык ырларга да бай экенин айтат. Оозеки адабиятта лирикалык ырлардын толгон түрлөрү, элдик поэманын жана тамсил жанрына негиз болгон каймана маанини билдирген чыгармалар да арбын, мына ушулардын баары кыргыз адабиятынын жазма түрүнүн аз эле убакыттын ичинде өнүгүшүнө жана калыптанышына негиз болгон. Аталган китеп беш бөлүктөн турат. Анда: «Оозеки эл чыгармалары жана элдик акындар», «Эл чыгармаларынын кыргыз совет жазма адабиятына тийгизген таасири жөнүндө», «Эл чыгармаларынын сюжеттик курулушу жана анын профессионал акындардын чыгармаларына болгон мааниси» жана «Элдик чыгармалардын ар кандай традициялык формаларынын профессионал акындар тарабынан пайдаланышы» сыяктуу главалар камтылган. Бул темалардан көрүнүп тургандай автор өзүнүн сөз болуп жаткан китебинде кыргыз жазма адабиятынын башатын ар кандай ыңгайдан карап, ар бир салаасына көз чаптырып чыгып, элдик фольклордун профессионалдык адабияттын башаты болуу менен гана чектелбестен, анын жанрдык бөтөнчөлүктөрүнө маани-маңызына жана көркөм ыкмаларына чейин калыптануусуна эң мыкты өбөлгө түзөөрүн далилдеп берүүгө аракеттенген. Автордун бул китебиндеги ой жүргүртүүлөрүндө бир топ алгылыктуу пикирлер бар. Алар бүгүнкү күндө да өзүнүн актуалдуулугун жогото элек десек болот. Азыркы кездеги кыргыз адабиятын таануу илиминдеги бир топ кардиналдуу өзгөрүштөрдүн болгонуна карабастан, Б. Маленовдун бул адабият таануу эмгегиндеги фольклордун таасири тууралуу ойлору ошондон бери тарта улам кошумчаланып, толукталып келе жаткан жана дайыма айтылып жүрө турган адабият илиминдеги чордонуу маселенин бири экендиги менен да баалуу.

Элдик аңыздар жана легендалар, маселен Алыкул Осмоновдун «Толубай сынчы» поэмасынын жаралышына негиз болгон сюжет, же болбосо «Мырза уул» поэмасынын эл ичиндеги айтылыштары анын түштүк жергесиндеги бир нече вариантта кездешиши тууралуу кеңири сөз болот. 60-жылдарда Кыргыз мамлекеттик университеттин филология факультетинин студенттеринин фольклордук жана диалектологиялык практикасында борбордон алыс жаша-

ган жерлердеги эл оозеки чыгармаларын жыйнап, система-лап, окуп, изилдеп жана басма бетинде жарыялап, илимий иликтөө жүргүзүү практикасы жакшы жолго коюлган болчу. Ушул практикант-студенттер жыйнаган материалдардан жана Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын Коомдук илимдер бөлүмүнүн архивдик фондусунан алынган материалдарды тыкат карап чыгып, Б. Маленов элдин оозунан жыйналган чыгармалардын ар кандай варианттарына көз жүгүртүп, системалап, тактап, анализ жүргүзгөнү байкалат. Анткени автор кыргыз элинин фольклорунда Аксаткын менен анын ашыгы Кулмырза тууралуу материалдардын Тажикстандагы варианты тууралуу, Алай-Гүлчөдөн жазылып алынган варианты ж.б. тууралуу профессионалдык жогорку деңгээлде талдоо жүргүзө алган. Анын бул талдоолору жана ой жүгүртүүлөрү күнү бүгүн да актуалдуулугун жогото элек. Элдик оозеки чыгармачылыктын бай казынасынын таасири жалаң гана профессионалдуу жазма адабияттын өнүгүшүнөн көрүнбөстөн, эл акындарынын чыгармачылыгында күчтүү экенине кеңири иликтөө жүргүзүлгөн. Маселен, Токтогулдун «Алымкан», «Беш каман» сыяктуу чыгармалары менен катар эле санат-насыят ырларындагы элдик чыгарманын таасири зор болгонун айтат. Акын Барпы Алыкуловдун чыгармаларына элдик оозеки чыгармалар анын бала күнүнөн тартып канына сиңген, элдин оор турмушун, тарткан азап-тозогун бөлүшө тартып жүргөн күндөн баштап эле таасир бербеген болбосо – «Бала баккандагы ыр», «Жыйындагы биринчи ыр», «Айт, айт десе», «Сук молдо», «Алдамчы эшен» сыяктуу чыгармалары жаралмак беле ким билет дегендей тыянакка келет.

Мындай таасирден улам адабиятчынын ой чабыты акын менен акындын биринин экинчисине болгон чыгармачылык таасири жана анын дүйнөгө көз карашынын калыптанышына болгон багытынын өзгөрүшүнө көңүл бурууга мажбурлаган. Ошондон улам автор акын-импровизаторлор – үчүн «Аккан суу» же «Агын суу» темасы сыяктуу туруктуу темалар келип чыкканын, бул тема кыргыз элинен чыккан аң-сезимдүү инсандардын, ойчул акындардын чыгармачылыгынан кенен орун алып келген. Кыргыз акындарынын дүйнө тааныманын материалисттик негизин белги-

леген, улуттун өзүнчө бир диалектикалык өнүгүүгө жүргүзгөн көз карашы катары академик А. А. Алтымышбаевдин «Кыргыз элинин коомдук-саясий жана философиялык көз караштары» (Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын кабарлары, Фрунзе, 1957, 4-чыгышы, 27-бет) деген эмгегинде кеңири изилденген. Ал эми Барпынын «Дүнүйө» деген ыры Токтогулдун «Замана» жана «Дүнүйө» деген ырларынын таасиринде өнүккөн деп белгилейт. Ал эми Октябрь революциясына чейинки жазгыч акындардын: Молдо Кылыч, Тоголок Молдо, Ысак Шайбеков, Абылкасым Жутакаев, Токтораалы Талканбаев сыяктуу акындар элдин жашоо турмушун, кайгы-касиретин, жаңы замандын келишин кагаз бетине түшүргөнү адабият таануу илиминде филология илимдеринин кандидаты С. Байходжоев тарабынан изилденип, «Жазгыч акындар» аттуу изилдөө эмгегинде жазгыч акындардын элдин аң-сезиминин өнүгүшүнө жана кыргыз адабиятынын өнүгүшүнө карата маанисине жана алардын чыгармачылыгынын изилденишине кыйла чоң салым кошкон эмгек катары эсептейт.

Ушул эле ойлорун андан кийинки «Элдик чыгармалардын ар кандай традициялык формаларынын пайдаланышы» деген макалада кеңейтилгенин көрөбүз. Бул макалада автор элдик үгүт, насыят, терме ырлары өздөрүнүн мазмуну жагынан бири-бирине үндөш келип, аларда элдин турмушу-тиричилиги кеңири байкалары, акыл-кеңештер мораль, жүрүш-туруш эрежелери, чарбачылыкка карата насыяттар айтылаары аныкталат. Кыргыз оозеки поэзиясында үлгү, насыят, терме ырларында Токтогул тарбиялык маанидеги мындан башка учкул сөздөрдү да кеңири пайдаланган. Мисалы:

Уста менен дос болсоң,
Нар кескенин аларсың,
Ууру менен дос болсоң,
Бир балаага калаарсын;
Ай тегерек сабы жок,
Жылдыздын чоктой табы жок;
Ырыс алды ынтымак –

д.б.у.с үлгү сөздөр Токтогулдун чыгармаларында жетишерлик учурайт.

Эл чыгармаларындагы үлгү сөздөрдү пайдаланып, андан үйрөнүп, чыгармачылык чеберчилигин такшалтып, ошондой эле ал элдик идеяны кайрадан эл арасына кеңири үгүттөө ишин жүргүзгөн жана өзүнүн чыгармаларынын көркөмдүк сапатын арттырууга мүмкүндүк алган. Токтогул пайдаланган көркөм сөз куралдары дээрлик элдик мотивде. Бизге белгилүү эл өзүнүн чыгарган ырларында элдин эрксиздигин «алсыз», «бечара», «шордуу» деген туруктуу эпитеттер, салыштыруулар аркылуу чындыкты таамай көрсөтүүгө далалат кылган. Токтогулдун чыгармаларында дал ошол эпитеттер жыш колдонулат жана акын аны элдик мотивден жогору көтөрүп, ага социалдык маани-маңыз бере алган, жеке, алсыз, коргоосуз кордуктарына мүңкүрөп калбастан, аны кайраттуу саптар менен чыйралтып, патриоттуулук духта, социалдык мазмунга жеткирип берүүгө жетишкен. Ушул ойлорун бекемдеш үчүн Б. Маленов мисалга анын «Кош элим!», «Айланган тоонун бүркүтү» деген чыгармаларындагы эпитеттер менен салыштырууларды көрсөтөт.

Социалдык лирика жанры Токтогулдун чыгармаларында өз максатына жетерликтей даражада иштелип, өзүнүн чыныгы орду менен милдетин так аткарып турганын далилдөө максатында автор анын санат ырлары менен катар эле «Замана» аттуу ырына токтолот. «Замана» темасындагы чыгармаларынын өзүнөн кийинки муундагы акындардын да көңүлүн өзүнө тартканын жана алардын чыгармаларынын үндөш жагдайларынын бар экенин көрөт. Сөзүбүз кургак болбосун ошол эки акындын ырларынан кичине фрагмент берип көрөлү:

Жалгыз малын кедейдин,
Сойдургансың замана.
Байың сүйлөп, кедейди,
Тумчуктурган замана.
Кедейге байды кыйкыртып,
Унчуктурган замана –

деп Токтогул ырдаса, Барпы «Дүнүйө» деген ырында:

Бир адамды ыйлатып,
Буркураттың дүнүйө
Бирдин малын таратып,

Чыркыраттың дүнүйө.
Калтыратып кедейди,
Карып кылдың дүнүйө – дейт.

Ушул эле темадагы ойду «Замана» деген ырында Токтогул:

Келеринде дүнүйө,
Ташып чыккан булаксың,
Кетеринде дүнүйө,
Желсиз өчкөн чыраксың- десе,

Барпы:

Келеринде дүнүйө,
Күмүштөн дубал ургандай,
Чырагың жанып тургандай.
Кетеринде дүнүйө,-
Дубалың көчүп жылгандай,
Чырагың өчүп сынгандай –

дегенин көрөбүз. Барпы эл адабиятындагы мыкты чыгармалардан үлгү алуу менен бирге айрым бир чыгармаларына жаңы мазмун берүүгө аракеттенген. Дал ушундай чыгармаларына анын «Кара башыл эчки» аттуу тамсилини көрсөтүүгө болот. Эл чыгармаларындагы санат, насыят сөздөрдү Барпы Алыкулов өз чыгармаларында кеңири колдонуп жеткиликтүү пайдалана билген:

Аргымакты арык деп,
Жолго таштап кетпеңер,
Азамат эрди карып деп,
Журтка таштап кетпеңер,
Аргымак атка жал бүтөр,
Азамат эрге мал бүтөр –

деген сыяктуу элге кеңири белгилүү саптарды жараткан. Акындын элдик сүрөттөөлөрдү пайдалануусу анын чыгармаларына өткүрлүктү, таамайлыкты жана образдуулукту камсыз кылганын көрөбүз. Барпы Алыкуловдун социалдык-сатиралык, ашкерелөөчү чыгармалары өзгөчө таамай сөздөр менен курч берилсе, элдик айтымдарга жыш, элдик көркөм сөз каражаттары менен тыгыз байланыштагы лирикалык чыгармалары бөтөнчө назик жана угумдуулугу менен айырмаланат, бул да болсо акындык элдик чыгармаларды иштиктүү чыгармачылык жол менен колдоно

билген чебердиктин белгиси. Дагы бир жолу баса көрсөтө кете турганыбыз, Б. Маленов элдик оозеки чыгармачылыкта кеңири тараган легенда жана жомоктук сюжеттердин кыргыз профессионал акындары тарабынан пайдаланылышына б.а. элдик жомоктук сюжеттерди пайдалануу менен алардан үлгү алуу жана аны өз бетинче интерпретациялоо менен А. Токомбаев, Ж. Бөкөнбаев, А. Осмоновдордун эң мыкты жана профессионалдык деңгээлдеги жазма поэма жанрын калыптандырышы тууралуу кеп кылган. Маселен, 1926-жылы Аалы Токомбаевдин «Жетим» аттуу поэмасынын жарык көрүшү менен кыргыз адабиятында да фольклорду пайдаланууга кеңири эле жол берилсе болот тура дегендей үлгүлүү жактардын келип чыгышына жол ачылганы менен маанилүү болгонун айткысы келгени байкалат, бирок автор аны бүгүнкү күндөгү эле көрүнүш сыңары чечмелеп койгондуктан, ошол кездеги эски тема менен жаңы замандагы көрүнүштү сүрөттөөнүн айырмасы болгонун б.а. социалисттик реализм методундагы чыгарма болбой калып жүрбөсүн дегендей кыяздагы чочулоонун (албетте, К. Тыныстановдон улам) негизи жок эмес болгон мезгил экенин баса көрсөтүп бере алган эмес. Бул поэмага негиз болгон «Бала менен сыйкырчы» аттуу кыргыздын байыркы элдик жомогу экени айтылат. Поэманын алгачкы варианты албетте жомоктук сюжеттен анча алыстай албаганын, жомоктун сюжетин ырга гана айландырып койгон шекилде ишке ашканы тууралуу айтылганы менен жогорудагы ой ачылбай калган. Бирок таланттуу акын бул теманын профессионалдык поэманын деңгээлине жеткенге дейре кайра-кайра иштеген. Мындай тажрыйбаны акындын «Таалай издеген индус», «28 баатыр» аттуу поэмаларынан жана «Комуз күүсү менен» аттуу эң сонун жазылган поэмасынан да керүүгө болоорун кошумчалай кеткибиз келет, ушундай эле ойду тастыктоочу жана ушул эле фольклордук б.а. жомоктук сюжеттерди кайра иштеп чыгуу же анын кандайдыр кээ бир сюжеттерине, айрым элдик аңыздарды, же айтымдарды пайдаланып жана чыгармачылык менен интерпретациялаган чыгармалардын ичинде Тоголок Молдонун чыгармаларын, ириде анын тамсилдери менен кошокторунда арбын экенин туура көр-

сөтөт. Айбанаттардын сурөттөлүштөрүнүн образдуулугу менен ал өз алдына эч бир акын-жазуучуну (албетте, өзүнүн көзү тирүү кезиндеги учур тууралуу сөз жүрүп жатат) алдына чыгарбаган жөндөмдүүлүгү кадыресе эле жупуну баяндалганын көрөбүз. Акын Алыкул Осмоновдун «Толубай сынчы», «Карагул», Т. Үмөталиевдин «Күч бирдикте», Жоомарт Бөкөнбаевдин «Чептен эрдин күчү бек» поэмасы жана «Түлкү менен бөдөнө», «Торгой менен Жагалмай» аттуу тамсилдеринин иштелип чыгышы тууралуу бир топ кеңири анализ жүргүзүлгөн.

Элдик лириканын дагы бир басымдуу бөлүгү болгон терме, санат түрүнүн А. Токомбаевдин чыгармачылыгындагы ээлеген орду тууралуу бир топ ой жүгүртүүлөрдү бергенин айта кетүү жөн. Бирок бул теманы автор акыр аягына чейин ырааттуу өнүктүрө албаганы көрүнөт. Болбосо, ушул эле Аалыкенин чыгармаларындагы элдик терме жанрынын өнүктүрүлүшү туурасында абдан кызыктуу жана адабий чөйрөнүн көңүлүн бура турган ойлорду айтса болмок. Адабиятчы Б. Маленовдун андан аркы иликтөөлөрү ошол терме жанрынын дидактикалык ыңгайдагы чыгармалардын өнүктүрүлүшүнө өбөлгө болду дегендей кыяздагы ой толгоолору туура багытта баратканын да айта кетүү ылайык.

Б. Маленов ушул эле оозеки чыгармачылыкта абдан чоң мааниге ээ болгон лирикалык жанрдын түрү өмүр, өлүм жана сүйүү темасы экенин жана ошого карата кыргыз акындарынын чыгармачылыгындагы поэтика, көркөмчүлүк мамилеси жатканынан азын оолак сөз кылганын көрөбүз.

Жыйынтыктап айтсак, Б. Маленов кыргыз адабият таануу илимине чоң салым кошкон барандуу адабиятчылардын катарында 60-80-жылдардагы кыргыз совет адабиятын өнүктүрүү процессинде иштиктүү эмгек кылган. Адабиятчы Байдылда Маленовдун адабият таануу боюнча бир нече салмактуу китептери, макалалар жыйнактары жарык көргө. Ал кыргыз филология илимин таанытуу жана кыргыз адабиятын өнүктүрүү жагдайында филолог студенттерди тарбиялаган тажрыйбалуу жана сүйүктүү педагог болуп өмүрү өткөнчө ак кызмат өтөдү. Ал жазган

окуу куралдары менен бир катар эле мектеп программасына ылайыкталган кыргыз совет адабияты боюнча окуу китептериндеги макалаларда да алгылыктуу ойлор, салмактуу пикирлер арбын.

Бул чыгармачылык портрет Б. Маленовдун «Эл оозеки чыгармачылыктын кыргыз профессионалдык поэзиясына тийгизген таасири жөнүндө» (Кыргыз илимдер академиясынын басмасы, – Фрунзе, 1960); «Мукай Элебаевдин чыгармачылыгы» (Ф., 1959 ошол эл басмадан чыккан) жана «Адабияттагы партиялуулук жана кыргыз совет адабиятындагы кээ бир маселелер» (Фрунзе, Кыргызстан, 1969) деген эмгектери ошондой эле мезгилдүү басма сөзгө жарыяланган материалдары менен окуу китептеринин негизинде жазылды.

АДАБИЯТТАР

¹ *Фадеев А.* Литература и жизнь. – М.: Сов. писатель, 1936. – Стр. 42-43

² *Горький А. М.* О литературе. – М.: Сов. писатель. 1953. – Стр.

АСАНАЛИЕВ КЕҢЕШБЕК (1928–2008)

Кыргыз адабият таануусунун жана сынынын классиги Кеңешбек Асаналиев даңктуу жана жемиштүү чыгармачылык жолду басып өттү. Ал Сары-Өзөн Чүйдүн Сокулук районуна караштуу тоо этегинде жайгашкан Саз деп аталган айылда 1928-жылы туулган. 1946-жылы орто мектепти аяктап, Кыргыз мамлекеттик пединститутунун Тил, адабият факультетине кирип, аны 1950-жылы артыкчылык диплому менен бүтүрөт да, Ленинград шаарындагы «Пушкин үйү» деп аталган орус адабияты илим-изилдөө институтунун аспирантурасында окуй баштайт. Ал заманда кыргыз филолог-окумуштуулары беш манжа менен гана саналчу. Т. Саманчин, Ж. Шүкүров, Б. Керимжанова – илимий даражасы барлары ушул үчөө экен. Ошол себептүү кыргыз өкмөтү пединститутту мыкты бүткөн жаш адистерди каалаган, каалабаганына карабастан, борборду көздөй жөнөтүп турушкан. Алар Москвага, көбүнесе М.Богдановага аспирант болушкан, анткени, кыргыз адабиятын билген бирден-бир адис ошол киши эле. Нормадан ашып калгандарын Ленинградга жөнөшкөн. Ал жерде А. К. Боровков деген адамга бир-экөө байырлап, ошол топтогу эң тыңы К. Асаналиев жетекчисиз калыптыр. Ал кайра Фрунзеге кетмек болгондо институттун аспирантура бөлүмү жигиттин чамачаркын байкап көрүп, жибербей коюшат да, ошол жерде иштеген бир илимпоз армянга таңуулашат.

Ошентип, 10-классты кыргызча, факультетти да ошол тилде бүткөн жаш талапкерге эми диссертациясын орусча жазууга туура келет. Зээндүүлүгү жана тырышчаактыгы менен ал үч жыл ичинде кандидаттык минимумдарынын баарын берип, «Түгөлбай Сыдыкбеков жана анын «Биз-

дин замандын кишилери» романы» деген темадагы илимий иликтөөсүн 1953-жылы ийгиликтүү коргойт. Тема кокустан тандалган эмес экен, анткени, таланттуу прозаик 1949-жылы Сталиндик сыйлыкка ээ болуп, даңкы таш жарып турган кез эле. К. Асаналиев менен катарлаш «Т.Сыдыкбековдун чыгармачылыгы» аттуу темада анын курсташы С. Байгожоев диссертация жазып, аны менен удаалаш 1954-жылы коргойт. Аныкы кыргыз тилинде аткарылган иш болчу.

Ленинград мектебинен таалим-тарбия алып келген К.Асаналиев Фрунзеде Кыргыз илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунда илимий кызматкер болуп иштей баштайт. 1956-жылы кандидаттык диссертациясын «Романы Тугельбая Сыдыкбекова» деген ат менен жарыялап, пландык иш катары кыргыз прозасынын өнүгүш жолун тандап алып, 1957-жылы «Кыргыз совет прозасынын очерки» аттуу көлөмдүү монографиясын жарыялайт. Мында негизги басымды «Тоо арасында» романын талдоого жасап, аны «Кең-Суу» менен салыштырмалуу анализдеп чыгат. Булардан башка 30-жылдарда жазылган «Каныбек», «Узак жол» сыяктуу чыгармалар боюнча да терең илимий иликтөө жүргүзөт, оригиналдуу ой-жыйынтыктарды чыгарат.

«Кыргыз прозасынын очеркинин» экинчи бөлүмүн автор 1960-жылы жарыялайт. Мында Ата Мекендик согуш жана андан кийинки мезгилдеги көлөмдүү романдар, повесттер тууралуу ой жүгүртөт. Борборго «Биздин замандын кишилери» романы, «Бакыт» повести коюлат. 1962-жылы «Түгөлбай Сыдыкбеков» деген чакан китепчеси басылып чыгат.

1957-жылы К.Асаналиев Кыргызстан Жазуучулар Союзунун аңгемелерге арналган атайын пленумунда доклад жасап, ал «Ала-Тоо» журналында жарыяланып, ошондон тарта жөндөмдүү, терең билимдүү сынчы катары анын аты чыга баштайт. Ошол форумда К. Асаналиев Ч. Айтматовдун, К. Каимовдун, Н. Байтемировдун аңгемелериндеги жаңы психологиялык тенденцияларды ачып, калайык-калкка таанылат. 1957-жылы Москвада жогорку адабий курста окуп жүргөн Ч. Айтматов менен кокусу-

нан эле жолугушуп калып, жаш жазуучу сынчыга «Бетмебет» повестинин кол жазмасын окуп берет. К. Асаналиев бул чыгармага «кыргыз адабиятындагы жаңы сөз» деп жогору баа берет. Ошондон тарта жашташ жана чыгармачылыгын бир мезгилде баштаган эки таланттуу адамдын ортосунда калемдештик байланыш күч алат. Натыйжада 1969-жылы ал «Открытие человека современности» деген Ч. Айтматовдун чыгармачылыгына арналган көлөмдүү эмгегин орус тилинде жарыялап, анда «Асма көпүрө», «Түнкү сугат» аңгемелеринен баштап, «Жамийла», «Биринчи мугалим», «Ботогөз булак», «Саманчы жолу», «Гүлсарат» өңдүү повесттерин жогорку деңгээлдеги профессионалдуу талдоодон өткөрүлөт. Кийин да жазуучунун ар бир жаңы чыгармасын көз жаздымында калтырбай окуп, үйрөнүп, акыркы ал изилдөөлөрдүн жыйынтыгы «Чингиз Айтматов. Поэтика художественного образа» аттуу докторлук диссертациясында кеңири чагылдырылды. Ошентип К.Асаналиев кыргыз адабияттаануу илиминдеги бирден-бир көрүнүктүү айтматовтаануучу катары белгилүү болгон. Азыркы мезгилде ал өлкөбүздөгү бирден-бир Айтматовтаануучусу болуп калды.

К. Асаналиев изилдөөчүлүк да, сынчылык да ишмердикти катар алып келген. Сынчылык өнөрүнүн алгачкы этабында ал поэзиядагы жана прозадагы халтурага каршы активдүү күрөш ачкан.

Ушуга байланыштуу эки мисалга кайрылып өтөлү. Бирөөндө 1955-жылы «Ленинчил жаш» газетасында жарыяланган «Эки китеп жөнүндө» деген макаласында А.Убукеевдин «Жыргал», Т. Шамшиевдин «Үч дөбөдө» аттуу аңгемелер жыйнактары кароолго алынып, экөөнүн тең көркөмдүк деңгээли төмөн экендигин белгилейт. Ал эми «Жакшы ыр чачылып жатпас» деген макалада ой мындан да курч, мындан да кескин айтылган. Ал М. Жангазиевдин бир жыйнагын талдоого арналыптыр. Анда мындай дейт: «Жакшы ыр жерде чачылып жатпайт. Акын аны жүрөк менен жаратат. «Жакшы ыр жазсам, бутунан өөп жөнөтөм» дептир А.Осмонов. Ал эми М. Жангазиевдин көп ырларын бутунан эмес, бетинен да өпкүң келбейт, анткени ыраңы ошончолук суук, өзүнө тарта турган кудурети жок».

Мындай өздүк стилдик мөөрү басылган макалалар К.Асаналиевде өтө мол. Мисалы, «Тазбаймат кимди унутту?», «Чыккан тооң бийик болсо, ыргыткан ташың алыс түшөт», «Манас» эпосунун тегерегиндеги чайкоочулук же бир көз караштын оң кубулушу» ж.б.у.с. Ал сынды отура калып эле шилтей салбайт экен, бир макала жазыш үчүн көп ойлонгон, б.а. «он эки өлчөп, бир кескен», ага тема коюудан тартып, композициялык курулушуна чейин баам салган. Колдон келишинче объективдүү болууга аракеттенген. Сөз менен иштөөгө өзгөчө маани берген. Жазуучунун табылгаларын да, мүчүлүштөрүн да терең иликтейт. Эң башкысы, ал адабий дүйнөдөгү халтурага каршы күрөш ачкан сыяктуу эле сындагы тенденциялуулук менен да келише алган эмес.

К. Асаналиевдин окумуштуу катары өзгөчө бир артык сапаты ал өзүн-өзү сындай билген. Мурда кандайдыр бир себептер менен туура эмес айтылып калган ойлорун кайрадан карап чыгууга батына алган. Алсак, 1960-жылы ал Борбордук Комитеттин бөлүмүнүн тапшырмасы боюнча Кылыч менен Тыныстанов тууралуу терс маанидеги макала жазып, алардын бирөөнү улутчул, экинчисин мистик-реакциячыл деп сындап чыккан. Кийин доор өзгөргөн кезде Кылычтын чыгармачылыгына арнап, «Башат» аттуу көлөмдүү макала жазып, мында өзүнүн мурдагы көз караштарынан баш тартып, аны өз доорунун бардык оң-тетирри жактарын туура сүрөттөгөн реалист-акын деп баалады. Бир убакта «Узак жолду» натуралисттик чыгарма десе, кийин аны нагыз реализмдин үлгүсү катары көрсөттү.

«Манас» эпосу тууралуу мурда эле бир өңчөй багыттагы пикирди айтып жүргөн. Кошмо вариантты жарыялоо боюнча редколлегиянын мүчөсү катары «Сейтекке» баш сөз жазган. Кийинчирээк А. Токомбаев Сагымбайдын вариантына чабуул койгон кезде аны менен принципиалдуу айтышка түшөт. Аксакалыбыз менен «Майдан» романы боюнча да пикири келише алган эмес.

К. Асаналиев кыргыз адабиятынын бардык проблемалуу маселелери боюнча кийлигишип, өз оюн айта билген. Мисалы, эпостор, акындар чыгармачылыгы, совет доорундагы адабият, адабий сын, мурас ж.б.у.с.лар. Биз булар тууралуу ал кишинин ээлеген позициялары туура деп айтар элек.

Адабий чыгармаларды баалоодо стандарт көз караштар жашабайт. Орус классикалык адабиятынын тарыхынан белгилүү болгондой алардын арасында деле ой-пикир ар дайым камыр-жумур болгон эмес, кээде бири-бирине акаарат айткан мисалдар да жолугат. Буга Ш. Бейшеналиев менен Т.Сыдыкбековго кийинки мезгилде жасаган өтө эле суук-селки мамилеси мисал болот. Сыягы К.Асаналиевдин стилине оңду да, солду да курч, кесе айтуу мүнөздүү көрүнөт. «Стиль-бул мен» деген чындык болсо, анда К. Асаналиев ошол жолдон тайбай бара берген.

Биз К.Асаналиевди кыргыз адабият таануу илиминин жана сынынын классиги деп атап жатабыз, анткени, андай баа бир топ эле акын-жазуучуларыбызга ыйгарылып жүрөт. Негизинде «классик» деген сөздөн коркуунун кажети жок. Ал үлгүлүү, мыкты деген гана маанини түшүндүрөт.

К. асаналиев өмүрүнүн акырына чейин тыным албай иштеп, илимий-изилдөө иштерин жүргүзүп келген. Анын Р. Кыдырбаева менен бирге иштеп чыккан «Кыргыз адабий илиминин сөздүгү» деген ат менен жарыкка чыгарган эмгеги кыргыз адабияттаануу илимине кошкон дагы бир чоң салымы.

К. Асаналиев адабиятчы б.а. кыргыз адабият таануу илиминин башатында турган эң чоң инсан болгон. Анын экинчи өнөрү – сынчы, б.а. жандуу адабий процеске активдүү аралашып, анын ысыгына күйүп, суугуна тоңуп жүргөн адам. Бул кишинин курч калеминен сырткары калган бир да көрүнүктүү акын жазуучу жок деп айтсак жаңылышпайбыз. Бирок, бул залкар инсан тууралуу илимий эмгектер ушул күнгө чейин жарала элек болчу. 2003-жылы гана А. Садыков өзүнүн шакирти М. Жаңыбаева менен бирдикте «Кеңешбек Асаналиев» аттуу алгачкы илимий очеркти жарыкка чыгарган. Мындан ары да залкар сынчыбыз жана адабиятчыбыз тууралуу жаңы китептер жазыла берет деген үмүттөбүз.

* * *

«Акын боло албагандар сынчы болот» деген тамашалуу сөз эл арасында айтылып жүрөт. Бул чындыкка анчалык ылайык келбейт. Атактуу В. Г. Белинский чыгармачылы-

гынын башталышында адегенде пьеса жазып көрүптүр. Анысы дурус эле чыккандыгына карабастан, кийин толук бойдон сынга ооп кеткен экен. К. Асаналиев да студент кезинде ыр жазып жүргөн, анын бир топтору жаш акындардын жыйнактарына кирип, андан соң өзүнчө китеп болуп даярдалып жаткан кезде атасы репрессияланган деген сөз чыгып, кол жазма жарык көрбөй калат. К. Асаналиевдин ошол кезде жазган ырларын окуп көргөнүбүздө анын дурус эле акындык дарамети бар экени байкалат. Туура, өзү мойнуна алгандай, ал ырларда А. Осмоновдун «басып кеткен издери» сезилип турганы менен алар профессионалдык деңгээлде эле жазылганы байкалат. Ошентип, ал киши да кийин чыгармачылык өнөрдүн бир гана багытын – сынчылыкты жана адабиятчылыкты тандап алат. Мына ушул жанрда К. Асаналиев калкыбызга кеңири таанымал болду.

К. Асаналиевдин алгачкы монографиясы «Романы Тугельбая Сыдыкбекова» деген ат менен 1956-жылы Кыргыз ССР Илимдер академиясынын басмасында жарык көрөт. Бул анын кандидаттык диссертациясынын негизинде жазылган. Китеп үч главага бөлүнүп, Т.Сыдыкбековдун адабият тарыхында орчундуу орун ээлеген үч романы «Кең-Суу», «Темир», «Биздин замандын кишилери» – терең илимий талдоодон өткөрүлөт. Бул жерде жаш илимпоз эмне үчүн «балалык оорусу менен оорубай», алгачкы эле эмгегинде өзүн кадимки такшалган адабиятчы катары көрсөтө алды деген суроо туулушу мүмкүн. Ага жооп катары бир нече аргумент сунуш этүүгө болот. Биринчиси, анын бала кезден жакшы окуп, жогорку окуу жайын эң мыкты бүтүргөн зээндүүлүгү. Экинчиден, илимдин бешиги болгон Ленинград шаарына барып, чоң окумуштуулардын чөйрөсүнө түшүп, алардан алган үлгүсү. Үчүнчүдөн, аспирантурада жүргөн кезинде изденүүчүлөргө коюлган жогорку талап. Жаш илимпоз атагы дүйнөгө кеткен залкар окумуштуулардын чөйрөсүндө жүрүп, бир жагы алардан сүрдөп, алардыкына окшогон эмгектерди кантип жаратса болот деген суроону алдына коюп, өзү да тынымсыз изденип көргөн. Жаратылыш берген талант, анан тынымсыз окуу аны мына ушул бүгүнкү бийик деңгээлге чыгышына өбөлгө түзүп отурат.

К. Асаналиевдин аталган эмгеги жарыкка чыккан кезде кыргыз адабият таануу илиминде эки үч гана ушул багыттагы китептер бар эле. Алар Т. Саманчиндин «Кылыч-жазгыч акын», Б. Керимжанованын «Кыргыз совет адабияты 25 жылда», М. Богданованын «Киргизская литература» сыктуу эмгектери. Алардын бардыгы согуштан кийинки катаал мезгилде бир топ адилетсиз сындарга дуушарланган. Ал эми К. Асаналиевдин алгачкы төл башы дароо эле басма сөздө оң баага арзыды. Буга С. Дароняндын 1957-жылы эле «Советская Киргизия» газетасында басылып чыккан рецензиясы мисал болот. Ал К. Асаналиевдин эмгегин «орчундуу илимий изилдөө» деп атайт. Ошону менен бирге айрым бир жекече мүнөздөгү талаш-тартыштуу ойлорду ортого салат.

Окумуштуу адабиятчы Кыргыз илимдер академиясында иштей баштаган алгачкы жылдарында пландык темасы катарында кыргыз прозасынын өнүгүш проблемасын тандап алып, анын борборунда «Кең-Суу» менен «Тоо арасында» романдарын салыштыруу турган. Кийинки вариантын кандай өзгөчөлүгү бар экендиги жөнүндө ал мындай деп жазган: «Ар бир чоң жазуучу жаңы чыгармасы менен көркөм чеберчиликтин улам жогорку тепкичине көтөрүлө берет. Идеялык арымы кеңип, образдары ачык жана так боло баштайт. Автордун сөз байлыгы чыңалат. Ойлор курчуйт. Алар жөнөкөй айтылат, бирок, күчтүү жана салмактуу чыгат. Поэтикалык ойдогу жасалмалуулук, бүдөмүктүүлүк жоюлат да, алар табигый кейипке ээ болот» (1).

Алгачкы эки эмгегинде К.Асаналиев ошол кездеги агымга жараша социалисттик реализм жөнүндө кеп жүргөндө «жазуучу социалисттик реализмдин принциптерин өздөштүрүп», же болбосо «жетекчиликке алып» деген сындуу сүйлөмдөрдү колдонгон. Мындай көз карашка С. Даронян каршы чыгып, социалисттик реализмди үйрөнүп ала турган даяр рецепт сыяктуу түшүнүүгө мүмкүн эмес тигин белгилеген эле.

«Кең-Суу» романы жөнүндө сөз жүргөндө дагы бир теориялык проблема пайда болот. Ал Сыдыкбеков менен Шолоховдун мамилеси, б.а. кыргыз жазуучусу андан үйрөнгөнбү же жокпу деген маселе ошол кезден ушул кезге чейин кайчы пикирлерди пайда кылып келе жатат.

Ушул маселе боюнча К. Асаналиевдин позициясы мындай: «Т.Сыдыкбеков өзүнүн чыгармасынын идеялык багытын аныктап, образды, типтерди, мүнөздөрдү тактап алууда» Шолоховду ориентир туткандыгын белгилейт (2). Бул көз караш азыркы мезгилдеги түшүнүк боюнча караганда деле өзүнүн маанисин жоготкон жок. Туура, Т.Сыдыкбеков 70-жылдардан баштап «мен Шолоховду билген эмесмин, өзүмдүн айлымдагы көргөн-билген адамдарды гана сүрөттөгөмүн» деген мазмунда ойлорун айтып жүргөн. Бул анын согуштан кийинки мезгилде, айрыкча «Биздин замандын кишилери» Сталиндик сыйлыкка татыктуу болгон учурда айткан сөздөрүнө карама-каршы келет. Демек, жазуучу мезгил-шартка карата өзүнүн көз карашын өзгөрткөндүгү көрүнүп турат. Бирок, чындык биз жогоруда келтирген К. Асаналиевдин пикирине окшош.

К. Асаналиевдин прозага байланышкан эмгегинде дагы бир теориялык көз караш бар. Ал «Узак жол» жөнүндө. Ошол 1957-жылдын деңгээлинде жана өзүнүн жаш курагына байланыштуу ал кээ бир маселелер боюнча кийинчирээк кайрадан оңдогон калпыс пикирди айтып койгон жерлери бар. Мисалы, «Узак жолду» ал натуралисттик чыгарма катарында баалаган эле. Мына ал жөнүндө жазганы: «Жазуучу көркөм образ түзүүдө өзүнүн гана биографиялык материалына кайрылса, ал канчалык бай экендигине карабастан, образ тар чыкмак, сүрөттөлгөн доордун турмушун, шартын толук ачып бере алмак эмес... Ал эми автор канчалык деңгээлде «кошумчаларды» киргизген деген суроого жооп берүүдөгү негизги тоскоолдук бүгүнкү күнгө чейин М. Элебаевдин чыныгы илимий нукка киргизилген автобиографиясынын жоктугу» (3).

80-жылдарда изилдөөчү мурдагы көз карашын өзгөртүп, «Узак жол» жөнүндө төмөндөгүдөй корутундуга келет. «М. Элебаев, – дейт ал, – «Узак жол» романы аркылуу кыргыз элинин тарыхый тагдырына байланыштуу доордун өзүнчө бир укмуштуу документин жараткан... Жеке адамдын жана элдин тагдырын тарыхый татаал кырдаалдарда, ачык жана так көрсөтүү жагынан М. Элебаев чыны менен кыргыз прозасындагы реалисттик психологизмдин башталмасында тургандыгы талашсыз» (4).

К. Жантөшевдин «Каныбек» романын К. Асаналиев «жомоктон реализмге өтүүдөгү көпүрө» деп мүнөздөйт. Бул аныктама бүгүнкү күнгө чейин маанисин жоготкон жок. Жогорку формуланы чечмелегенде роман бир буту менен жомокту, экинчиси менен реализмди басып турат деген маанини туюндурат. Мына ошентип, 30-жылдардагы кыргыз прозасынын орчундуу маселелерине ошол мезгилдин жаш окумуштуусунун көз карашы мына ушул түстө болгон. Азыркы учурда анын мурда айтылган маанилүү ой пикирлеринин көпчүлүгү ошол эле калыбында адабият тарыхыбызда пайдаланылып жүрөт.

* * *

Адабият таануу илими менен адабий сындын ортосуна кытай дубалын коюуга мүмкүн эмес. Алар бири-бирине өтүшүп, кээде камыр-жумур айкалышып, биригишип кете турган да жайы бар. К. Асаналиевдин 70-жылдарга чейинки адабий сын макалаларына мына ошондой касиет мүнөздүү.

Эгерде К. Асаналиевдин алгачкы башталуу мезгилиндеги сын-макалаларына көз чаптырып көрсөк, негизинен эки чоң маселенин – көркөм адабияттагы чеберчилик, традиция жана жаңычылдыктын тегерегинде сөз кылууга туура келет.

Көркөм чеберчилик – адабияттын эң орчундуу жана татаал проблемасы. Акын жазуучуда биринчи иретте табият берген талант болуу керек. Андан соң аны талбаган эмгек менен айкалыштыруунун натыйжасында гана алар чеберчиликтин бийик деңгээлине чыга алышат.

Эгерде маселени конкреттүү ушул темага бура турган болсок, сынчы чеберчилик тууралуу алгачкы сөздү 1954-жылы 25-августта «Советтик Кыргызстан» газетасында жарыяланган көркөм чеберчиликке байланыштуу талкуунун жыйынтыгын чыгарган макаласын эскерүүгө туура келет. Бул талкуу Н. Байтемировдун Б. Сарногоевдин «Боз үй менен коштошуу» деген ырын талдаган чакан маеги менен башталып, кийинчирээк ага А. Токомбаев, Т. Үмөталиев, Ж. Самаганов, А. Салиев өңдүү таанымал

акындар жана сынчылар тартылган. Ал эми К.Асаналиевдин жыйынтыктоочу макаласында талкууда козголгон кээ бир талаштуу маселелерге карата өз позициясы көрсөтүлгөн. Мисалы, Ж. Самаганов А. Токомбаевдин «Өз көзүм менен» поэмасын А. Твардовскийдин «Муравья өлкөсү» аттуу атактуу чыгармасынын «кечиккен штампы» деген пикирине кошула албастыгын туюнтуп, мындай корутунду чыгарат: «Бул поэма кыргыз совет адабиятындагы татаал жана ири көрүнүш». Демек, сынчы чыгарманын ири окуя катарында кабыл алгандыгы айгине болуп турат. Булардан башка да сынчынын чеберчиликке байланыштуу айткан маанилүү ойлору бар. Мисалы, бул татаал проблеманы бир кичинекей ыр менен баштабай, чоң акындын чоң чыгармасына таянып сөз жүргүзсө туура болмок деген оюн билдирет. Алсак, чеберчилик тууралуу сөз жүргөндө согуштан кийинки мезгилдеги кыргыз поэзиясынын ири өкүлү А. Осмоновго таянса оң болмок деген ойдо экен.

1955-жылы К.Асаналиев чеберчиликке байланыштуу дагы бир макаласын «Эки китеп жөнүндө» деген ат менен «Ленинчил жаш» газетасында жарыялайт. Анда А.У-букеевдин «Жыргал» жана Т. Шамшиевдин «Үч дөбөдө» деген жыйнактары тууралуу сөз сала келип, авторлордун чеберчилик жагынан өтө өксүп жаткандыгын белгилейт. Мисалы, Шамшиев жөнүндө мындай деп жазат: «Анын аңгемелеринин бардыгы эң төмөнкү көркөмдүк деңгээлде жазылган. Жыйнактан бир да оригиналдуу сюжет, бир да оригиналдуу көркөм ыкма, оригиналдуу образ, ал гана эмес бир да оригиналдуу эпитет, же салыштыруу табуу кыйын».

Көркөм чеберчилик тууралуу сынчынын орчундуу бир макаласы «Кыргыз прозасындагы чеберчиликтин айрым бир маселелери» деп аталат (5).

Анда сөздү тээ 30-жылдардан б.а. «Эки жаш» менен «Каныбектен» баштап, А. Токомбаевдин «Күүнүн сыры» романтикалык аңгемесине, андан Н. Байтемировдун «Акыркы ок» романына чейин жеткирет. Кыргыз романындагы чеберчилик маселелерин ал Т.Сыдыкбековдун «Тоо арасына» романына, айрыкча эң мыкты түзүлгөн Ыманбайдын образына байланыштуу айтат.

Көркөм чеберчиликти өздөштүрүүдө кыргыз жазуучуларынын таяна турган негизги булагы классикалык адабияттын улгүлөрү эле. Бул талашсыз чындык болчу. Бирок, ушул проблеманы изилдөөдө айрым адабиятчылар үстүртөн айтылган ойлорго жол берип коюп жаткандыгын Б. Керимжанова, Ш. Үмөталиевдин айрым макалаларына байланыштуу конкреттүү мисалдар менен көрсөтүп берет.

* * *

Кыргыз адабиятынын өнүгүп-өсүш жолу жөнүндө сөз болгондо, реализм проблемасы бирден-бир маселе катарында күн тартибине коюлат. Ар бир доор өзүнүн экономикалык, социалдык түзүлүшүнө жараша өзүнүн адабиятын жаратат. Советтик мезгилде социалисттик идеологияга негизделген жаңы адабият пайда болду жана ал өзүнүн базисин бекемдеш үчүн кызмат кыла баштады. Башкача болууга мүмкүн эмес. Акылман Маркс айткандай «бытье аң сезимди аныктайт». Демек, кыргыз совет адабиятынын калыптаныш мезгилинде жазуучуларыбыз мурунтан өнүгүп келе жаткан классикалык реалисттик методду өздөштүрүүгө туура келди.

Социалисттик реализм – бул совет доорунун продукциясы экендиги анык, бирок ал орус жана дүйнөлүк реализмдин традицияларына таянат. Реализмге «социалисттик» деген эпитеттин кошулуп айтылышы коомдук түзүлүштүн гана мүнөзүн белгилейт. Ал эми бул методдун негизинде реализм жатат б.а. жаңы адабиятты түзүп жана өнүктүрүп жатышкан жаш кыргыз жазуучулары баарыдан мурда реализмдин кебелбес принциптерине таянуу менен жаңы коомдун чындыгын чагылдырып беришкен. Мына ушуну биз кийинчирээк социалисттик реализм деп мүнөздөп калганбыз.

Азыркы өзгөргөн коомдук түзүлүш мезгилинде адабият-чыларыбыздын арасында 70 жылдан бери жаралган көркөм дөөлөттөрүбүзгө кандайдыр бир салкын көз менен караган пикирлер пайда болду. Алардын аргументи ал мезгилде жаралган чыгармалар социалисттик реализмге негизделген. Ал эми бул метод болсо жазуучуларга эр-

киндик бербей тар рамкада, чынжырда «кармап келген». Чындыгында социалисттик доордо социалисттик чындыкты бузуп, тескери сүрөттөөдөн башканын бардыгына жол берилген. Мисалы үчүн, советтик мезгилде партиялык турмушта көп эле кемчиликтер орун алган. Компартия аны билген жана калемгерлерден ошол чындыкты жазууну талап эткен. Ч. Айтматовдун «Гүлсарат» повестинде колхоздун ферма башчысынан тартып, райкомдун биринчи катчысына чейинки бюрократ жетекчи сөрөйлөрдү катуу сындайт. Мындай сындарга большевиктер эч убакта тыюу салган эмес. Алар өздөрүнүн ичинде орун алган терс көрүнүштөрдү ачып берген курч чыгармаларды мактап, бизге «советтик Щедриндер менен Гоголдор керек» деп съездин бийик трибунасында айтканы тарыхта белгилүү.

Мына ошентип, социалисттик реализмге чабуул жасап, аны таптакыр жокко чыгарууга аракеттенүү бир жактуулукка жатат. Социалисттик идеологияга каршы күрөш илгертен эле Маркс, Энгельстин доорунан бери жүргүзүлүп келе жаткан. Ал эми совет коому орногон кезде ошол эле тап душмандары социалисттик чындыкты чагылдырган жазуучуларды «байланган», «тушалган» деген сыяктуу сөздөр менен сындап келишкен. Мына ушундай көз караштарды совет мезгилинде А. Дымшиц деген окумуштуу «Нищета советологии и ревизионизма» (6) деген эмгегинде катуу сынга алган.

Ал эми окумуштуу К. Асаналиев болсо, совет бийлиги кулагандан кийин социалисттик реализм жөнүндөгү өзүнүн мурдагы көз карашын өзгөрткөн. Ал совет адабиятын коомдун «тушалган» адабияты катарында эсептеп, социалисттик реализмге карата так эле ошондой мазмунда пикир айта баштаган. Мындай көз карашты ал өзүнүн калемдеши Ч. Айтматовдун «Интеллектуалдык кризис же тоталитаризмдин күнү бүттүбү?» (7) деген макаласынын духуна таянуу менен көрсөтүп жатат. Ал мындай деп жазган экен: «Ал кезде адабий чыгарманы жаратуу «шыктандыруучу» партия тарабынан ачыктан-ачык таңууланган... Адабият коммунисттик диктовкалар боюнча жашаган». Ч. Айтматовдун бул сөздөрү анын совет мезгилинде жазып жүргөн коммунисттик партиялуулук жөнүндөгү көз кара-

шына карама-каршы келет. Демек, ал эки доордо эки башка позицияда турду. Бирок, негизинде ал өзүнүн чыгармаларын классикалык реализмдин традициясында жаратып келгендиги анык. Бул жөнүндө мындай деген пикир айтат: «Реализм дүйнөнү кабылдоо менен аны элестетүүнүн негизги баалуу каражаты боло бермекчи... Реализм өзүнүн эң жогорку чекитинде кубулуп, дүйнөнү кош кабат ачууга жана элестетүүгө ээ болот. Ошондуктан реализм негизги ыкмалардан болуп кала бермекчи жана мен реализмсиз абстракттуу искусствонун кандайдыр башка түрлөрүн жашай алат деп эч качан элестете албайм. Реализм адабияттагы өзгөргүс маанилүү агым болуп кала берет» (8).

Жогоруда аталган макаласында Ч. Айтматов коммунисттик доорго жана коммунисттерге «эки жүздүү», «демагог», «элдин атынан сүйлөгөн диктатор» сыяктуу бир топ катуу сөздөрдү айтат. Бул көз караш, албетте, социалисттик идеологияны жактаган адамдардын позициясына карама-каршы келет жана алар тарабынан кайчы пикирлерди пайда кылат. Ошентип, совет коомуна, адабиятына, анын көркөм методу болгон социалисттик реализмге карата бүгүнкү күндө көз караштар бирдиктүү эмес. Бул ахыбал азыркы улгайган муундагы адамдардын жана реализмдин жакшылыгын көргөн интеллигенттердин көзү өтмөйүнчө ушундай эки башка ыңгайда жашай бермекчи.

Ал эми чын-чынына келгенде социализм таланттуу жазуучуларды эч качан кыска эмес. Мисалы, М. Шолохов сыяктуулар. Алар өмүр бою коммунисттик идеологияны бек тутуп жүрүп эле классиканы жаратып бербеди беле. Ч. Айтматов менен К. Асаналиев совет мектебинин тарбиясын алып, социализм идеологиясынын духунда тарбияланып келишкен. Алар «чынжыр» болгон социалисттик реализмдин «тушамышында» жазып жүрүп, калың элге таанылган.

* * *

К. Асаналиев 1956-жылы Илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунда иштей баштагандан тарта адабий мурастар проблемасына да катышып, өз көз караштарын билдирип келген. Ал адегенде эле «Манас-

тын» кошмо вариантын түзүүчүлөрдүн катарында болуп, ага «Сейтек» эпосун изилдөөгө туура келген. Натыйжада үчилтиктин үчүнчү бөлүмүнө баш сөз жазган. Ошол тушта манастануучулардын арасында «Сейтекти» эпос деңгээлине көтөрүлгөн эмес деген пикир бар болчу. Ушул позицияны атактуу М. Ауэзов ээлеп турган. Жаш адабиятчы К. Асаналиев аталган кириш сөзүндө эпос тууралуу мындай деп жазган: «Мейли сюжеттик жана композициялык жагынан болсун, мейли каармандардын көркөм элестеринин ачылышы жана идеялык мазмунунун толуктугу жагынан болсун, «Сейтек» өтө оригиналдуу өз алдынча бүткөн чыгарма» (9). Мына ушундай көз карашты Т.Сыдыкбеков да колдогон (10) жана ал үчүнчү бөлүктүн эл арасында калган экөөндөй кеңири таралбагандыгынын себептерин түшүндүрөт. Анткени, өткөн заманда манасчы жомокту айтууда биринчи ирээтте элдин суроосун эске алган. Ошентип, «Манас», «Семетейден» кезек жетпей, «Сейтек» азыраак таралып калган сыягы бар. Бирок, ал эпос катарында толук иштелип чыккан.

«Манас» эпосуна байланыштуу көп эле жолу талаш-тартыштар жүргөн. Айрыкча, 1952-жылдагы конференция тарыхтагы чоң окуялардын бири болуп калды. Кийинчерээк көп кыйынчылыктар менен жүрүп, анан Сагынбайдын айтуусу боюнча бир вариантынын алгачкы китеби жарыкка чыккандан кийин эле ага карата А. Токомбаевдин чабуулу башталды. Анын позициясын колдоп чыккандар бирин-серин гана адамдар эле. Ошолордун бирөө А. Черемушкина деген журналист болчу. Ал киши «Урматтуу редакция» деген макаласын жарыялаган кезде К. Асаналиев ага жооп катары макаласын жазып, «агрессивдүү вульгаризатордук аракеттер А.Токомбаевдин өзүнөн чыккандыгын айтып, анан Сагынбай вариантына байланыштуу А. Токомбаевдин эки позициясы жөнүндөгү оюн ал мындайча туюндурат: «Кайсы Токомбаевге ишенебиз – бириктирилген варианттын редколлегиясы катары Сагымбай айткан текстти жана анын бириктирилген вариантка киргизилишин активдүү колдоого алган жана кубаттаган 50-жылдардагы Токомбаевгеби, же элдин түшүнүгүн бузуп, ушул эле текстти «тыюу салынган» деп, анын жаңы редколле-

гия мүчөлөрүн «улутчул», «душман» ж.б. деп жарыялаган 70-жана 80-жылдардагы Токомбаевге ишенебизби? (11).

«Манаска» байланыштуу К. Асаналиевдин дагы бир макаласын эскере кетүүгө туура келет. Ал «Бир кечкен сууну үч кечип» (12) деп аталат. Мында сөз Сагымбайдын варианты боюнча жарыяланып жаткан «Академиялык басылыш» жөнүндө жүрөт. Ал мындай түрдөгү басылышта мурунку бир варианттагы жарыкка чыккан китептерди анча-мынча саптарды кошумчалап, толуктап коюу менен эле чектелбей, башкача принципте ишке ашырыш керектигин айтат.

Эл акындарынан Молдо Кылычтын чыгармачылыгына адабиятчы эки жолу кайрылат. Биринчисинде, аны мистик акын катарында көрсөтө келип, мындай деп жазган: «Молдо Кылычты көтөрмөлөөгө аркеттенүү, аны элдик акын – агартуучу катарында көрсөтүүгө умтулуу идеялык жана саясий жактан зыяндуу» деп эсептелет (13). 1989-жылы «Башат» аттуу көлөмдүү макаласында (14) экинчи көз карашы берилет. Анда мындай дейт: «Кылыч өз доору, мезгили жөнүндө ой жүгүртүп, «Зар заман» поэмасында кыргыз турмушунун көп түрдүү түйшүктүү, катаал жактарын санат түрүндөгү ырга кошуп, сүрөттөп чыккан. Азыркы окуучу бул казалдан дин жөнүндөгү, өткөн турмуш, өз учуру, келечек мезгил жөнүндөгү, адамдын жүрүм-туруму, жөрөлгөлөрү, салт-санаасы жөнүндөгү акындын ой жоруусун табат, анын көпчүлүгүнө кошулат, анткени, ал накыл сөздөр азыр да маанисин жоготпой күнү бүгүнкүдөй жаңыча угулат, кай бирине макул болбойт, кантсе да ал өз күчүн жоготкон. Бирок, кандай болсо да, «Зар заман» – бул баарынан мурда акындын кыргыз турмушу, кыргыз тагдыры жөнүндөгү бүтүндөй бир философиялык ой-толгоолору, акындын жүрөктөн чыккан муң-зары, күткөн үмүт-тилеги, эртеңки идеалы. Ошондуктан дал ушул чыгармада Молдо Кылычтын көз карашындагы даанышмандык менен табигый чектелиш өзүнүн бүткүл карама-каршылыктары менен ачык чагылдырылган».

Азыркы мезгил үчүн К. Асаналиевдин ушул позициясы алгылыктуу, анткени, ал Молдо Кылычты өз доорунун карама-каршылыктарын таамай чагылдырган жана өзү

көз карашы боюнча заманына жараша чектелген акын катарында мүнөздөп жатат.

Совет доорундагы мурас жөнүндө сөз жүргөндө К. Асаналиевдин эмгектеринин ичинен айрыкча бөлүп көрсөтө тургандарыбыз улуу акын А.Осмонов жана таланттуу жазуучу У. Абдукаимов жөнүндөгү макалалар болуп эсептелет. Алардын экөө тең бийик пафос жана эмоционалдуулук менен жазылган.

* * *

К. Асаналиев Ч. Айтматов жөнүндөгү алгачкы сөздү 1955-жылы Кыргыз аңгемелерине арналган Кыргызстан Жазуучулар Союзунун атайын пленумунда айткан. Мына ошондо жасаган докладында ал «Асма көпүрө», «Түнкү сугат» сыяктуу аңгемелерине жакшы баа берет: «Ч. Айтматов сюжет куруу, образдарды шөкөттөө боюнча кыргыз жазуучуларынын ичинен айрыкча айырмаланып турат» (15) дейт. Аларда бул эки чыгарманын каармандарынын психологиясын ачуу жагынан да жаш жазуучунун ийгилиги бар экендиги да белгиленет.

1956-1958-жылдар аралыгында Ч. Айтматов Москвада Горький атындагы адабият институтунун алдындагы Жогорку атайын курсту окуп жүргөн кезинде «Бетме-бет» аттуу повесть жазып, аны К.Асаналиев менен жолугушкан кезинде ага окуп берет. Ошондо ошол мезгилдин белгилүү сынчысы «бул чыны менен кыргыз адабиятындагы жаңы сөз» (16) деп баалаган. Ошентип, жазуучу өзү айтып жүргөндөй, анын чыныгы адабий дебюту (тушоо кесүүсү) ошол чыгармасынан башталган.

К. Асаналиев өзү менен курбалдаш, чыгармачылыгын да бир мезгилде баштаган бул жазуучу менен ошол күндөн баштап тыгыз чыгармачылык байланышта болгон. Ч. Айтматов 1958-жылы экинчи повестин – «Жамийланы» жарыялап, ошол жылдын октябрь айында Москвада өткөн кыргыз адабияты менен искусствосунун 2-декадасы мезгилинде М. Ауэзовдон ак бата алат. Дүйнөлүк атагы бар ал киши жаш авторго «Ак жолуң ачылсын!» («Путь добрый!») аттуу макаласын арнайт.

Бул окуядан К. Асаналиев да четте калбай ага карата өзүнүн баасын берип, «Жамийланы» «кыргыз эпосунун жаңы доору» (17) деп атайт. 1968-жылы К. Асаналиев «Открытие человека современности» («Заметки о творчестве Чингиза Айтматова») аттуу китебин жарыялап, анда жазуучунун алгачкы аңгемелеринен тартып, «Гүлсаратка» чейинки чыгармаларына кеңири талдоо берет. Бул повесть сынчынын баасы боюнча нагыз «катаал реалисттик чыгарма» деп аталган. Анда Танабайдын татаал тагдыры Гүлсарат менен байланышта, тутумдаш сүрөттөлөт. Бул жаныбарга жасаган бюрократ, чиновниктердин чабуулу анын ээсине карата көрсөткөн терс мамилесинин символу катары кабылданат. Танабай айлана-чөйрөсүндө түзүлгөн татаал кырдаалга баш ийбей, өзүнүн нагыз коммунисттик ишеними менен жашап, ак эмгеги менен көрүнүп, колхоздон тартып, райондук деңгээлге чейинки партбилет алып жүргөн жалган, жасалма коммунисттер менен күрөш жүргүзүп, бирок, бул катаал таймашта жеңилет. Ал партиялуулугунан ажырайт, бирок, жүрөгүндө өзүнүн мурдагы ишеними менен кала берет.

Алгачкы аңгемелеринен тартып, кийинки романдарына чейинки Ч.Айтматовдун көз караштарын К.Асаналиев өзүнүн «Чингиз Айтматов. Поэтика художественного образа» (китептеги аты «Шекер и космос») аттуу капиталдык чоң эмгеги менен жыйынтыктайт. Ал беш главага бөлүнүп, жазуучунун дээрлик бардык чыгармасы деталдуу, терең талдоолордон өткөрүлөт. Биринчи глава атактуу «Жамийла» повестине арналат. Экинчиси, «Жаңы эпостун жаралышы» деп аталып, анда «Гүлсарат» повести талдоого алынат. Буга карата адабиятчынын корутунду сөзү боюнча караганда Ч. Айтматов кыргыз адабиятында буга чейин өкүм сүргөн «инфантилдүү» сүрөттөөчүлүктөн, «жетилген реализмге» өткөн. Бул өтө жогорку баа.

Эмгектин үчүнчү главасы «Триптих» деп аталып, анда «Ак кеме», «Эрте келген турналар», «Көздөн учкан көк жээк» («Деңиз бойлой жорткон Ала Дөбөт») тууралуу ой жүгүртүүлөрү берилген. Мындагы негизги проблема адам менен жаратылыш, алардын татаал карым-катнашы. Адабиятчы «Ак кеме» повестине өзгөчө көңүл буруп, сим-

волдордун маанисин ачат. Анын түшүндүрүүсү боюнча Баланын эки жомогу тең символикалуу. Анын бирөө – адилетсиздик менен келише албас ак ниеттүүлүктүн, жакшылыктын, үмүттүн, тилектин символу болсо, экинчиси, сагынычтын, кусалыктын символу. Бала дүрбү менен деңиздеги Ак кеменин карааны үзүлүп калмайынча тиктей берет. Чыгарманын финалында анын аздектеген эки жомогу тең кыйрайт.

Төртүнчү глава «Кыргыз эпосунун жаңы доору» деп аталып, анда «Кылым карытар бир күн» романы талданат. Ч. Айтматов бул романды «Сары Өзөк метафорасы» деп мүнөздөгөн, анткени, анда каймана айтылган ойлор, идеялар толтура. Изилдөөчүнүн пикири боюнча романда глобалдык масштабдагы проблемалар көтөрүлгөн. Казактын «Сары-Өзөк» деп аталган чөлүндөгү Бороонду бекети эки доорду – байыркы менен азыркыны байланыштыруучу борборго айланат. Ал борбор Эдигей жана анын тагдыры аркылуу өтөт. Өзүнүн досу Казангаптын сөөгүн коюу аракетинде жүрүп, Эдигей бүт ааламды алаканына салып, (анын ичинде реалдуусу да, символу да, мифи да бар) тегеретип чыгат. Ал илимий техникалык революция – цивилизация, адамдарды бардык жактан камап, кысып бараткандыгына нааразы болот. Экинчи жагынан Эдигей өзүнүн кара башынан башканы ойлобогон Сабитжан өңдүү Маңкурттар менен да айыгышкан күрөшкө чыгат.

5-глава «Кыямат» – улуттук адабий көрүнүш» деген тема менен берилген. Мунун мааниси Авдий Каллистратовдун образына байланыштуу алынган. Ал орус, дини боюнча христиан, бирок, анын образы чыгарманын фактурасына кирип, Айтматов түзгөн каармандардын катарында туруп, Танабай менен Эдигейлердин, б.а. чындыкты издеген адамдардын танапташтары болуп калды.

Жазуучунун идеясы боюнча кыямат-кайымды жараткандар - булар Гришандар, Базарбай менен Обер Кандаловдор. Алар адамзаттын жек көрүүсүнө толук татыктуу. Бул идея анын кийинки чыгармасында да улантылат. Ч. Айтматов «Кассандра тамгасы» аттуу романында окумуштуу Филофейдин образы аркылуу адамзат пендеси каптап келе жаткан цивилизациялык, нравалык катастрофадан

кантип чыгуу керек деген проблеманын тегерегинде ой жүгүртөт.

Ошентип, К. Асаналиев илимий чыгармачылыгынын алгачкы мезгилинен тартып эле Айтматовду жалпы кыргыз адабиятынын фонунда изилдөөнү тандап алып, өмүр бою ушул бир гана негизги проблеманын тегерегинде иликтөө жүргүзгөн. Бул темага берилгендиги азыр бөлөк доордо деле басандаган жок. Орус окумуштуусу Л. Якименко Шолоховду өмүр бою изилдеп тажабаптыр. К. Асаналиевди да мына ошого параллель койсок болот.

* * *

К. Асаналиевдин ишмердигинин 50-70-жылдары башталуу жана төшөлүү катары эсептелсе, ал эми 70-80-жылдар анын адабий жана сынчылык өнөрүнүн жаңы баскычы деп эсептелет. Бул аралыкта ал мурдагыдай эле ар кандай талкууларга үзбөй катышып, түрдүү адабий жанрларда иликтөөлөр жүргүзүп келди.

Кыргыз совет адабияты өзүнүн өнүгүшүндө эки булакка таянган. Бирөө – фольклор, экинчиси – реалисттик адабият. Бул проблемалар боюнча илимпоздордун бирдиктүү көз карашы жок. Ал эми К. Асаналиев «Учууга эки канаттай» (18) аттуу макаласында жогорку эки булакты диалектикалык бирдикте карап, аны куштун эки канатына теңештирет.

К. Асаналиев чыгармачылыгын баштаган мезгилден тартып эле прозага көп көңүл буруп, ага көп сандаган макалаларын арнап келе жатат. «Кыргызстан маданияты» жумалыгына жарыяланган «Кыргыз романынын мейкиндиктери» (19) деген макаласын «Майдан» романына арнайт. Аны кыргыз адабиятындагы алгачкы психологиялык чыгармалардын бири катары эсептейт. Кыргыз романына арналган экинчи макаласы сынчынын «Көркөм нарк» аттуу китебине киргизилген «Кыргыз романы: кербен жол жана туюктар» (20) деген бир нече циклден турган макалалар.

Биринчи макала К. Каимовдун «Акырын күтпө» романы менен К. Сактановдун «Абат дүйнөсүнө» арналып,

алар карама-каршы позицияда: биринчисине оң, экинчисине тескери баа берилип талданат.

Экинчи макала биринчи планда «Көкөй кести» (Ө. Даникеев), экинчисине «Гүлазык» (Ш. Абдраманов) менен «Интергельпо» (К. Ашымбаев) мисалга тартылат.

Үчүнчү макаланын бир гана каарманы бар – ал Ш. Бейшеналивдин «Болот калем» романы. Муну автор бир гана тескери позицияда сындайт.

Төртүнчү макала «Кыргыз эпосунун жаңы доору» деп аталып, ал Ч. Айтматовдун чыгармачылыгына арналат. Мында жазуучунун ааламга дарбазасын ачкан «Жамийла» повести менен экинчи романы «Кыяматка» талдоо берилет.

1968-жылы «Кыргызстан маданияты» газетасынын беттеринде «Акындарга үч суроо» деген жалпы ат менен адабият таануу илиминдеги үч проблемага анкета мүнөзүндө суроо коюлуп, жазуучулардан жана сынчылардан жооп алынган. Ошолордун бирөө болуп К. Асаналиев «эркин ыр» проблемасы боюнча өз көз карашын билдирет. Ал «ак ыр» (уйкашсыз ыр) боюнча Т. Үмөталиев, К. Маликов, А. Токombaев, Т.Сыдыкбеков өңдүү залкарларыбыздын «эркин» («ак ырдын») келечеги жок деген кооптонуусу негизсиз экендигин белгилейт. Бара-бара бул жаңы форма кыргыз поэзиясында өзүнүн туруктуу ордун ээлей тургандыгына ишенимин билдирет, бирок «новаторлуктун модалуу чапанын жамынып алып, адабият бакчасын отоо чөптөр менен булгагандарга каршы күрөш ачуу» зарылдыгын көрсөтөт.

К. Асаналиев 1969-жылы июнь айында «Литературная» газетасында жарыяланган «Кой чоочун короого туш болдубу?» деген макаласында мурдагы оюн толуктап улантат: «Эркин ыр» С. Эралиев, О. Султанов, Р. Рыскулов, М. Абылкасымова үчүн модага кызыгуучулук жана жеңил-желпи жеңиш куучулук эмес, ал мезгилди даана чагылдыруучу жаңы мүмкүнчүлүктөрдү табуу үчүн болгон аң-сезимдүү изденүү. Мен көркөм сөздүн көп түстүү жана көп кырдуу дүйнөсүндө «эркин ыр» гана шумдуктарды жарата алат деген ойдон алысмын. Традициялуу ыкмада эле жазып, азыркы поэзиянын духуна жооп берген жаңы боекторду, образдарды жана стилистикалык кубулуштарды таба билген көп акындарды билебиз».

Ошентип, К. Асаналиев 70–80-жылдардын аягында республиканын чегинен сырткары жерлерге чейин аты белгилүү чоң илимпоз жана сынчы катары калайык-калка толук таанылган.

* * *

Таланттуу котормочу У. Абдукаимовдун биринчи жана акыркы романы болгон «Майдандын» биринчи китеби чыккан кезде А. Токомбаев ага «социалисттик реализмден четтеген» деген адилетсиз доо койгон. К. Асаналиев ал романдын ийгиликтерин ачкан алгачкы сынчылардын бири. Ал «Кыргыз романынын мейкининде» (21) аттуу макаласында мындай деп жазган: «У. Абдукаимовду көркөм жаратуучу (художественное создание) катарында карашыбыз керек. Ал чоң жаратуучу. Чынында да жазуучу Качыкеге узак өмүр берип кетти». Бул жерде «узак өмүрдү» ал андан ары каармандын жан-дүйнөсүнүн терең ачылышы менен байланыштырат да, анын образына адабий талдоо жүргүзөт.

К. Асаналиев Качыке армияга узап жаткан эпизоддогу баласы менен коштошуу үчүн келген «чүкөдөй сары» абышка жөнүндө эскерет. Ошондо Качыкенин төмөнкү монологун мисалга тартат: «Өзүмчү – өзүм! Менде эмненин кайраты?! Кишинин эң эле бошу, жүдөөсү мен эмес белем! Качан мен кабыргасы каткандык кылып, тыңыраак иштеп, кыйынчылык менен күрөштүм эле. Качан болбосун ишимди да иштей албай, турмушумду да кура албай көчөдө дабырап жүрчү эмес белем!» Бул монологдун аягы мындайча аяктайт: «Качан ушул зайыбым менен жакшы турчу элем? Ал азыр эмне ойлоп турат? Бир байкуш көрүп отурбайбы ал мени!» Демек, Качыкенин эл арасында «байкуш» аталып кетишине Чынаркан себепчи экен. Ал аны өзүнчө эле бир жүргөн «байкуштардын» эсебинде кармоочу тура.

К. Асаналиев жогорку монолог жөнүндө ой жүгүртүп, «эки Качыке» жөнүндөгү автордун төмөнкү сөздөрүн келтирет: «Мындай учурларда Качыке «эки Качыке» боло кала турган. Бир Качыке турмушсаак, мындайча айтканда, турмушта алышып, күрөшүп, тирүүлүктүн, иштин, чоң максат, чоң идеал, келечектин Качыкеси болсо, экинчиси,

ойго, турмушка басынып, андан кутуулуга канчалык аракет кылса да, мунун баары куру бекер убарачылык болуп көрүнгөн турмуш чөктү, турмуш коркок Качыке болчу» (22). Мына ушул «эки Качыке» көпкө чейин бири-бири менен күрөшүп, бирок, «ит жыгылыш» (К. Асаналиевдин сөзү) болуп, бири-бирин жеңише албай келди. Бул «диалектикалык карама-каршылыктагы кош бирдиктүү (двуетдиный) процесстин жүрүшүндө Качыкенин образы ар тараптан ачылат» деген сынчы.

Эми Качыкенин өзүнө келсек, майданда ал Сидельников, Козлов деген орустар менен бирге согушуп жүрдү. Алгачкы эле сыноодо – окоп казуу мезгилинде отузга чыгып калган Качыке Щетининден үйрөндү. Бир жолу анын Кожоке деген жердеши Качыкенин кыйналып жүргөнүн көрүп, ага боор ооругансып «арабакеч болуп алсаңчы?» деп, кеңеш кылса, ал ага мынтип жооп берет: «Жүдөө киши ага жарабайт. Анын үстүнө мен арданчаакмын. Араба айдап, корунуп күн көргөнчө, ачка жүрсөм да, согуш майданында өлгөнүм жакшы эмеспи».

Ошентип, каарман согуштук турмушка аз-аздап көнүгө баштады. Партияга өтсөмбү деген ойго келип, ага даярдык көргөнсүп жүрдү. Ошол тушта зайыбынан эки кат алат: «Бул Качыкенин үйгө көп жолу жазган катынын жообу болчу. Ал өзүн жеке зайыбынын алдында эмес, бүткүл өз өмүрүнүн, өз турмушунун, кишилердин алдында айыптуу көрүп, зайыбына жазган каттарда ачык айта албаса да, арман, кечирим сурагандын айрым купуя күүлөрү бар эле, анткени бири да аткарылбай өмүрүнүн баары ыйкытыйкы майда түйшүк, санаа менен өтүп кеткенин Качыке эми гана түшүнүп, эми гана пайдасыз өткөн өмүргө арман кылып, ичинен ыйлап, бушайман болуп отурган болчу». Бул монолог Качыкенин «кайра жаралуу» мезгили катары каралат. Мына ошол процессте анын Чынаркан менен кол үзүшү бир топ кыйынчылык менен ишке ашат. Автор Чынаркандын сырткы келбети сулуу сымак, бирок, кара мүртөз, өжөр, кекчил, тилдүү, болгондо да уу тилдүү, ачуусу чукул, кызганчаак жана башка ушул сыяктуу мүнөздөрүн эскерип өтөт. Ушуга удаалаш аны менен кантип таанышып, кандайча капканына түшкөнүн эскерет: «Бул

аялдын жайкама жылуу сөзү менен акыштуу койну Качыкенин башын тегеретип, барган сайын былкылдак саздай өзүнө тартып баратты... Бул аялга Качыкенин келечеги керек эмес эле. Ал эри катарында бул аялдын колунда жүрө бериш керек эле. Ал эми Качыкеге өз үй-бүлөсү, өз уясы болуш керек эле. Ошондуктан Качыке бул аялдын куушура кармаган кучагынан чыкмакка аракет кылып, булкунуп-жулкунуп, тыбырчылай баштады». Монолог-баяндан көрүнүп тургандай, Качыке негедир Чынарканды кайдыгерликти туюндурган «бул аял» деген сөз менен мүнөздөп жатат. Демек, ал өмүр бою ошонун эзүүсүндө «сыртынан күлүп, ичинен ыйлап жүргөн» адам экен. Көкүрөгү толтура арман, бул тууралуу ал ичкен кезде гана эстеп, калган убактарда байкамаксанга салып жүрө берген.

Ошентип, башкы каарман эки майданда күрөш жүргүзүп жатты: биринчиси-фашисттик баскынчылар, экинчиси-каардуу, заардуу Чынаркан.

Окуя 1944-жылдын июнь айына туш келди. Бул мезгилде Советтик Армия Европага улуу жүрүш баштаган. Ошол тушта Качыке Чынарканга кат жазып, бирок, жаза албай тытып салган эле. Андан соң зайыбынан келген катты окубай туруп, Яйва деген сууга ыргытат. Ошондо Качыкеде кызыктай бир психологиялык абал түзүлөт: «Ал катты караган сайын тирүү киши агып бараткансып, эси чыгып, жүрөгү опкоолжуп, бүткөн бою титиреп, каттын аркасынан сууга ыргып түшчүдөй болуп алдыга жүткүнүп турду». Мына ушул көрүнүш Чынаркан менен коштошуу сахнасы болчу.

Согуш Чыгыш Пруссиянын борбору Кенигсберг үчүн жүрүп жатты. Качыке атайын курстан өтүп, кенже офицердик наам алган, ротанын командири. Мына ошол абалында ал душман менен катуу салгылашта «Родина үчүн алга!» деген ураан менен көз жумат.

К. Асаналиев «Кыргыз романынын мейкининде» аттуу макаласында Качыкенин образына байланыштуу өзүнүн жыйынтык сөзүн мындайча бүтүрөт: «Автор жеке турмушунда «жолу болбогон» Качыкенин тагдырын гана сүрөттөп чектелбестен, адамдын жеке таалайына караганда анын коомдук таалайы алдаганча бийик, жогору экенин

көрсөтөт. Ушундан улам Качыкенин образы Родинанын, элдин алдында өзүнүн бүткүл жоопкерчилигин сезген советтик жоокердин типтүү образы болуп чыга келет».

* * *

Адабият таануу илими: адабият тарыхы, теориясы жана адабий сын болуп үч бөлүмгө ажырайт. Булардын арасында диалектикалык биримдик жашайт.

Адабий сын татаал да, катаал да жанр. Татаалдыгы жандуу адабий процесс менен байланыштуулугу, катаалдыгы анын сынчылдык мүнөзү. К. Асаналиев өз өмүрүн мына ошондой оор кесипке арнаган республикага гана эмес, мурдагы Союзга да таанымал залкар профессионалдуу сынчыларыбыздын бири. Ал сынды өтө ыйык көркөм өнөр катары баалайт жана ага карата төмөндөгүдөй талаптарды коет.

Биринчиден, сын өзүнчө бүткөн чыгарма, б.а. ага тема коюудан тартып, композициялык курулушуна чейин терең ойлонуп, толгонуу кажет. Сынчы жаза турган объектисине карата өз позициясын күн мурунтан аныктап, тактап алууга тийиш.

Экинчиден, сын адилеттүү болууга тийиш. Комплиментардуу же көшөкөр сын адабий атмосфераны бузат, татаалдаштырат.

Үчүнчүдөн, сынчынын өз стили, жазуу манерасы болууга тийиш.

Төртүнчүдөн, ал жазуучу менен тең тайлашып, тизгиндеш жүрүп, аны менен мелдешке чыккандай болсун.

К. Асаналиев адабий сынга койгон ушул талаптарды өзүнүн иш практикасынан улам айтып жатат, б.а. анын сынчылдык өнөрүндө мына ошол касиеттердин бардыгы бар деп эсептейбиз. Жазган ар бир макаласы өзүнчө концептуалдуулугу, полемикалуулугу, бутага дал тийген объективдүүлүгү сыяктуу белгилери менен бөлүнүп турат. Макалага коюлган аттар да так жана образдуу. Мисалы, «Тазбаймат кимди унутту?» же «Чыккан тооң бийик болсо...» ж.б.

К. Асаналиевдин сынчылык өнөрүн элестетиш үчүн анын эки-үч макаласын мисалга тартуу зарылдыгы бар. «Сын сөз өнөрү» (23) деп атайт бир макаласын. Мында

адегенде кыргыз адабий сынынын ал-абалы жөнүндө жалпы мүнөздөмө бере келип, андан сон конкреттүү сындарга кайрылат. Алсак, «Чыккан тооң бийик болсо...». Бул өзүнүн курсташы жана курбусу Д. Кулбатыровдун «Көркөм котормодогу чеберчилик маселелери» деген китебине арналган. Анда мындай деп жазат: «Чыккан тооң бийик болсо, ыргыткан ташың алыс түшөт» дейт кыргыздын акылман сөзү. Ушул кары сөздү өзүбүзгө ылайыктап, перифразировкалап, мындайча айткыбыз келет. Адабияттын тарыхына, азыркы көркөм процесске байланыштуу бийик проблемаларды козгош – бул жакшы далалат. Пушкиндин, Маяковскийдин поэзиясынын кыргызча котормосу да ошондой бийик проблемалардан. Эмесе, дал ушундай бийик проблеманын не бир тереңине үңүп кирүү азыркы адабий илиминин түздөн-түз милдети. Бийиктик жана тереңдик эриш-аркак келбесе, анда иликтелген максаттын мерчемдүү өлчөөсүнө жетпей калганы. Д. Кулбатыровдун китеби жөнүндө дал ушундай деп айтууга туура келет».

К. Асаналиевдин ачуу калемине туш келген экинчи эмгек К. Артыкбаевдин «Чыгармалар жана ойлор» деген китеби. Сынчы ал автор менен фольклор жана реализм проблемасы боюнча бир топ аргументтүү полемика жүргүзүп келип, андан соң бир маселе боюнча кескин жыйынтык чыгарат. Б.а. К. Артыкбаевдин «Айтуучубу же жаратуучубу?» деген макаласындагы концепция менен макул эместигин билдирет.

Макаладагы үчүнчү ысым – Ш.Үмөталиев. Анын аты чейрек кылымдан бери белгилүү, – деп баштайт сынчы өз сөзүн, – ал адегенде А.Токомбаев, А.Осмонов жөнүндөгү китептери менен көпчүлүккө кеңири таанылган. Ал эми андан ары, кийинчирээк, эмне болду? Изденүү ыкшоо тартты, чыгармачылык толгонуу бошондоду. Инерция, көнүмүш боюнча жазуу адатка айлана баштады.

Макаладагы төртүнчү жана бешинчи ысымдар Х.Бапаев менен Д. Туратовдор жөнүндө. Сынчы алардын «жоопкерчиликсиз формулировкаларга жол бергендиги, жазууга келгенде эң акыркы зарыл, керек сөздөрдү издөөнүн ордуна, калем учуна илинген сөздөрдү кагазга түшүрө бергендиги үчүн» сынга алат.

К. Асаналиевдин «Кыргызстан маданияты» газетасында жарыяланган көлөмдүү макаласы «Жаш сындын арымы» (24) деп аталат. Ал анын жаш сынчылардын республикалык семинар-кеңешмесинде жасаган доклады болуп эсептелет. Мында автор «ар бир художниктин өзү жараткан дүйнөсү бар сыяктуу ар бир сынчынын өзүнүн аздектеген, күйүп-бышкан концепциясы болууга тийиш. Сынчы көркөм чыгарманы баалоодо аны адабий процесс менен болгон байланыштарын ачат, ордун белгилейт, көркөм ачылыштарды аныктайт, кала берсе перспективасын болжолдойт». «Сынчы аналитикалык ой жүгүртүү менен синтездештирүүнү эриш-аркак алып жүрүшү керек» деген өңдүү жалпы теориялык жол-жоболорду сунуш этүүдөн кийин конкреттүү талдоолорго өтөт. Республикага аты белгилүү болуп келе жаткан А. Эркебаев, С. Байгазиевдин чыгармачылыгына кеңири анализ берет. А. Эркебаевди жаратылышынан полемист деп атайт, бирок, ал «өз көз карашына, концепциясына туура келбесе, анда ал «тартипти да, кичи пейилдикти да» бул жакка калтырып, кызуу кандуулукка өтөт. Дегинкисин айтканда, А.Эркебаевдин кызуу кандуулугунан «жапа» чекпегендерибиз сейрек болуш керек» дейт Асаналиев. Ал эми С. Байгазиевди болсо адабиятка, көркөм көрүнүштөргө карата өз мамилеси, позициясы бар» сынчы деп эсептейт. Анын «Жаа, жаа, жамгырым!», «Бирөөнүн көзү менен» деген эки макаласына жогору баа берип, жыйынтыгын мындай бүтүрөт: «Макалаларды окуганда кудум өнөрчүнүн колунан бүтүп, шык-дем менен жаралган кадыресе чыгармадай кабыл алдым».

Макалада бул экөөнөн башка да азырынча көбүнчө котормо сынчысы катары таанылып келе жаткан О. Ибраимов менен К.Ибраимовдор тууралуу да сөз жүргүзө келип, аларда «тереңде жаткан, али ойгоно элек, бирок сөзсүз ойгоно турган чыгармачылык потенциалы бар жаштар экендигин» белгилейт.

К. Асаналиев 1986-жылы «Литературная газетага» эки макаласын жарыялайт. Анын бирөө «Тазбаймат кимди унутту? Же адабий сындагы ойку-кайкылыктар жөнүндө» деп аталат да, мында адабий сында орун алган тенденция-

луулукту ашкерелейт. Т. Аскарров менен А. Эркебаевдин айрым макалаларындагы оош-кыйыштар жөнүндө айтат.

Ошентип, кыскача анализден көрүнүп тургандай, К.А-саналиевдин сын жана сынчылар жөнүндөгү көз карашына илимий объективдүүлүк, аргументтүүлүк, мазмундуулук, жогорку профессионалдуулук мүнөздүү.

* * *

«К. Асаналиев» аттуу адабий портретке карата төмөндөгүдөй корутунду чыгарууга болот.

К. Асаналиев кыргыз адабиятындагы залкар сынчы жана адабиятчы. Ал бири-бири менен байланышта жашаган бул эки тармакты – адабиятчылыкты жана сынчылыкты айкалыштыра эмгек этип келе жатат. Алардын бирин өйдө, бирин төмөн койбойт. Анткени, ал эки тармак бирисиз экинчисинин күнү караңгы болуп калчудай абалда, б.а. анын адабият таануу мүнөзүндөгү эмгектеринде сын, ал эми сынчылык багытта жазгандарында адабият таануунун элементтери сиңип кете берет.

Илимпоз жана сынчынын ишмердигинин негизги багыттары катары биз төмөндөгүлөрдү эсептейбиз.

Биринчиден, ал адабий улуу мурасыбыз «Манас» эпосун изилдөөгө жаш жигит мезгилинде киришип, ушул күнгө чейин аны пропагандалап, тынымсыз жазып келе жатат.

Экинчиден, эл акындарынын чыгармачылыгына, ошонун ичинде бир топ талаш-тартыш туудурган Кылычтын адабий мурастарына кийлигишип, ал жөнүндө мезгил-шартка байланыштуу калпыс айтып койгон пикирин кийин кайрадан оңдоп, бул жазгыч акыныбыздын атактуу «Зар заман» ж.б. поэмаларына объективдүү, илимий баа бергенге өткөн.

Үчүнчүдөн, К. Асаналиев чыгармачылыгын совет доорунун эң залкар жазуучусу Т.Сыдыкбековдун романдарына арнаган эмгеги менен баштап, анын башка курбалдаштары-ветерандар, мисалы, М. Элебаев, К. Жантөшев, У.Абдукаимов, А. Осмонов ж.б.лардын баалуу мурастарын терең илимий көз карашта талдап келген.

Төртүнчүдөн, ал Ч. Айтматов адабиятка келген күндөн тарта анын чыгармачылыгына такай көз салып, бир нече

монография чыгарып, азыр эң көрүнүктүү Айтматовтаа-нуучу болуп калды.

Бешинчиден, К. Асаналиев – бул кадыресе эле илимпоз жана сынчы эмес, ал адабиятчы-теоретик. Өзүнүн жазган эмгектерин теориялык терең билимге негиздей алат. Ошондой эле адабий практиканын натыйжасын теориялык жыйынтыктар менен корутундулай билет.

АДАБИЯТТАР

¹ *Асаналиев К.* Кыргыз прозасынын очерки (биринчи бөлүк). – Ф., 1960. – 23-бет.

² Ошондо эле.

³ Ошондо эле.

⁴ Сов. Кыргызстан. – 1955. – № 11.

⁵ *Дымшиц А.* Ниццета советологии и ревизионизма. – М.: Худ. лит., 1975.

⁶ *Айтматов Ч.* 5 Томдон турган чыгармалар жыйнагы. – Б.: Шам, 1999. – 5-т., 530-бет.

⁷ *Айтматов Ч.* Жазганды гана каалар элем//Кыргызстан маданияты. – 1993. – 22-дек.

⁸ Сейтек «Манас» эпосунун 3-бөлүмү. 4-китеп. – Ф., 1960.

⁹ *Сыдыкбеков Т.* Табылга. – Ф., 1991. – 312-бет.

¹⁰ Кыргызстан маданияты. – 1987. – 10-дек.

¹¹ Республика газетасы. – 1988. – 25-май.

¹² Сов. Кыргызстан. – 1960. – 24-январь.

¹³ Кыргызстан маданияты. – 1989. – 31-август.

¹⁴ Сов. Кыргызстан. – 1957. – № 2.

¹⁵ Кыргыз совет адабиятынын тарыхы (2 томдук), 2-том. – Б., 1990. – 542-бет.

¹⁶ *Асаналиев К.* Көркөм нарк. – Ф., 1988. – 135-бет.

¹⁷ Ала-Тоо. – 1974. – № 12.

¹⁸ Кыргызстан маданияты. – 1969. – 12-ноябрь.

¹⁹ *Асаналиев К.* Көркөм нарк. – Ф., 1988.

²⁰ *Асаналиев К.* Кыргыз романынын мейкининде//Кыргызстан маданияты. – 1969. – 12-ноябрь.

²¹ *Абдукаимов У.* Майдан. – Ф., 1966.

²² *Асаналиев К.* Өрдөн өргө. – Ф., 1977.

²³ Кыргызстан маданияты. – 1980. – 17-январь.

ДЖОЛДОШЕВА ЧОЛПОН ТОКЧОРОВЕНА (1929–2016)

Джолдошева Чолпон Токчоровена филология илимдеринин доктору, профессор, КР УИАсынын корреспондент-мүчөсү, 1952-ж. Москвадагы Ломоносов атындагы мамлекеттик университетин бүтүрүп, Кыргыз мамлекеттик университетине жаш окутуучу болуп келет. Ошол күндөн өмүрүнүн акырына чейин илим-изилдеп, педагогикалык ишмердүүлүктө эмгектенип, канча деген жаш муундарды, жаш адабиятчыларды тарбиялаган.

Өзүнүн илимий жолунда 60ка жакын илимий макалаларын жана эки монографиясын («Киргизская литература в русских переводах», «Современная киргизская повесть и проблемы перевода») жараткан. Окумуштуунун адабияттын актуалдуу проблемаларына арналган макалалары ЖОЖдор аралык жыйнактарда: «Русско-киргизские литературные взаимосвязи», «Ч. Айтматов и современный литературный процесс», «Взаимобогочение национальных советских литератур и художественный перевод», «Киргизская литература в контексте русской культуры» жарык көрдү.

Ч. Т. Джолдошева өзүнүн чыгармачылык жолунда көбүн эсе орус-кыргыз адабий байланыштары, кыргыз профессионал адабиятынын жана адабий процессинин өсүп-өнүгүшүндө орус адабиятынын таасирин, бул байланыштарда көркөм котормонун ролу сыяктуу маселелердин тегерегинде болуп, анын айрым бир проблемалары конкреттүү фактылардын негизинде кеңири анализге алынып, илимий-практикалык мааниси жогору жыйынтыктар чыгарылат.

Улуу Ата Мекендик согуштан кийин Кыргызстанда илимий, маданий, техникалык тармактарда өнүгүп-өсүү байкалат. Мындай көрүнүштөн адабият тармагы да калып калган жок. 20-ж. профессионал жазма адабияты пайда бо-

луп, телчигип өнүгүү жолуна түшкөндө, аны менен үзөңгүлөш, улуттук адабияттардын өсүп-өнүгүүсүнө, улуттар арасындагы байланыштарды түзгөн – котормо да пайда болот. Чындыгында эле, көркөм адабияттын ар тараптуу баюусуна көркөм котормо чоң салым кошту. Жаңыдан пайда болгон профессионал адабиятта котормо тууралуу илимий деңгээлде маалыматтардын, тажрыйбалардын жокко эсе болушу, түптөлүү жолунда пайда болгон котормолордун көпчүлүгүнүн сапатсыз жаралышынын себептеринин бири. Көркөм котормонун айрым бир актуалдуу маселелери теориялык деңгээлде, илимий нукта 60-ж. соңунда барып сөзгө алынып, айрым бир анализдер жүргүзүлдү деп айтсак болот.

Улуттук профессионал адабиятынын жаңыдан пайда болуп, телчигүү жолунда, анын андан ары өсүп-өнүгүүсүнө ички булактардан тышкары, сырткы таасирлер да талап кылынып, ага адабий процесс муктаж болуп турган. Мына ошол мезгилде орус адабияты азыктануу булагына айланса, көркөм котормо – чыгармачылык көпүрөнүн кызматын аткарат, Көркөм котормо искусствосунун натыйжасында кыргыз адабияты үчүн жаңы темалардын, образдардын, алардын ички дүйнөсүн ачуунун ыкмалары кеңейип, аларды чагылдыруунун жаңы формалары, жанрлары алгачкы акын-жазуучуларыбыз тарабынан өздөштүрүлө баштайт.

20-40-ж. кыргыз адабиятынын калыптануу мезгилиндеги алгачкы прозалык чыгармалардын жазылышы жана ошондой эле башка тилдерге которулушу жөнүндөгү маселелер тууралуу Ч. Т. Жолдошева кенен маалымат берип, алгачкылардан болуп, кыргыз прозасынын орус тилине которулушу жөнүндө изилдеп-иликтейт. Түп нуска менен котормону салыштырып, аларды анализдөөнүн натыйжасында изилдөөчү тарабынан котормонун теориясына байланышкан бир топ маселелер көтөрүлүп, алар боюнча ар кандай объективдүү пикирлер, ойлор айтылат.

Улуттук адабиятыбыздын өсүп-өнүгүү жолунда көптөгөн мыкты прозалык чыгармалар: повесттер, романдар жаралды. Бул мезгилде кыргыз окурмандары чет жана боордош элдер адабияты менен гана таанышпастан, кыргыз адабияты, кыргыз көркөм чыгармалары да орус тилине которулуп, окурмандардын кенен катмарына тарала баштайт. Кыргыз прозаларынын орус тилине которулу-

шунда алардын саны жетиштүү деңгээлде болгон. Бирок көркөм котормолор кандай которулуп, көркөмдүгү, образдуулугу, таасирдүүлүгү ж. б. белгилеринен караганда тийиштүү деңгээлде боло алдыбы деген сыяктуу суроолорго адабиятчы өзүнүн илимий эмгектеринде токтолуп, алардын көпчүлүгү авторлошкон деген көрсөткүч менен чыгып жаткандыгын белгилөө менен (көбүнчө 80-ж. романдар) котормонун теориясы жана практикасындагы «эки тилдүүлүк» маселесине, «авторлошкон», «автордук» котормолорго кеңири түшүнүк берип, «авторлошкон» котормо сын угуудан калкалоочу көрүнүшкө айланып баратканын, жанрдык талаптарды аткаруу максатында котормолор каармандардын психологиясын, автордук ойлорду, жаратылышты сүрөттөө чеберчилигинен, оригиналдуулуктан көркөм котормо куру жалак калып жатканын белгилейт. Эгерде ошол котормолор, романдар чынында эле авторлошуп которулган болсо, алардын котормолору, чындыгында эле эки тилди мыкты билген автокотормочулар тарабынан которулса, көркөм котормонун көркөмдүк деңгээли жакшыраак болмок беле деген суроо туулат.

Автордук, авторлошкон котормолор котормонун теориясы жана практикасынын башка проблемаларындай эле, бирден-бир негизги маселелердин бири. Жазуучулар тарабынан автордук, авторлошкон котормолорго кайрылуунун биринчи себеби котормочу тарабынан котормого ыраазы болбой, түп нускааны улуттук колоритин, чыгарманын өзгөчөлүгүн сактоого болгон умтулуусу, экинчиден, окурмандардын кенен аренасына чыгуу аракетин.

Айрым адабиятчылар котормонун теориясындагы «автокотормо», «авторлошкон котормо» маселесине кайрылуу туура эмес экендигин белгилөө менен, автор өзүнүн чыгармасын которгондо, котормо эмес, жаңы чыгарма пайда болорун белгилейт. Мисалы, Тазрет Бесаев мындай деп жазат: «По моему твердому убеждению, истинный писатель никогда не будет заниматься «авторским переводом» он на этом другом языке будет создавать, в сущности, другие, новые, оригинальные произведения, ... ибо путем перевода он все равно не передаст того, что было в оригинале». Ал эми Анатолий Ким автокотормо бул чыгармачылык менен иштеген котормочулук иш аракет, автор өз чыгармасын которгондо,

эч кандай жаңы чыгарма жаратпайт, бирок чыгарманын сюжетинде айрым бир алымча-кошумчалар киргизилет, бирок чыгарманын негизги идеясы, негизги көтөрүлгөн проблемасы, негизги өзөгү ошол бойдон калат деген ойду билдирет.

Автокатормолор айрым учурда түп нускадан, биринчи тилде жазылган тексттен өтө алыстабай, айрым бир толуктоолор, алымчалар гана жүргүзүлүшү ыктымал, бирок кээ бир учурда автор тарабынан да «эркиндикке» учурап кеткен мезгилди эске алуу менен Ч. Гусейнов автокатормонун эки түрүн белгилеген, себеби анын ою боюнча автокатормо адекваттуу түрдө башталат, бирок ал көркөм котормо аяктаган мезгилде улуттук түп нускадан айырмаланып, башкача интерпритацияланып калгандыгын белгилөө менен негизинен котормо эмес жаңы чыгарма жаралганын айтып, автокатормонун эки типтүү боло турганын мындай дейт: «Авторские переводы бывают двух типов: адекватные, и, пользуясь термином поэтических переводов, вольные. Я испытал оба типа: переводил себя и так и эдак. Адекватный перевод по идее, точный, и нет особой разницы, автор взял на себя эту работу или другой переводчик. Вольный – это не перевод вовсе, а в конечном счете фантазия на тему собственного произведения, и появляется в итоге новый, отличный от национального – русскоязычный оригинал». Ч.Гусейнов сыяктуу автокатормо менен иштеген жазуучулар, автокатормолорго өздөрүнүн ойлорун, пикирин, теориялык негиздерин, автокатормого кайрылуунун себептерин жазышкан (В. Быков, Ч. Гусейнов, Ч. Айтматов, М. Байджиев).

Котормонун теориясы жана практикасында башка проблемаларга салыштырмалуу аз иштелген маселелерден болгон бул маселени окумуштуу Ч. Т. Джолдошева кандайча түшүндүрөт? Белгилүү адабиятчы Ч. Т. Джолдошева коомчулуктун көңүлүн өзүнө бөлгөн, адабиятчылардын, котормочулардын түйшөлткөн маселелеринен, суроолорунан алыс турбай, аларды изилдеп, фактылык материалдардын, т. а. Ч.Айтматовдун чыгармачылыгынын негизинде далилдеп, анализдеп, «автордук котормо» котормонун теориясында көркөм котормолордун эстетикалык, образдуулук, эмоционалдуулук, көркөмдүүлүк деңгээлин жакшыртуу максатында зарыл көрүнүштөрдүн бири экенин белгилейт. Бирок бардык эле жазуучулар өз чыгармаларын которуусун

туура көрбөй, окурмандардын кенен аренасына эртерээк таанымал болوم деген ойдун жетелөөсүндө сапатсыз автокормолорго, же болбосо «авто котормо» деген терминдин көлөкөсүндө чыккан котормолорго жол бербей, өзүнчө көңүл бөлүүнү, изденүүнү, курулай тексттин көчүрүлүшүнөн алыс болушу керек деген талаптарды коёт.

Ч. Т. Джолдошеванын илимий монографиялары кыргыз прозаларынын орус тилине көркөм которуу проблемаларына, илимий иликтөөлөрүнө арналып, көркөм чыгармачылыктын өзгөчө бир түрү катары каралып, улуттук прозаларынын орус тилине которулушунда кыргыз котормочуларынын өзгөчөлүктөрүн, которуу чеберчиликтерин, манераларын, ийгилик-кемчиликтерин белгилеп, кетирилген айрым бир кемчиликтерге да токтолот. Мына ушундай иликтеп-изилдөөлөр, котормо менен оригиналдарды салыштыруулардын негизинде адабиятчы Ч. Т. Джолдошева прозалык чыгармаларды которуудагы көркөм котормонун негизги, актуалдуу проблемаларына өзүнүн объективдүү жеке көз караштарын билдирип, далилдүү фактыларды келтирет.

Кыргыз элинин улуу жазуучусу Ч. Айтматовдун автордук котормолору, б. а. жазуучу тарабынан которулган чыгармаларга өзгөчө кызыгуу менен кайрылып, алардын алымча-кошумчаларына өтө кеңири токтолот. Жазуучунун мындай толуктоолору, стилдик орун алмашуулары, айрым эпизоддордун кошумчаланышы автордун окурмандардын белгилүү аудиториясынан экинчи бир аудиторияга аң-сезимдүү ылайыкташтыргандыгы экенин белгилейт, ал эми мындай көрүнүштөр автордук котормолордо белгилүү өлчөмдө жол берилип, автокотормочулар тарабынан колдонулуп жүргөндүгүн белгилейт.

Бул котормонун теориясы жана практикасында бирден-бир кызыктуу жана актуалдуу темалардын бири.

Ч. Т. Джолдошева өзүнүн эмгектеринде орус адабиятчыларынын, теоретиктеринин эмгектерине экскурс жасап, бүгүнкү күндө автордук котормолордун көркөм котормонун ийгиликтүү чыгуу максатында абдан актуалдуу маселелердин бири экендигин айтып, далилдеген улуттук адабияттануусундагы бирден-бир фундаменталдуу эмгектерди жараткан адабиятчы, окумуштуу.

РЫСАЛИЕВ КУЛАН
(1929–1975)

Кулан Рысалиев совет доорундагы Кыргыз адабияттаануу илиминин өкүлү. Ал кыргыз адабияттаануусунун конкреттүү проблемаларына, алсак, котормо теориясы, Кыргыз ыр түзүлүшү өңдүү олуттуу илимий даярдыкты талап кылуучу маселелерге кайрылып, изилдөө иштерин жүргүзүп, эмгектерин жараткан.

Кулан Рысалиевдин өмүр жолуна тийиштүү маалыматтар өтө аз. Биз советтик мезгилде жарык көргөн алты томдук: «Кыргыз совет энциклопедиясынын» 5-томунан аталган инсан тууралуу төмөнкүдөй маалыматтарды таба алдык. Ылдыйтада аны толугу менен келтирели:

«Рысалиев Кулан (20. 04. 1929, Талас району, Кырк-Казык кыштагы, 18. 05. 1975, Фрунзе) – кыргыз совет адабиятчысы, филология илимдеринин доктору (1965), профессор (1968). Дыйкан үйбүлөсүнөн. КМПИни бүткөн (1950). 1950-54-жылдары СССР ИАнын аспиранты, 1954-55-жылдары Кыргыз ССР ИАнын Тил, адабият институтунда илимий кызматкер, 1955-59-жылдары Кыргыз мамлекеттик; сырттан окуу педагогикалык институтунда, 1959-70-жылдары КМУда, 1970-75-жылдары Кыргыз мамлекеттик В. Маяковский атындагы кыз-келиндер институтунда иштеген. Рысалиевдин поэтикалык котормо, кыргыз ырларынын түзүлүшүнө, адабият теориясына байланыштуу эмгектери бар.

Чыгармалары: Кыргыз ырларынын түзүлүшү, Ф., 1965; Оригинал жана котормо, Ала-Тоо, 1956, № 9» 1.

Башка даректерден К. Рысалиев тууралуу маалыматтарды кездештирер бекенбиз деп иликтөө кылганыбыз

да Бишкектен 1995-жылы жарык көргөн «Талас облусу» энциклопедиясынын 261-бетинен жогорку кабар үтүр-чекитине чейин өзгөртүлбөй берилгенине күбө болдук. Илимпоздун өмүр жолунан кошумча кабардар кылуучу материалдарды таба албадык. Бул факт бизди кеп болуп жаткан окумуштуу кыйла эле маанилүү илимий иштерди жүргүзгөнүнө карабай өз ишмердүүлүгүн афишалоодон качып, жупуну жашап өткөн окшобойбу деген ойго түрттү. Балким жаңылышып жаткандырбыз. Кандай болгондо дагы окумуштуунун өмүрү, илимий ишмердүүлүгү көптөр үчүн али бейтааныш экени анык. Биз К. Рысалиевдин кыргыз адабияттаануу илиминдеги орду тууралуу алгачкылардан болуп пикир айтуу озуйпасы колубузга тийгенине кубанычтабыз.

Өйдөтөдө кабарлангандан маалым болгондой К. Рысалиев өз илимий ишмердүүлүгүн негизинен эки багытта котормо теориясы жана практикасы, кыргыз ырларынын түзүлүшү жаатында жүргүзүп келген.

Ал илим жолуна XX кылымдын 50-жылдарында түшкөн. 1950-54-жылдар аралыгында СССР ИАнын аспирантурасында окуп, котормо иши боюнча изилдөөлөр жасап, өзүнүн кандидаттык диссертациясын так ушул котормо маселелерине арнап жазган. К. Рысалиев котормо ишине арнаган макалаларында котормо чеберчилиги, котормолордун оригиналга дал келиши-келбеши, котормочунун котормонун сапаты үчүн жоопкерчилиги сыяктуу маселелерди козгоп, көңүлдү котормо ишиндеги алешемдиктерге бурат жана котормодо кемчиликтердин орун алып калышына эмнелер себеп экенине токтолуп, аларды жоюу үчүн көрүү зарыл болгон аракеттер жөнүндө да айтат. Ошондой эле кыргыз котормочуларынын ийгиликтерин да ачык-айкын белгилей кетет. Сөзүбүз куру болбосун үчүн «Советтик Кыргызстан» журналынын 1954-жылдагы 7-санына басылган «А. П. Чеховдун чыгармалары кыргыз тилинде» аттуу макаласынан мисалдар келтирели. Мында Чеховдун чыгармаларын кыргызчага оодарууда ар башка котормочулардын канчалык сапаттуу иш аткарышкандык-тарын талдоо кылат. Мисалы С. Бектурсунов таржымалаган (ал 1949-жылы А. П. Чеховдун «Арман», «Егерь», «Зеригүү»,

«Качкын», «Мужиктер», «Коодо» аттуу аңгемелерин которуп, өзүнчө китеп кылып чыгарган) Чеховдун аңгемелеринин котормолорунун сапатын төмөнкүчө баалайт: «... Бул котормолор тез эле убакыттын ичинде окуучу массанын сүйүктүү чыгармаларынын бирине айланып кетти, анткени – котормочу алардын терең идеялык мазмунун толугу менен ишенимдүү жеткизе алган. Котормонун мындай ийгиликке ээ болушунун дагы бир себеби котормочу А. П. Чеховдун прозасынын өзгөчөлүктөрүн сезе билип, аларды бузбай, туура берүүгө аракеттенгендигинде. А. П. Чехов күндөлүк турмуштагы болуп жаткан карапайым, жупуну нерселерден зор социалдык, психологиялык жана философиялык маани чыгарып, аларды кыска, так, жөнөкөй сөздөр аркылуу усталык менен сүрөттөгөн. А. П. Чехов ар бир сөздү өз орду менен пайдаланып, ыксыз салыштыруудан, маанисиз «сулуу» эпитеттерден качкан. ... С. Бектурсунов А. П. Чеховдун прозасын которгон убактысында, анын жогоруда айтылган сапаттарын, б. а. сүйлөм түзүлүштөрүнүн кыскалыгын жана тактыгын, сөздөрүнүн жөнөкөйлүгүн ж. б. чебердик менен бере алган»². Т.Сыдыкбеков которгон Чеховдун чыгармаларынын кыргызча котормолору тууралуу кеп кылып, мындай дейт: «...Сыдыкбеков Чеховдун прозасынын котормосунун үстүндө иштегенде, анын стилистикалык оттенкаларын сактоого зор эмгек жумшагандыгын көрөбүз. Котормо жатык, жөнөкөй жана түшүнүктүү тил менен которулуп, окуучуларды улуу жазуучунун чеберлиги менен тааныштыра алат. Ошондой болсо да, бул котормолор («Кайгы», «Егерь» аңгемелеринин котормолору А. Ж.) кемчиликтен четте эмес. Мисалы, айрым сөздөрдүн мааниси туура эмес берилип калгандары да бар. Кээ жерлерде эч себепсиз бир эле жөнөкөй сүйлөм экиге бөлүнүп, же тескерисинче эки сүйлөм бир сүйлөм болуп которулган. Мындай учурларда белгилүү даражага чейин котормодо оригиналдын ритмикалык угулушу (звучание) сакталбай калганы белгилүү»³. Мына ошентип, котормо ишинин проблемаларын калыс талдоого алат. Чынында да кыргыз котормо өнөрү ийгиликтерге ээ болуу менен катар эле кийинки мезгилдерге чейин деле жогоруда белгиленген өңдүү өксүктөрдөн куру болбой келе жатат.

Ошол эле 1954-жылы «Советик Кыргызстан» журналынын 11-санына К. Рысалиевдин «Үч акындын ырларынын котормолору жөнүндө сөз» деген макаласы басылган. Бул макаласында ал Пушкиндин, Некрасовдун, Маяковскийдин ырларынын кыргызчага оодарылыш сапаты жөнүнөн кеп козгоп, котормолордо орун алган бурмалоолорго өзгөчө көңүл токтотот. Аталган макаладан бир-эки шилтеме келтирели:

«Оригиналдын бардык сөздөрүн калтырбай текши которууга умтулуунун натыйжасында, Пушкиндин текстинин идеялык мааниси терең ачылбай, анын кооздук сапаты жоголуп калган.

Бир эле сап ырда турган сөз же сөздөрдүн тизмеги ошол өзүнүн ордуна батпай калган убактысында Токтомушев аны бир нече жол ыр менен берүүгө тырышкан. Эки жол ыр котормодо сегиз жол ырга чейин созулган учур да четтен кезигет. Мына ушунун натыйжасында котормо бөтөн сөздөр менен толукталып, автордун өз стили бузулган жана текст ыксыз узарып кеткен»⁴. Мында Пушкиндин «Жез Атчан» поэмасынын А. Токтомушев ишке ашырган котормосу тууралуу айтылууда. Рысалиев бул котормону кеңири талдап чыгат, кемчиликтерин таасын ачып берет.

Андан соң Некрасовдун чыгармаларынын кыргызчага которулуу абалы туурасында төмөнкүдөй ой жүгүртөт: «Орус адабиятынын даңктуу ишмерлеринин катарына кирген Н. А. Некрасовдун гениалдуу чыгармаларын кыргыз тилине которуу тарыхы 20 жылдан ашык мезгилди кучагына алса дагы ушул күнгө чейин көзгө толорлук бир дагы толук баалуу эмгек жокко эсе...

Некрасовдун чыгармаларынын котормолорунун саны ушундай аз болуу менен сапаттары дагы начар. Муну эки түрлүү себеп менен түшүндүрүүгө болот.

Биринчиден Некрасовдун чыгармаларын эмгекчи массанын арасына кеңири жайылтууга, котормо ишине белгилүү тажрыйбасы бар акындарыбыз али чечкиндүүлүк менен киришпей жатышат. Экинчиден улуу акындын чыгармачылык мурасынын үстүндө эмгектенип жатышкан адамдардын көпчүлүгүнүн адабият менен тааныштыгы аз. Алар көркөм котормону терең чыгармачылык иш

экен деп түшүнбөстөн, тескерисинче ремесло катарында мамиле кылышат»⁵. Окумуштуу ал мезгилде котормо иши менен көркөм өнөрдөн кыйла алыс адамдар шугулданышкандыгы, алардын котормонун сапатына журнары мамиле жасашкандыгы котормолордун сапатына зыян тийгизген деген пикирде. Бул туура байкоо.

Макаланын акыр жагында Маяковскийдин поэзиясынын кыргызча оодарылыш акыбалы туурасында сөз болот. Илимпоз Маяковскийди стили ага жакын адамдар которсо дурус болорун белгилейт. Маяковскийдин чыгармаларын которуу адеп башталган тушта акын колдонгон кара сөз ыргагы (разговорная интонация) кыргыз поэзиясы үчүн чоочун болгондуктан алгачкы учурдагы котормолордо акындын чыгармачылык өзгөчөлүгү кылдат сакталып берилбеди, бирок кийинки мезгилдерде Маяковскийдин чыгармаларын которуу иши ийгиликтүү жүрө баштады дейт. Буга мисал катары 1953-жылы акын Т. Үметалиев которгон Маяковскийдин «Владимир Ильич Ленин» аттуу белгилүү поэмасынын котормосун келтирет.

Ал жылдарда К. Рысалиевдин котормо теориясына жана практикасына арналган макалалары орус тилинде да жарык көрүп турган. Мисалга төмөнкү макалаларды келтире алабыз: «А. П. Чехов и киргизская литература» (Комсомолец Киргизии, 1954, 14 июля, № 84); «О двух переводах «Капитанской дочери» (Комсомолец Киргизии, 1954, 12 сентября, № 110).

К. Рысалиев «Советтик Кыргызстан» журналынын 1956-жылдагы 3-санына басылып чыккан «Лермонтовдун ырлары менен поэмаларынын кыргызча котормолору тууралуу пикир» аттуу макаласында М. Ю. Лермонтовдун чыгармаларынын

3. Мамытбеков таржымалаган котормолору тууралуу кеп кылып, котормолордогу одоно кемчиликтерге токтолот. Окумуштуу Лермонтовдун чыгармаларын которууда 3. Мамытбеков көп сөздүүлүккө, оригиналдын уйкашуу схемасын, ритм, рифма системаларын сактабоого, автордун сөздөрүн бурмалоого жол берип, чыгарманын идеясын эмес, сөзүн гана которууну максат кылган, на-тыйжада котормолор чийки чыгып калган деп белгилейт. Мын-

дай ойлорун конкреттүү мисалдар менен көзгө сайгандай кылып далилдеп көрсөтөт. Акырында төмөнкүдөй корутундулар чыгарат: «Жыйынтыктап айтканда, жолдош Мамытбековдун котормосу улуу акындын өлбөс-өчпөс мурастарын, анын бардык эмоциялык күчү жана жарашыгы менен жеткире бере албады. Анын тескерисинче, биздин «котормочу» Лермонтовду өзүнүн чоркоктугу менен «түзөтүү» да, мындай жооптуу жана олуттуу жумушка азырынча кубатсыз экендигин далилдеди...

Биздин оюбузча Мамытбеков сыяктуу арабэк котормочулардын эмгектерин олуттуу бир сындан өткөрбөй туруп, жарыкка чыгара салуунун канчалык зыяндуу экендигин түшүнүүгө акыр убакыт жетти»⁶, Ушинтип, К. Рысалиев котормо өнөрүндө орун алган терс көрүнүштөргө каршы күрөшүп келген. Айтмакчы, ал 1954-жылы Кыргызстан мамлекеттик басмасы З. Мамытбековдун котормосу менен жарыкка чыгарган М. Ю. Лермонтовдун «Ырлар жана поэмалар» аттуу котормо жыйнагынын сапатынын начардыгы тууралуу 1962-жылы «Советтик Кыргызстан» гезитинин 8-апрелдеги санында дагы бир жолу кеп кылып, «Бул жөнүндө сөз козгоо керек» деп редакцияга кат жазып жарыялаптыр. Анткени, талкууга алынбай туруп жарык көрүп кеткен жыйнактагы котормочу кетирген жаңылыштыктарга эч кимдин көңүл бурбаганы илимпоздун ачуусун абдан келтирген көрүнөт. Бул катта З. Мамытбеков казак акындары жасаган котормолорду сөзмө сөз көчүрүп берип койгондугу, кээ бир жеринде гана өз кошумчаларын кийрип бурмалагандыгы да айтылат. К. Рысалиевдин минткендеги максаты котормо өнөрү олуттуу чыгармачылык иш экендигине, котормо ишинде журналарга салып иштөө жарабастыгына адабий-илимий коомчулуктун көңүлүн буруу болгон деп ойлоого болот. Мына ушундай сынчыл маанайдагы макалалары менен ал 50-жылдарда «бийик өнөрдүн» (котормонун) өр тартып өсүшүнө, сапаты жоголушына өз салымын кошо алды.

К. Рысалиевдин котормо жаатындагы проблемаларга арналып жазылган эмгектери тууралуу сөз кылып жатып анын «Оригинал жана котормо» аттуу макаласын аттап кеткенибиз жарабас. Аталган макала 1956-жылы «Ала-Тоо»

(мурдагы «Советтик Кыргызстан») журналынын 9-санына жарыяланган. Эгерде окумуштуу өзүнүн котормо жаатындагы мурдагы эмгектеринде негизинен орус адабиятынын үлгүлөрүнүн кыргызчага оодарылышы жөнүндө талдоо жасап келген болсо, ал бул макаласында улуттук адабияттын өнүмүнүн, атап айтканда Т.Сыдыкбековдун «Биздин замандын кишилери» романынын орусчалатылышы тууралуу, бул котормонун сапаттык деңгээли тууралуу сөз кылат. Бул романды которууну К. Я. Горбунов ишке ашырган болучу. К. Рысалиев романдын котормосундагы жетишлеген жактарды туура байкап, алардын себептери эмнеде экендигин ача алган. Анын оюнча котормодо орун алган кемчиликтердин түпкү жана эң башкы себеби котормочу К. Я. Горбуновдун түп нусканын тилин билбегендиги. Котормочу романды сөзмө-сөз котормодон (подстрочниктен) которгон. Натыйжада «романдын көркөмдүк сапаты орус окуучуларына өз ажары менен сунулбай калган»⁷. Ошондой эле сөзмө-сөз котормону жасаган адам дагы котормонун сапатынын начар чыгып калышына шарт түзгөндүгүн аталган макаласы да күбөлөндүрүп турат дейт. Мындан тышкары «оригиналдагы сүрөттөлүп жаткан кыргыз элинин үрп-адаты, турмушшарты, жер өзгөчөлүгү, табыяты жана башкалары менен котормочунун тааныштыгы өтө эле жарды»,⁸– дейт ал. Котормочу улуттук колоритти көрсөтөм деген ниетте орус тилинде татынакай эквиваленти бар кыргыз сөздөрүн, мисалы, апа, жолдош, бакан, чоң эне, теңтушум ж. б., ашкере ыксыз колдонууга жол бергендигин, китепте аларга түшүнүк да берилбегендигин, натыйжада окурмандар романды жеткиликтүү түшүнө алышпагандай жагдай түзүлгөндүгүн туура белгилеп кетет. Анысы аз келгенсип, Сыдыкбековдун далай сонун сүрөттөөлөрүн кыскартып, бир бетке сыйчу материалды эки сөз менен берип койгон учурлары да, же тескерисинче өзү тараптан кошумчалар кийирип таштаган учурлары да болгондугун, мына ушундай кылуу менен оригиналды бурмалоого баргандыгын да көрсөтөт. Албетте, ал романдын котормосунун кемчиликтери тууралуу курооз эле сөз кылып койбостон, ар бир кетирилген кемчиликти тиешелүү мисалдар менен далилдеп жүрүп олтурат. Илим-поздун байкоолорунан бир мисал алсак, ал минтет:

«Согуштан келген Мыскалга Зарыл Акиянын звеносун көрсөтүп мындай дейт: «Алар айдоо учурунда күрөктөп жер айдашты. Алар сугат учурунда, эркектерге кошулуп эгин да сугарышты». Котормодо: «Акия со своими девушками вскопали землю лопатами, поливали всходы из ведер. А воду вон оттуда носили, из источника».

Жеке эле Кыргызстанда эмес, бүткүл Орто Азияда буудайды челектеп сугарууга мүмкүнбү? Котормочунун романдагы сүрөттөлгөн элдин үрп-адаты, турмушшарты, айлана-чөйрөсү менен тааныштыгы ушул»⁹.

Макалада мындай мисалдар арбын келтирилген жана алар котормочунун кетирген жаңылыштыктарын айкын көрсөтүп турушат. К. Рысалиев котормочу каармандардын кеби менен автордук кепти алмаштырып жиберген учурлары да болгондугун адилет белгилейт. Кыскасы, окумуштуу «Биздин замандын кишилери» романын которгон котормочу кетирген кемчиликтерди, алардын себептерин абдан далилдүү, негиздүү талдоого алат. Мында ал котормонун реалисттик принцибинин бузулушуна көңүл бурат.

Жыйынтыктай айтканда, К. Рысалиев «оюнан чыгарып жазып коюу жана оригиналдын тамгасын карап олтуруп алуу – котормочулук иште таралган зыяндуу эки багыт – мына ушул» деп өз учурунда П. Антокольский, М. Ауззов, М. Рыльскийлер белгилешкен позицияга чукул көзкараштан туруп, котормо өнөрүнө мамиле жасайт. Ал котормо ишине олуттуу мамиле жасоону жактайт жана котормодогу ар кандай кемчиликтердин орун алышы менен келише албайт. Муну анын 1956-жылы басылып чыккан «Котормонун жогорку чеберчилиги үчүн» (Труды института языка и литературы АН Кирг. ССР., выпуск 7, 17–28 стр.) деп аталган макаласы да күбөлөндүрүп турат. Мында котормо ишинде жогорку чеберчиликке жетишүү үчүн күрөшүү зарылдыгы туурасында айтылат. Ошентип, К. Рысалиев түп нусканы сөзмө-сөз которуудан, орус тилин же тескерисинче кыргыз тилин начар билүүдөн улам кетирилген маанилик каталар, болжолдоп которулган сүйлөмдөр котормолордун көркөм-эстетикалык деңгээлин кыйла төмөндөткөндүгүн өз макалаларында сынга алып, коомчулуктун назарын бурууга далалаттанган жана мунусу ме-

нен кыргыз котормосунун чеберчилик жактан өсүшүнө, кемчиликтерден арылууга умтулушуна жагымдуу таасир тийгизген.

К. Рысалиевдин илимий ишмердүүлүгү ХХ кылымдын 50-жылдарынын аягында жана 60-жылдарынын башында кыргыз ырларынын түзүлүшүн иликтөөгө багыт ала баштаган. Ал бул жаатта басма сөзгө бир канча макалаларын жарыялап, конференцияларда билдирүүлөр жасаган. Калыстык үчүн белгилей кетишибиз абзел, К. Рысалиев бул багытта кыргыз адабияттаануусунда биринчи болгон эмес. 1946-жылы «Советтик Кыргызстан» журналынын 2-санына Х. Карасаевдин «Кыргыз ырларынын түзүлүш системасы жөнүндө» деген көлөмдүү макаласы чыккан эле. Андан он жылдан ашуун убакыт өткөндө М. Байжиев «Литературный Киргизстан» журналынын 1959-жылдагы 1-санына «Поэтический перевод и вопросы киргизского стихосложения» аттуу макаласын жарыялаган. Буларда авторлор кыргыз ырларынын түзүлүшүнө мүнөздүү болгон өзгөчөлүктөргө карата айрым бир ойлорун ортого салышкан. Бирок, мына ушул маселени, кыргыз ырларынын түзүлүшүн кеңири планда изилдөөгө көп күч-кубатын жана кыйла убактысын жумшаган окумуштуу К. Рысалиев болду. Биз төмөндө анын кыргыз ыр түзүлүшүнө арналып жа-зылган бир катар макалаларына жана «Кыргыз ырларынын түзүлүшү» (1965) аттуу эмгегине токтолмокчубуз.

Адегенде «Макал жана лакаптардын ритмикалык түзүлүшүнө карата» деген макаласы тууралуу сөз кылалы. Бул макала 1959-жылы «Ала-Тоо» журналынын 7-санына жарыяланган болчу. Окумуштуу мында кыргыздын макал-лакаптарынын көпчүлүгү ыр түрүндө уюшуларына көңүл буруп, алардын строфалык курулуштарына, ритмикалык жүрүштөрүнө талдоо жасап, муун-санына, муун топтолуу мыйзамдарына ылайык классификациялан берет. Илимпоздун ою боюнча «Кыргыз ырларынын ритмикалык жүрүшүн уюштурууга негизинен үч чоң элемент катышат. Биринчи, ыр жолдору, экинчи муундардын ритмикалык топторго бөлүнүштөрү жана үчүнчү, белгилүү тартипте це-зуралардын арасына түшүүчү ритмикалык басым. Буларды бири-биринен ажыратууга болбойт. Булар бирин-бири

толуктап, бирин-бири көрктөндүрүп турат. Бул үч элементтин кошулушу кыргыз ырларынын ритмин жаратат»¹⁰. Ал кыргыз акындарынын ырларынан алты, тогуз, он, он төрт муундуу өлчөмдөр учурай калса эле муну орус поэзиясын окуп үйрөнүүнүн жемиши деп жарыялай салг'ан бирбеткей көз караштарга каршы чыгып, мындай муун өлчөмдөрү кыргыз поэзиясында абалтан бери эле жашап келген деген пикир айтып, ез пикирин далилдөө үчүн кыргыздын макал, лакаптарынан мисалдар келтирет. Анын ою боюнча «кыргыздын элдик ырларынын көркөм строфасын текшерүүдө айрыкча көңүлдү макал, лакаптарга буруу керек. Кыргыз ырларынын көркөм бетэнчөлүгү дал ушул макал, лакаптардан айкын көрүнөт»¹ Ч. К. Рысалиев өз макаласында айтылган ойлорду В. Радлов, В. Фаво, В. Виноградов, Ф. Э. Корш, В. А. Гордлевский ж. б. көрүнүктүү окумуштуулардын пикирлерине таянуу менен бекемдеп, кээ бир учурларда алар менен талашка да чыгат. Мындан биз анын өзүнчө пикир айтууга жана аны коргоого, далилдөөгө шык-жөндөмү бар чыныгы окумуштуулук касиетин көрө алабыз.

К. Рысалиев кыргыз ырларынын түзүлүшүнө арнап жогорку талданган макаладан башка төмөнкүдөй макалбилдирүүлөрүн басма сөз беттерине жарыялаган: «Эпостун, поэмалардын муун сандарына карата» (Ала-Тоо, 1959, № 9, 114-123-беттер); «Кыргыз поэзиясындагы аллитерация маселесине карата» (Ала-Тоо, 1960, №3, 112-129-беттер); «Кыргыз поэзиясындагы уйкаш» (Ала-Тоо, 1961, № 1, 112-127-беттер, ,№ 3, 112-123-беттер); «Кыргыз поэзиясындагы көркөм формалардын классификациясына карата» (Китепте: Тезисы докладов на X научной конференции профессорско-преподавательского состава. Секция филологических наук. – Фрунзе: 1962); «Кыргыз ырларынын муун санагына карата» (Китепте: XIII научная конференция профессорско-преподавательского состава Киргосуниверситета. Секция филологических наук//Тезисы докладов. – Фрунзе, 1965).

Булардын ичинен кээ бирлерине кыскача токтоло отөлүк. К. Рысалиев «Эпостук поэмалардын муун сандарына карата» деген макаласында кыргыздын салттуу поэзиясы-

нын мыкты үлгүлөрү катары саналышкан элдик эпостордун муун сандарын талдоого алат. Аталган макала эпостук ырлардын муун сандарын кароодо эске ала турган фонетикалык, морфологиялык кубулуштарды, алардын пайда болуу себептерин ачып көрсөтөт. Изилдөөчү кыргыз ырларынын курулуштары кыргыз тилинин фонетикалык, морфологиялык жана синтаксистик өзгөчөлүктөрү менен тыкыс байланышта болоруна өзгөчө көңүл бурат. Ал оозеки айтылган учурда айрым бир тыбыштар сыйлыгышып кетерин, натыйжада эпосторду басмага даярдоо учурунда бул кубулушту туура түшүнбөөдөн улам жаңылыштыктарга жол берилип келгендигин, андай катачылыктар ыр жолдорунун муун өлчөмдөрүнүн бузулушуна алып келгендигин эскертет. Сезүн бекемдөө үчүн көптөгөн мисалдарга кайрылат. Кыргыз ырларынын муун түзүлүштөрүн текшерүүдө, эсептөөдө ар бир майда сыяктуу сезилген кубулуштарга олуттуу мамиле жасоо зарылдыгын айтат.

К. Рысалиевдин «Кыргыз поэзиясындагы уйкаш» аттуу макаласы «Ала-Тоо» журналынын 1961-жылдагы эки санына жарыяланган. Макалада кыргыз поэзиясындагы уйкаштар кандай фонетикалык тыбыштардын окшоштуктарынан куруларына токтолуп, жөнөкөй жана татаал уйкаштардын ар түрдүү формалары талданат. Окумуштуу жөнөкөй уйкаш менен татаал уйкаштын аралаша колдонулушуна да көңүл буруп, мындай уйкаштыктарды шарттуу түрдө «аралаш уйкаш»¹² деп атайт да анын типтерин ажыратып талдоого алат. Бул макаладагы изилдөөчүнүн ой жоруулары кыйла кызыктуу жана ынандуу. Ал пикирлерине иллюстрация катарында кыргыздын элдик эпосторунан, эл ырчыларынын, акындардын чыгармаларынан көптөгөн мисалдарды тартып жүрүп олтурат. К. Рысалиев кыргыз поэзиясындагы уйкаштын түрлөрүн изилдөөдө перстердин жана түрк элдеринин поэзиясы ортосундагы байланыш-кагыштарга да маани берип, абай салат. Дегеле уйкаштык маселесин карап жатып, кыргыз ырларынын саптарынын уйкашуу өзгөчөлүктөрүн бир далай жеткиликтүү ачып берет.

Эми К. Рысалиевдин эң бир көрүнүктүү илимий эмгегине, Фрунзеден, «Мектеп» басмасынан 1965-жылы

басылып чыккан «Кыргыз ырларынын түзүлүшү» аттуу китебине кайрылалы. Бул китеп илимпоздун филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын алуу үчүн жүргүзгөн изилдөө ишинин айрым орчундуу бөлүктөрүн ичине камтыган болчу. Басмакана тараптан китептин өлчөмүнө чектөө коюлгандыктан, эмгекке изилдөөнүн «Кыргыз ырларынын өлчөмү», «Эркин ыр» өңдүү кээ бир бөлүктөрү киргизилбей калган.

Жалпысынан китеп беш чоң бөлүмдөн турат. Аларды атасак төмөнкүлөр: «Кыргыз ырларынын ритмикалык түзүлүшү»; «Кыргыз ырларынын муун санагына карата»; «Кыргыз поэзиясындагы рифма»; «Кыргыз поэзиясындагы аллитерация»; «Кыргыз поэзиясындагы строфалык түзүлүштөр». Көрүнүп тургандай китептин ар бир бөлүмү кыргыз ыр курулушуна тиешелүү түбү бир ар түрдүү проблемаларды талдоого алат.

«Кыргыз ырларынын ритмикалык түзүлүшү» деп аталган биринчи бөлүмдө ритмикалык түзүлүштү аныктоо, басым жана анын кыргыз ырларындагы мааниси, кыргыз ырларындагы ритмикалык бирдиктер жана ритмикалык бөлүктөр, эр, цезура-пауза, сөз бөлүү чеги тууралуу сөз жүрөт. Кыргыз ырларынын системасы тууралуу ар кандай көзкараштар бардыгыш белгилеп келип, алардагы каталарга токтолот. Негизи бул бөлүмдөн жана кийинки бөлүмдөрдөн К. Рысалиев кыргыз поэзиясы силлабикалык системага жатат деген кез карашты жактаарын баамдай алабыз. Ал ;ши К. Рысалиевге чейин кыргыз ырларынын түзүлүшү маселесине кайрылгандар, атап айтсак, Х. Карасаев менен М. Байжиев өз макалаларында кыргыз ырларынын түзүлүшү силлаботоникалык системага жатат¹³ деген пикирди колдошкон. Башка бир окумуштуу Б. Керимжанова 1961-жылы «Ленинчил жаш» гезитинин 10-сентябрдагы 109-санына «Бир түзүлүштөрү жөнүндө» деген макаласын жарыялап, анда «Кыргыз поэзиясы метрикалык системадагы ыр түзүлүшүнө кирет»¹⁴ деген ой айткан.

Китептин экинчи бөлүмү «Кыргыз ырларынын муун санагына карата» деп аталып, мында кыргыз ырларынын ритмикалык бөлүктөрүндөгү муундарды эсептөөдө эске алынуучу жагдайлар такталынат. К. Рысалиевдин

ою боюнча кыргыз ырларынын муун өлчөмдөрүн эсептөөдө тилдеги элизия мыйзамына, созулма үндүүлөрдүн ыр саптарындагы катышына, сөз арасында кууш үндүүлөрдүн колдонулушуна, үндүү тыбыштардын сөз арасына кошулушуна, сөз ичиндеги тыбыштардын кыскарышына (апокопия мыйзамы) сөзсүз көңүл буруу зарыл.

Эмгектин «Кыргыз поэзиясындагы рифма» деген үчүнчү бөлүмүндө рифма тууралуу кеңири түшүнүк берилип, андан соң рифманын келип чыгышы жөнүндөгү маселе талданылып, акырында кыргыз поэзиясындагы рифма классификацияланат. К. Рысалиев рифманы ыр жолдорунун ритмикалык түзүлүшүнүн жактарындагы сөздөрдүн үндөштүгү катары карайт. Ал эми ыр жолдорунун башындагы жана ортосундагы сөздөрдүн үндөштүктөрүн болсо дабыштык кайталоолор категориясына киргизет¹⁵.

К. Рысалиев Кыргыз поэзиясындагы уйкаштыкты негизинен женөкөй жана татаал уйкаштык деп экиге бөлөт. Женөкөй уйкашты өз ара толук уйкаш жана толук эмес уйкаш деп экиге ажыратат. Татаал уйкашты болсо кош кабаттуу татаал уйкаш, редифтүү татаал уйкаш деп бөлүштүрөт¹⁶.

Төртүнчү бөлүм «Кыргыз поэзиясындагы аллитерация» деп аталган. Мында К. Рысалиев аллитерация менен рифманын колдонулуш бөтөнчөлүктөрүнө токтолуп, талдоо жасайт. Ал аллитерация менен ассонансты ажыратпастан, сөздүн башындагы жалпы тыбыштардын үндөштүгү катарында кеңири планда карайт. Кыргыз поэзиясында аллитерация тышкы жана ички жагынан эки чоң топко ажыратыларын белгилейт. Тышкы аллитерация менен ички аллитерациянын түрлөрү тууралуу ой бөлүшөт. Кыргыз акындары кийинчерээк аллитерацияга анчейин көңүл бурбай жатышкандыктарын эскертип, аллитерация да ырдын ритмикалык жүрүшүн керктөндүрүүчү негизги күч деген ой айтып, буга олуттуу мамиле жасалышы зарылдыгын билдирет¹⁷.

Китептеги аяккы бөлүм «Кыргыз поэзиясындагы строфалык түзүлүштөр» деп аталат. К. Рысалиев бул бөлүмдө туруктуу түзүлүштү көрсөтүүчү ыр топторун, б. а. строфаларды, алардын ар кыл формаларын карайт. Ал кыргыз

поэзиясында эки жолдон тартыш, он алты жолго чейинки строфалар колдонулаарын белгилейт. Булардын ичинен кеңири колдонулгандары эки жол менен он эки жолдун аралыгындагы строфалар, ал эми калгандары сейрек колдонулат дейт. Анан строфаларды классификациялап, төмөнкүдөй негизги түрлөрү бар деп көрсөтөт: эки жолдуу строфа; үч жолдуу строфа; төрт жолдуу строфа; беш жолдуу строфа; алты жолдуу строфа; жети жолдуу строфа; сегиз жолдуу строфа; тогуз жолдуу строфа; он жолдуу строфа. Он жолдон ашкан строфа кыргыз поэзиясында аздап гана саналарын белгилейт. Строфалардын формаларынын уйкашуу схемаларын, колдонулуу мүмкүнчүлүктөрүн талдоого алат¹⁸.

Жыйынтыктап айтканда, К. Рысалиевдин бул эмгеги Кыргыз ырларынын түзүлүшү боюнча жазылган олуттуу илимий эмгек. Бул эмгектин мааниси, нарк-баасы эч убакта өзүнүн актуалдуулугун жоготпойт.

К. Рысалиевдин илимий ишмердүүлүгү тууралуу сөзүбүздү жыйынтыктоодон мурун анын дагы бир эмгегине, «Көркөм чыгарманын тили» деп аталган макаласына токтоло кетүүнү ылайык таптык. Бул макала адегенде 1974-жылы «Эл агартуу» журналынын 9-санына жарыяланган. Кийин, 1978-жылы «Ала-Тоо» журналынын 3-санына кайрадан басылып чыккан. Макала нукура теориялык өңүттө жазылган. Мында адабият теориясынын алкагына кирүүчү маселе көркөм чыгарманын тили, анын аткаруучу кызматы, көркөм өнөрдүн ар башка түрлөрүнүн курулуш материалдарынын өзгөчөлүктөрү тууралуу сөз болот. «Адабиятта көркөм образды түзүүдө тил, сөз менен катар композиция, ритм, род, жанр өңдүү каражаттар да катышат. Мындай каражаттардын чогуу жыйынтыгы келип көркөм адабияттын тили деген түшүнүктү берет. Сөз мында башкы, негизги орунду тутат. Демек, искусство чыгармаларынын тилине көркөм образдардын формасын уюштуруучу бардык каражаттар кирет. Музыканын көркөм тили – дабыш, ритм, гармония, темп; живописстин тили боёк, түс, колорит, светотень жана башкалар»¹⁹, дейт К. Рысалиев. Бул кичине шилтемеден баамдалып тургандай, макала жалпы эстетикалык пландагы маселелерди козгоп келет

да, анан көркөм адабияттын искусствонун башка түрлөрүнөн өзгөчөлүгүн, артыкчылыгын түзүп турган тилдин, сөздүн тулкусунда сиңирилген өзгөчө сапатка, өзгөчө күчкө кайрылып сөз учугун улайт. Окумуштуу көркөм адабиятта негизги курулуш материалы катары пайдаланылуучу тил, сөз искусствонун башка түрлөрүндө колдонулган курулуш материалдарына, шарттуу айтканда, көркөм өнөрдүн бөлөк формаларынын «тилине» салыштырмалуу конкреттүү эмес абстракттуу субстанция экендигине басым жасайт. Көркөм адабияттын тили искусствонун башка түрлөрүнүн «тилине» караганда артыкчылыгы мол, өзгөчөлүгү арбын маанилүү кубулуш экендигин белгилейт.

Сөзүбүздү жыйынтыктасак, К. Рысалиев саны аз болсо да кыргыз адабияттаануу илиминин өнүгүшү үчүн белгилүү бир өлчөмдө натыйжалуу илимий туундуларды калтырып кеткен. Ал илим жолунда негизинен эки багытта котормо өнөрүнүн проблемалары жана кыргыз ырларынын түзүлүшү боюнча иликтөөлөрдү жүргүзүп келген. Жогоруда биз анын адабият теориясына байланыштуу да эмгек жаратканын көрдүк. Окумуштуунун илимий мурастарынын кыйласы бүгүнкү күн үчүн да актуалдуулугун жогото эле. Келечекте К. Рысалиев жазып калтырган адабий теориялык эмгектер ар тараптуу иликтенип, окумуштуунун илимий изденүүлөрү атайылап изилдөөгө алынат деген үмүтүбүз бар. Ал эми биздин чакан серебиз мына ошол олуттуу иштин башаты катары калат деп ойлойбуз.

АДАБИЯТТАР

¹ Кыргыз совет энциклопедиясы, 5-том. Фрунзе, 1980, 210-бет.

² *Рысалиев К. А. П.* Чеховдун чыгармалары кыргыз тилинде // Сов. Кыргызстан. – 1954. – № 7. – 23–24-беттер.

³ *Рысалиев К. А. П.* Чеховдун чыгармалары кыргыз тилинде // Сов. Кыргызстан. – 1954. – № 7. – 24-бет.

⁴ *Рысалиев К.* Үч акындын ырларынын котормолору жөнүндө сөз // Сов. Кыргызстан. – 1954. – № 11. – 91-бет.

⁵ *Рысалиев К.* Үч акындын ырларынын котормолору жөнүндө сөз // Сов. Кыргызстан. – 1954. – № 11. – 92-бет.

⁶ *Рысалиев К.* Лермонтовдун ырлары менен поэмаларынын кыргызча котормолору тууралуу пикир///Сов. Кыргызстан. – 1956.– № 3. – 96-бет.

⁷ *Рысалиев К.* Оригинал жана котормо//Ала-Тоо. – 1956. – № 9. – 90-бет.

⁸ Ошондо.

⁹ Ошондо.

¹⁰ *Рысалиев К.* Макал жана лакаптардын ритмикалык түзүлүшүнө карата//Ала-Тоо. – 1959. – № 9. – 122-бет.

¹¹ *Рысалиев К.* Макал жана лакаптардын ритмикалык түзүлүшүнө карата//Ала-Тоо. – 1959. – № 9. – 125-бет.

¹² *Рысалиев К.* Кыргыз поэзиясындагы уйкаш//Ала-Тоо. – 1961. – М 3. – 114-бет.

¹³ Караңыз: Карасаев Х. Кыргыз ырларынын түзүлүш системасы жөнүндө//Сов. Кыргызстан. – 1946. – № 2; Байжиев М. Поэ-тический перевод и вопросы киргизского стихосложения//Лит. Киргизстан. – 1959. – № 1.

¹⁴ Караңыз: Керимжанова Б. Ыр түзүлүштөрү жөнүндө// Ленин-чил жаш. – 1961. – 10-сентябрь,

¹⁵ Караңыз: Рысалиев К. Кыргыз ырларынын түзүлүшү. – Фрунзе: Мектеп, 1965. – 51–57-беттер.

¹⁶ Караңыз: Рысалиев К. Кыргыз ырларынын түзүлүшү. 71– 121-беттер.

¹⁷ Ошондо.

¹⁸ Ошондо.

¹⁹ *Рысалиев К.* Көркөм чыгарманын тили//Эл агартуу. – 1974. – № 9. – 55-бет.

РЫСАЛИЕВ КҮМӨН

Күмөн Рысалиев адабият майданына 70-жылдары келген. Буга анын «Кыргыз энциклопедиясы» («Ленинчил жаш» 2.11.1974), «Доордун көркөм чагылдырылышы» («Кыргызстан маданияты» 26.09.1974), «Терминология-быздын кээ бир маселелери» («Кыргызстан маданияты», 9.01.1975), «Мезгил талабы» («Кыргызстан маданияты». 4.05.1978), «Адамдык ыйык наам үчүн» («Кыргызстан маданияты». 18.05.1978, «Чындык издеген жазуучу», «Кыргызстан маданияты» 2.08.1978), «Акындын өмүр башаты» («Кыргызстан маданияты», 15.03.1979), «Ак чыйыр менен» («Ленинчил жаш», 25.08.1979), «Түркүн тагдырлар» («Кыргызстан маданияты», 30.01,1979) өңдүү бир катар макалалары күбө.

Жогорудагы аталган макалалар мейли акын жазуучуларыбыздын тигил же бул чыгармалары жөнүндө болобу, же ошол учурдун эң орчундуу маселелерине арналабы, ошол маселелер автор тарабынан реалдуу коюлгандыгы менен актуалдуу мүнөзгө ээ болгон. Мисалы, энциклопедияны чыгаруунун кандай түйшүгү бар экендигин баарыбыз эле биле бербейбиз. «Энциклопедияга кирүүчү макалаларды даярдоонун өзүнө гана таандык өзгөчөлүктөрү болоору белгилүү. Аны даярдоонун ыгы, процесси мезгилдүү басма сөздөргө, айталык, газеталарга же журналдарга жарыяланып жаткан макалалардан көп жагынан айырмаланып кетет. Анын үстүнө азыр илим-техниканын күн санап укмуштуудай тездик менен өсүп жаткан мезгилинде улуттук универсал энциклопедиябыздын макалалары баарыдан мурда актуалдуу, илимий информацияларга, фактыларга бай, кыска, бирок мазмуну терең келип, илимдин эң акыркы жетишкендиктеринин деңгээлинде жазылууга

тийиш. Макаланы мындай даярдоо айтканга жеңил өңдөн-гөнү менен иштей келгенде оор жана татаал. Энциклопедиянын редакторлору толуп жаткан фактылардын ичинен эң негизгилерин, керектүүлөрүн талдай билип, макалада аларды өз ыгы, орду менен жайгаштырышы, бир системага келтирилиши зарыл. Биздин редакторлор энциклопедиянын макалаларына коюлуучу ушундай талаптарды дурустап өздөштүрө башташты»¹.

Күмөн Рысалиевдин чыккан китептери көп эмес. Анын адабий сын макалалар, адабий портреттерден турган он эки макала топтолгон жыйнагы «Чындыктын көркөм ынананымы» деп аталат. Жыйнакка кирген биринчи макала «Адабий сыныбыздын телчигүү мезгили», мында кыргыздын профессионал жазма адабиятынын революциядан кийинки мезгилден 20-30-жылдар аралыгындагы адабий сындын багыты, жалпы эле адабий процесс туурасында сөз болот. Бул эмгегинде автор ушул жылдар аралыгындагы жарык көргөн көркөм чыгармаларга, алар туурасында айтылган рецензия, макала түрүндөгү адабий сын макалаларга, илимий тыянактарга таянуу менен берегидей жыйынтыкка келет: «Анткен менен 20-жылдардын экинчи жарымында пайда болуп, өнүгүүгө бет алган кыргыз адабий сыны 30-жылдардын аягында көркөм чыгарманы талдоодо мазмун менен форманы бирдикте кароого, анын кооздугун эстетикалык маанисин ачууга умтулуп, улам барган сайын тажрыйба топтой баштаган эле»².

«Акындын өмүр башаты» аттуу көлөмдүү макаласы таланттуу акын Ж. Турусбековдун өмүр жолу, чыгармачылыгы туурасында жазылган адабий портрет болуп саналат. Автор бул портретинде Ж. Турусбековдун өмүрү, чыгармачылыгы багытында буга дейре анча белгисиз болуп келген бир топ маселелердин башын ачып берет: «Баса, акындын өз ысымы Усубакун экенин айта кетели, Жусупту кичинесинен жакшы билген Султангазы, Саякбай, Мукаш сыяктуу карыялар ушул азыр да Жусупту Усубакун дешет. Бул тууралуу Күлсүн эжеден сурасам ал киши: Өз ысымы Усубакун болгону чын, 30-жылдардын аяк чендеринде биздин үйгө келип-кетип турган туугандары Усубакун, Усуке – деп кайрылчу, мен дагы түшүнбөй, бу кан-

дай? – деп таң калсам, Жусуп: «Асан чакыргандагы атым ошондой» – деп күлүп коер эле. Сягы Жусуп деген аты Караколдогу балдар үйүнө барганда коюлса керек»³.

Адабиятчы Жусуптун кээ бир белгилүү ырлары, поемасы качан жана кантип жаралып, жарыкка чыкканына да тактоо киргизет. Ыр «Жаңы маданият жөнүндө» журналынын редакциясына 1928-жылдын декабрь жана 1929-жылдын январы деп көрсөтүлгөн. Демек, ыр 1928-жылы жазылган. А балким, андан да мурда жазылып, автор тарабынан улам оңдолуп, анан журналга сунуш кылынгандыр. Калыбы, «Ленин жолу» 1929-жылга чейинки жазган ырларынын ичинен өзүнүн купулуна толгону болуш керек»¹.

Кыскасы, бул макала менен таанышкан адам Ж. Турусбековдун чыгармачылыгындагы, айрыкча өмүр жолундагы бизге белгисиз көптөгөн маалыматтарды билип алат.

Адабиятчы кийинки макаласын көрүнүктүү акын Ж. Турусбековдун чыгармачылыгына арнап, 1978-жылы чыккан «Тандалмаларына» кеңири кайрылат. Автор акындын чыгармачылык чыйырынын дурус дагы, терс дагы жагын туура белгилейт: «Кеп чынынан бузулбайт» дегендей «Колхоз уулу», «Тууган жер» дагы башка поэмаларында поэзияга мүнөздүү поэтикалык ой толгоо, образ, пафос дегендер жокко эсе. Ритм, уйкаштык жактары дурус болгону менен сезим тереңинен оргуп чыкпаган андай чыгармалар баары бир окурманды кайдыгер калтырары белгилүү»².

Адабиятчы башка бир акын Ж. Абдыкалыковдун «Ак толкундар» поэмасын мындайча талдайт:

Билсин дүйнө,
Сезсин бүтүн адамзат,
Акыл сактап, ойлотушсун мээлерин.
Жарым секунд ойлонулбай иш кылган,
Жаман жорук эмнеге алып келээрин.
Майдандагы элдер гана окко учпай,
«Тыл» деп өксүп, энелер да өлөрүн.

Канча энелер, канча энелер жаралуу, Канча жарлар калышпады каралуу. Ажалынан мурда кетип жатышат, Жылдан жылга суйдаң тартып карааны деп күйүп-жанып чын дилинен айтат. Согуш мезгилиндеги айрым тагдыр-

ларды көрсөтүү менен адам жүрөгүн канаткан, бирок чөктүрбөй кайра чыйралтып, адамдык намысты бийик кармоого, тынчтык үчүн күрөшүүгө шыктандырган бул поэма А.Токомбаев белгилегендей чынында эле Ж. Абдыкалыковдун чыгармачылыгындагы чоң ийгилик болду»¹.

Ж. Абдыкалыковдун портретине штрихтерди түшүргөн бул көлөмдүү макалада адабиятчы акындын «Тандалмаларындагы» ырларына, поэмаларына талдоо жүргүзүп, жакшы изилдеген.

К. Рысалиевдин бул жыйнакка кирген макалалары, алсак «Адамзат жөнүндө ой толгоо» Б. Карагуловдун «Аалам магелландары» аттуу публицистикалык поэмасына, «Доордун көркөм чагылдырылышы» кыргыз эл акыны А. Токтомушевдин ыр менен жазылган «Алтын тоо» романына, «Түркүн тагдырлар», К. Акматовдун чыгармачылыгына, «Ыр дайрасына карай» С. Абдыкадырованын акындык чеберчилигине, «Ак чыйыр менен» О. Айтымбетовдун «Аңыз жыты» аттуу жыйнагына, «Өндүрүш темасы адабиятта» К. Бердикеевдин «Көкө Мерен» повестине, «Чындыкты издеген жазуучу» С. Белөкбаевдин чыгармачылыгына, «Өмүр өрнөгү». М. Догдуровдун журналисттик ишмердигине арналган.

Мындан тышкары «Мезгил талабы» аттуу макаласы 1978-жылы «Ала-Тоо» журналына жарыяланган М. Мураталиевдин «Караан», Т. Мияшевдин «Айрылган жолдор», О. Айтымбетовдун «Торгойлуу талаа», А. Стамовдун «Жоголгон бала же чоңдорго арналган насият», М. Гапаровдун «Кызыл беде» Ө. Даникеевдин «Кызыл аска» жана Э. Медербековдун «Учкан уям» аттуу повесттеринин ийгиликте-рин о.э. айрым мүчүлүштөрүн талдап берет. Буга караганда К. Рысалиев мезгилден артта калбай акын жазуучулардын жаңы чыгармаларына чейин назар салып, алардын ийгилик-кемчиликтерин өз учурунда айтып калууга аракет кылган. Мындан адабиятчынын көркөм адабиятка кумары күчтүү сынчы экендигине күбө болобуз.

Адабиятчы кайсы гана акын-жазуучунун чыгармасы жөнүндө сөз кылбасын анын мурунку чеберчилиги менен учурдагы деңгээлин салыштыра карап ачып берет.

К. Рысалиевдин кийинки эмгеги «Жазуучу жана мез-

гил» деп аталат. Китептин аталышындай «Жазуучу жана мезгил» аттуу көлөмдүү сын макала К. Жусуповдун жазуучулук ишмердүүлүгүнө арналат. «Мезгилдин духун чагылдыруу дегенде сүрөткердин заман жүгүн кантип аркалап жатканын эсиңе аласың, анан анын илгери-кийин өзүң окуган чыгармаларына ой жүгүртөсүң, ошондо сенин көз алдыңа аңгеме, повесть, романдын окуялары, каармандары келет. Сен өзүңдү ал окуяларга аралашып жүргөндөй сезип, «бейтааныш, тааныштар» менен кезигесиң. Алар сени менен бир кезде же азыр кошо жашагандай туюлат. Мага айрым чыгармалары мына ушундай таасир этип, дилимдегини айтсам көп учурда сезимимди арбап, кайра-кайра окууга куштар кылган сүрөткерлердий бири Кеңеш Жусупов. Ал менин оюмча жазуучулук кесипке абдан терең карап, эл алдындагы жоопкерчилигин мыкты түшүнгөн, жазмакейликтен жаа бою качып, мезгил менен үзөңгүлөш жүрсөм, заман жүгүн аркаласам деген мээнеткеч сүрөткер»¹ деп башталат макала.

Адабиятчы К. Жусуповдун жалпы эле чыгармачылыгы боюнча сөз кылат. Аңгеменин («Эски башкарма») тарбиялык мааниси чоң дегенибиздин жөнү анын өзөгүндө ак ниеттик, жеке мүдөөдөн калайык калктын мүдөөсүн жогору коюу, улуу муундун жакшы салттарын улоо деген идея жатат. 60-жылдардагы адабияттагы жаңылыктардын таасири менен мезгилдин талабына ыйык К. Жусупов бизде мурдатадан даяр болуп калган ыктан качып, турмуш көрүнүшүн өз бет алдынча чагылдырууга аракет кылганын ушул аңгемеси да ырастайт»².

Адабиятчы К. Жусуповдун жол очерктерине, публицистикалык ишмердигине да кеңири токтолот. Мында К. Жусуповдун баарыбызга жакшы тааныш «Бір сабындагы өмүрүн» жакшы талдаган. Макаланын соңунда мындай корутундуга келет: «Кеңеш Жусупов мезгил талабын жакшы түшүнүп, аны менен кошо чыгармачыл кадам шилтеп келаткан мээнеткеч. Ал коомдук көрүнүштөрүн ар кыл жактарын, адамдардын ички дүйнөсүн, алардын турмуш тиричилигиндеги, кулк мүнөзүндөгү жаңылыктарды, өзгөрүүлөрдү убагында сезип, чыгармаларында ишенимдүү, таамай жана элестүү чагылдырууга такай умтулган сүрөткер»³.

Адабиятчынын «Тектеш тилден которуунун кээ бир маселелери» аттуу макаласы аты эле айтып тургандай казак, өзбек, татар, башкыр сыяктуу тектеш элдердин акын-жазуучуларынын көрүнүктүү эмгектеринин кыргызчаланышы, андагы бир катар проблемалар, мүчүлүштүктөрдүн бар экендигин фактылардын негизинде талдап берет. Автор мында тарыхый романдарга көбүрөөк басым жасаган.

Автордун «Жүрөк өйүгөн маселе» аттуу макаласы таланттуу жазуучу М. Элебаевдин «Узак жолун» басып чыгаруудагы ыксыз бузулуп, оңдолгон иш чараларга арналат. Ошентип «Узак жолдун» 1936-жылкы басылышынын 1974-жылы басмадан чыккан тандалма чыгармалардын бир томдугундагы редакциясы менен салыштырып караганда эле кийин текстке бир топ оңдоолор киргизилгени маалым болду. Ал эми «Кыйын кезеңдеги «оңдоо» өтө көп болгондуктан көркөм адабият редакциясынын кызматкерлери аны «Мукай Элебаевдин аңгемеси дешке оозун барбайт» деп жүрүштү» – деп жазат автор. Ал оңдоо, түзөтүүлөрдү адабиятчы фактылардын негизинде ачып көрсөтөт.

Күмөн Рысалиевдин «Ырга мен өмүр тиледим» – С. Жусуевдин «Ажайып кыял дүйнөсүндө» – К. Эсенкожоевдин, К. Жантөшев, Б. Сартов, С. Калемалиев жана орус тилинде жазган жаш С. Касымкулованын фантастикалык чыгармалары туурасында, «Тарыхты көркөм изилдөөнүн зарылдыгында» Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» романы жөнүндө жазат.

К. Рысалиев кайрылбаган жанр жоктой, б. а. ал поэзияга, прозалык жанрдын бардык түрлөрүнө, драмалык чыгармаларга гана кайрылбаптыр, көркөм котормого да кайрылган. Өзү дагы Ю. Нагибиндин «Түнкү мейман» аңгемесин, Джорждун «Айбанаттар ой жүгүртө алабы?», С. Михайловдун «Тамгалар жана сөздөр» аттуу ырын, Р. А. Стивенсондун «Кенч аралы» романын, А. Твардовскийдин «Мейкинден мейкинге» аттуу поэмасын которуп, котормочулукта да өз күчүн сынаган.

К. Рысалиевдин адабий сын багытындагы илимий, публицистикалык макалалары, адабий портреттери менен таанышып, анын сынчылыгынан адабиятчылыгы басым-

дуулук кылабы деген ойго келесиң. Анткени, ал сын айтуудан көрөкчө, адабий талдоого көбүрөөк көңүл бурат. Автор кандай маселеге карылбасын, кимдин чыгармачылыгы туурасында айтып бербесин, өткөндөгүсү менен учурдагысын салыштыра карап, бул чыгармаларды жазганга чейин ал кайда иштеп, кандай түшүнүктөрдү, изденүүлөрдү башынан өткөргөндүгүнө чейин назар сала, ошондон келип анын акындык же жазуучулук жүзүн ачып берүүгө аракеттенет. Анын козгогон, көтөргөн маселелери да учурунда актуалдуу болуптур. Адабиятчынын дагы бир жакшы жагы бул же тигил жазуучунун бизге белгисиз жактарын ачкысы же белгисиз маалыматтарда далилдүү фактылардын негизинде айткысы келгендигинде.

Жыйынтыктап айтканда, филология илиминин кандидаты Күмөн Рысалиев өзүнүн «Чындыктын көркөм ынанымы» жана «Жазуучу жана мезгил» аттуу учурдун талабына шайкеш келген адабий-сын макалалардан турган жыйнактары менен кыргыздын профессионал жазма адабиятынын улам жаныча багыт алып, өркүндөп өсүшү үчүн талыкпай өз үнүн, үлүшүн кошуп келген чынчыл, принципалдуу адабиятчы катары жүзүн көрсөтө алган.

АДАБИЯТТАР

¹ *Рысалиев К.* Кыргыз энциклопедиясы // Ленинчил жаш. – 1974. – 2-ноябрь.

² *Рысалиев К.* Чындыктын көркөм ынанымы. – Ф.: Кыргызстан.

³ Ошондо, 37-б.

⁴ Ошондо, 52-б.

⁵ *Рысалиев К.* Дабандан дабанга. Аталган китепте. 69-б.

⁶ Ошондо. 98-б.

⁷ *Рысалиев К.* Жазуучу жана мезгил. – Ф.: Кыргызстан. – 1982. – 4-б.

⁸ Ошондо 6-б.

⁹ Ошондо. 37-б.

БОРБУГУЛОВ МУХТАР
(1930–2004)

Көрүнүктүү окумуштуу адабиятчы, Кыргыз эл жазуучусу, акын-тамсилчи, драматург, филология илимдеринин доктору, профессор Мухтар Борбугулов 1930-жылы Сузак районундагы Актоок айылында туулган. Улуу Ата Мекендик согуш жылдарында өспүрүм курагында мектепте мугалим болуп иштеген. Ал 1948-жылы Жалалабат педагогикалык окуу жайын бүтүргөн жана кийин 50-жылдарда Кыргыз Мамлекеттик университетин аяктаган. Москвадагы А. М. Горький атындагы бүткүл дүйнөлүк адабият институтунун аспирантурасынан окуп келгенден кийин «Ала-Тоо» журналында бөлүм башчылык кызматында эмгек жолун улаган. Өмүрүнүн көп бөлүгү улуттук университетте окутуучулук иш менен өткөн. 1988-жылы Кыргыз Совет энциклопедиясынын башкы редакторлугуна дайындалган. 1957-жылы кандидаттык, 1967-жылы докторлук диссертациясын коргогон. Мухтар Борбугулов кыргыз адабиятынын, драматургия жанрынын өнүгүшүнө арналган бир нече орчундуу илимий эмгектердин, «Адабият теориясы» окуу китебинин, «Элеттик жигит» романынын бир нече тамсил жыйнактарынын жана бир катар драмалык чыгармалардын автору.

XX кылымдын экинчи жарымындагы кыргыз калкынын көркөм маданиятын жана адабият таануусун орошон талант, озгун ойчул илимпоз Мухтар Борбугуловсуз элестетүү мүмкүн эмес. М. Борбугулов кайсы гана салаада эмгектенбесин, илимде болобу, прозада болобу, тамсил жанрында болобу, билим берүүдө болобу, кыскасы иштеген ар бир тармагында өзүнүн оригиналдуу, терең илимий-чыгармачылык изин түшүргөн инсан. Анын ар бир жазган илимий

макаласы, китеби, чыгармасы, изилдөөсү, окуган лекциясы терең теориялык билимге, кеңири кругозорго, ички бекем ишенимге жана инсандык позицияга эгедер чоң личностун колунан чыккандыгын ачык айгинелеп турат.

М. Борбугуловдун почерки, чыгармачылык жүзү жалпы хордон ар дайым аттын кашкасындай бөлүнүп турат. Маселен, Мухтар Борбугуловдун 90-жылдарда жазган «Манастын» байыркы башаттары» аттуу бир эле илимий эмгегин карап көрөлү. М. Борбугулов «Манас» изилдөөчү эмес. Бирок окумуштуу адабиятчы аталган макаласында атайын адистешкен манастануучудан да ашып түшүп, улуу эпостун байыркы башаттары жөнүндө жаңыча көз караштарга, далилдүү ой жүгүртүүлөргө, кызыктуу гипотезаларга бай фундаменталдуу мүнөздөгү олуттуу эмгекти жаратып таштаган. «Манастын» келип чыгышы, генезиси тууралуу сөз болгондо келечектеги изилдөөчүлөр М. Борбугуловдун бул эмгегин аттап өтүп кете албайт деген ойдобуз. Окумуштуу аталган изилдөөсүндө П. Н. Берковдун «Алтай эпосу жана «Манас» аттуу эмгегиндеги «Манастын» алгачкы мифологиялык түпкү теги жөнүндөгү оюн тереңдеткен. Профессор Манастын образынын структурасындагы байыркы элементтерди эпостун өзүнөн алынган мисалдардын жана Чыгыш менен Батыштын, Орто Азиянын кеңири археологиялык, этнографиялык, мифологиялык материалдарынын фонунда салыштырма планда деталдуу талдап, Манастын образы өзүнүн адепки «түйүлдүк» абалында элибиздин эң байыркы дүйнө түшүнүктөрү, ишенимдери менен тыгыз байланышта экендигин аргументтүү ачып чыккан.

Кыскасы, «Манастын» байыркы башаттары» Мухтар Борбугуловдун эрудициясы күчтүү, аналитикалык ой жүгүртүүсү учкул окумуштуу экендигин, анын маселеге жеңил-желпи ат үстүнөн мамиле жасабастыгын, эмнени жазса да, нени баштаса да ага алдын ала терең даярдык менен киришип, илимий проблеманын өзөгүн, ички мыйзамченемин кармоого, ачууга умтуларын, бир күнгө эмес миң күнгө азык болчу эмгекти жаратууга аракеттенирин жакшы күбөлөп турат.

М. Борбугулов адабиятта, илимде жалаң кара күчкө, караандай мээнетке салып өжөрлөнгөндөрдөн эмес. Ал ич

жагынан күүгө келип турган көрөңгөлүү талант. Мухтар аганын генинде, кыргызча айтканда, тукумунда бар экен. Атасы Борбугул өз чөлкөмүнө аттын кашкасындай белгилүү үлкөн комузчу болуптур. Борбугул комузчунун көркөм жөндөм-шыгы баласына өтүп, уулу Мухтар да талант жагынан атасынан ашкан күлүк чыгып отурат. Кыскасы, Борбугул уулу Мухтардын оозунан ыр, тамсил чубурган акын, сатирик, сөздү кыштай кынаган романист, драматург, аты алыска угулган аалым болуп калышы, ар кырлуу талант болуп жаралышы тегин жерден болгон нерсе эмес.

Мухтар аалымдын көркөм сөз өнөрүнө болгон шыгы бала кезинде эле чукуруанып ойгонгон экен. Бирок карандай жалгыз талант менен эле өйдөлөп, көкөлөп учуп кете албастыгын а кездеги жаш Мухтар инстинктивдүү түрдө болсо да эртелеп эле сезген сыяктуу. Мухтар ага кичинекейинен китепке бөтөнчө «өч» чыккан. Окумуштуу айылдагы балалык, окуучулук кезин бир жагынан сыймыктануу, экинчи жагынан мурутунан жылмаюу менен мындайча эскерет: «Мен жашыман китепти жакшы көрчүмүн, келечекте чоң шаарларга барып окуп билим алуу бала чагымдан тартып максатым эле. Айылда китеп аз. Бирок, эски мектептеги бир кичинекей бөлмөнү ээлеген китепкана (ырасын айтканда аны китепкана деп айтууга да болбойт эле) болобу, колхоздун, айыл кеңешинин кеңсесинин текчелеринде болобу эч ким кызыкпай, карабай ээсиз жаткан эки китеп болоор эле. Алар ВКП(б) тарыхынын кыскача курсу жана Сталиндин «Ленинизм маселелери» деген кучак жеткис калың боз китеби. Түшүнсөм да, түшүнбөсөм да ошол эки китепти жабышып окуп жүрдүм. Кала берсе Сталиндин китебиндеги атактуу «Диалектикалык жана тарыхый материализм жөнүндө» деген бабын да билип алдым. Ошентип мен айылда жүргөндө эле марксизмдин кичинекей «университетин» болбосо да, чоң курсун бүтүп койгон экенмин, аны кийин институтка келгенде билдим» («Эркин Тоо», 5-июнь, 1998).

Мына ошентип, жаш Мухтардын аналитикалык, рационалдык ойлоо жөндөмү бала кезинен эле ойгонуп, акырындап тарбиялана баштаган. Жанагинтип ал алыскы Сузактын бир провинциалдык айылында жүрүп, бешиктен

бели чыга элек жатып диалектикалык жана тарыхый материализмге «тиш салган». Өзү айткандай бала күнүнөн татаал маселелер жөнүндө баш катырып ойлонгонго ык алган оспүрүмдүн кийинчерээк университеттен соң илим жолуна түшүүсү кокус көрүнүш болгон эмес экен.

М. Борбугуловдун 50-жылдары СССР илимдер Академиясынын А. М. Горький атындагы дүйнөлүк адабият институтунун аспирантурасында окушу, Москванын илимий адабий чөйрөсүнө тикелей аралашышы илимпоздун теориялык жана интеллектуалдык, көркөмдүк эстетикалык даярдыгынын, аналитикалык маданиятынын тереңдешине, теориялык олуттуу мүнөз алышында чечүүчү роль ойногон.

М. Борбугулов өзүнүн илимбилимин дайыма тынымсыз бүлөп, кайрап, курчутуп турган аалым. Ал кеңири тарыхый адабий кругозорго, дүйнөлүк адабий илимдин жана эстетиканын негиздерин мыкты өздөштүргөн, анын методологиясын улуттук адабий процессти талдоого чыгармачылык менен колдоно билген зирек окумуштуу.

Кыргыз адабият таануусунда урунттуу, олуттуу көрүнүштөрдөн болуп калган «Кыргыз совет драматургиясынын өсүш жолу», «Турмуштун тереңин көздөй», «Учу кыйырсыз жол», «Кенч капкасын ачып», «Улуттук жана интернационалдыктын биримдиги», «Адабияттын теориясы» аттуу изилдөө жана теориялык китептери Мухтар Борбугуловго чоң кадыр-барк алып келген. Бул эмгектер аны өзүнүн илимий көрүүсү, окумуштуулук индивидуалдуулугу, өз алдынча МЭНи бар аалым катары Кыргызстанга жана Союзга (мурдагыча айтканда) таантты. М. Борбугуловдун 70-жылдарда союздук абройлуу журналдарга орус тилинде жарыяланган «От «Манаса» к Толстому», «От идеализации к исследованию» аттуу конструктивдүү мүнөздөгү көлөмдүү макалалары улуттук перифериядан жалпы союздук масштабда ой жүгүртө билген дагы бир адабиятчынын жылдызы жанып чыга келгендигин чоң борборго күбөлөп берген эле. Чындыгында ал кезде аналитикалык мүнөздөгү макалаларды жарыялоо чанда бир адабиятчынын колунан келчү. Анан калса, ошол эле 70-жылдардын аягында М. Борбугуловдун «Единство национального и интерна-

ционального» аттуу китебинин орус тилинде Москвадан басылып чыгышы жана союздук сыйлык алышы учурунда чоң жаңылык болгон. Себеби аталган монография кыргыз авторунун борбордон чыккан биринчи китеби эле. Кыргыз адабият таануусунда буга чейин мындай окуя болгон эмес. Ушунун өзү эле сөз башындагы озгун окумуштуу деген оюбуздун чындыгын ырастап турат. Эгерде жогорудагы аталган кыргызча жана орусча эмгектердин илимий деңгээлине мүнөздүү нерсени кыскача жалпылап айтсак, анда төмөндөгүдөй өзгөчөлүктөрдү белгилөөгө тийишпиз.

Биринчи өзгөчөлүк. М. Борбугуловдун илимий эмгектеринин, китептеринин эмпиризмден, баяндоочулуктан (описательность), догматизмден оолактыгы.

Экинчи өзгөчөлүк. Илимпоздун улуттук тарыхый адабий процессти Борбордук Азиянын адабиятынын контекстинен карап, талдоого алгандыгы, кыргыз көркөм сөз өнөрүн жалпы адабий илимий дүйнөлүк ойдун бийиктигинен туруп изилдей билгендиги.

Үчүнчү өзгөчөлүк. Историзм, салыштырма типологиялык, тарыхый проблемалык, тарыхый-генетикалык методологияны жана методдорду колдонуу менен кыргыз адабиятынын, кыргыз драматургиясынын жергиликтүү спецификалык тарыхый, маданий көркөмдүк, интернационалдык адабий-эстетикалык, коомдук-саясий факторлор менен шартталган өнүгүү мыйзам ченемдерин ачып көрсөткөндүгүндө.

Төртүнчү өзгөчөлүк. Автордун ой жүгүртүүсүнүн синхрондуулугу, синтетикалуулугу, талдоолорунун омоктуу теориялык пайдубалга таянып тургандыгы, көркөм табитинин өскүлөндүгү, чыгарманы социалдык талдоо менен эстетикалык талдоону айкалыштыра билгендиги ж. б.

Эгемендүүлүктүн жылдарында Сорос фондусунун каржылоосу менен жарык көргөн «Адабияттын теориясы» аттуу эмгеги филология илимдеринин доктору, профессор М. Борбугуловдун илимий чыгармачылыгынын жаңы бийиктигин белгиледи. Чынын айтканда көркөм сөз өнөрүнүн теориясынын базалык башкы түшүнүктөрүн дүйнөлүк жана улуттук адабияттын мисалдарынын негизинде системалуу түрдө чечмелеп түшүндүргөн мындай зор көлөм-

дөгү фундаменталдуу «Адабияттын теориясы» буга дейре ушундай деңгээлде Борбордук Азия республикаларында жарала элек эле. Бул өңдүү эмгек Кыргызстандын билим берүү тармагы үчүн аба менен суудай керек болучу. Кризис учурунда адабият, маданият кысталып, кыйын кезең абалга түшүп турганда, мындан ары деле бир топ мезгилге чейин М. Борбугуловдукундай «Адабияттын теориясынын» жарала коёрун бир кудайдын өзү билет эле. Бирок ушундай оор мезгилде профессор М. Борбугулов окумуштуулук атуулдук эрдик жасады. Чыгаан илимпоздун «Адабият теориясы» Кыргызстандын мектептеринде жана жогорку окуу жайларында жаштарга филологиялык билим берүүдө, жалпы эле калайык калктын адабий-көркөмдүк эстетикалык сабатын көтөрүүдө өзүнүн ургаалдуу ролун ойномок.

Бир сөз менен жыйынтыктаганда, М. Борбугуловдун илимий эмгектери жалпы алганда кыргыз адабият таануусунун деңгээлин көтөргөн, анын илимий-теориялык алдыңкы чегин жана ХХ кылымда жетишкен бийиктигин көп жагынан күбөлөп берген изилдөөлөр десек жаңылыштык болбос эле.

М. Борбугулов коомчулукка романист катары да белгилүү. 50–60-жылдарда кыргыз прозасы өнүгүүнүн сапаттык жаңы тилкесине өтө баштагандыгын, улуттук адабий кыртышта дүйнөлүк реализмдин эстетикалык салттарынын, жолжоболорунун орун-очок алып жаткандыгын күбөлөгөн Т. Сыдыкбековдун «Тоо арасында», Ч. Айтматовдун атактуу повесттери, У. Абдукаимовдун «Майдан», Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» сыяктуу мыкты чыгармалар жарыкка келгендиги жалпыга маалым. Ошондой кыргыз адабиятынын жаңы сапаттык деңгээлин аныктаган, мүнөздөгөн жаңычыл чыгармалардын катарында сөзсүз М. Борбугуловдун «Элеттик жигит» аттуу реалисттик романы да турат. Кечээки көчмөндүк патриархалдык, жарым феодалдык түзүлүштөн чыгып келген кыргыз элинин цивилизациялык жаңы заманда жаңы коомдук жана индивидуалдык аң-сезиминин, социалдык психологиясынын өсүп өнүгүү диалектикасын чагылдырган «Элеттик жигит» романы кыргыз адабиятына жазуунун реалисттик мадания-

тын, Ч. Айтматовдун повесттери, У.Абудкаимовдун «Майданы» сыяктуу эле адам тагдырын, мүнөзүн сүрөттөөдөгү психологиялык жана реалисттик чындыкты алып келген. «1965-жылы чыккан «Элеттик жигит» романы авторду дароо эле дасыккан романчы катары таанытты. Ал роман Москвадан орус тилинде басылып чыгып, окурмандар менен окумуштуулардын купулуна толуп жакшы бааланган» деп залкар жазуучу Ч. Айтматов бекеринен жазган эмес.

Окумуштуулардын ичинен М. Борбугулов биринчи болуп «Эл жазуучусу» деген ардактуу наамга татыктуу болгон инсан. Илимпозго бул бийик наамды ыйгарууда «Элеттик жигит» романынын кыргыз прозасындагы жогорудагыдай жаңычыл реалисттик салымы эске алынган.

Дегеле, Мухтар аалым, образдуу айтсак, төрт аягын тең таштаган жорго сындуу. Анын тамсил жанрындагы табылгалары менен жетишкендиктерин айтып отурса да өзүнчө бир узун сабак сөз болот. Маселен, тамсилдеринин четинен «кармап» эле бирөөсүн окуп көрөлү. Мынакей, «Ажал жана бюрократ» аттуу сатиралык миниатюрасы:

Адатынча астыртан бербей кабар,

Бюрократка келди Ажал,

Жаныңды алам, болгун даяр,

Бюрократ жооп берди: секретарга бар.

Көрүнүп тургандай, бул тамсилди комментариялап отуруунун деле кажети жок. Көркөм сөздүн күчүн көрүңүз. Тамсил жебеси бутанын дал ортосуна сайылып отурат. Тамсилчи күтүлбөгөндөй табылган кыска жана нуска төрт гана саптын жардамы менен илгертен адам коомунун чекесине чыккан чыйкан болуп келаткан бюрократиянын типтүү «портретин» кашкайта тартып салган. Тартынбай классикалык деп айтса боло тургандай мындай көркөм портрет көрүнгөн эле таланттын колунан келе бербейт. М. Борбугуловдун тамсил чыгармачылыгы ушул өңдүү таамай, таасирдүү, ийгиликтүү чыккан көркөм берметтерге бай. М. Борбугуловдун 50-жылдардан бери карай «Тамсилдер» деген ат менен жарык көрүп келе жаткан китептери «Койчу карышкыр», «Чычкандын тою», «Ташкене» сыяктуу жыйнактар кыргыз тамсил жанрынын салттарын андан ары жемиштүү улоонун жана өнүктүрүүнүн өрнөк-

төрү болуп эсептелет. Белгилей турган бир өзгөчөлүк, М.Борбугуловдун тамсилдери жалпы чымчып, келекеге алган үстүрт юмордун кургак моралдык сентенциялардын деңгээлиндеги чыгармачылык эмес. Өзүнүн мыкты үлгүлөрүндө окумуштуу жазуучунун тамсилдери белгилүү бир интеллектуалдык бийиктиктен туруп турмуштук көрүнүштөр-дүн комизмин жана терс маңызын керө билип, аларды күйдүргү ирониянын, ачуу какшыктын, куйкумдуу юмордун, сары тикендүү социалдык мазмундагы күлкүнү, жылмаюуну жараткан, эмоцияны козгогон, коомдук нравалык илдеттерге карата адамдык антипатияны активдештире билген кундуу сатира болуп саналат. Кыскасын айтканда, эл жазуучусу, профессор, көрүнүктүү аалым Мухтар Борбугулов кыргыз адабиятында реализмдин чыңдалышына салым кошкон, улуттук адабият таануунун өнүгүшүнө омоктуу эмгек сиңирген көп кырдуу бай талант болуп эсептелет. Анын жазган драмалык чыгармалары тууралуу да өзүнчө сөз кылууга болор эле. Окумуштуунун жазылып бүтүп жарык көрө элек да илимий жана көркөм адабий эмгектери кыйла. Бир сөз менен айтканда, биздин ишенимибизде М. Борбугулов кыргыз адабият таануусунун классиктеринин бири катары тарыхтан орун аларында шек жок. М. Борбугуловдун окумуштуулук жана жазуучулук эмгектери изилдөөнүн объектиси болууга татыктуу дөөлөттөр.

БАПАЕВ ХАЛИЛ
(1930–1999)

Филология илимдеришш кандидаты, адабиятчы Халил Бапаев 1930-жылы Ош областынын Кара-Суу районунда туулган.

Х. Бапаев адабият майданына 1960-жылдардын башында келген. Буга К. Жапаровдун «Аграном кызына» жазган «Үкүштүн үмүтү» («Ала-Тоо», 1963, № 7), М. Абдукаримовдун «Жаңырык» романына «Октябрдын жаңырыгы жөнүндөгү китеп» («Ленин жолу», 1965, 13-июнь), М. Борбугуловдун «Элеттик жигитине» жазган «Кек түрткөн күрөш» («Ленин жолу», 1965, 3-декабрь), К. Жантөшевдин «Биздин секретарь» повестине жазган жана башка бир катар рецензиялары күбө. Ал акын жазуучулардын чыгармаларын талдоого алган ондогон сын макалалардын автору.

Х. Бапаевдин адабиятчы катары алгачкы жүзүн көрсөткөн эмгеги 1967-жылы «Мектеп» басмасынан чыккан «Кыргыз сатирасы» аттуу жыйнак. Мында автор сатиранын табияты кандай, сатиранын предмети кайсы жана сатиранын эл чыгармачылыгындагы, ошондой эле коомдон алган орду сыяктуу орчундуу маселелердин башын ачып берүүнү алдына максат кылып койгон. «Көркөм адабияттын бир түрү болгон сатиранын негизги бутага алган предмети: турмуштагы социалдык мааниси бар күлкүлүү терс көрүнүштөр болот. Сатира мына ошолорду турмуштан издеп таап, эл алдында кагып-силкип, мыскылдайт, тарбиялайт. Сатирада адамдарды мыскылдоодо күлкү чоң роль ойнойт. Күлкүсүз сатира жок. Күлкүдө коомдук зор сапат, турмуштук чоң маани бар»¹ – деп келип, адабиятчы сатиранын көркөм каражаттары, негизги мүнөзү туурасында буларды айтат: сатиранын юмор, ирония, сарказм, гротеск, какшык-каймаманалуулук

сыяктуу көркөм каражаттары бар. Комедия, фельетон, эпиграмма, пародия, тамсил, памфлеттер да сатиранын тармагына кирет. Булар бири-бири менен өзөктөш, тамырлаш. Сатиралык чыгармаларда автор бутага алган терс мүнөздүү, кыңыр кыйшыктуу кишинин турмушта керексиздигин көрсөтүп, күлкүнүн күйгүзүүчү жалынына тута алса, анда сатиралык мүнөзгө ээ болот»². Китеп өз-өзүнчө бөлүмчөлөрдөн турат. «Сатиранын табияты» аталган бөлүмүндө сатиранын табияты, предмети, маани-маңызы, коомдук турмушта ээлеген орду туурасында сөз болуп, өз оюн далилдеш үчүн келтирилген фактылар эл куудулу Шаршендин, М. Алыбаев, Э. Ибраевдин сатиралык чыгармаларынан, Т.Сыдыкбеков, К. Осмоналиевдин прозалык эмгектеринен алынган. «Биздин оюбузча күлкүлүүлүктүн эки түрү бар.

а) күлкүлүүлүк жеңил шылдыңдын бир түрү.

б) социалдык күлкүлүүлүк. Мында күлкүнүн мааниси терең»¹ – дейт автор. Х. Бапаевдин сатиралык чыгарманын тек жайы, анын кандай болуусу керектиги туурасындагы пикири да абдан ынандуу. «Сатирада бир сөз орду менен коюлбай калса, «чыргоолонуп» күлкүлүүлүктү жоготуп таштайт. Муну менен жалаң гана куйкумдуу курулат дебейбиз. Сатиралык чыгарманын тили грамматикалык жагынан туура жайгаштырылган кадимки эле сөздүн составындагы сөздөрдөн курулат. Бирок жазуучунун сөзүнүн арасында баса айткан куйкумдуу сөзү болот. Ошол сөз чыгармага кубат киргизет»².

Экинчи бөлүмү «Элдин куйкум сөздөрү» аталып, мында элибизде легендарлуу мүнөзгө өтүп, айтылып келе жаткан Жээренче чечен, Алдар Көсөө, Апенди, Куйручук, Шаршен өңдүү куудулдарга чейинкилердин бутага дал тийген жеңил юмор, мыскылдуу күлкүгө сугарылган кеп сөздөрү, окуялары кеңири камтылган.

«Сатира алгачкы мезгилде» деген бөлүмүндө Октябрь революциясынан кийинки учурдагы профессионал акын-жазуучуларыбыз тарабынан 30-жылдарда канат жайган М. Элебаев, А. Токомбаев, К. Маликов, Ж. Бөкөмбаев, А. Убукеев, Т.Сыдыкбеков, Р. Шүкүрбеков, М. Алыбаевдин сатиралык ырлары, поэма, тамсил, фельетон, аңгеме, комедиялары талдоого алынат.

Айтор, Халил Бапаевдин «Кыргыз сатирасы» деген эмгеги аты айтып тургандай эле кыргыз сатирасынын тээ мурдагы учурларда эл арасында жашап келишинен Совет доорунда жазма түрүнө өтүп 30-жылдардан тарта кеңири канат жайып, 60-жылдары М. Алыбаев, Р. Шүкүрбеков, А. Убукеев өңдүү талайттуу фольклорчу, акын-жазуучулар тарабынан (айрыкча сатиралык чыгармалар) өсүп-өнүгүүнүн өзүнчө бийик дабанына чыккандыгын, кийин ошол салт М. Турсуналиев, Э. Ибраев, Б. Сарногоев, Ж. Алыбаев, М. Борбугулов ж. б. тарабынан улантылып келе жаткандыгын бай материалды камтыган ынанымдуу фактылардын негизинде жакшы ачып берген. Муну ошол учурдун талап мүдөөлөрүнөн туруп жазылганына карабай, кыйла чыйрак жазылган эмгек десек болот.

Х. Бапаев кийин да ушул эле маселеге кайрадан кайрылып, «Кыргыз сатирасынын айрым маселелери» деген китебин (1981) чыгарган. Баштагы эмгектен айырмаланып, мында фольклордук материалдар кеңири колдонулган, профессионал адабияттын үлгүлөрү С. Карачевден баштап алынган, ошондой эле «Эркин-Тоо», «Кызыл Кыргызстан» газеталарына, «Чалкан» журналына чыккан кийинки кездерге чейинки акын жазуучулардын жыйнактарында кездешкен сатиралык чыгармалар эң кеңири пайдаланылган, теориялык жана материалдык жактан кыйла жаңыланган, сатиралык чыгармалардагы мүнөз түзүү чеберчиликтеринин негизги ыкмаларына атайы басым жасалган. Китеп мына ушунусу менен кызык, олуттуу. Бардык эле адам юморду түшүнүп, сатиралык чыгармаларды туура талдай албайт. Береги жыйнак менен таанышып чыккан адам. Х. Бапаевдин жөндөмү мына ушул жагында экендигине ынанбай койбойт.

Х. Бапаев жогоруда аталган сатира жанрынан алыстабай 1974-жылы «Тамсил сыры» аттуу китебин чыгарган. «Тамсил сырынын» башаты биздин доорго чейинки V–VI кылымдарда эле грек акылманы Эзоптон башталган. Андан кийин Индиядан «Панчатандра» деген тамсилдер жыйнагы III–VI кылымдарда жарык көргөн.

Орус Антиох Кантемирдин алгачкы тамсилдери XVIII кылымдын 30-жылдарында пайда болду. Ушул кылымдын 60-жылдарында А. Сумароков, В. Майков, М. Херасков-

дордун тамсилдери орус адабиятында көзгө көрүнө түштү. Бирок чыныгы көркөмдүгү жагынан жетилген тамсил Крылов тарабынан жаратылды. Ошентип, тамсил дүйнөлүк адабиятта узак жана татаал жол басып, эрезеге жетип калыптанган традициялуу жанр»¹.

Окумуштуу тамсил жанрынын кыргыз адабиятындагы пайда болуусу, өсүп өнүгүүсүнө да токтолот: «Тамсилдин жанрдык табияты негизинен үч өзгөчөлүк менен айырмаланат. Биринчиден, айбандардын, канаттуулардын жана ар түрдүү предметтердин символикалык образы аркылуу адам турмушу сүрөттөлөт. Экинчиден, окуяны сюжеттеп баяндоо менен корутунду мораль айтылат. Автордун идеалы даана көрүнөт. Кыргыз адабиятындагы тамсил жанрынын өсүшүндө эки нерсе башат болду. Биринчиси, элдик оозеки казына. Экинчиси – совет адабиятынын жемиштүү таасири»². Көрүнүп тургандай Х. Бапаев бул эмгегинде тамсил жанрынын тарых-таржымалынан тарта кыргыз элиндеги башатына, калыптанышына, өсүп-өнүгүшүнө чейин кеңири чечмелеп берүүнү алдына максат кылган. Окумуштуу тамсилдин кыргыз адабиятындагы алгачкы формасы кандай болгон, кыргыз эл жомокторунда, макал-лакаптарда, эл акындарынын чыгармаларында кандайча үлгүлөрү, тамсилдин элементтери кездешерине, тамсилдин жанр катары калыптаныш эволюциясына чалгын жасайт. Тоголок Молдонун, Абайдын котормосу аркылуу Крыловдун мыкты тамсилдери менен таанышып, ошол үлгүгө салып көптөгөн тамсилдерди жаратып, тамсилди нукура көркөм жанр катары жөндөгөн, бул жанрдын баштоочусу катары карап, негизинен Ж. Бөкөмбаев, Р. Шүкүрбеков, М. Алыбаев, М. Борбугулов, М. Турсуналиев, Э. Ибраев жана башкалардын тамсилдерин ар тарабынан кеңири талдоого алат. Тамсилдердин элдик чыгармалардан жомок, аңыз сөздөр, икаялар, азилдер, анекдоттордон тамсил түзүүсүнө, образдарды сүрөттөө чеберчилигине токтолот. Окумуштуу кандай проблеманы козгогусу келсе, ошону мүмкүн болушунча талдап берүүгө аракет кылгандыгы жана аларды көпчүлүк учурда туура чечмелеп бере алгандыгы кимди болбосун кубандырбай койбойт. Х. Бапаев: «Кантсе да, кыргыз жазуучулары тамсилдин келечектүү жана таасирлүү жанр экендигинен шек санаган жок. Кыргыз сатириктери Р.

Шүкүрбеков, М. Алыбаев, М. Борбугулов, М. Турсуналиев, Э. Ибраев, Э. Чопиев жана Ж. Алыбаевдер ар кимиси өздөрүнүн оригиналдуу чыгармаларын жазышты. Жаңылыкты сезбеген аңкоолорду, элдик мүлктү кымтуучу өзүмчүлөрдү, кошоматчыларды, моралдык жагынан бузулгандары, бирөөгө жакшылыгы жок кара өзгөйлөрдү күлкүнүн куйкумдуу отуна кармашты. Кыргыз тамсилинин калыптанышына, бул жанрдын табиятын өздөштүрүшүнө улуу орус тамсилчиси Крыловдун жана боордош элдердин тамсилдеринин чыгармалары белгилүү даражада таасир бергендигин белгилеп өткөнүбүз жөн»¹ – деп кыргыз адабиятында тамсил кандайча жаралып, калыптанып, эң оригиналдуу мыкты үлгүлөрү кимдер тарабынан жазылып, ошол чыгармаларда жашоо тиричилигибиздеги, коомдук турмушта кездешкен кандай талуу маселелер бутага алынгандыгына токтолот. Акырында «тамсил» деген кандай жанр, анын табияты, тарбиялык мааниси кандай экендигин мындайча тыянактайт: «Тамсилди элдик макал-лакапка окшоп, көздөгөн жагына буруп пайдалана берсе болот. Элдик макал лакаптар кыргыз сатириктеринин тамсилдеринде жуурулушуп келип, кайра элге кызмат кылып жатат. Тамсилдердеги окурманга таасир калтырган автордук образдын тарбиялык мааниси мына ушунда»². Автор бул китеп кыргыз тамсилинин пайда болуу башаты, тарых таржымалы, тамсил жанрынын сыры, табияты, коомдук турмуштагы жана адабияттагы ээлеген орду туурасында кеңири маалымат берген бирден бир эмгек.

Х. Бапаевдин кийинки көрүнүктүү эмгеги 1975-жылы жарык көргөн «Кыргыз казак, кыргыз өзбек адабий байланыштары» аттуу монографиясы. Автор өз алдына эмнени максат кылып алгандыгын мындайча жазат: «Үч элдин адабий байланыштарына карата жазылган газеттик, журналдык макалалар (Ж. Самаганов «Горький жана кыргыз адабияты», М. Түлөгабылов «Маяковский жана кыргыз акындары», Кулбатыров Д. «Кыргыз, орус адабиятынын байланышы») бар. Колубуздагы эмгекти ошол макалалардагы фактыларга таянып, өзүбүздүн көп жылдар бою изилдегенибиздин негизинде жазып отурабыз. Эмгекте кыргыз өзбек адабий байланыштарынын формалары менен түрлөрүн, адабий байланыштын бир формасы болгон көркөм котормонун айрым маселелеринин, кыргыз, казак, өзбек элдеринин турмушу-

нун эриш-аркак сүрөттөлүшү жана адабий сын аркылуу өз ара пикир алмашуулары жөнүндө сөз болот»³. Биринчи главасы «Кыргыз, казак, өзбек адабий байланыштарынын формалары жана түрлөрү» деп аталып, мында аталган тектеш элдер менен болгон Улуу Октябрь Социалисттик революциянын кийинки карым-катышына токтолот. Х. Бапаев үч элдин адабий байланышынын формаларын жана түрлөрүн мына мындан көрөт: Биринчиден, революциядан кийинки мезгилде кыргыздын идиректүү жаштары илим-билим очоктору түзүлө баштаган Ташкент, Казан, Уфа, Алма-Атадан билим ала башташат. Алардын туңгуч жазылган (кыргыз жаштарынан алгач чыгармасы чыккан М. Түлөгабылов, болгон) чыгармалары да алгач казак, өзбек тилдеринде чыккан. «Көмөк», «Тилчи», «Чолпон» «Жас кайрат», «Ак жол» сыяктуу газета-журналдарга жарыяланып турат. «Кыргыз жазуучулары элдик оозеки адабияттын жакшы табылгаларын ориентацияга алып, төл чыгармаларын жазышат»¹ дейт Х. Бапаев. Бул туурасында өз оюн М. Элебаев мындайча так кесе жазган: «Көбүнүн орус тилине тиши батпайт. Биздин болсо азыр бере турган көркөм адабиятыбыз жок. Ошондуктан, орус тилине үйүр алып, ошолордон үлгү алуу керек. Андан калса казак, татар, өзбек сыяктуу улуттардан алуу керек. Минтпесек болбойт»².

Экинчиден, ошол убакта «Советская литература народов Средней Азии» аттуу журнал чыгып турган. Бул журналга тектеш элдердин калемгерлери сыяктуу эле кыргыз профессионал адабиятынын баштоочулары К. Тыныстанов, С. Карачев, О. Лепесов, К. Баялинов, М. Элебаев, А. Токомбаев, кийинчерээк Ж. Турусбеков, Ж. Бөкөмбаев, К. Маликов, С. Сасыкбаев, М. Абдукаримов ж. б. чыгармалары чыгып, элге жетип турган.

Үчүнчүдөн, кыргыз жаштары тектеш элдерде жүрүп, окуп билим алуу менен бирге ошол элдердин үрп-адатын, салтын маданиятын, айрыкча адабиятынын (А. Навои, Абай ж. б. чыгармаларынын) баалуу үлгүлөрүн жакшы билип чыгышкан.

Ошентип, татар, башкыр, өзбек, казак тилдеринде жазылган ырлардан тарта, прозалык, драмалык чыгармаларга чейин кыргыз жаштарына тийгизген таасири өзгөчө болгон. Алар ошол чыгармалардын жакшы үлгүлөрүнүн

мисалында өз чыгармаларын жаза башташкан. Мисалы, К. Баялиновдун «Куйручук» О. Лепесовдун «Садыр» аттуу чакан пьесалары, А.Токомбаевдин ырлары, Ж. Турусбековдун «Ук, Жер жүзү», С. Карачев менен К. Тыныстановдун алгачкы аңгемелери мына ушундай чыгармалардан.

Экинчи глава «Көркөм котормо адабий байланыштын маанилүү жолу» деп аталат. Көркөм котормону талдоочу адам жалпы котормо теориясынын негизги принциптери менен тааныш болуусу зарыл. Чынында эле котормо оригиналга жакын болуу үчүн лексикалык, фразеологиялык түшүнүктөрдү, синтаксистик формаларды жана стилистикалык каражаттарды пайдаланышат. Алардын ар бири ар түрдүү адабияттарды которууга мүнөздүү»³ дейт адабиятчы. Мындай тектеш элдер адабиятынын мыкты үлгүлөрү менен таанышуу мүмкүнчүлүгү котормо жолу аркылуу гана жүзөгө ашып, бири-бири менен жакын алака-катышта боло алары жакшы чечмеленген.

Үчүнчү главада окумуштуу кыргыз, казак, өзбек элдеринин турмушунун көркөм адабиятта эриш-аркак сүрөттөлүшүнө кайрылып, өз ара окшоштук жалпылык жана этникалык өзгөчөлүктөрүн ачып берген.

Төртүнчү главасында үч элдин көркөм чыгармалары боюнча окурмандардын, акын жазуучу, драматург, сынчылардын бири-бирине айтылган адабий сынчылык баамдуу пикир, көз караштары, берген баалары туурасында сөз болот. Мында бир эле профессионал адабият эмес, үч элдин эл шайырларынын эбактан бери келе жаткан өнөр, өмүр таржымалдары да кошо камтылган.

Кыскасы, Х. Бапаевдин «Кыргыз-казак, кыргыз өзбек адабий байланыштары» аттуу монографиясы үч элдин маданий, адабий байланыштарынын абалын учурлардагы, айрыкча революциядан кийинки мезгилдеги котормо жолу аркылуу бири бирине көрсөткөн көмөгү, тийгизген таасири туурасында кең кесири талдоо жүргүзүлүп, илимий аспекте жазылган алгачкы эмгектерден болуп калды.

Буга чейин адабиятчы, окумуштуу катары калкка таанымал болгон Х. Бапаев кийинки учурда «Чыйрак бала» (Ф., 1988), «Көңүл дабасы» (Б. 1992) аттуу жыйнактарын чыгарып, көркөм чыгармачылыкта өз күчүн сынап көргөн. Китепте автордун «Археолог», «Абийир азабы», «Та-

бышкан арзуу» аттуу үч повести «Бакир Өрт», «Кезигүү», «Узак учар» деген чакан аңгемелери кирген. Автордун чыгармаларынын көлөмү чакан, көтөргөн проблемалары негизинен бузулган үй-бүлө («Археолог»), кетирген жаңылыштыгына өкүнгөн келин («Абийир азабы»), жаш өзгөчөлүгүнө карабай сүйүшүп калып табышкандар «Табышкан арзуу», андан тышкары ушул сыяктуу майдадай өңдөнгөн, бирок олуттуу ар кыл көрүнүштөр баяндалган. Чыгармалардагы окуялар дээрлик Түштүк жергесинде өтөт. Х. Бапаевдин жакшы жагы көркөм чыгарманы кантип жазууну билет, чыгарма кантип башталып, өзүнүн кульминациялык чегине жетип, кандайча болуп аяктарын да эң сонун түшүнөт. Образдарды түзө билет, бирок типтештирип бере албайт. Турмушта кездешкен бирде кайгылуу, бирде драмалуу же тескерисинче кубанычтуу окуяларды курч сүрөттөөгө келгенде алсыздык кылат. Анан калса, тематикасы, көтөргөн проблемалары да бири бирине өзөктөш, өкүнүчтүүсү ушул тематикадагы чыгармалардан эч канча айырмаланбайт, б. а. жаңылыгы жокко эсе.

Жыйынтыктаганда, Халил Бапаев кыргыз казак, кыргыз өзбек адабий байланыштарына биринчиден болуп кайрылган, айрыкча сатира жана тамсилдин жанр катары негизги өзгөчөлүктөрүн мыкты ачып берген, ишин тың билген адабиятчы катары олуттуу өз орду бар.

АДАБИЯТТАР

- ¹ *Бапаев Х.* Кыргыз сатирасы. – Ф.: Мектеп, 1967. – 4-б.
- ² Ошондо, 5-б.
- ³ Ошондо, 10-б.
- ⁴ Ошондо, 11-б.
- ⁵ *Бапаев Х.* Тамсил сыры. – Ф.: Мектеп, 1974. – 5-б.
- ⁶ Ошондо, 6-б.
- ⁷ Аталган китепте, 60-61-бб.
- ⁸ Ошондо 120-б.
- ⁹ *Бапаев Х.* Кыргыз казак, кыргыз өзбек адабий байланыштары. – Ф.: Илим, 1975. – 11-б.
- ¹⁰ Ошондо, 10-б.
- ¹¹ Ошондо, 10-б.
- ¹² Ошондо, 61-б.

ТҮЛӨГАБЫЛОВ МУКАШ (1931)

Башка замандаш каламдаштарынын жараткан адабий изилдөөлөрүнө караганда М. Түлөгабыловдун артына калтырып кеткен адабиятчылык мурастары сан жагынан анча деле көп эмес. Ошондуктан анын илимий иликтөөлөрү өзүнүн багыты, илимий-тематикалык диапозону боюнча да кеңири масштаб күтпөйт. Ошентсе да анын отуз жылдан ашуун мезгилди өз кучагына камтыган чыгармачылык изденүүлөрү менен анын натыйжалары өзүнчө сөз кылуунун кызыктуу предмети болуп бере алат. Андан адабий илимибиздин өнүгүү тенденцияларындагы оош-кыйыштарды, изилдөөчүлүктүн кай бир мүнөздүү жактарын сөзсүз жолуктурууга болот.

Ырасын айтыш керек, өзүнүн илимий чабытынын багыты, иликтөө алкагынын мүнөзү жагынан алып караганда М.Түлөгабылов – адабият тарыхчысы. Ал өз курбалдаштарынын басымдуусу сыяктанып илимий публицистикалык ишмердүүлүктүн түрү болгон адабий сынга азгырылганы жок. Жандуу адабий практиканын айдыңынан орун алып жаткан көркөм көрүнүштөр жөнүндө мамилесин билдирип жалындаган сынчыл курч макалаларды жазбады. Адабий турмушта маал маалы менен тутанып, көптөгөн калемгерлердин бүйүрүн кызытып жиберген талаштарга деле аралашпады, өз боюн андан оолак тутту. Чыгармачылык процесстин күрдөөлдүү агымына адис катарында активдүү катышпады. Өзүнүн чыгармачылык күч-кубатын, билимин жана тажрыйбасын, жигерин адабият тарыхынын али толук ачылбаган маселелерине, улуттук профессионал адабиятыбыздын пайдубалын түзүшкөн кай бир калемгердин өнөрканасын изилдөөгө гана арнады. Экинчи жагынан ал көркөм адабияттын поэзия, драматургия, котормо жана

сын өңдүү тармактарындагы өйдө ылдый көрүнүштөргө да кызыкпады. Анын изилдөө объектиси кыргыз прозасы болуп келди, анын тарыхына байланыштуу маселелер менен өмүрүнүн аягына чейин алпурушту.

М. Түлөгабыловдун илимий чыгармачылык ишмердүүлүгү анын «Касымалы Баялиновдун аңгемелери жана очерктери» (Тил жана адабият институтунун эмгектери. IX чыгышы. – Фрунзе, 1957, 77-99-б.) аттуу тарыхый адабияттык мүнөздөгү макаласы менен башталды да бул тема автор тарабынан 1957-66-жылдардын аралыгында чоң ынтаа менен улантылды. Натыйжада ал бул мезгилде К. Баялиновдун прозасынын артынан сая түшүп оңго чукул макала, биографиялык очерк тибиндеги эки китеп жарыялаганга үлгүрдү. Анын К. Баялинов өңдүү параметрдеги жазуучунун изденүүлөрү туурасында илгери кийин жараткан эмгектери жанрдык формасы боюнча да негизинен эки түрдүү иштелгенин көрүүгө болот. Автордун иликтегич калеминен жаралган макалалардын айрымдары юбилейлик даталарга¹ ылайыкташып жазылса, ал эми кай бирлери тарыхый адабияттык² атрибуттарды өз кучагына камтып турат.

Чынын айтуу парс, М. Түлөгабыловдун К. Баялиновдун чыгармачылык эволюциясын, көркөм өнөрканасындагы сүрөткерлик өзгөчөлүктөрү менен жекечеликтерин тарыхый-адабияттык аспектиде аңдаштырып чыгууга ашкере кызыгуусу кокустук көрүнүштөрдөн эмес эле. Анын бул сүрөткердин чыгармачылык жолундагы фактыларга адабият тарыхчысы катарында ынтызарланышынын жана бул багытта активдүү аракеттерди көрүүсүнүн объективдүү жана субъективдүү себептери да бар болчу.

Мурдагы этаптарга салыштырмалуу 50-жылдардын башынан тарта илимий ой-пикирибиздин практикасында жандануулардын белгилери орун ала баштаган. Бул учурда кыргыз адабиятчылары улуттук адабияттын пайда болушунун, калыптанышынын тарыхын түзүү мүдөөсүнө көбүрөөк алагды болушту. Ошол себептен алардын изилдөөлөрүнүн басымдуу бөлүгү адабиятыбыздын алгачкы калыптануу учурларындагы кол тие элек, спецификалык проблемаларды, анын негизги өкүлдөрүнүн чыгармачылык жолун, идеялык тематикалык жана жанрдык

изденүүлөрүнүн айрым жагдайларына арналып жатты. Тарыхый адабий процесстин маселелерине, жергиликтүү адабияттын өнүгүшүнүн реалдуу картинасын түзүүгө жасалган мындай коллективдүү жана жекече ишаракеттер өз жемишин бербей койгон эмес. Натыйжада адабият таануунун структуралык формаларынын негизгилеринен болгон адабият тарыхы өзүнчө илимий дисциплина катарында жашоого укук алды, өзүнчө калыптануу жолуна түштү.

Адабий жана илимий чөйрөдөгү түзүлгөн кырдаалдардын таасиринен, үстөмдүк кылган максаттар инерциясынан М.Түлөгабыловдун обочодо байкоочу катарында калышынын жөнү жок эле. Ошондуктан ал К. Баялинов өңдүү жазуучунун чыгармачылык жолу, тарыхый-адабияттык жактан аныктоону талап кылган проблемалар менен кыйла убактысын сарп кыла алпурушту. Акыры андай мээнеттин акыбети кайтып М.Түлөгабылов «Касымалы Баялинов» (1962) аттуу адабий мүнөзүндөгү китебин жарыкка чыгарып, өзү көксөгөн илимдин кандидаттыгын ушул тема боюнча (1965) жактоого жетишти.

Албетте, 50-жылдардын аягында К. Баялинов өзүнүн адабий ишмердиги менен узун элдин учуна, кыска элдин кыйырына кеңири таанылып, коомдук салмактуу бедел күткөн жазуучуларыбыздын биринен болгон. Анын 20-жылдардын ортосунан башталган чыгармачылыгы, андагы оң терс көрүнүштөр адабий сын менен адабий илимдин көз кырынан обочодо калбай кез кези менен анын көңүлүнүн борборунда болуп келгендиги чындык. Демек, М. Түлөгабыловго чейин эле 20-30-жылдарда Ж. Муратов, А. Мыктыбеков, Т. Жолдошевдер, ал эми 40-50-жылдар мезгилинде Д. И. Балтин, М. Богданова, Ө. Жакишев, Ж. Самаганов сыяктуу сынчылардын жана адабиятчылардын макалаларында К. Баялиновдун калеминен жаралган адабий тажрыйбалар сынчыл талдоонун таразасына түшкөн, олуттуу пикирлер да айтылган. Ошентип, жазуучунун чыгармачылык изденүүлөрүнүн багыты, сүрөткерлик бөтөнчөлүктөрү, жекечелиги туурасында коомдук-адабий ой пикир пайда болуп, жашап турган эле. Ал эми эртели-кеч жазылган андай адабий сындык эмгектерде ар кандай мазмундагы көз караштар, кескин айтылган ойлор, кызыктуу пикирлер билдирилсе да М. Түлөгабыловдун

алдында адабият тарыхчысынын проблемалары кырынан коюлган. «Касымалы Баялиновдун аңгемелери жана очерктери» (1957) аттуу анын бул авторго багышталган алгачкы макаласы гана эмес, анын бүтүндөй адабиятчылык ишмердүүлүгүнүн башталышын күбөлөгөн факт да болуп саналат. Жазуучунун чыгармачылыгын анын прозалык жанрдык формаларды кандайча өздөштүргөнүнөн, анын көркөм адабиятка жасаган мамилесинен туруп баалоо ошол таптагы жаш адабиятчынын илимпоздук калемди ишенимдүү шилтешинен кабар берет. Адатта адегенде иликтөөгө тартылган акын жазуучунун баянына тиешелүү фактылык материалдар камтылып, аны узун сабак аңгемелөөдөн соң гана сүрөткердин чыгармаларын тарыхый-археологиялык тизмектөөгө алып, идеялык тематикалык сыпаттоого азгырылган тарыхый адабияттык изилдөөлөрдүн арааны жүрүп турган маалда проблеманы башкаларга салыштырмалуу тике жана конкреттүү коюуга аракет жасоонун өзү кубаттай турган көрүнүштөрдөн эле. Дал ушул максатты ишке ашыруу үчүн адабиятчы К. Баялиновдун «Жетимдин өлүмү», «Мурат», «Жетилген жетим», «Турмуш түрткүсүндө», «От ичинде», «Ал эми жетим эмес» аңгемелери, «Бактылуу жылкычы», «Аткарылган ант» жана «Улуу курулуштар» очерктерин тарыхый хронологиялык жагынан ырааттуу кароого ниеттенет.

Бирок ачыгын айтуу керек, адабиятчы жанрдык формалардын табиятын мүмкүнчүлүгүн, көркөм эстетикалык сыйымдуулугун, образдык, поэтикалык каражаттарын К. Баялинов өз чыгармачылыгында кандай жолдор аркылуу үйрөндү, аны кандайча пайдаланды, чеберчилик маселелери кантип өздөштүрүлдү деген башкы суроолор жоопсуз калган. Ал бул сыяктуу проблемаларды чечиш үчүн тигил же бул аңгеменин, очерктин структурасына, ички жагдайларына, автор тарабынан иштелиш механизмдерине көз салбайт, тек гана тигил же бул чыгармада тематикалык, идеялык кандай өзөк, багыт бар, каармандары кимдер, алардын таптык позициясы кандай эле деген соболдорго жооп издөө менен убараланат. Маселен, М.Түлөгабылов жазуучунун алгачкы жазган аңгемелеринин ичинен «Муратка» көбүрөөк көңүл бурат, аны ынанымдуу талдагысы келет. Ошондуктан макалада ага арбын көлөм арналган.

Анын бул чыгарма жөнүндөгү аңдоолору жана чыгарган бүтүмдөрү төмөнкү сүйлөмдөр менен момундай аныкталат: «Мурат» Баялиновдун социалисттик темага өтүшүн белгилейт. Бул аңгеме өз убагында, өз учурунда жазылган чыгармалардан болду. Ал улуу курулуш ишине эмгекчилерди активдүү катышууга үндөгөн тарбиялык ролду ойноду.

Анын сюжеттик мазмунунда айыгышкан таптык кагылышуулар көрсөтүлүү менен окуялардын өнүгүп жүрүшүндө өлкөнүн ээси боло турган жаңы адамдын образы берилген. «Мурат» ошондуктан социалисттик темада жазылган биринчи прозалык чыгарма болуу менен бирге кыргыз адабиятында реалисттик аңгеме жанрынын башталышын белгилейт...

Эмгекчил эл массасын өзүнө көз каранды кылып, жетишпеген турмушта өмүрүнүн аягына чыгартып турган турмуштун түпкү тамырын көрсөтүү анын негизги идеясы эле. Бул идея «Муратта» улантылып, дагы терең ачылды.

Эзилип келген жалчы-кедей, эмгекчи эл социалисттик турмуштун шартында гана теңчилдик укугуна ээ болушарлыгын, буларга кылган өкмөт менен партиянын үзгүлтүксүз жардамын, камкордугун көрсөтүү «Мураттын» идеясы.

Келтирилген шилтемеден позитивдүү, олуттуу ойлоонууга жем таштаган илимий жана тарыхый адабияттык көз караштарды, мазмуну жана багыты ачык идеяны байкоого болобу? Албетте жок. Андай болсо мындай көрүнүштүн келип чыгышынын өзүнчө жүйөлүү себептери бардыр? Сөзсүз бар. Макалада автордун иликтегич калемине таандык болгон жана ал гана эмес ошо кездеги илимий сынчыл ой-пикирдин деңгээлинен түртүлүп чыккан кемчиликтер бар. Биринчиден, автор тарыхый-адабияттык процеске деген түшүнүктүн өзүн, табиятын жетишерлик тааный албайт. Ал кездеги адабият таануу багытында жазылган, улуттук кыртышта жашап жаткан эмгектерде тигил же бул этапта пайда болгон адабий чыгармаларды дал ошол тарыхый адабий процесстин составдык бөлүгү деп түшүнүү жана түшүндүрүү көндүм адатка айланбаган. Илимий иштерде кадам сайын жолугуп жаткан методологиялык мындай мажүрөөлүк барыпкелип талданууга алынган чыгарманын маани-маңызын «Мурат» аңгемесин таразала-

гандай жана жыйынтыктагандай үстүрт сыпаттоо, жалпы сөздөрдү айтуу менен чектөөгө алып келген.

Экинчиден, мындай илимий принципти тиешелүү даражада өздөштүрбөгөндүк ошол 20-жылдардагы социалдык тарыхый, маданий шарттарды жетишерлик элес албоого жетелеген. Болбосо адабиятчы бул мезгилдеги прозаны К. Баялиновдун жалгыз гана «Мурат» аңгемеси менен элестетмек эмес, ошол тапта аны менен жарыша пайда болгон башка адабий фактылар кошо эскерилмек, ал ошол чыгармалар менен параллель каралмак, алардагы жекечеликтер менен жалпылыктар ачыкка чыкмак. Барыдан да бул чыгармалардын улуттук адабият тарыхындагы ээлеген орду жөнүндө изилдөөчүнүн жеке пикиринин билдирилиши болсо, анда ал прозалар тарыхый функционалдык жагынан өз баасын алмак.

Ырас, М. Түлөгабылов өз макаласында айтылган жогоркудай ойлорун далилдеш максатында чыгармадан мисал келтирет. Маселен Мурат менен Кожомкул байдын диалогундагы үзүндүнү алып аны чыгарманын башкы каарманынын саясий аң-сезиминдеги, тайтык көз карашындагы бурулуш катарында баалайт. Ошентип, бул жазуучунун талантын, сүрөткерлик мүмкүнчүлүктөрүн, башкалардан бөтөнчөлүктөрүн күбөлөгөн эпизод сымалында бааланат. Чынын айтыш керек, бул мезгилдеги адабий-сынчыл ой-пикирибиздин турмушунда мурдагы этаптарда кеңири колдонулуп келген баалоо методикасынын айрым мажүрөө ыкмалары дагы деле өз өмүрүн ишенимдүү түрдө сүрүп жаткан. Адатта мындай талдоо методикасында бүтүндөй чыгармага, анын духу менен көркөм-эстетикалык кубатына көңүл буруудан көрө талдоого алынган адабий фактынын авторго жаккан же көңүлүнө төп келбеген жерлерин тексттен көчүрүп алып, аны асман айга чыгара мактоо, баш чайкап тамшануу же жерине жеткире жемелөө өнөкөтү башкы максат түспөлүндө көрүнүп жаткан эле.

Изилдөөчүнүн алдында автор тарабынан алынган аңгеменин элементтери чыгарманын бүткүл турпатына, ички сапатына, жанрдык структурасына канчалык кол кабыш кылганын, алар жазуучунун көркөм идеясын кандай чагылдыра алды, деги эле тарыхый-адабий процессти алга

латууга канчалык кол кабыш кылып ийди деген суроолорго жооп издеше турган. Тилекке каршы автордун идеялык тематикалык сыпаттоого жетеленүүсү мындай проблемалардын башын ачык калтырууга алып келген. М. Түлөгабыловдун бул макаласындагы илимий, тарыхый жана методологиялык, методикалык жактан алешем иштелишин анын изилдөөчүлүк тажрыйбасыздыгына, адабият тарыхчысы катары калыптана электигине шылтап тим коюуга да болбойт. Андай көрүнүштүн орун алуусунун дагы бир себеби ошол маалдагы көркөм адабий жана илимий чыгармачылыкка партиялык, коомдук-таптык позициядагы чен-өлчөмдөр менен мамиле кылуу салты кубаттуу күчкө ээ болуп, ал практикада туруктуу жашап тургандыктан М. Түлөгабылов өңдүү жаш адабиятчы андай көрсөтмөлүү жол белгилерин айланып өтө алмак эмес болчу.

Макаланын мазмунунун тузун кемитип турган дагы бир кемчилик б. а. автордун илимий-теориялык терминдердин маанисин туура түшүнүп, аларды өз орду менен уруна албагандыгында да турат. Дагы мисал келтирели: «Мураттын өлүмү оозеки адабиятка мүнөздүү келген романтикалык сүрөттөмөдө жазылса да, «Жетимдин өлүмү» трагизм менен бүтсө да, прогрессивдүү романтикалык мотивде жазылып, коомдун тарбиялык маанисине ээ болгон.

Совет адабиятында эпикалык жанрлардын башка түрлөрүндөй көркөм очерк да маанилүү роль ойнойт. Ал турмуштагы болуп жаткан жаңылык өзгөрүүлөрдү учурунда окуучуларга жеткирүү менен советтик адамдардын патриоттук демилгесин, чыгармачылык жөндөмдүүлүгүн, новаторлугун, алардын социалисттик түзүлүштөгү коммунисттик көз караштарын жаңыча мамилесин, коммунизм үчүн болгон каармандык күрөштөрүн, типтүү, мүнөздүү жактарын өзүндөй сүрөттөп чагылдырат»...

«Көркөм очерк советтик кыргыз адабиятынын өсүш тарыхында эпикалык жанрдын жаш жана жай өнүккөн түрү болуп эсептелет». (Алдын сызган биз К. Б.) Жаш адабиятчынын сөз болуп жаткан макаласында колдоого ала турган айрым көрүнүштөрдүн жолуга тургандыгын танбоо керек. Асыресе анын жаңы типтеги жазма прозанын калыптанышында газеталык жанымалардын ойногон ролу,

мааниси жана таасири жөнүндөгү билдирген көз караштары мына ушундай ой айтууга түртөт

М. Түлөгабыловдун экинчи бир тарыхый адабияттык макаласы «К. Баялиновдун «Көл боюнда» чыгармасындагы көркөмдүктүн кээ бир маселелери» деп аталып ал 1960-жылы ошол учурдагы Илимдер академиясы тарабынан чыгарылып турган «Кабарлардын» коомдук илимдер сериясындагы жыйнагына басылган. Аталган эмгек автордун илимий диапозонунда жакшы жагына жылыштар болуп жатканын белгилүү деңгээлде көрсөтүүгө жарайт. Анткени ал бир чыгарма аркылуу б. а. «Көл боюнда» сыяктуу повесть жанрынын мисалында жазуучунун чыгармачылык эволюциясындагы көрүнүштөрдү таанып билүүгө дурус аракеттер жасалган. Мында мурдагы макалага салыштырмалуу адабиятчы өз предметине ишенимдүү мамиле жасай алгандыгын, адабий тексти майдалап комментарийлөөгө алаксыса да андагы башкы көрүнүштөргө көңүл бура билгендигин, жыйынтыктарды чыгарманын мазмунунан, образдар системасынан жана стилистикасынан чыгарууга аракеттенгенин көрүүгө болот.

Биз автордун бул макаласын шарттуу түрдө гана тарыхый-адабияттык мүнөздө иштелген илимий тажрыйба катарында карап жатабыз. Анын өз жүйө себептери бар. Анткени тарыхый хронологияга кайрылсак анда К. Баялиновдун 1947-жылы «Бакыт» повести басылып чыкканы айтылат. Жазуучу бир аз убакыт өткөн соң өзүнүн чыгармачылык пландары менен максаттарына автордук тактоо, түзөтүү киргизип, аны дагы улантып жазууну ойлойт да «Көл боюндагыны» жазып баштайт. 1952-жылы ал эки чыгарма биригип «Көл боюнда» деген аталышта окурмандардын колуна тиет. Калемгердин чыгармачылык ышкы күүсүнөн тебилип чыгып жаткан мындай адабий туундулар ошол учурда адабий сындын активинде турган сынчылардын көз кырынан сыртта калбайт. Атап айтканда, адегенде Ж. Самагановдун ыраазы болгон маанайын билдирген «Чоң бакыт жөнүндө повесть» (Сов. Кыргызстан, 1949, № 5) аттуу рецензиясы, андан көп өтпөй Ш. Үмөталиевдин позитивдүү пикирлеринен турган «Көл боюнда» жөнүндө (Кызыл Кыргызстан, 1953, 11-сент.) жана повесть жазган авторду же

рине жеткире жемелеген Ө. Жакишевдин «Геройлору кең көрсөтүлбөгөн повесть» (Сов. Кыргызстан, 1952, № 12) аттуу резенциялары жарыяланат. Ал эми М. Түлөгабыловдун аталган макаласы жогоркулардын деми сууй элек учурунда б. а. 1960-жылы жарык көрүп олтурат. Демек, оригиналдын жана ага карата айтылган официалдуу ой-пикирлердин пайда болушу жана жарыя айтылыш мезгилдин ортосу анча узак эмес. Аны ал кезде жазуучунун көркөм мурасы катарында кароо мүмкүн эмес эле. Ошондуктан М. Түлөгабыловдун аталган макаласы белгилүү даражада адабий сынга тиешелүү келген атрибуттарды жана ошол эле маалда тарыхый-адабияттык изилдөөлөрдүн белгилерин камтып турат. Андан да бул кезде адабий сын менен адабият таануунун чектери али толук ажырай элек болчу, Бул табигый көрүнүш эле.

Мындан кийин М. Түлөгабылов К. Баялиновдун чыгармачылык бейнеси жөнүндө дагы төрт беш макала жазган болду. Бирок бул макалалары жазуучунун тигил же бул жашка чыгышына, маанилүү коомдук маданий окуяларга катышуу учурларына багышталып жазылган юбилейлик макалалар таризинде иштелген. Макаланын бул жанрдык формасынын максаты, милдети жана мүмкүнчүлүгү белгилүү эмеспи. Анын сыңарындай аларда К. Баялиновдун чыгармалары дүңүнөн сыпатталат, коомдук адабий аброюн көтөрүү, авторду окурмандар журтунун алдына көтөрө чалуу жана анын ийгиликтерин кеңири пропагандалоо аракеттери көрүлгөн.

К. Баялиновдун көркөм дүйнөсү, чыгармачылык тагдыры тууралуу автордун жазган дегендеринин, байкоолорунун жыйынтыгы «Касымалы Баялиновдун чыгармачылык жолу» деген китебинде берилди. Эмгек адегенде 1962-жылы жарыкка чыгып, андан көп өтпөй 1966-жылы бир аз толуктоолор, тактоолор менен коштолуп жарыяланды. Бул китеп автордун көп жылдык изилдөө мээнетинин акыбети катарында чыккандыктан анын жанрдык формасын, табиятын да тактап алуу зарылчылыгы туулат. Чындыгында М. Түлөгабылов өз изилдөөсүндө тарыхый-адабияттык жанрдык аныктама берген эмес. Бирок китептин жалпы маани-мазмунуна, структурасына, проблемаларынын коюлушуна, илимий-теориялык, методикалык техни-

калык жагдайлары жагынан алып караганда аны монография эмес биографиялык очерк деп айтсак жарашат.

Монография илимий изилдөөлөрдүн чыныгы кыймылдаткыч, илимге жаңы сөз алып келген соң жалпылоолордун, маанилүү концепциялардын жанры (М. В. Нечкина) болгондуктан анда системалуулук, ойдун масштабдуулугу, проблемалардын олуттуулугу башкы ролду ойнойт. Ал эми М. Түлөгабыловдун аталган эмгеги мындай талаптарга толук жооп бербейт, анда К. Баялиновдун чыгармачылыгы чектелүү каралат, б. а. хронологиялык тартипте идеялык тематикалык, образдык жагынан андаштырылат. Экинчи жагынан предметти жана аны илимий изилдөөнүн структурасы, изилдөөчү методдордун кайсы системасы менен жүргүзүү максатын коюп олтурганы жана иликтөөнүн зарылдыгын көрсөткөн себептер да так ажыратылган эмес эле.

Бул маселелерге келгенде М. Түлөгабылов мындай деп жазат: «Кыргыз адабиятынын өсүш тарыхында К. Баялинов көрүнүктүү орунду ээлейт. Ошондой болсо да анын чыгармачылык өзгөчөлүгү акыркы күнгө чейин илимий жагынан өз алдынча изилденбей келди. Мунун себеби кыргыз адабият таануу илиминин кийинки мезгилдерде гана жанданып өнүгө баштаганы менен түшүндүрүлөт. Бул изилдөө ишибиздин максаты К. Баялиновдун чыгармаларынын идеялык-көркөмдүк жагынан татыктуулугун ачуу жана жазуучунун чеберчилигин көрсөтүү» ... Биз бул ишибизде жазуучунун бүтүндөй чыгармачылык өсүш жолуна көңүл бөлүү менен, чеберчилигин да ачып көрсөтүүгө аракеттенебиз» (Алдын сызган биз К. Б.)

Байкалып тургандай изилдөө ишинин өзөгүн түзүп туруучу проблемалар бир типтүү болсо, экинчи тарабынан ал оңбогондой олуттуу жана масштабдуу татаал маселеге б. а. калемгердин чеберчилигине байланыштуу маселелерди аныктагысы келген. Башкасын айтпаганда деле жазуучунун чеберчилиги деген проблеманын өзү эмне деген жүк. Ал көп катмарлуу, көп кырдуу, өзүнчө системага ээ түшүнүк. Анда жазуучунун дүйнөгө көз карашынан баштап (мисалы чыгармачылык метод багыт, адабий процесс, доор менен алакасы, жанрдык стилдик изденүүлөрү, образ түзүү, эстетикалык салттарды колдонуу, көркөм ой жүгүртүү

процесси, сүрөткерлик психологиясы ж.б.у.с.) көркөм сөз каражаттарын кандайча пайдаланганына чейинки маселелер камтылат. Аларды изилдөөчү өзүнүн китебинде ырааты менен карап, проблемаларды көңүлдөгүдөй аныктап, ар тараптуу талдап бериши мүмкүн да эмес эле. Ошондуктан М. Түлөгабыловдун бул эмгеги ошол учурдагы улуттук адабий илимибизде жаңыдан колго алынып иштелип жаткан биографиялык очерктин жанрдык үлгүсүн гана берет.

Китепте жазуучунун чыгармачылык жолу өзүнчө мезгилдик этаптарга бөлүштүрүлгөн жана ошого жараша анын адабий туундулары жанрдык жагынан бөлүштүрүлүп каралууга дуушар болгон. Тагыраак айтканыбызда китептин биринчи главасы жазуучунун «Алгачкы чыгармалары (1922–1928)», 2-главасы «Аңгемелери жана очерктери» (1929–1945), ал эми үчүнчү главасы «Согуштан кийинки мезгилдердеги чыгармачылыгы. «Көл боюнда», «Курман жылга» деп аталып ажырымдатылган. Аягында корутунду бөлүгү жайгаштырылат да сүрөткердин чыгармачылыгына тиешелүү болгон биографиялык фактылар менен жабдылган.

Биографиялык очерктин тарыхый адабияттык ракурста иштелиши жана анын практикалык мааниси эч кандай талаш чакырбайт. Анткени мында К. Баялиновдун мурун-кийин жарыяланган чыгармалары тарыхый хронологиялык тартипке салынган, анын өз керт башына, биографиясына тиешелүү материалдар менен шөкөттөлгөн, ал жөнүндө жазылган газеттик журналдык резенциялар менен макалалар иретке келтирилген жана зарыл учурларда аларга автордун өз көз карашы, мамилеси билдирилген. Экинчи жагынан алганда жазма адабиятыбыздын башында турган калемгердин чыгармачылыгы жөнүндө улуттук тилде жазылган, белгилүү даражада системалуу айтылган ой-пикирлерди камтыган алгачкы эмгектердин катарында турат десек болот. Бул эмгек ошол учурдагы мектеп мугалимдери, методисттер, студенттер менен аспиранттарга да практикалык жардамын тийгизерлигине шек жок эле.

М. Түлөгабылов изилдеп жаткан материалга, коюлган проблемаларга олуттуу көңүл бура баштаганын көрсөтөт. Ошондуктан ал өзүнө чейинки айтылган, коомдук адабий чөйрөдө туруктуу орун алып келген пикирлерди сокур ээр-

чибейт, ал туурасында өзүнүн тарыхый адабияттык позициясын ачык билдирет. Муну автордун «Ажар» повестинин жанрдык өзгөчөлүгү, идеялык көркөмдүк негизи (мисалы кыргыз жазуучусунун 18-кылымдагы орус калемгери Н.М. Карамзиндин сентименталдуу жазылган «Байкуш Лизасынан» түздөн-түз таасирленгендиги), «Көл боюнда» чыгармасында турмуштук материалдардын автордун идеясы менен канчалык тутумдашканы, алардын чыгарманын көркөмдүк эстетикалык салмагын арттырууга канчалык кол кабыш кылгандыгы жөнүндөгү пикирлери көп жагынан ишенимдүү. К. Баялиновдун сүрөткерлик шыгынын калыптанышына чечкиндүү таасир тийгизген элдик оозеки чыгармачылыктын салттары, тектеш жана орус тилдүү адабияттын көмөгү жөнүндөгү маселелер да унутта калбайт. Эмгек концептуалдуу ойлордун системасынан турбайт, тек гана автордун тигил же бул фактылык материалдарды мазмундук белгилери, багыты б. а. идеялык тематикалык, образдык өзгөчөлүктөрү жөнүндөгү адабиятчылык байкоолорунан, түшүндүрмөлөрүнөн түзүлгөн.

Автордун эмгегинин илимий-тарыхый жанрындагы баасына көлөкө түшүрүп турган көрүнүштөр да жок эмес, бар. Айрыкча ал тарыхый адабияттык талдоого, мүнөздөмөгө жана аныктамаларга муктаж болуп турган маселелерден айланып өтөт. Маселен К. Баялиновдун алгачкы поэзия багытындагы кадамдары, адабий жомоктору дээрлик каралбай калган. Бул материалдар ошол учурдагы тарыхый социалдык, маданий кырдаалдардын тутумунда, адабий процесстин кыймылына байланыштуу, башка калемгерлердин адабий туундулары менен туташ каралганында анда эмгектин мазмуну кыйла чыйрала түшмөк, ал учурдагы адабий турмуштун ички кыймылы жандуу элестетилмек, тарыхый адабий процесстин реалдуу картинасы илимий жана тарыхый кесилиштери менен ишенимдүү тартылмак.

Айрым өксүктөрүнө карабастан К. Баялиновдун чыгармачылыгы боюнча жазылган М. Түлөгабыловдун бул эмгеги улут адабиятынын тарыхын түзүү, аны иретке келтирүү абыгерчилигине белгилүү даражада кол кабыш этти, ал ошол учурдагы илимий жана сынчыл ойпикирлерибиздин кыртышында жашап турган оош-кыйыштуу сапат белги-

лерди да өз ичине камтып турганы менен да маанилүү. Балким М. Түлөгабылов дал ушул китеби менен айтылуу прозачынын көркөм өнөрканасындагы изденүүлөрдү, анын натыйжалары менен табылгаларын иликтөөнү кокустан кан буугандай токтотуп койбой, анын 60-жылдардан кийинки адабий изденүүлөрүн түгөл камтып, жаңы материалдар менен толуктап, проблематикасын илимий жана тарыхый жагынан кеңитип, адабиятчылык тараза ташына коюп жүрүп олтурганында, мүмкүн адабият тарыхы дагы бир бараандуу жана маанилүү эмгек менен байымак. Бирок тилекке каршы М. Түлөгабыловдо андай чыгармачылык тагдыр болгону жок. Ал адабият тарыхында адистердин илимий ышкысын бир топтон бери козгоп кележаткан кол тие элек тармакка б. а. балдар адабиятынын тарыхын иликтөө кумарына азгырылып, ага биротоло баш оту менен ооп кетти.

Балдар адабиятынын тарыхы менен проблемаларына М.Түлөгабылов 60-жылдардын башынан арта кызыга баштаганын, бул тема менен өмүрүнүн аягына дейре алпурушкан колдо болгон материалдар айкын тастыктап турат. Ал бул теманы К. Баялиновдун чыгармачылык жолун изилдөө менен параллель иштеп жүрүп олтурган. Анын «Акын жана балдар адабияты» (Мугалимдер газетасы, 1960, 3-июнь) аттуу макаласы балдар адабиятынын маселелери боюнча жазган алгачкы эмгеги болуп саналат. Мындан соң «Балдар адабияты баюуда» (ЛЖ, 1963, 26-окт.) деген макалаларын, ал эми 1963-жылы «Кыргыз балдар адабияты» аттуу чакан китепчени жарыялады. Андан кийин жыйырма жылга чукул ал бул темага кайрылбады да кайра 80-жылдардын ичинде «Кыргыз балдар фольклору, алардын жанрдык түрлөрүн окутууга кеңеш» (Эл агартуу, 1983, №1), «Элдик оозеки чыгармачылыктагы балдарга арналган ырлар жана алардын түрлөрү» (Эл агартуу, 1984, № 12) аттуу методикалык мүнөзүндөгү макалаларын жазып 1991-жылы «Кыргыз балдар адабиятынын тарыхы» деген педагогикалык институттардын студенттери үчүн окуу китебин жаратты.

Балдар адабиятынын спецификасынын маселелери жөнүндө улуттук адабий чөйрөдө 30-жылдардын экинчи жарымынан тарта сөз боло баштаган. Кийинчерээк өкмөттүн жана коомчулуктун демилгелери менен өткөрүлгөн республикалык

кеңешмелер маалында ага чочугандай дароо көңүл бурулуп, басма сөздө анын айрым жагдайлары тууралуу сөз болгон болуп бирок бул адабияттын идеялык, теориялык тарыхый жана практикалык маселелери атайы изилдөөнүн предметине айланбай келген. 70-жылдардын аягында гана улуттук кадрларыбыздын ичинен балдар адабияты боюнча адистешкен (В. Я. Вакуленко, К. Абакиров, М. Сулайманов) кадрлар чыга баштаган эле. Коомчулуктун көңүлүн адабият таануунун дагы бир олуттуу маселесине буруу, ал боюнча өз алдынча изилдөөлөрдү жүргүзүү демилгечилеринин бири М.Түлөгабылов болгондугун акыйкаттык үчүн айта кетүү абзел.

Эгерде ал «Акын жана балдар адабияты» аттуу макаласында эл акындарынын бири Тоголок Молдонун чыгармачылыгындагы бул проблеманын кандайча орун алганы, фольклордук жанрлар балдар үчүн кандайча иштелгени, анын акындык дүйнөсүндөгү бул салаанын маанисин ачып көрсөтүү аракеттерин көрсө эми «Балдар адабияты баюуда» макаласында улуттук адабияттардын бири-бирине тийгизген таасири көркөм эстетикалык байланыштар жөнүндө, орус кыргыз балдар адабиятындагы конкреттүү мисалдардын негизинде сөз болот. Бирок автордун балдар адабиятына болгон изилдөөчүлүк кумарынын жыйынтыгы анын өмүрүнүн акыркы жылдарында жараткан «Кыргыз балдар адабиятынын тарыхы» (1991) деген аталыштагы окуу китеби болду десек жарашат. Анткени «Кичинелерге арналган чоң адабият» (С. Маршак) жөнүндө улуттук адабият таанууда мындай мүнөздөгү окуу китеби жалгыз автор тарабынан жогорку окуу жайлардын окуу программасына ылайык жазылып, жарыялана элек эле.

Кандай гана окуу китеби болбосун андан ырааттуу системалуулугу тарыхый хронология жана анын чарбасын аркалап келе жаткан таланттуу алдыңкы өкүлдөрүнүн чыгармачылык өнөрканасы теориялык жана тарыхый жагынан ойдогудай мүнөздөмө алынышы талап кылынат эмеспи. Мына ушундай эреже жана жобо М. Түлөгабыловдун аталган эмгегинде толугу менен сакталат. Балдар адабиятынын табияты, өзгөчөлүктөрү, фольклордо анын үлгүлөрүнүн орун алышы, жанрдык классификациясы, байыркы жана орто кылымдагы эстетиктерде анын жашоосу, акын-

дар поэзиясынын өкүлдөрү тарабынан өнүктүрүлүшү конкреттүү фактылардын негизинде баяндалып берилген. Окуу китебинин көлөмдүү бөлүмү профессионал адабияттын тарыхындагы балдар адабиятына бөлүштүрүлгөн. 20-30-жылдар өзүнчө, согуш мезгилиндеги, андан кийинки балдар адабиятынын этаптары өзүнчө, ал эми азыркы адабият б. а. 60-жылдардан берки өнүгүш этап катарында каралган. Бул этаптарга автор обзордук мүнөздөмөлөр берет, поэзия, проза, драматургия, атүгүл сындын абалы, өнүгүү тенденциялары белгиленет. Акындар поэзиясынан Тоголок Молдо, А. Үсөнбаев, ал эми совет доорундагы жазма адабияттын өкүлдөрүнүн ичинен К.Эсенкожоев, Р. Шүкүрбеков, Ч. Айтматов, Ш. Бейшаналиев, Т.Кожомбердиевдердин чыгармачылыктары өзүнчө портреттик бөлүмдөр катарында иштелген. Арийне, окуу китебинин өзүнүн алдына койгон максаты, милдети жана көтөргөн жоопкерчилиги спецификалык мүнөздө боло тургандыгы талашсыз. Бирок ошондой болгону менен окуу китеби адабий, сынчыл-эстетикалык илимий ойдун соңку натыйжаларына түздөнтүз таянышы, андагы изги көрүнүштөрдү, концепцияларды өз боюна сиңириши абзел эле. Тилекке каршы М. Түлөгабыловдун бул эмгегинде дал ошол талаптар толугу менен эске алынбай калганы өкүнүч сезимин жараткан. Китеп 1991-жылы республикалык «Мектеп» басмасынан жарык көрүп олтурат. Бул мезгилде коомдук гуманитардык ишмердин бардыгы, сын жана адабият таануу улуттук сөз өнөрүнө, анын басып өткөн жолуна, тарыхый-адабияттык процесске, акын жазуучулардын тажрыйбаларына жаңыча кароого өтүп калган эле го. Коомдук аң-сезимдин формаларын, адам ишмердүүлүгүн тажрыйбаларын, маданий-эстетикалык кубулуштарды темирдей кыскан мурдагы эрежелерден, чен өлчөмдөрдөн бошонуп калган чакта М.Түлөгабыловдун эмгегинде айрым көндүм көрүнүштөрүнүн дагы эле туруктуу орун алып жатышы ага анча аброй алып келмек эмес. Бирок канткен күндө да анын дал ошол турпатында деле педагогикалык практикалык мааниге ээ эмгек экендигин танууга акыбыз жок.

Кыргыз адабият таануусунда 70-жылдардан тарта жаңы предметтерди издөө, аларга илимий мамиле жа-

соонун ас-пектилеринин көптүгүнө умтулуу аракеттери активдешкен. Тарыхый адабияттык изилдөөлөрдүн типтери өздөрүнүн мүнөзүн, ички мазмунун өзгөртүүгө бет алган. Адабият тарыхы чогулткан фактыларды жанрдык жактан талдоо, анын өсүш кыймылына кызыгуу, жазуучулардын бул көркөм кыймылга кошкон салымын, ээлеген ордук, жалпы салмагын таразалап чыгуу мурдагыга салыштырмалуу кадыресе жанданды. Анын бир көрүнүшү катарында М. Түлөгабыловдун «Кыргыз адабиятындагы тарыхый жана өмүр баян романдары» (1978) аттуу изилдөө эмгегин күбөгө тартсак болот.

Адабият тарыхында тарыхый романдардын сюжеттик роман жана роман хроника өңдүү типтери жашап келген. Кыргыз адабиятында анын биринчи түрү гана пайда болуп, азыркы учурда калыптануунун үстүндө. Улуттук адабият айдыңындагы мындай романдардын фабуласы олкөнүн тарыхын жаратуу максатын көздөйт. Демек, мекендин тарыхы тигил же бул автор тарабынан кандайча иштелгени изилдөөчүнүн негизги пафосун түзүшү керек эле. Ал максат белгилүү даражада чыгарманын жанрдык табиятына, автордук идеяга да көз каранды. Айталы автор карап жаткан М. Элебаевдин «Узак жолун» таза түрүндөгү тарыхый чыгармага киргизүүгө болобу? Аны менен Т. Касымбековдун «Сынган кылычын» параллель жүргүзүү, ага карата өзүнчө бүткөн ой айтыш, тарыхый-көркөм аң-сезимдин орошон кыймылын чагылдырган фактылар катары сактоо авторду өзүнөн өзү эле полемикага чакырып турат.

АДАБИЯТТАР

¹ Түлөгабылов М. К. Баялинов //Сов. Кыргызстан. – 1958, – 9-сент.; Көркөм сөздүн устасы//Ленинчил жаш. – 1962. – 23-сент.; Элине эмгеги сиңген жазуучу//Ала-Тоо. – 1962. № 8. –6– 17-6.

² Тунгуч реалисттик чыгарма//Муг. жардам. – 1958. – № 11; К.Баялиновдун «Көл боюнда» чыгармасындагы көркөм-дүктүн кээ бир маселелери//Кабарлар, КРУИА 4-чыгышы. – Фрунзе. – 1960.

УКАЕВ КЫМБАТБЕК (1932–1989)

К. Укаевдин сынчылык өнөрү, ошол өнөргө жасаган мамилеси, адабият алдында, окурман алдында, эң башкысы – өзүнүн абийир-ыйманынын алдында өзүн жубардай таза кармап, эч кандай артыкча атак-сый күтпөй Мекенге ак кызмат өтөп жүргөн жоокер сыяктуу колунан келишинче чын дилден эмгек этип жараткан калыс китептери жөнүндө кеп салып, элге жеткириш биз үчүн адамдык, адабиятчылык парз.

Элүүнчү жылдар жалпы эле кыргыз адабиятында чоң жаңылыктардын башталган мезгили. Поэзияда А. Токомбаевдин «Өз көзүм менен», «Майлыбай», «Менин метрика» сыяктуу айтылуу поэмалары, «Ленин китепканасынын окуучуларына» цикл-классикалык ырлары, Мидин Алыбаев менен Райкан Шүкүрбековдун ачылыштары баш болгон С. Эралиевдин «Ак Мөөрү», прозада Т.Сыдыкбековдун «Тоо арасында» романы (У. Абдукаимовдун «Майданы» да ушул учурда жазылып жаткан), драматургияда Т. Абдумомуновдун «Ашырбайы» жарыкка келген. Акырында, Ч. Айтматов «Бетмебет», «Жамийла» повесттерин берип, жазуучунун дүйнөлүк жүрүшү башталганы турган мезгил, бул жылдар. Көркөм сыныбыздын өсүпөнүгүш тарыхындагы жаңы доору да дал мына ушул учурга туш келет. Кыргыз сынына ошол адабий ачылыштарды өзү менен тең катар туруп окугудай сабат берип, жаңы баскычка алып чыгууда өз маалы үчүн Ш. Үмөталиев, А. Салиев, К. Асаналиевдер кандай орчун иш жасап, кандай маанилүү роль ойносо, К. Укаев да ошолордун эч кимисинен кем калбаган эмгек этип, ошолордой эле милдет өтөгөн. Адабиятыбыздын бул калыс жанры өзүнүн методологиялык

негиздерин бекемдеп, эстетикалык көркөм талдоо методун жаңылоодо, стилдик жактан түрдөнүп байып, көрөгөчтүк ийкемин арттырууда аты аталган үч сынчыга канчалык даражада милдеткер болсо, ошончолук эле даражада К. Укаевге да милдеткер экен.

Бул иш жылдар жылып, убагында сын атын жамынып чыгып, сын атынан өтүп адабият айылында сороктоп чаап жүргөн жалган ысымдар, кокус көрүнүштөр менен жеңил желпи өмүр сүргөн майда барат фактылар мезгил шыпырындысы менен кетип, өңчөй нукуралар, өз тагдыры, өз орду бар таза эмгектер иргелип калганда алыстан караган көзгө, бүгүнкү бизге, ого бетер даана көрүнүп жатпайбы. Анда бул кишинин ошол өмүр өрнөгү менен сынчылык сабактарынан кийинкилерге «даана көрүнүп жаткан» өзгөчөлүктөрдү өз аты жөнү менен атап, аларга учкай токтолуп өтөйүн.

К. Укаев адабий аренага келген мезгил, элүүнчү жылдардын биринчи жарымы, калпыс методологиялык установакаларга негизделип, бир жактуу чолок метод менен жабдылган ур токмоктуу саясый айыпчыл вульгардык социологиялык сындын (мунун кыргыз адабиятында атанган сүрөөнчүл өкүлдөрү П. Балтин, Г. Нуров, Ж. Самагановдор болгон) куюшканы кыйшайып, чыныгы марксчыл сын кайра жаңыра баштаган учур эле. Мындайча айтканда, жалпы союздук сынчыл ойлордун климаты өзгөрүп, ичтен тазарып жаткан. Мына ошол ичтен тазарып, агарып ачылып келаткан климаттын жагымдуу илебин учурунда сезип (буга жалгыз талант жетпейт, ал үчүн сергек көкүрөк, ийкемдүү акыл, кенен адабий түшүнүк керек), ошол багытты туура ориентир тутуп жол алып чыккан сынчылар жаңычыл болуу бактысына туш келди. Ушундай шарттар менен жаңы агымдын шары адабий майданга алып келген жаңычыл калемгерлер Ш. Үмөталиев, А. Салиев, К. Асаналиевдер турган алдыңкы сапта К. Укаев да бар болчу.

Ушинтип, тазарган кыртышка таманын коюп, сындын ичкертен аруулана баштаган атмосферасынын шаңын жарык тутуп, ар кандай адабий оорулардан калас келген жаш автордун алгачкы макалалары калемгерде ыймандай сырын жашырбай кылтың-култуң жок айткан чын-

чылдык, табиятынан көркөм сөзгө болгон жандуу туюм сезим, шаблонсуз өзүнчө ойлоп, өзүнчө көрө билген жөндөмдүн бар экендиги менен адабий журтчулуктун көңүлүн буруптур. Байкаштырып көрсөк, анын «К. Акаевдин кыйкырык фразаларына каршы», «Балдар үчүн пайдасы аз чыгарма», «Адабиятыбызды жаңы табылгалар менен байыталы», «Тар капчыгай» наамдуу макалалары жөн эле жазыш үчүн жазылбаптыр. Алар негизги багытты, көздөгөн түпкү максаты боюнча, бир жагынан вульгардык социологиялык сынга полемика катарында (өзгөчө ички полемика абдан күчтүү), экинчи жагынан, адабияттагы ак менен караны чыныгы өз аты менен айтып чыгыш ниегинде жазылган экен. Мына ушул себептүү чыгармадан чыгарма издебей, саясий айып издеген вульгардык-социологиячыл сындан көңүлү үч көчкөн журттай калып, жалганды жалган деп, чынды чын деп өз аты менен угушка зарыгып жаткан окурмандардын көңүлүнө чынчыл макалалар майдай жагып, көздөрүн чайыттай ачып турган.

К. Укаев ошол учурда башкалардан канчалык алдыга кеткенин, канчалык көрөгөч экендигин, анын 1954-жылы жарыяланган («Советтик Кыргызстан» журналы № 6), жетинчи макаласы – «Алыкул Осмоновдун тандамалуу чыгармаларынан» бир ачык мисал келтирүү менен эле далилдеп койсок болот. Сынчы ошондо Алыкул Осмонов тууралуу минтип жазган:

«...Поэзияда бардык акындар үчүн чаап койгон «кеп жыгач» (калып) жок. Ошондой эле алар үчүн жалпы бир окуу түзүүгө болбойт. Андыктан, адабият дүйнөсүнүн арнасына келген ар бир чыныгы акын өз-өзү үчүн өзүнчө «окуу китебин түзөт» жана түзө алат... Маркум Алыкул Осмонов да өз «окуу китеби», өзүнчө бай устаканасы бар оригиналдуу, өз алдынча акын эле. Алыкул баарыдан мурда ойдун акыны, анын жай темпераментте жазылган кыйкырыксыз, конкреттүү кичине сөздөрүндө коомдук чоң идеялар берилген. Ал эч убакта жөн эле «кыялданып олтура калып» жазган эмес. Дайыма ар кандай ырларынын негизинде кандайдыр бир турмуштук факт же окуялары киргизилген болот. Ошондуктан анын ырлары турмуштун өзүндөй туюлуп, «эки буту менен басып жүрүшөт». ...Кыс-

касы, Алыкул Осмонов өз алдынча оригиналдуулукка өсүп жеткен, акын катары терең калыптанып бүткө» акын эле. Өзүнүн индивидуалдуулугу менен ал кайталанбас акын болуп калды. Ал алыска сүзүүчү корабль эле. Өзүнүн кыска өмүрүндө үч улуу океанды сүзүп чыкты (Пушкиндин «Евгений Онегинин», Шекспирдин «Отеллосун», «Он экинчи түнүн», Шотанын «Жолборс терисин кийген баатырын» которду).

Кыргыз поэзиясынын өнүгүшүндөгү көп проблемалык маселелер менен чиеленишкен Алыкул Осмоновдун жаркыраган мурасына өтө эле этияттык менен мамиле кылуу керек. Анын чыгармалары илимий изилдөөнү, атайын Алыкуловеддерди талап кылат».

Окурмандардын көңүлүн көбүнчө алды сызылган сүйлөмдөргө бургум келет. Булар «периште оозго сала берди» болуп, же бир сыйкыр күчтүн аяны менен кокусунан чыгып кеткен сөздөр эмес. Сынчынын реалдуу адабий түшүнүгү, билим деңгээли, көзү жетип көрүп турган чындыгы. Сынчы катардагы адабий ышкыбоздор менен көптөгөн акын жазуучулардын алдында туруш керек, өнүгүштүн эң башкы чектерин көрүп ошол деңгээлде сөз айтыш керек дегендин бир талашсыз мисалы ушул.

Болбосо Алыкул Осмоновдун «өз окуу китеби, өзүнчө устаканасы бар оригиналдуу өз алдынча акын, алыска сүзүүчү корабль экендиги», ал эч убакта жөн эле «кыялданып отура калып жазбаганын» (чыгармаларында өзүнчө бир ойлордун системасы жаткандыгын канкуулап турбайбы), «өз алдынча оригиналдуулукка өсүп жеткен, акын катары терең калыптанып бүткөн акын экендигин», «анын кыргыз поэзиясынын өнүгүшүндөгү көп маселелер менен чиеленишкен жаркыраган мурасына өтө эле этият мамиле кылуу керек экендигин», акырында келип «чыгармалары илимий изилдөөнү, атайын Алыкуловеддерди талап кылаарын» К. Укаевге чейинки адабиятчылар менен акын жазуучулардын кимиси ушунчалык кылдат туюп-сезип, кимиси алдын ала ошолорго адабий журтчулуктун көңүлүн туура бура алды эле?

Катардагы окурман ышкыбоздорду мындай коёлу, А.Осмоновдун поэзиясы тууралуу, дуулдатып сөз кылып,

жаңычыл акын деп (айрым жактарын туура да байкашып К. Кулиев, Ш. Үмөталиев) өзүнчө макалаларда же башка бир маселелерге байланыштуу жазып чыгышкан авторлор К. Кулиев, Я. Шиваза, Т. Үмөталиев, Ш. Үмөталиев, А. Салиев, К.Асаналиевдердин бири да К. Укаевчилик терең жана перспективалуу пикир айта алган эмес экен. К. Укаевдин ошондогу бир көрөгөчтүгү мында турат: сынчынын Алыкул Осмонов жайында алдын ала айткан «анын чыгармалары илимий изилдөөнү, атайын Алыкуловеддерди талап кылат» деген ойлорун тез эле турмуш ырастап чыкты. Элүүнчү жылдын ортосуна жакын бирди жарым адабиятчыларда башталган акынга болгон кызыгуу элүүнчү жылдардын экинчи жарымынан тартып массалык көрүнүшкө айланды. Гегель көп колдончу образдуу туюнтманы перефразалап айтканда, Алыкуловеддер жамгырдан кийинки жайнаган козу карындардай эле дүркүрөп чыга келишти. Акындын көркөм мурасы жөнүндө Ш. Үмөталиев, Р. Кыдырбаева, З. Мамытбеков, К. Артыкбаев, А. Садыков, К.Кырбашевдер атайын илимий изилдөөлөр жазышты, китептер чыгарышты. К. Бобулов, С. Жигитов (К. Укаевдин өзү да) проблемалуу макалалар беришти. Кыскасы, кыргыздын аттуу баштуу адабиятчы, сынчыларынын Алыкуловед болбогону жок. Ага бүгүн да кайрылып жатабыз. Ар бир муун аны өзүнчө окуп, өзүнчө ача берет, А. Осмонов ошондой акын.

Башкасын айтпаганда да «анын чыгармалары илимий изилдөөнү, атайы Алыкуловеддерди талап кылат» деген сөзү үчүн эле К. Укаевди көрөгөч сынчы атап, А. Осмоновдун мурасы менен көркөм сыныбыздын тарыхына кайрылганда анын ысымын канча ирет мисал, далилге тартып жүрмөкбүз. Адабият тарыхына кирет деген ошол болот.

Автордо ушундай шык жөндөм, өзүнчө сөз айтууга ийкем бар экендиги маал маал жарк этип чыга калып жатканы менен, 1956-жылга чейин жазган макалалары негизинен жаш сынчынын калыптануу абалында болгонуна ошол жолдо таштаган кадамдарынын татаал мүнөзүн көрсөтөт. Чын-чынына келгенде К. Укаев деле адабиятка жаңыдан кире баштаган ар бир талапкер сөзсүз тайып, мүдүрүлүп, сүрүлүп отуруп кыйып өтүүчү чыгармалык өнөрдүн улуу

кечмелигинен таманын сууга тийгизбей аттап өтүп кете албайт эле. Бул багытта башкалар эмнелерди жасап, эмнелерди башынан өткөргөн болсо, ага да ошондой иш-аракеттерди жасоого тура келди. Сын мектебинен. талбай окуп, тууроо, таасирленүү, үйрөнүү деген «класстарды» улам бирин бүтүрүп экинчисине көчүп жатты. Өзүнчө изденип тажрыйба жыйнады.

Арийне, К. Укаевдин сынчы катары канат кагып сабалап чыгышында көп эле факторлор жардамга келген болуш керек. Бирок ошолордон үчөө негизги роль ойногону ачыктан ачык эле туюлуп турат. Үмүттүү калемгер ошол үч булактан жан азык алып, аттанып чыккан. Алар: кыргыз сынчыларынын оң тажрыйбасы; орус классикалык сынынын сабактары, айрыкча Белинскийдин эмгектери; казак адабий сыны, Мухтар Ауэзовдун өрнөктүү салттары. Дегинкиси К. Укаевдин чыгармачылык жетилишинде боордош казак адабияты кыргыз адабиятынан эч бир кем милдет өтөгөн эмес. Сынчы ал адабиятты ушул күнгө чейин омоктуу таяныч тутуп, ошондон шыгына кошумча түрткү алып келе жатат. Андан тийген таалим-таасирдин жарыгы ар тараптуу автордун жазуу, ойлоо манерасынын тартып сүйлөм куруу ыкмалары менен сөздүк лексикасына чейин жетип, терең издерин түшүргөн.

Ушул калыптануу жылдарында жазган макалаларынан үйрөнчүк сынчынын жекече көз караштары, чекене табылгалары менен кошо кээде сабак алган устаттарын туурап, же аларга ашкере таасирленип калган учурлары да баамга урунат. Ошол чеберлердин ыкмалаларынын айрым кайруулары, интонациясы, ой учкундары өз «үйрүн» издеп андан-мындан үн берип, ойт салып сыртка чыга түшүп, кайра тартып турганын көрөбүз. Сынчы өзүнүн «Кусейин Эсенкожоев балдар жазуучусу» деген бир макалаласында жаш калемгер «Саякатчы бала» аттуу фантастикалык аңгемесин жаратканда немец жазуучусу Э. Распе берген «Моюнхаузендин шумдуктарынын» таасиринде болгонун, андан ошол чыгарманын айрым мотивдерин башкачараак формада вариациялап кыргыз адабиятынын кыртышына алып келип жатканы автордун оюна анчалык алынбай турганын бизге жакшылап калыс да, сабаттуу да

айтып берди беле. Дал мына ушунун сыңарындай К. Ука-
ведин өзү да кээде көптөн бери көңүлү ийип, мээрими тө-
шөлүп окуп жүргөн устаттарын аңдабай ээрчип, кайталап
салган учурларын байкабай калат. Ал турсун өзү жазган-
дай, «терең сүйүп, сөздөрүнө жедеп бышы кулак болуп»
бүткөндүктөн, таалимчилеринин көкүрөккө орноп, көңү-
лүнө жатталган айрым бир учкул ойлору менен образдуу
туюнтмалары, сүйлөмдөрү өзүнүн сөзү болуп стихиялуу
түрдө оозунан чыгын минтип кагаз бетине куюлуп жаткан-
нын элестетпейт, шек шыбаа албайт.:

В. Г. Белинский: «... Батюшковдун музасы өмүр бою
бөтөн жерде каңгып жүрдү. Орус элинен ал бир да гүл
үзүп албады (Белинский, Кыргызмамбас, 1948. – 19-бет).

К. Укаев: «... кээде ошентип, Алыкулдун музасы коом-
дон тышкары, бөлөк-бөтөн ээн жайларда каңгып жүрдү.
Ал жогорку өңдүү чыгармалырында коомдук турмуштан
бир дагы гүлдү үзүп албады» («Советтик Кыргызстан»,
1954. – № 6. – 80-бет).

Мухтар Ауэзов Жамбыл тууралуу. «Ал «а» десе «ме»
дейтин шапшаң айткыш», «суырып салма» акын бол-
гон, жаратылысын зерттеп, бойлап угыну керек. Калык,
бул алуандас акындарга «суырып салма» акын деп атак
берген. Кынаптан кылыш суыргандай жалт эткиш, отты
өткүр өнерди айтканы» («Ар жылдардагы ойлор», Алма-
Ата. – 1959. – 36-бет.)

К. Укаев Алымкул Үсөнбаев жөнүндө: «... Ал «э» десе
«ме» дей турган чапчаң айткыч «төкмө» ырчылардын ка-
тарына кирет. Бекеринен аны эл «Алымкул төкмө» деп
аташкан эмес. Кынынан кылыч сууругандай жалт эткич
курч өткүр сөздөрү дайыма анын көңүлүнөн экспромттой
эркин чыккан ыр саптарын курат» («Советтик Кыргы-
стан» журналы, 1954. – 72-бет).

Же болбосо, В. Г. Белинский «... бул Волга дайрасы
Каспий деңизине куйгандай эле чындык» деп афоризм-
детип айтса, К. Укаев: «былк этсең кырсыкка жолугарың
«ЖетиӨгүз суусу Ысык-Көлгө келип куйарындай чындык
болчу» деп окшоштуруп жазууга кызыгат, эффект издейт.

Мындай болуу таптакыр адаттан сырт, бирди жарым
кездешчү кокустук эмес, а толук закон ченемдүү көрүнүш.

Жалгыз гана сында эмес, искусствонун бардык түрлөрүндө, чыгармачылыгын жаңыдан баштаган ар бир калемгердин тажрыйбасынан табыла берет. Мунун өзү үйрөнчүк Пушкиндин ырларында байрондун «беш салаасынын» издери калып, же тескерисинче жаш Лермонтовдо Пушкиндин поэтикалык мөөр тамгалары басылып тургандай эле кеп. Буга мисалды алыстан издебей өзүбүздүн эле адабияттан тапсак да болот. Таланттуу акындар С. Эралиев менен Э. Узакбаевдин тунгуч ыр жыйнактарын алып көрөлүчү. Аларда Алыкул Осмонов кандай сулп-сулп бойдон кайталанат, поэтикалык ойлору, тематикасы вариацияланат. Акындын көркөм ыкмалары, образдык курулмалары, өзүнө таандык көп колдончу төл сөздөрү өзгөртүүсүз эле көчүрүлүп келген учурлар арбын кездешет. Алгачкы чыгармачылык тажрыйбаны мындай коёлу. Арадан он жыл өтүп, С. Эралиев өзүнчө акын катары терең калыптанган курагын көрсөткөн кадимки «Ак Мөөрдүн» өзүнөн да Алыкулдун менчик табылгалары «Соң-Көлдүн кундузундай жылт жулт этип... буластай калып жатканын» сынчы өзү «Ак Мөөрдүн арманы» аттуу макаласында бабына келтире баяндап бербеди беле.

Кеп тигил же бул автордун устаттарды туурап, кайталап башташында, же алардын күчтүү таасиринде болгонунда же болбогонунда эмес, кеп калемгердин андан нары карай жол алышында ошол таалимчилердин адабий айлампасынан чыгып кете алдыбы, жокпу, өзүн таптыбы же өмүрлүккө шакирт бойдон кала бердиби, мына ушунда. Эми К. Укаев үйрөнчүк курактын мектебинен таасиринен толук бошоп, өзүнчө узай алдыбы, кийинки сынчылык тагдыры кандайча болду? Ушуга келели.

Элүүнчү жылдардын аягы К. Укаевдин чыгармачылык баралына жеткен учуру болду. Алты-жети жылда ашырган сынчылык тажрыйбасы берген, тынымсыз изденип жыйган билиминен келген, түйшүкчүл эмгенинен өнгөн адабий олжосун ушул ченге келгенде эки макалада бир төгүп сыртка чыгарыш, өзү да бир курушу жазылганча чуркап чаңкайып ачылып алды. Кыргыз адабий сынчынын тарыхында калган «Эң кичинекейлердин жанры» менен «Махабат дастаны» же «Ак Мөөрдүн арманы» аттуу

белгилүү макалаларын жазды. Ал макалалар жалгыз гана К. Укаевдин жекече чыгармачылыгында ийгиликтер болбостон, жалпы эле ошол учурда кыргыз сынынын айтып жүргүдөй жакшы табылгаларынан эле.

Азыр мен алардын ошондогу таалим таасири тууралуу эмес (өзүнөн өзү белгилүү чыгар), бүгүнкү күнкү мааниси, табынан тала элек күчү тууралуу айткым келип жатат. «Эң кичинекейлердин жанры» менен «Махабат дастаны» же «Ак Мөөрдүн арманынын» колубузга тийгенине чейрек кылымга аяк басты. Андан бери жалпысынан алганда көркөм сынчыл ойлорубуз менен адабият таануу илимибиз көп жагынан алга кетти. Райкан Шүкүрбековдун «Эки бөжөгү» менен С.Эралиевдин «Ак Мөөрү» жөнүндө, өзгөчө кийинкиси тууралуу, башкалар көп эле кеп сөз кургандай болуп жүрүшөт. Дегинкиси аттуубуз да, жөөбүз да бир-бирден айтып өттүк окшойт. Келечекте дагы нечен-нечен сөзгө алынаары бышык. Андан калса ал макалалардын өксүк жактарын да жакшы эле көрүп турабыз. Бирок алиге чейин ал чыгармалар тууралуу ошолордун деңгээлинен ашыра жазылган макалалар жарала элек. Эгерде «Эки бөжөк» менен «Ак Мөөрдүн арманы» жайында сөз болуп калса, эң биринчи кезекте ошол эки макаланы атайбыз. Алар кыргыз окурмандардына ошол эки чыгараманын өздөрүндөй эле белгилүү.

Мунун өзү, мисалы, Райкан Шүкүрбеков «Эки бөжөгү» менен эң кичинекейлердин жанрына, С. Эралиев «Ак Мөөрү» аркылуу поэма жанрына өзүнчө бир бийик чек, жаңыча чен-өлчөм коюшуп койгондой, К. Укаев да аталган макалалары менен ал чыгармалар тууралуу жазылчу сын эмгектерге көп жылдык чек коюп салганын айтып турбайбы. Акыйкатта эле калемгердин бул эмгектери нагыз сезимталдык, кумарлануу менен өзүнчө чебер жазылган. Ал эми кумарлануу (страсть) ар кандай чыгармага жан киргизүү, анын ички отун тамызуу дегенди билдирет. Окурмандын жүрөгүнө жагымдуу жылуулук берип, дилин жибиткен мына ошол ички оттун «көрүнбөй жанып турган жалыны» (Алыкул) эмеспи. Эмесе К. Укаев да табиятынан кумарлануу жөндөмү бар сынчылардан. Ал чындап ышкысы тутанган көркөм дүйнөгө элжиреп, кумарланып

отуруп, майдалап жердин жети катына өткөн жандай чыгарманын тулкусуна «ала жерин» калтырбай муун-жүүнүнө чейин аралап кирип, ар бир деталдан бери божурап айтып бергенге куштар. Анын жазгандары бизге керек. мен К. Укаевди бүткүл болмушу менен лирик сынчы деп атаар элем.

«Эң кичинекейлердин жанры» менен «Ак Мөөрдүн арманы» чыгармага эстетикалык көркөм талдоо жүргүзүүнүн мыкты үлгүлөрүнөн болгон, алардын «картайбай» күчүн сактап келатышынын бир сыры да ушунда го, кыязы сынчынын бул эки макаласы атайын макала жазып изилдөөнү талап кылат... Ошондуктан мен «Эң кичинекейлердин жанры» менен «Ак Мөөрдүн арманынын» ички «жан дүйнөсүн» ачпай, жалпы маанисин айтуу менен гана чектелип жатам.

К. Укаевдин чыныгы пейилин төшөп, болгон чыгармачылык мүмкүнчүлүгүн жумшап, жети өлчөп, бир кесип олтуруп сарамжалдуулук менен чыйрак жазган макалалары кыйла бар. Ошолордун ичинен «Оту өчпөгөн лирика», «Сөз бороону», «Изденүү менменсинүү эмес», «Сынчылык талант сейрек талант», «Бала жыттуу ырлар», «Учкул сөздүн кырааны» аттуу эмгектерине өзгөчө басым коюп, атайылап бөлүп айтып кетээр элем. Булардан калам ээсинин алтымышынчы, жетимишинчи жылдар аралыгында жекече изденүү багытын, кыргыз сынына кошкон чеке-не үлүшүн, өйдөлөгөн учурлары менен өксүк калтырып келаткан жактарын сүрөттөн карагандай таамай элестете алабыз.

Өйдөлөгөн жагы автордун кулачы кыйла кеңип, масштабы арта түшкөнү, бир жазуучунун жекече тажрыйбасын, жеке чыгармаларды бөлөк-бөлөк баалап талдоодон адабий процесстеги айрым бир типтеш көрүнүштөрдү туташынан аңдаштырып жалпылоого алган макалаларды жазууга өткөнү. «Изденүү – менменсинүү эмес», «Сынчылык талант сейрек талант» мына ошол жаңыча жасалган аракеттин жакшы натыйжасы катары бааланууга тийиш. Булардын жалпы пафосун ар кимибиз бөлүшө алабыз. К. Укаев кыргыз поэзиясына кирип жаткан ак ыр менен верлибрдин жаңы кыртышта өмүр сүрүүгө жөндөмдүү, жөндөм-

сүз экендигин, үйрөнбөгөн жаңы климат шарттары аларга жакпай бирине «ысык өтүп», экинчисинин «суугу ашыш» кетип, ар кыл оорудан өйдөлөй албай, азырынча «жергиликтүү» ырлардай соо саламат кызмат өтөөгө жарабай жатканын негизинен туура көрсөтө алган. Окурмандын көзүн кээ бир кокуй күн графоман жазмакерлердин жасалма пардасын сыйрып, өзүнүн табигый кебете кешпири ачып чыккан.

Өксүк жагы сынчы кээде жазуучунун адабиятка алып келген жаңылыгын, индивидуалдуу өзгөчөлүктөрүн конкрет жана ишенимдүү ачалбай абстрактуу чоң чоң, гүлдүү-гүлдүү кооз сөздөрдү айтып тилге күчүн чыгарып, сөз кубалап калат. Ч.Айтматов жөнүндө жазган «Сөз кудурети» деген макаласы жеке мага ушундай таасир калтырат. Экинчи бир мисал, К.Жусуповдун «Жашоо кумарына» багышталган «Жаңы ыргак, жарашыктуу интонациясы» тууралу деле ушуну айтмакмын. Деги эле К. Укаевдин проза тууралу эмес, поэзия тууралу жазгандарынан мен ашыкчараак баар табам. Сынчы Мидин Алыбаев менен Айткулу Убукеевдин оозеки айтылып, эл арасында жашап жүргөн афоризмдери, нускалуу накылдары, образдуу туюнтмалары, сөз багып, сөз таптаган чыгаан саяпкерлиги, личносту, жеке адамдык сапаттары жайында чоң сүйүү, улуу урмат менен жазган. Бул портреттер боюнча кийинки муундар Мидин Алыбаев менен Айткулу Убукеев эмне деген кишилер болгонун, турмушта кантип жашап өткөнүн айкын элестете алышат. Ушул жагынан эки макаладан тең көрөр пайдабыз бир топ, бирок, бир олуттуу мүчүлүш эки макаланын тең баркын кыйла эле кемитип турат. Экөөнүн тең чыгармачылыгы жалпы айтылып, накта индивидуалдуу өзгөчөлүктөрү конкрет алынбай, терең жана ар тараптуу каралбай жак-шылап ичкертен ачылбай калган. Акын А.Кыдыровдун поэзиясына арналган «Бала жыттуу ырларынын» бир өксүк жери да ушул маселеге ыкташып келет.

Иштин мындай болуп жатышына кошумча себеп: үч калемгер тең кыргыз адабиятынын контекстинен ажыратылып каралат. Контекстке салынбагандан кийин ал «сөз кыраандарынын» жалпы процесстен алган орду, көркөм

кенчке кошкон кошумчасы, айырмалуу сапаттык белгилери даана көз алдыга тартылбай калары турган кеп. Сынчынын айтылуу «Ак Мөөрдүн арманы» макаласынын сылтыган жери да чыгарма өз мезгилинин адабий контекстинен тышкары каралгандыгында. Анда жалпылап жыйынтыктоочу күч бийигирээктен көрүнбөй жатканы да ушундан улам болсо керек деп ойлойм.

К. Укаевдин сынчылык өнөрүнөн ала турган жакшы сабактарыбыз арбын. Ошолордун эң башкысы чыгармачылыкка болгон таза мамилеси. Аны ички абийир сотундай кастарлайт. Бул – автордун туруктуу принциби. К. Укаевдин атайылап «жаңылып кетип» жакшы чыгарманы жаман деп, жаман чыгарманы жакшы деп айтып салганын биз билбейбиз. Ал сынды жүрөгүнүн буйругу боюнча гана жазат. Ким жөнүндө, эмне жөнүндө болсо да «буйдалбай» шилтей салчу «универсал» сынчылардан эмес. Өзү жазып, өзү гана жакшылап айтып бере ала турган аздектеген ойлору, чектеп алган темалары бар. Бул жагынан ал нагыз художникти да элестетип турат.

САДЫКОВ АБДЫКАДЫР (1933)

Белгилүү адабиятчы илимпоз филология илимдеринин доктору, профессор, КРУИАнын корреспондент мүчөсү, Мамлекеттик сыйлыктын лауреаты, илимге эмгек сиңирген ишмер Абдыкадыр Садыков 1933-жылы 25-октябрда Ат-Башы районунун Кара-Суу (азыркы аталышында Кошой коргон) айылында карапайым адамдын үй-бүлөсүндө туулган. 1956-жылы пединституттун кыргыз тили жана адабияты кафедрасына аспирантурага кирет. 1961-жылы Алма-Ата шаарында «Алыкул Осмоновдун поэзиясындагы традиция жана жанычылдык» деген темада кандидаттык диссертациясын ийгиликтүү коргоп, 1960-жылдан тарта Кыргыз Илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунда иштей баштайт. Адегенде кенже илимий кызматкер болуп, андан соң улук илимий кызматкер, сектор башчысы, директордун илимий иштер боюнча орун басары, институттун директору катарында эмгектенип, 28 жылдык өмүрүн кыргыз адабият таануу илиминин өнүгүшүнө арнаган.

А. Садыков 1972-жылы «Кыргыз совет адабиятындагы улуттук жана интернационалдык проблемасы» деген темада докторлук диссертациясын коргоп, ошондон тартып илимдин жаш кадрларын даярдоого активдүү катышат. Азыркы кезде ал өзүнүн илимий мектеби бар Республиканын таанымал окумуштууларынын бири. 1979-жылы ал Кыргыз илимдер академиясынын корреспондент-мүчөлүгүнө шайланган, Азыркы кезде 300 дөн ашык илимий эмгектин автору, анын ичинде кырк жетиси китеп (монография, окуу китептери, макала жыйнактары жана окуу куралдары) түрүндө жарык көргөн.

А. Садыковдун чыгармачылыгы аспирантурада окуп жүргөн мезгилде башталган. «Жыпар» повести жөнүндө» деген алгачкы макаласы «Советтик Кыргызстан» газетасында 1958-жылы жарык көрүп (24-январь), ошондон тарта ал сынчы катарында да көп сандаган макалаларын жарыялаган. Бүгүнкү күндө мезгилдүү басма сөздөрдө басылып чыккан андай газета журналдык макалалардын тизмеси өзүнчө библиографиялык китепчеде жарыяланган.

Төмөндө биз А. Садыковдун негизги эмгектеринен кыскача очерк мүнөзүндө обзор бермекчибиз.

А. Садыковдун алгачкы илимий эмгеги 1962-жылы «Илим» басмасынан жарык көргөн (1). Бул монография анын кандидаттык диссертациясы, б.а., илим жолундагы алгачкы чыйыры болуп эсептелет. Китеп кыргыздын таланттуу акыны Алыкул Осмоновдун поэзиялык чыгармаларын талдоого арналган. Мында, негизинен эки проблема камтылган. Биринчи главада акындын чыгармаларында элдик оозеки материалдардын, б.а., сюжеттердин кандайча пайдаланылгандыгы туурасында сөз жүрөт.

А. Осмонов элдик сюжеттерге кайрылган кезде аларга үстүртөн мамиле этип, жөнөкөй гана көчүрүп коюу менен чектелбестен, аны кайра иштеп чыгууга жетишкен, б.а. жаңычылдыгын көрсөткөн. Ушуга байланыштуу бир деталды эскере кетели. 1937-жылы А. Осмонов элдик сюжетке алгачкы ирээт кайрылып, «Толубай сынчы» аттуу поэмасын «Чолпонстан» аттуу жыйнагына киргизет. Кийинчерээк 1945-жылы ал бул темага экинчи ирээт кайрылат, анткени мурдагысына өзү ыраазы болгон эмес. Биринчи вариант акындын ошол мезгилдеги деңгээлине байланыштуу гана аткарылып, көркөмдүк жагынан көңүлүнө толбоптур. Мисалы, эки варианттан бирден куплет алып, салыштырып көрсөк, оюбуз ачыкка чыгат.

Эртеси Толубай сынчы өзү келди:

– «Таксыр хан, Толубай деген менмин» деди.

– «Эмесе Толубай сынчы сынчы болсоң,

Жылкымдан тулпар таап бергин» деди.

Тактыда хан жанында Толубай турду,
Миң миңдеп, нечен жүздөп мал чубурду.
(Биринчи вариант)

Эртеси Азиз падыша Толубай чалды,
Вазирден тез чакыртып жанына алды.
Астынан эсеп жеткис жылкы айдатып,
Ичинен «тулпар тап» деп кыйноо салды.

Куп дебей, жарайт дебей, же жок дебей,
Түнөрүп күзгү узун түн түнөргөндөй.
(Экинчи вариант)

Карап көрөлүк: Биринчи вариантта хан бийлик адамы сыяктуу эмес, карапайым эле бир кишиге окшоп калды. Ал эми Толубай болсо тескерисинче хандын алдында жүгүнүп, кызмат кылууга даяр турган көпөлөктөй жеңил адам сыяктуу көрүнөт. Экинчи вариантта болсо алардын ар бири өз ордуна коюлган. Хан каардуу, ал «Толубайды вазирден тез чакыртып жанына алып, ичинен тулпар тап деп кыйноо салат». Ал эми Толубай Азиз ханды анча жактыра бербегендиги жогоруда келтирилген кара тамгалар менен жазылган эки саптан ачык көрүнүп турат. Саяпкер ханга «ак» деп да, «кек» деп да айткан жок, жер карап отуруп алды. Анын астынан миң сан нечен бир кулпунган тулпарлар чубап өтүп жатты, бирок, ал башын көтөрүп карап койгон жок, анткени, алар Толубай үчүн «кумурскадай кунсуз».

Мына ошентип, бийлик менен карапайым саяпкердин ортосунда келишкис карама-каршылык башталды. Акыры Толубай жеңүүчү болуп чыкты. Ал таптаган «Кармыш кулдун эшекке окшогон аты» чыныгы тулпар экен. Куугун мезгилинде Толубайдын аты хандын күлүктөрүнүн бирине да жеткирбей, асман менен жердин ортосунда калкып кала берди. Бул автордун элдик поэзиянын романтикалык күүсүн сактай билгендигинин бир мисалы.

«Сюжетти иштеп чыгуу деген» мына ушундай ага жан киргизип, канына жаңы кан куйганга барабар нерсе экен. Башкача айтканда, элдик сюжет таланттуу акындын ко-

луна тийгенде «Толубай сынчынын» экинчи вариантына окшоп кубулуп чыга келет. Мына ушундай эле ыргакта А. Осмонов «Карагул», «Аксаткын менен Мырза уул» жана башка поэмаларын жараткан.

А. Осмонов элдик сюжеттерди «иштеп чыгуу» менен бирге алардын жанрдык формаларын да чебер пайдаланып, жаңы мазмунга ээ болгон эң сонун ырларын жарата алган. Ага «Тай күлүк» аттуу ыры ачык мисал болуп бере алат. Мында форма элдики болгону менен акын ага жаңы идеяларды киргизип, аны ачып бере турган мыкты сөз каражаттарын таба алган.

Ошондой эле А. Осмоновдун элдик чыгармачылыкка кайрылуудагы дагы бир ыкмасы көркөм сөз каражаттарын пайдалануу болуп эсептелет. Буга мисал катарында «Кой кара көз, уялба» аттуу ырын алсак жетиштүү. Анда «эр билеги эшилет, тулпар ташка сүрдүгөт» деген эл макалын ырга сиңирип жиберүү менен айтайын деген оюн окурманга көркөм туюнтууга жетише алган.

Эмгектин экинчи бөлүмү А. Осмоновдун акындык чеберчилигине арналып, көп сандаган оригиналдуу, кайталангыс лирикалык чыгармалары жана поэмалары талдоого алынат. Бул жерде Ч. Айтматовдун «ким жакшы жазса, ошол жаңычыл» деген сөзү эске түшөт. Анын сыңарындай, А. Осмонов да мазмун жана формасы жактан эч кимдикине окшобогон эң сонун поэзиясын жаратуу менен кыргыз адабиятынын тарыхына кайталангыс жаңычыл акын катары киргендиги айкындалат.

А. Садыковдун көлөмү беш басма табактан турган «Кыргыз совет адабиятында эл достугу жана пролетардык интернационализм идеяларынын чагылышы» (2) аттуу эмгеги анын кенже илимий кызматкер катары Академияда иштеген алгачкы жылында жазылып, 1963-жылы басылып чыккан. Бул ошол доордун өтө актуалдуу темасы болчу. Эл достугу жана пролетардык интернационализм идеялары автор тарабынан акындар поэзиясынын мисалында көрсөтүлө келип, андан соң кыргыз совет адабиятынын элүү жылдык тажрыйбасынын негизинде ар тараптан ачылып берилет. Чындыгында советтик түзүлүштүн эң чоң жеңиштеринин бири анда эл достугунун улуу үлгүсү

жаралгандыгын эч ким тана албайт. Ал эми ошол мезгилдин идеологиясын аркалаган адабиятыбызда ал тема өтө кеңири орун алып, оозго аларлык мыкты чыгармалар менен бирге, жөн эле пропагандалык максаттагы жеңил желпи ырлардын да жазылгандыгы жашырын эмес. Эмгекте ошол жагдай агы ак, көгү көк катары ачык айкын көрсөтүлүп берилген.

Илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунда «Адабият теориясынын актуалдуу проблемаларына» (3) арналган коллективдүү тема иштелип, анын «Көркөм метод жана стиль» аттуу бөлүмүн А. Садыков иштеп чыккан. Көлөмү чакан бул эмгекте автор адегенде проблеманын теориялык жагдайына кайрылып, метод менен стилге байланыштуу илимий мүнөздөмө берилет. Андан соң ал жоболор кыргыз адабиятынын материалдарынын негизинде каралат. Теорияда «метод» бириктирүүчү жалпылык, ал эми «стиль» болсо ажыратуучу белги экендиги белгилүү. Кыргыз совет адабиятына келе турган болсок, андай жалпылык – социалисттик реализм методу болуп эсептелген да, бул методдун ичинде «жакшы жана ар түрдүү» (В. Маяковский) көркөм сөз ээлери эмгектенишкен. Андай акын жазуучулардын тобуна А. Токомбаев, М. Элебаев, Ж.Турусбеков, Ж. Бөкөмбаев, А. Осмонов, Т.Сыдыкбеков, Т. Үмөталиев, А.Токтомушев, М.Алыбаев, Р.Шүкүрбеков, Ч.Айтматов ж.б. ондогон сөз чеберлерин кошууга болот. Эмгекте булардын ар бирине тиешелүү стилдик өзгөчөлүктөр ачылып берилген. Айталык, А. Осмоновдун поэзиясына конкреттүүлүк жана образдуулук, Ж. Бөкөмбаевге лирико-романтикалык көтөрүңкү маанай, А. Токомбаевге турмуш, өмүр, тагдыр жөнүндөгү философиялык ой жүгүртүүлөр, М. Алыбаевге жаркын лиризм, Р. Шүкүрбековго курч сатиралык сарказм жана юмор, Т.Үмөталиевге жалындуу эмоция, Т.Сыдыкбековго кеңири эпикалык арым, Ч. Айтматовго терең психологизм жана драматизм мүнөздүү.

А. Садыковдун 1972-жылы корголгон докторлук диссертациясынын материалы кыргыз совет адабиятындагы улуттук жана жалпы адамзаттык проблемасына арналган. Ал ошондой эле наамда 1969-1970-жылдарда орус жана кыргыз тилдеринде өзүнчө монография болуп жарык көргөн (4).

Көлөмү 13 басма табакка барабар келген бул эмгеги үч главадан турат. Биринчи бөлүм «Кыргыз совет адабиятынын жаралышы жана өнүгүшүндөгү улуттук менен интернационалдыктын карым-катнашы» деп аталып, адабиятыбыздын өнүгүшүндөгү негизги эки булак: оозеки чыгармачылык жана орус классикалык, дүйнөлүк адабияттардын ролу көрсөтүлөт. Бул эки күчтүү фактор бири-бири менен диалектикалык карым катнашта турат. Көркөм сөз чеберлери реалисттик адабияттын бийиктигине чыккандан кийин гана оозеки чыгармачылыктын салттарын өнүмдүү пайдаланууга жетише алат. Кыргыз акын жазуучулары чыгармачылыктарын жаңыдан баштаган 20-30-жылдарда негизинен фольклорго таянып, ой-жүгүртүүлөр көбүнчө ошонун чен өлчөмүндө болуп келген. Алар акырындап реалисттик адабияттын салттарын өздөштүрүүнүн негизинде оозеки чыгармачылыкка аң-сезимдүү мамиле этип, аны чыгармачылыктуу пайдаланууга өтүшкөн. Буга мисал катарында 30-40-жылдардагы А.Осмоновду салыштырмалуу карасак ачык түшүнүктүү болот. Ал эми адабиятыбыздын андан кийинки, б.а. 60-80-жылдардагы мезгилине назар салсак, ага Ч.Айтматовдун чыгармачылыгы мисал катарында кызмат кылып бере алат. Бул улуу жазуучубуз өзүнүн көпчүлүк чыгармаларында фольклордук сюжеттерди, мотивдерди пайдаланып, тагыраак айтканда, аларды реализмге сиңирип жиберип, оригиналдуу көркөм образдарды жаратууда элдик материалдарга бирде ыкма катары, бирде концепция ирээтинде кайрылып келет.

Эмгектин экинчи главасы «Көркөм чыгарманын каарманынын кулк мүнөзүндөгү улуттук менен интернационалдыктын карым-катнашы» деп аталган. Анда адегенде «улуттук мүнөз» жана «мүнөз» деген проблемалардын тегерегинде теориялык жагдайда ой жүгүртүп, кийин конкреттүү чыгармаларды талдоо аркылуу өзү сунуш эткен жоболорду бекемдеп отурат.

«Улуттук мүнөз» тарыхый өнүгүш процессинде пайда болуп, улам байып, толукталып, кээ бир белгилери турмуштан сүрүлүп ташталып отурат. «Улуттук мүнөз» дегенибизде адамдардын жаратылышка, коомго, айлана чөйрөгө карата болгон көз караштарынын, адат салттарынын,

түшүнүктөрүнүн өзгөчөлүктөрүн баамга алабыз. «Көркөм мүнөз» болсо, «улуттук мүнөздүн» адабиятта жалпылаштырылып чагылышы. Кыргыз адабиятында өткөн доорлорду, б.а., 7-9-кылымдардын аралыгын сүрөттөгөн Т.Сыдыкбековдун «Көк асаба» жана Т.Касымбековдун 19-кылымдын биринчи жарымындагы окуяларды чагылдырган «Сынган кылыч» романдарынан башка тарыхый планда жаралган көркөм туундулар жокко эсе десек да болот. Ошол чыгармаларды окуп көргөнүбүздө элибиздин көп кылымдардан берки мүнөз-сапаттары кантип өзгөрүп, өнүгүп отургандыгын көрө алабыз. Байкоо салсак алар жаштарды өздүрүнүн Ата журтун коргош үчүн баатырдык салттарга, улууларды урматтоого, кичүүлөрдү сыйлоого, меймандостукка, башка элдер менен жакшы ымала катнаш түзүүгө тарбиялап келгендигинен маалымат ала алабыз.

Ал эми совет доорунда жаралган адабиятыбызда болсо ошол советтик коомдун мүнөзүнөн келип чыккан жалпы СССР аймагындагы элдердин «советтик» деп аталган жалпы белгисинин конкреттүү улуттук чөйрөдө кандайча көрүнгөнүн сүрөттөгөн чыгармалар көп жазылды. Главада андан ары улуттук мүнөздүн мурункусу менен азыркысынын карым-катнашы конкреттүү материалдардын негизинде анализге алынган.

Үчүнчү глава «Кош тилдүүлүк жана улуттук колорит маселелери» деп аталып, ал проблема негизинен Ч. Айтматовдун чыгармаларынын мисалында далилденет. Адегенде бул жазуучунун кош тилдүү болуп калган себептери аныкталат. Көрсө ал жаш кезинен тартып эле эки тилди тең билип, өсүп чоңойгон экен» Кийин айыл чарба институтунда окуп жүргөн кезинде ал орус жазуучулары В. Катаевдин «Полктун уулу», М.Бубенновдун «Ак кайың» аттуу чыгармаларын кыргыз тилине которот. Алар жарыкка чыкпаса да, Ч. Айтматовдун кош тилдүү экендигин айгинелеген ачык мисал боло алат. Чыгармачылыкка активдүү киришип, ал алгачкы төрт повестин кыргызча жазып, «Биринчи мугалим» менен «Саманчынын жолун» орус тилине өзү которот.

Мына ошентип, Ч. Айтматов кыргызча баштап, «Гүлсарат» повестинен тарта орусчага өтөт. Анын объективдүү

жана субъективдүү себептери болгон. Ал тууралуу А.Садыков 2000-жылдан бери карата жазган эмгектеринде ачык көрсөтүп келе жатат.

Ч. Айтматов орусча жазган кезде сөзсүз орусча ойлолот, бирок ал башка тилдин каражаты менен улуттук мүнөздү ачып берет. Буга «Гүлсарат», «Ак кеме» ж.б. повесттери, романдары ачык мисал болуп бере алат. Бирок, орусча жазуу оңой-олтоң жумуш эмес. Жазуучу иш процессинде элибиздин ойлоо өзгөчөлүгүнө, салт-санааларына байланышкан көп сандаган реалийлерге жолугат. Аларды орусча которуп берүү бир топ кыйын жумуш экендигин биз аталган жана башка чыгармаларын окуган кезибизде ачык сезип турабыз.

Эмгекте А. Садыков Ч. Айтматовдун өзүнүн сөздөрүнө таянуу менен кош тилдүүлүк жазуучуну эч кандай кыспай тургандыгын, тескерисинче ал кыргыз тилин байытууга кеңири мүмкүнчүлүктөр ачып берерин көрсөтөт.

1970-жылы Москвадан «Наука» басмасынан «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы» (5) орус тилинде жарык көрөт. Ал эми 1988, 1990-жылдарда ошол тарых толукталып, эки томдук түрүндө кыргыз тилинде басылып чыгат. Бул «Тарыхтарга» А.Садыков тарабынан «Согуштан кийинки кыргыз поэзиясы жана прозасы», «Азыркы мезгилдеги кыргыз поэзиясы жана прозасы» аттуу бөлүмдөр жазылган.

Согуштан кийинки мезгилдеги кыргыз поэзиясы менен прозасы жөнүндө сөз жүргөндө автор анын негизги өнүгүш тенденцияларын аныктайт. Ошол тушта жаралган мыкты чыгармалардын катарына А.Осмонов, Т.Сыдыкбеков сыяктуу залкарлар жараткан мыкты чыгармаларды киргизип, аларга адабий анализ берет. Ошону менен бирге кыргыз прозасында орун алган мүнөздүү кемчиликтерди ашкерелейт. Өзгөчө «өндүрүштүк» деп аталган повесть, поэма, романдардагы каармандардын образдарынын схемалуулугун баса белгилейт. Буларга мисал катарында К.Баялиновдун «Көл боюнда», К.Жантөшевдин «Жалындуу жаштар» повесттери, Н.Байтемировдун «Салтанат», «Жаш жүрөктөр» романдары аталат. Бул чыгармаларда авторлор көркөм адабияттын негизги предмети болгон

адамды ачуунун ордуна өндүрүштүк проблемаларды алдыңкы планга чыгарып, көбүнесе жыйналыштарды, чарба маселелерин көп сөздүүлүк менен айтып, окурмандарды жадатып жиберген учурлар кездешет.

Поэзияда болсо, сезимден сезимге өткөн, жан дүйнөнү козгогон татынакай ырлар менен бирге кургак ураан, чакырыктарга толгон супсак, желдирме ырлар да орун алып келген.

«Азыркы мезгилдеги поэзия жана прозага» арналган бөлүмүндө А.Садыков адегенде 1960-жылдан кийинки өлкөдө орун алган саясий жана маданий кырдаалдар жөнүндө сөз кылып, мындай «жылуулануу» («оттепель») поэзияга да өз таасирин тийгизип, ошонун натыйжасында адабиятыбызда бир кыйла мыкты чыгармалар жаралгандыгын белгилейт. Алар А.Токомбаев, Т.Сыдыкбеков, С.Эралиев, Т.Абдумомунов сыяктуу ветерандар менен бирге Б.Жакиев, Ж.Садыков, М.Байжиев сыяктуу ошол мезгилдин жаш калемдерине да таандык эле.

Поэзияда айрыкча С. Эралиевдин ысмы кеңири аталып, анын «Ак Мөөр» жана «Жылдыздарга саякат» өңдүү поэмаларынын тегерегинде кызуу сөз жүрдү. Ал эми прозада болсо, 1963-жылы «Тоо, талаалардын повесттери» жыйнагына Лениндик сыйлык ыйгарылган соң Ч. Айтматовдун ысмы дүйнөлүк деңгээлге көтөрүлүп чыкты. Бөлүмдө А. Садыков бул жазуучуда психологизм менен драматизмдин күчтүү өнүккөндүгүн белгилеп, анын эстетикалык ачылыштары кыргыздын жаш жазуучуларына тийгизип жаткан таасири жөнүндө сөз кылат.

1966-жылы ошол мезгилдин орто муундагы жазуучусу Т.Касымбеков жараткан «Сынган кылыч» романынын биринчи китеби окурмандар тарабынан жылуу кабыл алынып, ал кыргыз адабиятындагы алгачкы тарыхый реалисттик роман катарында бааланды.

60-жылдардан кийинки мезгил адабиятыбыздын өнүгүшүндөгү ага көп жаңылык алып келген этап катарында белгилүү болсо да, баштагыдай эле бирин серин өндүрүштүк темадагы чыгармалар жаралып жатты. Мисалы, С. Өмүрбаевдин «Телегей», Н. Байтемировдун «Жылдызкан» сыяктуу романдары Социалисттик Эмгектин Баатырлары

на арналаган. Бирок, буларды согуштан кийинки мезгилдеги ушундай мазмундагы чыгармаларга салыштырууга болбойт, анткени аталган жазуучулар каармандардын психологиясын ачууда бир топ алдыга кеткен.

Ал мезгилдин лирикасында болсо, лирикалык «мендин» жан-дүйнөсүн образдуу, таасирдүү ачып берүү тенденциясы күч алат.

Демек, 60-80-жылдардын прозасы менен поэзиясынын өнүгүшүнүн материалдары социалисттик реализм методу азыркы кээ бир сынчылар айтып жүргөндөй, адабиятыбызды аргамжылап тушабай эле ага кең кесири өнүгүүгө мүмкүндүк бергендигин айгинелейт.

1980-жылы «Илим» басмасы окумуштуунун «Адабий сын айдыңында» (6) аттуу эмгегин жарыкка чыгарат. Анда кыргыз жазуучуларынын чыгармаларына орусча жазылган сын макала, рецензияларга талдоо берилет. Биринчи теориялык бөлүмдө орус жана кыргыздын көрүнүктүү адабият изилдөөчүлөрүнүн адабий процесстеги кээ бир талаштартыштуу проблемаларга карата көз караштары берилип, андан кийин беш көрүнүктүү жазуучунун: А.Токомбаев, Ж. Бөкөмбаев, Т.Сыдыкбеков, А.Осмонов, Ч. Айтматовдун чыгармаларына орусча, негизинен, орустар жазган сын макала, рецензиялары талданат, алардагы оош кыйыштар тууралуу сөз жүрөт, б.а. орус сынчы же жазуучуларынын кыргыз калемдештери тууралуу айткан маанилүү ой пикирлерине обзор-мүнөздөмө түзүлүп, кээ бир талаштуу жерлерине карата автордук көз караштар билдирилет. Алсак, «Саманчы жолуна» В.Богдановдун, «Ак кемеге» карата А.Алимжановдун тескери пикирлерине сын берилет. Мисалы, казак жазуучусу өзүнүн калемдеш Ч. Айтматовдун аталган повестинде баланы өлтүрүп коюшун туура көрбөйт. Аны «токой кардонундагы» трагедия деп эсептейт. Муну менен ал совет адабиятында трагедия орун албашы керек деген ойду түшүндүргүсү келген. Ал эми Ч.Айтматов ага карата жазган жооп макаласында бул трагедиянын турмуштан келип чыккандыгын, баланын өлүмү «аргасыздык» эмес, күрөш экендигин негиздеп берет.

А.Садыков өзүнүн чыгармачылык ишинде илимий эмгектерди жазуу менен бирге адабий сын макалаларды да

жарыялап келген. Буга анын төмөндөгү сынчылдык багыттагы китептери да мисал болот: «Проблемалар жана ойлор» (Ф.: Кыргызстан, 1973), «Эл достугу адабияттардын достугу» (Ф.: Мектеп, 1976), «Жетилүү сапарында» (Ф.: Кыргызстан, 1980), «Единые по духу и цели» (Ф.: Мектеп, 1982), «Бирдиктүү үйбүлөдө» (Ф.: Кыргызстан, 1983), «Мезгил менен адымдаш» (Ф.: Кыргызстан, 1987) (7). Булар «Кыргызстан» жана «Мектеп» басмаларынан жарык көргөн. Аларда эл достугунун адабиятта чагылышы, орус адабиятынын кыргыз адабиятына тийгизген таасири социалисттик реализм, адабияттардын байланышы сыяктуу проблемалар боюнча ой жүгүрткөн макалалары, ошондой эле кыргыз жазуучуларынын жаңы чыгармалары жөнүндөгү пикирлер, азыркы проза жана поэзияга обзорлору, акын жазуучуларга юбилейлик портреттер орун алган.

Совет мезгилинде орто мектептер үчүн окуу китептери менен бирге балдардын билимин тереңдетүү максатында «факультетив» деп аталган (8) атайын басылмалар да жарык көрө баштаган. А.Садыков ошондой саамалыкты кыргыз адабияты боюнча биринчи баштап, китеп жазган. Ал «Кыргыз адабияты» деп аталып, ага эл оозеки чыгармачылыгы, акындар поэзиясы, профессионалдуу жазма адабият боюнча кошумча түшүндүрүүнү талап кылган темалар боюнча материалдар топтоштурулган.

«Факультетивде» автордун «Манас» эпосу, ал жөнүндө улуу адамдардын айткандары, эл акындары Токтогул Сатылганов, Тоголок Молдо, Барпы Алыкулов, совет доорунун жазуучу, акындары: М.Элебаев, Ж.Бөкөнбаев, Ж.Турсубеков, Т.Сыдыкбеков, А.Осмонов, Ч.Айтматов жөнүндөгү макалалар түрүндөгү ой жүгүртүүлөрү орун алган.

1958-жылы Ч.Айтматовдун «Жамийла» повести жарыялангандан кийин ага удаалаш сындар чыгып, өзүнчө китептер да жазылган. Мисалы, Г.Гачев, В.Селверстов, К.Асаналиевдин алгачкы эмгектери ушул жазуучу тууралуу болгон. Мына ошентип, Айтматовтаануу илими көз жарып, анан өнүгүү жолуна түштү. А.Садыковдун «Кыргызстанда Айтматовтаануу илиминин пайда болушу жана өнүгүшү» (9) аттуу китепчеси мына ошол проблемага арналган. Анда 1992-жылга чейин жарык көргөн жогоруда

аталган үч эмгектен башка дагы А.Акматалиев, К.Абдылдабеков, Л.Үкүбаева, Н.Сыдыков, Ж.Бакашева, Е.И.Шагалова, И.Сошникова, С.Закирова, В.Левченко сыяктуулардын эмгектерине кыскача обзор берилет, ар биринин көтөргөн проблемалары, алардын мааниси тууралуу ой бөлүшөт, кээ бир убактарда авторлор менен талаш-тартыш жүргүзөт.

1993-жылы Бишкектен жарык көргөн А.Садыковдун дагы бир китеби «Башаттар жана жаңычылдык» деп аталат. Ал үч бөлүмдөн турат. Биринчисинде кыргыз совет адабиятында улуттук жана интернационалдык традициялардын карым-катышы тууралуу сөз жүрөт, б.а. 20-30-жылдардагы фольклор менен жазма адабияттын өз ара татаал мамилеси, А.Осмоновдун фольклорго кайрылышы, азыркы адабиятта фольклордук сюжеттердин орун алышы, Айтматов жана фольклор сыяктуу маселелер каралат. Экинчи бөлүмдө орус адабияты менен кыргыз адабиятынын өз ара карым-катнашы чагылдырылат. Адегенде проблемага тиешелүү жалпы теориялык маселелер козголот, б.а. «тууроо», «таасир», «өздөштүрүү» сыяктуу терминдерге түшүнүк берилип, алардын мааниси ачылат. Андан соң орустун төрт классик жазуучусунун: Пушкин, Горький, Маяковский, Шолоховдордун кыргыз адабиятындагы таасири, традициялары тууралуу сөз жүрөт. Үчүнчү бөлүмдө көркөм мүнөз, кош тилдүүлүк сыяктуу проблемалар козголот.

Кош тилдүүлүк адабияттагы өтө татаал маселердин бири. Анын узакка кеткен тарыхы бар. Байыркы Грецияда, кийинчерээк Европада латынгрек, мурдагы СССРде орус жана улуттар кош тилдүүлүгү жашаган. Мунун объективдүү себеби болгон, анткени, орус тили улуттар аралык катнаш тили болуп эсептелип, аны үйрөнүүгө бардык элдер ынтызар эле.

Кыргыз адабиятында Ч. Айтматов кош тилдүү жазуучу катарында белгилүү. Эмгекте А. Садыков анын келип чыгыш себептерин, орусча жазганы менен Айтматов кыргыздын улуттук мүнөзүн ачып берерин, улуттук реалийлерди берүүдө көп кыйынчылыктарга туш келерин ачык мисалдар менен далилдеп көрсөтөт.

Чынгыз Айтматовдун повесттериндеги адабий салттар (10) маселеси адабият таануу илиминдеги орчундуу проблемалардын бири. Бул темага да А.Садыков атайын кайрылып, ага өзүнүн чакан эмгегин арнайт. Ал киришүү жана эки бөлүмдөн турат. Кириш сөздө Ч.Айтматовдун чыгармачылыгын изилдөөгө катышып жүргөн төрт окумуштуу: Г.Гачев, В. Левченко, К.Асаналиев, А.Садыковдордун эмгектери тууралуу сөз жүрүп, ошолордун илимий байкоолору талданат. Биринчи бөлүм «Ч.Айтматовдун повесттериндеги фольклордук салттар» деп аталып, бул тема көрсөтүлгөн окумуштуулардын ой пикирлеринин негизинде анализге алынат. Экинчи бөлүмдүн («Айтматовдун чыгармачылыгында реалисттик адабий салттардын ролу») курулушу деле ошол сыяктуу, б.а., реалисттик адабияттын традицияларынын улуу жазуучунун повесттерине тийгизген таасири тууралуу сөз болот. Аталган эки булак бири-бири менен диалектикалык карым-катнашта жашап, жазуучунун чыгармачылык тагдырында өзүнчө бир жагымдуу роль ойногон.

60-жылдарда адабиятка келген таланттуу жаш жазуучулардын тобундагы Мар Байжиевдин чыгармачылыгы А.Садыковдун «Мар Байжиев» аттуу (11) эмгегинде кеңири талдоого алынат. Биринчи главада анын атын ааламга угузган атактуу «Дуэль» («Эрөөл») баштаган драмалык чыгармалары адабий анализден өткөрүлөт. Драматургдун почеркине мүнөздүү психологизм менен драматизмдин орду аныкталат. Экинчи бөлүмдө М.Байжиевдин прозасы каралып, аны деле жогорку белгилер коштоп жүрөрү айтылат. Жыйынтыгында, М. Байжиев – прозачы дегенге караганда, Байжиев – драматург деген күчтүүлүк кылары жана анын орусча да, кыргызча да жаза билген кош тилдүү жазуучу экендиги белгиленет. Эмгектин кээ бир жерлеринде автор социалисттик реализм проблемасы боюнча М. Байжиев менен талаш тартышка чыгат, өз позициясын аргументтөөгө карата ойлорун ортого салат.

А. Садыковдун дагы бир чоң эмгеги «Чынгыз Айтматовдун көркөм дүйнөсү» деп аталат. Анда Ч. Айтматовдун чыгармачылыгына байланыштуу эки чоң проблема каралган. Биринчиси жазуучунун чыгармачылыгындагы көркөм

шарттуулуктун табияты тууралуу. Автор шарттуулукту бир нече түрлөргө бөлүп, ошолордун ичинен символдорго айрыкча орун берет. Ал өзүнчө буюм теримдердин, жаратылыштын, айбанаттар дүйнөсүнүр символдору делип, дагы тармакталып кетет. Эмгекте булардын ар бирине мисалдар келтирилип, кең кесири анализ берилет. Экинчи бөлүм «Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы баяндоочулар жана алардын мүнөз өзгөчөлүктөрү» деп аталып, мында баяндоонун ыргагы, тоналдуулугуна карата алар сыр ачуу, муң, лирикалык, автордук, монолог баян сыяктуу түрлөргө ажыратылат. Китепте алардын ар бирине таандык өзгөчөлүктөр көптөгөн мисалдар менен далилденип отурат.

Котормого арналган үч эмгегинде («Тоо арасында» романынын орусча котормосу», «Ч. Айтматовдун автокатормолору», «Ч. Айтматов – котормочу») А. Садыковдун котормо теориясына байланыштуу көз караштары берилет. Биринчи китепчеде Ч. Айтматов которгон «Тоо арасында» романынын орусчасы талдоого алынат. Котормочунун алгачкы чоң эмгегиндеги оозго аларлык орчундуу ийгиликтери көрсөтүлүп, айрым учурларда каалоо, тилектер коштолуп отурат.

Экинчи, үчүнчү китептерде Ч. Айтматов өзү орусчага которгон «Биринчи мугалим», «Саманчы жолу» повесттери талданат. Мында котормочунун көп ийгиликтери белгиленип, айрым жерлерде башка тилге которууга кыйынчылык туудурган учурларга карата ойлор да берилет. Кийинки мезгилдерге чейин кыргыз адабий сынынын тарыхы тууралуу атайын эмгектер жазылбай келген. Бул өксүктү А. Садыков өзүнүн «Кыргыз адабий сынынын тарыхынын очерки» (12) аттуу эмгегинде толтурган.

Ал жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу куралы катары жазылган. Китеп үч бөлүмдөн турат. Биринчи бөлүмүндө улуу ойчулдар Ф. Энгельс, В. И. Лениндин, улуу – революциячыл демократтар В.Г.Белинский, Н. Г. Чернышевский, Н. А. Добролюбовдордун жана Г. В. Плеханов менен М.Горькийдин адабият теориясы, адабий сыны боюнча айткан баалуу ойлору тууралуу сөз жүрөт. Экинчи бөлүмү «Кыргыз адабий сынынын жаралышы жана өнүгүшү» деп аталып, мында кыргыз адабий сыны-

нын тарыхы өткөн кылымдын жыйырманчы жылдарында башталгандыгы, андагы ийгиликтер менен кемчиликтер, 60-жылдарга чейинки адабий сындын өсүү эволюциясы тууралуу баяндалат. Ал эми китептин үчүнчү бөлүмү «Адабий портреттер» деп аталат да, анда Ө. Жакишев, Ж.Самаганов, П.И.Балтин, А.Салиев, К. Асаналиев, Ш.Үмөталиев, К. Укаев, М. Борбугулов, К. Артыкбаев, С.Жигитов өңдүү сынчылардын өмүрү жана чыгармачылыгы, стилдик өзгөчөлүктөрү, ийгиликтери жана кемчиликтери, адабий сындын тарыхынан алган орду тууралуу кеңири ойпикирлер айтылат.

Сынчы жана илимпоздор тууралуу кийинки мезгилдерге чейин атайын эмгектер жазылбай келген. А. Садыков өзүнүн «Кеңешбек Асаналиев» (13) аттуу илимий очерки менен ошол бөксөлүктү белгилүү деңгээлде толтургандай болду. Китепте атактуу сынчы жана адабиятчы Кеңешбек Асаналиевдин чыгармачылык ишмердиги тууралуу сөз жүрөт. Анын алгачкы сынчылык арымынан баштап, бүгүнкү күнгө чейинки илимпоздук жана сынчылык өмүр жолу, адистик чеберчилиги, кыргыз сынына кошкон салымы жана көп кырдуу таланты жөнүндө кеңири ой жүгүртүлөт. Атап айтканда, эмгекте К.Асаналиевдин изилдөөчүлүк ишмердигинин башталышы жана төшөлүшү, анын 70-жылдарга чейинки сын макалаларынын багыттары, социалисттик реализмге мамилесинин кечээкиси менен бүгүнкүсү, элдик мураска карата көз карашы, Айтматовтаануу илимине кошкон салымы, 70–80-жылдардагы илимпоздук жана сынчылык өнөрүнүн жаңы горизонттору, сын жана сынчылар жөнүндө айткан маанилүү ойлору кеңири сөзгө алынып, К. Асаналиевдин кыргыз сынындагы талаш-тартыштуу маселелерге көз караштары да таасын жана таамай көрсөтүлгөн.

А. Садыковдун «Чынгыз Айтматов реализм дүйнөсүндө» аттуу (14) эмгегинде жазуучунун реализм, социалисттик реализм, адабияттын партиялуулугу жөнүндөгү маселелер тууралуу көз караштары каралган. Анын биринчи главасы «Реализмдин теориялык аспектиси» деп аталып, анда адабияттын партиялуулугу кечээги жана бүгүнкү түшүнүктө, Ч.Айтматовдун реализминин өзгөчөлүгү, социа-

листтик реализм: бийлик жана сүрөткер деген темадагы талаш-тартыштуу, проблемалуу маселелер жөнүндө кеп кылат. Ал эми экинчи бөлүмдө болсо, жазуучунун жараткан өтө оригиналдуу каармандары Дүйшөн, Толгонай, Танабай, Эдигей, Бостондун дүйнөгө көз карашына, психологиясына терең иликтөө жүргүзгөн. Мында изилдөөчү Ч. Айтматовдун социалисттик реализм жөнүндөгү айрым пикирлери менен полемикага чыгып, аягында «азыркы замандагы улуу калемгердин тутунган бирден бир принциби бул «катаал реализм» деген туура жыйынтыкка келген.

Орто кылымдын улуу ойчулдарынын бири Жусуп Баласагын кийинки мезгилдерде калайыктын көңүлүн бура баштады. Улуттук университетке анын ысмы ыйгарылды, орто мектептердин программаларына киргизилди. А. Садыковдун «Кут билим» (15) дастанынына арналган эмгеги мугалимдерге жана анын мурасына кызыккан бардык окурмандарга арналып чыгарылган. Бул окуу куралында адегенде Караханий мамлекети, аны негиздеген адам, анын борбору тууралуу маалыматтар берилет. Андан кийин Ж. Баласагындын «Кут билим» поэмасынын кол жазмасынын тарыхы боюнча ой жүгүртүлөт. Ошондой эле чыгарманын жанрдык табияты, идеясы жана каармандары жөнүндө да окурмандарга керектүү фактыларга кеңири орун берилет. Окумуштуу өзүнүн ой корутундуларын орустун көрүнүктүү окумуштуулары С. Н. Ивановдун, А.И.Кононовдун, И. В. Стеблеванын пикирлери менен коштоп жүрүп олтурат. Бул болсо иштин илимий жактан тактыгына негиз болуп берет.

Чыгармадагы борбордук бөлүктү Адилдик, Акылмандуулук, Бакыт жана Токтоолук деген төрт символдук түшүнүккө ылайык келген төрт адамдын образы мүнөздөлүп өтөт. Аталган улуу сапаттардын артыкчылыктары көрсөтүлүп, алар азыркы заманда өз маанисин ого бетер тереңдетип жаткандыгына басым жасалат.

Окумуштуу адабиятчы агайыбыз 2000-жылдан бери орто мектептер жана жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн бир нече окуу китептерин жарыялады. Ошолордун бири «Борбордук Азия өлкөлөрүнүн адабияты» (16) деп аталат. Мында тажик, өзбек, казак адабияттарынын тарыхынын кыскача очерки берилет. Тажик классикалык

адабиятынын өкүлдөрү Рудакиден баштап, Фирдоусинин «Шах Намесине», Ибн Синанын философиясына, Омор Хайямдын сүйүү, өмүр, турмуш жөнүндөгү рубаилерине, Саадинин «Гүлстан», «Бустан» ыр жыйнактарына, Хафиздин, Жаминини чыгармачылыктарына көңүл токтоуп, алардын мааниси бүгүнкү күнү да баалуу экендигин айтып өтөт. Ошону менен бирге совет доорундагы тажик акын жазуучулары: С.Айнинин, Мирзо Турсунзаденин чыгармачылыктары тууралуу кеңири маалыматтарды берет.

Ал эми өзбек адабиятынын классиги Алишер Навоинин жалпы чыгармачылыгы, айрыкча акындын «Бешилтик» циклиндеги поэмалары, анын жаралуу тарыхы, көркөмдүк касиети, жалпы адабият тарыхынан алган орду, образдар системасы кеңири баяндалып берилет. Ошондой эле өзбек адабиятынын ири өкүлдөрү Бабурдун, Хамзанын, Айбектин чыгармачылыгына кыскача мүнөздөмө түзүлөт.

Окуу китебиндеги негизги орун казак адабиятына таандык. Бул бөлүмдө казак фольклоруна, алардын жанрдык түрлөрүнө, «Кабланды баатыр», «Алпамыш», «Козу Көрпөш Баян сулуу», «Кыз Жибек» өңдүү эпосторуна, андагы образдар системасына, кыскача сюжетине, алардын жалпы поэтикасына кеңири токтолуп өтөт.

Андан кийин Бухар ырчы, Мухамбет Өтөмүш уулу, Биржансал, Жөжө, Жамбыл өңдүү казак акындарынын поэзиясына анализ берип кетет. XIX кылымдагы казак агартуучулары болгон Ч.Валихановдун, Ы.Алтынсариндин, А.Кунанбаевдин өмүрү, чыгармачылыгы тууралуу кеңири маалыматтар берилет. Акырында казак совет адабиятынын өкүлдөрү С. Сейфулиндин, С. Мукановдун, М. Ауэзовдун чыгармачылыгындагы өзгөчөлүктөр, алардын казак совет адабиятындагы орду тууралуу кеңири сөз козголот. Айрыкча М.Ауэзовдун «Абай жолу» романы, анын жазылыш тарыхы, образдар системасы, адабияттагы алган орду жана жазуучунун кыргыз адабияты менен байланышы кеңири мүнөздөлөт.

Дагы бир окуу китеби жогорку окуу жайларынын студенттерине арналып, анда орус классикалык адабияты жөнүндө сөз болот. Окуу куралы он бир портреттик бөлүмдөн турат. Анда XIX кылымдын классикалык адабиятынан

беш, XX кылымдын, башкача айтканда, совет доорундагы адабияттан алты акын жазуучу тандалып алынган. Буларды иргөөдө орус филологиясы факультетинин программасына кирген жазуучулар тобу эске алынган. Окуу куралында А.С. Грибоедов, М.Ю.Лермонтов, А.С. Пушкин, Л.Н.Толстой, А.П.Чехов, М.Горький, В.Маяковский, С.Есенин, А.Б.Толстой, М.А.Шолохов, А.Т.Твардовский өңдүү орустун классикалык адабият өкүлдөрүнүн өмүрүндөгү урунттуу учурлар, жалпы чыгармачылыгынын багыттары, образ түзүү чеберчиликтери, кыргыз адабиятына тийгизген таасири жана адабияттын тарыхында алган орду тууралуу кеңири сөз козголот. Ошону менен бирге ар бир портреттин аягында тыянак чыгарылып, көнүгүү үчүн тапшырмалар, суроолор жана пайдаланылган адабияттардын тизмеси берилген. Китептин аягында өтө көп колдонулган адабий терминдердин кыскача сөздүгү да орун алган.

Жогорку окуу жайларында окутулуп жаткан негизги предметтердин бири «Адабият теориясы» (17). Буга А.Садыков М.Борбугуловдон кийин экинчи болуп кайрылып отурат. Ал өзү түзгөн программанын негизинде жазылып, эл аралык болуп кабылданып калган терминдерди өз калыбында сактагандыгын туура деп эсептейбиз, анткени, профессор М.Борбугуловдун окуу китебинде терминдер негизсиз эле кыргызчалаштырылып, мунун натыйжасында окуучуларда бир топ чаташуулар пайда болгон.

Китеп төрт бөлүмдөн турат. Биринчи бөлүм «Адабий теориялык ойлордун пайда болушу жана өнүгүшү» деп аталып, сөз байыркы грек философу Аристотелден башталат. Андан соң улуу ойчулдар К.Маркс, Ф.Энгельс, В.И.Лениндин эмгектеринде орун алган адабият теориясына тиешелүү ойлор, жоболор иликтенет. Айрыкча реализм теориясы, жазуучунун көркөм методу менен жеке көз карашынын ортосундагы карама-каршылыктар тууралуу айткандарына кеңири токтолот. Ошондой эле революциячыл-демократтар Белинский, Чернышевский, Добролюбовдордун көркөм адабияттын элдүүлүгү, идеялуулугу, көркөмдүүлүгү жөнүндөгү ойлору анализделип, бул бөлүм адабият теоретиктери Плеханов менен Горькийдин көз караштары менен жыйынтыкталат. Экинчи бөлүм көркөм адабияттын негиз-

ги спецификалык өзгөчөлүктөрү болгон элдүүлүк, көркөмдүүлүк жана партиялуулуктун табиятына арналып, акыркы теманын мурдагы жана кийинки түшүнүлүшү тууралуу кайчы көз караштар берилет. Үчүнчү бөлүм көркөм адабий чыгарманы анализдөө мезгилиндеги негизги түшүнүктөр болгон көркөм чыгарманын мазмуну жана формасы, темасы жана идеясы, композиция жана сюжети, тили, адабий тектер жана түрлөр, ыр түзүлүшүнө арналган.

Төртүнчү бөлүм көркөм метод тууралуу. Анда реализмдин генезиси, өнүгүшү, ал жөнүндөгү талаштар баяндалып, айрыкча көңүл социалисттик реализмге бурулган. Алгач бул методду жараткан доордун өзгөчөлүгү айтылып, андан соң анын теориясы кантип өнүгүп өсүп, толукталып отургандыгы, ага каршы жүргөн идеологиялык айыгышкан күрөш маалымдалат. Социалисттик реализм методу тууралуу көз караш айрыкча СССР кулагандан кийин кескин өзгөрүп, буга мисал катары Ч.Айтматовдун «Интеллектуалдык кризис же тоталитаризмдин күнү бүттүбү» аттуу макаласы тартылат.

А. Садыковдун орто мектептер үчүн акыркы жылдарда жазган эки китеби жөнүндө да сөз кыла кетүүгө туура келет. Анын биринчиси «Чынгыз Айтматов адабияттын системалуу курсунда» деп аталып, мында көбүнчө теориялык жагдай каралат. Алсак, улуу жазуучубуздун тигил же бул чыгармасын өтүп жатканда кошо түшүндүрүүлүчү адабий теориялык маалыматтардын мазмуну ачылып берилет. Мисалы, салт жана жаңычылдык, көркөм адабияттагы улуттук жана жалпы адамзаттык проблемасы, лиро-романтикалык сүрөттөө, баяндоонун түрлөрү, пейзаж, фантастика, символ ж.б.у.сыяктуу. Китептин аягында мектеп программасына ылайык публицистика жана Айтматовтануу илими тууралуу да кабар берилет.

Экинчи китеби «Орто мектепте кыргыз романдарын окутуу» деп аталат. Анда азыркы кезде программада орун алып турган «Каныбек», «Узак жол», «КеңСуу», «Тоо арасында», «Майдан», «Сынган кылыч» романдарына адабий теориялык талдоо жүргүзүлөт.

«Каныбек» романы жөнүндө 50 жылдан бери ар түрдүү көз караштар айтылып келет. Көпчүлүк пикирде ал

жомокко окшош деп мүнөздөлөт. А. Садыков романдагы жомоктук элементтерди жазуучунун стили катарында эсептейт.

Окуу китептебинде жазуучулардын өмүр баяндары бир түрдүү супсак окутулуп келет. Мына ошол кемчилдикти эске алып агайыбыз аталган жазуучулардын өмүр тагдырына тиешелүү мемуардык материалдарды пайдаланып, бир топ кызыктуу маалыматтарды берет. Ушул мааниде К. Жантөшев, М. Элебаев жөнүндөгү китепте келтирилген эскерүүлөр алардын өмүр баянына жана чыгармачылыгына ачыктык киргизүүгө жардам берет.

Окуу куралында «Майдан» жана «Сынган кылыч» романдарынын каармандарына окуучулардын маалыматына керектүү жакшы талдоолор жүргүзүлгөн. Айрыкча «Сынган кылыч» романынын эки варианты салыштырылып, орус оторчуларынын колонизаторлук саясатына тиешелүү жаңы көз караштар орун алгандыгы кубаттоого арзыйт. Ошондой эле тарыхый чындык менен көркөм чындыкты өтмө катар талдап отургандыгын да китептин алгылыктуу жагы деп эсептейбиз.

Окумуштуу А.Садыковдун акыркы жылдарда жазган монографияларынын катарында көркөм котормого таандык бир чоң көлөмдөгү эмгекти атабай кетүүгө мүмкүн эмес. Ал «Кыргыз поэзиясы орус тилинде» деп аталат. Анда Токтогул, Алыкул, Жоомарт жана С. Эралиевдердин орус тилине которулган чыгармаларынын жетишкен жана айрым мүчүлүш жактары кеңири талданып берилген. Кыргыз тилин жана элдин жашоо шартын, ойлоо образын жакшы элестете албагандыгынын натыйжасында кээ бир орус котормочулары орусташтыруу, өз оюнан чыгарып кошумчалоо, фразеологизмдерди бере албоо сыяктуу типтүү кемчиликдиктерди кетирип жаткандыгы мүнөздүү мисалдар менен далилденип берилет.

А. Садыковдун эмгектеринин бир топ басымдуу бөлүгү Ч.Айтматовдун чыгармачылыгына байланыштуу. Ал бул багытта онго жакын китеп чыгарып, республикадагы көрүнүктүү Айтматовтаануучулардын бири болуп калды. Биз мурда атап өткөн китептерге кошумча анын дагы эки эмгегин эскере кетүүнү ылайык деп эсептейбиз. Ч. Айтматов-

дун чыгармачылыгында символдор орчундуу орунду ээлейт (18). Бул тууралуу жазган анын монографиясы адабият таануу илиминдеги актуалдуу проблемага арналган алгачкы илимий изилдөө. Ал эки бөлүмдөн турат: Биринчи бөлүмү «Символдордун ыкма жана концепция катарында колдонулушу» – деп аталат. Мында «Жамийладагы» обондун, башка повесттериндеги көздүн символдук мааниси, жаратылыш көрүнүштөрүнүн символу, буюм теримдердин жана «Биринчи мугалимдеги» кош теректин символу, кыш менен жаздын, күн менен түндүн, ак менен каранын символдору, «Ак кемедеги» «үч» цифрасынын символу, ошондой эле чыгармаларындагы айбанаттардын «образ» – символдук мааниси ачылып берилет. Ч.Айтматовдун чыгармаларында символдордун аткарган идеялык-көркөмдүк кызматы өтө чоң. Эмгекте ал таасын ачылып берилген.

Экинчи бөлүмдү Ч. Айтматовдун повесть, романдарындагы фольклордук мотив, сюжеттердин шарттуу символдук мааниси «Кылым карытар бир күн» романындагы үч легенданын идеялык-көркөмдүк концепциясынын мисалында ачылган. Мында жазуучу аларды кандай чебердик менен пайдалангандыгы, алардын аткарган символдук, под тексттик кызматы ачык, так көрсөтүлгөн.

Адабиятчынын Ч. Айтматовго арналган дагы бир эмгеги анын чыгармачылыгындагы стиль жана чеберчилик маселелерине арналат. Анын «Алгы сөзүндө» «стиль» терминин келип чыгышын, «стиль – бул мен» деген афоризмдин мааниси ачылып берилет. Биринчи бөлүмдө атактуу жазуучубуз Ч.Айтматовдун портрет түзүү чеберчилигине токтолот. Анын каармандары Жамийланын, Ысмайылдын, Дүйшөндүн, Толгонайдын портреттериндеги өзгөчөлүктөр, сырткы көрүнүшү менен ички дүйнөсүнүн дал келишине көңүл бурат жана ал пикир чыгармадан мисалдар келтирилүү аркылуу бекемделип жүрүп олтурат. Ал эми экинчи бөлүмү «Салыштыруу жана метафора» деп аталат. Адегенде автор бул терминдер жөнүндө, алардын адабияттагы орду тууралуу сөз салып, андан кийин Ч. Айтматовдун чыгармаларында колдонулушу тууралуу ой бөлүшөт. Жазуучунун салыштырууларды өтө кеңири колдонгондугун, аалам дүйнөсүнөн тартып, айбанаттар, өсүмдүктөргө,

буюм теримдерге чейин кайрылгандыгын мисалдар аркылуу бекемдейт. Ал эми метафора салыштырууга караганда азыраак колдонулса да, бул көркөм каражат Ч.Айтматовдун чыгармачылыгында өнүмдүү пайдаланылгандыгына басым жасайт.

Кыргыз драматургдарынан изилдөөчү негизинен экөөнө назар салат. Анын бирөө – Мар Байжиев. Ал тууралуу китебин эки жолу басып чыгарган. Дагы бирөө – кыргыз драматургиясынын классиги Токтоболот Абдумомунов. Автор анын чыгармачылык өнөрканасынын өзгөчөлүгүнө үңүлүп кирип, бул таланттуу инсан жөнүндө алгачкы монографиялык эмгекти жаратышы кубаттоого арзыйт.

Эмгек киришүүдөн, төрт бөлүмдөн турат. Киришүүсүндө Токтоболот Абдумомунов кыргыз элинин классик драматургдарынын бири экендиги, анын кыргыз адабиятындагы орду жана накта элдик жазуучулугу тууралуу сөз жүрөт. Биринчи бөлүмү «Алгачкы кадам.» Схемалуулуктан психологизмге карай» деп аталат. Мында «Тар капчыгай» пьесасынын кыргыз драматургиясынан алган ордунан, драматургдун реализминин өзгөчөлүгүнө көңүл бурат. «Көркөм критерийлер: драмалык конфликт жана психологизм» деген экинчи бөлүмүндө «Ашырбай» драмасынын тарыхый драма экендигине, каармандардын образдарына, «Сүйүү жана үмүт» драма – трагедиясындагы Токтогулдун өмүр тагдырындагы урунттуу учурларына көңүл бурат. Ошондой эле бул бөлүмдө драматургдун пьесаларындагы абийир темасы, адам концепциясы кеңири анализге алынган. Ал эми «Күлкүнүн күчү» деген үчүнчү бөлүмдө адегенде адабий тектер жана түрлөр тууралуу теориялык маселелер каралып, андан кийин Т.Абдумомуновдун комедияларындагы чеберчилик маселелери чечмеленет. Акыркы «Жазуучулук сын адабий өнөр» деген төртүнчү бөлүмүндө Т. Абдумомуновдун айрым жазуучулардын чыгармалары, адабиятыбыздын орчундуу проблемалары жана келечеги жөнүндө айтылган ойлору тууралуу кеңири сөз кылынат.

А. Садыковдун 2003-жылы «Седеп» фондусу тарабынан чыгарылган китеби «Мар Байжиев: чыгармачылык өнөркана сыры» деп аталат. Ал анын 1996-жылы «чыгар-

мачылык портрет» түрүндө жарык көргөн монографиясынын кайрадан толукталып, композициялык жагы өзгөртүлүп, башкача планда, б.а. жазуучунун өнөркана сырынын өзгөчөлүгүн ачуу мүнөзүндө иштелген эмгеги.

М. Байжиев негизинен үч жанрда: драматург, кинодраматург, прозачы катары эмгектенип келе жатат. Төртүнчүсү – анын адабиятчылыгы жана сынчылыгы. Муну ал берки башкы эки өнөр тилкеси (драматург, прозачы) менен катар баштаса да, кийин бир аз арткы планга сүрүлүп калган. Китеп үч бөлүм жана бир нече параграфтарга ажыратылган. Биринчиси М.Байжиевдин драмаларындагы мүнөз түзүү чеберчилигине арналып, анын схематизмден психологизмге карата жолу ачылат. Союз жашап турган кезде кээ бир газеталар жогору жакта отурган кулагынан корккон партократтардын тапшырмасы менен тенденциялуу сындарды баскандыгы кабарланып, Н.Я.лымов, Э.Калдаровдор менен полемикага чыгат, алардын жок жерден бар кылып көрсөткөн аргументтерин жокко чыгарат. Ушул эле бөлүмдө М. Байжиевдин драматургиясындагы башкы проблема болгон моралдык этикалык теманын чагылышына кеңири токтолот.

Экинчи бөлүмдө М. Байжиевдин драматургияда сыяктуу эле прозада да чебер экендиги анын аңгеме повесттерине жүргүзүлгөн адабий талдоолордун негизинде көрсөтүлөт.

Үчүнчү чакан бөлүм М. Байжиевдин адабий сын макалаларына талдоо жүргүзүлүүгө арналган. Ушул эле жерде жазуучунун адабий анкетасынын негизинде анын адабий теориялык көз караштары аныкталып, М. Байжиевдин социалисттик реализм методу жөнүндөгү терс пикирлерине байланыштуу айрыш полемикалык ойлор орун алган.

* * *

А. Садыков өзүнүн чыгармачылык ишин үч багытта өнүктүрүп келди. Биринчиси, таза илимий теориялык эмгектер. Буга кыргыз адабиятындагы улуттук жана жалпы адамзаттык, традиция жана жаңычылдык, адабияттардын байланышы (анын ичинде көркөм котормо маселе-

лери). Бул багытта жазылган эмгектердин катарына «А. Осмоновдун поэзиясындагы традиция жана новаторлук», «Кыргыз совет адабиятындагы улуттук жана интернационалдык проблемасы», «Адабий сын айдыңында», «Ч. Айтматовдун көркөм дүйнөсү» жана «Реализм проблемасы», «Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы символдор» ж.б.лар кирет. Экинчи багытты анын жогорку окуу жайлары үчүн чыгарылган окуу куралдары түзөт. Буга «Борбордук Азия өлкөлөрүнүн адабияты», «Кыргыз адабий сынынын тарыхынын очерки», «Адабият теориясы» сыяктууларды киргизебиз.

Үчүнчү багыт орто мектептер үчүн жазылган окуу китептери. Ага «Кыргыз адабияты», «Ч. Айтматовдун чыгармалары орто мектептин системалуу курсунда», «Орто мектептин 10-11-класстарында кыргыз романдарын окутуу» деген наамдагы эмгектерин киргизсек болот.

Булардан сырткары А. Садыков жандуу адабий процеске активдүү аралашып, көп сандаган макалаларын мезгилдүү басма сөз беттеринде жарыялады.

АДАБИЯТАР

¹ Алыкул Осмоновдун поэзиясындагы традиция жана жаңы-чылдык». Ф.: Илим, 1962.

² Кыргыз совет адабиятында эл достугу жана пролетардык ин-тернационализм идеяларынын чагылышы. Ф.: Илим, 1963; Адабият теориясынын проблемалары». Көркөм метод жана стиль. Ф.: Илим, 1996.

³ Кыргыз совет адабиятындагы улуттук жана интернационалдык проблемасы. Ф.: Илим, 1969.

⁴ История кыргызской советской литературы. – М.: Наука, 1970.

⁵ Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. – Ф.: Илим, 1988. 1-том.

⁶ Адабий сын айдыңында. – Ф.: Илим, 1980.

⁷ Проблемалар жана ойлор – Ф.: Кыргызстан, 1973.

Эл достугу – адабияттардын достугу. – Ф.: Мектеп, 1976. Жетилүү сапарында. – Ф.: Кыргызстан, 1980. Единые по духу и цели. – Ф.: Мектеп, 1982. Бирдиктүү үй-бүлөдө. – Ф.:

Кыргызстан, 1983. Мезгил менен адымдаш. – Ф.: Кыргызстан, 1987.

⁸ Кыргыз адабияты. (8–10-класстар үчүн факультетивдик курс) – Ф.: Мектеп, 1990.

⁹ Кыргызстанда Айтматов таануу илиминин пайда болушу жана өнүгүшү. – Б.: 1992.

¹⁰ Чыңгыз Айтматовдун повесттериндеги адабий салттар. – Ош, 1995.

¹¹ Мар Байжиев (Чыгармачылык портрет). – Б., 1996.

¹² Чыңгыз Айтматовдун көркөм дүйнөсү. – Б., 1997.

¹³ Кыргыз адабий сынын тарыхынын очерки. – Бишкек: Технология, 2001.

¹⁴ Кеңешбек Асаналиев. – Бишкек: Технология, 2001.

¹⁵ Чыңгыз Айтматов реализм дүйнөсүндө. – Бишкек, 2001.

¹⁶ Жусуп Баласагындын «Кут билими» дидактикалык поэмасы. – Бишкек, 2001.

¹⁷ Борбордук Азия өлкөлөрүнүн адабияты. – Бишкек, 2001.

¹⁸ Адабият теориясы. – Бишкек, 2002.

¹⁹ Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгындагы символдор. – Бишкек: Бийиктик, 2002.

²⁰ Чыңгыз Айтматовдун повесттеринин стилдик өзгөчөлүктөрү. – Бишкек: Бийиктик, 2002.

²¹ Токтоболот Абдумомунов. Чыгармачылык өнөркана сыры. – Бишкек, 2002.

ТУРАТОВ ДҮЙШӨНБАЙ (1933–2015)

Билим берүү тармагында эмгектенип, ошол эле учурда илим да изилдеп, ары түйшүктүү, ары татаал ишти бирге аркалап жүргөн педагог илимпоздордун эмгегин, жасаган ишин өзгөчө орунга коюп, баалай билүү абзел.

Педагог окумуштуулар тынымсыз изденгич, маселенин практикалык жагына өзгөчө басым жасаган практик, практиканы теория менен айкалыштырган методист адистер экенин танууга болбойт. Алардын ишмердигин таанып билүү, изилдеп үйрөнүү керек.

Кыргыз адабияты адистиги боюнча түрдүү предметтерден сабак өтүп, адабияттын проблемалары боюнча салмактуу эмгектерин жазган педагог илимпоздордун катарында Ош Мамлекеттик университетинин профессору Дүйшөнбай Туратов да бар.

Д. Туратов 1933-жылы Ош областынын Өзгөн районуна караштуу Адыр айлында туулган. Ош педучилищасын (1951), Ош пединститутун (1959) ийгиликтүү аяктап, 1961-жылга чейин Өзгөн районундагы мектептерде, Ош пединститутунда мугалим болуп иштейт. 1961-65-жылдары Кыргыз Республикасынын Илимдер академиясында аспирант, 1965-75-жылга чейин Тил жана адабият институтунда лаборант, кенже, ага илимий кызматкер болуп иштейт. 1971-жылы «Кыргыз прозасындагы жаңы адамдын образы» деген темада кандидаттык диссертация жактайт. 1975-жылдан баштап өмүрүнүн акырына чейин Ош Мамлекеттик университетинде кафедра башчысы (1986-ж. чейин), доцент (1992-ж. чейин), профессор (2000) болуп иштеген.

Окумуштуунун эң алгачкы эмгеги «Кыргыз тили жана адабияты боюнча методикалык көргөзмө» (1961) деп ата-

лып, кыргыз филология факультетинде окугандар, иштегендер үчүн усулдук көрсөтмө (кайсы китептерди окуу, кандай көрсөтмө курал пайдалануу, материалдарды окуучуларга кандай ыкма менен жеткирүү сыяктуу) катары жазылган. Андан кийин «Кыргыз адабиятында оң каармандын түзүлүү проблемасына карата» деген көлөмдүү илимий макаласы «Кыргыз совет адабияты жана азыркы учур» (1965) деген китепке кирген. Аталган изилдөөдө жалпы эле көркөм адабияттагы оң жана терс каармандардын маанисин, жеке жана коомдук турмуштагы адамдардын түрдүү мамилеси көз карашы акын жазуучулар тарабынан натуралисттик эмес, адабий типтештирүү ыкмалары менен сүрөттөөлөрүн анализге алган. Ошондой эле ар бир коомдук түзүлүштүн максатына, идеологиясына, мезгилдин талабына жараша оң каармандардын мүнөзү да, ага болгон көз караштар, талаптар да өзгөрүп турарын кыргыз профессионал жазма адабиятындагы «Ажар», «Каныбек», «Узак жол», «Жараланган жүрөк», «Тоо арасында» ж. б. көркөм чыгармалардын мисалында далилдөөгө аракет кылган.

В. И. Ленин жана ал башында турган болышевиктер партиясы эмгекчи элдин мүдөөсүн колдоочу бирден бир элдик патриот, элдик уюм катары көркөм адабиятта даңкталып, атайын тема жаралып, калыптанган. Бул тема боюнча жазбаган акын, жазуучу болгон эмес. Ошол эле учурда бул проблеманы изилдебеген же изилдөө ишинде сөз кылып өтпөгөн илимпоз да жокко эсе. Д. Туратовдун «В. И. Лениндин образы кыргыз поэзиясында» (1967) жана толукталып жазылып 1987-жылы чыккан ушул эле аталыштагы эмгектери Ленин темасына арналган.

Изилдөөчү Ленин темасы кыргыз поэзиясында демократ акын Т. Сатылгановдун «Кандай аял тууду экен Лениндей уулду!» деген ырынан башталып, А. Токомбаевдин «Октябрдын келген кези», «Биз Ленинчил жаш», Ж. Турсубековдун эркин жана ак ыр формасында жазылган «Ленин жолу» деген сюжеттүү ырында улантылып, кыргыз акын, жазуучуларынын чыгармачылыгында, жалпы эле кыргыз поэзиясында терең жана кеңири чагылдыруу аркылуу өзүнчө системалуу түрдө иштелген Лениниана темасы

пайда болгонун далилдеген. Анын «Адамзаттын түбөлүк идеясы» (1970) аттуу изилдөөсү да ушул эле проблеманын айланасында жүрүп, эркиндик, теңдик үчүн күрөш, эзүүчү жана эзилүүчү таптын ортосундагы карама-каршылык дайыма жалпы адамзаттык маселе болуп келгенин жана бул проблеманын кыргыз көркөм адабиятында кандай чагылдырылганын анализге алган. Конкреттештирип айтканда марксизм-ленинизм идеяларын Совет мамлекетин, жаңы түзүлүштөгү коомду түзүүдөгү ролу, феодалдык коомдо жашаган элдин аңсезиминдеги секирик өзгөрүш илимий мүнөздө талкууга алынат. Өз учуру үчүн бул чоң окуяны чагылдырган көркөм адабият дагы, аны илимге айландырган изилдөө дагы актуалдуу маселе болгон. Д. Туратов да мындай маанилүү окуядан сырт калбаганын, доордун агымына үн кошуп келгенин байкоого болот.

Окумуштуу Д. Туратов кандидаттык диссертациясынын негизинде жазган «Кыргыз прозасындагы жаңы адамдын образы» (1970) деген эмгегинде жалпы эле көркөм адабияттагы оң каарман деген түшүнүккө аныктама берип, оң каарман менен адабияттагы жаңы адамдын образы негизинен бирдей эле түшүнүктү, мазмунду бере тургандыгын мүнөздөгөн. Ал проблеманы кыргыз прозасындагы К. Баялиновдун «Ажар», М. Элебаевдин «Узак жол», А. Токомбаевдин «Күүнүн сыры», «Жараланган жүрөк», К. Жантөшевдин «Эки жаш», «Каныбек», К. Маликовдун «Азаматтар», Т.Сыдыкбековдун «Кең-Суу» («Тоо арасында») ж. б. повесть, романдарды кенен жана терең талдоо аркылуу кыргыз профессионал жазма адабиятынын проза жанрындагы көркөм чыгармалардын идеялык, тематикалык, образ түзүү жактарына токтолгон. Ошондой эле жазуучулук чеберчилик, чыгармачылык өнөркана туурасында өзүнүн жаңычыл ойлорун айтып, жаңы коомдогу адамдын образы кандай планда, кандай ыкма менен чагылдырылганы анализденген. Бул илимий иш кыргыз прозасынын жаралуу, калыптануу башаты, өсүп өнүгүү процессиндеги ролу изилденген салмактуу эмгек катары адабияттаануу илиминде өз орду бар.

Д. Туратов кыргыз прозасы менен поэзиясын бирдей изилдеген теоретик окумуштуу. «Жаштардын образы кыр-

гыз поэзиясында» (1971) аттуу эмгеги жаштар жана коом проблемасына арналган. Аталган эмгекте элдин, коомдун келечеги болгон жаштардын көркөм образынын поэзия жанрындагы чагылдырылышы талдоого алынган. Маселен, изилдөөдө жаштардын күрөшүүчүлүк ролу совет бийлигин орнотуу, бекемдөө, отузунчу жылдардагы 5 жылдык пландарды аткаруу, Ата Мекендик согуш жылдарындагы элди, жерди, мекенди коргоо, согуштан кийин айыл-чарбасын калыбына келтирүү, 60-жылдардан кийинки өсүп өнүгүү процессиндеги жаштардын күрдөөлдүү эмгеги, дың жерлерди өздөштүрүү, темир жол (БАМ) магистралдарын куруудагы чечкиндүү эмгек сыяктуу алга умтулуу деген күрөштүн эволюциясы А. Токомбаев баш болгон Т. Үмөталиев, К. Маликов, А. Токтомушев, С. Эралиев, С. Жусуев, М. Абылкасымова, Ж. Абдыкалыков, О. Султанов, Ж. Мамытов ж. б. ырларында, поэмаларында кандай чагылдырылгандыгы, турмуш чындыгы көркөм чыгармада кандай деңгээлде, чеберчиликте сүрөттөлүп, ишке ашкандыгы, акындардын сүрөткердик шыкталанты анализденген. Бул узак мезгилди камтыган коомдук процесс гана эмес, бул узак убакыт бою түрдүү окуяларды чагылдырган көркөм процесс, көркөм образдардын эволюциясы. Д. Туратов кыргыз поэзиясындагы жаштардын образын бир сыдырып карап, коомдук турмуштун өсүп-өнүгүшү менен жаш адамдын да аң сезиминдеги, дүйнө таанымындагы өсүштү анализдеп, көркөм образдардын эволюциялык процессин көрсөтөт.

Улуу Ата мекендик согуш совет эли үчүн, анын ичинде кыргыз эли үчүн орду толгус жоготууларды, турмуш агымына кескин өзгөрүүлөрдү, адам психологиясына таасир этүүчү факторлорду алып келген. Көркөм адабиятта бул реалдуу жашоо чындыгы кандай жана канчалык даражада чагылдырылганын изилдөөгө окумуштуулар далай эмгек жумшады. Д. Туратовдун «Мезгил жана каарман» (1974) аттуу көлөмдүү изилдөөсү эки главадан турат. Биринчи главасында кыргыз, казак, өзбек адабиятындагы проза жанрында Ата Мекендик согуш жылдарында фашисттик немец баскынчыларынан Ата Мекенибизди коргоо темасына арналып жазылган очерк жана аңгемелер талдоого

алынган. Мында жогоруда аталган адабияттардагы очерк, аңгемелер тематикалык, идеялык окшоштуктарына карап, типтештириле салыштырылып анализденген.

Кыргыз адабиятында согуш жылдарында жазылган А.Токомбаевдин «Ашырбай» очерки, К. Жантөшевдин Советтер Союзунун Баатыры «Чолпонбай», Ж. Бөкөнбаевдин Советтер Союзунун Баатыры «Дүйшөнкул», С. Сасыкбаевдин «Нурлан» ж.б. турмушта болгон эрдиктери жана Т. Сыдыбековдун «Замбирекчилер», «Эрдик» ж.б. чыгармалары, өзбек жазуучулары А. Каххардын «Дардактан чыккан каарман», Г. Гулямдын «Баатыр Эргаш Рузиев» ж. б. жазуучулардын чыгармаларын өз ара салыштыра талдаган. Каармандардын эрдиктерин көрсөтүүчү факторлор изилденген.

Ал эми согуш учурундагы ооруктагы элдик турмуш, алардын кайраттуу эмгектери Т.Сыдыкбековдун «Пайдага чечилген чатак» аңгемеси баш болуп, К. Баялиновдун «Бакыт» («Көл боюнда»), М. Элебаевдин «Алыскы тоодон», К. Маликовдун «Жайылма тоо», Г. Мустафиндин «Шыганак» ж. б., өзбек адабиятында согуш жылдарында жазылган А. Каххардын «Аялдар», «Асрор бобо», Г. Гулямдын ж.б. чыгармалары талданган.

Ушул изилдөөнүн экинчи главасы «Эмгек жана каарман» деп аталып, мында кыргыз адабиятындагы К. Баялиновдун «Бакыт» («Көл боюнда»), Т.Сыдыкбековдун «Биздин замандын кишилери», Н. Байтемировдун «Салтанат», «Жаш жүрөктөр», казак адабиятынан С. Мукановдун «Сыр Дарыя», Г. Мустафиндин «Миллионер» өзбектен Айбектин «Алтын өрөөндөн соккон жел», Ш. Рашидовдун «Жеңип чыккандар» ж.б. повесть, романдары менен салыштырылып, алардагы турмуштук окшоштуктар көркөм чыгармаларда кандай чыгармачылык устаттыктарда чагылдырылгандыктары анализденген.

Туратовдун дагы бир салмактуу эмгеги «Көркөм адабияттын тарбиялык ролу» (1988). Аталган изилдөөдө оозеки түрүндөгү ар түрдүү жанрлардагы чыгармаларда элди жакшылыкка, адилеттикке, эмгекчилдикке, өз эл жери үчүн кызмат кылууга, аны душмандан коргоого ж. б. үндөгөн. Мыктылардан үлгү алууга үгүттөгөн. Көркөм адабият-

тын жалпы эле тарбиялык ролу жазма адабиятыбызда дал ошондой эле мотивде улангандыгын профессионал көркөм чыгармалардан мисалдар келтирүү аркылуу ачып берген.

Профессионал жазма адабиятыбыздын бардык жанрларында коомдогу, жеке турмуштагы оң көрүнүштөрдү, мыкты сапаттарды даңазалап чагылдыруу аркылуу азыркы жаштарыбызды ошолордон үлгү алууга тарбиялаган.

Демек, көркөм адабият абалтан өзү жаралгандан эле адамдарды мыкты сапаттарга, эл мүдөөсүн бардыгынан жогору коюу, ал үчүн аянбай күрөшүүгө үндөп келе жаткандыгын Д. Туратов акын-жазуучуларыбыздын бир катар чыгармаларынын идеялары, аларда түзүлгөн каармандарынан мисалдар келтирүү аркылуу өз ойлорун, көз караштарын бекемдеген.

2002-жылы Д. Туратов К. Калचेкеев, А. Шарипбаевдер менен авторлошуп «Кыргыз адабиятынын тарыхы» деген окуу усулдук колдонмо жазышкан. Эмгектин филология, журналистика факультеттеринин студенттери жана орто мектептин мугалимдери үчүн практикалык жактан жардамы зор.

Ошентип окумуштуу педагог Д. Туратовдун негизги деп эсептелген ондон ашуун эмгегине токтолуп өттүк. Анын изилдөөлөрүнүн негизги проблемасы каарман, образ, адам фактору. Ушул маселенин айланасында өзүнүн жеке илимий концепциясы, далилдүү пикири бар.

Аталган эмгектерден сырткары изилдөөчүнүн жыйнактарга, мезгилдүү басма сөз беттерине кыргыз, казак, өзбек, түркмөн, тажик, орус адабиятынын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн (Абай, Жамбыл, М. Ауэзов, С. Муканов, Навои, Хамза, Гафур Гулям, Айбек, Берди Кербабоев, С. Айни, М. Турсун-заде, А. С. Пушкин, М. Шолохов жана кыргыз акын, жазуучуларынын дээрлик бардыгы боюнча) чыгармачылыгы, адабияттын теориялык маселелери окутуунун методикасы жана үрп адат, каада салт, тил, маданият, ыйман сыяктуу улутубуздун проблемалары боюнча көптөгөн илимий макалаларды жарыялаган. Адабияттын ар тараптуу учур талап кылган тематикалары боюнча республикалык, эл аралык илимий-практикалык конференцияларда илимий докладдарды окуган.

Д. Туратов өзүнүн жарым кылымдык педагогикалык эмгек жолунда терең билимдүү, талыкпас мээнеткеч мугалим катары жаш муундарга илим билим берип келе жатат. Университетте кыргыз адабиятынын негизги курсу болгон Кыргыз адабияты (жеке чыгармачылык), боордош элдердин адабияты жана Ч.Айтматовдун чыгармачылыгы боюнча адистик курс, лекцияларды окуйт, практикалык сабактарды жүргүзөт. «Кыргызстанда Айтматов таануу курсу» деген темада изилдөө жазган.

Жыйынтыктап айтканда, окумуштуу, педагог, Элге билим берүүнүн отличниги (1983), Кыргыз Республикасынын билим берүүсүнө эмгек сиңирген кызматкер (1997), Ч. Айтматов атындагы Эл аралык академиянын академиги (2002) Д.Туратовдун кыргыз адабияттаануу илиминде жана билим берүү системасында сиңирген эмгеги чоң.

СУЛАЙМАНОВ МЫРЗА (1937–2009)

Мырза Сулайманов бүтүндөй аў сезимдүү жашын, кызылдай мээнетин, кара күчүн, акыл парасатын кыргыз балдар адабиятынын өзгөчөлүктөрүн, тектик, түрлүк, жанрдык табиятын, тарыхый эволюциясын, башка улуттук адабияттардын ичиндеги ордун, таалим тарбиялык функциясын, балдар жана өспүрүмдөр үчүн жазып келаткан айрым акын жазуучулардын адабий ажарын ачып берүү менен шугулданып келаткан адабиятчы катары маданий турмушубузда өз ордун аныктады. СССР державасы күчүнө келип турганда жалпы союздук масштабда балдар адабияты боюнча пленумдар, талкуулар болгондо (Фрунзе, 1974; Москва, 1978; Дүйшөмбү, 1981) көбүнчө М. Сулайманов бычакка сап болуп сөз сүйлөп, макалаларды жазып турчу. Ошондо балдар адабияты багытында Москвадан чыккан «Детская литература», «Дошкольное воспитание» деген зоболосу зор журналдарга макалалары басылган, Мунусу менен ал биринчи кезекте кыргыз балдар адабиятын таа-нытууга, пропагандалоого үлүш кошсо, экинчи жагынан адабияттын эң маанилүү бул бөлүгүнүн жаман жакшы жактарын таразалап турган. Адатта балдар адабияты педагогикалык максатты эн биринчи кезекте аркаласа М. Сулайманов педагог адабиятчы катары ошол балдар китептериндеги педагогикалык дидактикалык функцияларды таап чыккан, алардагы коммунисттик тарбиянын принциптерин жана жалпы адамзаттык асыл нарктарды белгилеген. Мунун өзү ошол кездеги жазуучулардын чыгармачылык өсүшү үчүн керектүү муктаждыктар болгон.

Мырза Сулайманов 1937-жылы Ош областына караштуу Карасуу районунун Папан кыштагында туулган.

Согуштан кийин соңку кыйын кырдаалга карабай окууга далалаты артып, жериндеги Арал мектебинен жетинчиси бүтүп, чөл жакка – Ош шаарынын жекебелиндеги Калинин атындагы мектепке келип кирет. Зээндүү, зирек жигит эки жолу, эки классты – бешинчи, анан сегизинчи класстарды окуган эмес, аттап кеткен, ошондон улам он жети жашында чырымтал бетине түк чыга элек кезде согуштан кайтып келген жоокерлер менен бирге студенттик күндөрүн өткөрдү. Окууну камчы салдырбай окуду. Атүгүл адабий процесс менен жакындан таанышып, окуп, талдап, чыгармаларга өзүнүн окурмандык көз карашын билдирип, макалалар жазды. Ошолордун бири 5-курста окуп жүргөн кезинде, 1959-жылы «Ата-Тоо» журналына «Бир повесть тууралуу» деген ат менен басылып чыкты. Ал кезде студенттин эмес, анын окутуучуларынын макалалары абройлуу «Ала-Тоо» журналына басылып чыгышы кыйын эле. Балким ушул макала М. Сулаймановдун тагдырын балдар адабиятына байлап койдубу дейсиң, айтор ошондон кийин көбүнчө балдарга арналган чыгармалар тууралуу макалаларын; монографияларын, сын китептерин, окуулуктарын жазды. Ырас ага чейин эле жергиликтүү маанидеги, календарлык максаттагы «Өлбөс ырлар» (Темиркул Үмөталиевдин 50 жашка чыгышына карата) (1), «Октябрь революциясы кыргыз адабиятында» (2) дегендей макалалары чыгып, Ошто «бала сынчы» катары оозго алына баштаган эле.

1959-жылы М. Сулайманов кыргыз тили жана адабияты мугалими деген адистик алат да, орто мектепте бир жылдай мугалим, анан бир жылдай комсомолдук кызматта иштеп, Жалалабат педокуу жайына окутуучулукка оогон. 1967-жылдан Ош пединститутунда (университетинде) окутуучу, ага окутуучу, доцент, кафедра башчысы, декан, профессор болуп иштеп келген.

«Азыркы кыргыз балдар прозасы» (1971) деген темада кандидаттык, «Кыргыз балдар адабиятынын тарыхы» (1995-ж. Алматы) деген темада докторлук диссертацияларын коргогон. Анын изилдөө темасы – кыргыз балдар адабиятынын тарыхы жана азыркы учурдагы абалы, таалим тарбиялык мааниси, спецификасы. «Балдар үчүн аң-

гемелер» (1976), «Азыркы кыргыз балдар прозасы» (1980) деген адабий иликтөөлөрү, республиканын жогорку окуу жайлары үчүн балдар адабияты боюнча окуу программалары (1974, 1986) жана фундаменталдуу «Кыргыз балдар адабиятынын тарыхы» (1992) деген окуу китеби бул багыттагы олуттуу эмгектери болуп саналат.

Балдар адабияты бул жалпы улуттук адабияттын ажырагыс бөлүгү болуу менен андагы башкы көңүл тарбиялык таалим берүүчүлүк аспектиге бурулат, мындай чыгармалар балдар турмушунан алынышы да мүмкүн, чоңдордун турмушунан алынышы да мүмкүн, ошолордун баары балдарга түшүнүктүү, аларды өстүрүп-өнүктүрүүгө ылайыктуу мазмунда жана формада жазылат. Мына ошондуктан балдар үчүн чыгармаларды бөлүп алуунун өзгөчө кыйынчылыктары болот, бул жагынан да М. Сулаймановдой «касапчылардын» болгону балдар адабиятын байытуунун бир шарты болуп саналат. Адабиятчы жарым кылым бою ошол балдар адабиятынын кыбыр эткен нерселеринин баарын илип алып, адабий талдоодон өткөрүп, ой пикирлерин жазып, келкилеп, анан жыйнактап, иши кылып ар тарабынан карап келет. Бул инсандын чыгармачылыгы жалаң эле балдар китептерине баа берүү менен чектелбейт, андан башка да төмөнкүдөй вазийпаларды аткарат: биринчиси, балдар адабиятынын спецификасын аныктап турат; экинчиси, балдар үчүн жазылган чыгармалардын библиографиясын иштеп чыгат; үчүнчүсү, балдар адабиятын өзүнчө дисциплина катары окутуунун мазмунун жана методикасын аныктап берет. Дагы бир нерсе – ушулардын баарын ал киши «өз колу менен кармап көрөт». Мына ушулардан келип чыгып ооз батынып айта турган нерсе – Мырза Сулайманов кыргыз балдар адабиятынын башкы теоретиги, бирден бир негизги билерманы жана бул тармактын өсүшү үчүн кам көрүп турган.

М. Сулайманов докторлук диссертациясында: «... кыргыз балдар адабиятынын түп башаты, өрчүшү, өркүндөө жолдорунун бел-белестери кең камтылган, жакшы пайымдалган, салмактуу корутундулар жасалган. Ошол илимий түйүндөрдүн негизинде улуттук балдар адабиятынын азыркы учурдагы жеткинчектерибизге таңуулабай, ыктыярдуу

ынандырган кызматы жөнүндөгү дурус байламдар жасалат, теориялык тың ойлор айтылат, бүгүнкү кыргыз балдар адабиятынын өрүшүн бийиктетүүгө көмөктөш болуучу зарыл булактар тууралуу омоктуу бүтүмдөр чыгарылат» (3).

Анын изилдөө объектиси кыргыз элинин эл катары баркын көтөрүп турган «Манас», «Семетей», «Сейтек», «Эр Төштүк», «Курманбек», «Эр Табылды» сыяктуу дас-тандары, алардагы балдарды тарбиялоо үчүн алдыга таш-талган педагогикалык идеялар, этнопедагогикалык маани мазмундан тартып, фольклордогу жалгыз саптан турган макалдарга чейинки бай оозеки чыгармачылык. Анан ыр-чылар поэзиясы, совет мезгилиндеги жазма адабият. Иши кылып анын адабиятчылык диапозону кенен жана көп учурду камтыйт. Ал жалаң гана адабий чыгармаларды талдоо менен, баалоо менен чектелбей, балдар адабияты-нын сынын, адабият таануусун да изилдеп, докторлук эм-гегинде бул тематикадагы 50дөн ашык эмгекке өз баасын бычат.

Кыргыз адабият таануусундагы М. Сулаймановдун чы-гармачылык чоң салымынын бири – кыргыз балдар фольк-лорун классификациялоосу. Бул эң алгач толук жана или-мий негизде ишке ашырылган жана кыргыз фольклорун-дагы баёо-баян аңгемелеринин, уламыш болмуштардын өзүнчө жанр катары каралышы колдоого ала турган көрү-нүштөрдөн. М.Сулайманов «Манас» үчилтигиндеги балдар үчүн баалуу нерселер катылып жаткандыгын каймактай калпып чыгып, Манастын балалык чагын өзгөчө этнопе-дагогикалык аспектиден изилдеп берет. Анын чыгарма-чылыгында адабий портреттер басымдуу орунда туруп, дээрлик кыргыз балдар адабиятынын кыштарын коюшкан авторлорунун баары сулаймановдук оң терс баага татык-туу болот. Өзгөчө ал ачып берген Тоголок Молдонун, Р. Шүкүрбековдун, К. Эсенкожоевдин, М. Жангазиевди, Ш.Бейшеалиевдин, Ч. Айтматовдун, Т.Сыдыкбековдун адабий ажары аны кылдат аналитик катары көрсөтсө, Т. Самудинов, А.Кыдыров, К.Жунушевдин чыгармалары жалпы адабий процесс менен бирдикте обзордук мүнөздө баасын алат, ошол эле кезде Ж. Бөкөнбаевдин, Р. Рыс-куловдун, Т.Кожомбердиевдин, Ж. Мамытовдун чыгарма-

чылыгындагы балдар темасы да көңүл сыртынан өтпөй, изилдөөчүнүн призмасына кабылат.

М. Сулайманов Түштүк Кыргызстандагы адабият мугалимдерин даярдоого жана жалпы өлкөбүздөгү балдар адабиятынын окутулушуна да активдүү катышкан

АДАБИЯТТАР

¹ *Сулайманов М.* Өлбөс ырлар (Темиркул Үмөталиевдин 50 жашка чыгышына карата) // Ленин жолу. – 1958. – 31-май.

² *Сулайманов М.* Октябрь революциясы кыргыз адабиятында // Ленин жолу. – 1958. – 5-нояб.

³ *Кабдолов З. К., Габдуллин Н. Г.* Мырза Сулаймановдун «Кыргыз балдар адабиятынын тарыхы» аттуу докторлук диссертациясына пикир. Китепте: Окумуштуу замандаш окумуштуулардын көзү менен (түзгөн А.Жалилов ж.б.). – Ош, 1997. – 4-б.

ШЕРИЕВ ЖЭЭНАЛЫ (1934–2002)

Адабиятчы катары Жээналы Шериевдин чыгармачылыгын бир топ алкактан кароо жөндүү: биринчи алкак адабияттын тарыхын жана учурдагы адабий процессти талдоого алган илимий жана сын багытындагы эмгектери; экинчи алкак жогорку окуу жайларынын студенттери, мектеп окуучулары жана кыргыз адабияты мугалимдери үчүн атайын окуу процессине ылайыктап жазган китептери; үчүнчү алкак Түштүк Кыргызстандын тил, адабият мугалимдерин даярдап чыгаруудагы устаз катары чоң орду бар экендиги. Ушулардын эле айланасынан ушул эле эмгектерин дагы бир кеңири аспектиден карап көргөндө анын чыгармачылык диапозонунун кеңдигинине дагы бир жолу туш келбей койбойсуң. Анын иликтөө объектиси байыркы жана орто кылымдардагы адабий мурастар, улуттук адабият тарыхы, азыркы адабият, адабияттын теориясы, адабиятаануу сөздүгү, кыргыз адабиятын окутуу проблемалары.

Жээналы Шериев 1934-жылы Ош областынын Карасуу районуна караган тоо тараптагы Папан деген айылда туулган. 1949-жылы «Арал» мектебин бүткөндөн кийинки анын тагдыры Оштогу педагогикалык окуу жайында билим алуу, анан Ноокаттын Кыргызата жеринде мугалимдик кылуу, кайра окуусун улантып, Ош пединститутунун филология факультетинде адистик жана илимий деңгээлин көтөрүү, Карасуунун Жапалак айлында мугалимчилик кылуу менен улантылды. Студенттик жана алгачкы мугалимдик жылдары анын өмүрүнө жакшы адамдарды жолуктургандай. Таланттуу тилчи Аскар Турсуновдун, адабиятчы Абдыкадыр Садыковдун лекцияларын укту, ошол кездеги эң сыйлуу Сталиндик стипендия менен оку-

ду. Мектептеги адабиятты окутуунун көйгөйлүү маселелерин өз көзү менен көрүп, адабияттагы жаман жакшыны, онду терсти, халтура менен чыныгы адабий чыгармаларды ажырата билүү көндүмдөрү калыптанды.

1960-жылы 1-сентябрдан анын педагогдук, илимий, коомдук ишмердүүлүгү бүтүндөй Ош мамлекеттик педагогикалык институту (кийин университети) менен байланышта болду, окуу жайынын окутуучусу басып өтө турган бардык жолду басып өттү.

Кыргызстанда, адатта, өткөн кылымда, азыр деле областтык борборлордогу адабиятчылар ошол аймактагы газеталардын, радио телевидениенин буйуртмалары менен көбүрөөк иштешкен. Дегеним, партиялык гезиттер кайсыл бир маанилүү дата, белгилүү окуя, таанымал кимдир бирөөнүн туулган күнү болуп калса, ошол календарлык күнгө карата мынча көлөмдө, мындай макала жазып бергиле деген да, ал макаласы газетанын эртеси күнкү эле номерине токтосуз чыгып турган. Жээналы Шериев да алгачкы макалаларын ошол юбилейлер темасында жазып көрүп, ошол полигондо калемин курчуткан. Буга Ош облустук «Ленин жолу» газетасына 1962–1964-жылы басылган «Кыргыз совет адабиятынын өсүшүндөгү орус адабиятынын ролу»¹, «Улуу жазуучу жана кыргыз адабияты» (Эртең А. М. Горькийдин туулган күнүнө 95 жыл толот)² «Токтогул достуктун биринчи жарчысы» (Россиянын составына Кыргызстан ыктыярдуу кошулгандыгынын 100 жылдыгына карата)³, «Ушунчалык жыргалды урматтуу Ленин сен бердиң» (Кыргыз акындарынын ырларында В. И. Лениндин образынын чагылышы жөнүндө)⁴, «Токтогул жана анын шакирттери» (Улуу акындын юбилейине карата)⁵, «Улуу акын жана демократ» (Токтогул Сатылгановдун туулган күнүнүн 100 жылдыгына карата)⁶ деген сыяктуу макалалары күбө болот. Жээналы Шериев өмүрүнүн акырына чейин мындай макалалардан жүздөн ашыгын жазып, Ош областындагы окурмандарга өзүн белгилүү адабиятчы катары таанытуу менен, жалпы калкты агартуучулук вазийпасы менен да сугарып турган.

Бул да адабиятчы агартуучу, өзгөчө провинцияда жашаган инсан үчүн керектүү атуулдук милдет эле, бул жа-

гынан да ал киши өтөлгөлүү өмүр өтөдү. Жээналы Шериевдин чыгармачылыгынын баштапкы этабы «Азыркы кыргыз поэзиясынын маселелери» деген диссертациясына байланыштуу болду. 1973-жылы корголгон бул илимий иштин салмагы өз кезегинде жогору бааланган. Баарына белгилүү өткөн кылымдын 60-жылдары кыргыз поэзиясына жаңы ысымдар келди, мурдагы чыгармачылык пассивдүүлүктө жүргөн акындар активдешти, жалпы союздук поэзиянын оң жактарын, изденүүлөрүн туурап, өздөштүрүп, үйрөнүп, кыргыз поэзиясы мазмун жактан болсун, тематикалык жактан болсун, формалык жактан болсун жаңы бийиктикке көтөрүлдү. Андагы жандуу кыймыл, жалпы адабиятты алга сүйрөгөн поэзиядагы эркечтик өзүнчө бир изилдөөлөрдү, бул кыймылдын ички мыйзам ченемдүүлүктөрүн аңтарып көрүүнү адабиятчылардан күтүп жатты. Ж. Шериев тышынан буркан шаркан болуп агып жаткан дайранын ичиндеги кыймылды, жээкке сууну сүрүп чыккан өзөктүү күчтөрдү «кармалап көргүсү» келди. Ал ошол күпүлдөп аккан дайралардын ичиндеги бири-бирине анчалык жакындашпаган үчөөнүн – С. Эралиевдин, Б. Сарногоевдин, С. Жусуевдин акындык чеберчиликтерин аңтарып көрүүгө батынып киришти. Бул анын адабиятчы катары жетилип, бышып калганынын белгиси эле. Бул акындар тууралуу ал ар бир чыккан китептерине рецензия түрүндө ойлорун 1956-жылы чыккан «Тоолор жана тоолуктар» деген макаласынан⁷ тартып эле айтып отурган. Үч акын аны адабиятчы катары көркөм сөздүн кунун, акындык чеберчиликти эстетикалык туюм менен сезүүгө үйрөтсө, ошол эле кезде рецензент адабиятчы таанымал акындардын чыгармачылыгындагы дурус буруш жактарды көрсөтүп берүү менен алардын акын катары өсүшүнө өз таасирин тийгизди.

Өз кезегинде «Кыргызстан маданияты» жумалыгына жарыяланган «Стиль жана чеберчилик» деген макаласы⁸ ошол кездеги жалпы окурмандардын бүйүрүн кызыткан «Акындарга үч суроо» деген дискуссиянын салмактуу макалаларынын бири болгон.

Жээналы Шериев адабиятчы катары мектеп практикасына өтө зарыл катары саналган адабият терминдердин

тартипке келтирүүдө чоң эмгек кылган. Ал өз шакирти Абдыкерим Муратов менен бирге адабият терминдеринин окуучуларга арналган сөздүгүн түзүп, алар улам толуктоолор менен үч жолу 1987, 1994, 2003-жылдары басылып чыкты⁹. Өз кезегинде бул китептер массалык нускада чыгып, мектеп окуучуларынын, педагогикалык орто окуу жайларынын жана жогорку окуу жайларынын кыргыз тили жана адабияты бөлүмдөрүндө окуп жатышкан студенттердин адабий билимин көтөрүүгө салымын кошкон. Бул сөздүктөрдүн негизги өзгөчөлүктөрү төмөнкүлөр менен байланышкан:

1. Мектеп программасы, окуучулардын муктаждыгы эске алынгандыгы.

2. Мурдагы К. Асаналиев жана Р. Кыдырбаева түзгөн орусча-кыргызча сөздүктөн айрымалынып, оригиналдуу, чечмелеме, түшүндүрмө сөздүк экендиги. 3. Кыргыз адабиятын Чыгыш адабиятынын контекстинде карап, Чыгыш адабият терминдерин да чечмелөөгө аракет кылгандыгы. 4. Термин түшүнүктөрдү мисалдар аркылуу тастыктап бергендиги ж.б.

Жогорудагы сөздүктөр адабиятчылар тарабынан сөздүк деңгээлинен көтөрүлүп, маалыматтама (справочник) китептин милдетин аткарып калгандыгы да анын оң көрүнүшү катары кабыл алынды. Китепте тиркеме катары адабий викторина, адабият боюнча олимпиада, адабий газета, адабий ийрим, адабий кече, адабий күндөлүк, адабият канаасы, адабият музейи, адабий оюндар, авторецензия деген сыяктуу түшүнүктөр тууралуу теориялык ойлор жана практикалык кеңештер айтылып, сочинение, изложение кантип жазыла тургандыгын түшүндүрүп беришет. Дагы бир тиркеме катары байыркы замандын бүгүнкү күндөгү кыргыз адабиятынын жылнаамысы (хроникасы) сунуш кылынат. Түзүүчүлөрдүн бул эмгеги кыргыз адабиятынын энциклопедиясын жазууда да эске алынып, адабият таанууга байланышкан терминдер, түшүнүктөр негизинен ушул сөздүктөн алынды.

Адабияттаануу багытындагы бул иштеринин уландысы анын «Адабият таанууга киришүү» деген окуу программасында¹⁰ жана «Адабият тааныткыч» деген окуу куралын-

да¹¹ андан ары улантылды. Булардагы башкы өзгөчөлүк орус адабият таануусу менен кыргыз адабият илиминин жетишкендиктерин ашташтырып, студенттер үчүн түшүнүктүү жана жеткиликтүү тил менен бул илимдин кыргызча концепцияларын, принциптерин, методологиясын иштеп чыккандыкта эле. Адабиятчы аалым жана атуул катары Жээналы Шериев Түштүктөгү коомдук турмуштун чордонунда жүрүп, облустук «Кыргыз тили» коомун, Кыргызстан элдеринин ассамблеясынын жергиликтүү бөлүмүн башкарып, Курманжан датканын 180 жылдыгын өткөрүү ж.б. бир топ мааракелерди, конкурстарды, олимпиадаларды, фестивалдарды ж.б. иш чараларды уюштуруп жүрүп, улуттук патриоттуулук, кыргыз тили, мурас тар жөнүндө көп маселелерди көтөрүп чыгып, байыркы жана орто кылымдагы орток түрк адабиятын биздин да ата-бабаларыбыздын энчиси экендигин түшүнөт жана бул багытта билек түрүнө изденүүлөрдү, тексттерди талдоону, табууну, которууну жүргүзөт. Бул багыттагы адабиятчынын чыгармачылык изденүүлөрү анын «Байыркы орток түрк адабияты» деген хрестоматияда жана «Байыркы жана орто кылымдагы түрк адабияты» деген окуу куралында чагылдырылган. Аталган китептер кыргыз адабият таануусундагы чоң боштукту толтурду. Өзбек, орус, казак, уйгур адабиятчыларынын илимий, маданий табылгаларына таянуу менен Ж. Шериев кыргыздар буга чейин өз мурасы катары эсептөөдөн жаа бою качып келген Ахмат Ясавинин, Закирдин Бабурдун, Ахмет Югнакинин, Сулайман Бакырганинин мурастарын кыргыздарга да таандык катары улуттук адабий процесстин контекстинен көз салууга аракет кылат. Филология илимдеринин доктору, профессор А. Акматалиев «Байыркы орток түрк адабиятынын очерки» деген китебинде¹² «кыргыз адабий таануусунда бул маселелерди кабыргасынан коюп, макалалар, изилдөөлөр жазгандар жок эмес» деп, ага Ж. Шериевдин китебин мисалга тартат. Хрестоматияда «Коркут ата» баяны баш болгон бир топ тексттер биринчи жолу кыргыз тилинде берилет жана алар адабиятчынын ыктуу адаптацияларынан жана комментарийлеринен өткөрүлөт. Бул эмгектерде Махмут Кашкаринин «Диван лугат ат-түрк», Жусуп Ба-

ласагындын «Куттуу билим» дастаны, Ахмат Югнакинин «Хибатул хакайык» («Акыйкат сыры») чыгармасы, Сайф Сараинин «Гүлстан» дастаны сыяктуу ондогон түрк элдеринин гениалдуу мурастары адабий талдоодон өткөрүлүп, алардын тексттерине лексикографиялык, этимологиялык анализ жүргүзүлүп, булар азыркы түрк тилдеринин ичинен эң биринчи кезекте кыргыз тилине жакын экендиги далилденет. Бул ойлор адабиятчынын кыргыз маданиятына кошкон чоң салымы экендиги баалануучу учур келет. Жээналы Шериевдин кыргыз адабиятына кошкон дагы бир чоң салымы анын адабият мугалимдерин тарбиялоодогу эмгеги менен бааланат. Орус жазуучулары Гоголдун «Шинелинен» өсүп чыкканбыз дегендей оштук филологдор Шериевдин «шинелинен» өсүп чыктык деп сыймыктануу менен айтып жүрүшөт. Ал филология илимдеринин кандидаты (1973), ОшПЙнин доценти (1978), профессору (1991) катары кырк беш жылга жакын өмүрүндө адабият таанууга киришүү, адабият теориясы, кыргыз совет адабиятынын тарыхы, орток түрк адабияты, кеп маданияты жана чечен өнөрү, кыргыз адабиятын окутуу методикасы боюнча дарстарды окуду, ушул эле курстардын программасын түздү, окуулуктарын жазды. Ошол эле кезде ашкере көп коомдук жана педагогикалык иштери, борбордон алыста тургандыгы анын адабиятчы катары жүзүн толук ачып көрсөтүүгө тоскоолдук кылды.

Ж. Шериев чыгармачылык жактан гүлдөп турган мезгилде 2001-жылы орток түрк адабиятын изилдеген китеби үчүн Ош облустук мамлекеттик администрациясынын Жолон Мамытов атындагы сыйлыгын алды. Ошондон көп узабай эле мезгилсиз келген оорудан улам көз жумду.

АДАБИЯТТАР

¹ Шериев Ж. Папандык Мырза палван. китепте: Окумуштуу замандаш окумуштуулардын көзү менен. – Ош, 1997. – 13–6.

² Шериев Ж. Кыргыз совет адабиятынын өсүшүндөгү орус адабиятынын ролу // Ленин жолу. – 1962. – 4-сент.

³ *Шериев Ж.* Улуу жазуучу жана кыргыз адабияты (Эртен А.М.Горькийдин туулган күнүнө 95 жыл толот) // Ленин жолу. – 1963. – 27-март.

⁴ *Шериев Ж.* Токтогул – достуктун биринчи жарчысы (Россиянын составына Кыргызстан ыктыярдуу кошулгандыгынын 100 жылдыгына карата) // Ленин жолу. 1963, 3-март.

⁵ *Шериев Ж.* Ушунчалык жыргалды урматтуу Ленин сен бердиң (Кыргыз акывдарынын ырларында В. И., Лениндин образынын чагыпышы жөнүндө) // Ленин жолу. – 1963. – 21-апр.

⁶ *Шериев Ж.* Токтогул жана анын шакирттери (Улуу акындын юбилейине карата) // Ленин жолу. – 1964. – 24-окт.

⁷ *Шериев Ж.* Улуу акын жана демокарат (Токтогул Сатылгановдун туулган күнүнүн 100 жылдыгына карата) // Ленин жолу. – 1964. – 4июль.

⁸ *Шериев Ж.* Тоолор жана тоолуктар // Ленин жолу. – 1956. – 11-дек.

⁹ *Шериев Ж.* Стил жана чеберчилик // Кыргызстан маданияты. – 1968. – 31-январь.

¹⁰ Адабият терминдеринин түшүндүрмө сөздүгү. – Ф.: Мектеп, 1987; Адабият: терминдердин түшүндүрмө сөздүгү. – Б.: КЭБР, 1994; Адабият: терминдердин түшүндүрмө сөздүгү. – Б.: КЭБР, 2003;

¹¹ Адабият таанууга киришүү. Окуу программасы (Түзгөн Ж.Шериев). – Ош, 1982.

¹² *Шериев Ж.* Адабият тааныткыч. Окуу куралы. Ош, 1993 (кийинки басылышы), 2001.

¹³ *Акматалиев А.* Байыркы орток түрк адабиятынын очерки. Окуу куралы. – Б., 2001.

АРТЫКБАЕВ КАЧКЫНБАЙ
(1934–2009)

Кыргыз Республикасынын мамлекеттик сыйлыгынын, Ж.Баласагын атындагы сыйлыктын лауреаты, КР маданиятына эмгек сиңирген ишмер, филология илимдеринин доктору, профессор, коомдук ишмер Качкынбай Артыкбаев 1934-жылы Москва районундагы Кеперарык айылында туулуп, 1951-жылы айлындагы Буденный атындагы орто мектепти, 1956-жылы КМУнун филология факультетин бүтүргөндөн кийин 1967-жылга чейин басма сөз кызматтарында иштеп, ошол жылдан тарта КМУнун кыргыз адабияты кафедрасында улук окутуучу, доцент, факультеттин деканы, 1976-жылдан кафедра башчысы болуп эмгектенген.

1966-жылы филология илимдери боюнча кандидаттык, 1983-жылы докторлук диссертациясын коргогон.

Ал «Адабият таануу илимине киришүү», «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы» сыяктуу орчундуу лекциялык курстардан сабак өтүүнү колго алып, бир жылга жетип жетпей адабий сын, адабий изилдөөлөрдөн турган «Ар түрдүү издер» китебин, «Тоолор менен сырдашуу» аттуу ырлар жыйнагын, мындайча айтканда, 1968-жылы эки китебин жарыялоо менен активдүү, жемиштүү иштеп жаткандыгын көрсөткөн болучу. Ага окутуучу, доценттин милдетин аткаруудан тышкары 1970-1974-жылдары университеттин филология факультетинин деканы болуп иштеп, бир эле учурда «Сын сапары» (1970), «Чыгармалар жана ойлор» (1974) аттуу адабий сын, адабий изилдөөлөрдөн турган китептерин, 1975-жылы «Жаркын өмүр» ыр китебин жана көптөгөн адабий сын макалаларды жарыялап, эмгекчилдиктин темпин андан ары күчөттү. 1967-жылы «Кыргызстан маданияты» гезити жаңыдан чыга баштаган кезде анын 1-санына жарыяланган

«Адабиятыбыздын башатына көз чаптырсак» деген макаласын өзгөчө бөлүп көрсөтүүгө болор эле. Анткени, бул макалада автор кыргыз адабиятынын тарыхын Токтогул, Тоголок Молдодон гана баштоо менен чектелбей, байыркы Орхон Енисей таш жазууларындагы адабий мурастардан баштоону, андан бери карай орто кылымда өз жергебизден чыккан улуу бабаларыбыз Жусуп Баласагын, Махмуд Кашгаринин «Кутадгу билиг», «Дивани лугат ат-түрк» эмгектерин үйрөнүү менен Жеңижок, Эшмамбет, Казыбек, Молдо Нияз сыяктуу жыйырмадан ашуун акындарыбыздын чыгармаларын иликтеп, кыргыз адабиятынын тарыхына киргизүүнү, бир сөз менен айтканда, кыргыз элинин байыртадан берки адабият тарыхы бар эл экенин көрсөтүүнү сунуш кылган. Өзгөчө, бул макаладагы Жусуп Баласагын, Махмуд Кашгариге байланыштуу ойлор кызуу талкууну туудуруп, жарым жылдан ашуун гезит бетинде айтылган талаш тартыштар жалпы коомчулуктун көңүлүн бурган болчу. Ал талкууда айрым авторлор Жусуп Баласагын, Махмуд Кашгаринин кыргыз элине тиешеси жок деген пикирлерди айтышса (Э.Абдылдаев, Б.Аманалиев, Т.Назаралиев), көпчүлүк авторлор (Т.Сыдыкбеков, Ж.Таштемиров, Ө.Караев, З.Белекова ж.б.) К.Артыкбаевдин ой пикирлерин колдоп чыгышкан.

1973-жылы анын «Адабият таануубуздуң актуалдуу маселеси» (Кыргыз совет адабиятында социалисттик реализмдин жаралышы жөнүндө) деген көлөмдүү макаласы «Ала-Тоо» журналына жарыяланып, бул макала да чоң талкууга айланып, көптөгөн адабиятчылар аталган маселе боюнча өздөрүнүн көз караштарын айтышып, адабий өнүгүшүбүздүн мыйзам ченемдүү, объективдүү процессин туура изилдеп түшүнүүгө өбөлгө түзгөн. Ал эми, ошол эле 1973-жылы «Кыргызстан маданияты» гезитине жарыяланган автордун «Айтуучубу же жаратуучубу?» деген макаласы да кызуу талаш тартыштарды туудуруп, кыргыз элосторунун өздүк варианттарын жараткан ашкере таланттуу төкмө акындарды жалаң эле «айтуучу» (даяр тексттерди үйрөнүп айта бергендер) деп мүнөздөө – алардын талантын туура баалабагандыкка жатар эле деген жаңыча ой жүгүртүүнү пайда кылган. 1987-жылы К.Артыкбаев «Кыргызстан маданияты» гезитине «Жаңы программа жакшыбы?» деген мака-

ла жарыялап, анда орто мектептерде кыргыз адабиятын окутуунун бир катар маанилүү маселелерин козгоп, ошолордун ичинен, мисалы, Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашгаринин адабий мурастарынан окуу программасына киргизүүнү сунуш кылып, анан педагогика институту менен министрликте өткөн чогулуштарда ал сунуштарын ар тараптан негиздеп сүйлөп, акыры ошондон баштап, аталган улуу бабаларыбыздын мурастары орто мектептердин программасына киргизилип, окутулуп келүүдө.

К. Артыкбаев байыркы мезгилден өмүрүнүн акырына чейинки кыргыз адабияты менен кыргыз фольклорун жана Кытайдагы кыргыздардын эл оозеки чыгармачылыгы менен жазма адабиятын терең билген патриот илимпоз катары шакирттерине үзгүлтүксүз баалуу кеп кеңештерди айтып, типтүү окуу программаларынын туура, мазмундуу түзүлүшүнө ар дайым туура багыт берген.

1982-жылы жарыкка чыккан «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы» окуу китеби жогорку окуу жайларынын студенттерине арналган алгачкы окуу китеби болуп, муну жалгыз өзү жазып, зарыл окуу китебин жараткан авторго ыраазычылык билдирген пикирлер басма сөздөрдө көп жарыяланып, акыры бул окуу китеби жана «Аалы Токомбаевдин акындык чеберчилиги», «Кубанычбек Маликовдун чыгармачылыгы» окуу куралдары үчүн К. Артыкбаевдин Мамлекеттик сыйлыктын лауреаты (1995) болгон.

Ушул жерде белгилей кетчү бир нерсе – проф. К. Артыкбаев адабият чалгынчысы, тарыхчысы катары 2004-жылы «XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы» окуу китебин (55 б.т.) жарыкка чыгарган. Бул окуу китеби фактылык материалдарды камтуу, аларды илимий теориялык аныктамалардын күзгүсүнөн чагылдырып талдоого алуу жагынан жаңычылдыгы менен айырмаланган эмгек катары окутуучулар менен студенттер үчүн эле эмес, жалпы эле кыргыз тарыхы менен маданиятынын күйөрмандары үчүн да кымбат баалуу таберик болуп каларына шек жок.

Бектур Исаков менен бирге түзгөн К. Артыкбаевдин орто мектептердин 5-класстарына арналган «Биздин адабият» аттуу окуу китеби 1985-жылкы республикалык жабык конкурста баш байгени жеңип алып, ошондон бери ал мыкты

окуу китеби катары кайра кайра басылып колдонулуп келатат. Ал орто мектептердин XI класстары үчүн да жазылган «Кыргыз адабияты» окуу китебинин да авторлорунун бири. Кыскасы, К.Артыкбаев бүгүнкү күнгө чейин колдонулуп келаткан 18 окуу китеп, окуу куралдарынын, окуу программаларынын, 12 монография, адабий сын, адабий изилдөө китептеринин, 8 ырлар жыйнагынын, 600 гө жакын макалалардын, очерктердин автору. Булардан тышкары ал түзгөн китептердин (А. Токомбаев, А.Бердибаев, А. Табалдиев, Ж. Алыбаев, Бала Айылчы ж.б.) жана которгон чыгармалардын (Жусуп Баласагын, Мырза Шафи, Р. Гамзатов, М. Миршакар ж.б.), редакторлогон китептердин тизмелери да бир кыйла арбын. Ошол эле учурда К. Артыкбаев ар жыл сайын ондон кем эмес коомдук милдеттерди аткарып, бул жагынан да өтө активдүүлүктү, иштиктүү ишмерликти көрсөкөн.

Илимпоз адабиятчы, сынчы, публицист жана устат педагог катары чоң эмгек сиңирген профессор К.Артыкбаевдин тынымсыз мээнеттенген жемиштүү аракеттери өкмөт тарабынан да жогору бааланып, «Ардак белгиси» ордени, «Даңк» медалы, «Эмгек ветераны» медалы, 20дан ашуун Ардак Грамоталары менен сыйланды. «СССРдин жогорку билим берүүсүнүн отличниги» төш белгилери тагылып, «Кыргыз Республикасынын маданиятына эмгек сиңирген ишмер», Кыргыз Республикасынын илим жана техника жагындагы мамлекеттик сыйлыгынын лауреаты, Жусуп Баласагын атындагы сыйлыктын лауреаты наамдарына ээ болгон.

1958-жылдан журналисттер союзунун, 1962-жылдан жазуучулар союзунун мүчөсү катары тынымсыз эмгектенип, жогоруда бир аз айтылгандай, көп тармактарда эбегейсиз чоң эмгек сиңирген К.Артыкбаевдин илимий сынчылык ишмердигиндеги төмөндөгү багыттарды өзгөчө бөлүп көрсөтүүгө болот: окумуштуу адабий мурас маселелерине астейдил мамиле жасап, айрыкча орто кылымда жашап өтүшкөн бабаларыбыз Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашгардын мурастары жөнүндөгү отуз жылдан ашуун мезгилден берки изилдөөлөрү өзгөчө орунда турат. Бул маселени ал «Адабиятыбыздын алгачкы башатына көз чаптырсак» (1), «Орто кылымдагы адабий эстеликтерди үйрөнүү маселесине карата» (2), «Дагы бир жолу орто кылымдагы адабий эстеликте-

рибиз жөнүндө» (3) макалаларында улам тереңдетип изилдеп, акыры айкындык доорго келгенде кашкайган чындыкты, мындайча жар салды: «...Жусуп менен Махмуд дагы кайсы түрк элинин тилине алардын эмгектери которулуп басылса да, илимий, тарыхый эмгектеринде, макалаларында, окуу китептеринде сөз болсо да, алар Кыргызстандан чыккан адамдар, кыргыз журтунун атуулдары болуп, биринчи кезекте жазылып, айтылуу керек. Ошондо гана тарыхый, илимий жактан так, адилет мамиле болмокчу» (4).

К. Артыкбаевдин тарыхый адабий мурас маселелерин улам тереңдетип изилдеп, «Белек Солтонкелди уулу Солтоноев», «Арстанбектин «Тар заманы», «Тазабек Саманчин» (5), «Нукура кыргыз тарыхы жөнүндө сөз», «Бала Айылчы жана анын санжыра тарыхы», «Токтогулдун мурастарын жыйноодогу оң терс көрүнүштөр» (6) деген изилдөөлөрүн жазып, мурда ачык айтылбай тумчугуп келген объективдүү чындыкты айтып чыкты.

Проф. К. Артыкбаев адабияттын тарыхы туура жазылышы үчүн элдин тарыхы туура үйрөнүлүшү керек экендигин, ал эми бизде тарыхыбыз бурмаланган учурлар кыйла болгондугунун себептерин тастыктоо максатында «Кыргыз адабиятынын тарыхындагы түзөтүүгө муктаж айрым маселелер» деген курч макаласын жазып, тарыхыбызды бурмалап келген объективдүү да, субъективдүү да жагдайлар өткөндөгү конъюнктуралуу тарыхый, саясий, маданий шартка жараша көп учурларда жогортон берилген көрсөтмөлөрдү тезинен аткаруу үчүн жоктон барды издеп табышкан «элпек», өзүмчүл партжетекчилердин дилетанттыгына байланыштуу болгондугун эске ала эми кеч болсо да акыйкат чындыкты ордуна келтирүү керектигине басым жасап, байыркы жана орто кылымдагы жазма адабий мурастарыбызга карата өкүм сүрүп келген мына ошондой нигилисттик мамилелердин жана кыргыз эли орус баскынчылыгы тарабынан каратылып алынбастан, өзүнүн эле каалоосу менен кошулуп берген деген жасалма саясаттын кесепетинен бир далай илимпоздор менен жазуучулар, жалпы эле элибиздин тарыхы менен маданияты жабыр тартып келгендигин ашкерелейт. Кандай гана маселе болбосун, ага объективдүү, калыс, илимий мамиле жасоо зарылчылыгы кыргыз

коомчулугун көптөн бери күдүктөнтүп келаткан дагы бир маселени А.Токомбаев менен К.Тыныстановго байланыштуу маселени туура түшүнүү үчүн да керек болуп тургандыгын өз учурунда сергек туйган К.Артыкбаев «Эркин-Тоо» гезитине (1991, 19-25-окт.) «Аалы Токомбаев жана Касым Тыныстанов» деген макаласын жарыялап, алар жөнүндөгү ар кандай айың кептерди архивдик материалдарды күбөгө тартып төгүндөйт жана жалпы эле ошол мезгилдин талап шарттарын, ал улуу эки инсан да өз мезгилинин «кулундары» болгондуктан, пенделик кетирген учурларын кийинки муундун урпактары да түз таразалап, калыс түшүнүүлөрү үчүн бир өкүнүчтүү сабак катары мисалдайт. Андай сабак кандайдыр бир жекелик мааниде эмес, адабият тарыхын туура чагылдыруу үчүн зарыл болмок.

Адабияттын тарыхында адабияттардын өз ара байланышы жана таасирленүү проблемалары маанилүү орун ээлери белгилүү. Окумуштуунун ошол проблемаларга арналган «Магжан, Мукай, Касым» (8), «Маданий боордоштук» (Кыргыз казак адабий байланыштары) (9), «Көз жетпеген жерге сөз жетет» (10) деген изилдөөлөрү да адабият илимибизге кошулган жаны салым болуп калды.

Булардын биринчиси мурда «белгилүү белгисиз» болуп келген материалдарды илимий алкакка алып, жаңыча талдап чыккан мазмундуулугу менен кыргыз-казак адабий байланыштарына арналган изилдөөлөрдү (кыргыз казак окумуштуулары А.Садыковдун, Б. Кебекованын, А. Акматалиевдин, Е.Лизунованын, А. Мусиндин ж.б. эмгектерин эске алып жатабыз,) толуктаган жаңы барактардан болуп калды. К. Артыкбаев аталган акындардын ырларындагы идеялык – тематикалык багыттарын, өтмө катарлыктарын ичкериден талдоого алганда, ал профессионал жазма адабиятыбыз жаныдан гана казказ туруп келаткан шартта фольклордун «бешигинде термелип» чоңоюшкан тунгуч акын жазуучуларыбыздын алдында алгач жазма адабияттын ариптерин өздөштүрүү машакаты тургандыгы, орусча чала сабаттуу алар адеп тектеш казак, өзбек, татар адабияттарынан таалим алышкардыктары тууралуу маалымдап келип, конкреттүү талдоолорго өтөт. Ошондой таасирленүүнүн айрым үлгүсү катары Ж.Турусбековдун «Ленин

жолу» (1928) С. Сайфулиндин «Советстан» (1925) ырынын таасиринде жаралганын мисалга келтирип, мында жаш акын үстүрт тууроочулуктун тушамышынан бошонуп, чыгармачылык максаттуу өздөштүрүүгө көтөрүлө алгандыктан, ыр формасы менен мазмунун жаңылантуу аракети текке кетпегендигин мүнөздүү мисалдар менен ыраетайт. Автор андан ары М. Жумабаевдин ушундай таасирлеринин үлгүлөрүн К. Тыныстанов менен М.Элебаевдин чыгармаларынын мисалдарында ишенимдүү ачып көрсөтөт.

Аргыкбаев казак кыргыз адабий байланышын улам тереңдетип изилдөөгө алып, «Маданий боордоштук (казак кыргыз адабий байланышынан)» макаласында Абай атындагы сыйлыктын лауреаты, көрүнүктүү казак акыны Музафар Алимбаевдин кыргыз тилинде чыккан «Жылдар, ойлор, ырлар» жыйнагынын жаңычылдыгын, «Өрнөктүү сөз – орток казына» илимий эмгеги жалпы эле түрк тилдериндеги адабий изилдөөлөрдүн мыктыларынан экендигин, акын кыргыз поэзиясынын мыкты үлүлөрүн дайыма казак тилине которуп, кыргыз илимпоздору менен тыгыз байланышта болуп келаткандыгын сүймөнчүлүк менен белгилейт да, мына ушундай эле терең урмат сый менен көрүнүктүү илимпоз сынчы, эл жазуучусу, академик Мухамеджан Каратаевди жана дагы бир даңазалуу профессор адабиятчы, илимге эмгек сиңирген ишмер Турсунбек Какишевди ал узак жылдар бою кыргыз жергеси, окумуштуулары менен тыгыз байланышта болуп, академиктер З.Ахметов, З.Кабдолов, Е.Лизунова менен бирдикте КМУУнун диссертациялар жакталуучу адистештирилген кеңешинин мүчөсү катары адабиятчы кадрларды даярдашууда ак кызмат өтөп келатканын адабият тарыхынан ардактуу орун алуучу бир туугандык байланыштын бийик үлгүлөрү катары жардайт.

Окумуштуу адабий байланыштарыбыздын дагы бир салаасы – Кытайдагы кыргыз акын жазуучулары менен болгон карым катнаш тууралуу жазган «Көз жетпеген жерге сөз жетет» макаласында илим жана адабий тажрыйба үчүн пайдалуу кыйла материалдар менен тааныштырганда, бизде да кытайдагы кыргыз адабияты тууралуу атайын илимий изилдөөлөр жүргүзүп, филолог-студенттерге лекциялар менен практикалык сабактар өтүп турууга кезек

келгени айгине болду. Бул байланышка 1957-1958-жылдары эле ошол кездеги аспирант философ А.Табалдиев менен журналист – сынчы К. Артыкбаев негиз салышса да, көп узабай саясий кырдаалдарга байланыштуу ал жакшы саамалык 80-жылдарга чейин үзүлүп калат.

Жаңы мезгил келгенде ал үзүлгөн байланыш кайра уланып, окумуштуу адабий байланыштарыбыздын жаңы барактарын жазып, 1995-жылы чыгарган «XX кылымдагы кыргыз адабиятынын тарыхы» программасынын долбооруна ылайык жаңы жазган окуу китебине кытай кыргыздарынын адабияты тууралуу бөлүм киргизилип, ошондон бери КУУнун кыргыз филологиясы факультетинде ошол предмет боюнча адистик курс өтүлүп келатат.

К. Артыкбаевдин кыргыз адабиятынын теориялык проблемалары боюнча эмгектери да өзүнчө изилдөөгө эгедер. 1956-жылы дипломдук иш катары корголгон «А.Осмоновдун чыгармаларындагы традиция жана новаторлуктун кээ бир маселелери» (11) аталган эмгеги жарыкка чыккан кезде (Ала-Тоо, 1957, № 6) адабияттагы салт жана жаңычылдык проблемасы жалпы союздук масштабда да жеткилең иликтене элек болгондуктан, жаш изилдөөчүгө көп моменттер боюнча өз алдынча чыйыр менен жүрүүгө туура келген. Төрт бөлүмдөн турган бул иштин биринчисинде акындын элдик поэзиянын уюткулуу салттарын өздөштүрүп, өнүктүрүүдөгү өз алдынчалыгы, экинчисинде дүйнөлүк, орус жана советтик классикадан алган таасирлеринин үзүрү, үчүнчүсүндө жаңы турмуш темаларын кандайча чагылдырып, кыргыз поэзиясында кандай жаңы мейкиндиктерди ача алгандыгы, төртүнчүсүндө тынымсыз новатордук изденүүлөрдүн натыйжасында акын кандайча өзгөчө эстетикалык наркка эгедер көркөм дүйнөсүн, оригиналдуу поэтикалык «мечитин» курууга жетишкени тууралуу конкреттүү талдоолор жүрөт.

Автор А. Осмоновдун башкалардан кескин айырмалана оозеки адабияттын көөнөрбөс салт үлгүлөрүн жаңы турмуштук мазмун менен байытып, жаңы бийиктикке көтөрө алганын акындын өзгөчөлүү көркөм аң-сезиминин активдүү чыгармачыл кудуретинин жемиши катары карайт. Мындай көз караш бара-бара Осмонов таануу илиминде (К.

Асаналиевдин, А.Садыковдун, Ш.Үмөталиевдин, К.Артыкбаевдин, Р.Кыдырбаеванын, С.Жигитовдун, К.Бобуловдун, К.Даутовдун, Б.Шамшиевдин ж.б. эмгектеринде) ар өңүттөн аңдалып кенендетилип отурду. Осмонов жана фольклор эмблемасына К.Артыкбаев кийин да кайрылып (12), бу сапар маселеге башка ракурстан сереп салуу менен элүүнчү жылдарга чейин башка кыргыз акындары фольклордун негизинде жазылган чыгармаларын өзүнчө бир системалуу көрүнүштүн деңгээлине А.Осмонов сыяктуу көтөрө алышпаганына, Осмонов болсо, оозеки чыгармачылыктын мыкты салттарын өзүнүн поэтикалык жүзүн, индивидуалдуу стилин таап, турмуш материалдары менен адабий мурастарды өзүнүн поэтикалык изденүүлөрүнө багытта турган кудуретке ээ болуп калгандан кийин өздөштүрө баштаганына, б.а., акын фольклордун түпкүрүндөгү көркөм мүмкүнчүлүктөрдү нукура реалисттик асыл нарктын үлгүсүнө жалгаштырууга аң сезимдүү умтулганына, ал эми бул жолдо кеткен текши эместиктер анын поэзиясына мүнөздүү көрүнүш боло албастыгына басым жасайт. Осмонов жана фольклор маселеси боюнча К.Артыкбаевдин көз караштары орус адабиятчысы В.Коржандын (13) Есенин жана фольклор боюнча он жылча кийин жазган изилдөөсүндөгү окшош талдоолор жана эстетик В. Вансловдун (14) ушул маселе боюнча теориялык жоболору менен да ырасталат. К.Артыкбаев Осмоновдун жаңычылдыгынын дагы бир салаасына акын дүйнөлүк классикадан алган сабактарын улуттук көркөм ойлоонун көрөңгөсүн жаңы сапаттык бийиктиктерге көтөрүү үчүн жан үрөгөнү тууралуу маселеге келгенде, анын көркөм котормочулук искусствосун алдыңкы планга алып чыгат. «Отелло», «Евгений Онегин», «Жолборс терисин кийген баатыр» сыяктуу поэтикалык океандардан чабак уруп өтүү акындын көркөм ойлоо «маршрутун» кеңейтип, жаңы тема, жаңы идеяларды, жаңы адамдын жан дүйнөсүн ичкериден жарык нур берип чагылдыруу чеберчилигине машыктырганы, натыйжада акын кыргыз поэзиясында мурда анча кездеше бербеген, а түгүл «чоочун» болуп көрүнгөнүсүгөн жаңыча ой туюмдарды, поэтикалуу ассоциацияларды өз алдынча чагылта алууга жетишип, өзгөчө «көрүү бурчуна», чыгармачылык стили менен методуна ээ болуп, поэтикалык мектебин куруп кеткени туу-

ралуу К.Артыкбаев алгач айткан ойлор адабият илимибизде жаңы сөздөрдөн болчу.

К.Артыкбаевдин бул эмгеги Осмоновтаануу илимине жана кыргыз адабиятындагы салт жана жаңычылдык проблемаларынын улам тереңдетилип изилденишине негиз салгандыгы менен баалуу. Болочок илимпоз адабият илимине келген кезде анда активдүү иштей башташкан А.Салиевдин, К.Асаналиевдин, Ш.Үмөталиевдин, Б.Керимжанованын, К.Укаевдин ж.б. эмгектерине мүнөздүү баалоочулук жана изилдөөчүлүк ыкмаларынын чыйрактыгы адабият илимибизди жаңы сапаттык баскычтарга көтөрүп, көркөм чыгармага эстетикалык критерийлер менен мамиле жасоо зарылчылыгын туюнтуп калган маал эле. Ошондуктан А.Осмоновду изилдөө сынагынан өткөн К.Артыкбаевдин сынчылык ишмердигинде чеберчилик маселелери да борбордук орунду ээлемер.

К.Артыкбаев илимий иштерин студент кезинде эле А.Токомбаев менен А.Осмонов боюнча жазып баштап, кийин А.Токомбаевдин поэзиясынын мисалдарында көркөм чеберчилик маселелерин алгачкы жолу изилдөөгө алып, 1966-жылы кандидаттык диссертация коргойт да, монография чыгарат. (15) Изилдөөчү Токомбаев жөнүндө көп эле эмгектер жазылган менен көркөм чеберчилиги атайын изилдөө предметине айлана электигин, анын үстүнө бизде айрым адабиятчылар чеберчилик маселелерин эмгегинин этек жагына калтырышып, көбүнесе жазуу «техникасына», б.а. «таза» формага байланыштуу жалпы сөз менен чектелишээрин, бул татаал маселеге ар тараптуу, комплекстүү мамиле жасоо зарылдыгын белгилей келип, акындын чыгармачылык өнөрканасына киргенде анын «Биринчи строфасынан» эле идеялык тематикалык багыттары, мазмуну менен формасынын шайкештиги, жазма адабиятка тиешелүү ыр өлчөмдөрү боюнча жаңычылдыктын жышаандарын байкайт жана далилдеп көрсөтөт. Көрсө, көрбөгөн азабы калбаган, тукум курут боло жаздаган элдин бир бүчүрү болгон сезимтал жаш Аалынын Ташкент деген күрүгүүгө толтура шаарга келип, күргүштөп кирип жаткан жаңылыктардын чордонунда болуусу, кантсе да, анын бейкапар жаткан аң-сезимин активдештирип, андай кезеңде ой түп-

күрүнөн жаңы сөздөр чыкпай коймок эмес окшойт. Ушундай жагдайлардан улам пайда болгон «Биринчи строфаны» К.Артыкбаев: «кандайдыр бир кокустуктан табыла калган факты эмес» (16) экендигин атайын белгилейт.

Адам баласы таанып билүү ишмердигине жөнөкөйдөн татаалга, сезим менен кабыл алуудан – акыл-эс менен абстракттуу ой жүгүртүүгө, кубулуштардын сырткы «кабыгын» эмес, ички маңызын талдоого өтөөрү, мындай ишмердик сүрөткер адамдарда айрыкча активдүү мүнөзгө өтүп, психикасынын түпкүрүндөгү нечен бир татаал механизмдер кыймыл-аракетке келип, дүйнө тааным чабыты улам жаңы сапаттык баскычтарга көтөрүлүп, жаңы конструкцияларды, жаңы моделдерди, башкача айтканда, экинчи бир эстетикалык реалдуулукту – көркөм нарктарды жаратышары, психологиялык бул татаал процессте ар бир сүрөткердин талант-жөндөмүнүн даражасы, турмуштук тажрыйбасы, улуттук көркөм салттар менен сырттан өздөштүргөн таасирлерин жуурулуштура алуу дарамети сыяктуу объективдүү жана субъективдүү шарттар чечүүчү мааниге ээ болорлугу белгилүү. Изилдөөчү маселени ушундай факторлордун призмасынан карайт да, «Биринчи строфадан» кийинки айтылуу «Октябрдын келген кези» ыры «Эркин Тоонун» № 1-санына жарыяланып калганы үчүн эле тарыхый мааниге ээ болбостон, жазма поэзияга мүнөздүү образдык курулмалары, ассоциативдүү салыштыруулары, жыйынтыктуулугу боюнча да жаңычыл жышаандарга эгедер экендигин жана акын аны 1924-жылдан 1927-жылга чейин кайра-кайра оңдоп, чеберчилик машакатын тартып келгендигин, ырдын социалдык мазмундуулугун турмуштук негизинин бекемдиги менен автордук позициянын айкындуулугу шарттап тургандыгын негиздүү талдап чыккан.

Бирок, жазма адабият пионерлеринин алгачкы кадамдары кыйла кыйынчылыктар менен коштолгонун, анткени, жамырап кирип жаткан жаңылыктарды фольклордук форма сыйдыра албай, жаңыча чагылтуу үчүн улуттук көркөм аң-сезим өзүнүн кылымдар бою кыртыштанып келген ички резервдерин иштетүүдөн башка да өнүккөн адабий салттарды өздөштүрүүгө муктаж болгондугун, бул татаал процесс А.Токомбаевдин чыгармаларында өз-

гөчө фокусталып көрүнөөрүн изилдөөчү акындын лирикалык жана эпикалык чыгармаларын тарыхый-логикалык ырааттуулукка салып, конкреттүү талдоолор менен ачып көрсөтөт. Ушундай изденүү түйшүгү менен жашаган акындын каламынан өз мезгили үчүн гана кызмат өтөп, бара-бара тарыхый фактыларга айланып калчу чыгармалар да жаралганын, 30-жылдардын биринчи жарымында жаралган «Бермет», «Эшим жетим», «Туткун Марат» поэмаларында: «көп сөздүүлүк, үстүрт баяндоо, натурализм, ишенимсиз сүрөттөө, түшүнүксүз саптарды (образды ачууга алсыз саптарды) киргизүү, сөздү өз ордуна койбоо, начар уйкаштыкка жол берүү сыяктуу такшалуу процессине мүнөздүү бир катар кемчиликтер» (17) кездешээрин белгилөө менен бара-бара акындын чеберчилигинин калыптануу жолу башталганын мезгилдер боюнча системалаштырып, лирикасы менен поэмалары жана «Таң алдында» романы өз-өз жанрларынын табият-талаптары боюнча канчалык деңгээлде көркөм иштелип чыккандыгын иликтөөгө алат.

Кыргыз адабиятында 1916-жылкы үркүн темасын чагылдырган чыгармалардын ичинде А.Токомбаевдин акындык талантынын ар тарабын камтыган, анын эпикалык поэзиясынын кыл чокусу болгон «Таң алдында» («Кандуу жылдар») романынын отуз жылдык тарыхы жалаң гана бир акындын чыгармачылык өмүрүнө тиешелүү тарых болбостон, ал барыдан мурда кыргыз адабиятынын отуз жылдык арымын айгинелөөчү жана ар бир акын-жазуучуга ар убак сабак болчу тарых экендигин белгилөө менен изилдөөчү акындын мүнөздөрдү, кырдаалдарды, конфликттерди, эл башына түшкөн трагедияны, анын сабактарын, улуттун аң-сезиминде жүргөн кескин бурулуштарды сүрөттөөдөгү, тарыхый жана көркөм чындыктын табигый синтезин түзүүдөгү чеберчилигин, конкреттештирип айтканда, акындын жомоктон – реализмге, романтикалуу сүрөттөдөн – катаал реализмге чейин басып өткөн узак жолу, көркөм мейкиндиги так ушул «Таң алдында» романында таасын көрүнөрүн кең-кесири талдап чыккан.

К. Артыкбаевдин көркөм чеберчилик жөнүндөгү жаңыча көз караштары «Акыйкат сабагы» (18) макаласында чагылдырылды.

Ч. Айтматовдун «Кыямат» романына арналган бул макаласында изилдөөчү андагы көтөрүлгөн коомдук-саясий, адеп-ахлактык, философиялык проблемаларды, бир элдин эле эмес, жалпы эле адамзаттын тагдыры жөнүндөгү мээ нервдерин чыңалткан түпкүрү түмөн ой-санааларды чечмелөө менен компьютердин дискетиндей анча көлөмдүү эмес бул романга аалам жүзүн акыр кыяматка кептелтүү не бир алааматтарды сыйдыра, аларды жүлүн менен жүрөккө жеткире айтып, коңгуроо кагып турган жазуучунун чеберчилигинин жаңы жээктерине чалгын жасайт.

Бул «роман – айсбергдин» суу астындагы бөлүгүн анализге алууда кыргыз айтматовчулары да убагында жалпы союздук талкууда айтылган пикирлердин бийиктигинен туруп, өз сөздөрүн айтып чыгышты да, Ч. Айтматов сыяктуу сүрөткерлер келгенде көркөм чеберчиликтин көз тайгылткан зоокаларынын улам аркысы ачыла берип, сынчыл ойлордон да ошондой бийиктиктерди талап кыларын дагы бир ирет тастыктап беришти. К.Артыкбаевдин аталган макаласы да ошондой жаңычыл ой чабыттардын бир көрүнүшү катары жаралды. Окумуштуунун теориялык проблемаларга арналган эмгектеринин ичинен «Адабият таануубуздун актуалдуу маселелери» (19) жана «Фольклор менен жазма адабиятыбыздын карым-катышы жөнүндө» (20) аттуу макалалары кезинде олуттуу талкуулардын отун тутандырган болчу. Аларда жаш кыргыз адабияты башынан өткөргөн социалисттик реализм методу алгачкы муундагы акын-жазуучуларыбыз жаңы турмуш материалдарын чагылдыруу үчүн кандайча изденишип, индивидуалдуулукка кантип ээ боло башташканына бай-ланыштуу калыптанганын, ал метод кайсы бир жылы эле дапдаяр көктөн түшө калбаганын иликтөөгө алып, 20-30-жылдардагы чыгармаларда жаңы идея-теманы жаңыча чагылдырууга умтулган жышпаандар көрүнүп, алар өнүккөн адабияттардын салттарын чымырканып өздөштүрүү аркылуу өсүп-өнүп, бекемделе бергендиги, элдик алтын казына – фольклор адабиятты ар кайсы мезгилде өзүнүн бай арсеналы менен дайыма азыктандырып, өзү да түпкүрүндө катмарланып жаткан мүмкүнчүлүктөрүн кеңири ачып, жаңырып турары, бул – жазуучунун жеке чеберчилигине байланышкан татаал механизмдүү процесс болорлугу, эгер

жазуучу схематизмдин, штамптын туткунунда калган болсо, ага фольклор эмес, өзүнүн чамасынын чактыгы айыпкер экендиги тастыкталат. Азыр соода-сатык экономикасы өз өкүмүн жүргүзүп, социалисттик түзүлүш менен катар социалисттик реализм методун тануучулар да, танбоочулар да ачыкка чыккан шартта (21) проф. К.Артыкбаев эзелтен бери эл эңсеп келаткан социализм идеясы өлбөстүгүн, аны көркөмдөп чагылдыруучу реализм методу да уюткулуу салттарын улап, өсүп-өнө берээрин бышыктап келет.

АДАБИЯТТАР

¹ *Артыкбаев К.* Адабиятыбыздын алгачкы башатына көз чаптырсак//Кыргызстан маданияты. – 1987. – 1-январь.

² *Артыкбаев К.* Сын сапары. – Ф., 1970. – 109-134-бб.

³ *Артыкбаев К.* Акыйкат сабагы. – Б., 1991. – 5-53-бб.

⁴ Жогорку китепте. – 19-20-бб.

⁵ Жогорку китепте. – 5-53-бб.

⁶ *Артыкбаев К.* Талант сыры. – Б., 1994. – 37-75-бб.

⁷ Жогорку китепте. – 5-37-бб.

⁸ Жогорку китепте. – 82-92-бб.

⁹ Жогорку китепте. – 122-149-бб.

¹⁰ Жогорку китепте. – 140-171-бб.

¹¹ *Артыкбаев К.* Чалгын. – Ф., 1962. – 77-154-бб.

¹² *Артыкбаев К.* Талант сыры. – Б., 1994. – 211-264-бб.

¹³ *Коржан В.* Фольклор в творчестве Есенина. В кн.: Есенин и русская поэзия. – Л., 1967. С. 194-254.

¹⁴ *Ванслов В.* О традициях и новаторстве в искусстве. В кн.: Проблема наследия в теории искусства. – М., 1984. – С. 55.

¹⁵ *Артыкбаев К.* Изденүүлөр жана табылгалар. – Ф., 1966. – 308-б.

¹⁶ Жогорку китепте. – 28-б.

¹⁷ Жогорку китепте. – 103-б.

¹⁸ *Артыкбаев К.* Акыйкат сабагы. – Б.1991. – 166-203-бб.

¹⁹ *Артыкбаев К.* Чыгармалар жана ойлор. – Ф., 1974. – 158-203-бб.

²⁰ Жогорку китепте. – 203-234-бб.

²¹ Избавление от миражей. Соцреализм сегодня. – М., 1980. – С. 416.

ЖИГИТОВ САЛИЖАН
(1936–2006)

Филология илимдеринин доктору, профессор С. Жигитов Ош областынын Өзгөн районундагы Көлдүк кыштагында колхозчунун үй-бүлөсүндө туулган. Айылдагы жети жылдык, андан соң Фрунзе шаарындагы А. С. Пушкин атындагы № 5 орто мектепти бүтүрүп, 1959-жылы Кыргыз мамлекеттик университетинин филология факультетин аяктаган. 1962-65-жылдарда Кыргыз илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунда аспирантурада окуп, 1966-жылы кандидаттык диссертация жактаган.

С. Жигитов эмгек жолун 1959-жылы айылдык мектепте мугалимдиктен баштады. 1961-62-жылдарда Кыргыз илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунда кенже илимий кызматкер, 1966-жылдан КМУда окутуучу, 1974-жылдан кыргыз совет энциклопедиясында башкы редактордун орун басары, 1978-жылдан кайрадан Кыргыз илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунда сектор башчысы болуп эмгектенди. 1992-жылы «Кыргыз совет адабиятынын жаралышы» деген темада докторлук диссертация коргогон.

С. Жигитов чыгармачылыгын мектепте окуп жүргөн кезинде ыр жазуудан баштаган. Ал эми адабий сын макалалары элүүнчү жылдардын аяк ченинде, университетте окуп жүргөн учурунда басма сөз бетинде жарыялана баштаган. Ушул алгачкы макалаларынан эле Жигитов кеңири эрудициясы, анан дагы оригиналдуу стили бар калемгер катарында көрүндү (сөздүн ыңгайы келгенде айта кетели, бара-бара С. Жигитовдун экспрессивдүү стили жалпы эле кыргыз адабият илимин нукура кыргыз тилинде сүйлөтүүдө маанилүү роль ойноду). Алсак, 1958-жылы жарыя-

ланган «Поэзиядагы граждандык пафос үчүн» макаласы С. Урмамбетовдун «Жел кеме» аттуу ырлар жыйнагын талдоого арналган. Ошону менен бирге, анда кыргыз поэзиясынын тарыхы, жалпы эле поэзиянын маани маңызы жөнүндө ой жүгүртүүлөр бар. Поэзия бай, ар кыл, «албан түстүү» болушу зарыл шарт деп жазат жаш сынчы. Бирок коомдук турмуштун «маанилүү, актуалдуу маселелерине илбериңки жооп берип, доордун духуна, анын улук идеялары менен тенденцияларына үн кошкон граждандык пафостогу чыгармалар поэзияда «дайыма жетекчи линия» болот.

С. Жигитовдун адабият таануудагы алгачкы эмгектеринин бараандуусу – «Жазма поэзиябыз жана фольклор» аттуу изилдөөсү. Кыргыз адабияты жаш жазма адабияттардын катарына кирери белгилүү. Андыктан жазма адабият менен фольклордун өтмө катар байкалышы, профессионал адабият жанрларынын жаралышында жана өсүп-өнүгүшүндө фольклордук салттардын орду жана мааниси актуалдуу илимий проблемалардын катарына кирет. С. Жигитовдун пикири боюнча, профессионал поэзия «элдик поэзиядан», анын ичинде «эл жана элдик ырчылар поэзиясындагы айрым лирикалык жанрлардын негизинде өнүп-өсө баштады»¹. Мейли фольклор же жазма поэзия болсун, кайсы бир жанрдын келип чыгышы жана өнүгүшү белгилүү мыйзамченемдүүлүктөр менен шартталат деп айтылат эмгекте. Фольклордогу поэтикалык жанрлар элдин жекече же коомдук турмушундагы кандайдыр бир утилитардык же эстетикалык муктаждыкка жооп иретинде пайда болору илимде белгилүү. Бул мыйзамченемдүүлүк кыргыздын оозеки поэзиясындагы лирикалык жанрлар жазма поэзияга өтүшүндө да ачык көрүнгөнүн айткан. Маселен, революциядан кийин кыргыз жергесинде түзүлгөн коомдук шарт-жагдайдын өзгөчөлүктөрүнө байланыштуу жазма поэзиянын эң алгачкы чыгармалары негизинен элдик поэзиядагы мактоо, арноо, санат-насыят, арман, кошок жанрларынын формасында жаралды, анткени жазма поэзиябыздын «алгачкы үлгүлөрү саясаттын тикеден-тике жаңырыгы катары жаралып турган эле»². С. Жигитовдун пикири боюнча, улуттук профессионал поэ-

зия жалаң гана фольклордун кыртышында өнүп чыккан эмес. А. Токомбаев, Ж. Бөкөнбаев, Ж. Турусбеков алгачкы чыгармаларынын айрымдарын жаратууда «биринчи иретте ошо кезде көбүнчө казак тилинде, аздыр-көптүр кыргыз тилинде жаңыдан өнүгө баштаган жазма поэзиянын үлгүлөрүнө ориентация кылышкан»³. Бул жерден бир түшүндүрмө берип кетүүгө туура келет. Биз азыр сөз кылып жаткан эмгек жазылган мезгилде сөз эркиндигине катуу чек коюлуп, С. Карачев, К. Тыныстанов сыяктуу алгачкы кыргыз калемгерлеринин ысымдары ачык айтылчу эмес. Ал учурда кыргыз жазма адабиятынын тарыхы А. Токомбаевдин «Октябрдын келген кези» аттуу ырынан башталат деген версия үстөмдүк кылып турган эле. Ошол себептен илимпоз жогорудагы акындардын айрым ырлары казак поэзиясынын жана андан тышкары кыргыз тилиндеги «жазма поэзиянын үлгүлөрүнөн» таалим алган деп кыйла эле парадоксалдуу пикир айтууга аргасыз болгон өңдүү. Кийинчерээк, советтик коомдо сөз эркиндиги бир аз кеңий түшкөн учурда «Обретение новых традиций» аттуу монографиясында (1984) адабиятчы бул маселеге ачыктык киргизген.

Бирок «Жазма поэзиябыз жана фольклор» эмгегине кайрылып келели. Адабиятчынын пикири боюнча, жазма поэзиянын фольклор менен карым-катышы өтө татаал жана көп түрдүү. Айталы, түздөн-түз фольклордук поэтиканын үлгүсүндө жазылган чыгармаларда бул байланышты байкаш анча деле кыйын эмес. Бирок казак поэзиясынын үлгүлөрүн ориентир тутуп жазылган чыгармаларда элдик поэзиянын көркөм ыкмалары көзгө ачык көрүнө бербейт. Ошол себептен кыргыз акындардын мындай чыгармаларында фольклордук салттардын кыйыр таасири бар деп божомол курууга гана мүмкүн.

Жазма поэзиянын өнүгүш жолунда фольклорго карата мамиледе орун алган эки багыт бөлүп көрсөтүлөт эмгекте. Бул биринчиден, фольклордун нускалуу салттарын өздөштүрүү; экинчи жагынан жаңы мазмунду чагылдырууга ылайык келбеген эски канондорунан бошонуу. Отузунчу жылдарда кыргыз акындары доордун талаптарына жооп берүүчү жаңы формаларды издөө жагынан аракет жасаш-

ты. Ал эми Ата Мекендик согуш учурунда фольклордогу баатырдык башталмалар жана патриоттук идеялар кайрадан үстөмдүк кылып кетти. Эпикалык, жомоктук көркөм каражаттарды колдонуунун натыйжасында кыргыз поэзиясында азыркы замандагы реалдуу согуштун кыйла даражада архаикалык түс алып жүргөн фольклордук сүрөтү жаралышына алып келди. Согуштан кийинки мезгилде кыргыз акындары фольклордук материалга көп кайрылышты. Мындай аракет алардын чыгармачылыгында белгилүү даражада позитивдүү роль ойногону талашсыз. Бирок кыргыз акындары чыгармачылык мамиле жасоого жетише албай, алардын элдик чыгармаларга кайрылышы даяр сюжеттерди пайдалануу, жөнөкөй гана стилдештирүү, эксперимент, эски формага жаңы мазмунду механикалык түрдө киргизүү ыкмасында жүрдү. Жазма поэзия жаңыдан жаралып жаткан учурда бул мыйзамченемдүү болсо, профессионал поэзия калыптанып калган учурда терс көрүнүшкө айланды. Фольклорду өздөштүрүүнүн мындай формасын адабиятчы «эмпириялык өздөштүрүү» деп атап, элдик көркөм байлыктарды «фольклордун сюжеттерин, образдарын, формаларын кайра-кайра кайталай бериш үчүн эмес, доордун актуалдуу поэтикалык озуйпаларын чечиш үчүн»⁴ өздөштүрүү зарыл деп эсептейт.

«Мукайдын акындык сабактары», «Эне» поэмасынын тегерегинде» жана «Бир лирикалык цикл» макалаларында 20-30-жылдардагы адабий фактылардын негизинде кыргыз акындарында көркөм чыгармачылыкка профессионалдык мамиленин калыптанышы, кыргыз жазма поэзиясынын генезиси, жаңы темаларды өздөштүрүшү, атап айтканда, адамдын ички дүйнөсүн чагылдырууга багыт алышы жөнүндө сөз болот. Тарых күбөлөп тургандай, кыргыздын алгачкы муундагы акындары өздөрүн иралды жаңы заман үчүн күрөшүүчүлөр катары санап, ал эми көркөм чыгармачылыкты удургуган ошол мезгилдеги коомдук-саясий максаттарга кызмат кылуунун каражаты катарында гана карашкан. Алар өз чыгармаларын төкмө акындар сыяктуу экспромт менен жаратып, басма сөзгө жарыялай беришкен. Ыр, поэма, аңгеме ал кезде журналистиканын макала, фельетон, корреспонденция өңдөнгөн

оперативдүү жанрлары сыяктуу эле милдет аткарган. Кыргыз жазуучуларынын арасында адабиятка жеңил-желпи мамиле кылуу, «жүрүп баратып» ыр чыгаруу, ар нерсенин сырткы жагын гана көрүү, дилетантизм өкүм сүрүп турганына көңүл бурган алгачкы калемгер М. Элебаев болгон. Ал өзүнүн макала, ырларында чыгарма басма сөз бетинде жарык көрүшү жана автору өз учурунда окурман чөйрөсүндө таанылышы менен гана алардын адабияттагы орду биротоло аныкталбай тургандыгы, ар кандай чыгарманын жана жазуучунун чыныгы баасын мезгил аныктаарын, ошондуктан жаш кыргыз калемгерлери билимин тынбай арттырышы, турмушту терең үйрөнүшү жана чыгармачылыкка олуттуу мамиле жасоо зарылдыгы туурасында көп жазган, профессионалдык чеберчилигин өстүрүү үчүн өзү да талыкпай эмгектенген. Натыйжада анын калеминен кыргыз поэзиясынын шедеврлери деп айтарлык бир топ ырлар, «Бороондуу күнү», «Узак жол» сыяктуу прозалык чыгармалар жаралган. М. Элебаевдин чыгармачылык тажрыйбасы, өз кесибине улуу художниктерче олуттуу караганы, күнүмдүк атакка азгырылбай, адабий жана турмуштук билимин байытууга жан дили менен умтулганы жана ушуларды башкалардан да талап кылганы кыргыз жазуучуларынын арасында адабиятка профессионалдык мамиленин калыптанышында баа жеткис мааниге ээ болгонун белгилеп, «анын асыл өрнөгү кыргыз адабиятынын асманында жол көрсөткүч бийик жылдыздардын бири болуп жаркырап жанып турат»,⁵– деп жазат С. Жигитов.

«Эне» поэмасынын тегерегинде» макаласында кыргыз поэзиясынын профессионалдык деңгээлге көтөрүлүү маселеси, башкача айтканда, фольклордук ыкмалардан арылып, өнүккөн адабияттарда, асыресе орус жана казак адабиятында кездешүүчү көркөм форма, туюнтуу каражаттарынын орун-очок алышы Ж.Турусбековдун чыгармачылыгынын жана анын бир поэмасынын мисалында каралат. Ар кандай көркөм чыгарма жазуучу жашаган доордогу коомдук турмуш, анын жеке биографиясы, адабий чөйрө сыяктуу факторлордун татаал комплексинин таасири аркасында жаралары белгилүү. Адабиятчы «Эне» поэмасынын генезисинде ушул факторлордун ар бири

орчундуу роль ойногондугун кылдат талдоолор аркылуу ачып берген. Отузунчу жылдардагы кыргыз поэзиясында Ж. Турусбековдун чыгармачылыгы аномалдык деп айтарлык жаңычыл көрүнүш болушу акын жаш кезинен профессионал адабияттардын, атап айтканда казак, андан соң орус адабияты менен тааныш болгондугуна байланыштуу. Ал эми «Эне» поэмасынын жаралышында орус акындары А. Безыменский менен С. Есениндин конкреттүү чыгармаларынын таасири маанилүү роль ойногон. Бул поэма өз учурунда кыргыз поэзиясынын «потенцияда жаткан мүмкүнчүлүктөрүн» ачып берген. Ошол мезгилдеги реалдуу абалды эске алып, адабиятчы бул чыгарманын ийгиликтүү чыгышында башка жагдайлар менен катар автордун «салыштырмалуу бийик билиминин маанисин» белгилеп көрсөтөт.

Адабияттагы жеке фактылардын аркасынан анын жалпы өнүгүшүндөгү орчундуу кубулуштарды көрө билүү – С.Жигитовдун «Бир лирикалык цикл» аттуу дагы бир макаласына мүнөздүү маанилүү касиет. Анда А. Токомбаевдин отузунчу жылдарда махабат темасында жазылган ырлар түрмөгү тууралуу сөз болот. Тарыхтан белгилүү болгондой, алгачкы мезгилде кыргыз акындары бүт бойдон саясий-агитациялык жана граждандык-публицистикалык ырларды жазышкан. Ошондуктан, А. Токомбаев башка калемдештери менен бирге сүйүү темасына кайрылышы жаш жазма поэзиядагы жаңы көрүнүш эле. Бул аларда өзүн, демек, адамды аңдап билүүгө бурулуш башталганын айгинелеп турган. Адабиятчы бул ырларда адамдын ички турмушунун эмоциялык байлыгы, сезимдеринин диалектикасы көрсөтүлгөнүнө, «поэтикалык ой абстрактуу дидактика түрүндө эмес, өзүнчө бүкүлү процесс катары, кыймыл-аракетте жана өзгөрүүдө, конкреттүү образ же сюжет аркылуу берилгендигине»⁶ көңүл бурат.

Жогоруда айтылгандардан көрүнүп тургандай, «Ырлар жана жылдар» жыйнагына топтолгон изилдөөлөр жана макалалар бүт бойдон поэзия маселелерине арналган. Бирок ушул жыйнактан кийин адабиятчы кайрылган проблемалардын чөйрөсү кескин түрдө кеңейе баштаган. С. Жигитов кыргыз поэзиясынын жана адабиятынын

«ички» маселелерине гана киришпестен, орус жана дүйнөлүк адабияттын көрүнүктүү өкүлдөрүнүн чыгармачылыгы, көркөм адабияттын коом турмушундагы орду жана ролу, алтургай жалпы эле руханий маданияттын тарыхый өнүгүүсү тууралуу изилдөөлөрдү жазды. Бир караганда саналып өткөн маселелер оголе ар кыл жана өз ара байланышы жок сыяктанып көрүнөт. Бирок соңку мезгил көрсөткөндөй, окумуштуунун изденүүлөрүндө ички логика бар эле.

«Коммунисттик маданияттын марксча-ленинче концепциясы» – руханий маданияттын адамзат тарыхындагы орду жана ролу жөнүндөгү өтө кеңири философиялык маселеге арналган макала. Руханий маданият атам заманда, адамдардын материалдык иш-аракетинин натыйжасы катарында жаралган жана коомдук-тарыхый формациялардын ар биринде белгилүү роль ойноп келген. Марксизм-ленинизмдин классиктеринин ою боюнча, социализм учурунда маданият эмгекчи калкты кайра тарбиялоонун кубаттуу куралына айланып, калың эл массасын коомдун алдында турган саясий-социалдык жана маданий-экономикалык маселелерди чечүүгө мобилизациялоону максат кылат. Маданиятты мындайча түшүнүү С. Жигитовдун кийинки изилдөөлөрүнүн методологиялык негизи болуп калды. Анткени чыгаан адабиятчы М. Бахтин айткандай, адабият маданияттын ажырагыс бөлүгү жана ошондуктан анын контекстинен ажыратылбай изилденүүгө тийиш. С. Жигитовдун бул багыттагы эмгектери абдан үзүрлүү болгондугун алдын ала айтып койсок болот. Өткөн кылымдын жыйырманчы жылдары-отузунчу жылдарынын башындагы кыргыз адабияты боюнча анын изилдөөлөрү (А. Эркебаевдин эмгектери менен бирдикте) улуттук жазма адабияттын баштапкы мезгили жөнүндөгү түшүнүктүн түп тамырынан жаңыланышына алып келди.

С. Жигитовдун эмгектеринин арасынан В. Маяковский жана Л. Толстой жөнүндөгү макалаларына өзүнчө токтолуп өтүү кажет. Анткени дүйнөлүк жана орус адабиятынын залкар өкүлдөрүнүн чыгармачылыгына кайрылуу кыргыз адабиятчыларына анчалык мүнөздүү эмес. Мунун ар кандай себептери бар. Бирок түпкүлүгүндө бул кыргыз

адабий илиминин провинциализмин, улуттук чектен чыга албай жаткандыгын чагылдырат. Ал эми чоң жазуучулардын руханий тажрыйбасын жана көркөм ачылгаларын, тигил же бул шедеврдин маани-мазмунун окурманга чечмелеп берүү биздин адабият таанууда азыркыга чейин жетишүү көңүл бурулбай келаткан маанилүү иштердин бири.

С. Жигитов Маяковский менен Толстойго тегин жеринен кайрылган эмес. В. Маяковскийдин поэзиясы өзүнүн пафосу жана формасы боюнча революциянын рухун чагылдырган новатордук көрүнүш болуу менен учурунда дүйнөлүк жана советтик поэзияга өтө күчтүү таасир тийгизген. Анын жалындуу поэзиясынын таасиринен кыргыз акындары да четте калган эмес. «Октябрдын сурнай добуштуу ырчысынын» чыгармачылыгы адабиятчыны дал ушул өңүттөн, башкача айтканда алгачкы муундагы кыргыз калемгерлери таалим алган негизги ориентирлердин бири катарында кызыктырган. Кыргыз акындары адегенде Маяковскийдин поэзиясынын сырткы белгилерин өздөштүрүштү деп белгилейт С. Жигитов. Жөнөкөй тууроо мүнөзүндө болсо да мындай аракет кыргыз поэзиясынын форма жагынан жаңыланышына түрткү берди. Кийинчерээк анын таасири аркасында «кыргыз поэзиясында оратордук стиль, публицистикалык пафос, саясат менен лириканын органикалык айкалышы пайда болду»⁷.

Ал эми «Көркөм сөздүн шаасы» аттуу чоң макаласында адабиятчы өзү жашаган доордун, «эң бийик эстетикалык деңгээлинен озуп, адабий өнүгүштүн айкын багытын көрсөткөн»⁸ Л. Толстойдун өмүр жолу жана чыгармачылык биографиясы, көрүнүктүү чыгармаларынын жазылыш тарыхы жана маани-маңызы жөнүндө баяндайт. Л. Толстойдун көркөм дасмиясын терең өздөштүрүү кыргыз жазуучулары үчүн табылбас сабак болор эле деп белгилейт окумуштуу.

С. Жигитовдун мындан аркы изилдөөлөрүнөн эки негизги багытты бөлүп көрсөтүүгө болот. «Коомдун адабиятка муктаждыгы» макаласы биз мурун сөз кылган «Коммунисттик маданияттын марксча-ленинче концепциясы» аттуу эмгегинин логикалык уландысы сыяктуу. Анда коом менен маданияттын, адабияттын карым-катышы жө-

нүндөгү маселе Октябрь революциясынын натыйжасында пайда болгон Совет мамлекетинин курамындагы артта калган элдердин мисалында каралат. Советтер Союзунда жүргүзүлгөн маданий революциянын натыйжасында мурда Россияга колония болуп келген бир катар элдерде улуттук жазма адабияттар пайда болгондугу тарыхтан белгилүү. Илимде мындай адабияттар жаш же жаңы жазма адабият деген термин менен белгиленип жүрөт. Эмгекте окумуштуу ушундай жаңы же өзүнүн сөзү менен айтканда «кенже чыкма» адабияттардын, ошонун ичинде кыргыз адабиятынын жаралуусунун коомдук-саясий өбөлгөлөрү тууралуу теориялык планда сөз кылат. Революциядан кийин артта калган элдерди «саясий үргүлөөдөн ойготуп», жаңы коомду куруу ишине катыштыруу милдети курч туруп калган. Бул болсо түркөй массалардын сабатсыздыгын жоюу, алардын өз эне тилинде социалисттик идеяларды жаратуу аркылуу гана жүзөгө ашуусу мүмкүн эле. «Ошентип, – деп жазат илимпоз. Эң зарыл практикалык ажат, башкача айтканда жаңы коомдун өз идеологиясына аябай муктаждыгы кенже чыкма адабияттардын, асыресе, кыргыз профессионал адабиятынын төрөлүшүн шарттары, камсыз кылды, зарыл нерсе катары күн тартибине койдү». Социалисттик идеологиянын ажырагыс бөлүгү катары жаралган жаңы адабияттар жумушчу табынын саясий идеяларын жана философиясын жайылтып, калктын аң сезимине таасир этчү кубаттуу куралга айланышы керек болчу. «Көркөм адабияттын элестетүү-эмоциялуу табияты жана таасирлендиргич касиети бул максатка абдан ылайык келет эле»⁹.

Ал эми кыргыз жазма адабияты кандай тарыхый жана маданий жагдайда жаралган, ага кандай материалдык жана руханий өбөлгөлөр көмөктөшкөн – бул туурасында «Адабиятыбыздын жаралыш шарттары» аттуу макалада сөз болот.

Ошол мезгилге чейин кыргыз адабият тарыхынын алгачкы мезгили, айрыкча 20-жылдардагы адабий процесс өтө аз изилденген. Илимий эмгектерде өзгөчө ал мезгилдеги адабий процесстин тарыхый-маданий фону берилбей же берилсе да өтө эле үстүртөн, учкай берилип келген.

С. Жигитовдун аталган макаласы илимдеги ушул олуттуу кенемтени жоюуга багытталган. Жазма адабияттын жаралышына жергебизде эл агартуу иши кеңири кулач жайышы, басма сөз каражаттары түзүлүшү жана сахна өнөрү калыптана башташы өбөлгө болду. Натыйжада алгачкы адабий кадрлар өсүп чыгып, алар өз чыгармаларын жарыялоого мүмкүндүк алышты. Алгачкы драмалык, театр ийримдери уюштурушу да сахна үчүн көркөм чыгарма жазуу муктаждыгын пайда кылды.

Адабият илиминдеги дагы бир татаал проблема – бул адабий жанрлардын, өзгөчө прозанын генезис маселеси. Узак мезгил бою кыргыз адабиятчыларынын арасында жазма проза фольклордук поэзиянын кыртышында жаралган деген көз караш үстөмдүк кылып келген. Ошондон улам жаш кыргыз прозасынын өнүгүшүндөгү ар кандай көрүнүштөр, көбүнесе анда орун алып жаткан өксүктөр фольклордун таасири, анын «тартуу күчүнөн», эстетикалык канондорунан чыга албагандык деп түшүндүрүлгөн. Революцияга чейин жазмасы жок кыргыз элинин көркөм сөз өнөрүндө поэтикалык жанрлар зор орун ээлегендиги, ал эми проза ага салыштырмалуу аз өнүккөндүгү, ошондон улам ал убакта олуттуу изилдөөлөрдүн объектисине айлана электиги мындай концепцияга негиз болуп берген. Ар кандай көркөм көрүнүш өзүнөн мурунку баскычтагы башка бир көркөм көрүнүштөн өнүп чыгат деген логикалык курум да мындай тыянак чыгышына өбөлгө түзгөн сыяктуу.

С. Жигитов «Көп канаттуу куш сыңары» аттуу макаласында бул маселени таптакыр жаңыча методологиялык негизде түшүндүрүүгө алгачкылардан болуп аракет жасады. Окумуштуунун пикири боюнча, кыргыз прозасынын генезисин жалаң эле эстетикалык көрүнүштөрдөн издей бербей, башка факторлорго да көңүл буруу кажет. Анткени өнүккөн адабияттарда проза жанрында колдонулуучу композициялык элементтер тигил же бул даражада, мейли анчалык жетилбеген түрүндө болсо да фольклордук прозада да, фольклорго тикелей тиешеси жок оозеки аңгемелерде да кезигет. Көңүлгө түйүп коюучу дагы бир маанилүү жагдай, кыргыздын туңгуч прозачыларынын дээр-

лик бардыгы алгачкы чыгармаларын өздөрү баштарынан өткөргөн же көргөн окуялардын негизинде жазышкан. Ушундай орчундуу жагдайларды эске алуу менен илимпоз прозанын генезиси боюнча бул маселеге мурда кайрылган изилдөөчүлөрдүн көз карашынан айырмаланган жаңы концепция сунуш кылды. Ал концепция боюнча, азыркы кыргыз прозасына негизинен карапайым эле оозеки кара сөз, тактап айтканда фольклорго кыйыр гана тиешеси бар оозеки турмуштук аңгемелер башат болуп берген. Биздин жазма адабият жаңыдан жаралып жаткан учурда жазылган туңгуч прозалык чыгармалар үчүн баарынан мурда реалдуу турмуштук көрүнүштөр жана фактылар уютку катары кызмат кылган. «Бул болсо жазма адабий прозабыз адегенде жөнөкөй эле оозеки кара сөздөн өнүп чыккан дегенге барабар»¹⁰. Кыргыз прозасынын жаралышында ички жана тышкы, объективдүү жана субъективдүү көп факторлор роль ойногондугун, алардын кайсы бирин көз жаздымында калтыруу же тескерисинче, артыкча маани берүү калпыс тыянактарга алып келиши мүмкүн, деп эскертет илимпоз. Социалдык, идеологиялык, эстетикалык, жеке адамдык ж. б. факторлордун бардыгын эске алуу менен гана бул татаал процессти туура элестетүүгө мүмкүн.

Бул үч эмгек кийинчерээк С. Жигитовдун «20-жылдардагы кыргыз адабияты», орус тилиндеги «Обретение новых традиций» (экөө тең – 1984) аттуу монографияларына жана «Кыргыз совет адабиятынын жаралышы» темасындагы доктордук диссертациясына (1992) кирген.

Советтик мезгилде коомдук илимдердин бардыгы сыяктуу эле адабият таануу коммунисттик идеологиянын катуу көзөмөлү астында өнүгүп келди. Ошонун кесепетинен өткөн кылымдын сексенинчи жылдарына чейин жарык көргөн изилдөөлөрдө, монографияларда кыргыз адабиятынын тарыхы ашкере тенденциялуу чагылдырылган: тарыхта болгон көптөгөн фактыларды алардан табууга мүмкүн эмес, биздин адабияттын калыптанышында маанилүү роль ойногон жазуучулардын ысымдары аталбайт же аталса да бир беткей айыптоо, катачылыктарын көрсөтүү үчүн гана сөз кылынат. Мындай адилетсиз мамиледен кыргыз жазма адабиятынын баштапкы мезгили айрык-

ча жабыркап, анын жаралуу этабы, алгачкы кыштарын коюшкан акын-жазуучулар тууралуу жетиштүү маалымат жок эле. С. Жигитовдун аталган эмгектери жана алардан сырткары «Кечээкинин сабактары, бүгүнкүнүн талаптары» жыйнагынын (1991), «Тарых барактарынан» бөлүмү мына ушул курч муктаждыкка жооп иретинде жаралган.

Эмгектерде кыргыз жазуучуларынын 1919-1934-жылдарда жарык көргөн, ошонун ичинде биздин республиканын чегинен сырткары чыгуучу басылмаларда жарыяланган бир катар чыгармалары жана архивдик материалдар адабий-тарыхый процесске киргизилип, зор өлчөмдөгү ушул материалды талдоонун негизинде жаш жазма адабиятыбыздын жаралуу мезгилинин жаңыча концепциясы берилген, өтө татаал, карама-каршылыктуу мезгилдеги адабий чөйрөнүн түзүлүшү жана өнүгүшү көрсөтүлүп, кыргыз адабиятында поэзия, проза, драматургия жанрларынын жаралуу жана калыптануусунун илимий жагынан так жана реалдуу картинасы көрсөтүлгөн.

Жазма адабиятыбыздын калыптануу мезгили өлкөдөгү коогалуу коомдук-саясий доорго туура келген. Натыйжада чыгармачылыктын өзүнүн кыйынчылыктарынан тышкары бул процесс жаңыдан түзүлө баштаган адабий чөйрөнүн өкүлдөрүнүн ортосундагы кагылышуулар менен коштолгон. Кыргыз тилинде жарык көргөн алгачкы китептердин дээрлик ар бири катаал сындын соккусуна кабылып турду. Жыйырманчы жылдардын аяк ченинде башталган айыгышкан күрөш кыргыз адабиятынын пайдубалын коюшкан төлбашы калемгерлердин дээрлик тең жарымы адабий ишмердиктен сүрүлүп чыгышы менен аяктаган. Алардын арасында С. Карачев, К. Тыныстанов, К. Баялинов, Б. Кененсариев, Ш. Көкөнов ж. б. бар эле. Ошентип, алгачкы кыргыз жазуучуларынын ортосундагы жаатташкан эрегиш жазма адабияттын калыптанышына өтө чоң зыян келтирилген.

Аталган эмгектерде жазма адабияттын негизги жанрлары – поэзия, проза, драматургиянын жаралуу процесси өзүнчө главаларда көрсөтүлөт.

Революциядан кийинки алгачкы жылдарда кыргыз жергесинде басма иши жолго коюла элек болгондуктан

кыргыз тилинде газета-журналдар, китептер басылып чыккан эмес. Ошол себептен чыгармачылык жолуна түшкөн эң алгачкы кыргыз калемгерлери адепки чыгармаларын татар жана казак тилинде жазып, ошол тилдерде чыгуучу басылмадарга жарыялоого аргасыз болушкан. Чыгармаларын адегенде татар, анан казак тилинде чыгуучу басылмаларда жарыялаган алгачкы калемгерлердин бири С. Карачев болгон. Өкүнүчтүү жери, акындын ошол мезгилдеги чыгармаларынын көбү азыркы күнгө чейин табыла элек. Тексти бизге келип жеткен чыгармаларынын эң мурункусу – 1919-жылы казак газетасында жарыяланган «Шаңдан, жүрөк» аттуу ыры.

Арийне, кыргыз поэзиясы жазма түрүндө жаңыдан гана жашай баштаган учурдагы чыгармалардын көпчүлүгү көркөмдүк жагынан кынтыксыз болгон эмес, бирок изилдөөчү белгилегендей, алар кыргыз оозеки поэзиясынын үлгүсүндө эмес, тили тектеш бөлөк элдердин китептик поэзиясынын салтында жазылган.

Эмгектерде жаралуу мезгилиндеги кыргыз поэзиясына идеялык-тематикалык жана жанрдык аспектиде талдоо жүргүзүлүп, эң негизги стилдик эки багыт бөлүп көрсөтүлөт: бул чыгармалардын басымдуу көпчүлүгү же революциянын идеяларын жар салып, жаңы турмушту даңазалоого же өткөн заманды, эзүүчү таптарды айыптоого багытталган.

Алгачкы мезгилдеги кыргыз прозасы жана драматургиясы да пафосу боюнча поэзияга жакын турган. С. Карачевдин, К.Тыныстановдун, К. Баялиновдун, У. Абдукаимовдун, Ш.Көкөновдун ошол учурда жарык көргөн аңгеме, повесттеринде, М. Токобаевдин, К. Жантөшевдин, С.Карачевдин драмаларында өткөн замандагы адилетсиздик жана жаңы мезгилде эл турмушу жакшы жакты көздөй өзгөрө баштаганы көрсөтүлөт. Алгачкы кыргыз прозачылары жана драматургдары чыгармаларында «жалпы советтик көркөм сөз, айрыкча түрк тилдериндеги адабияттар үчүн традициялуу темаларга, б.а. революцияга чейинки жана кийинки элеттик турмуштун үй-бүлө чөйрөсүнө тиешелүү көрүнүштөрүн сүрөттөөгө көбүрөөк кайрылышкан», – деп белгилейт илимпоз.

С. Жигитовдун бул эмгектери кыргыз адабият илиминде жаңы этаптын – идеологиялык тосмолорду бузуп өтүү жана догмалардан бошонуу этабынын башталышы болуп калды.

Акырында, С. Жигитовдун изилдөөчүлүк назарын көп жылдар бою өзүнө буруп келген дагы бир маселе – А.Осмоновдун чыгармачылыгы. Айтылуу акындын чыгармачылыгына адабиятчы эң алгач «Лирикалык ырдагы образ», анан «Акын ачкан дүйнөлөр» аттуу макалаларында кайрылган. Жүрүп отуруп адабиятчынын бул багыттагы изилдөөлөрү «Акындын эки өмүрү» аттуу монографияны (1998) түзүп, анда А. Осмоновдун кыргыз поэзиясына кошкон салымын, таланттуу акындын поэтикалык ачылыштарынын маани-маңызын көрсөтүп берүүгө аракет жасалат. «Алыкул бизге кандай поэзиялык акыйкаттарды ачып берди? Ал деги биздин поэзияны кандай жаңы табылгалар менен байытты»¹², – деп адабиятчы изилдөөсүнүн максатын ушундайча аныктайт.

«Осмонов эң оболу өзүнүн жекече ой-сезимдерин, субъективдүү таасирлерин, кайгы-касиретин ыр кылып жазып, ошону менен кыргыз поэзиясына жаңылык киргизди», – деп белгилейт окумуштуу. Акын керт башынын күйүтүнөн нукура поэтикалык чыгармаларды жарата алды. Махабат темасындагы ырларында бул сезимдин романтикалык жагын гана көрсөтпөстөн, курч драматизмин, ашкере карама-каршылыктуулугун чагылдырды. Советтик мезгилде бийлик качан да болсо акын-жазуучуларды эмгек жөнүндө жакшы чыгармаларды жазууга чакырып келген. Бирок Осмоновдун бул темадагы ырлары конъюктуралык максатта жазылбастан, жеке тажрыйбасынан, турмуштун өзүнөн, акындын руханий изденүүлөрүнөн жаралган. Эмгектин маанисин терең аңдап түшүнүү жана эмгек адамына карата терең ызаат бул ырлардын маңызын түзөт.

А. Осмонов өз элинин өткөндөгү тарыхый тагдырына терең кайгырып, учурдагы өсүпөнүгүшүнө кубанган, келечеги жөнүндө таттуу кыялдарга баткан. Өз элинин руханий байлыктарын, жайдары мүнөзүн, айкөл пейилин, жөнөкөйлүгүн терең сүйүп ырга кошкон. Ошону менен катар деп белгилейт адабиятчы, анын өз элине карата сүйүүсүн-

де бир беткей көтөрө чалуу, жалган патриотчулук, жашоо жолоюндагы оң-терс көрүнүштөрдү ылгабай суктана берүү жок. Ал өз элине реалдуу карап, анын турмуш ыңгайындагы жагымсыз адаттарды кыраакы байкаган жана алардан тезирээк кутулууга үндөгөн. Бул темадагы ырларынан акындын терең ойчулдугу, улуттук аңсезимдин жаңы баскычына көтөрүлүп барганы байкалат.

А. Осмонов өмүргө жана өлүмгө карата муңайым акылмандык, басмырт оптимизм, чыныгы кайрат менен мамиле кылган. «Акын ушул багыттагы ырлары менен кыргыз поэзиясынын философиялык деңгээлин бир кыйла бийиктетип кетти»¹⁴, – деп жазат С. Жигитов. Бул темадагы ырлары менен ал өлүм деген ойлонбой коё турган маанисиз нерсе эмес экенин, өлүмдү андап туюнуу аркылуу гана тирүүлүктүн, өмүрдүн маанисин чындап түшүнүүгө болоорун көрсөттү.

Куюлушкан уйкаштыктар, кынтыксыз курулган ыр саптары, башкача айтканда формасынын кооздугу А. Осмоновдун поэзиясынын күчтүү жагын түзбөйт, деп белгилейт окумуштуу. Ага жаңыча касиет берген нерсе – көркөм ойлорунун кайталанбас адамдык тажрыйбадан келип чыкканы, башка акындардыкынан кескин айырмалуу туюнтулганы. Изилдөөчүнүн ою боюнча, жеке пенделик тагдырынын татаал болушу жана талыкпаган чыгармачылык изденүүлөр, улуттук фольклордун салттарын сиңирип алышы жана ичкериден жеңип чыгышы, өнүккөн дүйнөлүк адабияттардын, биринчи кезекте орус адабиятынын идеялык-эстетикалык тажрыйбасын өздөштүрүшү А. Осмоновдун адамдык касиеттерин караманча өзгөртүп, көркөм ойломуна жаңы сапат берди, дүйнөнү түшүнүүсүн жана сезүүсүн кайра жасады. Дал ошол өзгөргөн адамдын жаңырган көркөм ой жүгүртүүсүнөн жаңыча мазмунга жана образдуулукка ээ болгон чыгармалар жаралды.

Жалпысынан С. Жигитовдун жогорку илимий деңгээлде жазылган эмгектери жазма адабиятыбыздын көптөгөн урунттуу маселелери боюнча түпкү башат (первоисточник) катары узак мезгилдер бою кызмат өтөй береринде күмөн жок.

АДАБИЯТТАР

¹ *Жигитов С.* Жазма поэзиябыз жана фольклор // *Жигитов С.* Ырлар жана жылдар. – Фрунзе: Кыргызстан, 1972. – 27-б.

² Ошондо. 37-б.

³ Ошондо. 46-б.

⁴ Ошондо. 135-б.

⁵ *Жигитов С.* Мукайдын акындык сабактары // *Жигитов С.* Ырлар жана жылдар. – Фрунзе: Кыргызстан, 1972. – 159-б.

⁶ *Жигитов С.* Бир лирикалык цикл // *Жигитов С.* Ырлар жана жылдар. – Фрунзе: Кыргызстан, 1972. – 179-б.

⁷ *Жигитов С.* Октябрдын шооласынан жаралган // *Жигитов С.* Жаңычылык жолунда. – Фрунзе: Кыргызстан, 1975. – 65-б.

⁸ *Жигитов С.* Көркөм сөздүн шаасы // *Жигитов С.* Көркөм сөз маселелери. – Фрунзе: Кыргызстан, 1982. – 59-б.

⁹ *Жигитов С.* Коомдун адабиятка муктаждыгы // *Жигитов С.* Жаңычылык жолунда. – Фрунзе: Кыргызстан, 1975. – 85-б.

¹⁰ *Жигитов С.* Көп канаттуу куш сыңары // *Жигитов С.* Жаңычылык жолунда. – Фрунзе: Кыргызстан, 1975. – 124-б.

¹¹ *Жигитов С.* 20-жылдардагы кыргыз адабияты. – Фрунзе: Илим, 1984. – 133-б.

¹² *Жигитов С.* Акындын эки өмүрү. – Бишкек: Кыргызстан, 1998. – 56-б.

¹³ Ошондо. 56-б.

¹⁴ Ошондо. 63-б.

БОБУЛОВ КАМБАРАЛЫ (1936–2003)

Бобулов Камбаралы – адабиятчы, сынчы, жазуучу, акын, котормочу, филология илимдеринин кандидаты, Эл аралык адабий сынчылардын бирикмесинин (МАЛК) мүчөсү.

1936-жылы 15-майда Ноокат районунун Өсөр айлында туулган. 1953-жылы райондогу Федоров атындагы орто мектепти бүтүрөт да, Кыргыз мамлекеттик университетинин филология факультетине келип кирет.

Айылдык баланын борбор шаарга келиши, адегенде орус тилин билбей кыйналышы табийгый көрүнүш болсо да, ал такай окуу, тил жатыктыруу менен алгачкы макалаларын өтө эрте жашынан жазууга киришет. Бобуловдун мындай кадамы анын өзүнүн мүнөзү менен да байланыштуудай: ал тайманбас, тартынбас, чечкиндүү, оюна келген сөзүн адамдын жүзүн, кызматын карабай түз айткан жигит болгон. Балким дал ушул адамдык сапат-касиеттери да аны сын жанрын тандап алууга түрткү берген сыяктанат.

Камбаралы Бобуловдун алгачкы аңгемеси «Айлуу түндө күйгөн от» деген ат менен 1954-жылы «Жаш ленинчи» журналына басылган. Бул жылдары ал 17–18 жаштагы оозунан эне сүтү кете элек жаш бала эле. Алгачкы аңгемесинен жакшы сөз угуп, рухий канааттануу алган, Фрунзе шаарына жаңы эле келген студент ошол кездеги эң эле аброю чоң жана адабий коомчулук калтырбай окуган, жалпы элдин колунан түшпөгөн «Ала-Тоо» журналына, «Сүйүү лирикаларынын туура бааланышы зарыл» («Ала-Тоо» журналы «Советтик Кыргызстан» деген ат менен чыккан кезинде, 1955, № 4), «Акынга кат» – Т.Сыдыкбековдун «Биздин замандын кишилери» романы боюнча Аалы Токombaевге ачык каты («Ала-Тоо», 1957, № 10), «Омор-

чулук деген эмне?» (1957, № 10), «Азыркы адабий сын жөнүндө пикир» (1958, № 1), «Поэзиядагы халтуранын жолун бөгөөгө мүмкүнбү?..» (1958, № 10), «Кыргыз адабияты жөнүндө пикирлер» (1958, № 11) деген макалалары менен чыгат. Булардын ичинен «Оморчулук деген эмне?» (кийин Оморчулук – турмуштук көрүнүш» деген ат менен китептерине кирген) деген макаласы адабий талдоо менен социологиялык-турмуштук изилдөөнү таамай айкалыштырган макала катары бүгүнкү күнгө чейин өз маанисин жоготпой келе жатат. Т.Сыдыкбековдун «Тоо балдары» романындагы Омор акенин образын талдоого алган бул макала орус адабий сынындагы В.Г. Белинский, Н.А.Добролюбов, Н.Г.Чернышевский сыяктуу адабиятчылардын салтын жакшы өздөштүрүү менен, алардын методологиясына таянган жаш адабиятчынын өз жүзүн көрсөттү. Омор акенин романдагы бейнесин, туруш-турпатын, сүйлөгөн кебин эми адабий сындай көрсөтүп, андай каармандын кайдан чыккандыгы, кайда бараткандыгы талдоого алынып, адабий каарман катары ар тараптуу баасын алат. Макаланын мазмун менен формасы дал келип, романда Омор аке кезиге калган эпизоддор кандай кызыктуу, шыр окулса, ага арналган Бобуловдук саптар да ошондой эле өзүнө окурманды тартып турган.

«Съезд алдындагы трибуна» деген аталыш алдында басылган «Поэзиядагы халтуранын жолун бөгөөгө мүмкүнбү?..» деген макаласы өзгөчө анын атын адабий чөйрөгө дүңгүрөттү. Жыйырма эки жаштагы жигиттин улуу муундагы акындар Т.Байгабыловдун, Ү. Жумабаевдин, К. Жунусовдун, К.Төлөбаевдин ырларын талкалап, алардын жазгандарын жүнүн жулган короздой жылаңачтап түшүшү макаланын сырткы белгиси болсо, ошол эле кезде бул макаласы менен адабий сын жаңы сапаттык деңгээлге – көркөм чыгармага эстетикалык жактан баа берүүгө көтөрүлгөндүгүн көрсөттү. Бул кезде адабий чөйрөгө аралаша баштаган жаш сынчылар ушундай талаптар менен чыгып жаткан эле. Ошолордун катарына К. Бобулов кошулду. Макаланын аталышы риторикалык суроолуу болуп турса, анын ичиндеги ойлор, сынчы койгон талаптар илептүү сүйлөмдөрдөн куралып, жазмакерлердин жонуна камчы болуп урулган.

Бул макаласында адабий сындын милдети жана ага кам көрүүнүн зарылдыгы тууралуу мындай ойлорун ортого таштайт: «Сынчылардын азыркы учурдагы негизги милдеттеринин бири – поэзиядагы, прозадагы кенири тарала баштаган халтура менен күрөш жүргүзүү болуп эсептелет. Халтуралык чыгармалардын жолун бөгөө үчүн күрөшпөй туруп, жакшы чыгармалардын көбөйүшү үчүн күрөшө албайбыз. Бирок, биздин кээ бир сынчылар бул милдетти дурус аткарышар эле. Өкүнүчтүү нерсе аларды, көпчүлүк учурда тийиштүү уюмдар колдошпойт. Эгерде жазылган макалалардын адилеттүүлүгүнө карабастан эч ким колдобой койсо, халтурщиктерди ооздукташ үчүн ким сын жазгысы келсин.

Халтуралык чыгармаларга арналып жазылган сындар эч бир жыйнакка киргизилбей келе жатат. Ушунун өзү эле: «Силер халтурщиктерге каршы сын жазсаңар, ошондой болосуңар» дегендик эмеспи. Эгерде сынчылардын халтуралык чыгармаларга жазылган адилеттүү макалалары атайын жыйнакка топтолуп чыгарылса, халтурщиктердин үрөйлөрү учуп, көп тамырлай алышпас эле» (1).

Мына ушул практикалык сунуш жазуучулардын курултайында кабыл алынган болуш керек. К. Бобуловдун өзүнүн түзүүсүндө сынчылардын макалаларын бириктирген «Адабий сын макалалар» деген топтом 1960-жылы жарык көрүп, ошондон кийин сынчылардын учурдагы адабий процессти талдаган макалалары топтолуп, жекече китеп болуп чыга баштады. Бул сунушу менен жаш адабиятчы өзүнүн атуулдук позициясын бекемдеп, адабияттын чыныгы күйөрманы экендигин дагы бир жолу көрсөтө алган.

Жаш адабиятчынын өжөрлүгү, макалаларынын деңгээлинин жогорулугу, адабий кызматкерлер менен тынымсыз иштешүүсү, аларга өз чындыгын көшөрө далилдөөсү ошол жылдары макалаларынын биринин артынан экинчисинин басылып турушуна жакшы жагдай түзгөн, болбосо ал кезде мынчалык курч макалаларды тез-тез популярдуу журналга чыгарып туруу башка бир да адамдын колунан келген эмес. Анан калса ал ушул жылдарда орусча да жазууга далалат кылып, ар кандай жыйындарда тартынбай сүйлөп, көбүнчө чыгармаларга сын айтып, кээде ур токмокко алып катуу чыгат.

Ушул жылдарда дагы бир макаласы, азыр эми моюнга алышыбыз керек – Чыңгыз Айтматов тууралуу кыргыз адабий сынында айтылган эң объективдүү, эң алгачкы баалардын бири болгон. Кыргызстан Жазуучуларынын 3-курултайына карата жарыяланган ошол «Махаббат баяны» деген макаласы («Советтик Кыргызстан», 1959, 22-февр.) ачык асмандагы күн күркүрөгөндөй эле элес берген. Анткени ошол жылдарда кыргыз интеллигенциясынын күркүлдөрү тарабынан Ч. Айтматовдун «Обон» («Жамийла») повести кабыл алынбай, четке кагылып, анын кийинки тагдыры бар же жоктун ортосунда турган. Анан эле Бобуловдун жогорудагы макаласы жарык көрүп калат. «Жамийла» повести жарык көргөндө, – деп айтат кийин ал мезгил тууралуу Чыңгыз Айтматов, – аттуу-баштуу, өзүбүздүн эле жазуучубуз аны абдан катуу сынга алды. Повестимди партиялык жыйында, коомчулуктун алдында талкалап салды. Ал өзүнүн повестке койгон дооматында адабий чыгармалардын маани жана мазмунун коммунисттик партиянын саясатына ылайыкташтыруу керектиги, соцреализмден алыстабоо, идеологиянын башкы нугу тууралуу айтып отуруп, акыры үй-бүлөдөгү ажырашуу иши коммунисттик партия тарабынан талкууланчу чоң нерсе экенин айтты. Партия негизинен үй-бүлөө биримдигин сактаган элемент экенин баса көрсөтүп, акыры менин повестимде ушундай идеяларга дал келбеген сюжеттин болгонун белгиледи.

Ал мезгилде аялын кимдир бирөө таштап кетсе сөгүш деген нерсени алчу. Партиядан чыгарылып, ишинен айрылчу. Адабий чыгармалар да коомдогу терс көрүнүштөрдү чагылдырганда ушундай адамдарды терс каарман кылууга тийиш эле. Ал эми меники болсо тескерисинче» (2).

Дал ушул кезде эң алгач К. Бобулов үн катты, болгондо да повестти өтө жогору баалап салды. Ырас, анын да кыска тарыхы бар эле. Ошол жылдары Москвада кыргыз адабияты менен көркөм өнөрүнүн декадасы болуп, анда Ч. Айтматовдун чыгармалары өтө жогору бааланат, муну көп жазуучулар, партиялык жетекчилер көрө албайт. «Жамийла» тууралуу К. Бобуловдун «Ала-Тоо» журналына даярдалып, басылганы жаткан макаласы да терилип кал-

ган кезде, номерден алынып салынат. Тескерисинче, «Жамийланын» тилин талкууга алган Жазуучулар Союзунун жыйыны өтүп, анда 23 адам чыгып сүйлөп, алардын ичинен «бала сынчылар» К. Асаналиев менен К.Бобулов гана теүтүш жазуучуну жактоого албаса, калгандары Айтматовду куру сыңдоо менен тепкиге алат. Ушундай кысымга карабай К. Бобулов «Ала-Тоо» чыгарбаган макаласын кыскартып, үзүп-жулкуп, эптеп партиялык газетага чыгарат. Өз кезегинде бул анын өжөрдүгүнөн, батылдыгынан, принциптүүлүгүнөн улам аткарылган чоң эрдиги болгон.

Ошентип студенттик кезиндеги оперативдүү жана курч сын макалалары менен адабий коомчулукка таанылып, 5-курста окуп жатканда эле Жазуучулар Союзунун органы болгон «Ала-Тоо» журналына адабий кызматкерликке чакырылат. Бул анын тагдырындагы бурулуш жылдар болуу менен ошол эле кезде улуттук адабият илимине, адабий сынга кошулган чоң кошумча болгон. 1959-1962-жылдарда ошол журналдын адабий сын жана көркөм өнөр бөлүмүн башкарып, кыргыз адабиятындагы халтурага каршы тайманбас күрөш ачкан макалалардын жарыяланышына көмөк көрсөтүү менен адабиятыбызды отоо чөптөрдөн, чөкүртөктөрдөн арылтууга талантын жана бүтүндөй ишмердүүлүгүн арнады.

Брас, ошол мезгилде ал кызматтык абалына байланыштуу Борбордук комитеттин, Жазуучулар Союзунун, Маданият министрлигинин буйуртмалары менен календарлык даталарга, мааракелерге карата макалаларды да жазып турду, азыр эми алардын көбүн мезгил эскиртти.

Журналда иштеген мезгилде дагы бир белгилүү макаласы «Ыманбай жана кээ бир зыяндуу «ата салттар» деген ат менен («Ала-Тоо», № 5) басылган. Макалада Т.Сыдыкбековдун «Тоо арасында» романындагы Ыманбайдын образы аркылуу кыргыз турмушу жараткан бир образдын тереңдеги тамырларын тартып көрүп, анын азыркы коом үчүн зыяндуу көрүнүш экендигин айтат. Эң башкысы анда жазуучу Т.Сыдыкбековдун типтүү каармандын образын жаратуудагы сүрөткердик чеберчилиги жогору бааланат.

Бир жылдан соң Т.Сыдыкбековдун 50 жылдыгына карата «Чыныгы элдик жазуучу» деген макаласы «Ала-Тоо» журналынын 1962-жылдыгына № 10 санына басылат. Ав-

тор анда адаттагы мааракелик макаланын деңгээлинен көтөрүлүп, жазуучунун чыгармачылык жолуна диалектикалык мамиле жасап, анын динамикасын ичкериден, эл турмушу менен айкалыштырып ачып берет.

Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгын изилдөө боюнча, тагыраагы, анын адабий каармандарын ачып берүүдөгү дүйнөлүк адабияттын тийгизген таасири, образдардын типтүүлүгү, жалпылыгы жана жекелиги боюнча кызыктуу ойлору «Турмуш сыноосунан өткөн каармандар» («Ала-Тоо», 1963, № 7) деген акаласында айтылып, бул макала кыргыз айтматовтаануусунун башатындагы олуттуу изилдөөлөрдүн бири катары бааланды,

Камбаралы Бобулов 1962-жылы Москвадагы КПСС БКнын Коомдук илимдер академиясынын аспирантурасына өтүп, 1963-жылдан «Правда» газетасынын Кыргыз ССРи боюнча өз кабарчылыгына дайындалгандыгына байланыштуу илимий изилдөөсүн убактылуу артка жылдырып, эки жылдан кийин кайра аспирантурасын улантып, 1965-жылы «Кыргыз прозасындагы салттуулук жана жаңычылык» деген темада кандидаттык диссертациясын коргойт. Ошол эле жылы «Адабий турмуш ойлору» деген сын макалалар китеби жарык көргөн. Жыйнактын негизги бөлүгү буга чейин жазган Ч. Айтматовдун жана Т.Сыдыкбековдун чыгармаларындагы адабий каармандарды талдаган макалалары түзөт. Бул жыйнак улуттук адабияттагы барандуу китептердин бири болуп, жогорку окуу жайларынын студенттеринин, мектеп мугалимдеринин колдон түшпөгөн басылмасына айланган. Ал китепте улуттук кыртышта туруп, бүткүл союздук окурмандарга таанымал болгон эки жазуучуну ошол бүткүл союздук деңгээлде ачып бере ала турган адабиятчы бар экендигин көрсөттү.

К.Бобулов ушул жылдарда сынчылардан эң алгачкылардан болуп орус тилиндеги «калың журналдарга» («Дружба народов», «Вопросы литературы», «Литературный Киргизстан») жана массалык нуска менен чыккан газеталарга («Правда», «Литературная газета», «Советская Киргизия») кыргыз тарыхына, теориялык маселелерине, адабий процесске байланыштуу макалаларын байма бай жарыялап турду.

1966-1976-жылдарда «Кыргызстан пионери» газета-сында башкы редактор, 1976-1984-жылдарда Автордук укуктар боюнча агентчиликтин (ВААП) Кыргыз бөлүмүндө директор, андан соң Кыргызстан Жазуучулар Союзунда адабий кеңешчи, «Кыргыз тили» коомунун президенти кызматтарын аткарды. Эл депутаты болуп шайланган.

К. Бобуловдун адабий сынчылык тагдырында «Пути развития реализма в киргизской прозе» деген орусча монографиясы жогору бааланат. Ал кыргыз адабиятын үйрөнүүчүлөр жана таанып билүүчүлөр үчүн бүтүндөй прозабыздын советтик мезгилдеги башаты, калыптанышы, дүйнөлүк бийиктикке көтөрүлүшү ар тараптуу талданган эмгек болуп саналат.

«Фольклор жана адабият» деген китебинде бул ойлор андан ары тереңдетилип, жазма адабият менен оозеки чыгармачылыктын карым-катышы, реалисттик адабияттын мазмуну жана форма жагынан калыптанышы айрым бир чыгармалардын, айрым бир авторлордун мисалында конкреттештирилип, андан соң жалпы улуттук адабий процесс аркылуу жалпылаштырылат.

Улуу акын Токтогул тууралуу бир топ макалаларды жазып, «Акындын өлбөс кербези» деген жыйынтыктоочу макаласында: «Орус адабиятын Пушкин, украиндикин Шевченко, казактыкын Абай, грузиндикин Руставели, латыштыкын Райнис сыяктуу өз адабий чөйрөсүндө танкы Чолпон жылдызындай жанып чыккан адамдарсыз элестетүү мүмкүн болбогондой эле, кыргыз адабиятын да Токтогулсуз көз алдыга келтирүү кыйын» (3),– деп жазып, өзүнүн адабий-теориялык, эстетикалык көз карышына ылайык акын дүйнөсүн ачып берет.

Адабиятчынын бир топ макалалары таланттуу кыргыз акыны Алыкул Осмоновдун чыгармаларын талдоого арналган, акындын Москвадан чыккан «Библиотека поэта» деген түрмөктөгү китебине баш сөз жазган, «Көкөй кескен поэзия» деген көлөмдүү макаласында болсо улуттук маданияттагы Алыкул Осмонов феноменин жалпы дүйнөлүк контекстте кароого жетишкен. Тагдыры татаал Узакбай Абдукаимовдун чыгармачылыгы тууралуу «Сүрөткердин нускалуу сөзү жана иши» макаласы да айтылуу «Майдан»

романын авторунун адабияттагы ордун белгилөөгө багытталат.

К. Бобулов адабиятчылык жана сынчылык ишмердүүлүгүндө ар дайым Чыңгыз Айтматовдун улам жаңы жазган чыгармаларындагы көтөрүлгөн проблемаларды окурмандарга ачып берип, же болбосо мурдагы чыгармалары боюнча жаңы көз караштарын айтып келди, бул багыттагы «Чыгармачылыктын жаңы тилкеси», «Жакшылык менен жамандыктын бой тиреши», «Чыңгыз Айтматовдун феномени» деген сыяктуу макалалары кыргыз адабияттаануусундагы олуттуу эмгектердин катарында турууга толук акылуу.

Адабиятчынын дагы бир чыгармачылык аракети чет элдик акын-жазуучулар тууралуу кыргыз окурмандарына айтып берип тургандыгы, мисалы анын В. Г. Белинский, Р. Тагор, А. И. Герцен жөнүндө жазган макалалары өз мезгилинин өтөсүн аркалагандыгын айта кетүүбүз керек.

К. Бобулов теоретик адабиятчы гана эмес, өз пикирлерин эксперименттеп апробациядан өткөргөн практик да болуп саналат, бул багытта анын «Түштүк кызы», «Чоочун киши», «Армандуу биздин балалык» деген сыяктуу кара сез түрүндөгү чыгармалары, «Махабат аралы» деген ыр топтому чыккан, Хафиздин газелдерин, Бердактын ырдастандарын кыргыз тилине которгон. Бул дагы адабиятчы үчүн керектүү нерселердин бири болуп саналат. К. Бобулов 2003-жылы январда Бишкек шаарында каза болгон.

АДАБИЯТТАР

¹ Китепте: Бобулов К. Жаңы тилке: адабий иликтөөлөр жана сын макалалар. – Б.: Адабият, 1991. – 282-б.

² *Айтматов Ч.* Балалыгым. – Стамбул, 2004. – 121-б.

³ *Бобулов К.* Жаңы тилке: адабий иликтөөлөр жана сын макалалар. – Б.: Адабият, 1991. – 5-б.

ТӨЛӨЕВ ЖАНЫБЕК

Кыргыз адабият таануу илиминин өнүгүшүн 30-жылдардан баштап калыптана баштады дей турган болсок, анда ошол 30-жылдардагы адабий өнүгүү процессинин кыргыз адабиятындагы көрүнүшүнө сереп салууга туура келет. Бул жылдардагы кыргыз адабияты тууралуу жазылган адабиятчылардын эмгектери анчалык арбып кетпесе да, рецензия же сын-пикир түрүндөгү макалалар бир топ. Алардын эң ириси катары адетте К.Тыныстановдун чыгармачылыгына карата айтылган сын пикирлер жалпыга маалым. Андан кийинки орунда ошол эле жазуучу авторлор экинчи бир жазуучунун чыгармасына карата өзүнүн ой-пикирин тиги же бул формада билдирип келишкенин кезиктирип жүрөбүз. Мындай рецензия же, чакан сын пикирлер да аз эмес. Аларга мисал катары Аалы Токомбаевдин Ж.Бөкөнбаевдин, А. Осмоновдун ж.б. жаңы жазып жүргөн акындардын чыгармаларына карата рецензияларын келтирсек болот. Ал эми чыныгы адабият таануу жагдайындагы макалалардын катарында Тазабек Саманчиндин Молдо Кылычтын чыгармачылыгына карата жазылган адабият таануучу макаласын үлгү катары келтирсе болот деген ойдобуз. Адабиятчылар кыргыз фольклору тууралуу да көп жазып келишкен жана бул туурасында алгылыктуу макалалар жана адабий изилдөөлөр арбын. Алардын көрүнүктүүлөрү кыргыз адабиятынын тарыхый очерктерине киргизилген. Кыргыз адабиятчылары: С.Мусаев, Б.Керимжанова, К. Асаналиев, Р.З.Кыдырбаева, Б.Кебекова, Ш. Үмөталиев, А. Садыков Ж.Төлөев, С. Жигитов, К. Артыкбаевдерден бери карай адабиятчылардын саны арбып жана изилдөө объектилери да кеңип

баратканын көрөбүз. Ушул адабиятчылардын ичинен жа-лаң гана поэма жанры боюнча талыкпай иш жүргүзгөн-дөрдүн бири Ж. Төлөев экен. Ал адабият таануу илиминде иштей баштаган мезгил алтымышынчы жылдардын ба-шына туура келет. Бул мезгил кыргыз адабият таануучу-ларынын адабият илимине чоң салым киргизе баштаган мезгили болучу. Анын үстүнө ушул мезгил кыргыз жа-зуучулары менен акындары жазма профессионалдуу ада-бият менен фольклордун ажырымы алыстап, жазуучулар профессионалдуу ыкмада изденүүнү жана ар кандай жаз-ма адабияттын баш булагы болуп эсептелген фольклордон кантип пайдалана алуунун жолдорун жана ыкмаларын изденүү аракетинде болушуп, чыгармачылыктын жеке индивидуалдуу көрүнүштөрүн ар кимиси өзү үчүн иштеп чыгып, жеке инсандык жана жазуучулук стилге ээ болуу эмнеге турарын түшүнүп калган кез эле. Адабиятчы Ж. Төлөевдин «Кыргыз поэмаларындагы образдар жана сю-жеттер» (Фрунзе, 1961) аттуу китеби Кыргыз ССР Илим-дер академиясынын басмасынан жарык көргөн. Китептин киришүү бөлүмүндө көрсөтүлгөндөй, автор 30-жылдар-дагы поэмалардын кандайча иштелгени жана жалпы эле 30-жылдардагы кыргыз поэзиясынын өсүү деңгээли жана андагы чыгармачылык ийгилик кемчиликтер туурасында болот. Автор бул эмгегинде поэмалар туурасында сөз кы-луу менен адабиятчылардын алдында акындардын чыгар-мачылыгындагы көркөм чеберчилик маселесине токтолуу, поэма жанрынын иштилиши тууралуу маселени көтөрүү зарыл экенин өз учурунда жана эң туура белгилеп кеткен. Өзү да ушул аталган илимий эмгегинде кыргыз поэмала-рындагы сюжет жана образ түзүү маселесинин тегерегинде иш жүргүзгөн. Ж. Төлөев туура баамдагандай, бул жыл-дардагы поэма жанрынын өнүгүшү эки түрдүү жагдайда жүрөт.

Биринчиси, биз жогоруда эскертип кеткендей, поэма жанры өзүнүн мындан аркы өнүгүшүндө үлгү алып, сабак боло тургандай жазма поэма-болбогондуктан, акындар эл-дик оозеки чыгармачылыкта өнүккөн элдик поэмалардын жана жомоктордун сюжеттерине таянып, ошол эле даяр сюжетти ырга айландырып коюу жолу иштелип жатты.

Экинчиси, кээ бир акындар элдик даяр сюжетти чулусу менен алып келе салбастан, поэма жаратууга чыгармачылык менен мамиле жасап, изденип, бүткүл сюжетти эмес, фольклордук айрым образдарды гана алышса, айрымдары аны кайра өз алдынча иштеп чыгуу аракеттерин жасашкан. Ушинтип поэма жанрынынын өнүгүшүндө эки тайпа жол менен өнүгүү жүрүп келгенин китептин автору алаканга салгандай даана ачып берген. Эми аны жакындан чечмелей турган болсок, автор кепти СССР жазуучуларынын 1-съездиндеги М. Горькийдин советтик жазуучулар жалаң гана эскини сыңдоо менен чектелип калбастан, эмгекти даназалоого, аны поэтизациялоого чакырган, ошол кайрылуудан улам кыргыз жазуучулары социалисттик эмгекти даңктап, аны көркөмдөп бериши керек болгон. Ошондон улам 30-жылдардагы поэзияда социалисттик эмгек кыргыз поэзиясынын борбордук темасына айланган. Акындар эмгекчи элди күжүрмөн эмгекке чакырып, беш жылдык планды төрт жылда бүтүрүүгө үндөшкөн. Эгерде 20-жылдагы поэзия Октябрь революциясын, анын жетишкендиктерин, эмгекчилердин ага болгон кубанычы, билим алуу, агартуу маселелерин чагылдырган болсо, 30-жылдагы поэзия өзүнүн масштабын кыйла кеңейтип, мазмунун дагы тереңдетип, эмгекти даңазалап, эмгекчи элди ошого үгүттөй баштаган. 30-жылдагы поэзия идеялык-көркөмдүгү жагынан бир кыйла өнүгүп, чыгарманын башкы предмети катары социалисттик эмгектин адамдарын, конкреттүү да, жалпы, түрдө да коюп, аны ар түрдүү жагдайдан чагылдырып, поэтизациялоого аракет кыла башташкан. Ошондон улам болуу керек эмгек темасын чагылдыруу тереңдеп аны ар түрдүү жагдайда сүрөттөө аракеттери жүргүзүлгөн. Ж. Төлөев өзүнүн изилдөөсүнүн жыйынтыгында 30-жылдагы поэзиянын өнүгүшү 20-жылдардагыдай схематизм жана риторикалуулуктан жөнү жок ураан чакыруу жана ыксыз агитациялуулуктан арылып адабияттын өнүгүүсү профессионализмге карай ык тарта баштаганын билдирет. 30-жылдарда индустрия өнүгүп, темир жол, паровоз, завод, фабрикалар курулуп жаткан кез болгондуктан, ушул тема 30-жылдырдагы поэзиянын да чордону болуп турду дейт. Бирок бул өзгөрүш-

төр анчалык көркөмчүлүктө чагылдырылбастан, жөн гана рифмалануу менен санакталып берилип жатканын туура белгилеп кеткен. Мындай ырлардын эң мүнөздүү көрүнүшү катары Ж. Бөкөнбаевдин «Кыштагымда», Ж. Турусбековдун «Жол ыры» А. Токомбаевдин «Биздин кызыл каармандар», М. Элебаевдин «Экөөбүз» аттуу жана башка ырларынын мисалында карап көрөт. Биринчи ырда: Баркырап паровоздор //Барып калган, //Балбылдап электрик //жанып калган делсе, экинчи ырда -Така-така-така-так, // Шака-шака-шака-шак, //Качкын жолдон дегендей, //Түтүн бур-бур пипа-пап, //Желдирип паровоз, //Учкан куштай баратат; ал эми үчүнчүсүндө – Так ошондо, //Ок мөндүрлөп, Батыр-бутур, тытыр-чытыр, // ана газдар // Себелеген, // Анда Жусуп, //Коркуп качпай, //Тобун чыңап, //Жарактанып, //Атакелеп теминген; А.Токомбаевдин элге кеңири белгилүү сатиралык ыры «Атка минерде» болсо « Атка минер //Сорок-сорок, //Мыкырайып, // Ар кимге сынтаккылай //Баарын жайкап, //Үйүң күйгүр иш кылбай, // Арак,эпти //Шимип барып аткылайт. М.Элебаев «Экөөбүз» аттуу ырында: Бирок мында // жокту кыял кылбадык, // Ударникти, балбанды, // Ушуларды сындадык дейт. Бул иллюстрациялардан көрүнүп тургандай кыргыз акындары кантсе да образга сүңгүп кирүүнүн аракеттерин жасап жатканын, жылаңач сүрөттөөдөй көрө жок эле дегенде иллюстрациялардан көрүнүп тургандай элестүүлүк, сырткы сын-сыпатты бере турган таамай сөз айкаштарын («Ырларым – ок», «Көркөм сөз – газ, д.у.с.) пайдалануу менен айтайын деген ойдун күчөтүлгөнүн байкоо кыйын эмес. Көпчүлүк убакта кыргыз акын-жазуучуларынын чыгармачылык изденүүсү тууралуу сөз болгондо орус адабиятынын таасири жөнүндө көп айтылат. Биз бул пикирдин кызуу жактоочусу болбосок да, автор көрсөткөн айрым учурларды, маселен, так ушул элестүүлүк боюнча кыргыз акындарына болгон В.Маяковскийдин түздөн-түз таасирин көрбөй коюуга болбойт. (М.: «Бир уйкашы – бочка //Бочка динамит менен //Бир саптары – фитиль, // Бир саптары түтөй баштайт» В. М.). Мындай таасирденүүнүн 30-жылдардагы ырларда жыш учурашын Ж.Төлөев сырткы окшоштук же, сырткы формасын гана тууроо деген-

дерге ачык эле каршы турат. Бул оюн автор төмөндөгүдөй далилдүү аргумент менен берген. «Орус адабиятынын таасири менен кыргыз жазуучулары биз жогоруда келтирилген мисалдардан көргөндөй, искусствонун, поэзиянын ролун мурунку мезгилдерге караганда таптакыр башкача түшүнүшкөнү ачык көрүнүп турат. 30-жылдардагы орус адабиятынын таасири жалаң гана идея, мазмун жагынан гана эмес, көркөм форма жактарынан да ачык көрүнөт. Кыргыздын эл ырларынын негизги касиеттеринин бири – анда ыр саптары көп убуктарда мааниси жагынан бүткөн бир бүтүндүккө ээ, б.а. бир куплеттеги ар бир жол өзүнчө мааниге ээ. Ошондуктан ар бир сап өзүнчө бүткөн сүйлөмгө окшойт да кийинки сапка ташымал аркылуу алынып келинбейт. Эл ырларынын экинчи өзгөчөлүгү алар эч качан декламация, сүйлөө речи формасында боло алышпайт, алар обонго кошулуп ырдалышы керек, эр: ырлары обонсуз эч качан жашаган эмес деген пикиринин чындыгына шек келтире албайбыз.

Жаныбек Төлөев кыргыз адабият таануу илими боюнча чыгармачылык ишмердигине кыргыз адабиятынын профессионалдуу деңгээлдеги өнүгүшү калыптанып, өз алдынча нукка ээ болуп, социалисттик реализм методунун багытындагы чыгармачылык өнүгүп жаткан мезгилде, кыргыз прозасынын союз аймагында эле эмес, дүйнөлүк аренага көтөрүлүү алдында турган кезде келгенин көрөбүз. Жакшы самолет жакшы учат дегендей, адабий аренада жакшы чыгармалар жаралган болсо, ал тууралуу айткан да кызыктуу, жазган да, анализ жүргүзгөн да талапка ылайыктуу болот эмеспи. Ж.Төлөевдин алган темасы менен изилдөө чөйрөсү абдан кызык жана татаал жанр деп эсептелинген поэма жанрынын өнүгүшү болгондуктан, изилдөөчүдөн да иштин талабына ылайык кеңири диапазонду талап кылаары бышык. Автор ушул маселени аркалай алганбы, өз алдына койгон милдеттеринин өтөсүнө чыга алдыбы, алдыга койгон маселенин башын ачып бере алдыбы деген ой туулат. Биздин оюбузча Ж.Төлөев поэзия, анын ичинде ыр формасында жазылган эпикалык чыгарманын татаал түрү болгон поэма жанрынын кыргыз адабиятындагы өнүгүшүн алгачкылардан болуп баштаса

да, алгылыктуу ойлорду айтып, чыйрак бүтүмдөрдү чыгарып жана тастыктуу далилдер менен аргументтүү ойлорду берген адабиятчы экенин тааныдык. Буга анын дээрлик бардык иликтөөлөрү татыктуу деңгээлде жооп бере алат. Поэзияда А. Осмоновдун классикалык салттарын өз почеркинде улантып кете алган акын С.Эралиевдин чыгармачылыгы гүлдөп турган кезде жана Чыңгыз Айтматовдун прозалары союз убагындагы орустун белгилүү жазуучуларынын катарынан орун алып Лениндик, Мамлекеттик сыйлыктарга ээ болуп турган убактагы кыргыз адабиятынын өнүгүү процесси илимий изилдөөлөрдө адабий агымдан артта калбастан, алдыңкы катардагы бийик рухтуу көркөмчүлүк өнөрдү өз чактысына жараша даңазалап да илимий-теориялык жактан негиздеп да жаткан учур эле. Бул жылдарда проза жанрынын арааны жүрүп тургандыктан прозачылар тууралуу сын айтчулар да, илимий жактан изилдеп, диссертация жазуучулардын саны арбып турган кез болду. Адабияттын ар кыл жагдайларына сереп салып, өзгөчө чыгармачылыктын көркөмчүлүк маселесине, образ түзүүнүн ар түрдүү жаңы ыкмаларына көңүл бурула баштады. Кыргыз адабиятынын жазма түрүнүн өнүгүшү менен кошо тең катар телчигип жана аны менен кошо өнүккөн көркөм адабияттын кеңири тараган түрү поэзия болсо, анын ичинде поэма жанрынын өнүгүшү тууралуу да иликтөөлөрдүн сапаты артып, адабиятчылар поэманын өнүгүшүнө кызыгып, анын тарыхый өнүгүү мыйзам ченемдерине кеңири изилдөө жүргүзүлө баштады.

Ушул мезгилдин талантуу адабиятчыларынын бири – филология илимдеринин кандидаты Жаныбек Төлөевдин калемине кыргыз поэмасын изилдеген үч эмгек: «Кыргыз поэмаларындагы образдар жана сюжеттер» (Фрунзе, 1960); «Азыркы кыргыз совет поэмалары» (1956-1965-жылдар) (Фрунзе 1970); жана «Кыргыз совет поэмаларынын өнүгүш жолдору» (Фрунзе, 1984) аттуу изилдөө китептери жана элдик – макал ылакаптар боюнча изилдөөлөрү менен кошо элдик социалдык поэма – «Кедейкан», жана «Эр Табылды баатырдык эпосунун алгачкы басылышынын баш сөздөрүн жазып, даярдаган. Бул изилдөөлөрүндө автор, кыргыз поэмаларынын өнүгүшүнө 20-жылдардан баштап обзор-

дук баяндоо жасап урунттуу учурларды жана маанилүү деген маселердин тегерегинде ылайыгын жараша токтолуу менен терең анализ жүргүзө алган. Адабиятчынын 1961-жылы жарык көргөн «Кыргыз поэмаларындагы образдар жана сюжеттер» деген эмгегинде 30-жылдардагы орус адабиятынын таасири 20-жылдарга караганда өтө күчтүү болгондон улам биздин кыргыз жазуучулары, мурдагы мезгилдерге караганда поэзиянын ролун таптакыр башкача түшүнө баштаганын ачык эле айтат. Бул жылдары орус адабиятынын таасири жалаң гана идея, мазмун жагынан гана эмес, көркөм форма жагынан да ачык көрүнгөнүн айтып, кыргыз ырларынын негизги касиеттеринин бири катары ыр саптарынын көп убактарда мааниси жагынан бүткөн бир бүтүндүккө ээ болоорун, ошонун натыйжасында ар бир куплеттеги ыр саптарынын ар бир жолу өзүнчө мааниге ээ болот. Ошондуктан ар сап өзүнчө бүткөн сүйлөмгө окшойт да, кийинки сапка ташымал аркылуу алынып келинбейт. «Эл ырларынын экинчи өзгөчөлүгү – алар эч качан декламация, сүйлөө речи формасында боло алышпайт, алар обонго кошулуп ырдалышы керек, эл ырлары обонсуз эч качан жашаган эмес. Албетте, элдик чыгармаларда речитатив түрүндөгү ырлар да кездешет. Речитативде эл ырларындагыдай созулуп ырдалган обон жок, анда обондун такыр башкача түрү-сүйлөө речине жакыныраак түрү колдонулат. Речитатив менен «Манас» эпосу, ар түрдүү. Үлгү – насыят ырлары ырдалат, речитативди кыргыз акындары айтышууда, импровизацияда колдонушат. Декламация, сүйлөө речи формасындагы ырлар (стих, а не песня) кыргыз совет поэзиясында 30-жылдарда орус адабияты менен тааныштык күчөгөндөн кийин пайда боло баштады деп, мисалга В. Маяковскийдин чыгармаларынан келтирет. Маяковский өзүнүн көпчүлүк чыгармаларынын идеясын, негизги мазмунун толук жана түшүнүктүү кылып жеткирүү максатында элдик сүйлөө речинин ар түрдүү бай оттенкаларын колдонгон. Анын көп ырлары митингдик-оратордук интонация менен жазылган. Эгерде эски кыргыз ырларында дайыма обон менен ырдалып келинген (распевной стих) чыгармалар кездешсе, эми 30-жылдарда декламация, ораторлук (чечендик), сүйлөө

речине жакын турган ырлар пайда боло баштаганын» көрсөтөт. (Кыргыз поэмаларындагы образдар жана сюжеттер. Ф.: 1961-ж. 13-бет)

Ушинтип 30-жылдардагы поэзияны жыйынтыктап келип автор, кыргыз поэзиясы мазмуну жагынан да формасы жагынан да жазма адабияттын бай тажрыйбасын өздөштүрүүгө бет койгонун жана ошонун натыйжасы кыргыз ырларында турмушту реалисттик жактан таасын көрсөтүү менен анын ар түркүм жактарын терең сүрөттөө үчүн көлөмдүү форма керек экенин туюна баштагандай деген ойду берет. Бирок поэзияда 30-жылдарда поэма жанры поэма жанры талап кыла тургандай чыныгы бөтөнчөлүккө жооп бере ала турган көзгө көрүнүктүү чыгарма бере албаганын туура баамдайт. Ошентсе да, поэма жанрынын пайда болушуна алгачкы кадам катарында портреттик сүрөттөөлөрдүн, пейзаждык картиналардын берилиштен жана адамдын ички сезимдерин көз алдыга тартуу далалаттардын пайда боло башташын көлөмдүү чыгармалардын алдындагы алгачкы кадамдардын, даярдыктардын жүрүп жатканы катары эсептейт. Бул китебинде Ж. Төлөев кыргыз поэмаларын жалпы эки чоң тематикада караган. Алар-өткөн күндөр темасын чагылдырган кыргыз поэмалары жана Улуу Ата мекендик согуш темасын чагылдырган поэмалар. Кыргыз элинин өткөн мезгилин сүрөттөгөн чыгармалардын ичинен автор А.Токтомушевдин «Какшаалдан кат», Жусуп Турусбековдун «Өткөн күндө» поэмасынын сюжеттик-композициялык курулушуна сереп салуу менен бул поэмаларды Аалы Токомбаевдин 20-жылдардагы жарык көргөн «Эшим жетим» аттуу поэмасына салыштырып карайт. Бул аралыкта поэма жанры бир топ ийгиликтерге жетишкенин далилдеп бере алган. «Эшим жетим» поэмасы баяндоо ыкмасында берилсе, «Өткөн күндөрдө» сүрөттөө ыкмасы менен чагылдырылат. Ал эми Абдрасул Токтомушевдин «Какшаалдан катында» буга чейин кыргыз поэмаларында өнүгүп көрө элек эпистолярдык кат формасынын ийгиликтүү ишке ашканын баяндайт. Чындыгында эле Ж. Турусбековдун жана А. Токтомушевдин чыгармачылык изденүүлөрү кыргыз поэмаларында бир топ ийгиликтерди алып келген. «Өткөн күндөр» поэмасы менен кыргыз

поэзиясына образды терең ачуу, анын ички жана тышкы сюжеттик курулуштарын элестүү берүүнү автордук баяндоо менен эмес образдын өзү ачып бере тургандай абалга жетиши, поэзияда Турусбековдун, ал эми прозада Элебаевдин калеминен татыктуу экенин айта кетүүбүз керек. Кат формасында берүү менен А. Токтомушев поэма жанрынын жаңы түрүн, жаңы ыгын ийгиликтүү ишке ашырган. Бул поэма дагы ошол убактагы кыргыз поэмаларынын өнүгүшүнүн чыгармачылык ийгиликтери катарында тарыхта кала бермекчи. Автор өзүнүн мындан аркы изилдөөлөрүн согуш мезгилиндеги поэмаларга бурган. Согуш темасындагы поэмаларда кыргыз элинин байыртадан бери келе жаткан баатырдык салтынын чагылышын А.Токомбаев «28 баатыр» поэмасында «Манас» эпосунун стили жана көркөм каражаттары аркылуу берсе, Ж. Бөкөнбаев каармандарды, персонаждарды фантастикалык жана гипербоалык салыштыруулар менен, элестетүүлөр менен бергенин айтат. Бирок автор, Ж. Бөкөнбаев поэмаларынын дээрлик бардыгында романтикалык маанайдагы адабий көркөм шарттуулуктун ар түрдүү жана өтө бай каражаттарын пайдалануу менен жүргүзгөнүн ачып бере алган эмес. «Ажал менен Арнамыс» поэмасын сүрөттөөдө деле символикалуу, фантастикалуу ыкмалар колдонгон деген пикирди айтат. Автор бул темадагы поэмаларды андан ары улантуу менен А. Осмоновдун калемине тиешелүү «Майдын түнү» жана «Махабат» поэмалары тууралуу өзүнүн адабий иликтөөлөрүн жүргүзгөн.

Ж. Төлөөвдин «Азыркы кыргыз поэмалары» аттуу китепчеси 1970-жылы КР Илимдер академиясынын «Илим» басмасынан жарык көргөн. Бул китепчеде автор негизинен 1956-1965-жылдарда жарык көргөн кыргыз поэмаларына иликтөө жүргүзөт.

Автор бул китепчесинде кыргыз поэмаларынын кыйла бийик деңгээлге жеткенин жана анын объективдүү субъективдүү себептерин ачып берүүгө далалат жасаган. Бул мезгил Ж.Төлөөв туура баамдагандай поэма жанрынын кыргыз адабиятындагы эң интенсивдүү өнүгүү доору экенин айтуу менен андагы дифференциациянын түрдүүлүгү тууралуу сөз кылган. Бул поэмалардагы элдик традиция

формасында жазылып, коомчулуктун көңүлүн бурган С. Эралиевдин «Ак Мөөрүн» жана ошону менен удаа эле ар кандай жаңы түр, форманы изденүү жагдайындагы лирикалык, лиро-эпикалык поэмалардын пайда боло башташына системалуу, жанрдык бөтөнчөлүктөрү менен термендик аталыштарынын жөнгө салынышын бир ыңтайга келтирүү максаттары көздөлгөн. Бул туурасында автордун поэма менен дастандын элдик оозеки чыгармачылыкта жана жазма адабияттагы кезигиш айырмачылыктары менен окшош жагдайларына аныктама берүүгө тырышат.

Кыргыз поэмаларынын ар кандай нормадагы өзгөчөлүктөрү менен окшоштуктарын изилдеп келип, автор аларга классикалык бир жалпы аныктама издеген. Муну биз традициялык уйкаш ыр формасындагы «Ак Мөөрдүн» ошол эле учурда ак ыр формасына кызыгуунун айланасында чыгармачылык дебют кылган жаш акындар Р. Рыскулов, О.Султановдордун изденүүлөрү тууралуу бир топ алгылыктуу пикирлер айтылган. Кыргыз поэмаларындагы образдар А.Токомбаевдин «Комуз күүсү менен» поэмасында бир башкача жагдайда чечилсе, Т.Сыдыкбековдун «Көкөй кести», поэмасындагы элдик легенданын, санжыралык баяндын, прозаиктин калеминен кандайча иштелгени тууралуу ойлорду айтат. Ошону менен бир катар мезгилде жаралган М.Абылкасымованын «Эстелик сүйлөйт» поэмасынын биздин элде дал ушундай көрүнүштө биринчи ишке ашып жаткан, бирок бизге баятатан эле тааныш ыкмалардын башкача түрдөгү ыңгайда кантип ишке ашканын түшүндүрүү аракетинде поэманын классикалык түрлөрүнөн мисал келтирүү менен кыргыз поэмаларына аналогия издейт, ошондой эле поэманын түрлөрүнүн терминдик аталыштарына түшүндүрмө берүү аракеттерин жасаган. Ж. Төлөев кыргыз совет поэмасынын жанрдык белгилерин аныктоого көп аракеттенгекин көрөбүз. Бул жагдайда албетте орус адабиятынын теориясына таянбай кое алмак эмес. Орус адабиятынын бай тажрыйбасы көрсөткөндөй поэма жанры ар бир доордо өзүнүн жанрдык бөтөнчөлүгүн ар башкача ыңгайда көрсөткөнүнүн автор поэма жанрынын доордун тарыхый өнүгүшү менен, элдин тарыхый өсүшүн байланыштырган Белинскийдин теориясын жетекке

алуу менен мисалга Кантемирдин «Петриадасын» жана 19-кылымдагы романтикалык поэмалар – Пушкиндин «Цыгандары», «Жез атчаны», Лермонтовдун «Мцырисин» жана ошол эле кылымдын нака реалисттик поэмасы катары эсептелинип жүргөн Некрасовдун «Россияда кимдерге жакшы жашоо болот» поэмаларын салыштуруу аркылуу бул маселелер ачык көрүнөөрүн айтат. Аталган поэма андан бери кыргыз тилине бир нече ирет которулган, ал эми эң акыркы котормосу – («Оруста ким жыргап жашайт» деп аталып жүргөнүн эскерте кетебиз. Р. С.).

Адам баласынын тарыхый өнүгүшүнүн өзгөрүшүндө болгон социалдык-экономикалык формация сөзсүз жаңы коомдук идеологияны пайда кылат. «Мындай коомдук идеология искусствого, маданиятка да жаңы мазмун, жаңы форма берет. Анын ичинде адабиятта да мазмун өзгөрүү менен анын көп жактары – идея менен тема да, композиция менен образда, стилде да чоң өзгөрүүлөргө учурайт». Мына ошондуктан жогорудагы поэмалар бир эле кылымда жаралса да доордун ар кайсы этаптарына жараша, ошол учурдун талабына ылайык ар башка мазмун, формаларга ээ боло турганын айткысы келгенин ачык эле көрүүгө болот.

Бул китебинде Ж. Төлөев кыргыз поэмаларын жалпы эки чоң тематикада караган. Алар – өткөн күндөр темасын чагылдырган кыргыз поэмалары жана Улуу Ата мекендик согуш темасын чагылдырган поэмалар. Кыргыз элинин өткөн мезгилин сүрөттөгөн чыгармалардын ичинен автор А. Токтомушевдин «Какшаалдан кат», Жусуп Турусбековдун «Өткөн күндө» поэмасынын сюжеттик-композициялык курулушуна сереп салат. Бул поэмаларды Аалы Токомбаевдин 20-жылдардагы жарык көргөн «Эшим жетим» аттуу поэмасына салыштыруу аркылуу бул аралыкта поэма жанры бир топ ийгиликтерге жетишкенин далилдеп бере алган. Натыйжада «Эшим жетим» поэмасы баяндоо ыкмасында берилсе, «Өткөн күндөрдө» поэмасынын сүрөттөлүшү бир кыйла татаалдашып, жалаң гана баяндоо ыкмасы менен берүүгө караганда сүрөттөө ыкмасынын басымдуу орун ээлегенин билдирген. Ал эми Абдрасул Токтомушевдин «Какшаалдан каты» аттуу поэмасынын жаралы-

шы буга чейин кыргыз поэмаларында өнүгүп көрө элек эпистолярдык кат формасынын ийгиликтүү ишке ашканын баяндайт. Чындыгында эле Ж.Турусбековдун жана А.Токтомушевдин чыгармачылык изденүүлөрү кыргыз поэмаларында бир топ ийгиликтерди алып келген. «Өткөн күндөр» поэмасы менен кыргыз поэзиясына образды терең ачуу, анын ички жана тышкы сюжеттик курулуштарын элестүү берүүнү автордук баяндоо менен эмес образдын өзү ачып бере тургандай абалга жетиши, поэзияда Турусбековдун, ал эми прозада Элебаевдин калеминен татыктуу экенин айта кетүүбүз керек. Кат формасында берүү менен А. Токтомушев поэма жанрынын жаңы түрүн, жаңы ыгын ийгиликтүү ишке ашырган. Бул поэма дагы ошол убактагы кыргыз поэмаларынын өнүгүшүнүн чыгармачылык ийгиликтери катарында тарыхта кала бермекчи.

Жаныбек Төлөевдин соңку адабий изилдөөлөрү «Кыргыз совет поэмаларынын өнүгүш жолдору» деп аталат Бул китеп Кыргыз ССР Илимдер академиясынын Тил жана адабият институту тарабынан бекитилип, 1984-жылы жарык көргөн. Бул изилдөөсүндө автор буга чейинки топтогон илимий-теориялык жана практикалык тарыйбаларынын негизинде кыргыз совет поэзиясынын жалпы жана жеке проблемаларына токтолот. А.Токомбаевдин белгилүү поэмасы «Таалай издеген индус», «Жетим менен сыйкырчы», «Эшим жетим» ж.б. жомоктук сюжеттердин кайра иштелип чыгышынын жолдору жана автор колдонгон адабий көркөм каражаттардын пайдаланылышы тууралуу кеп болот.

Жыйынтыктап айтканда, кыргыз акындары мурунку традициялуу композициялык сюжеттик курулуштагы поэмалар менен бирге форма, түр жактарынан бир топ бөтөнчөлүктөрү менен айырмаланган поэмалардын көбөйүп жатканын билдирет. Айрым поэмалар лиро-эпикалык мүнөздө жазылса, башкалары нукура лирикалык планда жазылып жатканын, буга М.Абылкасымованын «Эстелик сүйлөйт», Э. Ибраевдин «Ильич сепкен үрөн» публицистикалык поэмасынын, Н.Жаркымбаевдин «Кыргызстандын тарых музейинде», Н. Байтемировдун «Жүз жыйырма саптарын» мисал келтирет. Ушунтип өзгөрүп, жаңыланып

жаткан поэма жанрынын келечегине тике божомол айта албаса да, поэма жанрынын мындайча өнүгүшү көп улуттуу совет адабиятынын таасирнен улам болуп жатканын ачык билдирген.

Ж. Төлөевдин адабий изилдөөлөрүн жыйынтыктоо менен автор өзүнүн чыгармачылык турмушунда кыргыз адабиятынын өнүгүшү жана адабият таануусунун өнүгүшүнө бир кыйла салмактуу салым кошуп кеткенин айткыбыз келет. Ж.Төлөевдин жөнөкөй басмырт мүнөзү, анын поэзияны иликтөөдегү илимий-теориялык жоболорго таянып, орус акындарынын классикалык поэмаларынын үлгүлөрүн өздөштүрүп, анын натыйжаларын ата мекендик адабияттан да көргүсү келген, адабиятты, поэзияны сүйгөн жана ал үчүн ак кызмат кылган адабиятчыны тааныганыбыз көңүлдө жылуу сезимди калтырат. Ж. Төлөевдин саны аз, бирок аз да болсо сапаты саз эмгектери кыргыз адабиятынын тарыхынан өзүнө татыктуу ордун табат деген ниеттебиз.

АСКАРОВ ТЕҢДИК (1937)

Т. Аскарлов философия илимдеринин доктору, профессор, КРУИИАнын корреспондент-мүчөсү.

Т. Аскарлов Токтогул районунан Фрунзе шаарына келип, № 5-кыргыз орто мектебин аяктагандан кийин Кыргыз мамлекеттик университетинин филология факультетине кирип, аны 1960-жылы бүтүрүп чыгып, Илимдер академиясынын «Философия жана укук» институтунун аспирантурасында окуган. «Көркөм шарттуулуктун эстетикалык табияты» («Эстетическая природа художественной условности») аттуу темада кандидаттык диссертациясын коргоп, философия илимдеринин кандидаты илимий даражасын алган.

Т. Аскарловдун чыгармачылыгы студент кезинде сын жазуу менен башталган. Алгачкы макаласы «Шыдыр уйкашты жерүүгө болобу?» деген ат менен «Ала-Тоо» журналына 1957-жылы басылып чыккан. Ошондон тарта ал бул багытта активдүү иштеп, кийинчирээк көрүнүктүү сынчылардын тобуна кошулган. Т.Аскарлов Кыргызстан Жазуучулар Союзунун башкармасынын 1-секретары болуп, бир нече жылдар иштеген. Жыйындарда жана пленумдарда жасаган докладдарынын тексттери мезгилдүү басма сөздөрдө жарыяланып турган.

Биздин колубузда анын эки чоң эмгеги турат. Бирөө 1976-жылы «Восхождение к зрелости» деген ат менен жарык көргөн. Ал үч бөлүмгө ажыратылган: биринчиси – «Манастан реализмдин бийиктигине чейин», экинчиси – «Музы в спорах с художником», үчүнчүсү – «Чеберлер» деп аталат.

1980-жылы анын экинчи эмгеги «Эстетикалык жаңы сапаттарга» деген ат менен 20 басма табак көлөмүндө ба-

сылып чыгат. Ага студент кезинде жазган «Шыдыр уйкашты танууга болобу?» деген макаласы баш болуп, 14 макаласы кирген. Алардын бир тобу көлөмдүү. Мисалы, «Поэтикалык эстафета», «Адабий процесс жана учур талабы», «Азыркы учур жана адабий сын», «Сөз чеберлеринин бийик мураты» сыяктуу дагы ар бири өзүнчө китепче болуп жарыялана турган деңгээлде жазылган.

Т. Аскарров адабият сынчысы катарында башка адабият жана искусство ишмерлеринин чыгармалары тууралуу өзүнүн илимий жана сынчылдык көз караштарын айтып келген. Кээде өтө курч мүнөздөгү ойлорун да ортого салган. Алсак, Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романынын биринчи китеби чыккан кезде ага терс маанидеги пикир айткандарга өзүнүн оң көз карашын билдирген.

Адабиятчы М. Борбугулов Союздагы авторитеттүү басылмалардын бири «Вопросы литературы» (№ 9) аттуу журналда «Сынган кылыч» жөнүндөгү өзүнүн макаласын жарыялайт. Анда мындай деп жазылыптыр: «Т. Касымбековдун романында тарыхый фактылар үйүлүп-жыйылып көп чогултулуп, бирок алар чыгармачылык «иштетүүдөн» өтпөгөн, бүгүнкү күндүн социалдык жана эстетикалык тажрыйбалары менен кыйыштырылбаган». Эки гана сүйлөмдөн турганы менен бул чыгармага коюлган абдан чоң доомат эле. Аны чечмелегенде роман көркөм чыгарма эмес, карандай эле тарыхый летопись сыяктуу болуп калган деген маанини берет. Ал эми ошол тушта Кыргызстан Жазуучулар Союзунун башкармасынын төрагасы болуп иштеген Т. Аскарровдун ага айткан каяша сөзүнүн мазмуну мындай: «Мында автордун эки туура эмес көз карашы бар: Биринчиден, тарыхый фактылар автордук көз караштан өтпөгөн деп айтууга жарабайт. Тескерисинче, Борбугулов белгилегендей, «үйүлүп-жыйылган» фактылар көркөмдүк кызмат аткарууга баш ийдирилип, ошонун натыйжасында элдин социалдык тажрыйбасына негизделип, тарыхыйлуулук менен көркөмдүүлүк органикалык түрдө биригип кеткен». Бул түшүнүк боюнча жазуучу тарыхты терең изилдөөнүн негизинде азыркы мезгил менен үндөшкөн бийик идеялуу, эстетикалык сапаты жогору чыгарманы жарата алган.

Кийинчерээк «Сынган кылычтын» экинчи китеби болгон «Келкел» Кыргызстан Жазуучулар Союзунда талкууланган кезде ага карата терс позицияны ээлеп, романда айрым образдар жакшы иштелбегендигин айтып, аны бул боюнча жарыкка чыгарууга мүмкүн эмес деген жыйынтык чыгарган (1).

Өз кезегинде Т. Аскарров тууралуу да сын макалалар жазылып, аларда адабиятчынын жетишкендиктери, кээде айрым кемчиликтери жөнүндө сөз жүргөн. Мисалы, ошол кездеги жаш сынчы А. Эркебаев «Сын жана сынчылар» (1986) деген макалалар жыйнагында «Кызыкчылыктардын көп кырдуулугу» аттуу макаласын Т. Аскарровдун чыгармачылыгына арнап, аны республикадагы көрүнүктүү адабиятчы, сынчы катары көрсөткөн. Ошону менен катар кээ бир жерлеринде аны менен полемикага чыгып, өз ойлорун билдирген.

Атактуу сынчыбыз К. Асаналиев «Тазбаймат кимди унутту» деген макаласында Т. Аскарровдун кээ бир жазуучулар боюнча ээлеген туура эмес позициясын сынга алат. Мисалы, «Манас» эпосунда он башы Тазбаймат өз карамагындагы жоокерлерди санап, бирөөнү таппай калат. Көрсө ал Манас экен. Ошол сыңары Т. Аскарров өзүнүн макалаларынын биринде кийинки жылдарда жазылган маанилүү чыгамаларды санап келип, ал тизмеге Ч. Айтматов, Т.Сыдыкбеков, Т. Касымбеков, К. Акматов сыяктууларды кошпой коюптур. Макаланын логикасы боюнча караганда Т. Аскарров Тазбаймат өңдөнүп эң башкы фигураларды эсинен чыгарып койгон экен.

Т.Аскарров өзүнүн ишмердигин үч багытта жүргүзгөн. Ал философ-эстетик, адабиятчы жана сынчы.

* * *

Т. Аскарров базалык билими боюнча филолог, ал эми илимий даражасы боюнча философ-эстетик. Анын кандидаттык диссертациясынын негизинде 1966-жылы «Эстетическая природа художественной условности» аттуу монографиясы жарык көргөн. Бул Кыргызстандагы көркөм шарттуулукту изилдеген алгачкы эмгек. Анын кириш бө-

лүмүндө көркөм шарттуулуктун табияты жөнүндө төмөндөгүдөй ой-пикилерди айткан.

Көркөм адабияттагы шарттуулук поэтиканын орчундуу проблемаларынын бири. Көркөм дүйнө өзүнүн бүткүл турган турпаты менен шарттуу. Адабиятты объективдүү дүйнөнүн субъективдүү образы деп айтышат. Мындай дегенибиз ал дүйнө таануунун шарттуу ыкмасы сыяктуу, б.а. аны көркөм образдар аркылуу кабылдоо. Ошентип, шарттуулук – дүйнөнү образдуу, эстетикалык таанып билүүнүн каражаты.

Адабият таануу илиминде шарттуулукка «турмуштагыдай эмес», «андан башкача» деген туюнтма берилет. Эң эле жөнөкөй мисал турмушта айбанаттар, жаратылыш сүйлөбөйт, ал эми шарттуулуктун закон ченемдүүлүгү боюнча алар көп учурларда адамдын кейпин кийип калат. Демек, турмушту дал өзүндөгүдөй көрсөтүү мүмкүн эместигинен улам пайда болгон көрүнүш биринчи маанидеги табигый шарттуулук деп аталат экен. Аны «Адабият таануу терминдеринин сөздүгүндө» мындайча түшүндүрүштүр: «Литература отражает жизнь в образах, отличных от прототипов... это несовпадение реальности с ее изображением в литературе и искусстве называется условностью или первичной условностью». «Другие писатели предпочитают иносказательный способ обобщения явлений, характерных черт людей. Этот способ получил наименование вторичной условности» (2). Шарттуулуктун мындай түрүнө аллегория, символ, фантастика, гротеск, ал эми троптун түрлөрүнөн метафора жана метонимиялар кирет. Оозеки чыгармачылыктын жанрларынан болсо миф, легенда, тамсил, жомокторду да экинчи шарттуулукка таандык деп эсептешет.

Шарттуулукту фольклордук жана реалисттик деп да экиге бөлүштүрүшөт. Булардын аттары эле айтып тургандай, бирөө фольклордо, экинчиси реалисттик адабиятта жашап, ар бири өздөрүнө таандык кызмат аткарат. Эгерде эки шарттуулуктун кимиси улуу деген маселеге келе турган болсок, албетте, алардын байыркы формасы фольклордо жашаган. Анын себеби түшүнүктүү. Ал заманда адам менен табият бир даражада эсептелген. Жаратылыш да адамдар сыяктуу жандуу, «тирүү» делип, адамзат пенде-

синде эмне касиет болсо, жаратылышка да ал толугу менен таандык сыяктуу ойлошкон. Эпостор менен жөө жомоктордо айбанаттар адамча сүйлөп, алар менен мамиле-катнашта турат. Буга «Төштүк» менен «Кожожаш» эпостору мисал болот. Турмушту таанып билүүдөн улам табийгый түрдө жаралган шарттуулук бара-бара көркөм сөз ээлери атайлап колдоно турган каражатка айланат. Жазуучу ага образ жаратууда чыгарманын көркөмдүк сапатын арттыруу үчүн атайлап кайрылат.

Шарттуулук искусстводо байыркы мезгилден бери жашап келе жатат. Анын өзүнчө өнүгүш эволюциясы бар.

Реалисттик искусстводо шарттуулуктун аткара турган кызматы да мол. Бул жөнүндө Т. Аскарров көрүнүктүү ишмерлердин төмөнкү сөздөрүн эскерет: «Изо всех родов сочинений самые неправдоподобные сочинения драматические» (А. С. Пушкин). «Все должно быть по существу жизненно, не обязательно все должно быть жизнеподобно. Среди многих форм может быть и форма условная» (А. Фадеев).

Бул жерде келтирилген цитаталарда жалпы эле искусство, өзгөчө алганда реалисттик адабияттагы шарттуулук тууралуу сөз жүрдү. Ал эми кеп булактарда шарттуулук айрыкча романтикалык стилдик багыттагы жазуучуларда мол орун алаары маалымдалып жүрөт. Изилдөөчү мисал катарында Н.В.Гоголдун «Мурун» аттуу чыгармасына кайрылат. Анда гротеск абдан ыктуу пайдаланылыптыр. Анын каарманы мурдун жоготуп жиберип, аны издеп кайра таап алыптыр. Муну менен коомдогу ашкан акмакчылыктар (орусчасы: «уродство и нелепость») сынга алынган. Салтыков-Щедрин «Бир шаардын тарыхы» романында да кызыктуу апыртып сүрөттөөнү колдонот. Шаар башчысы Брудастыйдын башын денесинен бөлүп алууга мүмкүн экен. Ээси аны кээде чыгарып алып, механизмдерин оңдотуш үчүн устага алып барып берет. Жазуучунун бул аркылуу айтайын деген идеясы – анын башы баш эмес эле, ичи көңдөй бирдеме. Ага каалаган нерсени салып койсо, жарай берет. Бул шарттуу образ аркылуу адамдын адамдык кейпи, касиети, сапаты жок маанисин туюнтат. Гротеск аркылуу апыртып сүрөттөөнү Маяковский да мыкты колдоно билген. Ушуга байланыштуу Аскарровдун төмөнкү сөзүн келтире кетүү

ылайыктуу: «Там, где вещи и явления нельзя изобразить, передать ни в какой адекватной их реальным свойствам в форме, условность возникает как способ, форма выражения этого невозможного».

Т. Аскарров «Восхождение к зрелости» аттуу эмгегинде эстетикага байланыштуу үч макаласын киргизген: «Художественная условность и условные схемы», «Прекрасное в жизни и его восприятие», «Афродита в спорах с художником». Ал эми «Эстетикалык жаңы сапаттарга» (1980) деген китебинде «Адабияттагы шарттуулук маселесине карата», «Формалдуу логиканын закондору жана анын көркөм чыгармада чагылышы» сыяктуу макалалар орун алган.

«Адабияттагы шарттуулук маселесине карата» деген макалада, жогоруда аталган монографиядагы ойлор, негизги жоболор кайталана келип, андан соң кыргыз адабиятына мисалдар келтирилет. Мисалы, Ж. Бөкөнбаевдин «Ажал менен ар намыс» поэмасы кеңири талдоого алынат. Бул поэманы сынчы «кыргыз поэзиясындагы эң эле шарттуу чыгармалардын бири» дейт. Чыгарманын атына коюлган ат шарттуу, анткени, турмушта буларга окшогон кубулуш же зат жок. Ал абстракттуу түшүнүк, бирок, автор аларга адамдарга мүнөздүү сапаттарды ыйгарат. Натыйжада, алар кадимки эле адамдар сыяктуу элестейт.

Поэмада реалдуулук менен фантастикалуулук камыр-жумур айкалышта сүрөттөлөт. Жазуучу бирде фронттогу реалдуу окуяларды сүрөттөсө, бирде ажал менен ар намыстын шарттуу элестерин аренага чыгарат. Ушундай жоболорго ылайыктуу мисалдар чыгарманын көркөм текстинен келтирилип отурат.

Т. Аскарров шарттуулукту экиге бөлөт. Биринчиси, кырдаалдын же ситуациянын шарттуулугу. Мисалы, А.Твардовскийдин «Муравья өлкөсү» аттуу поэмасындагы Никита Моргуноктун колхозу жок жерди издеп кыдырышы.

Шарттуулуктун экинчи түрү Аскарровдун көз карашында мындайча элестетилет: «Турмуш сүрөттөрүн чагылтууда автордун тандап алган ыкмасынын чындык кубулуштарына байланышкандыгы. Кээде акын же жазуучу көпчүлүккө таанымал нерсени, окуяны алат да, алардын окуучуга белгисиз, тааныш эмес жагын ачып көрсөтөт, күтүлбөгөн

жыйынтыктарды жасайт, окуучунун көңүлүндө татаал ассоциацияларды жаратат» (3)* Ага мисал катарында А. Осмоновдун «Жоготтум» деген ырын келтирип, кеңири анализ берип, мында шарттуулук акындын оюн ачып берүүгө активдүү кызмат кылгандыгы белгиленет. Оюн жыйынтыктап, шарттуулук формаларга бай экендигин: аны убакытты, мезгилди көрсөтүүнүн шарттуулугу, мүнөздү ачуунун, сюжет куруунун шарттуулугу ж.б.у.с. деп белгилейт.

«Художественная условность и условные схемы» деген макалада жогоркудан башкача багыттагы проблема көтөрүлөт. Мында шарттуулук теориясына байланыштырып келип, Н.Никипорец деген автордун кыргыз романдары жөнүндөгү жазылган эмгегиндеги айрым теориялык жоболорго карата талаш-тартыш жүргүзөт. Алсак, Н. Никипорец кыргыз романдарынын жаралышындагы эпикалык оалттын ролун өтө эле апыртып көрсөткөн экен. Экинчи жагынан социалисттик реализмдин жаралышы жөнүндөгү маселеге келгенде аны тигил окумуштуу Т.Сыдыкбековдун «Тоо арасында» романы жарыкка чыккан мезгилге алып келет. «Вся прежняя литература была лишь предысторией новой реалистической киргизской литературы шестидесятых годов» деп жазат Никипорец. Ал эми Айтматовго келгенде анын алгачкы аңгемелерин фольклордук негизге алпарып такайт. Мына ушул сыяктуу көз караштарды Т. Аскарлов «схемалык ой» катарында баалайт.

Т. Аскарловдун «Прекрасное в жизни и его восприятие» деген макаласы эстетиканын теориялык проблемасына арналган. Б.а. чындык турмушта жашаган эстетика анын көркөм чыгармада чаагылыш маселеси байыртадан бери көп талаш-тартыш туудуруп келе жаткан проблема. XIX кылымда атактуу философ Чернышевский «прекрасное есть – сама жизнь» деген формуланы сунуш кылган. Бул өз мезгилинде асылдуулукту турмуштан эмес, искусстводон издеген идеалисттик философияга каршы айтылган көз караш болчу. Анын ою боюнча эгерде турмуштун өзүндө асылдуулук болбосо, ал көркөм адабиятка кайдан келип чагылмак эле, мына ошол проблемага байланыштуу ал «Искусствонун чындыкка карата эстетикалык мамилеси» деген илимий трактатын жазган.

Советтик философияда да бул проблема боюнча көптөгөн эмгектер жаралган. Алардын бирөө Л. Столовичтин «Предмет эстетики» деген эмгегин Т. Аскарлов өз макаласында талдоого алат. Ал мындай деп жазат: «Особенно острые дискуссии происходит вокруг вопроса о сущности эстетического в жизни и искусстве. У теоретиков художественного творчества пока нет единого взгляда на вопрос о том, присущи ли эстетические свойства объективной действительности, или же они порождены только общественными отношениями людей» (4). Андан ары аталган проблема боюнча Столовичтин айрым концепциялары менен бийик профессионалдык деңгээлде полемика жүргүзөт. Демек, бул макала аркылуу Т. Аскарловду республикадагы эң чоң философ-эстетик катары баалоого толук негиз бар.

«Восхождение к зрелости» китебиндеги «Афродита в спорах с художником» деген макаласы да кызыктуу. Анда байыркы грек философиясы, кийинчерээк немец Лессингдин атактуу «Лаокон» аттуу эмгеги тууралуу ой жүгүртөт. Ал макаланын максатын мындайча комментарийлейт: «В своих размышлениях о картине Тиманта мы опираемся на рассказ Плиния, а также на анализ ее в данном случае попытка дать ответ на извечный вопрос о силе, возможностях искусства, пределах человеческих способностей познать мир в образах» (5).

Т. Аскарловдун «Формалдуу логиканын закондору жана анын көркөм чыгармада чагылышы» аттуу чоң көлөмдөгү макаласы да концептуалдуулугу менен айырмаланган оригиналдуу эмгек.

Ошентип, кыскача обзордон көрүнүп тургандай, Т. Аскарлов философ-эстетик катары республикадагы таанымал окумуштуулардын бири. Ал бул илимдин түзүлүшүнө жана өнүгүшүнө өзүнүн орчундуу салымын кошкон чоң инсан.

* * *

Т. Аскарлов Кыргызстан Жазуучулар Союзунун биринчи катчысы болуп иштеп турган кезинде пленум жана съезддерде кыргыз адабиятынын ал-абалы тууралуу докладдар жасап келген. Ошондой докладдардын бирин

1976-жылы Кыргызстан жазуучуларынын 6-съездинде окуйт. Ошонун негизинде жазылган макаласын «Ощущение времени – ощущение перспектив» деген ат менен «Восхождение к зрелости» китебине киргизген. Мына ошол макаладагы прозага тиешелүү айткан айрым ойлоруна кыскача мүнөздөмө бере кетели.

Сөздү ал адегенде кыргыз жазуучуларынын акыркы жылдарда жаралган алгылыктуу чыгармаларын саноо менен баштап, андан кийин айрым бирлерине конкреттүү токтолуп кетет. Алгач борбордук жана республикалык басма сөздөрдө жакшы баага арзыган Ч. Айтматовдун «Эрте жазда келген турналар» деген чыгармасына токтолуп, бул кыргыз адабиятынын чоң жеңиши экендиги белгиленет. Анда Ата Мекендик Улуу согуш мезгилине өздөрүнүн өспүрүм курактары туш келген курбалдаштарынын татыктуу образдарын жаратып берген.

Т. Аскарлов өз макаласында Султанмурат менен Мырзагүлдүн сүйүүсү повесттеги негизги өзөк окуя экендигине көүл бурат. Султанмурат менен Мырзагүлдүн сүйүүсү өтө толкундатуучу мүнөздө жазылган. Кечээ эле класста кубалашып ойноп жүргөн Мырзагүлгө сүйүү оту тутангандан кийин Султанмурат дит багып сүйлөй албай, өзүнчө эле бир кызык болуп калат. Ошондо ал кызга иниси Ажымураттан кат берип, жообун жүз аарчы түрүндө алат. Анын чекесине гүл сайып туруп, ортосуна латын ариби менен S+M деп жазып коюптур. Бул кыздын да жакшы сезимин туюнткан символ болчу.

Т. Аскарлов андан ары отчеттук мезгилде жарык көргөн көлөмдүү мыкты чыгармалардын бири катарында «Сынган кылычты» атайт. Анын биринчи китеби 1966, экинчиси 1971-жылы жарык көрүп, борбордук жана жергиликтүү басма сөздөрдө жакшы баага арзыган эле. Ошолордун бирөө катары «Дружба народов» журналына (1975, № 10) басылып чыккан З.Кедринанын макаласы болуп эсептелет.

Романдын биринчи китеби жарык көргөндө «Вопросы литературы» журналынын «Тегерек столунда» сүйлөгөн сөзүндө М. Борбугулов «Сынган кылычка» терс пикир айткан эле. Ал романда тарыхый фактылар үйүлүп-жыйылып, бирок алар кайра иштелбегендигин белгилеген. Ошол эле

тушта Т. Аскарров ага жооп катары мунун тескерисин айткан. Анын пикиринче Т.Касымбеков тарыхый маалымат, фактылардын негизинде көркөм чындык жаратып бере алган деп белгилейт. Кийин чыккан бир топ макалаларда мына ушул ой аргументтүү тастыкталган. Чыгармада Кокон бийлик органдарынын жана эл өкүлдөрүнүн ачык, даана, колориттүү образдары түзүлгөндүгү белгиленген.

Романдагы эң маанилүү проблемалардын бири кыргыз-орус мамилелери. Чыгарма жазылган кезде тарых илиминде Кыргызстан Россияга өз ыктыяры менен кошулган деген теория жашаган. Т. Касымбеков мунун тескерисин, б.а. орус падышачылыгы атайын жалданган армия менен каршылашкан тарапты көп кыргынга учуратып басып алгандыгын тарыхый фактыларга таянып туруп, көркөм чыгарманын тили менен айтып берген.

Т. Касымбеков ушундай таамай чындыкты айткандыгы үчүн саясаттан чочулаган партиялык лидер ага карата «автор каратель отрядынын ишин өтө эле кара боек менен боеп таштаптыр, кичине жумшагыраак эле сүрөттөсө болмок» деген маанайда сын-пикир айткан кезде жазуучу атайын суранып, анын кабыл алуусуна кирип, өз оюн далилдеп берүүгө жетишкен.

Совет мезгилинде эмгек адамдарынын образын жаратуу бирден-бир милдет болгондугу бардыкка маалым. Бул осуят улуу Горькийден калган. Ал биздин китептердин негизги каармандары эмгек жана эмгекчи адамдар болуш керектигин белгилеген эле. Бул саясат үчүн эмес, дегеле эмгек адам баласы жаралгандан тарта анын жашоосунун башкы булагы болуп келген. Ал эми социализм кезинде ал ардактуулук менен ар-намыстын иши болуп калган. Ч.Айтматов «Кылым карытаар бир күн» романына жазган баш сөзүндө Эдигей сыяктуу адамдар социалисттик коомдун негизги тиреги экенин белгилеп, анын жаркын образын жаратып берген.

Т. Аскарров өз макаласында ушундай мазмундагы бир нече чыгармалардын аттарын атап, анан С. Өмүрбаевдин «Алтын жылдыз» повестине айрыкча көңүл бурат. Анда карапайым жумушчу Тоту менен анын антиподу Суусардын даана образдары тартылганын айтат. Тоту жетим кыз эле.

Таянесинин колунда баш калкалап жүргөн кезинде Суусар аттуу шүмшүк келин таякеси Медерге жолугуп, ага турмушка чыгат. Мурдагы кезде ал жапайы суусар сыяктуу кылтылдап жүргөн аягы суюк неме эле. Ал келгенден кийин бул ырыстуу үйгө чаң-тополоң түштү. Суусар эски «досу» Акан деген кишиге 14 жашар Тотуну күйөөгө зордоп берип, тиги эр сөрөйү үч жылы кичинекей кызды уйпалап жүрүп, анан таштап кетип, Тоту таянесинин үйүнө келсе, ал эчак өлүп, таякеси Медер алкоголикке айланып калыптыр. Мына ошондон тарта Тотунун башына оор күн түшүп, акыры темтиреп калган кезде эптеп жүрүп фабрикага кирип, анан жүрө-жүрө талбаган эмгегинин натыйжасында алдыңкы жумушчулардын катарына кошулат. Өлкөнүн эң жогорку сыйлыгы – Социалисттик Эмгектин Баатыры наамын алат.

Жазуучу башкы каарман Тотунун өткөн турмушун ретроспекция жолу менен сүрөттөйт, б.а. окуя чыгарманын аягынан башталып, калганы эскерүү мүнөзүндө баяндалат. Ал аварияга учурап, ооруканада жатып, анан мээримдүү докторго өзүнүн балалык күндөрү жөнүндө сүйлөп берет.

С. Өмүрбаев көркөм деталдарды абдан мыкты колдонгон устаттардын бири. Мисалы, кыз таякесинин үйүндө жакшы жашап жүргөн кезинде бир күнү эле үйгө «куюн тийип», чаң ызгып калат. Бул анын турмушунун, бактылуу балалыгынын ойрондолушунун символу болчу. Дагы бир мисал: күндөрдүн биринде Суусардын келин кезде кол берген жигити суусар тебетей Акан Медердин жолдошу аталып, жылт деп кирип келбеси. Ошол күнү «Тотунун окуп турган китеби жабылып, Суусардын саймасы колуна түшүп кетет». Бул сүрөттөөгө автор чоң подтекст сыйдырган. Суусар Аканды кайра кездештирген түнү таң атканча кирпич каккан жок. Анын өткөн күндөрү көз алдынан чубуруп өтүп жатты: «Үйдө бир түн, бир Суусар. Суусар эки нерсени жанындай көрөт: анын бири – ушул түн, экинчиси – тамекинин жыты. Ал түн койнунда эркелеп, түндөн сурап жатты...» Бирдагы рефрен сыяктуу мерчемдүү учурларда кайталанган ушул сүрөттөө Суусардын ички дүйнөсүндөгү былыктарды даана мүнөздөп турат.

Совет мезгилинде ардакталган кесиптердин бири жумушчулук болсо, экинчиси – малчылык эле. Т. Аскарров

бул темада жазылган «Даңка жараша жүк», «Телегей», «Кыш ыргактары» сыяктуу чыгармаларды атайт да, мыктылардын катарында адабий сында оң мааниге арзыган К. Каимовдун аталган повестине бир аз мүнөздөмө берет. Жазуучунун жетишкендиги катары сынчы мында өндүрүштүк теманы каармандардын моралдык-нравалык сапаттарынын калыптанышы менен байланышта сүрөттөлгөндүгү деп эсептейт.

Онунчу классты жаңы эле бүткөн Апсамат менен Шакин баш кошуп, чабандык кесипти тандап алышат. Өтө романтикалуу көрүнгөн бул иштин сырын өздөштүрүү алар үчүн кыйынга турат. Автор ошол процесстерди даана ачып берүүгө бир топ аракеттерди жумшайт, бирок повесттин финалы салтанаттуулукка өтүп кеткен. Жаш чабан тез эле көзгө көрүнөт, район боюнча мыктылардын бири болуп чыгат. Бул көбүн эсе көркөм деталдарсыз кургак информация түрүндө ишке ашырылат.

Повестте нравалык-этикалык проблема да сүрөттөлөт. Тоодо мал багып жүргөн жаш келинге мал чарбачылыгын тейлеген зоотехниктин көзү түшөт. Ушул учурда Шакин турмуш, өмүр тууралуу көп ойлоно баштайт...

Ата Мекендик Улуу согуш кыргыз адабиятынын эң орчундуу темаларынын бирине айлангандыгы белгилүү. Тыл турмушу Ч. Айтматовдун повесттеринде сүрөттөлсө, майдандын өзү, катаал кызыл кыргындуну согуштук беттешүүлөр У.Абдукаимовдун «Майдан» романында эң сонун чагылган. Ал эми советтик партизандардын турмушу аны өз башынан кечирген О. Орозбаевдин «Кыл көпүрө» повестинде мыкты берилген.

О. Орозбаев котормочулук иште жүрүп, оригиналдуу чыгарма жазууга кийин гана киришкен. «Кыл көпүрө» анын алгачкы чыгармасы болсо да, автор өз башынан өткөн турмушту кыялый ойлор (турмуштан алынган) менен жуурулуштуруп, Амантурдун эсте каларлык образын жаратып берген. Ага коюлган ат абдан таамай. «Кыяматтын кыл көпүрөсү» деген түшүнүк бар. Адам өлгөндөн кийин бул жакта кылмышты көп жасап, туура жүрбөгөндөр тозокко түшөт имиш. Аларды кыл көпүрөдөн өткөрөт экен. Демек, кыл көпүрө азаптуу, кыйын-кыстоо маанисин

туюнтат. Туткунда жүргөн советтик солдаттар да мына ошондой тозок отун баштарынан кечиришкен.

Т. Аскарров көңүл бурган теманын дагы бири бул – гидроэнергетиктер турмушу. Кыргызстан тоолуу, күркүрөп аккан суулуу өлкө болуп, анда гидрокурулуштар өтө чоң орунду ээлеп турат. Айрыкча Токтогул суу сактагычы жана аны менен байланыштуу электростанциялардын курулушу Союздагы өтө маанилүү өндүрүш объектилеринин бирине айланып, анда иштеп жаткан көп улуттун өкүлдөрүнүн образын көркөм адабиятта жаратуу маселеси сөз устаттары үчүн абдан маанилүү проблемага айланган.

Мурунтан эле жумушчу темасы менен алектенген карыя жазуучубуз Саткын Сасыкбаев гидрокуруучуларга арнап, бир нече аңгеме жана «Күркүрөлүү жээкте» аттуу повесть жазып, анда Бектур, Чынар, Валя сыяктуу каармандардын эмгектеги ийгиликтерин, алардын арасындагы достук мамилени чагылдырып берген. Булар менен катар ГЭСтин начальниги Губаревдин мүнөзүндөгү терс сапаттарды бир топ таамай ашкерелеген.

Т. Аскарров башкаларга айткан сын-пикирди бул жазуучуга негедир ылайык көргөн эмес, анткени, С. Сасыкбаевдин иш-аракеттери абдан күжүрмөндүк, эрдик иш деп да айтсак болот. Ал киши ошол жакка кайсы бирөөлөр сыяктанып бир-эки жолу саякат жасоо менен гана тим болбой, гидрокуруучулар менен бир топ убакыт бирге жашап, бийик тоолорго чыгып, алардын оор эмгеги менен түздөн-түз таанышкан, жумушчу куруучулардын жан-дүйнөсүн изилдеген. Мунун бардыгы жакшы, бирок, С. Сасыкбаев каармандардын мүнөзүн жекечелештирүү, конкреттештирүү жагына келгенде бир аз чабалдык кылган. Повесттин айрым беттеринде өндүрүш маселеси алдыңкы планга чыгып, отчет, информацияларга көбүрөөк басым жасалып калган.

Сынчынын макаласында көп эле чыгармалар узун тизме менен саналат, бирок ал алардын айрым бирлерине гана бир аз токтолуп, жалпы жонунан баа берип өтөт. Т.Аскарровдун ошондой назары түшкөн чыгармаларанын дагы бир-экөөсү тууралуу сөз сала кетүү зарылдыгы бар.

Көркөм адабияттын түбөлүк түгөнбөгөн темаларынын бири мораль жана этика, б.а. адамдардын ортосундагы

мамиле, жүрүм-турум, салт-санаа, турмушка көз караш сыяктуу адамзат пендеси менен кошо байыртадан бери жашап келе жаткан көп түшүнүктөр бар.

А. Стамов Аскарардун макаласы жазылган кезде жаш жазуучулардын тизмесинде турган. Сынчы анын «Жаңы тууган» повестин «азыркы кыргыз прозасындагы ийгиликтердин бири» катарында баалайт. Армиядан буту жаралуу болуп кайткан Бейше айылга келгенден кийин ооруну абалына карабай, колхоздун ишине активдүү аралашып кетет. Чөп чабык, эгин жыюу ж.б.у.с. маанилүү эмгек компаниялардын башында Бейше турат. Бир күнү Шералы аттуу колхоздо эптеп жан багып жүргөн жалкоо, ууру тигил армиядан келген тыртайган арык немени эл алдында басынтып, экинчи баш көтөргүс кылып коюу үчүн аны күрөшкө чакырат. Ошондо Бейше намысын алдырбай, аны көтөрүп чаап, семиз төшүнө минет. Анан олтурган аксакалдарга кайрылып мындай дейт: «Душманды биздей арык, чабал кишилер жеңип келди. Революцияны да чабал, арык кишилер чыгарышкан. Мен билгенден арык кишилер эч кимден жеңиле элек. Семиздердин үстөмдүк кылган заманы өткөн». Бул жерде жазуучу «арык», «семиз» деген түшүнүктөр аркылуу мурдагы байларды жана кедейлерди туюнтуп жатат.

Т. Аскарар повестте Бейше менен Зууракенин окурманды толкундатуучу сүйүүсүн бир топ таамай, таасын сүрөттөлүп берилгендигин белгилейт. Алардын алгачкы таанышкан күнү, кийинчерээк сыр чечишкен мезгилдери ишенимдүү берилген. Бирок, Бейше мурдагы «семиздердин» куйругу сыяктанган Шералынын эгин уурдап жаткан жеринен жолугуп, анан ал аны темир менен жаралуу бутуна катуу уруп жыгат. Ошондон жараты күчүркөп, докторлор эч нерсе кыла албай каза табат. Зуура катуу күйүттө калат. Ал элдин көзүнчө закондуу аялы катары чыга албай, кечинде гана жашырынып анын мүрзөсүнө барып, көз жашын көлдөтүп ыйлап отурат.

Турмушта окшош көрүнүштөр, кырдаалдар, тагдырлар көп эле болот. Кээде бир жазуучунун оюнда бышып жаткан теманы экинчи бирөө андан озунуп жазып койгон мисалдары кездешет. Мисалы, Мар Байжиев «Айтматов ар дайым

мага жолтоо болуп жүрөт, жазайын деп камынып жаткан кезимде анын чыгармасы жарык көрүп калат. Аны окуйсуң да, анан алаканды шак коюп отуруп каласың» деп айткан бир сөзү бар. Стамов Бейше менен Зууракенин сүйүү мамилелерин сүрөттөгөн жерлеринде Айтматовго окшошуп калган учурлары кездешет. Бул эки себеп менен түшүндүрүлүшү мүмкүн. Биринчиси, турмуштук окшоштуктар, экинчиси Айтматовду кандайдыр бир деңгээлде үлгүлөп, анан ал колдонгон деталдар Стамовдун повестине механикалык түрдө өтүп кеткен десек чындыкты айткан болобуз.

Т. Аскарров эки жазуучунун, мисалы, «Жамийла» менен «Жаңы туугандын» ортосундагы кээ бир окшош ситуациялар, ыкмалар тууралуу эч сөз айтпайт. Жалпы жонунан гана «чыгармада жазуучу чеберчилик жактан жети-ле элек» деген эскертүү менен чектелген. Мисалы, Стамов келечекте «социалдык жалпылоолорду тереңдетүү» жагына көбүрөөк көңүл бөлсө дегендей ой кылат. Биз аталган повесттердеги окшош моменттерди чыгармачылык таасир планында эскерте кеткибиз келет. Алар төмөнкүлөр: экөөндө тең окуя өспүрүм балдар Сейит менен Жуманын көз карашынан өткөрүлүп сүрөттөлөт. Алар Данияр жана Бейше менен аралашып жүрүп, кайсы бир жерлерде сүйүшкөн жаштарга жардам берип, жан тартып жүргөнүн байкайбыз. Бейше менен Зууракенин сүйүүсү жайдын толгон кезинде б.а. Ч. Айтматовдун атактуу август түнүндө от алат. Айтматовдун Султанмураты иниси Ажымураттан Мырзагүлгө сүйүү катын берген сымал ролду мында Жума аткарат. Жамийла Даниярга «мен сени күтүп, издеп жүргөм» деген сөздөрүн Стамовдо Бейше Зууракеге тартуулайт, анан алардын сүйүүсү кыл чокуга жеткен кезинде ашыктардын бири-бирине жалынган сөздөрү экөөндө тең мазмундаш. «Жаңы тууганда» келиндер Бейшеге тийишип, аны менен «сууга салышмай ойногону» Айтматовдо Жамийлага байланыштуу жасалат. Мына ошондо Жамийланы сууга улам ыргытып жаткан жигиттерди Данияр эмне кылаарын билбей, же басып кете албай карап тура берген сымалы мында Зууракеге тиешелүү болуп берилет. Ал да Даниярга окшоп, бир жагы Бейшеге суктанып, бир жагы аны келиндерден кызганып карап турат.

Т. Аскарров жакшылардын катарына кошкон дагы бир чыгарма М. Мураталиевдин «Жаңы конуш» повести. Анын мыктылыгы жазуучунун маанилүү көркөм деталдар, үнөмдүү каражаттар менен каармандардын ички дүйнөсүн ачып, көзгө көрүнөөрлүк даана образдарды түзүп бергендиги.

«Жаңы конуштун» каармандары өмүр бою үзөнгүлөш өсүп, чогуу карыган Айдаркул менен Мусакун. Окуя негизинен ушул эки адамдын тегерегинде өнүгөт.

Мусакун өмүр бою эл деп, ал үчүн ак кызматын аябаган адам. Совет бийлигин орнотуу жылдарында тап душмандарынын колунан бутуна ок тийип, майып болуп калган. Өзү аябагандай ак жүрөк коммунист. Анын курбусу Айдаркул революциядан мурда байда малай жүрүп, кеңеш өкмөтү чыкканда теңчиликке ээ болуп, чарба күтүп, өз тиричилигинин гана камын көргөн сараң, дүнүйөкор адам. Согуш кезинде «эмгек армиясына» алына турган болгондо эптеп бир себеп таан, кутулуп калган. Эпчилдик менен жыйган малынын убайын деле өзү көрүп жыргатпайт. Баласы шаардан атам деп жолдошторун ээрчитип келсе, ал өз короосунан мал таппай, башка бирөөдөн карызга алып козу соет. Анын дагы бир шумдугу бар. Аялы өлүп, эки чиедей баласы менен бир бой кошуна аялдын үйүнө баш паанек кылып жашап жүрөт, б.а. аны аялы катарында урунуп, бирок, ага нике кыйдырбайт, анткени, кийинки тагдырын ойлойт. Тигил закондуу зайыптын укугун алса, көр дүйнөгө ошол ээ болобу деп чочулайт. Эми ушул адам карылыгы жетилген кезинде жазуучунун эрки менен (же турмушта ушундай учурлар да кездешеби), айтор ага ыйман кирип, «досу Мусакун өлүп, кабарга киши келгенде бир башкача жаңы адам болуп өзгөрө калат». Ичинен Айдаркул Мусакунду ак жүрөк деп жаман көрчү, ымаласы келишчү эмес, бирок, сыртынан кандайдыр бир дипломатия сактап, билгизбей жүрчү. Ошол адамдын ниети ушунчалык агарган экен, ал малын сатып, Мусакунга жакшы күмбөз салдырат. Баарынан кызыгы финалда Айдаркул Мусакун өз өмүрүн жашап өткөн «Кызыл-Туу» айлына көчүп келет. Бул дагы бир деталь. Повесттин «Жаңы конуш» деп аталышы Айдаркулдун тагдырына байланыштуу.

Ошентип, кыскача жүргүзүлгөн анализ-обзордон көрүнгөндөй, Т. Аскарров кыргыз адабиятынын картасын толук өз колунда кармап, анын жетишкендиктерин да, кемчил жактарын да көрүп, байкап, туура талдоолорду берип, өзүнүн адабиятчы, сынчы катарындагы кызматын жакшы аткарып келген. Анын бирөөлөрдүн артынан түшүп атайын жамандайын деген ниети болгон эмес. Бардык убактарда калыстыктын таразасын туура кармап жүргөн. Бир гана жолу Т.Касымбековдун «Кел-кел» романы боюнча убактылуу саясаттын агымына берилип, жаңылыш пикир айтып алган экен.

* * *

Бул параграфта Т. Аскарровдун «Сындын жогорку милдети» аттуу көлөмдүү макаласы тууралуу сөз жүрөт. Анда адегенде кыргыз сынында жана адабият таануу илиминде үзүрлүү иштеп жаткан көрүнүктүү адамдардын ысымдары аталат. Алардын катарына К. Асаналиев, С. Жигитов, К. Бобулов, К.Артыкбаев, Ш.Үмөталиев, М.Рудов, К.Укаев, М. Борбугулов, А. Садыков, Е.Озмитель, А. Жигитовдорду киргизет. Андан ары ошолор жараткан айрым эмгектердин аттары аталат. Мисалы: «Открытие человека современности» (К.Асаналиев), «Пути развития реализма в киргизской прозе» (К. Бобулов), «Изденүүлөр жана табылгалар» (К. Артыкбаев), «Звение открытия» (М. Рудов), «Кыргыз совет, адабиятындагы улуттук жана интернационалдык проблемасы» (А. Садыков) ал эми журналдык макалалардын авторлорунан С. Жигитов, К.Укаевдердин аттарын атайт.

Макалада кыргыз адабиятындагы проблемалуу маселелер боюнча айрым адабиятчылардын эмгектерине карата өз көз караштарын билдирет. Мисалы, А. Садыков менен М.Маленовдун кыргыз совет адабиятындагы социалисттик реализмдин айрым «өнүмдөрүн» эл акындары Токтогул менен Т.Молдонун чыгармаларынан издегени орунсуз дейт. Анткени, алар жазма адабияттын өкүлдөрү эмес. Ал эми К. Асаналиев «Кыргыз совет прозасынын очерки» аттуу монографиясында «кыргыздын алгачкы жазуучулары» өз-

дөрүнүн прозалык чыгармаларын дароо эле социалисттик реализм методунун принциптеринде жазган деген пикири менен да келише албастыгын төмөнкүдөй аргументтер менен негиздейт. «Туура, – дейт Т. Аскараров, – алар субъективдүү түрдө ошол методдун принциптерин жетекчиликке алышы мүмкүн. Анткени, алардын жазгандары жаңы турмуш жана социализмдин идеялары болгон. Бирок, объективдүү түрдө алардын жазгандары көркөмдүк жагынан көп аксагандыктан, социалисттик реализмден б.а. ошол методдун чыгармаларынан көп эле алыс турган». Ошон үчүн социалисттик реализм тууралуу сөз жүргөндө кыргыз жазуучулары анын сырларын акырындап өздөштүргөнү жана бул методдун өнүгүшүнүн ар түрдүү баскычтары тууралуу айтуу ыктуу болоор эле. Мисалы, биздин авторлордун 30-жылдарда жараткан алгачкы романдары менен кийинки, айталык, Айтматов же У. Абдукаимовдун романдарын салыштырууга мүмкүн эмес да. Кийинкилери реализмдин жогорку өнүккөн баскычын көрсөтсө, мурункулары али жаңыдан баштаган үйрөнчүктөрдүн алгачкы тажрыйбалары болуп, алар чындыкты нагыз ачык, даана образдар аркылуу сүрөттөө жагынан кыйла аксагандыгы белгилүү эмеспи. Экинчи жагынан, социалисттик реализм дегенибиз, бул – даяр формула менен эрежелердин суммасы эмес да. Метод да коомдук өсүш менен кошо өсүп, байып турган көрүнүш. Эгерде аны биз даяр «рецептердин» жыйындысы катарында карай турган болсок, анда анын табиятын жакшы түшүнбөгөн болобуз.

Т. Аскараров көңүлүн бурган экинчи маанилүү маселе бул – көркөм адабияттагы улуттук жана интрэнационалдык проблемасы. Бул боюнча А.Садыковдун эмгеги алгачкы чоң монографиялардын бири. Автор көп сандаган фактылар аркылуу улуттук менен интернационалдыктын диалектикалык карым-катнашын бир топ алгылыктуу эле ачып берген. Бул татаал проблема боюнча жаралган алгачкы эмгек катарында аталган китеп оң мааниге ээ болору чындык, бирок автордо концептуалдуулук, оригиналдуу корутундулар жетишсиз.

Кыргыз адабият таануу илиминдеги орчундуу проблемалардын бири – бул адабияттагы традиция жана таасир

сыяктуу маселелер болуп эсептелет. Ага байланыштуу жазылган айрым эмгектерге токтолуп, Т. Аскарров төмөндөгүлөрдү белгилейт.

Кыргыздын жаңыдан жаза баштаган алгачкы муундагы жазуучулары биринчи иретте боордош казак адабиятка кайрылышкан. Ошолор аркылуу орус классикалык адабиятын окуп, которуп, алардан үйрөнүп, сабак ала башташкан. Бирок бул маселени изилдөө ишинде айрым бир оош-кыйыштар бар. Айрым адабиятчылар жок жерден эле бир жазуучунун экинчиге окшоштуруп, мындан кандайдыр бир таасирди көрүшсө, кээси тескерисинче, такыр эле аны танып, кыргыз адабияты өз алдынча (саморазвитие) өнүккөн сыяктуу көз караштарды жакташат. А чындыгында таасирди таанууга жарабайт. Аны идеялык, формалык жактан да, кээде чыгармачылык «түрткү» мүнөзүндө көрүүгө болот. Эң негизгиси, таасир жазуучунун эстетикалык табитинин өсүшүн көрсөтүп, анын жан-дүйнөсүнүн байышынан байкалат.

Монографиялык планда изилдөө жүргүзүп, бирок эч кандай ийгиликке жетише албай калган учурга мисал катарында Н. Никипорецтин «Кыргыз көркөм прозасы» аттуу эмгеги менен К. Бейшенбаевдин «Көркөм сөз чебери» монографиясын көрсөтөт. Мунун биринчиси кыргыз совет адабиятынын тарыхын баштан аяк реализм менен фольклордук-эпикалык методдун күрөшү катары көрсөтсө, экинчиси кыргыз адабиятынын устаттарынын бири А.Токомбаевдин акындык чеберчилигин ачып берүүдө кудуретсиздик кылган.

Адабий сын тууралуу сөз кылган кезде Т. Аскарров анда орун алган тенденциялуулук деген жаман оору бар экенин кейиш менен белгилейт. Өңгөсүн мындай койгондо да атактуу адабиятчыбыз Асаналиев кээде жазуучуларды баалоодо бир жактуулукка ооп кетмей адаты бар. Ал бирөөнү мактаса, асманга чыгарып, жамандаса, аны бир жолу топуракка оонотуп таштайт. Кийинки кездерде роман сан жагынан гана өсүп, сапаты көтөрүлбөй жатат деген К. Асаналиевдин пикирине Т.Аскарров кошула албайт, анткени алты жылда араң эле алты роман жарыкка чыкса, кайдагы «сандагы» өсүштү айтып жатабыз дейт. Сынчы

К. Асаналиевдин экинчи бир проблемасын колдоого алат. Ал Ч. Айтматовду философиялык-психологиялык роман жанрын баштоочулардын бири деп эсептейт.

Т. Аскарров адабий сындын кадыр-баркын кетирип жаткан бир жаман көрүнүш тууралуу кыжырдануу менен сөз кылат. Алсак Б. Маленов өзүнүн жазган макалаларынын биринде С.Эралиевдин «Жылдыздарга саякат» поэмасындагы жаңычылдык белгилерди көрө албай, ага терс баа бергендиги, анын көркөм адабияттын табиятын туура эмес түшүнгөндүгүнөн келип чыгып жатат дейт. Мисалы, С. Эралиев өзүнүн аталган чыгармасында көптөгөн шарттуулуктарды пайдалангандыгын баамдай албаган. Анысынан да «эркин ырды» такыр жерип жаткандыгы акылга сыярлык жорук эмес дейт.

Ошондой эле мазмунда, б.а. С. Эралиевди формалист катарында сындап чыккан Артыкбаев кийинчирээк ал кемчилигин оңдоп, көз карашын өзгөрткөн.

Ушуга байланыштуу Т. Аскарров кыргыз поэзиясындагы «эркин ыр» проблемасына токтолуп, анын табиятын туура эмес түшүнгөн учурларга туура сын берет. Азыркы илимий-техникалык революция доорунда адамдардын ой жүгүртүүсү татаалданып, ошого жараша поэзияда да ушул багытта айрым жылыштар жүрүп жаткандыгы оң маанидеги көрүнүш деп эсептейт сынчы.

Т. Аскарровдун макаласында көтөрүлгөн дагы бир актуалдуу проблема – бул улуттук адабияттын ичиндеги көрүнүктүү ишмерлердин кийинкилерге таасири жөнүндөгү маселе. Алсак, А. Осмонов өз мезгилинде кыргыз поэзиясына күчтүү таасир эткендиги эч кимге жашыруун эмес. Бул тууралуу үсүл-кесил пикирлер айтылып жүрөт, бирок, ал абдан маңыздуу изилдөөнү талап этет.

Ушул эле мааниде Ч. Айтматов тууралуу айтса болот. 60-жылдарда ал кыргыз прозасына лирико-романтикалык стилдик агымды алып келген. Биринчи жактан баяндап берүү Айтматовдун повесттеринен кийин бир топ күч алган. Жалпысынан бул жазуучунун ушул жана башка эстетикалык ачылыштарынан ошол тушта адабият майданында иштеп жаткан бир катар таланттуу кыргыз жаштары кыя өтө алган эмес. Бул маселе да атайын изилдөөнү та-

лап кылат. Т. Аскарров ушул проблемага байланыштуу Т. Бобуловдун Ч. Айтматов «Кыргыз адабиятынын бешигин талкалап» чыкты деген жобосу менен да макул эместигин билдирет, анткени, жазуучу эч качан өзүнүн «кыйратуучу» күчү менен эмес, «түзүүчүлүк» аракеттери менен бааланууга тийиш. Эмне үчүн Айтматов өзүнө чейин жаралып жана өнүгүп жаткан улуттук адабияттын традицияларына текеберлик менен мамиле кылыш керек эле. Жок, ал антпеди, кайра ошол кыргыз адабиятынын фонунда өсүп чыкты. Аны улуттук негизден бөлүп кароого мүмкүн эмес.

Т. Аскарров «Вопросы литературы» журналынын «тегерек столунда» сүйлөгөн сөзүндө М. Борбугуловдун жиберген бир так эмес ою менен полемика жүргүзөт. Ал «Майдан» романы У.Абдукаимовдун кыргыз романындагы жыйынтыктоочу чыгарма болду» деген пикири чындыкка ылайык эмес дейт. «Майдан» канчалык мыкты чыгарма болсо да, бүтүн бир роман жанрынын жыйынтыгын чыгара албайт. Ошондой эле Т.Аскарров М. Борбугуловдун Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» романы жөнүндөгү туура эмес пикири менен да макул эместигин билдирет. Бир кезде ал Касымбеков тарыхый фактыларды ашыкча үйүп-жыйып, бирок автор аларды «кайра иштеген» эмес деп жазган эле. Т. Аскарров мунун тескерисинче жазуучу тарыхый чындыкты көркөм чындыкка айландыра алган деп эсептейт.

Кыргыз адабий сынындагы жана адабият таануу илиминдеги ал-абалга кыскача талдоо бергенден кийин Аскарров төмөндөгүдөй жыйынтыктарга келет.

Кыргыз сынчылары теориялык мүнөздөгү эмгектерди жаратпай койгон эмес, алар жазылып жатат, бирок, алардагы теориялык ой корутундулар, жоболор адабий сынга киргизилбей жаткандыктан, бир кыйла макалалар өздөрүнүн теориялык деңгээлинин анча бийик эмес экендигин көрсөтүп жатат. Эмне үчүн биз жалпц союзда жүрүп жаткан чоң талкууларга катышып, пикир айта албай келебиз. Буга адабиятчы, сынчылардын билим деңгээли жетишпей жатабы, же бул жөн эле ыкшоолукпу?

Сын макалалар мына ушул себептен улам локалдык деңгээлде калууда, ал эми бир топ сынчыларыбыз мурда-

тан белгилүү ойлорду сагыздай кайра-кайра чайнап жүрүшөт. Сын «кыймылдагы эстетика» болгондон кийин ал адабий процесстин алдында жүрүп, ага жол көрсөтүүгө милдеттүү. Сынчылар менен адабиятчылардын алдында турган орчунду проблемалар көп. Ошон үчүн алар мезгилдин бийиктигинде тура билүүгө тийиш.

* * *

2000-жылы азыркы замандагы улуу акындарыбыздын бири С. Эралиевдин чыгармачылыгына арналган Т.Аскар-овдун «Образдуу ой жүгүртүүнүн чексиздиги» аттуу көлөмдүү эмгеги жарыяланды.

«Ак Мөөр» кыргыз адабиятында кеңири иштелген темалардын бири деп айтсак болот. Биринчи жолу ага А.Осмонов кайрылып, чакан кириш сөз менен иш токтогон эле. Ошол эле акын «Ак Мөөр» драмасын жазган, бирок ал ийгиликтүү чыккан эмес.

С.Эралиевдин эскерүүсүнө караганда, ал өзүн А.Осмоновдун шакирти сыяктуу эсептейт. Алгачкы эки жыйнагында устаттын шакиртке тийгизген таасирин ачык эле сезилип тургандыгы жөнүндө «Кыргыз совет адабиятынын тарыхынын» 2-томундагы «Сүйүнбай Эралиев» деген портреттик бөлүмдө эскертилген. Ошол эле жерде ошол бөлүмдү жазган А. Садыков С. Эралиевдин «Ак Мөөр» темасына кайрылуусуна, балким, А. Осмоновдун кандайдыр бир деңгээлде стимулу болгон болуш керек деген болжолун айтат. Мына ушул тезисти Т.Аскар-ов өзүнүн аталган эмгегинде туура позиция катары колдогон эле.

Ошентил, 1957-жылы жарыкка чыгып, орусча которулуп, 1958-жылы кыргыз адабияты менен искусствосунун Москвада өткөн 2-декадасы убагындагы талкууларда поэма жакшы баага ээ болгондугу тууралуу ошол эле «Кыргыз совет адабиятынын» эки томдугунда эскертилет. Ага чейин поэма тууралуу таланттуу сынчылардын бири К. Укаев «Ак Мөөрдүн арманы» аттуу мыкты макала жазып, мына ошону менен өзүн да, С. Эралиевди да калың журтчулукка тааныткан. Т. Аскар-ов аталган китебинде «Ак Мөөр» жөнүндөгү сөздү мына ушул К.Укаевдин макала-

сында берилген баа менен баштайт. Ал мындай деп жазган: «Чынын айтуу керек, өз учурунда кең-кесири сөз козгоп, чыгарманын ички дүйнөсүнө даап кирүү менен биздин ардактаган адабиятчыбыз К.Укаев бир далай татыктуу иш жасаган. Ошондуктан поэма жөнүндө аздыр-көптүр кеп салууну каалаган киши белгилүү сынчыбыздын белгилүү макаласын көз жаздымында калтырууга тийиш эмес, ага укугу да жок».

Мына ошентип, поэманы талдоону К. Укаевдин сыны менен баштап, адегенде ал макаласында келтирген Ак Мөөрдүн портретине тиешелүү төмөнкү саптарга көңүл бурат:

Ак Мөөр сыны: аппак ыраң, кара көз,
Кырдач мурун, субагай бой – чарчылуу.
Ичке кашы жүрөк тешчү жебедей,
Саал ийилип, саамай жакка тартылуу
Бир жазылып, бирде азыраак жыйрылат,
Сүйлөп жаткан сөз ыргагы аркылуу.

Т. Аскарров ага төмөнкү төрт сапты кошумчалайт:

Тең төгүлүп жибек талдуу чачтары,
Жука үлбүрөп алкымынын туру агы.
Тирсийиңки көкүрөктө кош алма,
Мүмкүн жеткен, бышса – бышаар курагы.

Келтирилген саптардын негизинде мындай комментарий жасайт: «Натыйжада китеп окуучулар суктанаарлык көркөм сүрөт, картина келип чыккан. Андай живопись менен поэзиянын сапаттарын гармониялуу айкалыштырып турган мисалдарды чыгармадан каалаганчалык тапса болот... Мындай живопись менен поэзиянын бири-бирине «сиңишкен», айкалышкан, кээде «тогошкон» сүрөттөр, баяндоолор, эпизоддор четтен эле жолугат».

Т. Аскарров өзүнүн бул негизги тезисин чыгармадан мисалдар келтирүү менен улам толуктап, байытып отуруп, анан К. Укаевдин Ак Мөөргө жасаган сын-ойлоруна жеткенде мындай деп жазган экен: «К. Укаев айткан айрым сын-пикирлер негизинен орундуу, жүйөлүү чыккансып эле керүнөт. Бирок кээ бир ойлорго каршы аргументтерди келтиргич келет. Мисалы, биз К.Укаевдин Келдибек байга Ак Мөөрдүн атасы Адилдин берген жообун «реализмден» алыс турган факт катары баалаганына кошула албастыгы-

бызды айтаар элек». Анан ошого ылайыктуу аргументтерди келтирет.

Дагы бир аргумент Ак Мөөрдүн образын жаратууда автор сөзсүз идеалдаштырып, ошого жараша көркөм каражаттарды тандап алгандыгы белгилүү. Ушул эле «идеалдаштыруу» салтын ал Ак Мөөрдүн эне-атасына карата да колдонгондугу байкалат. Т.Аскарров мындай деп жазат: «Биз жогоруда Ак Мөөрдүн образы белгилүү даражада идеалдаштырылган деп айтпадыкпы. Ошондой идеализация Ак Мөөрдүн ата-энесин мүнөздөгөндө да жол берилгендир!? Бул анда акындын чекилигиби? Жок, биз антип айтпас элек».

Жалпысынан алганда, Т. Аскарровдун «Ак Мөөргө» берген талдоосу кенен да, ишенимдүү да экенине биз толук ынандык.

* * *

Кыргыз поэзиясына «эркин ырдын» кириши жана өнүгүшүнүн өзүнчө таржымалы бар. Ал тууралуу көп эле адабиятчылар жазышкан. Мисалы, А. Садыков өзүнүн «Башаттар жана жаңычылдык» (Бишкек, 1992) деген китебинде Маяковскийдин поэзиясынын өзгөчөлүгү жөнүндө сөз кыла келип, «эркин ыр» тууралуу дагы өз байкоолорун ортого салат. «Эркин ыр» жөнүндө ушул кишинин «Сүйүнбай Эралиев» деген портреттик макаласында да кенен жазылган (6).

Т. Аскарров «эркин ыр» жана С. Эралиев жөнүндө сөз салган кезде ал «Жылдыздарга саякат» поэмасынын жазылыш тарыхына көңүл бурат. Көрсө, бул кийин чоң кадыр-баркка ээ болгон чыгарма башында бир топ «куугунтукка» учураган түрү бар. Поэмадан кээ бирлер саясий ката да издеп, ал эми анын формасы элге жеткиликтүү эмес деп эсептеп, акынды формалисттердин катарына кошууга чейин аракет кылгандар да чыгыптыр. Мына, мисалы, Т. Аскарровдун С. Эралиевдин өз оозунан алып жазган сөздөрү: «Жылдыздарга саякат» поэмамды жазып бүтүп, эч жакка бербей бир жылча кармап жүрдүм. Ал темада жазгандар буга чейин бизде жок эле. Ырды түзүлүшү да биздин поэзия үчүн жаңы, а

түгүл чоочун эле. Кийин нанга такыр тыйын таппай калганда, «Ала-Тоо» журналына сунуш эттим. Анан ал гранкасы жаңыдан окула баштагандан тартып, катуу каршылыктарга учурады. КПСС Борбордук Комитетине чейин жамандап арыз жазгандар болду. Кыргызстан КП БКынын бюросунда талкуулап, мени төө басты кылышты. «Космосту жазгандан көрө, абаўдын итин жазбайсыңбы» дегенге чейин барышты. Поэмага гана эмес, менин өзүмө чейин асылышты. Мунун ичинде баштагы досторум да бар эле» (7).

Т. Аскарров мына ушул тарыхты эскере келип, анан өзүнүн ошол кезде эле ээлеген туура позициясы жөнүндө айтат. Ал мындай деп жазат: «Поэмадагы ритмикалык чен-өлчөмдүктүн, саптык, строфалык структуралардын жоктугу, же анчалык так сакталбагандыгы, белгилүү теориялык эреже, закондорго катуу баш ийбегендиги, составында бири-бирине көп коошо бербеген ар кандай ыр түзүлүштөрүнүн, формаларынын аралаш жолугушу ж.б. традициялуу ыр түрлөрүн кабылдап көнгөн эстетикалык табит, эстетикалык сезим үчүн оңойго турбагандыгы, ал турсун олуттуу проблема болгондугу түшүнүктүү нерсе да». Бул сөздөрдө жыйынтыкталган түрдө поэманын негизги өзгөчөлүгү даана көрсөтүлгөн. Мына ошондой жаңылыгы үчүн С. Эралиевдин «Жылдыздарга саякаты» адегенде да, кийин да кабыл албай койгон акындар чыккан. Мисалы, Т. Үмөталиев «эркин ырды» «кой короого кошулган жат эчки» деп баалаган.

Т. Аскарров С.Эралиевдин «Жылдыздарга саякаттан» кийин эркин формада жазылып, окурмандар тарабынан жылуу кабылданган «Атам, жерим жана мен», «Жол» сыяктуу поэмаларын эскерип өтөт.

Азыркы кезде С. Эралиевдин чыгармачылыгында эки ыр формасы: традициялык жана эркин – жашап жана өзүнүн кызматын ийгиликтүү аткарып жатат. Мисалы, «Жылдыздарга саякаттан» кийин жазылган «Жаңыл Мырзанын керээзи» ага ачык далил болот. Т. Аскарров өзүнүн китебинин «Ак Мөөрдүн эже-сиңдиси» аттуу темасында ошол традициялык формада жазылган поэмасына талдоо берип, аны «Ак Мөөрдөн» кем түшпөгөн катарында өтө жогору баалайт.

Т. Аскаровдун кийинки мезгилде, б.а. совет өкмөтү ойрондолгондон кийин жараткан «Образдуу ой-жүгүртүүнүн чексиздиги» аттуу китебинин дагы бир темасы акындын ыр саптарынан алынып, жогоркудай коюлган экен. Бул «Ак Мөөр» сыяктуу мурунку өзүнүн урунуп келген эле традициялуу ыр формасында жазылып, бирок, акынды «Жылдыздарга саякат» кандай кубантса, бул да ага ошондой рахат тартуулаптыр. Ал туурасында «Менин сүйүүм-экөө» (8) аттуу макаласында мындай деп жазат: «Мен «Жылдыздарга саякаттан» соң дагы бир топ поэмаларды жаз-дым: «Ак жыттар», «Атам, жерим жана мен» деген поэмалар жана көп ырлар «ак ыр» формасында жазылды. Эми ошол жакка эле таптакыр өтүп алыш мен үчүн туура болот беле? Албетте, көп жылдар бою традициялык ырларды, «Ак Мөөр» сыяктуу поэмаларды жазып келип, таштап коюу мен үчүн туура эмес эле. Экинчиден, бул үйрөнгөн, жаш кезекте көнгөн иш. Ошондуктан ага кайрадан дагы кайрылууну ылайык көрдүм. Опентип, «Ак Мөөр» сыяктуу так уйкаш менен «Жаңыл Мырза» жазылды. Мен өзүм байкап көрсөм, булар бири-бирин жокко чыгарбайт экен. «Жылдыздарга саякат» менен «Жаңыл Мырза» бири-бирине жакындыгы жок эки башка табият, бирок, баары бир алар бири-бирин толуктап, кеңейтип, кошумчалап турат. Ошондуктан окуучулар кандай ойлойт билбейм, мен «Жаңыл Мырзага» бүтүн жанымды, жүрөгүмдү берип иштедим. Кийинки китептердин бардыгы «ак ыр» формасында эмес, эски традициялык формада жазылды. Мен бул боюнча эле традициялык формада жатып албай, «ак ырды» да кошо ала жүрөм. Мындайча айтканда, «менин сүйүүм – экөө». Акындын ушул сөзүн коштой сынчы Т. Аскарров мындай деп жазат: «Акын үчүн традициялык ыр менен эркин ырдын экөө тең бирдей эле кымбат. Иштин жайы ушундай экени «Жаңылдын керээзи» поэмасынын жазылышы менен ырасталган. Бул поэмада С. Эралиев традициялык ыр түзүлүшүнө кайрадан кайрылып келген да, анын «тар экенине», «эскиргенине» карабай, же тагыраак айтканда, андай экенин деле сезбей, байкабай туруп

эле дагы бир поэтикалык шедеврди жараткан» (9). Бул цитатада эки маани бар. Анын бирөө поэманын «шедевр» экендиги. Экинчи подтекст «тар», «эскирген» деген тырмакчага алынган сөздөргө сиңирилген маани. Көрсө, «эркин ырга» ашыкча берилип кеткендер традициялык ырга «тар», «эскирген» деп сын тагышкан экен. Ал эми С. Эралиевдин артыкчылыгы ал үчүн эки форма тең бирдей эле жагымдуу, акын экөөнү тең «сүйөт».

Мына ушул Ак Мөөрдүн баатыр эжеси тууралуу 70-жылдарда жазылган татынакай поэма эмнегедир адабий сындын кароолуна илинбей калганына Т.Аскарров кейийт да, ошол миссияны кеч болсо да өзү аткарууга аракеттенет.

Эл оозеки чыгармачылыгында бул поэма Тоголок Молдо, И. Абдрахманов жана А. Чоробаевдин варианттарында жашайт. С. Эралиев канондошуп калган текстке таянып, ошонун негизинде өз поэмасын жаратып, оригиналдуу көркөм дүйнө ачып берген. «Мен бул жерде, – деп сөзүн улантат Т. Аскарров, – жазма адабият менен фольклордун көркөм формада ишке ашырылган тибинде гана эмес. Кеп акындын колдо бар «сырьюну» материалды алып туруп, андан сапаттык жаңы рухий көркөм кубулушту жасап чыккандыгында, образдуу ой жүгүртүүнүн кумар кандырган бийиктигине көтөргөндүгүндө» (10).

Айлына кол салып, жылкы тийип кеткендердин артынан кубалап, анан колго түшүп, уруу төбөлдөрүнүн бирөөнө эркисиз аял болгон баатыр кыз бир нече жылдан кийин качып чыгат. Качып чыгып, жерине келсе, журт ээн калган, айыл башка жакка көчүп кетиптир. Аны кылган ак сөөк төбөлдөр. Алар Жаңылды кемсинтип, «канчыктын сааты тиет» деген шылтоого жамынышкан. Мына ошондо журтта калган баатыр кыз дөңдө көзүнө жаш алып ыйлап отурду. Мына ушул анын абалы тууралуу Т. Аскарров мындай деп жазат: «Жаңыл өз заманын жектеди, өзүн курчап турган айлана-чөйрөнүн, уруу, коом каада-салттарынын адам эркин тушаган эрежелерин, чектелгендиктерин бузууга аракеттенди».

Жаңылдын трагедиясынын эң негизги пафосу анын мына журтта калган учурдагы абалы. Автор каармандын

ошол учурдагы ички дүйнөсүндөгү жүрүп жаткан процесстерди мындайча сүрөттөйт:

Мен неге башка кезде төрөлбөдүм,
Көрбөгөн эл кырылып, эр өлгөнүн!
Болбосо баары менде бар эле го,
Жакшы аял боло турган жөрөлгөнүн.
Жок беле, эч жок десе Ата Журтка,
Бир бала белек төрөп берер жөнүм!?

Мында баатыр болуп, эл-жер коргоп эмнеге жеттим, мына көргөн күнүм ушул, эмнеге бала төрөп эне болбодум деген арман айтылып жатат. Элдик вариантта, мисалы, А.Чоробаевде Жаңыл Калматайдан балалуу болот, бирок, аны качканда таштап кетет. С.Эралиев кийинки мезгилдерде атайын поэма катары иштелип чыккан Чоробаевдин вариантына эмес, мурдагы эл оозундагы эски аңыз сөздөргө, же болбосо Т.Молдонун вариантына таянган түрү бар. Бул акында Жаңыл качып чыккандан кийин артынан куугун түшөт. Жаңыл алардын экөөнү атып таштагандан кийин калгандары ага даай албай токтолуп калышат.

Т. Аскарров поэманы талдаган мезгилде «керээз» маселесине көңүл бурат, анткени, поэманын алгачкы басылышында ал «Жаңыл мырзанын керээзи» деп аталган. Ушуга байланыштуу Т.Аскарров мындай деп жазат: «Поэмадагы «Жаңылдын керээзи» автордук табылга, новатордук ыкма. Керээз аркылуу эпостук чыгарма акындын калеминен таңкаларлыктай метаморфозага учураган, оригиналдуу көркөм жаратма болуп чыга келген. Чынында да керээз тигил же бул түрдө Жаңылдын өмүрүндө, дилинде, көңүлүндө потенциалдык түрдө жашабай койгон эмес» (79-бет).

Керээз эмне үчүн жана кимге айтылат? Ал салт боюнча жакын кишилерине, алардын келечегине кам көрүп, өзүнүн аткара же бүтүрө албай калган иштерин табыштап айтылат. Т. Аскарров белгилеген Жаңылдын ичинде катылып калган ойлору кайсылар эле? Биринчиси, уруу ынтымагы, элдин бүтүндүгү. Эгерде уруу төбөлдөрү Жаңылды басмырлап, жылкы тийип, кол салбай эле сүйлөшүп колун сураса, эмне болмок. Чынында Түлкү баатыр ичинде ошондой ойлогон. Бирок куураган эски салт аны тескери жолго салып таштаган. Ошол салт боюнча аялды эркелетип колун

сурап олтурбай эле, зордоп тартып алып, «катын» кылуу керек болчу. Экинчиси, патриархалдык коомдун аялзатына жасаган ырайымсыз мамилесин жок кылуу. Аларга да адам, инсан катары мамиле этип, алардын ой-пикири менен эсептешүү. Ал эми Жаңылдын керээзинин дагы бир кырын Т. Аскарлов мындайча түшүндүрөт: «Жаңыл мырза жамбы атуу мөрөйүн утуп алган соң, Какшаалды карай жөнөй берет. Бул качуунун символикалык мааниси да бар. Өз учурунан мурда дүйнөгө келген баатыр кыз өзүн жериген журтчулуктан качат, муну менен эртеңки күнгө алып барчу узак жолго түшкөнсүйт, келечекке жакындагансыйт. Муну менен жок дегенде кыялында, санаасында бир орунда жылбай, өзгөрбөй туруп калган оопасыз дүйнөнүнөн озуп кеткиси келет» (81-бет).

Айткандай эле Жаңыл башынан кечирген оопасыз дүйнө кийин башка бир доордо – социализм мезгилинде жок кылынган. Аялдар кийин эркектер менен тең укуктуу гана болуп тим болбостон, мамлекет башкаруу деңгээлине чейин өсүп жетишкен.

* * *

СССР кулап, анын натыйжасында көз караштары өзгөрүп, ошолордун арасында социалисттик реализмге карата да ар кандай пикирлер пайда болгондугу белгилүү. Бирөөлөр социалисттик реализмди совет адабиятынын жашап өткөн доорундагы өз милдетин өтөгөн көркөм метод деп бааласа, экинчилери анын тарыхый ролун танып, социалисттик реализмди жазуучулардын колу-жонун байлаган катуу режим, чынжыр катарында эсептешип жүрүшөт. Т.Аскарлов өзүнүн талдоого алынып жаткан китебинде ушул маселеге карата да көз карашын билдирип өткөн. Ага эмгектин акыркы бөлүмчөсү арналган. Ошол бөлүмчө белгилүү адабиятчы жана сынчы С.Жигитов менен диалог түрүндө жазылган экен. Ал экөө адабияттын ар түрдүү проблемалары тууралуу пикир алмашып, мына ошол жерде Т. Аскарлов өзүнүн социалисттик реализмге көз карашын мындайча туюнтутур: «Советская власть создала нам такие условия, чтобы мы могли стать вровень с други-

ми народами. Иначе мы бы находились на уровне начала века. Советская власть тем и хороша была, что помогала таким маленьким народам, как мы. И потому необходимо сохранить преемственность в сфере культуры... Но реальность оказалась более суровой, чем прекраснотушние мечтания многих и все поставила на свои места. Не явилась исключением и сфера художественной культуры... Но сфера художественной культуры – это особая, специфическая область человеческой жизни... Ибо, кроме всего существуют неписанные законы творчества, неумещающиеся в рамки аксиоматических правил теории. Говорю об этом, потому что воюя с абстрактно понятным «социалистическим реализмом», «иные вместе с водой выбрасывают и ребенка...». Сегодня тоже иные пытаются сбросить с парохода рыночной экономики художественные ценности, созданные в советский период и обогатившие в мировую цивилизацию.

Разве не такими являются, скажем, произведения, искусство Горького, Маяковского, Шолохова, Сергея Эйзенштейна, Шостоковича, Улановой и многих других? Разве не составляют, например, повести и романы Ч.Айтматова вершинные страницы, явления мировой художественной словестности? Он стал выдающимся писателем современной эпохи, XX века благодаря правдивому изображению жизни киргизского народа, протекавшей в условиях социалистического развития» (11).

Мына ушул цитатадан көрүнүп тургандай, Т. Аскарардун социализмге жана социалисттик реализмге мамилеси өтө айкын жана ачык. Анын сынчылары социалисттик реализмди жамандоого аракеттенип, «чылпагын алам деп, көзүн чукуп жатышкан» экен. Т. Аскарар өзүнүн сөзүндө ушуга байланыштуу орус макалын келтирип жатат. Биз аны кыргыз макалына котордук. Демек, социализм мезгилинде социалисттик реализм, б.а. «чынжыр» доорунда деле дүйнөнү дүңгүрөткөн чыгармалар жаралган турбайбы. Орустарды мындай койгондо да, өзүбүздүн Айтматов эле реализмдин принциптеринде эң мыкты чыгармаларды жараткан экен да.

Мына ошентип, Т. Аскарров «Образдуу ойлоонун чексиздиги» аттуу өзүнүн кийинки мезгилде жазган китебинде С.Эралиевдин чыгармачылыгына кайрадан көз чаптырып, анын чыныгы образдуу ойлоонун акыны экенин дагы бир жолу окурмандар алдында эскертип берет. Анын «Жаңыл мырзанын керээзи» аттуу поэмага берген талдоосунда көп подтексттүү ойлор ачылып берилген. Ал эми постсоветтик мезгилдеги социалисттик реализмге жасалган негизсиз чабуулдарга карата өзүнүн ишенимдүү контраргументтерин кое алган. Чын эле эгерде Ч. Айтматов сыяктуу дүйнөлүк деңгээлге чыккан жазуучулар сынчылардын айтуусу боюнча ошол «тушамыштан» кантип бошонуп чыгып кетти экен. Көрсө, социалисттик реализм «чынжыр» эмес, жазуучулардын ишеними, кабыл алган чындыгы экен да. Алар ошону гана «катаал реализм» жолу менен сүрөттөп беришкен.

АДАБИЯТТАР

¹ Рухту көтөргөн улуу сөз. – Б.:Шам, 2000. – 430-бет.

² Аскарров Т. Эстетическая природа художественной условности. – Ф.: Илим. акад., 1960.

³ Аскарров Т. Эстетикалык жаңы сапаттарга. – Ф., 1980. – 88-бет.

⁴ Аскарров Т. Восхождение к зрелости. – Ф., 1976. – 211-бет.

⁵ Ошондо эле, 227-бет.

⁶ Кыргыз совет адабиятынын тарыхы. 2 томдук. 2-т. – Ф., 1990. «Сүйүнбай Эралиев» деген портреттик бөлүм.

⁷ Аскарров Т. Образдуу ой жүгүртүүнүн чексиздиги. – Б., 2000.

⁸ Эралиев С. Менин сүйүүм – экөө//Ала-Тоо. – 1986. – № 1.

⁹ Аскарров Т. Аталган китеп, 67-бет.

¹⁰ Ошондо эле, 69-бет.

¹¹ Ошондо эле, 98–100-беттер.

ДЖИДЕЕВА КЛАРА ХУСЕИНОВНА
(1939–2011)

Көркөм котормо кыргыз улуттук адабий процессте, кыргыз профессионал адабиятынын өсүп-өнүгүшүндө белгилүү ролду ойноду. Көркөм котормо улуттук адабияттын терең катмарына кирип, улуттар арасындагы байланышты бекемдеп, кыргыз окурмандарын боордош элдердин адабияты менен гана эмес дүйнөлүк классиканын шедеврлери менен тааныштырып, аны улуттук адабияттын азыктануу булагына айландырды. Көркөм котормо маселеси профессионал адабияты сыяктуу эле, өзүнчө искусствонун бир түрү катары 20-ж. гана пайда болуп, ага адабияттаануу илиминин бир тармагы катары коомчулук тарабынан мамиле жасала баштады. Буга чейин котормо жөнүндө, албетте, түшүнүк болуп, араб, фарсы тилдеринен татар, өзбек сыяктуу тилдер аркылуу ар кандай диний түшүнүктөрдү, тексттерди окуп келгендигин таналбайбыз. Бирок жазуу түрүндө өнүккөн көркөм котормо искусствосу кийинки жылдарга гана таандык.

Жазуусу жаңыдан гана пайда болгон профессионал адабиятта, элдик оозеки чыгармачылыктын нугунан, фольклордук ой-жүгүртүүлөрдөн, ыр уйкаштарынан суурулуп кеталбай жаткан адабиятта котормолор пайда болуп, жарыяланып жатты. Ал эми мезгил өткөн сайын жарыяланып жаткан котормолордун саны көбөйдү, бирок алардын сапаты канчалык деңгээлде, жаш котормочулардын кетирip жаткан катачылыгын оңдоо, котормонун туура агымына үндөгөн котормонун теориясынын негиздери практикада кандай колдонуу керек экендиги, эмнеден арылуу керек экендиги жазылган илимий-теориялык адабияттар, аларды жазган окумуштуу, адабиятчылар жок эле.

60-70-ж. маданият менен техника, илим өнүгүп, котормонун айрым проблемаларына арналган китептер пайда боло баштайт. 1970-ж. Курманбек Абдыкеримовдун «Стих и искусство перевода» деген алгачкы китеп пайда болот. Кийинчирээк 1972-ж. К.Х. Джидееванын «Көркөм котормо жана улуттук адабияттардын баюусу» деген монографиясы жарык көрөт.

Жаш адабиятчы К. Х. Джидеева өзүнүн илимий сапарын Пржевальск педагогикалык институттун филология факультетинин студенти болуп жүргөн мезгилинде баштайт. 1961-ж. «Джамиля – образ советской киргизской женщины» (По одноименной повести Ч. Айтматова) аттуу макаласын студенттердин илимий макалаларынын жыйнагынын 1-чыгарылышына жарыялайт. Мына ушул макаладан улам К.Х.Джидееванын чыгармачылык жолу башталат.

Ал эми Кыргыз мамлекеттик университетинин аспирантурасына тапшырып, «Көркөм котормо улуттук адабияттардын өз ара байланышынын жана өз ара баюусунун формасы катары» деген темада кандидаттык диссертациясын 1968-ж. ийгиликтүү жакташы менен адабиятчы көбүн эсе өзүн коомдун, адабият процессиндеги, анын өнүгүүсүндөгү жүрөк өйүгөн проблемалардын бири болгон котормонун теориясына, анын негиздерине арнады деп айтсак болот. 1972-ж. жарык көргөн адабиятчынын монографиясы кыргыз адабияты айдыңында жаралып жаткан котормолорго арналат. 1980-ж. окумуштуунун «Поэтический перевод и историко-литературный процесс» деген монографиясы жарык көрөт. Бул эмгекте кыргыз адабияттаануу илиминде көркөм котормонун теориясынын актуалдуу проблемаларын изилдейт. Эмгек беш главадан туруп, которулган чыгармалардын ал-абалын фактылардын негизинде иликтеп-изилдөөлөрүн Кыргызстандагы поэтикалык котормонун өнүгүү закон ченемдүүлүктөрүн, башка улуттун чыгармаларын реалисттик түрдө чагылдыруу процессинин калыптанышын көрсөткөн. М. Ю. Лермонтовдун, А.С.Пушкиндин чыгармаларынын кыргыз тилине которулушунда кыргыз-акын котормочулар жетишкен ийгиликтер менен кемчиликтерди көрсөтөт. Поэтикалык көркөм котормонун айрым проблемаларын көрсөтүүдө адабиятта

20-30-жылдары канчалык котормочуларыбыз аракет кылбасын, улуттук көркөм котормо искусствосу жогорку деңгээлге көтөрүлө албай жаткандыгын, котормочулар тарабынан айрым маселелер жеткиликтүү деңгээлде жоопкерчиликтүү кабыл алынбай жаткандыгын белгилейт. Бирок ошондой болсо да, ошол мезгилде басма сөз беттеринде жарыяланып турган макалаларды эске алып, которулган чыгармаларды салыштырып, анализдеп, ийгиликтүү чыгармаларды, котормочуларды көрсөттү (А.Токомбаев, У. Абдукаимов, С. Эралиев, С. Жусуев). Орус классиктеринин поэзиясын которуу кыргыз котормочуларынын жеке тажрыйбасын байытты. Окумуштуу өзүнүн чыгармачылык жолунда жалаң гана орустардын кыргызчага которулган тексттеринин негизинде котормонун проблемаларына кайрылган жок. Адабияттагы кыргыз поэзиясынын орус тилине которулгандары көркөм котормонун проблемаларына кайрылууда сүрөттөө түрүндөгү котормолор жаралып, тажатма текстке айланып, бараткандыгын белгилейт.

Бул проблеманын бири катары орус котормочулары подстрочник аркылуу которуп жаткандыгын белгилейт. Ошондуктан подстрочниктердин деңгээлин жакшыртуу маселесин коюуда котормолор атайы даярдыгы же адабиятка жакындыгы бар кишилер тарабынан которулушун талап кылуу, даярдоого мезгил жеткендигин: «Поэтому, думается, встала необходимость изыскивать новые творческие возможности самих подстрочников, менять традиционное отношение к ним как делу побочному, чисто техническому, привлекать к выполнению подстрочников людей, непосредственно причастных к литературе (критиков, литературоведов, поэтов, армию студентов старших курсов филологических факультетов и т. д.)» баса белгилейт.

Чындыгында эле, тилден-тилге түз которо албаса, котормочу белгиленген тилди билбесе, подстрочник оригиналдын милдетин аткарган негизги материал болот эмеспи.

Өз мезгилинде котормонун теориясында подстрочник жөнүндө эки карама-каршы пикирлер айтылып келген. Котормонун ийгиликтүү чыгышына котормочудан талап кылынган эң биринчи талап бул тил билүү маселеси. Мына ошол себептен подстрочник котормонун практика-

сында колдонулушу керекпи же жокпу деген маселе окумуштуулардын ортосунда талаш-тартышты туудурган.

Котормонун теориясындагы лингвистикалык агымдын негиздөөчүсү А. Федоров башында турган окумуштуулар подстрочникти «кайра-кайра которуу» («пере-переводом») деп, бир эле тексттин эки жолу которулушунун натыйжасы деп белгилеп, четке кагышат, ал эми Е. Поливанов башында турган окумуштуулар тил билбеген котормочу үчүн подстрочник сөзсүз түрдө талап кылынат, бул көрүнүш керек деп белгилешет. Е. Поливанов тарабынан айтылган пикирлерге окумуштуу К. Джидеева да кошулуп колдоп, бул маселени өз мезгилинде коомчулукка коёт.

60-70-ж. коомдун өзгөрүшү менен, коомдун талабы подстрочниктерге жаңыча мамиле кылып, анын деңгээлин жогорулатуу маселеси көтөрүлгөн.

Кыргыз адабиятынын көркөм туундулары эң алгач орус тилине которулганда подстрочник аркылуу которулбады беле? Болгондо да кыргыз элинин улуу жомогу «Манас» эпосунун «Чоң казатынын» подстрочниги К. Тыныстанов, Х. Карасаев, У.Абдукаимов, Т. Саманчиндер тарабынан пайда болгон.

Окумуштуу К. Х. Джидеева илим-изилдөө иштеринен тышкары, 1970-ж. тартып Республикабызда орус тили жана адабиятын окутууну жакшыртуу боюнча иштерге да активдүү катышып, 1981-ж. Орус адабияты боюнча жаңы программанын катышуучусу жана түзүүчүсү болот. («Программы по русскому языку и литературе» для ХУТП-Х классов школ с киргизским языком обучения. Ф., Мектеп, 1981.)

1974-ж. К. Х. Джидеева В.И.Ленин атындагы Москва мамлекеттик педагогикалык институтунун профессору, ф.и.д. З.С.Смелкова менен бирдикте «Кыргыз мектептеринин 8-класстары үчүн орус адабияты» деген окуу китебинин жаңы вариантын даярдайт. («Русская литература: учебник-хрестоматия» для 8 кл. кирг.средн. шк.)

Негизги керектелүүчү окуу китеби катары 1988-ж. чейин кайра-кайра басылып чыгып жатты. Бул китептин кайра-кайра басылышы мектеп балдарынын жаш өзгөчөлүгүнө туура келип, алардын дүйнө таанымына дал келип,

талаптарына жооп берип тургандыгын далилдейт. Бул хрестоматия менен түздөн-түз иштеген мугалимдердин да купулуна толуп, алардын ыраазычылыгына арзыгандыгы тууралуу Кыргыз Республикасынын эмгек сиңирген мугалими В.И.Бутримованын айтканы менен далилдесек болот: «Он учитывает важные особенности восприятия русской литературы учащимися – киргизами. Это книга по которой интересно работать».

Ал эми ф. и. к. И. Х. Майорова: «С первых же страниц, с первых строк, открывающих книгу, обращает на себя внимание стремление авторов найти пути к сердцу читателя, добиться взаимного доверия и понимания. А это значит, прежде всего, – обратиться к образам и к понятиям, близким детям, отвечающим их познаниям и интересам», – деп китепти түзүүдө авторлордун жетишкендиктерин белгилейт. Окумуштуунун авторлош болуп жараткан бул окуу китеби СССР Мамлекеттик басма комитети (Госкомиздат ССР) тарабынан уюштурулган конкурста союздук масштабдагы эу мыкты окуу китептеринин бири деген жоргоку баага татыктуу болгон.

Мындан тышкары мектеп окуучулары үчүн «Лермонтовдун лирикасы кыргыз мектептеринде» (Ф., Мектеп, 1977), «Пушкин. Лирика». (Библиотека киргизского школьника сериясы. Ф., Мектеп, 1983) деген китептерин даярдап чыгарат.

Аталган китептер да жылуу кабыл алынган. Булардын оригиналдуулугу кыргыз окурманы түп нускасы менен бирге котормосу менен бир мезгилде таанышып, окуп, салыштыра алганында эле. Ошондой эле айрым ырлардын экиден варианттары, окумуштуунун көз карашы боюнча түп нускага жакын, анын мазмунун, эмоциясын, образын, ыргагын толук берүүгө аракет кылган варианттарын берген. Бул китепте Пушкиндин саясий ырлары, кусалыкка толгон акындын ыр саптары, философиялык ой-жоруулары, назик, жүрөгүндүн түпкүрүндө уялаган сүйүү ырлары орун алган. Бардык ырлары мектеп программасында ылайыкталып тандалган.

1983-ж. «Пушкин. Лирика» китебине чейин 1967-ж. «Лирика А. С. Пушкина в киргизских переводах» (Фрун-

зе: Мектеп, 1967) аттуу Пушкин лирикаларынын котормолору жөнүндө Пушкиндин поэзиясын кыргыз акындарына тийгизген таасирин белгилеп, котормолорун тереңден анализдеп жатып, айрым лирикаларынын музыкалуулугу, автордун оюн берүүдөгү тактык, кайталангыс образдар жоготууга учураганын белгилейт. Бул эмгекке автор тарабынан өзгөчө жоопкерчиликтүү мамиле кылгандыгын К. Шилов мындай деп белгилейт: «Именно любовью к Пушкину светится это книжечка. Именно это любовь позволяет автору то и дело ронять краткие пронизательные замечания о пушкинской поэзии. Тонкость вживания исследователя самую душу пушкинских созданий-удивительна. Завораживают замечательный русский язык книги, изящное стилевое чутье автора, умение чувствовать стиль пушкинской лирики с тонкостью, близкой к музыкальному восприятию».

К. Х. Джидеева окумуштуу-педагог болуу менен улуттук адабияттын өнүгүү процессине активдүү катышты. Көптөгөн китептерди редакциялады, мисалы, «Кыскача фольклордук сөздүккө» жооптуу редактор, «Эл адабияты» сериясынан чыккан китептерди редакциялоого катышты. («Кошоктор», «Толтой», С.Каралаевдин вариантындагы «Манас» эпосунун 4-тому).

Көп жылдык үзүрлүү эмгеги үчүн К. Х. Джидеева «Каарман эмгеги үчүн, В. И. Лениндин туулган күнүнүн 100 жылдыгынын урматына» медалы менен, «Элге билим берүүнүн отличниги», «СССР эл агартуунун отличниги» төш белгилери менен сыйланып, И. Арабаев атындагы КМПУнун алдындагы МТМИнин профессору болгон.

АБДЫРАЗАКОВ АБДЫКЕРИМ
(1939)

Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин кыргыз филология факультетинин кыргыз адабияты кафедрасынын профессору, филология илимдеринин кандидаты, 1983-жылы «Азыркы кыргыз драматургиясында жанрдык-стилдик изденүүлөр» аттуу темада кандидаттык диссертациясын ийгиликтүү коргогон.

А. Абдыразаков 33 жыл ичинде илим менен педагогикалык ишин ийгиликтүү айкалыштырып жалпы көлөмү 70 басма табак 10 китептин жана 125 басма табак 136 ашуун илимий макалалардын, окуу-методикалык адабияттардын автору, 8 китепке авторлош болду. Анын ичинен 5 окуу куралы Кыргыз Республикасынын билим берүү министрлиги тарабынан жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу китеби бекитилген. Ал эми Түркиядан конкурстан өтүп, 1996-жылы Анкарадан чыккан «Түрк атанын балдары болсок же рух башаттары» аттуу 12 басма табак изилдөө иши Түркия, Азербайжан, Түркмөнстан, Өзбекстан, Казакстанга таратылып, жалпы эле түрк элдерине керектүү китеп болуп калды. Студенттердин илимий конференцияларында 116 ашуун доклад даярдатып, өзү да эл аралык, республикалык илимий-практикалык конференцияларда доклад жасаган.

А. Абдыразаков илимдеги алгачкы кадамынан баштап бүгүнкү күнгө чейин кыргыз драматургиясынын орчундуу проблемаларын изилдеп келе жатат. Ага окумуштуунун «Кыргыз драматургиясындагы изденүүлөр» Монография (1986), «Кыргыз драматургиясынын жаңычылдык мүнөзү» (1987), «Кыргыз драматургиясынын поэтикасы» окуу куралы (1991) жана «Азыркы кыргыз драматургиясы»

(1994) аттуу эмгектери күбө болот. Жогоруда аталган китептеринде ал кыргыз адабият таануусунда драма жанрын биринчилерден болуп изилдөө менен, кыргыз драматургиясынын тарыхын, андагы жанр жана стиль маселесин идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрүн, поэтикасын терең талдоого алган. 1960-70-жылдардагы кыргыз драматургиясы, Т.Абдымомуновдун «Абийир кечирбейт», Б.Жакиевдин «Атанын тагдыры», М.Байжиевдин «Эрөөл», Ч.Айтматов менен К. Мукамеджановдун «Фудзиямадагы кадыр түн» ж.б. драмаларына кеңири токтолгон. Окумуштуу стиль тууралуу Г.Н.Поспелов, А.Н.Соколов, В.В.Кожин, Я.Е.Эльсберг., М.Б.Храпченко ж.б. пикирлерине токтолуу менен, төмөндөгүдөй өз көз караштарын берген: «Эгерде стилди форма жана мазмун, алардын бирдиги менен өзгөчөлүгү катары кабыл алганыбызда, стиль да, мазмун да, бир катарга коюлуп, экөөнүн көркөм чыгармадагы аткаруучу ролдору бирдей болуп калат. Тактап айтканда, мазмун стилге көз карандылык абалга дуушар болот да, көркөм чыгармада аныктоочу гегемондук ролун жоёт». «Мазмун көркөм уюштуруучу, стилди түзүүчү көркөм чыгармадагы башкы фактор катары гегемондук касиетке ээ». «Стиль чыгармада көркөм форманын баардык элементтеринин бирдигинен жаралып, мазмунду ачуучу негизги принцип, көркөм позиция катары кызмат аткарат. Демек, стиль жөн гана форма эмес, ал мазмундуу форманын касиети».¹ Акырында драматургия жанры менен байланыштырып, өзүнүн аныктамасын сунуштайт: «Стиль – жазуучунун, акындын, драматургдун кайталангыс индивидуалдуулугун белгилөөчү эстетикалык категория, стилдик оригиналдуулук, индивидуалдуулук, жазуучунун, драматургдун дүйнөгө көз карашына, кругозорунун масштабына, маданиятына, көркөм ойлоосуна, талантына, көркөм чагылдыруу методуна, чеберчилигине байланыштуу жаралат. Турмуштук материал, мазмун, проблемалардын мүнөзү стилдин оригиналдуулугун аныктоочу башкы факторлордун бири».¹

Стиль тууралуу окумуштуунун жогорудагы пикири өзүнүн тактыгы, маселени кеңири, ар тараптан камтыгандыгы менен айырмаланат.

А. Абдыразаков изилдеген кыргыз адабият таануусундагы дагы бир багыт – бул акындар чыгармачылыгы. Кыргыз элинин оозеки көркөм чыгармачылыгы боюнча жазган «Арман ырлары» аттуу көлөмдүү илимий макаласы кыргыз фольклористикасындагы мыкты иштелген эмгектердин бири. Ал Жеңижок Көкө уулунун акындык өнөрүн, чыгармачылыгын алгачкылардан болуп кеңири изилдеп, бир нече макалалары жарык көрдү. Ошону менен катар эле Осмонкул, Алымкулдун чыгармачылык өз алдынчалыктарын изилдеген илимий эмгектерди жазды. Аталган акындар боюнча жазган эмгектери А. Абдыразаковдун «Төкмөлүк жана көркөм чыгармачылык» (1996, 2002) аттуу жогорку окуу жайларынын студенттерине арналып жазылган окуу куралынан орун алды.

А. Абдыразаков адабият таануу илиминин актуалдуу маселелерине арналган бир катар илимий макалалардын автору. Алсак, ал биринчилерден болуп көркөм чыгармадагы каармандардын мүнөзүн ачып берүүдө көркөм психологизм маселесине кайрылган. Анын «Көркөм адабияттагы психологизм маселеси» (Кыргызстан маданияты, 1977, 17-март), «Көркөм психологизм жана кыргыз драматургиясы» (Ала-Тоо, 1979, № 9), «Мүнөз түзүүнүн поэтикалык каражаты» (Кыргыз адабиятынын актуалдуу маселелери. – Б., 1995) ж.б. эмгектери илимий ой жүгүртүүнүн ачык далили. 1991-жылы «Поэтика киргизской драмы» аттуу окуу куралы орус тилинде жарык көрдү.

А. Абдыразаков кыргыз адабиятынын байыртадан башталган тарыхын, жалпы эле түрк элдерине тиешелүү поэтикалык эстеликтерди изилдөөгө зор салым кошту. Бул багытта окумуштуунун «Орхон-Енисей жазуулары» (1995), «Түрк атанын балдары болсок же рух башаттары» (Анкара, 1996), «VI–IX кылымдагы поэтикалык эстеликтер» (2002), «Орхон-Енисей байыркы кыргыз түрк жазуулары жана рух башаттары» (2004) аттуу көрүнүктүү эмгектери жарык көрдү. А. Абдыразаков «Түрк атанын балдары болсок «же рух башаттары» «VI–IX кылымдагы поэтикалык эстеликтер» аттуу эмгегинде дүйнөгө белгилүү В. Томсен, В. Радлов, В. Бартольд, С. Кляшторный өңдүү окумуштуулардын пикирине таянуу менен, көркөм тексттер ада-

бий-тарыхый жактан ырааттуу, терең изилдөөгө алынган. Ж. Баласагын жана М. Кашгаринин эмгектерине токтолуу менен, «Огуз-наме» дастаны кыргыз адабият таануу илиминде биринчи жолу кеңири изилденген. Бул эмгектер кыргыз адабиятынын тарыхында VI–XVI кылымдардагы поэтикалык эстеликтердин адабий-тарыхый маанисин чечмелеген маанилүү изилдөө иштеринен. А. Абдыразаков республикабызда биринчилерден болуп «Байыркы мезгилден XX кылымга чейинки кыргыз адабиятынын тарыхы» аттуу жогорку окуу жайлары үчүн мурда иштеле элек окуу программасын иштеп чыгып, 1991-жылдан баштап лекция окуп келе жатат. Бул саамалыкты республикабыздагы айрым жогорку окуу жайлары колдошуп, окуу пландарына киргизишти.

А. Абдыразаковдун 2004-жылы жарык көргөн «Орхон-Енисей байыркы кыргыз-түрк жазуулары жана рух башаттары» аттуу китеби көп жылдар бою талбай эмгектенүүнүн натыйжасында жаралган изилдөө иши болуп саналат. Бул китебинде кыргыз тарыхы боюнча В. Бартольд, Н. Я. Бичурин, А. Н. Бернштам, С. Г. Кляшторный, Ө. Караев, Ю. Худяков ж.б. эмгектериндеги тарыхый маалыматтарга кеңири токтолгон. Ошондой эле Орхон-Енисей жазууларынын изилдениш тарыхы, андагы байыркы кыргыз-түрк адабиятынын үлгүлөрү, жазуулардын эл тарыхы жана адабияты менен болгон байланыштары, конкреттүү факт, мисалдардын негизинде талдоого алынган. А. Абдыразаков жазуу эстеликтеринин жаралышы, тилдик, адабий, тарыхый-этнографиялык мааниси, дүйнөлүк маданияттан алган окумуштуулар тарабынан айтылган ар түркүн пикирлерге токтолуу менен, өзүнүн жеке көз карашын, төмөнкүдөй корутундусун келтирет: «Биз ушул жерден жогорудагы компотенттүү, дүйнөлүк залкар окумуштуулардын (В. Томсен, В. Радлов, С. Малов ж.б.) пикирлерине таянуу менен өз оюбузду дагы кайталап, тереңдетип айта турган болсок, бул алфавитти V кылымда эле байыркы кыргыздар түзгөн жана колдонуп келген. Бара-бара башка тектеш түрк уруулары да өз ишинде колдоно баштаган». «Ошондуктан мындан ары кыргыз-түрк жазуусу» деп атаганыбыз жөн. Ф. И. Страленберг таштагы жазууну

окуй албай «рун жазуусу» (скандинавия элдеринин тилинде «рун» – «белгисиз табышмактуу» деген маанидеги сөз экен) же кыргызчалаштырып айтканда, «белгисиз, табышмактуу жазуу» деп атаган экен. Далилденип, чечмеленип турса да «рун жазуусу», же кыргызча айтканда «белгисиз табышмактуу жазуу» деп атай бергенибиз ата мурасыбызга кайдыгер мамиле кылган болобуз. Ошондуктан өз аты менен эле «кыргыз түрк жазуусу» деп атай да, илимде жана окутуу ишинде, практикада колдоно бергенибиз эң туура болот».¹ Окумуштуунун ошондой эле «Огуз-нааме» поэтикалык эстелиги, «Коркут ата китеби» эпосу, Ж. Баласагын менен М. Кашгаринин эмгектери, Күл-Тегин, Тонүкүк, Билге каган, Барсбек ынанчы алп билге каган, Йаглакар эстеликтери боюнча маалымат, тиркемелерди берген. Бул эмгеги илимпоз, студенттер, жалпы эле тарыхка кызыккандар үчүн баалуу китеп болуп эсептелет. А. Абдыразаковдун байыркы мезгилден бүгүнкү күнгө чейинки кыргыз адабиятынын тарыхы, кыргыз-түрк элдеринин рух башаттарынан болгон жазма, поэтикалык эстеликтер тууралуу эмгектери кыргыз адабият таануусуна кошкон зор салымы болуп эсептелет. Ошондой эле Кожо Ахмед Ясави, Абу Наср ал-Фараби, Ахмед Югнекинин чыгармаларын изилдеп жазган бөлүмдөрү, макалалары бар. 2002-жылы чыккан 7 томдук «Кыргыз адабиятынын тарыхына» да А.Абдыразаковдун илимий эмгектери кирген.

АДАБИЯТТАР

¹ *Абдыразаков А.* Азыркы кыргыз драматургиясы. – Бишкек, 1994, 9-б.

² Ошондо. 10-б.

³ *Абдыразаков А.* Орхон-Енисей байыркы кыргыз-түрк жазуулары жана рух башаттары. – Б., 2004, 33-б.

ДАУТОВ КАДЫРКУЛ (1940)

Көркөм адабият менен искусствонун тигил же бул жанр-тармагында ташка тамга баскандай из калтырып, ага кызыкдар адистердин бири да айланып өтө албаган, анын кайсы бир сапаттык деңгээлин, өз мезгили үчүн жеткен чегин аныктап койгон эмгектер болот. Биз ошол «жанр-тармак» деп бүдөмүктөнтүп отурган көркөм-адабий, маданий мейкиндикте биринен-бири кем калбаган, биринен-бири өткөн эмгектерди жарата келген сүрөткерлер менен илимпоздорду биз адатта «улуу, залкар» деген эпитеттер менен коштоп жиберибиз да, кимиси залкар, кимиси «гений» экенин аныктап алышты келечек муундардын энчисине калтырабыз. Ушул сыңары кыргыз адабияты менен искусствосунун ар бир тармагы сыяктуу эле улуттук адабияттагы илимпоздук жана сынчылык өнөрлөрдүн да элге төбөсү көрүнгөн албан өкүлдөрү боло келгендигин жана азыр да бар экендигин көрмөксөн болуу мүмкүн эмес. Алардын бири **Кадыркул Даутов** кайсы бирөөлөр сыңары адабий сын айдыңына элдир-селдир көркөм-эстетикалык дарамети менен адегенде үйрөнчүк шакирттей тамтуң кадам шилтеп, бара-бара тыңыган, же тескерисинче, «болгон» чарк-чамасын өзү же бирөөнүн түртмөгү менен түшүнүп, андан четтеп, «кой, кокуй, колумдан келгенин кылайын» деп башка ишке өтүп кеткен калемгерлердей болбой, так ушул адабий-сын жана адабият изилдөөчүлүк үчүн жаралгансып, адепки басыгынан бир саам жазбай, күчөгөндөн күчөп, тереңдеп да, бийиктеп да келаткан, болгондо да кечээ-бүгүн катары сээлдеп кеткен сынчы-адабиятчылардын бакандай өкүлү десек аша чапкандык болбойт. Ким болбосун, аны жактырабы-жокпу – көз көрүнө

бул фактыга көз жума албас. Факты дегенибиз өжөр нерсе экен, ал бул жерде К.Даутов жараткан, бир чети нукура илимий-философиялык чыгармадай, бир чети кызыктуу көркөм адабияттаы окулган, ынтызар адистердин «көзүн ачып, көпкө үйрөткөн» эмгектери таризинде кол алдыбызда турат. Аларга таяна келсек, К.Даутов «могикандардын акыркысы» (ылайым, андай болбой эле койсун), тиги Виссарион Белинский менен Аполлон Григорьевдин, Юрий Боров менен Георгий Гачевдин, Кымбатбек Укаев менен Кеңешбек Асаналиевдин салттарын төкпөй-чачпай улап келе жаткан күжүрмөн илимпоз-сынчы катары карааны алыстан көрүнөт да, аны көрмөксөн, билмексен болуу мүмкүн эмес болуп чыгат.

* * *

Тигил же бул акын-жазуучу жараткан, калтырып кеткен чыгармачылык мурасын көлөмүнөн тарта санына дейре санактан өткөрүп, жанрларга, темаларга ажырата салмай адатыбызга салсак, К.Даутовдун калеминен агылып түшкөн, адабий коомчулукта дамамат чон резонанс жарата келген түрдүү көлөмдөгү адабий-сын макалалар, рецензиялар, атайын адабий иликтөөлөр, маектер, заметка-байкоолор дегенден баштап күндөлүктөрүнө чейин жөнсалды жазылбай, алардын ар бирине белгилүү бир социалдык-маданий, көркөм-адабий, тарыхий-философиялык, таанып-билүүчүлүк, тарбиячыл дегендей функция жүктөлгөнүн көрөбүз. Демек, алар жазуучу өз романы менен повестин, акын өз ыры менен поэмасын канча түйшөлүп, күндүртүндүр ой элегинен өткөрүп, изденип отуруп жазгандай эле процесстен өткөрүлгөн, далай күндөр менен түндөрдүн түшүмү десек болот. Бул жагынан К.Даутовду чакан рецензия болобу, же көлөмдүү изилдөөбү – ар бирине чебер уздай мамиле жасаган нукура сүрөткер-художник дегенибиз жөндүү. Адабий сын менен изилдөөчүлүк ишке болгон мына ушундай жоопкер жана кастарлуу мамиле, адабий-маданий, тарыхий, философиялык-эстетикалык билим менен кругозордун, ой чабыттын кеңдиги жана тереңдиги, көп кырдуулугу анын адепки «Ырдын өмүрү» (1977) ат-

туу кенедей китепчесинен эле ачык байкалды да, кийинки «Жаңы чектерге» (1980), «Главное – поиск» (1982), «Сөз өнөрүнүн эстетикасы» (1984), «Таланттар жана тагдырлар» (1988), «Тереңдиктер жана бийиктиктер» (1991), «Адабий сын кантип жаралган» (2002), «Албан кырдуу алп акындын дүйнөсү» (2003), «Түркүн дүйнө элестеринен» (2004), «Мезгил сыны жана мен» (2004), «Элдик сынчыл ойлордон эстетикага» (2015, I том), «Доорлор чындыгы көркөм адабиятта» (2016); «Сынчынын сынын ким баалайт» (2016) аттуу изилдөөлөрүндө, жыйнактарында аталган сапаттар оргуштаган булак түспөлүндө көрүнүп, К.Даутовду ХХ кылымдын акыркы, ХХI кылымдын биринчи чейрегиндеги кыргыз адабий сыны менен илиминин көрүнүктүү өкүлүнө айланты.

К.Даутов адабий сын менен илимпоздук иште жалгыз эмес, бул тармактарда андан мурда-кийин, үзөңгүлөш да далай сынчы-адабиятчылар калем сынап келишип, көптөгөн бараандуу эмгектерди жаратышса да, К.Даутовдун эмгектери алардын эч кимисине окшобойт, эч кимисин кайталабайт. Кызык жери, К.Даутов деле ошол сынчы-адабиятчылар бир эмес далай жолу жазышкан көркөм-адабий, көркөм-тарыхий материалдарга, көрүнүштөргө кайрылат, аларды кайра текшерип, талдоодон өткөрөт. Бирок айтылгандай, ал бирөөнүн жетегинде жүргөн сынчы-илимпоз эмес. Майда көрүнөбү, же чоңбу – ар бир проблемага анда өздүк, «даутовдук» мамиле, көз караш бар. Анын оригиналдуулугу да, таланттуулугу да мына ушул жерде айрыкча таасын көрүнөт. Акын-жазуучунун жаш курагынан тарта атак-даңкына, кызмат даражасына чейинки башка айрым сынчы-адабиятчыларга көрүнө басым-кысым көрсөткөн жагдайларды четке кагып, ошол акын-жазуучунун кол алдындагы чыгармасы, адабий-көркөм, тарыхий факты менен гана иш жүргүзгөн К.Даутов өзүн алымсындырбаган учурларда ашкере катаал болсо, ыраазы болгудай чыгармага келгенде эргип кеткенге чейин барат. Дээринде болгон илимпоздук-сынчылыкка жана терең аналитикалык ойлоо жөндөмүнө көркөм чыгарманын күрөө тамырын кармап билип, анын тулкусуна сиңирилиген ой сезимдерди, идеяларды, мотивдерди, образдардын табиятын илгиртпей түшүнүү

таланты, ошол «көргөн-билгендерин, туйгандарын» ырааттуу жана нагыз илимий стиль менен баяндай билүү жөндөмү кошул-ташыл болуп, жогоркудай салмактуу эмгектер жаралса керек.

К.Даутовду көп жагынан реформатор адабиятчы-сынчы десек, аны бул тармактарда төңкөрүш жасап жиберген адис катары эмес, ар бир маселе-проблемага үңүлө карап, иликтенип, сындалып, талданып келген көркөм адабий көрүнүштүн жаңы кырлары менен сырларын өз көзү, өз сөзү менен ар тараптуу жана өтө жеткилең ача билген адис иретинде түшүнгөнүбүз туура. Барпы менен Алыкул, Мидин менен Байдылда, Т.Касымбеков менен О.Султанов, Р.Шүкүрбеков менен Т.Муканов (ж.б.) тууралуу кимдер гана жазышпады. К.Даутов болсо, алардын эмгектеринин сындачусун сындап, мактачусун мактап, бирок ээлигип, ошол мактоо-сыңдоолорго берилип кетпей, аны кыйтып максат кылбай, Барпы менен Алыкулдун поэзиясы тууралуу терең жана жаңычыл ойлорун ортого салып, аларды конкреттүү мисалдар менен бекемдеп, окурмандарды ошого ынандырууга жетишти. Көп илимпоз-сынчылар Байдылданын чыгармаларын элдик поэзия менен төкмөлүктүн профессионал поэзияда кайра жаңырышы, ушулардын чегинен чыга албаган, демек, кыргыз поэзиясын кайсы бир деңгээлде артка тарткан акын катары мүнөздөшүп, бирок анын «элдик акын» болуп калган феноменин кандай өңүттөн жана кантип түшүндүрүү керектигин толук баамдай албай турушканда, К.Даутов анын жандырмагын ачып берип, Байдылданы «Байдылда» деген сереге чыгарып, Т.Касымбековдун «Келкели» эмнеси менен керемет экендигин, О.Султановдун поэзиясы окурманды кантип түйшөлтүп, жаркылдап турарын түшүндүрдү. Ал эмгектердин ар бири өз кезинде улуттук адабият таануу менен сындагы жаңы сөз, өзүнчө эле бир кичинекей, бирок маанилүү ачылыш болуп калды. «Пушкинди Пушкин кылган Белинский» демекчи, кайсы бир акын-жазуучунун бүтүндөй көркөм өнөрканасынын же кайсы бир чыгарманын көрүнө жана көмүскө көркөм-эстетикалык дүйнөсүн, саясий-маданий тек-жайын кайра ачып, тарыхий-адабий процесстеги ордун талашсыз кылып аныктап коюу ар кимдин

эле колунан келе бербеси белгилүү. Бул үчүн сынчы-адабиятчы ошол акын-жазуучудан кем эмес талантка эгедер болуп, атүгүл алар билбегенди билип, көрбөгөндү көрө билиши да керек.

Жогортодо аталган эмгектер К.Даутовдун өздүк көркөм-эстетикалык табити жана дарамети дүйнөлүк жана бир кезде «советтик» деп аталган сынчылык-илимпоздук өнөр-адистиктердин бийик даражасына шайкеш гана келбестен, алардын алдыңкы сабында болууга жарамдуу, адабий чыгармаларды талдоо чеберчилиги жогору жана дээрлик кынтыксыз экендигин айгинелеп турса да, ал «акыркы чындыкты» айтып, ага биротоло чекит коюп салган дегендикке жатпайт. Адабиятта андай болбойт. Ал – көп кырдуу, көп сырдуу, тынымсыз толкуп турган, чалкыган көркөм-руханий дүйнө.

* * *

Жарым кылымдан ашык сынчылык, илимпоздук жолунда ал жазган, иликтеген, сындап-талдаган адабий-теориялык, адабий-тарыхий проблемалардын мезгилдик, мейкиндик чен-өлчөмү, тематикалык алкагы да өтө кеңири, тыянакталган же учкай кеп кылынган маселелердин да учугу узун. К.Даутов мыкты полемист катары өзүнүн сынчыл ойлорун окурманга кызыктуу формада тартуулай билет, маселенин чоо-жайын ачып берүүдө бирде анын кечээгисине, же тарыхына, бирде философиясы менен эстетикасына кирип кеткендей көрүнүп, бирок аларды чачыратпай, башын бириктирип, айкын бүтүмдөр чыгарат, окурманды тажатпай мурунку жана кийинки аалымдар, сынчылар менен талашка түшөт да, ар бир бүтүм-жобосун таасын мисалдар менен бекемдейт. Логикалык бүтүндүк жана ырааттуулук анын эмгектерине баштатан мүнөздүү сапат. Кыскасы, кайсы маселе болбосун ал комплекстүү мамиле жасайт, б.а., анын чар тарабын караштырып, урунтуу учурлардын бирин да көз жаздымда калтырбай, аларды жөнсалды санактан өткөрө бербей ошол эмгегинде коюлган максатка ылайык анын генезиси менен маанимаңызынан тарта социалдык-маданий, көркөм-эстетика-

лык, поэтикалык функцияларына, каражаттарына дейре сыдыргыга салгандай сыпаттап, «ичтейин» аңтарып, башкалар баам сала бербеген жагдайлардын канчалык олуттуу экендигин кашкайта көрсөтүп салат. Ошол эле учурда көп сөздүүлүктөн, эзмелеп түшүндүрүүдөн качат. К.Даутовдун чоң сөз кылууга татырлык жоон топ эмгектерине көз жума туруп, биз муну илимий адабий сындын элдик башаттарына үңүлө карап, 20-30-жылдардан берки анын телчигүү, калыптануу жолуна саресеп салган «**Элдик сынчыл ойлордон эстетикага**» (2015) аттуу фундаменталдуу эмгегинен эле көрсөк болот.

Бардык көркөм-руханий кубулуштардын, көрүнүштөрдүн башаты болот. Жоктон бар жаралбайт. Ушундан улам К.Даутов: «Генде, урукта жашап турган бардык жөндөмдүүлүктөр сыяктуу эле сынчыл ойлордун көрүнүп-көрүнбөгөн уюткулары, эмбрионал элементтери элдик аң-сезимде болоору, жанрдын кадимкидей предысториясы бар экендиги оюбузга келбештир», – дей келип (17-18-б.), буларды жазат: «эң абалкы жөрөлгөнүн жышаандары элдин жалпы эстетикалык түшүнүк-элестегүүлөрүнөн бөлүнбөгөн түрдө жашайт. Мында маданий асылдык көрүнүштөрдүн сан-сапатына баа берүүдө эки башталманын сынчыл жана эстетикалык элементтери бапбарабар катышат, аларды бири-биринен конкрет айырмалоого, кайсынысы көбүрөөк үстөмдүк кыларын дааналап айтууга эч мүмкүн эмес. Синкреттик ойлоонун айныбас закону ушундай. Бул өзгөчөлүк, мындай кубулуш коомдук аң-сезимдин жаңы баскычында, профессионал жазма адабият пайда болгондо гана толук дифференцияцияга өтөт, ар бири өз табиятын, жекече өң-түсүн ачык айырмалап таап алат» (22-б.).

Ошентип, сынчы-илимпоз адегенде өз иликтөөсүнүн методологиялык базасын түзүп алууга кам көрүп, максат-мүдөөсүн жүзөгө ашыруунун жол-жобосун айкындап алып ишке киришет да, жогортодогу тезистик формада берилген тыянактарын «жиликтеп» түшүндүрүүгө өтөт. Түйшүгү арбын мындай ишти ойдогудай аткаруу үчүн олуттуу фактылык маалымат же автор өзү таап, ылгап, иретке салган фактылардын бири-бирин толуктаган, улаган ырааттуу система-тобу болушу биринчи шарт болсо,

экинчиден аларды теориялык «кайра иштетүүнүн» ошондой эле ырааттуу ыргагы, ошончолук ишти биргеликте аткарууга зор дарамет, шык-жөндөм болушу керек. Тилекке жараша, аталган эмгек айгинелеп тургандай бул эки талап, сапат К.Даутовдо табигый айкалышта келгени ачык көрүнүп турат. Ал өз алдындагы биринчи маселени, б.а., эстетикалык сынчыл ойломдун элдик же оозеки башаттарын сыпаттоодо «алар болгон» деген кур сөз менен кутулуп кетпей, орундуу мисалдар менен алардын үлгүлөрүн далил тартып, функцияларын аныктап, эволюциясына сереп салат, анын да табигый өсүп-өнүгүү жолдору жана акырындап ажырымдалуу процесси бар экендигин айгинелеп берет. Анын бул көрүнүш тууралуу төмөнкү пикири маселеге так ушул ыңгайдан караганда эч талаш туудурбасы анык. **«Элдин аң-сезимде уюткулап, өзөк байлай баштаган салаа, эстетикалык-сынчыл ой жүгүртүүгө болгон жөндөмдүүлүк, өзүнүн миң-миң жылдап жашаган тарыхында, макал-лакаптардын калыптаныш мезгилинен тартып акындар поэзиясына чейинки жолдо эч убакта бир нокотто токтоп калган эмес, ал эң эле акырындык менен, бирок тынымсыз дамамат кыймылда, дамамат алга жылууда болгон. Дагы тагыраак айтканда, анын кадимкидей эволюциясы бар. Муну баарыдан мурда фактылардын өзү жакшы далилдешет. Мисалы, кыргыздардын рухий-практикалык турмушунда Тил менен Сөз кандай мааниге ээ болгон, баары ошолордон келет эмеспи, алар бүткүл башталмалардын башталышы»** (23-б.). Андан ары автор өзү сөз кылган көрүнүштөрдүн ичине сүңгүп кирип, арбын мисалдарды келтирип, алардын тегерегинде терең байкоолорун ортого салуу менен тиешелүү бүтүмдөрүн чыгарат.

Мындан кийинки кардиналдуу маселе – элдик башталмалардан азыктанган, **«көркөм чыгармага жөнөкөй, ашкере карапайым түшүнүк, артыкча примитив чен-өлчөмдөр менен мамиле жасоодон эстетикалык категориялар аркылуу карап баалоого чейин өсүп жеткен»** кыргыз адабий сынынын эволюциясы, б.а., **«кантип айрым-айрым чакан жана көлөмдүү эмгектерден келип өзгөчө бир бүтүнгө бириккен сынчыл ойлордун туташ системасы түзүлдү деген маселе»** (13-б.). Мына ушул проблема К.Даутовдун биз сөз

кылып жаткан изилдөөсүнүн басымдуу бөлүгүн түзөт жана мунун объективдүү, субъективдүү себептери бар. Анын объективдүү жагын кыргыз адабий сынынын жаралган мезгилинен тарта эволюциясы аныгында эле алиге дейре жетишсиз иликтениши түзсө, субъективдүүсүнө К.Даутовдун ошого да канааттанбоосу же аны кайра карап, толуктап, түзөп, дээрлик жаңылап чыгуу зарылдыгын сезүүсү, натыйжада ошол зор ишти өз мойнуна илүүгө чечим байлашы түзөт. К.Даутовдун терең ишениминде Кыргызстанда адабий сын «**тамыр сая баштаган келечек адабияттын керектүү салаалары көзөмөлгө салынып, оң-терс жактары көрсөтүлүп, беттеген багыты аныкталып, сан-сапаты белгилүү чен-өлчөмгө түшүп, өз баасын берип**» (52-б.) туруу зарылчылыгынан улам аны менен кошо, удаалаш эле жаралат. Коомдук өнүгүүнүн мындай мыйзамченемин К.Даутов бир даары мурда үстүрт айтыла келген, көбүн эми өзү ачыктаган фактылар, маалыматтар менен **Белек Солтоноевден тарта 20-жылдары жазылган Базаркул Данияровдун, Токчоро Жолдошевдин, Айткулу Убукеевдин, Жума Жамгырчиевдин, Сатыбалды Нааматовдун (ж.б.)** китепчелерге баш сөз, рецензия, макалаларынын, тагдыр чечерлик кайым айтышууларынын мисалында далилдеп берет. Ал бул мезгилдин – кыргыз адабияты менен сыны жарала баштаган кыйын кезең учурдун майда-баратына дейре бир фактысын да көз жаздымында калтырбай ар бир сүйлөмгө текстологиялык-семантикалык талдоо жүргүзүүгө чейин барат. Себеби илимпоз үчүн бул мезгил өтө маанилүү. Аны окуган адамдар бул бекеринен эместигин, ушундай кыйкымчыл жана кылдат мамиле автордун өздүк концепциясына, ал аркылуу ошол учурдун саясий-маданий, көркөм-адабий коомдук атмосферасынын түзүлүшүн ичкертеден жана объективдүү ачып берүүгө керек болуп, өзүн-өзү актагандыгын түшүнөт.

Бир караганда К.Даутов көбүнэсе 20-30-жылдардагы адабий сын маселелерин майда-баратына дейре талдоо менен чектелгендей көрүнөт. Бирок иш жүзүндө анда саясат менен чырмалышкан бүтүндөй кыргыз адабияты менен искусствосунун оош-кыйыш абалы, жеңиш менен жеңилүүлөргө, триумф менен трагедияга толгон картинасы,

акын-жазуучулар менен бийликтин ачуу-таттуу мамилеси, карым-катнашы, адамдардын залкарлыгы жана көрпөнделиги, бири-бирине кастыгы жана достугу, же кайдыгерлиги, билимдүүлүгү жана сабатсыздыгы сыдыргыга салгандай көз алдыга тартылат. Адис окурмандар үчүн бул эмгекте кейиштүү жана көңүл жубатарлык, ойго салчу жана кызыктуу жаңылык-маалыматтар арбын. Эмгек мурда белгисиз маалыматтар, фактылар менен бирге адабий-маданий коомчулуктун ой-сезимине сиңип бүткөн жагдайларды да кайра аңтарып, кайра ой элегинен өткөрүп, көнүмүш көз караш менен эмес, күтүлбөгөн, жаңычыл тыянак-бүтүмдөрдүн чыгарылышы менен да баалуу, кызыктуу. Калыс окурман Т.Жолдош уулу, К.Тыныстанов, С.Карачев, Ы.Тойчу уулу, М.Дөгдүров, А.Убукеев, Ж.Жамгырчиев, К.Рахматуллин, С.Нааматов, А.Токомбаев, А.Идирис уулу, Ш.Көкөнов, К.Маликов, М.Абдыкеримов, М.Элебаев, М.Токобаев, К.Баялинов, А.Мыктыбек уулу, Ө.Жакишов сыяктуу алгачкы кыргыз акын-жазуучулары менен адабиятчы-сынчыларынын ортосундагы жекече турмуштук симпатия-антипатияларга, жердешчиликке, уруучулдукка, тууган-туушкандыкка байланышкан мамилелер көркөм адабият, сын иштерине таасир бербей койбо со да, үстөмчүл совет бийлигинин идеологиялык көрсөтмөлөрүнүн кысымы баарын өзүнө баш ийдирип, ал мамилелерди ошого жараша жөнгө салып, жолго койгондугун, ушундай коомдук-саясий кырдаал, илимпоз өзү айткандай «адабият да саясат, саясат да адабият» болгон мезгилдин өзү жаңыны жаратуучу да, талкалоочу да күч болгондугун К.Даутов дааналап ачып бергендигин көрбөй койбойт. Кыскасы, анын калыстыгынан тайбай, ыйманын бийик кармап, ыр-чыры толтура ошол учурдун объективдүү картинасын тартып берүү аракети көп жагынан ийгиликтүү ишке ашкандыгына да көз жумууга болбойт. «Сынчынын сыңар өтүгү майрык» дегендей ошол 20-30-жылдардагы залкар инсандарыбыз пөндөликке салып каражандын амандыгы үчүн бири-бирине жок айыптарды таккан өңдүү жолго салсак, «бөйрөктөн шыйрак чыгарсак», К.Даутовдун бул эмгегинен деле жоон топ «кемчиликтерди» сууруп чыксак болот. Бирок андагы ичи толо маалымат-факты-

ларды, аларды талдоодогу кылдаттыкты, ырааттуулукту, кынтыксыз көркөм табитти, эстетикалык-философиялык ойломдун, дүйнөтаанымдын кунарлуу тереңдигин, чыгарылган тыянактардын бекемдиги менен ынанымдуулугун көрүп туруп, мындайга дитиң барбайт, ыйманың да жол бербейт. Кеп мына ушунда турат. Болбосо, К.Даутов деле айрым жерлерде аша чаап, ашкере кескин бүтүм чыгара койгондой көрүнөт. Талашчу учурлар да, «ушундай болсо керек» дегендей божомолдор, чукул ой жоруулар да бар. Алар, айтылгандай, иштин жалпы тулкусуна келгенде анчейин эле бирдемелер болуп калат. Ошентип, К.Даутовдун биринчи жана негизги таянычы – факт, документ, тарых. Ал ошолор менен иш жүргүзөт, ошолордун тегерегинде кеңири ой жүгүртүп, аргументтерин тууралайт, «имиштерге» ишенип, аларга берилип кетпейт. **Теориялык билим-даярдыктын тереңдиги жана кеңдиги, көркөм-адабий көрүнүштөрдү талдоодогу көркөм табиттин жеткилеңдиги, жана да изилденчү объекти менен субъектиге «ыймандуу бийде тууган жок» деген принциптеги мамиле болбосо, мындай фундаменталдуу изилдөө жаралмак эмес.** Айтар сөзүбүздүн ток эгер жери ушунда десем болот.

АБДРАИМОВ ЖАНБОЛОТ

Кыргыз адабий сыны социалисттик реализм методунун негизинде өсүп-өнүгүүгө жетишип, бара-бара профессионал сынга айланып, биринин артынан бири келген мыкты, аналитикалык жөндөмгө ээ, адабиятты терең түшүнүп, анализдей алган сынчылар көбөйүп калган 60-жылдардын башында Жанболот Абдраимов адабий сынга аралаша баштаган. Бир чети чыгармачылык менен, бир чети сын тармагында иштөөсү себеп болуп кыргыз адабий сынында бир кыйла жемиштүү иштеген. Адегенде мезгилдүү басма сөздө түрдүү темадагы, ар кандай маанайдагы макалаларды жарыялап жүрсө, 1962-жылы «Жылдыздуу ырлар» аттуу китебин жарыкка чыгарат. Мына ушул мезгилден тартып, акын-жазуучулардын чыгармаларын талдаган, же болбосо кыргыз поэзиясынын өнүгүшүнө сарысеп салган бир канча китептерди жазды.

Тырмак алды китеби болгон «Жылдыздуу ырлардан» баштап, иликтөөсүн поэзия жанрына көбүрөөк бөлүп, анын үстүндө иштеп келди. Дал ушул жыйнагында акын Абдракул Токтомушевдин чыгармачылыгына кайрылып, адабий портретин тартып берүүгө, акындын өмүр-баянынан тартып, чыгармачылык баскычы, ар кайсы мезгилдеги ырларынын маанисин чечмелеп берүүгө далалат жасаган. Негизинен, акындын тематикасына, чыгармачылыгынын өсүш жолу, китептери ж.б. токтолот, бирок чыгармалары көп талдоого алынбайт, ийгилик, кемчилиги айтылбайт, анын ордуна акындын өмүрү, чыгармачылыгы тууралуу сөз болот, ушул себебине ылайык, бул китепти сын-пикир айткан адабий сын китеп эмес, акындын адабий портрети десек туура болучудай.

Мындан тышкары адабият таануу илиминде бир топ жыл эмгектенип, кыргыз адабиятынын тарыхына кайрылып, ада-

бий портрет түзүүгө киришет, маселен: «Замандаштардын образы» аттуу жыйнагында өз замандаш акын-жазуучулардын 16 портретин түзүп, кыргыз акын, жазуучуларынын табылгасына учурдун талабынан баа берип, кооздук, сулуулугун, мүчүлүштүгүн анализдөө аркылуу, талап коюу менен ачуу аракеттенде, ар бир жазуучунун турмуш чындыгын көркөм чындыкка айландыруу чеберчилигин, образ түзүү ыкмасын бир кыйла бийик даражада иликтеп чыга алган.

Адабиятка аралаша баштаган жылдарынан баштап эле, көркөм процесске көз жүгүртүп, китептерге баа берип, жанрдын кеп түрүн анализдөөгө далалаттанган, маселен ошол жылдары адабиятка аралаша баштаган жаш жазуучулардын чыгармачылыгына сарысеп салып, алардын кээ бирине токтолуп оюн айткан. Алгачкы сындарынын бири «Замандаштар менен сырдашканда» деген эмгегинде дал ушундай адабиятка жаңы гана аралашкан, келечекте кандай жазуучу болору али белгисиз Өскөн Даникеевдин биринчи аңгемелеринен тартып, тырмак алды повести «Бакирди» талдоого алып, ийгилик, кемчилигин ачып көрсөткөн.

Кийин Даникеев жеткен ийгиликке чейин жазылган бул повестин, ошол мезгилде талдап, автордун идеясын, темасын, повестин көтөргөн проблемасын чечмелеп, негизинен «адамдын калыптануусун, эмгек, махабат жакшы чагылдырылган, кабелтең чыгарма» деп мүнөздөйт да, кемчилигин образдар системасынан гана табат: «Көркөм чыгармага пайдасы тийбеген, көздөгөн талабына жетпеген артыкбаш каармандар канчалык көп болсо, ошончолук тез унутулат. Ар бир каармандын жасаган иши, алган орду, алдына койгон максаты болуп, жакшы жазылган пьесада бөтөн персонаждар кирбеген сыңары аңгемеде да бардык катышуучу өзүнө жагдайлуу милдет аткарылышы зарыл» (1) – деген талабын коет да, «Бакиртеги» Анапиянын энеси, агасы, инисинин аттары гана аталып, жок болушкандыгын, досу Гүлсүн Анапиянын кемчилигин айтып, кат жазганга гана керек болгондугун, анан да автордун ушундай кирди-чыкты каарманга башкы каармандын кемчилигин таап, акыл айттыргандыгын туура көрбөйт.

Жазуучунун жаш адамдын калыптануусун, тарбияланышын чагылдырганын түзүк деп эсептегени менен, каар-

мандарды чыгармага кийирүү жана образ түзүү процессин терең өздөштүрүү талаптагыдай сүрөттөлүшү керек эле, а Даникеев муну жакшы жаза алган эмес деп, гана коет, бул абдан зарыл болучу, кайрадан карап чыгуусу керек эле, эгер мындай кемчилиги болбогондо эмгек мыкты чыкмак деген пикирин айткан.

Бул макала автордун прозаны баалоодо өз оюу бар, жазуучунун келечекте изденсе мыкты болорун сезген сезгичтиги да бардыгын далилдейт, мындай деп айтууга убагында эч ким көңүл бурбагандыгы, жаш жазуучуну жаңы гана чыкканда келечегинен көптү үмүттөндүргөн сүрөткер деп баалашы, аны сынчылык дараметке ээ, жөндөмдүү экендигин көрсөтүүдө. Чынында, бул сын «Бакир» повестинин көркөм дүйнөдөгү ордун далилдеген бирден-бир эмгек деек болот, анткени көп убакыт өткөндөн кийин деле Даникеев жазуучулук атакка жетиш, чыгармачылык бийиктигинде турганда да эч ким кайрылган эмес.

Сынчы бул жазуучуга кийин да кайрылып, «Кызыл аска» повести жарык көргөндө «Каармандардын ички дүйнөсү» аттуу рецензиясын жазат да, автордун негизги өзгөчөлүгү деп каармандар системасын, образ түзүү чеберчилигин айткан да жалпысынан бул сынында да чыгарманы жогорудай талдап, баалаган.

Жогоруда айтып кеткендей, Абдраимов жанрдын бартүрүнө кайрылып, адабий процесстин өнүгүшүнө баам салып, жарык көргөн китептерди өз убагында колго алып, оюн билдирип турган. Мына ушундай ишмердүүлүгүнө байланыштуу чыгармачылыгы ар түрдүү багытта өнүккөн: чакан рецензиядан башталган жол, юбилейге арналган көлөмдүү макалаларга, андан соң сын китептерге чейин өсүп жүрүп отурган. Тагыраак айтканда, өз мезгилинде болуп жатасан адабий көрүнүштөргө активдүү катышып, сынчы катары китептерге сынын айтып, баалоосуна, же сүрөткердик ким болорунан баам айткан сындарга чейин жеткен.

Чыгармачылык ишмердүүлүгүндө бир канча багыт камтылгандыгына карабастан, поэзия жанрына көп убактысын жушап, айрыкча жаш акындарды, сатиралык ырлардын дараметин ачууга далалаттанган эмгектеринде ортозаар акындардан тартып, мыкты делген акындарга чейин кайрылып,

ар бирин талдаганга, башка сынчылардан айырмаланып, поэзияны баалоодо «өзгөчө, башкача» ойлорун айтууга аракеттенген, мисалы: Т. Кожомбердиевдин поэзиясынын мыктылыгын «чынчылдык менен лирикалуулугунан, миниатюралык планда жазылган предметтүүлүгү менен эмоциялуулугунан» көрсө, жаш акын Ш. Мамбетаипованын акындык чеберчилигин «турмуштун чын элеси тартылган саптардан, кыргыз пейилинин мыктылыгын көрсөткөн ойлордон жана эмоционалдуу жазылгандыгынан баалайт», а Жалил Садыковдун талантын «турмуштун картинасын чындыктуу тарткандыгы, чындык мазмундуу, эмоционалдуу сүрөттөлгөндүгү, ал эми поэмаларынын ийгилигин болсо, образ түзүү, сюжет куруу ыкмалары мыкты чыккандыгынан» көрөт, сынчынын оюу боюнча «Калча» поэмасы согуш темасын чагылдырууда мыкты чыккан дейт да, кемчилиги типтүү образ түзүү, типтештирүүдөн кеткен, мүнөз автордук баяндоонун жетегинде калган деген.

Мына ушундай маанайдагы сындары анын поэзияны түшүнүүсүн, кабыл алуусун, сындoo жөндөмүн көрсөтүү менен бирге, көркөм чыгарманы акын-жазуучулардын жеке концепциясына ылайык чечмелебестен, коомдун көркөм адабиятка болгон мамилесине, адабий процесстин түйүндүү маселелерине, учурдагы абалга ылайык сындап, баалаганын айтып берүүдө. Дагы бир айта кетүүчү нерсе, аталган авторлордун чыгармачылыгын талдоо сапаты илимий көз карашка шартталган эмес, андан көрө жөн гана баяндап, сүрөттөп берүү орун алган.

Ар бир сынчынын көп кайрылып, чыгармачылыгын жогору баалаган сүрөткери бар дегендей, Абдраимов акын катары жогору баалаган акындардын бири Аалы Токомбаев болгон, мындай деп айтууга анын «Жерди безеп, ой сезимди жетелеп» деген макаласы күбө.

Макаласын сынчы ички эргүү менен акындын талантына абдан жогору баа берип, көркөмдүүлүгү өтө мыкты, стили башкалардан айырмаланып, жекечелигин билдирип турат деген сыяктуу салыштыруулар менен суктанып жазган. Баштаганда эле, Токомбаевди башкалардан бөлүнүн турган сапаттарын көркөмдөп айтып келип, буга мисал катары «Жылдызым» жыйнагын (1976-жыл) талдоого өтүп, китеп-

те акындын «турмуштук көрүнүштөрдү аңдап билүүчүлүк, тажрыйба топтогондук, акыл чабытына жол койгондук, адам тагдырын ойлоп толгонгондук байкалып» тургандыгы, «гүл жыттуу, сыбызгы үндүү поэзиясы менен тууган элин бооруна бекем кысып, чон урмат менен жүрөгүн элжиретип кучактап» туруп эргиген акындын калеминен кунак көңүлүндөй мыкты ырлар гана чыгары, буга укмуш дарамет гана жеткирери, а «Жылдыздуу ырлар» жыйнагында мунун баары орун алгандыгын көркөмдөп, санап чыгат.

«Акын эскерүүгө, ыр кылып жазууга талыбаган мажурөө сезимдерди элдин энчиси кылып таңуулоого умтулбайт. Анын жазгандары жалпынын жүрөгүндө жүргөн сүйүүсү, түйшүгү, ырдаган обону, мезгил күүсү болуп саналат»(2) деп, баалайт да, Токомбаев уйкаштыкты ээрчип, башкаларга окшоп ыр сымактарды жаратпастыгын, тематикасы бай экендигин айтып акынды мактаган.

Көрүнүп тургандай, макалада сын пикир айтуу, ырларды анализдөөдөн көрө курулай мактоо, авторду башкалардан өйдө коюу, мааниси терең ойлордон көрө, жөн гана көркөмдөө орун алып калгандай, илимий деңгээл, теориялык ой пикирди бергенге аракет болбостон оюн кооздоп жазуу, поэзияга учурдун талабына баа берүү, даңктоо орун алган.

Чындыгында, Абдыраимовго тиешелүү бир көрүнүш чыгармага өз мезгилинин талабынан баа берүү, чындык кандай берилип жаткандыгына сүңгүп кирбестен, идея, тематикасы талапка ылайыкпы ж.б. ойлор көбүрөөк болот да, омоктуу ойлор, конкреттүү талдоо акындын жекелигин табууга коюлбастан, үстүртөдөн гана ийгилигин айтуу менен чектелет. Ошондой эле, «башкалар айткандай, кээ бирлер белгилегендей кемчиликтер» жок деген ойлорун айтып, бирок оюн бекемдеген факты, далилдерин бекемдебейт.

Жеке өзүнө тиешелүү дагы бир көрүнүш адабий процесске активдүү аралашып, адабий сын эмгектерди көп жараткандыгына карабастан, сындоодо, ой жүгүртүүдө мүчүлүштүгүнөн көрө, ийгилигин көп байкап, ага басым койгондугу. Экинчиден, мейли поэзия, мейли проза болбосун, автордун тематикасын, идеясын, мезгил койгон тема, образ, мүнөз түзүү кандайча аткарылып жаткандыгын изилдөөнү биринчи планга алып чыгат.

Дал ушундай маанайдагы сындарынан бери Н.Байтемировдун «Тарых эстелиги» романы тууралуу «Күрөшкө туулган эрдик» аттуу макаласы. Убагында бир кыйла кызыгууну туудурган «Тарых эстелиги» романы адабий майданда көп талкууланып, жаман жакшы пикирлер айтылып келгендиги көпчүлүккө маалым. Тарых, тарыхый инсанды сүрөттөө жана совет адабияты, социалисттик реализм талап кылган жаңы менен эскинин, таптык сезим, Совет доорунда жетилген адамдын образын ачуу сыяктуу көркөм кубулуштар борборун ээлеген роман, чындыгында өз мезгилинин мыкты туундусу болуу менен бирге, тарых чындыгы, революциянын кыргыз жергесинде орун алышы Уркуя Салиеванын эрдигинин көркөм чындыкка айланышы чындыгында, колдоого татыктуу. Автор бул суроонун баарын чечмелегенге аракеттенген жана роман бир кыйла деңгээлде жакшы чыккан, бирок кемчиликсиз чыгарма болбойт дегендей, анча-мынча мүчүлүштүктөр орун алган.

А. Абдыраимов сынында жогоруда токтолуп кеткендей поэзияга койгон кээ бир талабын, романга да алып келип, окуялардын эмоционалдуу сүрөттөлүшүн, көркөмдөлүп сүрөттөлүшүн талап кылган да, учурдун талабынан баалап, даяр түрүндө келген каармандардын образын түзүү, таптык позициядан кароо деген түшүнүктөрдүн негизинде анализдеген. Ырас, Байтемировдун роман жазуу, тарыхый инсанды алдынкы планга алып чыгуусу, документалдуу окуялардын берилиши ж.б. талданышы жакшы чыккан. Маселен, жазуучунун максаты, идеясы жакшы изилденген, ошондой эле, роман камтыган:

1. Советтик жаңы мүнөздүн – Уркуянын образында ишенимдүү чыгышы;

2. Тарыхтагы инсан Уркуя Салиеванын көркөм дүйнөдө татыктуу ордун табышы;

3. Карама-каршылыктуу оң-терс каармандар айырмаланып, абдан жакшы сүрөттөлгөнү жана революционердин образынын жаралышы, болгондо да, революционер аялдын образынын жаралышы;

4. Жазуучунун массалык сценаны түзө алган чеберчилиги;

5. Тап күрөшүн таасирдүү көрсөткөн, тап позициясын ачып берген залкар чыгарма болгондугу – сынчынын көз жаздымында калган эмес.

Жыйынтыгында: «Мыкты художник өзүнүн табитине ылайык ар түркүн боектору менен өзүнчө көркөм полотно түзгөн өңдүү Н. Байтемиров да романдан окуясын коомдук өмүрдүн өзүнөн алып, андагы тарыхый фактыларды көркөм каражаттар аркылуу сөз искусствосунун мерчемдүү өлчөмүнө жеткирген. «Тарых эстелиги» – заман чындыгын, жеңүүчү таптын бекем позициясын, анын эртеңки перспективасын жогорку пафосто чагылдыган масштабы кең чыгарма»(3), – деп баалаган.

Тактап айтканда, макалада роман макталып, жакшы жактарына басым коюлуу менен артыкчылыгы белгиленип, кемчилиги автордун сөзү менен айтканда: «сомолоп айтылып, үч бөлүмүндө бир аз узундук, бир аз көп сөздүүлүк байкалгансыйт», – сынчы байкаган кемчилик ушул.

Белгиленип өтпөдүбү, өз мезгилинин талабына, идеялык-эстетикалык ачылгасын баалоого жараша сын айтылган, бирок романдын жанрдык талабы, автордун максаты, тарыхый инсанды сүрөттөөдөгү адабий ыкма, роман көтөргөн жүк ж.б. жөнүндө сөз болгон эмес. Мына ушуга ылайык макаланы роман тууралуу мыкты сын деп айтууга болбойт.

Абдыраимовдун чыгармачылыгында дал ушундай ыкмада, маанайда сындаган дагы көптөгөн сындарды кезиктиребиз, мисалы: кийинки мезгилде жазган Райымбек Абдиевдин «Абийир» романына айткан сыны, убагында өтө актуалдуу болгон достук, боордоштукту даңазалаган казак тарыхчысы Р.Мылтыкбаевдин «Түбү бирге туушкан» деген китебине жазган рецензиясы, же болбосо, «Чыгармадагы турмуш», «Чыгармага ойлор» деген китептериндеги кээ бир сындар, эгер сындардын баарын атап, талдай берсек сөзүбүз узарып кетчүдөй, ушуга байланыштуу сынчынын кээ бир гана эмгектерине гана токтолууга туура келди.

Негизинен, Ж. Абдыраимовдун адабий көз карашы, чыгарманы баалоосу, сындoo, анализдөөсү бир беткей, бул бир чети, мезгилдин өкүмүнөн четтей албагандыгы болсо, экинчиден талапка ылайык көркөм дүйнөгө мамиле жасоосу, же жалпы адабияттын методуна ылайык анализ жүргүзүүсү себеп болгондой.

Эмгектеринде сын көз карашта, күчтүү талап коюу менен карабастан, ийгилигин үстүртөдөн саноо көбүрөөк орун алгандай, социалисттик реализм методунун негизин-

де сынды өнүктүргөндүгү байкалат. Бирок, көркөм дүйнөгө кайрадан көз жүгүрткөндө чыккан мындай кемчиликтердин болгондугу Ж. Абдыраимовду сынча катары танууга кедергисин тийгизе албайт жана 60-80-жылдар аралыгындагы кыргыз сынынын өнүгүшүнө тийгизген жардамын баалабай коюуга болбойт.

Жогоруда айтып кеткендей, Жанболот Абдыраимов сын майданында көп иштеди, адабий процессте болуп жаткан нерселер көз жаздымынан калган жок, алгылыктуу ойлору да аз эмес, мына ошондуктан кыргыз адабий сынынын белгилүү өкүлү экендигин жокко чыгарууга мүмкүн эмес. Чындыгында, убактысын адабий сынга арнап, улуттук адабиятыбыздын өсүш жолун анализдеп, адабий процеске активдүү аралашып, түрдүү кубулуш, көрүнүштөрдү талдап, иликтегени, адабият таануу илими менен адабий сынга керектүү эмгектерди жазып, калтырып кете алгандыгы менен улуттук адабиятыбызда өз орду бар адабиятчы-сынчы экендигин далилдейт.

АДАБИЯТТАР

¹ *Абдыраимов Ж.* Замандаштар менен сырдашканда // Ала-Тоо. – 1963. – № 10.

² *Абдыраимов Ж.* Жерди безеп, ой сезимди жетелеп // Кыргызстан маданияты. – 1976. – 16-дек.

³ *Абдыраимов Ж.* Күрөшкө туулган эрдик // Ала-Тоо. – 1968. – №5.

⁴ *Абдыраимов Ж.* «Абийир»– алгачкы роман//Ленинчил жаш. – 1982. – 12-июнь.

⁵ *Абдыраимов Ж.* Чыгармаларга ойлор.– Ф.: Кыргызстан, 1967.

⁶ *Абдыраимов Ж.* Чыгармадагы турмуш. – Ф.: Мектеп, 1981.

⁷ *Абдыраимов Ж.* Турмуш күүлөрү. – Ф.: Кыргызстан, 1978.

⁸ *Абдыраимов Ж.* Замандаштардын образы. – Ф.: Кыргызстан, 1984.

КАРЫМШАКОВ САНАРБЕК
(1941–2015)

Кыргыз адабият сынынын түйшүктүү өр жолунда педагогдук кесип менен илимпоздуктун жүгүн аркалаган белгилүү адабиятчылардын бири Санарбек Карымшаков. Адабий сын айдыңында анын алгачкы тушоосу «Тоо жели» аттуу рецензия аркылуу кесилип, кыргыз адабиятынын босогосун аттаган.

Бирок анын ысмы адабий чөйрөгө алгач сынчылык ишмердиги менен эмес, дараметинде ыр жазууга шыктанган жаш поэзия ышкыбозу катары таанымал болгон. 1959-жылы ал кездеги «Кыргызстан пионери» гезитине жарыяланган «Жанган от» аттуу алгачкы ырынын артынан негедир С. Карымшаков табигат берген талантын аркалап ыр нөшөрүн жаадырбастан, адабиятчы К. Байжигитов таасын белгилегендей, бейпилдигинен айгайы көп, ызы-чуулуу адабий сынчылык, адабиятчылык тагдыр сапарын аркалаган.

Кеп кезегинен улам, адабиятчынын сынчылык өнөрүн сөз кылаардан мурун өмүр таржымалына саресеп сала кетели. Ал 1941-жылы Жумгал районуна караштуу Жаңы-Арык айылында жарык дүйнөгө келген. Кыргыз мамлекеттик университетинин кыргыз филологиясы факультетин бүтүргөн. Кыргыз Республикасынын билим берүү отличниги, филология илимдеринин кандидаты. «К. Артыкбаевдин илимий-сынчылык ишмердиги» аттуу илимий монографиянын автору. А.П. Чеховдун «Алчалуу бак» пьесасынын, С. Цвейгдин «Магеллан» тарыхый романынын, К. Симоновдун, Л. Кассилдин, аргентин жазуучусу Х. Пукктун, өзбек жазуучусу У. Умарбековдун ж.б. чыгармаларын мыкты которо билген котормочу, журналист. 200

дөн ашуун кыргыз адабиятынын ар кыл проблемасы тууралуу сөз кылган илимий макалалардын автору.

Адабий сындын оош-кыйышын терең түшүнө билип, сынчылдык өнөрдү илимий-теориялык негизде жалпылаштырып, кандай гана проблема тууралуу сөз кылса дагы жыйынтыктуу, маданияттуу ой-пикирди бере билүүсү менен С.Карымшаковдун илимий сын изилдөөлөрү окурмандарды өзүнө тартат.

Ар бир чыгармачыл адамдын табиятына мүнөздүү көрүнүш – бул стилдик өз алдынчалуулук. Бул багыттан алып караганда сынчы дегенде эле сын айтууга сая түшпөстөн, сөз төркүнүн жай-баракат маанайда баштап, алгач кеп кезегин чыгарманын ийгиликтүү жактарына бура билип, адабий сындын талабына шайкеш келген илимийлүүлүк жана публицистикалуулук, көркөмдүүлүк менен адабийлүүлүк касиет С. Карымшаковдун калемине таандык сапат.

Адабиятчынын изилдөө проблемаларынын масштабы кенен жана ар тараптуу. Атап айтканда, «Турмуш саптары», «Көркөм сөз күчү», «Азыркы кыргыз адабиятындагы социалдык проблемалар» (1983), «Көркөм образдын табияты» (1977), «Толкундар арасында» (1971) өңдүү эмгектеринде ал чыгармачылыкка сынчылдык ак дилдүүлүк жана калыстык менен мамиле кылып, жазуучулук чеберчиликке, автордук позицияга адилеттүү көз карашын билдирүүгө аракеттенет.

Жакшы болсо да жаман болсо да, жаңы жазылган чыгарманын жүзүн ачкан окурман алдына, адабий коомчулукка адилет пикирин билдирүү адабиятчынын калемине таандык. Ыйык парз. Ушул ыңгайдан алып караганда С. Карымшаков өзүнүн сынчылык өнөрканасында жемиштүү эмгектенип, проза жанрындагы да, поэзия жанрындагы да чыгармаларды талдоого астейдил белсемдүү аракеттерди жасагандыгын көрө алабыз.

Адабиятчынын сын майданындагы тырмак алды эң алгачкы жыйнагы – «Турмуш саптары» аттуу китеби. Анда автор негизги басымды кыргыз поэзиясынын классиги акын А.Осмоновдун чыгармачыл көркөм дүйнөсүнө кеңири саресеп салып, окуганда көңүл муюткан поэтикалык ыр саптарына ой чабыт жасайт.

Дегеле сүрөткер жараткан көркөм чыгарма жана турмуш чындыгы деген философиялык проблемага суроо коюп, адабиятчы катары далилдүү көркөм деталдар менен жалпылаштырып, ой түйүнүн чечмелеп берүүгө илимий деңгээлде аракеттерди жасагандыгын «Акын мектеби», «Сын жөнүндө сырдашуу», «Турмуш саптары», «Таңкы гүлдөрдү аралап», «Жалпылык гана көрүнүп жаткан жок» аттуу макалалары аркылуу көрөбүз. Аталган эмгектеринде ал жазуучу Ш. Садыбакасовдун, акын Биримкул Алыбаевдин, Н.Жаркынбаевдин ж. б. жаш калемгерлердин чыгармачыл башаттарынын, ийгилик, кемчилигин көрө билип, сын көз менен сөз айта билген.

Адабиятчы катары такшалуунун мектебинен өтө элек, калеми жаш болгонуна карабастан, келечегинен көптү үмүттөндүргөн, алга карай тайманбастан канат серпкен жаш адабиятчынын кийинки макалалар жыйнагы «Толкундар арасында» деп аталат. Адатта талыкпаган изденүү, аракеттин натыйжасы илимдин жандуу жетишкендиктерине алып келери шексиз. С. Карымшаковдун сынчылык ишмердиги жөнүндө кеп кылганда адабияттаануунун ар кыл маселелери тууралуу кененирээк сөз кылууга көбүрөөк күч жумшаганга дилгирлигинен көрө алабыз.

«Традиция менен новаторлуктун диалектикасы» деп аталган макаласында ал философиянын, эстетиканын категориясы, искусствонун олуттуу проблемасы тууралуу жеке пикирин төмөндөгүчө билдирет. «Традиция – тарыхый мүнөзгө ээ. Ал көп жактуу – чындыкты чагылдырууда көркөм таанып билүү б.а. идея жагын, ошондой эле техникалык каражат, ыкма тармагын да камтый кетет. Бирок, мурастардын бардыгы тең эле традиция, традициянын бардыгы тең эле мурас боло бербейт. Адымын алыс таштай албай, мезгилдин бороон чапкынына туруштук бере албай күнүмдүк гана милдетин өтөгөн нерселер эч качан традиция да, мурас да боло албайт», – деп, өзүнүн принципиалдуу позициясын чагылдырууга аракеттенет. Ал эми «Изилдөөчүлүк искусство» аттуу макаласында сынчы драматургия жанрынын өсүш жолуна байланышкан М.Борбугуловдун «Кыргыз драматургиясынын өсүш жолдору» «Турмуштун тереңин көздөй» деп аталган монографиялык изилдөөсүнө анализ жасайт.

Мында ал М. Борбугуловдун кыргыз драматургиясынын алгачкы пайдубалын түптөгөн М.Токобаевдин «Какейинен» тартып, кийинки жазылган драмалык чыгармаларды көркөм иликтөөдөн өткөрүүдө М.Борбугуловдун позициясынын тактыгын, жасалмалуу шөкөттөлгөн курулай мактоого жол бербестен, келечектүү ачык-айкын ойлордун эшигин ачкандыгына алгылыктуу баа берет. Макала адабиятчылык позициядан алып караганда ийгиликтүү жаралган.

Китептеги көлөмдүү жана өзүнчө сөз айтууга мүмкүн болгон салмактуу макалаларынын бири – «Толкундар арасында». Аталган макаласында сынчы жаш акындар О. Султановдун, Т. Кожомбердиевдин, И. Жаркымбаевдин, М. Абылкасымованын чыгармачылык аракеттерин сын көз менен карайт. Ырае, алар али мезгилдин «дүрбүсү» менен толук куралданыша элек, али көп учурларда өздөрүн таба элек. Бирок, турмуш мазмуну жөнүндө өздөрүнчө, жаңыча, бүгүнкү күндүн бийиктигинен айтууга далалаттангандыктары кубандырат. Алардын бул далалаты бай теректин бутагындай мурдагылардын мыкты салттарынын үлгүсүнүн уландысы катары көрүнөт, – деп, сынчы жаш поэзия ышкыбоздорунун ички талант дараметине өзүнүн объективдүү баасын берет. Поэзия жанрында кайратмандык менен жандуу эмгек майданында жүргөн акындардын ырларына кайрылып, поэзиянын өнүгүш этабын, ийгилигин, мүчүлүшүн жалпы жонунан сыпаттап келип, алардын калемин чыйралтууга аракеттенет. Айрыкча ал М. Абылкасымова менен Т.Кожомбердиевдин акындык өзгөлүгүнө өзгөчө басым коёт. Маселен, М. Абылкасымованын поэзия дүйнөсүнө саресеп салып келип, «Сен билесиң мени, Мекеним» аттуу поэмасы тууралуу мына буларга токтолот. Поэма эркин формада жазылган. Бирок, поэтесса бул ыкманы максатка ылайык, башкача айтканда, чыгарманын мазмунун кынаптаган көнүмүш, традициялуу форманын чегин кеңейтип, ага масштабдуу идея, ой батыра алган дейт. Айтылган ойго канатташ ойду сынчы «Кызыл алма», «Таңкы симфония» аттуу ыр жыйнактарынын автору Т. Кожомбердиевдин ырларын талдоо аркылуу берет. Т. Кожомбердиевдин башкалардан айырмаланган акындык дараметине токтолуп, ынанимдүү ойлорун ортого салат.

Акындыктын көп кырдуу табиятына чын ыкластан баш коюп, ыр саптарына жаңыча ой, түркүн боёктор менен көркөмдөп берүүгө дилгирленген таланттуу акын Т.Кожомбердиевдин «Майда нерседен чоңду көрүүгө умтулган акын экендигин көрө билип, анын келечектүү мыкты акын болоорунан шек санабайт. Оригиналдуу ыр саптарын жаратууга умтулган акындардын бири катары Ж. Мамытовдун чыгармачылыгына да токтолот.

Поэтикалык ойлору кеңири, тематикалык жактан ар тараптуу акындын көркөм дүйнөсүнө баш багып, сын таразасын так коюп, акындын ырларынын ак карасына адилеттүү баасын берет. Жалпы жонунан алып караганда жогорудагы биз сөз кылган макаласында С. Карымшаков поэзия жанрындагы урунттуу маселелерге көңүл бурат. Теориялык маселер менен катар, чыгармачыл адамдардын ийгилигин тастыктоодо аларды курулай эле мактоого албастан, алардын стилдик өз алдынчалуулугун, жекечелигин, акындык табитин ынанымдуу далилдөөгө жетишкен.

Адабиятчы катары С. Карымшаков кыргыз адабиятынын өсүп өнүгүш тенденциясына анализ берген изилдөөлөрүндө көп кырдуу багыт, жанрлардын үстүндө эмгектенгендигин жогоруда белгилеп өттүк. Анын далили катары «Азыркы кыргыз адабиятындагы социалдык проблемалар» аттуу эмгегин мисал келтирүүгө болот. Анда С. Карымшаков кыргыз адабиятындагы социалдык проблемалар менен катар адабият таануу илиминин теориялык маселелерине дагы тереңирээк үңүлүп кирүүгө аракеттенет.

Чыгармадагы көркөм образ жана турмуш чындыгы өңдүү олуттуу проблеманын тегерегинде «Көркөм образ – чындыкты чагылдыруунун спецификалык формасы» аттуу макалада кеңири сөз кылат.

Турмуш чындыгы жана көркөм образдын ортосундагы бүтүндүк деген маселени чечмелөөдө көркөм образ – бул турмуштун көркөм чагылышы экендигин, аны жаратуудагы автордун тигил же бул маанайдагы көз карашынын таасири, ошондой эле көркөм образ чындыкты чагылдыруунун искусствого таандык спецификалык формасы деген өңдүү далилдүү пикирлерин ортого салат. Ошондой эле С.Карымшаков теориялык маселелер менен катар «Алтын

тоонун акыны» деп аталган макаласында акын А. Токтомушевдин чыгармачылык портретинен бир үзүм берүүгө аракеттенип, акындык жүзүн ачып берүүгө далалаттанат.

С. Карымшаков «Талапчыл жазуучу» деп аталган макалада Ш. Бейшеналиевдин чыгармачылыгына кайрылат. Анда балдар үчүн жазылган чыгармалары менен кыргыз адабияты үчүн белгилүү салым кошкондугуна өзгөчө көңүл бурат. Ш. Бейшеналиевдин чыгармачылыгынын эң күчтүү жагы катары кичинекей бөбөктөрдүн жаратылышын, психологияларын толкунданткан ойлорду мыкты сезе билип, жаш жеткинчектердин баёо сезимдерине сүңгүп кирерин аларды толкундата турган жандуу образдарды жарата алгандыгын «Мүйүздүү козу» повестинин мисалында чечмелейт. Балдар үчүн чыгарма жазууну зор бакыт жана ошол эле мезгилде жогорку жоопкерчилик катары сезген Ш. Бейшеналиевдин калеминен жаралган «Мүйүздүү козу», «Ак тайлак», «Карлыгач», «Аманат», «Дос», «Ат жалында секелек» ж.б. повесттери менен балдар темасында жазган мыкты жазуучу катары кыргыз элине эле эмес дүйнөлүк, адабиятка да таанымал болгондугун таасын белгилейт.

Ошондой эле балдар темасы Ш. Бейшеналиевдин чыгармачылык лабораториясы үчүн да ийгилик алып келгенин баяндайт.

С. Карымшаковдун дагы бир маанилүү изилдөөлөрүнүн бири катары «Ойдун образдуулугу» деп аталган макаланы атоого болот. Анда автор Асан Жакшылыковдун акындык ой дүйнөсү тууралуу ой бөлүшөт. Акын катары ырларында берейин деген ойлорун образдар менен жалпылаштырууга жана конкреттештирүүгө, поэтикалык туюм менен айтып берүүгө жетишкендигин баса белгилейт. Эң негизгиси адабиятчы анда акындын «Улуу шашке», «Бейпил көктөм» аттуу поэтикалык ыр жыйнактарын талдоо менен жалпы жонунан ой менен образдуулуктун диалектикасын алдыңкы планга алып чыккандыгын бөлүп көрсөтүүгө болот. А. Жакшылыковдун поэзиясы бул – ойдун поэзиясы деген баа берип, анын дүбүртүн шандуу мөөрөйгө аттанган күлүк атка теңейт.

Ошол эле учурда акындын ыр саптарында кездешкен мүчүлүштүктөргө да адабиятчы катары так тараза баасын

бергендигин С. Карымшаковдун калыс сынчы экендигин дагы бир жолу ырастап турат. Анын изилдөө иштери менен тааныша келгенде ал адабияттаануу илиминин улам кийинки өрүшүнө багыт алып, талыкпай изденүүнүн процессин башынан кечирип келаткандыгына ынанууга болот. «Көркөм сөз күчү» (1977) жыйнагында сынчынын талдоого алган иликтөө объектилеринин ар түрдүүлүгү ошондой эле өз учурунун актуалдуу маселелерин көрө билгендиги менен айырмаланат.

Жыйнактын алгачкы барагы «Сөз – поэзия жөнүндө» аттуу макала менен ачылат. Анда сынчы К. Даутовдун «Ырдын өмүрү» (1977) деп аталган макалалар жыйнагын кеңири талдоого алат. Ошол учурдагы поэзиянын абалы, жаш акындардын чыгармачылыгы тууралуу бир топ мазмундуу макалаларын жазган К. Даутовдун баа берүүчүлүк, талдоо ыкмаларынын ынанымдуулугун, дегеле сынчылык деңгээлинин арбыш бараткандыгын: «... анын көркөм табити, турмушту жана ал жараткан поэзияны кабылдай алуусу улам чыйралып, талдоо жүргүзүүсүнүн профессионалдык деңгээли улам жогорулоодо» – деп, адилет баалайт. Чындыгында эле К. Даутов ошол кездеги сын макалаларында 60-70-жылдардагы кыргыз поэзиясынын кыйырында жүрүп жаткан жетишкендиктер менен өксүктөргө адабиятчы катары астейдил саресеп салып, жандуу адабий процеске чапчаңдык менен аралаша баштаган. Кыргыз элинин кыйырына небак таанылып, окурмандардын калың журтунун сүймөнчүлүгүнө ээ болуп калган Мидин Алыбаевдин акындык өзгөчөлүгү жөнүндө С. Карымшаков «Акын жөнүндө сөз» деген макаласын арнап, акындын лирикалык жана сатиралык ырларын илимий талдоого алат. «Акын мейли граждандык лирикаларында болсун, мейли сүйүү лирикаларында болобу айтор, адамдын тагдыры менен турмушу мезгил менен өзү жөнүндө темпераменттүү эргүү, терең ойлуу обон менен созолонто салат», – деп акындын лирикасынын өзгөчөлүгү тууралуу жыйынтык чыгарса, сатирасы жөнүндө ушундай эле берилүү менен таасын мүнөздөмө берүүгө жетишет: «Мидин эл эмгегин бардык үнү менен жар салып ырдап, алардан чыккан айрым аккол, акчүч, арамзаларды катуу сындап,

абийирин аштай төккөн күжүрмөн сатирик акын болчу. Анын, «Ак чүч», «Бюрократ», «Кошоматчы», «Чалкан дос» жана башка ырлары аккол, акчүчтөрдүн «апакай» алаканын акбарсылдак кылып ачыштырган чок болду эле, төрөпейил арамзалар үчүн атылган ок болду» (22).

Макалада акындын «Владимир Маяковскийге акындык отчёт» поэмасы да ар тараптуу талданып, поэма акындын лирик, юморист, сатирик катары ар кыл талантынын ширөөсүнөн бүткөн өзгөчө көрүнүш экендиги баса көрсөтүлөт.

Ал эми «Түрмөктөлгөн ойлор учуп...» макаласы С.Жусуевдин «Түрмөк булуттар» (1969) жыйнагын талдоого арналып, анда акындын дүйнө кабылдоосунун өзгөчөлүктөрү, поэтикалык мазмунду ылгай билип, ага өзүнүн көз карашын, акындык позициясын айкалыштыруу менен чебер көркөмдөлгөн ыр саптары, ыктуу пайдаланган көркөм каражаттар аркылуу окурмандардын да жан дүйнөсүн кыймылга келтирген поэтикалык дүйнөнү жаратуучу чеберчилиги тууралуу далилдүү сөз жүрөт.

Сынчынын бул жыйнагындагы кийинки макалаларында Ш.Бейшеналиевдин «Даңка жараша жүк» романы, акындар И.Исаковдун, И. Мансуровдун, М. Акимкожоевдин, Ж.Мамытовдун поэтикалык жыйнактары жөнүндө сөз болуп, алардын ийгиликтери жана кемчиликтери ишенимдүү, далилдүү илимий талдоолордон өткөрүлөт.

С. Карымшаковдун илимий-сынчылык изденүү жолунда кандидаттык диссертациясынын негизинде жарыяланган «Качкынбай Артыкбаевдин илимий-сынчылык ишмердиги» деген монографиясы маанилүү орунду ээлейт.

Аталган монография көрүнүктүү кыргыз илимпоз-сынчыларынын чыгармачылыгына арналган алгачкы монография болуп эсептелет.

Эмгекте К. Артыкбаевдин көп тармактуу илимий-сынчылык ишмердигинин үч салаасы бөлүнүп алынып, окумуштуунун байыркы мезгилдеги жана орто кылымдагы кыргыз элине түздөн түз тиешеси бар адабий мурастар жөнүндөгү көп жылдык изилдөөлөрү, совет мезгилиндеги кыргыз совет адабиятынын тарыхына жана анын бурмаланып келген себептерине байланышкан илимий эмгектери, айрыкча, ЖОЖдордун филология факультеттеринин сту-

денттерине арналып жазылган «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы» (1982) окуу китеби менен теориялык изилдөөлөрү ар тараптан талданат.

Жыйынтыктап айтканда, адабий коомчулукка С.Карымшаковдун ысмы белгилүү адабиятчы катары таанымал болду. Анын калеминен жаралган илимий изилдөөлөр өзүнүн актуалдуулугу, ар тараптуулугу менен кыргыз адабияттаануу илиминде өз ордун тапты.

АДАБИЯТТАР

¹ *Карымшаков С.* Турмуш саптары. – Ф.: Кыргызстан, 1968.

² *Карымшаков С.* Толкундар арасында. – Ф.: Кыргызстан, 1971.

³ *Карымшаков С.* Көркөм образдын табияты. – Ф.: Кыргызстан, 1977,

⁴ *Карымшаков С.* Азыркы кыргыз адабиятындагы социалдык проблемалар. – Ф.: Кыргызстан, 1983.

⁶ *Карымшаков С.* Качкынбай Артыкбаевдин илимий-сынчылык ишмердиги. – Б., 2001.

БАЙГАЗИЕВ СОВЕТБЕК
(1940)

Көрүнүктүү илимпоз, филология илимдеринин доктору С.Байгазиев кыргыз журтчулугуна интеллектуалдык деңгээли бийик, көркөм-эстетикалык табити калыптанган, эрудициясы кучтүү, илимий-теориялык билими терең, философиялык арымы кенен адабиятчы, сынчы публицист жана педагог катары белгилүү.

С. Байгазиев кыргыз профессионал адабиятын, анын ичинде өзүнчө спецификалык өзгөчөлүккө ээ драматургия тармагын отуз жылдан ашуун убакыттан бери системалуу түрдө сыдыргыга салгандай тыкыр изилдеп келе жатат.

С. Байгазиевдин «Жаңы мүнөздөр жаңы конфликттер» (1980) адабий сын макалалар жыйнагында «Личность, коом проблемасы философияда жана адабиятта» деген көлөмдүү макаласында ошол учур талап кылган искусствонун функциясы менен милдеттерине, адабияттагы өзөктүү маселелер менен бирге көркөм сөз өнөрүнүн психологиясына, эстетикалык принциптерине кайрылат.

Адам жана коом проблемасы, анын көркөм чечмелениши тууралуу орус жана дүйнөлүк адабияттын мисалында сөз кылуу менен бирге кыргыз адабиятында бул маселелердин чечилиш деңгээлин жана алдыда турган милдеттерин белгилеген.

Ушул эле жыйнактагы «Жаа-жаа жамгырым!..» аттуу макалада жаш автордун адабиятка келиши жана анын алгачкы чыгармаларынын сынчылар тарабынан изилдениши, сын айтылышы керекпи же жокпу, ал жаш жазуучу үчүн пайдалуубу же тескерисинче тоскоолдукпу деген суроого ар кандай кайчы пикирлерди келтирүү менен өз пикирин мындайча билдирген «Авторлор конкреттүү, көр-

сөтмөлүү талдоого, өздөрүнүн чыгармаларына сынчылардын атайын токтолуп, сөз айтышына муктаж. Эгер сынчы адабий дебютка чыгынып токтолуп, аны калыстык менен талдап, ак карасын ажыратып берсе, анда автордун көзү ачылып, айрым азгырык иллюзиялардан кутулуп, чыгармачылык багытын кайрадан жаңыртып түзүүгө «аракет жасап, олуттуу ойлоно баштаса кандай ийгилиги изгини болор эле»¹, – деп ошол учурдагы жаш прозаик М. Мамазаированын «Нөшөр» жыйнагын толугу менен талдоого алып автордун алгачкы аңгемелериндеги ийгилик жана кемчиликтерин кеңири талдоого алган.

Ал 1984-жылы «60-70-жылдардын кыргыз драматургиясындагы көркөм конфликт жана каармандын нравалык изденүүлөрү» деген темада кандидаттык диссертация коргогон. 1987-жылы жарык көргөн «Калем изи» деген макалалар жыйнаганда «Ашуудан нары ашуу бар» көлөмдүү макаласында кыргыз драматургиясынын чектерин жана милдеттерин бир топ драматургдардын (Т. Абдымомунов, М. Байжиев, Б. Жакиев, Ж. Садыков, М. Тойбаев, Б. Өмуралиев) чыгармачылыгынын мисалында алар адабиятка келген учурдагы «өкүм сүрүп турган көркөм тенденциялардын, авторитеттүү түшүнүктөрдүн адабий атмосферанын» шарттарында алар жетишкен ийгиликтер жана кемчиликтер тууралуу кеңири анализ жүргүзүү менен ошол учурдагы кыргыз драматургиясынын даана картинасын чагылдырган.

1987-жылы чыккан «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы» деген фундаменталдуу коллективдүү эмгекте драматургиянын калыптануу жана жетилүү жолунан тартып, Улуу Ата Мекендик согуш жылдарындагы, согуштан кийинки жана азыркы кыргыз драматургиясынын тарыхын этабы менен баяндап берген.

2002-жылы С. Байгазиев «Кыргыз драматургиясы: тарыхы, конфликттер жана образдар эволюциясы (20-50-жылдар)» аттуу докторлук-диссертациясын ийгиликтүү коргоду. Ошол эле жылы «XX кылымдагы кыргыз драматургиясынын тарыхы» аттуу монографиялык эмгеги жарык көрдү.

Эмгектин I бөлүмү жана I главасы «Патриархалдык-традициялык аң сезимдин гармониясынын бузулушу жана

кыргыз коомунда драмалык тагдырдын, драмалык конфликттин жаралышына тарыхый өбөлгөлөрдүн пайда болушу» деп аталат. Алгач драманын теориясына кайрылып, драма кандай коомдо, кандай шартта жараларын, ага карата личностук аң сезимдин деңгээли жөнүндө сөз болот. 2-бөлүмдө «кыргыз профессионал драматургиясынын жаралышы мезгилдин тарыхый-маданий, социалдык-саясий контекстинде» деп аталып иште драматургиянын улуттук-генетикалык башаттары фольклордо, улуттук оюн зоок, ар кандай жөрөлгөлөрдө экендигин мисалга келтирип, профессионал драматургиянын тарыхый генетикалык тамырларын илимий далилдер менен ырастаган. Манас эпосунун сюжетинин драматургиялык касиетин жана элдик куудулдардын оозеки сценкаларынын театралдык табиятын талдап көрсөткөн жана алгачкы профессионал драмаларга көрөңгө катары кызмат кылгандыгын ынанарлык далилдеп берген.

Кыргыз драматургиясынын тарыхында 20-26-жылдарда алгачкы ийрим драматургиясы, жаш драматургиянын биринчи өнүмдөрү, тунгуч тепкичи пайда болгон. Адабиятчы драматургиянын тарыхындагы ушул «ак тактарды» кең кесири изилдеген.

Бүгүнкү демократиялык жаңылануу доорунда көркөм нарктарды кайра баалоо процесси жүрүп жатканда драматургиянын тарыхын, анын конфликттери менен образдарын, пьесаларды жаңы ой жүгүртүүнүн ыңгайынан карап изилдөө, ошону менен бирге көптөгөн таланттуу инсандардын чыгармачылыгын баштан аяк иликтеп, саресеп салып карап чыгуу, ага өз баасын берүү демократиянын талабы болуп турганда изилдөөчү 20-жылдардын экинчи жарымындагы алгачкы көп көшөгөлүү драмаларды талдоого алган.

С. Карачевдин мурда белгисиз «Теңдик жолунда» жана М.Токобаевдин «Кайгылуу Какей», К. Жантөшевдин «Карачач» пьесаларынын ийгилик-кемчиликтерин аларды шарттаган турмуштук-биографиялык, социалдык-саясий, тарыхый-маданий, адабий-көркөмдүк факторлорду кеңири иликтеп, терең илимий анализден өткөргөн. Кыргыз драматургиясынын тарыхында 20-жылдардын драматургиясы мынчалык кеңири мүнөздө системалуу талдоого алына

элек болчу. Буга айрым калемгерлердин саясий куугунтукка алынгандыгы да себеп болгон. Ал эми «Кайгылуу Какей», «Карачач» пьесалары мурда көбүнчө таптык-идеологиялык аспектиден каралып келсе, С. Байгазиевдин эмгегинде көркөмдүктүн чен өлчөмү менен каралып, бул пьесаларга объективдүү баа берилип, драматургиянын тарыхынан алган орду калыс аныкталган. Ошол эле учурда драманын авторунун жеке инсандык табиятына, шык жөндөмүнө, стилдик өзгөчөлүктөрүнө да кайрылган.

Театрдын жаралышын шарттаган коомдук саясий факторлор, алгачкы драмалык ийримдердин пайда болушу, алгачкы сахналык чыгармалардын тарыхый-функционалдык мааниси жана тунгуч пьесалардын сабатсыз масса тарабынан кабылданыш өзгөчөлүктөрү, 20-30-жылдардагы драманын кыргыздын биринчи актёрлорунун кесиптик жактан жетилишиндеги ролун баса көрсөткөн.

Эмгекте 20-50-жылдардагы драмалык чыгармалардагы образдын жана конфликттин өсүш динамикасынын картинасы, драматургиялык процесстин жергиликтүү духовный-эстетикалык менталитет, личносттук-биографиялык, тарыхый-маданий, саясий-идеологиялык, адабий-эстетикалык факторлор менен шартталган идеялык-көркөмдүк, тематикалык бөтөнчөлүктөрү, вульгардык социологиянын драманын тагдырына тийгизген терс таасири теориялык жактан жеткиликтүү каралган. Ошону менен бирге драма жазуунун техникасын үйрөнүү менен бирге анын спецификалык өзгөчөлүктөрүн өздөштүрүүгө карата алгачкы аракеттерди кеңири талданган.

3-Бөлүм 30-жылдардын драматургиясына арналып, алгач ирет К. Тыныстановдун «Академия кечелери», М. Элебаевдин «Тартыш» драмасы кеңири анализге алынган. «Академия кечелери» кыргыз драматургиясына тарыхты кеңири чагылтууну, хроникалык сюжет курууну, сахналык көрүнүштөрдү кыска жана сыйымдуу түзүүнү киргизгендиги, кыргыз манабынын көнүмүш таптык стандартка сыйбаган татаал образын алып келгендиги, сахнага античный трагедиянын хорун киргизгендиги С. Байгазиев тарабынан жогорку илимий-профессионалдык деңгээлде талдоо аркылуу көрсөтүлгөн.

«Тартыш» пьесасы улуттук драматургиянын таптык-саясий конфликттерден моралдык-этикалык пландагы конфликттерге өтө баштагандыгын жана драмалык речти курууда профессионализмге ээ боло баштагандыгын күбөлөгөн. О.Сарбагышевдин «Көкүл» драмасы аркылуу драмалык интрига, сюжет куруунун чеберчилигин өздөштүргөндүгүн, Ж.Турусбековдун «Ажал ордунасынын» ийгилигине себеп болгон факторлорду далилдер менен чечмелеп берген.

Согуш мезгилиндеги драматургияны изилдеген бөлүмүндө Ташым Байжиевдин «Жигиттер» драмасын талдоого алуу менен окумуштуу аны өз мезгилиндеги пьесалардын ичинен көркөмдүк өзгөчөлүгү жогору деп баалаган. Жыйынтык бөлүгүндө драматургиядагы болуп жаткан процесстин «конфликтсиздик» теориясынын адабий процеске тийгизген кесепеттүү таасирин конкреттүү мисалдардын негизинде далилдеп берген.

Бул эмгекке белгилүү адабиятчы Мухтар Борбугулов өз учурунда мындайча пикир жазган: «С. Байгазиев 30-жылдардагы драматургиянын кемчиликтерине күбө өткөн, мурда анча талдоого алынбаган, байкалбаган пьесаларга да талдоо жүргүзүп, сахна адабиятынын өнүгүшүндөгү өйдөылдый, карама-каршылыктуу кыйынчылыктарды да кеңири түшүндүрүп чечмелеп отурат. Драматургияга мүнөздүү кемчиликтердин айрым тарыхый себептерин чечмелеп түшүндүрөт. Мисалы, 30-жылдардагы каарманга карата индивидуалдык эркиндик, жеке инсандын жан дүйнөсүнүн уникалдуулугу жана баалуулугу категориясы менен ой жүгүртүүгө көнүкпөгөн тоолук авторлордун коллективисттик менталитети менен түшүндүргөнү жаңыча чечмелөө болуп эсептелет. Бир сөз менен айтканда, 30-жылдардын драматургиясына арналган глава өзүнүн интерпретациясынын жана жыйынтыктарынын, талдоолорунун оригиналдуулугу, жаңылыгы менен айырмаланат. С.Байгазиевдин «Ажал ордуна» драмасын 1916-жыл жөнүндөгү бүгүнкү жаңы материалдардын ыңгайынан карап талдагандыгы да кызыктуу, мазмундуу экендигин белгилөө зарыл.

Илимий иштин акыркы главасы 1946-50-жылдар аралыгындагы драматургиялык процессти изилдейт. Изил-

дөөчү ошол мезгилдердеги драматургияга таасир кылган коомдук-саясий, адабий-идеологиялык, социалдык-экономикалык шарттарды анализдейт. Маселени, тарыхый-адабий процессти дайыма мезгилдин контекстине салып карап, көркөм кыймылга сырттан жана ичтен таасир кылган себептерди көрсөтүүгө туруктуу умтулат. Мунун өзү адабиятчынын методикалык жана методологиялык даярдыгынын бийиктигин күбөлөйт. Согуштан кийин эл чарбасын калыбына келтирүү компаниясынын таасири менен кыргыз драматургиясында өндүрүштүк тема үстөмдүк кылгандыгын туура белгилеп, анан ошол өндүрүштүк темадагы көп сандаган пьесалардын мүнөздүү кемчиликтерин таасын талдап көрсөтөт.

«20-50-жылдардагы драматургия жаралуунун, торулуунун, телчигүүнүн, өсүүнүн кыйын-кезеңдүү, карамакаршылыктуу татаал жолун басты. Социализмдин социалдык-маданий шарапаттарынын да, акимчил-буйрукчул кесепеттеринин да шарттарында жетилди. Драматургия адегенде драма өнөрүнүн техникасын сыртынан тууроодон, акырындап анын спецификалуу ички түрдүк-жанрдык технологиясын өздөштүрүүнү көздөй, сырткы кагылыштардан ички психологиялык коллизияларга, жалпыланган көркөм типтерден адам дүйнөсүнүн нравалык-психологиялык татаалдыгын талдоого, кооз речитативдерден, каармандын декларативдүү триадаларынан драматизмге тепчилген монологго, жөнөкөй тиричилик сүйлөшүүлөрүн натуралисттик репродукциялоодон чыйралган драмалык диалогдорго, ремарканын статикалууулугунан анын функционалдык ийкемдүүлүгүнө, кандайдыр бир турмуштук тенденцияны, социалдык сапатты, этикалык принципти персонификациялаган образ-схемалардын көрүнүшүнөн, индивидуалдуу личносттук башталмаларга, жеке эрке негизделген конфликттерге карай өсүп келди. Драматургиянын кийинки 60-жылдардагы сапаттык баскычы үчүн М. Байжиевдин, Б. Өмүралиевдин, М. Тойбаевдин, Т. Абдымомуновдун социалдык-психологиялык драмалары үчүн омоктуу эстетикалык база түзүлдү». Аргументтүү анализдин негизинде жасалган мындай корутунду терең илимий чындык болуп саналат».

С. Байгазиевдин жогорудагы эмгегин 2004-жылы жарык көргөн «Кыргыз адабиятынын энциклопедиясы» төмөнкүчө баалаган: «Улуттук драматургия боюнча мындан аркы изилдөөлөргө жол ачкан, драмалык адабияттын тарыхын жаңыча изилдеген жана «ак тактардын» орду толтурулган бул эмгек кыргыз коомундагы драмалык каармандардын тарыхый аренага чыгышы үчүн тарыхый өбөлгөлөрдүн түзүлүш маселесин, теориялык-проблемалык планда эстетикалык-философиялык масштаб менен терең изилденгендиги, профессионал драматургиянын тарыхый генетикалык башаттары биринчи жолу кенен жана аргументтүү аныкталгандыгы менен талдоого алынган. 30-40-50-жылдардагы драматургиянын калыптануу жана өнүгүү мыйзам ченемдери, образдары менен конфликттеринин динамикасы тарыхый мезгилдин социалдык-саясий, маданий эстетикалык контекстинен каралып, жогорку илимий теориялык деңгээлде жаңыча талдангандыгы, иштин мазмундуулугу, логикалуулугу, оригиналдуулугу менен бирге кыргыз адабият таануусуна кошулган чоң илимий салым болуп эсептелет»⁶.

Анын чыгармачылыгы көп кырдуу жана ар тараптуу. Илимпоз адабиятчы гана эмес белгилүү публицист жана усулчу-педагог дагы. Анын калеминен адамдын жан дүйнөсүнө тынчтык бербей, түмөн түйшүк ойго салып түйшөлткөн адамдык асыл нарк-насил, ыйман, тарбия, улуттун ыйык атрибуттарынын бири болгон эне тилдин тазалыгы, келечеги, экологиянын эртеңи сыяктуу коомдогу көйгөйлүү маселелерди козгогон көптөгөн публицистикалык макалалар жаралды.

Анын «Иниме кат» аттуу китеби актуалдуу жана мазмундуу публицистика катары орто мектептин адабият программасына мугалимдердин суроосу менен кирип, бүгүнкү күндө мектептерде окутулуп келет, С. Байгазиевдин публицистикалык таланты айрыкча кайра куруу, демократия жылдарында, сөз эркиндиги келген кезде жарк этип көрүндү. Анын «Эне тил тагдыры-эл тагдыры», «Көнүмүштөр жана догмалардан алкагында», «Парторг Кочкорбаев жана догматизмдин кыргызча варианты», «Авторитардык педагогикага карай», «Биз кимбиз?», «Кыргыз

букарасынын социализми: ал кандай эле?», «Манас жана улуттук идеология», «Кыргыз көчү кайда барат?», «Ата журттун он тиреги», «Патриархалдык коллективизмден инсандык антономияга карай» сыяктуу жана башка көптөгөн орчундуу публицистикалык чоң макалалары калың окурмандардын аң сезимин жаңылоодо чоң роль ойноодо. С. Байгазиев өзүнүн курч жана мазмундуу публицистикалык макалалары, китептери үчүн Кыргызстан журналисттер союзунун лауреаттык наамына эки жолу татыктуу болгон, ошондой эле, маркум журналисттер Төлөн Насирдинов, Мукай Сасыкулов атындагы сыйлыктардын лауреаттык наамдарын да жеңип алган.

С. Байгазиевдин публицисттик талантын жогору баалап А.Султанбаев «С. Байгазиев кыргыз улуттук журналистикасында публицистиканын классикалык үлгүсүн жараткандардын бири» – деп жазган. Педагогика илимдеринин кандидаты Жумаш Койчуманов: «Советбек Байгазиев «Улуу Манас» улутубуздун дил жана тил бешиги» аттуу китебинде өзүнүн публицистикалык талантын, масштабдуу ойлоно билген интеллектуалдык жөндөмүн ачык көрсөтө алган. Окумуштуу публицист азыркы биздин алдыбызда турган улуттук идея, улуттук идеология, руханий, адеп-ахлактык, атуулдук-патриоттук тарбиянын маселелери менен улуу эпосубуздун ички асыл нарктарын тыгыз жуурулуштуруп карап чечмеленгендигинен улам, «Манас» окуган адамга дагы да бир кадам жакын боло түшкөнсүйт», – дейт.

С. Байгазиев легендарлуу улуу гуманист акын Асан Кайгы менен бүгүнкү күндүн «Асан Кайгысы» Ч. Айтматовду символикалуу салыштыруу менен «Кайдасың, Асан Кайгы?!» публицистикалык эссесинде цивилизация, илим жана техника өнүгүп өскөн сайын табийгат акырындап алгачкы ажарынан ажырап, керемет касиетинен кемип бараткандыгын, жан-жаныбарлардын конушу, жайыты тарып, жоголуп бара жаткандыгын илимде такталган цифраларды, аргументтерди келтирүү менен адамзаттын илимдеги жетишкендиги менен бирге ошого тете жоготуунун трагедиясы орду толгус экендигин жаныбарлардын өз ара сүйлөшүүсү аркылуу өзгөчө ыкма менен диалог формасында таасирдүү бере алган.

Советбек Байгазиевдин педагогика тармагында жараткан эмгектери да орчундуу десек жаңылышпайбыз. Анын «Гумандуу педагогика жөнүндө сөз» аттуу китебин педагог окумуштуулар билим берүүнүн философиясы туурасындагы, ар бир мугалимдин колунда боло турган китеп катары баалап, басма сөзгө жазышты. Адабият программасынын, адабият окуу китептеринин автору катары да ал билим берүү коомчулугуна жакшы таанымал. Жакында эле С. Байгазиевдин кыргыз агартуусунун XVII кылымдан 1917-жылга чейинки тарыхын жазып «Кутбилим» газетасына сандан санга жарыялашы педагогикалык коомчулук үчүн чоң кызыгууну жаратты. Анын «Окутуунун интерактивдик методу» деген колдонмосу да мугалимдер үчүн эң пайдалуу китеп болуп эсептелет.

С. Байгазиевдин окумуштуу катары тынымсыз талбай изденип жаткандыгын ал жараткан эмгектердин тизмеси эле айтып тургандай жыйырмадан ашык китептин, эки жүздөй макаланын, мектеп программаларынын жана бир нече окуу китептеринин автору.

«Жазуучунун чыгармачылык индивидуалдуулугун мектепте үйрөнүү: Мукай жана Жусуп» деген мугалимдер үчүн окуу куралында мектепте жазуучунун чыгармачылыгын окутуунун жаңы ыкмаларын белгилеп, М. Элебаевди Чеховго теңөө менен «Бороондуу күнү» өлбөс чыгарма экендигин 30-жылдардагы кыргыз адабиятынын гана эмес, бүгүнкү кыргыз аңгемесинин да туу чокусу» көркөмдүк жактан чебер сомдолгондугу жагынан мындай аңгеме дүйнөлүк көркөм казынадан да чанда кездешет. Окуп отуруп таң каласың, аңгеме ушунчалык табигый жазылган, көркөм «тигиштери кайда экени билинбейт. Автор түк көрүнбөйт. «Бороондуу күнү» адабий чыгарма эмес эле, алдыбызга келип түшүп калган турмуштун бир жандуу үзүмү сыяктуу. « Ал эми «Узак жолчу?» Буга келгенде да тартынбай эле түз айтса болот, «Узак жол» кыргыз адабиятынын мактанычы, улуттук прозанын уюган алтыны. Көркөм келбети, эстетикалык жасалгасы, боёкторунун, образдык «оюу-чийүүлөрүнүн» кооздугу жагынан 30-жылдарды мындай кой, азыркы күндүн адабиятынан «Узак жолго тең келе турган чыгармалар чанда. Мукай

«Узак жолунда» сөз менен келиштирип сүрөт тарта билген керемет сүрөткер экенин айгинелей алган»², – деп М. Элебаевдин чыныгы таланттуу чебер жазуучу экендигин, өз доорундагы калемдештерине караганда орус жана дүйнөлүк адабият менен тааныштыгы бар, көп окуп, көп издендигин ар тараптуу изилдеп, далилдеп берген.

Ал эми Ж. Турусбеков жөнүндө: «Акындын эрдиги адабиятыбыз жаңыдан кас-кас туруп жаткан мезгилде көркөм сөз өнөрүнө аң-сезимдүү профессионалдык мамиле этүүгө чейин көтөрүлүп, өзүн эстетикалык байлык түзүп жаткан адам катары туюп, турмуш тартуулап жаткан жаңы тематика менен проблематикаларды өзүнө ылайык көркөм формалар менен туюнтууга умтулгандыгында, кичинекей гана убакыт тилкесинин ичинде фольклордук-эпикалык салттардын эстетикалык күчтүү кучактарынан бошонуп чыгып, индивидуалдуу көркөм ойлоо стадиясына чейин өсүп келгендигенде, өзүнүн чыгармачылык көрүүсүн, көркөм туюнтуу каражаттарын жаңылай алгандыгында, рухий-интеллектуалдык өнүгүүнүн салыштырмалуу кыйла бийик даражасына чейин оболочо чыгып барып адабий өнөрдүн чын машакатын тартып күн көргөндүгүндө болду»³, – деп акындын замандаш калемдештеринен бир топ алдыга суурулуп чыгып, өз мезгилиндеги али фольклордук эпикалык ойлоо деңгээлинде турган калемдештеринен айырмаланып чыгармачылыкта өз чыйырын таба алган, көркөмдүк жактан жогорку деңгээлге көтөрүлө алгандыгын экендигин ар тараптуу изилдөөнүн фактылык материалдарды, калемдештеринин эскерүүлөрүн кеңири пайдалануу менен акындын жеке чыгармачылык жүзүн ачып берген.

Бул жөнүндө А. Медетов мындай дейт: «Автор андан ары акындын атактуу «Ук жер жүзүн» системалуу анализге алат. Сынчы аны жалаң эле адабияттын таламынан карап, анын көркөмдүгү тууралуу эле сөз кылбастан, ыр жаралган ошол тарыхый мезгилдеги жандуу турмушту кошо изилдейт, ошол учурдун саясий социалдык портретин тартат, чечилбеген проблемаларын көрсөтөт, элдин психологиялык абалын таамай кармайт. С. Байгазиев ал тарыхый мезгилди жондотуп сыпаттап же фактыларды тизмектеген эмес, ошол мезгилдин облигин образдуу

чагылдырган. Ушунун баары «Ук жер жүзүнүн» негизги пафосунун түпкү башаттары кайдан чыгыш жаткандыгын аныктоого шарт түзгөн. Ырды кароодо сынчынын талдоо жөндөмү, кылдат табити даана көрүнөт.

Эмне үчүн Жусуп Турусбеков чыгармачылыгынын башталышында эле башкалардан айырмаланып, индивидуалдык башталмаларга ээ болду, анын өз муундаштарынан өзгөчөлүгү эмнеде? Ушул суроолорду чечмелөө үчүн С. Байгазиев акындын жалаң эле чыгармаларына таянбастан, биографиясына да кеңири токтолот. Бирок бул учурда биографиясын негизги эмес, баяндоочу, түшүндүрүүчү, коштоочу катары гана кароого болот. Сынчы акындын сүрөткерлигинин жана адамдыгынын кош бирдигинде индивидуалдык жүзүн ачып көрсөткөн.

Акындын боз улан кездеги дүйнөгө көз караш, чыгармачылык шык жөндөмү ойгонуп, калыптанган чөйрөнү аныктоодо, тактоодо тарыхый даректердин чукактыгынан изилдөөчү айрым учурларда карандай логикадан келип чыккан божомолдорго, гипотезаларга таянат. Көрсө, алгачкы муундагы кыргыздын башка акын-жазуучуларынан айырмаланып, нымдуу кыртышка түшкөн дан сыңары жазма адабият менен эрте таанышууга түзүлгөн шарт, чыгармачылыгына туура стимул берген чөйрөгө туш болушу түпкүлүгүндө анын профессионал адабияттан таасирлениши, ошондой эле акындын эмоционалдуу, табиятынан зирек, зээндүүлүгү өз муунунан күлүктөй озуп чыгышына биринчи шарт түзгөн. Акындын чыгармачылыгынын өсүшүнө боордош элдердин, өзгөчө татар адабияты, анан орус адабияты негизги башат болуп бергенин сынчы ынанымдуу далилдейт. Ушундан кийин келип Ж. Турусбековдун чыгармачылыгынын башкы сапаттарын, өзгөчөлүктөрүн толук ачып көрсөтүүгө иликтөөчүгө толук шарт түзүлгөн»⁴.

С. Байгазиевдан 30-жылдардагы таланттуу прозаик Мукай менен таланттуу акын Жусуптун чыгармачылык индивидуалдуулуктарын талдаган мугалимдер үчүн окуу куралын кандайдыр бир деңгээлде жалпы эле филолог-педагогдор үчүн башка акын жазуучулардын чыгармачылыктарын жаңыча ык, метод менен окутууда үлгү катары кабыл алсак да болот.

С. Байгазиевдин бир өзгөчөлүгү – адабияттын кайсы проблемасынын үстүндө иштеп жатпасын ал теориялык жана практикалык тажрыйбага таянып иш алып баргандыгында. Ал өз алдынча фундаменталдуу эмгектерди жаратуу менен бирге жандуу адабий процесс менен тыгыз байланышта болуп, көптөгөн газета-журнал беттериндеги үзгүлтүксүз жарыяланган макалалары менен проблемалуу-полемикалуу маселелерге үн кошуп, адабият, педагогика боюнча талкууларга активдүү катышып келе жатат.

Манас феноменин жаштарга тааныштырууда, аларды Ата Мекенди сүйүүгө, коргоого патриоттук духта тарбиялоого да чоң салым кошуп келе жатат.

Эң башкысы – ал асманда асылып турган, турмушка коошпогон кургак идеялар менен алек болбойт. С. Байгазиев адабиятты турмуш менен тыгыз байланыштырып караган адабиятчы.

Анын стили өзгөчө – кулакка угумдуу, дилге жугумдуу жана улуттук колоритти боюна сиңирген, көбүнчө айтайын деген ойду образдуу сүрөттөө, жандуу салыштыруулар аркылуу таамай, так жана көркөм бере алат.

Ал жөнүндө белгилүү адабиятчы Кеңешбек Асаналиев: «С.Байгазиевдин «Жаа-жаа жамгырым!..– деген макаласында сынчынын аналитикалык ой жүгүртүүсү менен синтездештирүү жөндөмүнүн эриш-аркак келиши ушунчалык куюлушуп эркин экен, мен бул макаланы мурда окуганда да, азыр окуганда да кудум өнөрчүнүн колунан бүтүп, шык-демиден жаралган кадыресе чыгармадай кабыл алдым. Менин бул ишенимим сынчынын кийинки «Ала-Тоо» журналынын жаңы жылдык санында жарыяланган «Бирөөнүн көзү менен» деп аталган макаласын окуганда ого бетер бекиди»,– деп чоң ишеним менен баа берген.

Ал эми адабиятчы А. Медетов жогорку макаласында кыргыз сыны жөнүндө айтып келип «Ошентсе да кийинки муундагы сынчылардын арасында азыркы адабий процесске активдүү аралашып, өз ой пикирлерин ортого салып, адабий процесске татыктуу катышып келаткандар жок эмес. Мисалы, ошол эле С. Байгазиевди алсак болот. Бирдей эле шартта, бирдей эле чөйрөдө, бирдей эле мезгилде кальштануу, жетилүү процессин башынан өткөргөн

өз муундаштарынан С. Байгазиев эмнеси менен айырмаланат. Сынчы катары ага кандай сапаттар мүнөздүү?

Анын сынчылык өнөрүндөгү бир өрнөк болчу касиет-сынга нукура искусствонун таламын көздөп мамиле жасогандыгы.

С. Байгазиев мейли сын жазабы, мейли публицистика жазабы, мейли аңгеме жазабы узун элдин учуна, калың элдин кыйырына жеткидей жөнөкөй, түшүнүктүү, таасирдүү жазууга умтулат. Кайсы категориядагы окурман менен болбосун бирдей деңгээлде аңгемелешип, ой бөлүшө алат. Ал ушунусу менен кызык жана маанилүү» – деп С.Байгазиевдин ар тараптуу чыгармачылыгынын деңгээлин жогору баалап кеткен.

Ал эми Эмилбек Момунов «Советбек Байгазиев басма сөз беттеринде саясат жыттанган «сенсациялуу» жеңил эмес, улуттук идеология, адал-ахлак, жакырданып бара жаткан рухий дүйнөбүз жөнүндө жазылган салмактуу макалалары аркылуу таанылган публицист. Дагы бир өзгөчө белгилей кете турган жагы, ал бирөө жарымга жагынбастан жан дүйнөнүн буйругун жазат», – дейт.

С. Байгазиев бир эле мезгилде сынчы, адабиятчы, педагог-усулчу, философ жана публицист. Анын көп кырдуу, көп тармактуу эмгеги жогору бааланып, жакында илимпоз агайыбыз Москвадагы педагогикалык жана социалдык илимдер академиясынын анык мүчөлүгүнө шайланды.

С. Байгазиев кыргыз гуманитардык илимине көп эмгек сиңирип койдум дебестен бүгүнкү күндө дагы талыкпай эмгектенип, чыгармачылык изденүүнүн үстүндө.

АДАБИЯТТАР

¹ *Байгазиев С. Жаңы мүнөздөр жаңы конфликттер.* – Фрунзе, 1980. 48-бет.

² *Байгазиев С. Калем изи.* – Фрунзе, 1987 .

³ *Байгазиев С. Жазуучунун чыгармачылык индивидуалдуулугун мектепте үйрөнүү: Мукай жана Жусуп.* – Бишкек, 1993.

⁴ Ала-Тоо. – 1988. – № 10.– 159-бет.

⁵ Кыргыз адабиятынын энциклопедиясы. – Бишкек, 2004.

БОТОЯРОВ КАМБАРАЛЫ (1944–1994)

Кыргыз адабият таануу илимине эл оозуна илинер эмгек сиңирген таланттуу адабиятчы, фольклорчу, сынчы Камбаралы Ботояров 1944-жылы Ош облусунун Өзгөн районуна караштуу Ийри-Суу айылында туулган. Адабиятчы катары эмгек жолун 1970-жылы Кыргыз Мамлекеттик улуттук университетинин филология факультетин аяктагандан кийин Улуттук илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунда илимий кызматкер болуп иштөөдөн баштайт. 1974-1981-жылдардын аралыгында ошол мезгилдерде абройлуу окуу жайы катары жалпы «Союзга» белгилүү СССР Илимдер академиясынын академиги М. Парымов атындагы Дүйнөлүк адабият институтунда стажёр-изилдөөчү, аспирант болуп билимин тереңдетет. Камбаралы Ботояров мына ушул жылдары эле өз окуусу менен окутуучулугун үзөнгүлөштүрүп, адегенде М.С.Щепкин атындагы театр өнөрчүлүгү жогорку окуу жайында, кийин А. В. Луначарский атындагы театр өнөрү институтунда эмгектенет.

1981-жылы аспирантураны аяктагандан кийин Кыргызстанга кайра келип, Кыргызстан Жазуучулар союзунун биринчи катчысынын жардамчысы болуп иштейт. 1983-жылдан баштап Жазуучулар Союзунун алдындагы «Манас» эпосун басып чыгаруу бөлүмүнүн окумуштуу-катчысы катары, кийинчерээк кыргыз энциклопедиясында илимий редактор болуп кызмат аткарат.

Адабиятчы улуттук фольклордун сырдуу дүйнө бөлүгү болгон «Манаска» болгон изилдөөчүлүк ышкынын башталышы аспирантурада билим алып жүргөн мезгилине туш келет. Ошол 1979-жылдары Москвада «Көкөтөйдүн ашы»

Ч.Валиханов жаздырып алган вариант боюнча» жана 1982-жылы белгилүү англис окумуштуусу Артур Томас Хаттонун эмгегине жазган пикири жаралган. А.Т. Хаттонун эмгегине жазган пикири ушул жылдары М. Горький атындагы Дүйнөлүк адабият институтунда түзүлүп жарыкка чыккан жыйнакта жарыяланат. (К. Ботояров. Английские издания эпоса «Манас» (текстологические аспекты//Фольклор: Поэтика и традиция) отв. ред. В.М. Гацак. – М.: Наука, 1982). Ал эми бул мезгилге чейин К. Ботояров Ш.Ибраев менен бирге А. Т. Хатто жарыялаган айтылуу Ч.Валихановго таандык тексттин кыргызча берилишин (түп нуска боюнча) 1979-жылы «Ала Тоо» журналынын № 7 санына «Эпикалык мурастан бир тамга» деп белгилеп жарыялашкан. Албетте, көп мезгилдерден бери эле улуттук адабият таануу чөйрөсүндө түрдүүчө пикирлерде жашап келген, улуттук көркөм маданиятта орду өтө чоң Ч. Валихановдун эмгегинин көпчүлүккө жарыя болушу зарыл жумуш болчу. Чынында Ч.Валихановдун эмгегинин түп нускасы боюнча иликтөөдө К.Ботояровдун сиңирген эмгегинин да маанилүүлүгү ушул жагдайда каралышы керек. «Манастаануу» илиминде фольклорчунун дагы бир ат көтөргүс салмактуу аракет иш үзүрү – XIX кылымга таандык текстке ар тараптуу текстологиялык иликтөө жүргүзгөндүгү. Бул жаатта К. Ботояров Ч.Валихановдун «Көкөтөйдүн ашы» боюнча жарыяланган үч эмгектин (котормолор) тексттерине кайрылат. Алар: кыргызча тексттен (кол жазмадагы) Ч. Валиханов өзү которгон орусча тексти – «Смерт Кукотай-хана и его поминки» (Российский ЦГАЛИ, фонд. 159, оп. 1, д. 179, стр. 15– 22), казак окумуштуусу А. Маргуландын казакча котормосу – «Көкөтөйдүн ертегісі: «Манас» жырынын Шокан жазып алган бөлүгү. (Алматы: Жазушы, 1973), Оксфорд университетинин профессору А. Т. Хаттонун басууга даярдаган латын алфавитиндеги транслитерациясы. Текстологиялык иликтөөнүн жүрүшүндө К.Ботояров жогорудагы тексттерден башка да В. В. Радловдун жазып алган улуу жомоктун тексттерине кайрылат. Изилдөөчү бул тексттерди кароодо Ч. Валихановдун «Түп нуска» кол жазмасына таянганы иштин илимий баалуугун көрсөтүп турат. «Түп нуска» ма-

териалдын деле мезгил өлчөмүндө кадыресе өзгөрүүгө туш болгонун кененирээк мааниде бул окумуштуунун иликтөөсүнөн байкайбыз. Эмгегинин түшүндүрмөсүндө төмөнкү маалыматты берет: «Бул жерде эки нерсени эскере кетүү жөн деп эсептейбиз: биринчиден, кол жазма түп нускада. «Кокотей ханның эртегиси» деп аталат, бирок илим чөйрөсүндө «Көкөтөйдүн ашы» деп кабыл алынып кетти. Маалыматтык чаташуулардан оолак болуу максатында биз да ушул акыркы аталышын кайырууну туура таптык. Экинчиден, кол жазманы Ч.Валиханов өзү колу менен жазган эмес, бирөөгө жаздырган. Бул А. Маргуландын жогоруда аталган эмгегинде эң сонун далилденген. Ошондуктан илимий жетишкендиктерди эске алып, «Ч. Валиханов жазып алган» дегендин ордуна «Ч. Валиханов жаздырып алган» деген түшүнүктү колдонууну туура чечтик. Анткени бул эки түшүнүктүн бири-бирине болгон айырмачылыгы өтө чоң»¹.

Чынында манастануу илиминин алкагында улуу дас-танга байланыштуу жарыяланып келе жаткан көпчүлүк түрдүү көлөмдөгү материалдарда, билдирүүлөрдө, тезистик тексттерде бул өңдүү оркойгон айырмачылыктар же бир шиңгил түшүндүрмөсүз, же эскермесиз эле айтылып, жазылып жатат.

К. Ботояровдун көркөм текстке, айрыкча бул өңдүү улут маданиятында баалуу мурас болгон, тарыхый мааниси өтө чоң, анан да дүйнө коомчулугу кызыга көңүл бурар улуттук рух туусунун текстине тарых мезгилдеринин өтмө-кезек учурунда кылдат мамиледе карашы – бир даары анын фольклордук чыгармалардын «өз сырдуу тарых, тагдырын» тактоодогу текстологдук шыгыдыр. Ушундан улам го – кол жазмага жасалган текстологиялык иликтөөдө иш маңызы өтө тактыкта, фактологиялык мааниде берилген. Дээрлик бардык иликтөө тексттеги (ар бир өзүнчө тексттердеги) ар бир сап ыр тизмегине көңүл буруу менен жүрөт. Ал эми мындай кылдат, этият мамилени чынында эл оозеки адабиятындагы ар бир чыгарманын тексттери талап кылат. Ботояровдун эмгеги фольклордук чыгармалардын текстологиялык иликтөөсүнө даана көрсөткүч катары да кызмат кылаары анык.

К. Ботояровдун фольклорчулук ышкысы анын 1974-жылы жарык көргөн «Кыргыз элинин махабат лирикасында» көрүнгөн. Белгилүү илим таануучу, Франция окумуштуусу Реми Дордун да айтылуу «Оогандык кыргыздар» аттуу тарыхый-этнографиялык изилдөөсүн, кыргызчалатууда адабиятчылыгын гана эмес, белсөм күчтөгү котормочулугун көрсөттү. Ал эми котормочулук К. Ботояровдун көп кырдуу талантынын бир бөлүк дүйнөсүн да түзүп калды. Анын котормосунан «Түркмөн эл жомоктору», «Өзбек эл жомоктору» кыргыз тилинде жарыяланды. Рабгузийдин «Пайгамбарлар баяны», И. Калашниковдун «Каар заман» тарыхый романы кыргыз окуучуларына тартууланды. К. Ботояровдун ушул котормочулук дареметин сөз кылганда бир учурдук нерсе эске түшөт. 1990-жылдары Тил жана адабият институтунда иштеп жүргөнүмдө К. Ботояровдун кыргыз журтуна белгилүү, үлкөн окумуштуу, тарых илимдеринин доктору раматылык Өмүркул Караевдин белгилүү бир китебин которуп жүргөнүн билет болчумун. Кайран киши каза болуп калды. Ал эмгектин да эмне болгонун билбей калдык. Себеби, ошол мезгилдеги коомубуздагы ар кандай саясий, социалдык абалдын да таасири болду көрүнөт.

Адабий коомчулукка К. Ботояров белгилүү сынчы катары да таанылды. Анын сезимтал көөдөнүнөн курч, айкын мамилени шарттаган адабияттын ар кайсы жанларына жалтактанбай кире жазган макалалары жарыяланып, түбөлүк калды. Бул өңдүү ар кайсы мезгил аралыгында жазылган сын макалалары 1983-жылы жарык көргөн. «Поэтика дүйнөсүндө» жыйнакка топтоштурулган².

К. Ботояров кул турмуштан кокус кетти, эрте кетти. Ал таланттык ышкысы ашып турганда кетти. К. Ботояров кыргыз адабиятында өзүнчө из калтырды. Ал издер анын баалуу эмгектери.

АДАБИЯТТАР

¹ Ботояров К. «Көөнөргүс мурас. («Манастын» «Көкөтөйдүн ашы» эпизодунун Ч. Валиханов жаздырып алган варианты). – Б.. 1996.

² Ботояров К. Поэтика дүйнөсүндө: Сын макалалар – Ф., 1983.

ВАКУЛЕНКО ВАЛЕРИЙ ЯКОВЛЕВИЧ
(1945)

Кыргыз профессионал адабиятынын адабият таануучусу, сынчы жана котормочу профессор В.Я. Вакуленко 1945-жылы Чүй боорундагы Сокулук районунун М. В. Фрунзе атындагы поселогунда туулган. 1963-жылы ушул поселектогу орто мектепти, 1971-жылы Ленинград мамлекеттик университетинин филология факультетин бүтүргөн.

1970-жылдар ичи В. Я. Вакуленко «Кыргызстан» басмаканасында көркөм адабият редакциясын (1971-77), «Советтик Кыргызстан» газетасында адабият жана искусство бөлүмүн (1977–83) башкарып, 1983-жылы «Литературный Киргизстан» журналында жооптуу секретарь болуп иштейт. Ал эми 1983-жылдан бүгүнкү күнгө (2004) чейин Кыргызстандын жогорку окуу жайларында (БГУ, КРСУ) окутуучулук кылат. 1979-жылы «Проблемы гуманизма в русской советской литературе 20-годов» деген илимий ишин жазып, филология илимдеринин кандидаты даражасын, 1990-жылы «Детские литературы народов Средней Азии в их связях и взаимодействии с русской литературой» аттуу илимий изилдөөсүн коргоп, 1991-жылы докторлук даражасын алган, 1993-жылдан бери профессор.

В. Я. Вакуленконун адабиятка келиши 1965-жылдан мезгилдүү басма сөз беттерине адабий сын макалаларды, рецензияларды жарыялоодон башталат. Студенттик жылдарында эле туулуп өскөн жеринен обочо окуп жүргөндүгүнө карабастан, кыргыз көркөм адабиятынын учурдагы процессине олуттуу назар сала баштап, окурмандык жана болочок адабиятчылык көз карашын билдирип, сын пикирлерин жарыялап турган. Ушул жылдары эле адабиятчынын кийинки илимий жолунда концептуалдуу багыттагы изил-

дөөсүнө айланган адабияттагы гуманизм маселеси менен балдарга арналган көркөм адабияттын өнүгүү процессине арналган айрым макалалары пайда болуп, изденүүлөрүнүн алгачкы предметтик өзөгүн түзө баштаганы байкалат.

Вакуленконун адабият таануудагы ишмердигине жана көркөм чыгармачыл жолуна обзордук планда саресеп салганда бири-бири менен жүйөлүү мүнөздө айкалышып турган төрт нукту ажыратууга болот. Эгерде адабиятчынын илимий багытындагы алгачкы тема гуманизм болсо, бул теманы орус совет адабиятына параллелдүүлүктө замандаш кыргыз совет адабий процессинин кыймылында поэзия жана прозалык туундулардын мисалында да карайт. Узак мезгилдер бою иликтеп келе жаткан экинчи нуктагы негизги изилдөөсү – бул кыргыз, дагы андан бөлөк түрк тилдүү, постсоветтик аймакты жердеген өзбек, түркмөн, каракалпак жана чектеш тажик балдар адабияты. Бул изилдөөнүн темасы, албетте, адабияттагы гуманизм идеясы менен үндөшүп, автордун ишинде логикалык ырааттуулукту жараткан. Ал эми кийинки эки нук практикалык мүнөздү, жогоруда аталган эки теориялык багыттын фактылык материалын түзгөн иш аракеттер катары бааласа болот. Алар В.Я. Вакуленконун котормочулук чыгармачылыгы жана түзүүчүлүк кызматы. Демек, биринчиден, кыргыз акын-жазуучуларынын чыгармаларын орус тилдүү окурмандар чөйрөсүндө тааныштыруу вазийпасын аткарса, экинчи жагынан ал оодаруу процесси алдыдагы теориялык жыйынтыктарына таканчык өбөлгө иретинде кызмат өтөгөн. Түзүүчүлүк иштери болсо, жана ошол өзү түзгөн жыйнактарга жазылган баш макалалары менен бирге орус адабиятынын беделдүү көркөм сөз сүрөткерлерин кыргыз журтчулугуна кеңири таратууга шарт түзгөн. Анын котор-мочулук калеминен роман, повесть, аңгеме, балдар үчүн жомоктор орусчаланып чыккан. С. Абдыкадырова, Ш. Абдыраманов, Ж. Алыкулов, К. Баялинов, М. Гапаров, К. Жапаров, С. Жетимишев, Н. Жаркынбаев, Ж. Мавлянов», Г. Момунова, С. Өмүрбаев, К. Осмоналиев, С. Сасыкбаев, Б. Сексенбаев, З. Сооронбаева, Д. Сулаймановдун чыгармаларын которгон. Орус поэзиясынын 20-40-50-жылдардагы лирикасын түзүп, республикалык бас-

маканадан чыгаруу, ар бир томдугун. баш сөз менен жабдуу¹ ошондой эле «Киргизские повести» жана С. Жусуев менен бирге «Антология киргизской поэзии»² деген башка бир нече жыйнактарды түзүү иштери менен да алектенишип келген. Башы-аягы жыйырмадан ашык ыр жана проза жыйнактарын түзүп, баш сөздөрүн жазган. Кыргыз акын, жазуучуларынын чыгармаларын, негизинен прозасын орус тилине которуудан сырткары алардын айрым чыгармалары, көбүнчө котормолорунун сапаты тууралуу сын, рецензия, макалалар жазып, чыгармачылык портреттерин да жараткан. Буларга С. Эралиев, С. Жусуев, М. Байжиев, С. Сасыкбаев, Т. Кожомбердиев, О. Султанов, Ш. Бейшеналиев, М. Жангазиев, Ш. Абдырамановдун чыгармачылыгы боюнча жазгандары кирет. Мындан сырткары кыргыз адабиятынын орус тилдүү калемгерлери жана жалпы эле республиканын орус тилиндеги адабий процесси жагдайында да адабият адиси иретинде жеке пикирлерин жарыялап келген. Ушулар менен бирге жазуучу Л. Дядюченконун, адабиятчы Г. Хлыпенконун, балдар жазуучусу Н. Платанованын чыгармачылыктарына кеңири кайрылганын белгилесе болот. Адабиятчылар К. Асаналиев, Евг. Озмитель, С. Жигитовдун 80-жылдары жарык көргөн монографияларына да өз убагында жеке окумуштуулук пикирин билдирген³. В. Я. Вакуленконун сынчылык көңүлү С. Чокморовдун чеберчилиги, кыргыз сүрөт жана кино искусствосундагы жаңылыктарга да бурулуп турган. Демек, В. Я. Вакуленко 60-жылдардын акырынан 90-жылдын биринчи жарымына чейин кыргыз адабият жана жалпы эле маданий процессине ургаал катышып, адабиятчы, сынчы, котормочу жана түзүүчү катары арбын иштерди бүтүргөн. Азыркы күндө илимий-педагогикалык ишмердикке көбүрөөк күчүн үрөп, жогорку окуу жайларда адабияттын теориясын, поэтикасын, улут аралык адабий байланыштарды жана балдар адабиятынын тарыхын жана теориясын үйрөтүүдө. Алты китептин автору. Алгачкы китеби алдыда аталып өткөн илимий изденүүсүнүн жыйынтыгы болуп, кыскача очерк түрүндө 1972-жылы чыккан⁴. Негизги темасы – 20-жылдардагы орус совет адабиятында социалисттик гуманизмдин бекемделишине көз жүгүртүү болгон.

Кийинчерээк 1978-жылы очерк макалалардан жыйнаган китептин мазмуну деле ушул теманы камтыйт⁵. Ал эми балдарга арналган адабияттын маселелерине кызыгуусу адабияттагы алгачкы чыйырынан эле башталып («Литературный Киргизстан», 1968. № 6; 1969, № 6); 1975-жылы басылган жыйнагына, биринчи жыйынтыктары топтолгон⁶. Кыргызстандагы балдар адабиятынын абалына карата жазылган изилдөөлөрү 1976-жылы Москвадан жарык көргөн⁷. Вакуленко бул теманын үстүнө системалуу түрдө иштөөсүн улантып, мезгилдүү басма сөздө рецензия, макалалардын дембе-дем жарыялап, 1989-жылы жыйнак кылып чыгарган⁸. 90-жылдар ичинде балдар адабияты маселеси боюнча адабиятчыны бир гана Кыргызстан эмес, бүтүндөй Орто Азия аймагындагы адабий процесс кызыктыра баштаган. Бул акыры Вакуленконун адабият окумуштуусу иретинде өзүнүн концептуалдуу позициясын чагылдырган олуттуу эмгек болгон. Анын өзөктүү мазмуну «Детские литературы народов Средней Азии» (Б., 1998) аттуу окуу куралы китебине камтылган.

Арийне, бул китеп жөнүндө сөз кылуудан мурда автордун «Право на доверие» жыйнагына учкай көз чаптырып өтүү керек. Себеби, кийинки китептин кыргыз адабиятындагы балдар үчүн адабият бөлүмүнүн пайдубалын түзгөн макалалар, адабиятчынын адепки байкоолору, ошол кездеги адабий сындын жүрүшү, балдарга арналган чыгармалар, алардын авторлору жөнүндө ага байланыштуу окумуштуу козгогон актуалдуу маселелер ушул жыйнакка топтолгон. Маселен, «Большие заботы литературы для маленьких» деген баш макаласында сын процессине мындайча сын айтат: «Если не считать небольших рецензий и газетных заметок, за это время в республиканской периодической печати в сущности не появилось на русском языке ни одной серьезной статьи о проблемах развития современной киргизской литературы, ни одной обстоятельного обзора новинок прозы и поэзии для детей» (с. 5) ... что сегодня читатель не найдет в сущности ни одной книги, которых могла бы дать ему более или менее целостное представление о современном состоянии детской литературы в Советской Киргизии» (с. 6).

Кыргыз адабиятында кыргыз жана орус тилдеринде жаралган проза жана поэзиянын бардык жанрларындагы чыгармаларга үзбөй көз салып, айрымдарына поэтикалык талдоо да жүргүзүп, акын-жазуучулардын жекече чыгармачылыгына калыс баа берип тургандыгы жагынан кыргызстандын орус тилдүү адабиятчыларынын ичинен В. Я. Вакуленко балдар адабияты темасында чаалыкпай иштеп, бул процесске көп жылдар бою олуттуу саресеп салып келе жаткан бирден бир адабиятчы. Алдыда айтылып өткөндөй, балдарга арнап чыгарма жазган ар бир калемгер, акынбы, прозаикпи, Вакуленконун көз жаздымында калган эмес. Жогоруда алардын узун тизмеси келтирилди. Алардын ичинен, мисалы, Муса Жангазиевдин аңгемелериндеги балдардын көркөм дүйнөсүн ачуудагы чеберчилигине калыс баа берген учур адабият таанууда аз дейт Вакуленко (с. 24-32). Же болбосо Шүкүрбек Бейшеналиевдин чыгармаларын талдоо учурунда автордун арзырлык жетишкендиктери менен бирге эле айрым учурда схемалуулуктан чыга албай, мотивдештирүү ишенимдүү болбой калган жерлерин белгилеп өтөт. Сүйүнбай Эралиевдин балдар үчүн жазылган ырлары жөнүндө мындай деп жазат: «С. Эралиев умеет несколькими штрихами нарисовать портрет своего героя, передать в слове глубину его переживаний его удивление и восторг новым, незнакомых прежде миром» (с. 35). Ал эми кыргыз поэзиясынын жаркын жылдызы, чыныгы балдар акыны Турар Кожомбердиевдин чеберчилигин да орус тилдүү окурмандарга ырларынан мисал келтирип, аларды талдоо аркылуу кең-кесири тааныштырат: «Яркая выразительность образов, простота и живость вымысла – все эти качество стихов шуток и небылиц Т. Кожомбердиева скоро поставили их в число наиболее любимых и популярных среди детей» (с. 41).

Бул жыйнакта В. Я. Вакуленконун көркөм котормо сын макалалары да бар: «Хочется обратить внимание читателей на то, как часто и неожиданно мастерству сопутствует ремесло, как понаторевшее версификаторство порой выдается за подлинное искусство художественного перевода» (с. 79). Арийне, автордун арбын макалалары балдар адабияты маселесине арналган. Ал эми «Детские литера-

туры народов Средней Азии» китеби адабиятчынын узак убакыттар бою алпурушкан ишинин жыйынтыгы. Албетте китептин көлөмү чакан, изилденген материалдары кыскарган вариантта, эң маанилүү жыйынтыктары гана топтолуп, окуу куралы мүнөзүндө жарык көргөн. Мында Орто Азия регионундагы беш улуттун балдарга арналган адабиятынын жаралуу жана калыптануу этаптары бул аймактын адабият таанусунда алгачкы жолу бир бүтүн концепцияда изилденет. Эгерде тажик жана өзбек адабияты байыр'кы Чыгыш адабияты менен тыгыз алакалаш болуп келсе, кыргыз, түркмөн, каракалпак адабияты жазма адабият түрүндө жаңы, жыйырманчы кылымдын жыйырманчы жылында, социалисттик революциянын шарапаты аркасында жаңыдан пайда болуп калыптанган жаш адабияттар деп эсептелингени маалым. Андыктан алардын адабий сыны, адабият таануусу, анын ичинен балдар адабиятынын жалпы адабияттан өзгөчөлөнүп өнүгүп чыгышы жагынан анчалык мол тажрыйба топтой электиги, дүйнөлүк адабияттын деңгээлинен караганда талаптагыдай сапатка жетише албагандыгы да мыйзамченемдүү көрүнүш. Вакуленконун бул иши ушул жаңы жазма түрүнө өткөн үч улуттун адабияты жана иран, фарсы адабиятынын көп кылымдык таасиринде өнүгүп келген тажик, иран жана байыркы түрк адабиятынын, үлгүсүндөгү өзбек адабиятынын балдар үчүн жазылган адабияттын илимий аспекттен изилдөөсүн жалпы бир комплексте ишке ашырууга жасалган биринчи аракеттерден. Иликтөөнүн жүрүшүндө аталган адабияттардын коомдук тарыхый өнүгүшүнө байланыштуу маданиятындагы жалпы окшоштуктары жана өзгөчөлүктөрү, анын ичинен, мисалы, көчмөн элдин рухий турмушундагы фольклордун (бөтөнчө поэтикалык формада) маанилүү орду сөзсүз түрдө балдар адабиятынын стадиялдуу өсүшүнө күчтүү таасир тийгизгендигин жана ошого эле кош жарыш түрдө орус адабиятынын үлгүлөрү чыгармалардагы реализмдин калыптануусуна, жанрдык ажырымдалуу, профессионалдык формага түшүү процесинде зор көмөк көрсөткөндүгү белгиленет.

Кыргызстандагы балдар адабиятынын адис билерманы болгондуктан, Валерий Яковлевич анын жаралуу,

өсүү жана калыптануу тарыхын сандык жана сапаттык дараметин кеңири жана терең үйрөнгөндүгү айкын сезилет. Китебиндеги бул бөлүмү салыштырмалуу түрдө көлөмдүү, фактылык материалы бай, теориялык жыйынтыктары олуттуу жана жүйөлүү. Автор адегенде тарыхка кыскача токтолуп, кыргыз профессионал адабиятындагы балдарга арналган чыгармалардын башатында совет өкмөтүнүн агартуу саясатына байланыштуу басыла баштаган окуу китептерине кирген кыска аңгеме, тамсил, жомок, ыр жана башка чыгармалар болгондугун мисал келтирет. Буларга изилдөөчү К. Жантөшевдин «Алиппе», «Оозеки сөз», «Адабия окуу», У. Абдукаимов түзгөн 3-класс, андан кийин 4-класс үчүн «Адабият хрестоматиясы» 2-класс үчүн М. Эралиев даярдаган «Адабий окуу», жомокчу-жазуучу К. Эшмамбетов түзгөн «Чала сабаттуулар окуу китеби», ошондой эле агартуу ишинин башатында турган, алгачкы кыргыз профессору К. Тыныстановдун «Кыргыз хрестоматиясы» (1924), «Чоңдор үчүн алиппе» (1926), «Эне тил» (1927), «Кыргыз тилинин морфологиясы» (1934), «Кыргыз тилинин синтаксиси» (1936) өңдүү баа жеткис казына жаратып кеткен туңгуч кыргыз интеллигенциясынын мурастарын көрсөтүп кетет. Булар менен бирге эле балдар адабиятынын таасири туурасында да сөз болот. Буга мисал иретинде З. Илилина «Наш учитель Ленин» аттуу очеркин жаш жазуучу К. Ваялинов 1925-жылы которуп, бул факт В. Я. Вакуленконун баасында балдар адабиятына салынган алгачкы чыйыр шекилинде эсептелинет. 30-жылдар ичи кыргыз жаш жазма адабиятында көркөм котормо процессинин ыкчамдалышы, анын ичинен Ш. Көкөнов Л.Н.Толстойдун аңгемелерин (1954), У. Абдукаимов А.М.Горькийдин «Архип ата жана Ленька» (1935), А.С.Пушкиндин «Балыкчы жана балык» (1936), А.Осмонов «Поп жана Балда» (1967), М.Койчуманов И. С. Тургеневдин «Муму» (1937) жана дагы бир нече орус жазуучуларынын аңгеме, жомоктору ар кыл кыргыз калемгерлери тарабынан таржымаланышы алардын профессионал мазмунда ой жүгүртүп, жазма формасында калем төшөлтө баштоосуна окурмандардын жаш өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен тестиер жана өспүрүм курактын психо-

логиясына жараша көркөм шөкөттөө ыкмасын өздөштүрүү боюнча устаттык, даанышмандык кызмат өтөгөн. Ал эми саясий жана маданий фактор катары жаңы формацияга кадам койгон коомго нравалык жана эстетикалык принциптердин жаңыруу жана сиңирүү процессинин жайылуусунда да көмөктөшкөн. Балдар адабиятынын жаралуу жана өнүгүү этабын изилдеп үйрөнүүдө Вакуленко сан кылымдар бою улуттук рухий казынасы болуп келген эл оозеки чыгармачылыгынын ролун да кең-кесери талдоого алат. Балдар адабиятынын башатында эл казынасынан кайра иштелип чыккан Тоголок Молдонун поэзиялык чыгармалары тургандыгы, ошол эле кенчтен зор чеберчиликте пайдаланган виртуоз аңгеме, сөз устаты К. Жантөшөв, алардан кийинки К. Эшмамбетов, Д. Сулайманов, А. Осмонов, Т. Кожомбердиев, дагы бир нече жазуучу акындардын балдар үчүн жараткан көркөм тексттери бар экендиги мисалдар менен жабдылып автордун сынчыл сыдыргысынан өтөт. «Киргизская литература для младших школьников, пожалуй, самая урожайная: нет в Киргизии такого писателя, который ничего бы не писал для младших школьников. Формировалась эта литература так же, как и литературы для школьников, на основе устно-поэтических традиций: младшие школьники едва ли меньше дошколят любят сказки и стихи, веселые, занимательные рассказы и повести» (с.15). Адабиятчынын бул эмгеги жана чыгарган жыйынтыктары аркылуу профессионал деп аталган жазма адабиятыбыздын жашы али кылымга толо эле жаш курагына карабай, сан кылымдар бою уюган мурастын оозеки кенчи урпактардын акыл-эсин ээлеп, даанышман, поэтикага бай адабият туундуларын жаратууга үндөп келеткандыгына дагы бир мертебе ынандырат. Буга мисал иретинде Вакуленконун К. Жантөшевдин чеберчилиги тууралуу байкоолорун келтирсе болот: «(...)... выдающегося писателя, в творчестве которого фольклорное и оригинальное выступают в таком органическом единстве, что подчас бывает не просто отличить, что создано народом, а что собственно, рождена творческой фантазией этого самобытного художника, впоследствии прославленного киргизского романиста» (с. 15).

Балдар адабиятына негиз салуучу катары таң каларлык таланттуу сүрөткер, кыргыз адабиятынын илимий фантастика жанрын да ачып, негизден кеткен Пушкин, Лермонтов, Маяковский, Чуковский, Михалков жана дагы башка орус жазуучуларынын балдарга арнап жазылган ыр жомокторун кыргызчалаган Кусейн Эсенкожоевди калыс атап, анын изин жолдоп, балдар адабиятынын өсүп жана калыптанышын негиздеген жазуучулар деп Муса Жангазиев менен Шүкүрбек Бейшеналиевди белгилейт жана «Совершенно немыслимо представить круг чтения современных киргизских школьников без книг Чингиза Айтматова» деп, жазуучу көтөргөн глобалдуу маселелер сөзсүз түрдө өспүрүм муундарга тарбиялык таасирин тийгизбей койбой тургандыгына токтолуп, балдар турмушун чагылдырган дээрлик бардык чыгармаларын талдоодон өткөрөт (с.21-27). Кыргыз адабиятында балдар үчүн жазылган адабияттын өсүү жолун аныктап талдоо ишинде В.Я.Вакуленконун көз жаздымында бир дагы көрүнүш, бир дагы жанр калган эмес. Ал бул адабий процесстин жаралыш мезгилинен 90-жылдарга чейинки бүтүндөй фактылык материалын камтып, аларды теориялык жыйынтыктар менен жабдууга күч үрөгөн. Балдар акын-жазуучуларынын көп учурда поэзия чыгармаларында фольклордун салттарына тушалып, чыгармачыл демөөрүнө, жаңыча изденүүсүнө кедерги болгондугу бир жагынан, экинчи жагынан орус адабиятынын мыкты үлгүлөрүн сокур тууроо, аларды көчүрмөлөө өңдүү кемчиликтерин да белгилей кетет (с. 14).

Ушул эле мүчүлүштөр автор тарабынан изилдөөгө алынган башка улуттар адабиятында да байкалган. Ошондой эле алардын бардыгы тең жаш совет адабияты деп аталган категориядагы, жаңы жазма формасына эми түшкөн улуттар адабияты экендиги, алардын бардыгынын басып өткөн жолу текши бирдей стадиялдуулукта жана дээрлик бирдей эле сапаттык тепкичтерди басуу менен калыптанып жүрүп отургандыгы шексиз. Алсак, балдарга арналган чыгармалар биринчиден, элдик оозеки чыгармачылыктын көрөңгөсүнөн азыктануу, экинчиден, орус профессионал адабиятынын үлгүлөрүн которуу жана алардын поэтика структуралык маңызын өздөштүрүү аркылуу көп жагынан окшош. Буга өз-

гөчө проза жана драматургия жанрынын балдар темасында тарамдалышы да кирет. Рухий маданиятын жалаң оозеки формада сактап келген көчмөн улуттар кыргыз жана түркмөн, революцияга чейин өз алдынча туруктуу мекенге ээ боло албаган жарым көчмөн каракалпак эли менен бирге эле отурукташкан турмушта жашаган өзбек жана тажик элинин балдар адабияты революцияга чейин жазма адабияты болгондугуна карабастан бирдей эле сапаттык деңгээлдеги жолду басып өткөндүгү аныкталат. Сыягы мындай жалпы стадиялык өсүш совет түзүлүшүнүн саясий-идеологиялык саясатынын жана адабиятка коюлган талаптардын текши аткарылышына болгон көзөмөл, адабияттагы перспективдүү пландардын жана шарттардын жалпылыгы да кайсы бир деңгээлде таасирин тийгизген болуу керек. Автор, албетте иликтөөсүндө мындай тарыхый идеологиялык фондун себептерин ачууну аркалабайт, бирок совет адабиятынын составына кирген улуттар адабиятынын ошол этаптагы өнүгүү жолунун текши даражада, окшош мазмунда калыптанышууга ушул факторлор да себепчи экендиги белгилүү эмеспи. Ошого карабастан азыркы эки улут адабиятынын өсүү процессине түздөн түз таасирин тийгизген башка дагы себеп-көрүнүштөр болгондугу билинет. Иликтөөчүнүн байкашынча мындай айырмачылыктарга өзбек, бөтөнчө тажик адабиятында улуу гуманисттик идеялардын башатында турган Фирдоуси менен Саадинин афористтик дидактикасы турат. Адабияттагы бул классикалык көрүнүш бир гана поэзия жанрында гүлдөбөстөн, тамсил, притча, аңгеме, ыр формасындагы ыйман-адеп, насыят, кеңеш мазмунундагы бүкүлү китеп түрүндө жашап келген. Дагы бир айырмачылыкка турмуштагы реалдуулукту (жандуу нерселерди) сүрөттөөгө тыюу салган ислам дининин догматтары көркөм сөз өнөрүнүн өр карап өсүшүнө кедерги болуп, кесепетин тийгизбей койбогондугу да кирет (с. 69-73). Жаңы формацияда жаңы мазмундагы адабият жаратууга кылымдар бою калыптанган жазма формасында ой жүгүртүүнүн салттары да кыйынчылык келтирген: «Новую эстетическую систему еще толь-ко предстояло выработать, ею формирование происходила в труднейшей борьбе с инерцией прежних эстетических представлений. Особенно сложно это борьба происходило в литературе для детей, которая

вообще не имела сколько-нибудь устоявшейся литературной традиции» (с. 74). Ушул аспекттен караганда эки элдик (өзбек, тажик) совет мезгилиндеги адабиятын негиздөөчү Садриддин Айнинин чыгармачылыгы поэтикалык эрдик болгон.

Орто Азия аймагын жердеген беш улуттун балдар адабияттары айрым бир ички бөтөнчөлүктөрүнө карабастан рухий мурастарын чебер чыгармачылык билгичтикте пайдалануу менен бирге эле көркөм котормо көпүрөсүнүн көмөгү аркылуу орус классикасынын үлгүсүндө реализм методун өздөштүрүүгө жетишишкен. Экинчи жагынан көркөм туундуларды жанрдык алкакка салып, алардын структуралык жана башка эрежелерин төл адабияттарына киргизишкен. Үчүнчү жактан балдарга арналган адабияттарды жаш өзгөчөлүктөрүнө карай жаратууну үйрөнүшкөн.

Изилдөөсүнүн жүрүшүндө В.Я.Вакулунко кыргыз адабиятындагы балдар бөлүмү боюнча маселелерди бардык жагынан адис катары өзү чечмелеген болсо, калган төрт улуттун балдар адабиятын иликтөөдө, андагы тарыхый-социалдык, маданий, адабий аспектилерин ачууда Р. Амонов, М.К.Нурмухамедов, З. Г. Османова, К. Тангрыкулиев, П.Шермухамедов өндүү жана башка тарыхчы, адабиятчы адистердин эмгектерине таянган.

Валерий Яковлевич Вакуленко отуз жылдан ашуун убактысын, акыл оюн кыргыз адабиятына сарптаган чыгармачыл шгампоз, балдар адабияты боюнча белгилүү адис. Анын көркөм котормодогу чыгармачыл ишмердиги, орус жана кыргыз адабий китеп-жыйнактарын түзүүдөгү практикалык жактан өтөгөн кызматы, адабият теориясы жана тарыхы боюнча жүргүзгөн илимий иликтөөлөрү гумандуулуктун азиз миссиясын – адабияттар арасындагы рухий эстетикалык жана интеллектуалдык алакананы чындоого олуттуу салымы.

АДАБИЯТТАР

¹ *Вакулунко В. Я.* Поэзия революционного гуманизма. К-те: Лирика 20-х годов. – Ф.: Кыргызстан, 1976. – с. 5-21; *Вакулунко В. Я.* Ради жизни на земле. К-те: Лирика 40-х годов. – Ф.: Кыргызстан, 1977. – с 5-12; *Вакулунко В. Я.*

Поэзия середины века к-те: Лирика 50-х годов. – Ф.: Кыргызстан, 1978. – с. 5-12.

² Антология киргизской поэзии (сост. В. Вакуленко, С. Жусуев). – Ф., 1984.

³ *Вакуленко В. Я.* Новые книги о Ч. Айтматове /К. Асаналиев// Сов. Кирг. – 1969. – 2 окт; Судьбы стиха-судьба литературы.// Веч. Фрунзе, 1985. – 8-январь; Возвращение к истокам //Лит. Кирг., 1986. № 7. (С. Жигитов).

⁴ *Вакуленко В. Я.* Утверждение социалистического гуманизма в русской советской литературе 20-х годов (1917-1929) Краткий очерк. – Ф.: Кыргызстан, 1972.

⁵ *Вакуленко В. Я.* Современное и вечное. Очерк, статьи, заметки. – Ф., 1975.

⁶ *Вакуленко В. Я.* Право не доверие литературные заметки. – Ф.: Мектеп, 1975.

⁷ *Вакуленко В. Я.* Детская литература Киргизии. – М.: Дет. литра, 1976.

⁸ *Вакуленко В. Я.* Завтрашние заботы. Сб. статей. – Ф.: Адабият, 1989.

ҮКҮБАЕВА ЛАЙЛИ
(1948)

Лайли Үкүбаева бүгүнкү күндө кыргыз адабият таануу илиминдеги белгилүү адис, окумуштуу, айтматовтаануу илиминин өнүгүшүнө өзүнүн орчундуу салымын кошкон айтматовтаануучу, тажрыйбалуу педагог, нускалуу устат, филология илимдеринин доктору, профессор.

Лайли Үкүбаева Москвадагы А. М. Горький атындагы адабият институтунун аспирантурасын бүтүрүп келген 1975-жылдан баштап илим изилдөөчүлүк ишмердүүлүк менен билим берүүчүлүк кесипти – эки жооптуу милдетти эришаркак аркалап, экөөндө тең жемиштүү ийгиликтерге жетишип келе жатат. Л. Үкүбаева – бүгүнкү күндө жүздөн ашык аталыштагы илимий, илимий методикалык, публицистикалык макалалардын, эмгектердин автору. Алардын ичинде «Чыңгыз Айтматовдун каармандарынын көркөм дүйнөсү» (1984), «Художественное мастерство раннего творчество Ч. Айтматова» (1999), «Адам дүйнөсү көркөм образда» (1994), «Жазгыч акындардын чыгармачылыгы» (1994), «Азыркы кыргыз адабиятынын арымы» (1995), «Чыңгыз Айтматовдун адабий-эстетикалык көз карашы» (2000), «Чыңгыз Айтматов жана фольклор» (2001) жана «Чыңгыз Айтматов: эстетика жана улуттук негиз» (2004) аттуу илимий монография, окуу куралы, адабий-сын жыйнактары бар.

Л. Үкүбаеванын адабий изилдөөчүлүк ишмердүүлүгүндө Айтматовдун чыгармачылык өнөрканасын изилдөө негизги орунду ээлейт. Анын кандидаттык, докторлук диссертациялары да ушул темага байланыштуу жазылган.

Л. Үкүбаева 1980-жылы «Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларында мүнөз түзүү өзгөчөлүгү» деген темада кандидаттык диссертациясын ийгиликтүү коргогон. Кандидаттык диссер-

тациянын негизинде жарык көргөн Ч.Айтматовдун каармандарынын көркөм дүйнөсү» деп аталган биринчи китебинде Л. Үкүбаева Ч. Айтматовдун алгачкы аңгемелеринен тартып «Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт» повестине чейинки чыгармаларындагы жазуучунун көркөм мүнөз түзүү чеберчилигин эволюциялык планда изилдөөгө алат. «Көркөм чыгармачылыктагы сюжет куруу жана каармандын мүнөзүн түзүү деген түшүнүктөр – өз ара бири-бири менен тыгыз байланышкан, бири экинчисин шарттап турган түшүнүктөр. Ошондуктан жазуучунун каармандын образын жаратып, мүнөзүн түзүү чеберчилигин анын сюжетти кура билүү өзгөчөлүгү менен органикалык биримдикте караган жөн» деген илимий теориялык жобого негизденип изилдөөчү көркөм мүнөз түзүүдө сюжеттик, композициялык элементтер жазуучу тарабынан кандай чеберчилик менен колдонулгандыгын конкреттүү мисалдардын негизинде терең талдоого алган. Автор адабияттаануу илиминдеги өзүнө чейинки айтылган иликтөө проблемасына байланыштуу салмактуу эмгектерге токтолуу менен зарылдыкка жараша алардын авторлору менен айрым бир учурларда полемикага чыгат. Мисалы, жазуучунун мүнөз түзүү чеберчилигине байланыштуу Г. Гачев, П. Е. Глинкин, В.Станиславлева сыяктуу адабиятчылардын бир жактуу чыгарган айрым корутундуларынын жаңылыштуулугун билдирип, өзүнүн бул багыттагы позициясын далилдүү коргойт. Л. Үкүбаева улуттук мүнөздүн, элдик оозеки бай чыгармачылыктын бөтөнчөлүгүн жакшы өздөштүрбөй туруп Ч.Айтматовдун мүнөз түзүү чеберчилиги боюнча өзүлөрүнүн оң, терс пикирлерин ашыкча эле «улуттук өзгөчөлүк», салттуулук маселесине байланыштыра беришкен адабиятчылардын пикирлерин четке кагат.

Албетте, изилдөөчү буларды тигил же бул адабиятчыдан кемчилик табуу же өзүн жогору коюу максатында айтып жатпагандыгы түшүнүктүү иш. Мисалы, Г. Гачев канчалык эрудициясы күчтүү адабиятчы болбосун кыргыз маданиятын, менталитетин, улуттук эстетиканын негиздерин сырттан билген окумуштуу катары Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы айрым моменттерди туура эмес интерпретациялаганы чындык. Өзүнөбү, өзгөгөбү тийешелүү мурда айтылган жаңылыш же аша чапкан ойлорду улам кийинки-

лердин мүмкүнчүлүккө жараша түзөө аракети кайсы илим тармагы болбосун алгылыктуу жана мыйзам ченемдүү.

Айтматовдун чыгармалары турмуштун өзүндөй жөнөкөй да, ошол эле учурда турмуштун өзүндөй татаал да. Анын чыгармаларында майда нерсе жок. Баарыга түшүнүктүү, жөнөкөй, ал түгүл түшүндүрүүнүн зарылчылыгы жоктой сезилген көрүнүштөрдүн: диалог, монолог, портреттик штрих, интерьердик сүрөттөөлөрдүн аркасында идеялык-тематикалык мазмундун, образ-мүнөздүн ачылышын шарттоочу терең мазмун жатышы мүмкүн. Л. Үкүбаеванын «Ч. Айтматовдун каармандарынын көркөм дүйнөсү» аттуу алгачкы эмгеги жазуучунун көркөм мүнөз түзүү чеберчилигине таандык мына ушундай «майда-бараттарды» тыкыр деталдаштырып, конкреттүү талдоого алгандыгы, Ч. Айтматовдун чыгармачылыгынын мисалында дегеле көркөм адабияттагы мүнөз түзүү проблемасын ар тараптуу, кеңири ачып бергендиги менен баалуу, илимий практикалык мааниси жогору эмгек.

Л, Үкүбаева жетимишинчи жылдардан бүгүнкү күнгө чейин Ч. Айтматовдун чыгармачылыгына кайрадан-кайрадан кайрылып, алардагы орчундуу проблемалар туурасында мезгилдүү басма сөздөрдө, илимий жыйнактарда макалаларын үзгүлтүксүз жарыялап келет. Алардын айрымдарын санап өтсөк «Жаш адамдын образы Ч. Айтматовдун чыгармаларында», «Элдик педагогиканын маселелери Ч. Айтматовдун «Эрте келген турналар» повестинде», «Манас» эпосу тууралуу Ч.Айтматовдун эстетикалык көз карашы», «Бийлик жана инсан маселеси Ч. Айтматовдун көркөм интерпретациясында» ж. б.

Л. Үкүбаеванын «Ч. Айтматов: эстетика жана улуттук негиз» (2004) деп аталган эң кийинки көлөмдүү монографиясы – адабиятчынын айтматовтаануу багытындагы илимий жана билим берүүчүлүк көп жылдык түйшүктүү эмгегинин жыйынтыгы, жемиши.

Монография жалпысынан Чыңгыз Айтматов жана фольклор маселесине арналган. Анда жазуучунун фольклорду пайдалануу чеберчилиги анын адабий чыгармачылыкка жана элдик оозеки чыгармачылыкка болгон адабий-эстетикалык көз караштары менен тыгыз байланыш-

та каралган. Маселенин ушундай изилдениши логикалык жактан туура. Чындыгында да Ч. Айтматовдун адабий-эстетикалык көз карашын терең жана ар тараптуу окуп-үйрөнбөй туруп, анын калеминен жаралган көркөм дөөлөттөрдүн идеялык-эстетикалык наркын, сүрөткердик концепциясын туура баалоо мүмкүн эмес.

Окумуштуу монографиянын кириш бөлүмүндө Ч. Айтматовдун чыгармачылыгын изилдөө ишиндеги эки тенденция туурасында сөз кылат. Эгерде 60-70-жылдардагы изилдөөлөрдө Ч. Айтматов феноменинин бөтөнчөлүгүн түшүндүрүүдө анын чыгармачылыгына орус жана дүйнөлүк адабияттын тийгизген таасирине олуттуу маани берилсе, кийинки мезгилдерде изилдөөнүн методологиясында олуттуу өзгөрүү болуу, б. а. эми Ч. Айтматовдун чыгармачылык феноменин улуттук руханий башаттарга алып келип, анын чыгармачылык стихиясындагы улуттук эпикалык традициянын орду, ролу, маанисин ачып берүүгө багыт алган. Л. Үкүбаеванын монографиялык эмгеги да мына ушул кийинки багытта жазылган эмгектердин катарына кирет. Изилдөөнүн негизги максаты Ч. Айтматовдун поэтикасындагы кыргыз элдик фольклорунун ролу, мааниси, көркөм функциясын анын адабий-эстетикалык, фольклордук-эстетикалык көз карашынын биримдигинде, бүгүнкү күндөгү коомдогу саясий-маданий турмушубуздагы жүрүп жаткан өзгөрүүлөрдүн контекстинде, азыркы адабий-эстетикалык көз караштын деңгээлинен жаныча карап иликтөөдө турат.

Бул монографиялык изилдөө негизинен эки чоң маселенин айланасында жүрөт. «Бүгүнкү күндө Ч. Айтматов кыргыз адабиятында эле эмес, дүйнөлүк адабий практикада фольклорго жаңыча мамиле жасап, өзүнчө бир көркөм ачылыш жараткан жазуучулардан болуп калды. Анын чыгармаларында колдонулган мифологема көркөм чыгарманын тулкусуна сиңип, анын идеялык-мазмундук мүмкүнчүлүгүн кеңейтүү, образ, мүнөздү толук кандуу чагылдыруу үчүн колдонулуп, психологиялык чыңалышынын арттырат. Мындай көркөмдүк кудуретке жазуучу кандайча, кантип жетишип олтурат деген мыйзам ченемдүү суроо туулат? Байкап баксак бул маселенин чордону Ч. Айтматовдун жазуучулук феноменин түзгөн эки негиз-

ги көрүнүштүн диалектикасын бирдиктүү иликтеп карайынча жеткилең, толук ачылгыдай эмес. Анын бири – Ч. Айтматовдун эстетикалык көзкарашы, экинчиси – анын чыгармаларынын поэтикалык системасында фольклордун орду жана көркөм функциясы»¹ – дейт. Л. Үкүбаева.

Эмгектин биринчи главасына «Кыргыз элдик фольклору жана Чыңгыз Айтматов» маселесинин адабияттаануу илиминдеги изилдениш тарыхы каралат. Муну изилдөөчү шарттуу түрдө эки этапка бөлөт. Биринчиси – 60-70-жылдар, экинчиси – 80-жылдардан бери.

60-70-жылдардагы илимий көз караштарда фольклор маселеси анчалык олуттуу мүнөзгө жеткен эмес. 60-70-жылдарда адабиятчылар Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы фольклордук мотивдердин өзгөчө даана көрүнүп турган гана учурларына кайрылышып, ал эми улуттук руханий башаттар жазуучунун чыгармачылыгында стихиялык табигый түрдө катышып, аны алдыртан азыктандырып тургандыгы жөнүндөгү терең маселе али ордуна козголо элек болчу.

70-жылдардан кийин Ч. Айтматовдун фольклорго карата кызыкчылыгынын масштабы да кеңейген, ал анын чыгармаларынын көркөм структурасында бүтүндөй өзүнчө бир поэтикалык системага айланган. Мына ошондуктан Ч. Айтматов жана фольклор маселесин изилдөөнүн экинчи этабында аталган маселеге да олуттуу маани берилип каралган. Иште бул мезгилдеги пикирлерге анализ жасалып, ошону менен бирге Айтматовдун фольклорго мамилесинин күч алышынын табигый объективдүү, субъективдүү себептери белгиленген.

Иштин экинчи главасында Ч. Айтматовдун адабий-эстетикалык көз карашы изилдөөгө алынат. Бул главада жазуучунун «Биз дүйнөнү жаңыртабыз, дүйнө бизди жаңыртат», «В соавторстве с землей и водою» ж. б. публицистикалык жыйнактарындагы, мезгилдүү басма сөзгө жарыяланган макалаларындагы адабий-эстетикалык көз карашы, принциптери жөнүндө сөз болот. Изилдөөнүн натыйжасында Ч. Айтматов үчүн адабият, чыгармачылыкка байланыштуу иштин майдасы, чоңу жок экендиги, жазуучуну көркөм чыгарманын темасы, проблемасы, идеясы, образынан, тилинен баштап, бүгүнкү күндөгү анын милдети, мааниси,

ролу, философиясы ж. б. маселелери – бардыгы тынчсыздандыра тургандыгы, ал адабияттын улуу теоретиктери Аристотель, Буало, Лессинг, Чернышевский, Белинский ж. б. теориялык жоболорун бүгүнкү күндүн өзгөчөлүгүнөн чыккан ой пикирлери менен андан ары өнүктүрүп, байытып жаткандыгы аргументтүү далилденет. Ошондой эле азыркы адабияттаануу илиминде талаш-тартыш туудуруп жаткан олуттуу проблемалардын бири социалисттик релятивизм методуна карата да Ч. Айтматовдун эстетикалык көз карашы туурасында да сөз болуп, бул маселеде Л. Үкүбаева белгилүү адабиятчы К. Асаналиевдин «Чыңгыз Айтматов: кечээ жана бүгүн» (1995) эмгегиндеги ой-пикирин, позициясын толук колдой тургандыгын билдирет.

Окумуштуу жазуучунун адабий-теориялык ойлору анын эстетикалык көз карашында кандайдыр стихиялуу түрдө эмес, өзүнчө бир өнүккөн концептуалдуу система катарында көрүнө тургандыгын белгилейт.

Ошондой эле «Чыңгыз Айтматовдун «Манас» эпосуна карата жаңыча көз карашы манасчылык феномендин табияты туурасындагы жана акындык, манасчылык өнөр боюнча көз караштары, кеңири иликтенет.

Иштин кийинки үч главасы Чыңгыз Айтматовдун образдык системасындагы фольклордун көркөм функциясы тууралуу маселелерди камтыйт. Чындыгында Ч. Айтматовдун поэтикасында фольклордун көркөм-эстетикалык функциясы тууралуу Л. Үкүбаевага чейин эле көптөгөн изилдөөлөр болуп, бир катар орчундуу пикирлер, көз караштар айтылган. Л. Үкүбаева бул эмгегинде ошол айтылган пикирлерге кайрадан кайрылып, аларды белгилүү бир ырааттуу илимий системага салып, айрым бир тактоо, түзөтүүлөрдү киргизген. Ошондой эле мында адабиятчынын кызыктуу, илимий негиздүү, олуттуу толуктоолору, кошумчалары да арбын. Айталы, «Жаныбарым, Гүлсары» повестиндеги фольклордук сюжет азыркы күнгө чейин Та-набайдын ички драмасын тереңдетүү максатында автор тарабынан колдонулган көркөм каражат катарында каралып келген. Адабиятчы бул маселени андан ары тереңдетип өнүктүрөт. «Жаныбарым, Гүлсары» повестинде жазуучу биздин коомдун советтик мезгилиндеги саясий экономи-

калык, моралдык-нравалык, руханий-маданий орду толгус жоготууларыбызды «Ботосун жоготкон боз ингендин», «Карагул ботомдун» метафоралык образдары аркылуу күчтүү драматизмде, жогорку эмоционалдык-экепрессивдик чыңалууда чагылдырган. «Алар чыгарманын бүтүндөй идеялык мазмунуна жуурулушкан, белгилүү бир тарыхый мезгилдеги саясий-экономикалык, маданий-нравалык жоготууларга, карата автордук көз карашты билдирген концепция. Анын өзөгүндө жоготуу, издөө жатат»² – дейт Л. Үкүбаева. «Ушунун негизинде автордун фольклордук сюжетти пайдалануудагы чеберчилиги, стилдик ыкмасына кеңири анализ берилүү менен окумуштуу тарабынан аталган сюжет автордук идеялык-эстетикалык концепция деңгээлине чейин көтөрүлгөн деген ишенимдүү жыйынтык чыгарылаган.

«Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт» повестин адабиятчы Чыңгыз Айтматовдун «реализминин өзгөргөндүгүн кабарлаган» чыгарма катары баалап, повесттин негизинде фольклорду реалисттик нукта пайдаланууга байланыштуу бир топ кызыктуу проблемалар козголот.

«Ушул эле главада «Кылым карытар бир күн» романына кошумча жазылган «Чыңгызхандын ак булуту» повестиндеги каардуу каган Чыңгызхан жөнүндөгү легенданын көп кырдуу көркөм-эстетикалык функциясы ар тараптуу кеңири талдоого алынат. Окумуштуу бул багытта: тарыхый легенда – Адам – Коом – Бийлик маселесине карата автордун идеялык-эстетикалык концепциясын билдирүүчү метафора экендиги тууралуу жыйынтык чыгарат.

Фольклордук материалдын реалисттик сюжет менен айкалышыш келүүсүн изилдөө анын сюжет уюштуруучулук кубатына көз салуу жана ушул жагдайда жазуучунун индивидуалдуу стилдик өзгөчөлүгүн үйрөнүүгө кийинки «Фольклордук мотив жана сюжет куруу» аттуу глава арналган. Главада коюлган проблема «Ак кеме» жана «Кылым карытар бир күн» романынын мисалында анализге алынат.

«Турмуш чындыгы жана фольклордук синтез» аттуу эмгектин акыркы главасында «Кыямат» романы иликтөөгө алынат. Роман тууралуу учурунда жана кийин айтылган С.Аверинцев, В. Кожин, В. Лакшин, Г. Гачев, Ч. Гусейнов, З.Кедрина, Л. Климович, А. Хакимов, М. Турушева,

К. Асаналиев, А. Акматалиев, С. Сурков, М. Козьмин ж. б. тарабынан айтылган адабий-сынчыл көз караштарга кеңири обзор берилет. Сындаларга берилген обзордо акцент көбүнчө ал пикирлердеги «Кыямат» романындагы фольклордук сюжеттерди колдонуудагы Айтматовдун чеберчилигине коюлат. Роман туурасында жазган авторлордун дээрлик бардыгы чыгарманын архитектурасындагы автор пайдаланган фольклордук сюжеттердин көркөм функцияларына токтолуп, ал тууралуу ар түрдүү, ал түгүл карама-каршылыктуу пикирлер айтышкан. Л. Үкүбаева аларга обзор берүүдө «буга чейинки айтылган пикирлердин көпчүлүгү өлкөбүздөгү коомдук, саясий, маданий өзгөрүүлөргө чейин айтылгандыктан (кантсе да ал мезгилдин идеологиясынын басымы байкалбай койбойт) «Кыямат» романын бүгүнкү күндүн көркөм-эстетикалык көз карашынан «окуу» учур талабы экендигин баса белгилеп өтөт.

Л. Үкүбаева бул монографиясында илимий-теориялык жогорку деңгээлде «Чыңгыз Айтматов жана фольклор» маселесинин алгылыктуу микромоделдин түзүүгө жетишкен. Айтматовдун чыгармачылыгы менен фольклор, маселени айтматовдук чечиш, чыгармачылыгында ишке ашырышы, Л. Үкүбаева өзү да акыйкат белгилегендей, бул жалаң эле кыргыз, казак адабияты үчүн эле эмес дүйнөлүк адабий эстетика үчүн дагы өрнөк боло турган көрүнүш. Монографияда Ч. Айтматовдун поэтикалык дүйнөсүн тереңдерден ачып түшүнүүгө мүмкүндүк берүүчү көлөмдүү жана мазмундуу көп иштер аткарылганы, иштин илимий практикалык мааниси жогору экендиги айныксыз чындык. Коюлган проблема, системалуу-концептуалдуу иликтөөнүн натыйжасында автор жаңы жана илимий жактан алганда негиздүү бир катар корутундуларды чыгарууга жетишкен. Монография Л. Үкүбаеванын изилдөөчүлүк зиректигин, эмгекчилдигин, бийик жоопкерчиликтүү изденүүчүлүк сапатын өзгөчө тастыктап турат.

Албетте, Л. Үкүбаеванын адабий изилдөөчүлүк ишмердиги жалаң Ч. Айтматовдун чыгармачылыгы менен чектелбейт. Ал заманыбыздын залкар жазуучусунун чыгармачылыгына арналган туруктуу сүйүүсү, берилгендиги, талыкпаган үзгүлтүксүз изденүүлөрү менен катар о. э. кыргыз адабий процессинин өнүгүүсүндөгү поэзия, про-

за, драматургия жанрындагы жаңылыктарына активдүү аралашыш С. Эралиев, Н.Байтемиров, Н. Жүндүбаева, Б. Абакиров, Э. Ибраев, С.Акматбекованын чыгармачылыгы, кыргыз прозасынын алтымышынчы, жетимишинчи, сексенинчи жылдардагы өнүгүшүнүн негизги тенденциялары акындар поэзиясынын өкүлдөрүнүн чыгармачылыгы ж. б. актуалдуу маселелер туурасында олуттуу ой пикирлерин, илимий-теориялык көз караштарын мезгилдүү басма сөздө, илимий, илимий-методикалык жыйнактарда жарыялап келет. Маселен, анын «Азыркы кыргыз прозасынын өнүгүшүнүн негизги тенденциялары» (1988) аттуу изилдөөсү кыргыз адабияттаануу илиминин өтө олуттуу проблемасына арналган. Окумуштуу макаласын «Ар бир тарыхый мезгилде адабият турмуш чындыгынын экономикалык-социалдык нравалык өзгөрүүлөрүнө жооп кылып өзүнүн көркөм таанып-билүүчүлүк мүмкүнчүлүктөрүн бүтүндөй зарптайт» деген жалпылоочулук – теориялык жобо менен түйүндөйт.

Ооба, совет адабиятында 20-жылдарда тап күрөшү 30-жылдарда коллективдештирүү 40-жылдарда согуш темасы, 50-жылдарда тынчтык, улуттар аралык достук темасы негизги магистралдык темалардан болгондугу чындык. Адабиятчы бул макаласында 60-70-жылдардагы жана 80-жылдын биринчи жарымындагы кыргыз прозасынын өнүгүш тенденцияларын аныктамакчы болот. Адабий өнүгүүнүн бул мезгили туурасында сөзүн адабиятчы төмөндөгүчө баштайт. «Кийинки жылдардагы өлкөнүн коомдук турмушундагы жаңылыктары адабий процесстин жүрүшүнө маанилүү өзгөрүүлөрдү кийирди. Адабияттын социалдык-нравалык проблемалары жана тематикалары гана кеңейбестен турмушту көркөм изилдөөнүн принциптери, чыгармалардын жанрдык көп түрдүүлүктөрү да байыды»⁴.

Акыйкат айтылган. Ырасында да 50-жылдардын экинчи жарымы, 60-жылдардын башында кыргыз адабияты өнүгүүнүн жаңы этабына өткөн. Бул жаңылануу биринчи ирээтте ошол турмушту көркөм изилдөөнүн принциптеринин жаңырышы, өзгөрүшү, жанрдык жактан баюу жолдору менен түздөн-түз байланышта жүрдү. 60-жылдарда кыргыз адабияты жаңы толкундагы жаңы ысым, жаңы күчтөр менен толукталды. Бул жылдары кыргыз проза-

сында мурда дээрлик колго алынбаган тарыхый-революциялык, социалдык-философиялык, социалдык-психологиялык, лирикалык прозалар пайда боло баштаган.

Адабиятчы прозадагы принципиалдуу өзгөрүүлөрдү, кыргыз прозасынын, тагыраак айтканда 60-жылдардагы кыргыз повесттеринин «союздук аренада беделинин көтөрүлүшүн» биринчи ирээтте оң каарман маселесине байланыштуу деп тааныйт.

«Оң каарман көркөм адабияттын кайсы гана жанрында болбосун чыныгы көркөмдүктүн критерийи катары экендиги баарына маалим. Азыркы кыргыз прозасынын оң каарманы өзүнүн өнүгүү жолунда белгилүү бир этапты башынан кечирди десек жаңылыштык болос. Бүгүнкү оң каармандын жетилүүсүн коомдук-экономикалык өнүгүүнүн өзү менен шартталган деп айтууга болот. Анткени биздин коомубуздун өнүгүү жолунан келип чыгып жаткан жаңы проблемалар, илимий-техникалык революция, албетте, каарманды жаңы сапаттык белгилер менен байытпай коймок эмес.

Азыркы кыргыз прозасынын мыкты оң каармандары учурдун актуалдуу проблемалары жөнүндө масштабдуу ой жүгүртүп, глобалдуу маселелерди чечүүгө активдүү кийлигишип жалпы адамзаттык, интернационалдык белгилерди өзүнө алып жүрүү менен улуттук алкактан чыгып, дүйнөлүк мааниге ээ болушту»⁵.

Адабиятчы андан ары бул айтылган ой корутундуну айкындоо максатында Ч. Айтматовдун, Ө. Даникеевдин, М. Гапаровдун, А. Стамовдун, М. Мураталиевдин, К. Акматовдун оң каармандарын мисалга тартып, алардын көркөм чыгарманын идеялык-тематикалык мазмунун, көркөмдүүлүгүн, таасирдүүлүгүн арттырууда аткарган кызматтарын кыскача талдап өтөт.

«Бул жерде оң каармандарды сүрөттөө чеберчилигиндеги дагы бир урунттуу тенденцияны белгилей кетүү зарыл. Ал – кийинки жылдарда коомдук, социалдык, нравалык конфликтерди жазуучуларыбыз сырттан ички конфликтке ийгиликтүү өткөрүшкөндүктөрү, б. а. эки элдешкис күчтүн кармашуу орду адамдын ички дүйнөсү болуп калышы. Курч карама-каршылыктан келип чыккан аң-сезимдеги, жан-дүйнөдөгү өзгөрүү, өнүгүүнүн нюанста-

рына кунт коюп, анын кыймылынын табигый эволюциясын түзүүгө умтулуу азыркы кыргыз прозасынын психологиялык мүнөзүн күчөтүүдө», болгондугун айтуу менен чыгармаларда «психо-философиялык тереңдикке умтулуу 60-70-жылдардагы кыргыз прозасынын башкы тенденцияларынан»⁷ деп жыйынтык чыгарат.

Мына ушундай адабий өнүгүүнүн белгилүү этабындагы (60-80-жж.) чеберчилик маселесине байланыштуу тенденциялык көрүнүштү кеңири талдоого алгандан кийин адабиятчы прозада басымдуу өрүш ала баштаган тематикалык багыттар тууралуу сөзгө өтөт.

Алгач согуш темасы сөзгө алынат. 60-70-жылдарда прозада согуш темасы же б. а. согуш мезгилиндеги фронттун жана тылдын турмушун чагылдырган чыгармалардын көбүрөөк орун алгандыгы белгиленет.

«Кыргыз прозасындагы согуш темасынагы чыгармалардын мүнөзүнө үнүлсөк анда түздөн-түз баталдык сценаларды бардык драмалуулугунда чагылдырган, согуштун жүрүшүн ырааттуу, эпикалык масштабда көрсөткөн, айталы азыркы орус адабиятындагыдай чыгармалар жокко эсе»⁸. Бирок ошентсе да согуштук эпизоддор кеңири сүрөттөлбөсө да майдан окуясын камтып, согушту кеңири панорамалуу эпикалык планда ачып берүүгө ниеттенген жазуучуларыбыз жок эмес.

Албетте, буга мисал иретинде дароо У. Абдукаимовдун «Майдан» романы аталат жана согуштук окуяларды реалдуу психологиялык жактан ишенимдүү бериши боюнча жакын турган чыгармалар катары О. Орозбаевдин «Кыл көпүрөсү» жана С. Бөлөкбаевдин «Чындык» повесттери аталат. Андан ары согуш темасын көркөм иликтөөдө көбүнесе ооруктагы калктын турмушуна басым койгон Ч.Айтматовдон тартып О.Султановдун «Ак жол, көк асман» повестине чейинки чыгармалар, алардын идеялык-тематикалык салмагы, көркөмдүк нарктары жалпыланып, алар боюнча илимий корутундулар чыгарылат.

60–80-жылдарда басымдуу мүнөз алып, жемиштүү иштелген темалардын дагы бири – жаштар темасы. Жаш адамдын руханий-нравалык, саясий-социалдык жактан калыптануу проблемасын көркөм иликтөө, жаш адамды ар кандай

курч турмуштук жана психологиялык кырдаалдарда көрсөтүү менен өз учурунун жаштарынын турмуштук активдүү позициясын, саясий зиректигин, рухий дүйнөсү бай, мазмундуу экендигин ачып көрсөтүү аракети жазуучуларыбызда күчтүү болгон. Бул, албетте, биринчи ирээтте турмуш өзү сунуштап жаткан темалардан, о.э. бул теманын интенсивдүү колго алынышында 1954, 1959-жылдарда болуп өткөн Бүткүл союздук Жазуучулар союзунун, Кыргызстан Жазуучулар Союзунун II, III съездеринин партиялык-идеологиялык документтерге негизденип «коммунизмди куруучу жаштарды тарбиялоо көркөм адабияттын милдети» деген көрсөтмөлөрдүн таасири зор болгондугу да чындык.

Темага болгон суроо-талап – маселенин бир гана жагы, негизги маселе анын иш жүзүнө ашырылышы, көркөм иштелишинде. Л. Үкүбаева 60-жылдардагы жаш адамдын калыптануусу темасынын ийгиликтүү ишке ашырылышы орто муундагы жазуучулар Н. Байтемировдун «Жаш муундар», Ш.Бейшеналиевдин «Карлыгач», Ч. Айтматовдун «Асма көпүрө», «Кызыл жоолук жалжалым», «Бото көз булак» повесттеринде болгондугун белгилейт. Бул тема андан ары Т.Касымбековдун «Адам болгум келет», А. Жакыпбековдун «Сагын», К. Акматовдун «Эки сап өмүр» повесттеринде ийгиликтүү уланат. Кыргыз адабиятына 60-жылдары чындап кошулган муундун өкүлдөрү бул темага өзгөчө түр, түс берип, коомдук өнүгүүнүн баардык тармактарын камтыган жаңыча мазмун менен байытып, өз замандаштарынын толук кандуу көркөм образын түзүп бере алышкандыгы айтылат. Л. Үкүбаева адабий процесстеги дурус көрүнүштөргө анализ берүү менен эле чектелип калбастан, айрым бир кемчиликтер туурасында да сөз кылат. «...Мындай ойду, тилекке каршы, Т.Сыдыкбековдун 70-жылдары жазган «Сыр ачуу», «Курбулар» романдары жагдайында айта албайсың, – дейт адабиятчы, – Кыргыз прозасынын патриархы Т.Сыдыкбеков кийинки мезгилде чыгармачылыгынын нугун таптакыр өзгөртүп өзүнүн жаш замандаштарынын турмушу жөнүндө сөз айтууга ниеттенген. Болгондо да жаштыктын жалындуу демин алып жүргөн бүгүнкү студенттердин көркөм образын түзүүгө бел байлаган. Бирок анын каармандары: Бүбүйна («Сыр ачуу») Бекмурат,

Бекен, Бектай, Санжар, Эржан, Жамал, Суйсалдар («Курбулар») бир жактуу сүрөттөлүп, натыйжада романдар бүгүнкү жаштардын этикалык-социалдык, нравалык-философиялык маселелерин чечүүгө кудуретсиз болуп чыккан»⁹.

60-80-жылдардагы кыргыз прозасында кеңири иликтөөгө алынган темалардын дагы бири – тарыхый тема эле. 70-жылдары жазуучулар тарабынан тарыхый ж. б. масштабдуу темалардын колго алынышы менен 70-жылдар, 80-жылдардын алгачкы беш жылдыгы романдардын мезгили болду дейт. Адабиятчы бул өсүш сан жагынан гана эмес сапат жагынан да өсүп, жанрдык-стилдик жактан: тарыхый, тарыхый-революциялык, тарыхый-биографиялык, социалдык-психологиялык, социалдык-философиялык болуп бир топ байыгандыгы жана бул өзүнчө атайын изилдөөнүн предмети экендигин белгилейт.

Азыркы кыргыз прозасынын өнүгүшүнүн негизги тенденциялары тууралуу макаланын акыркы тезиси көркөм чыгармада коомдук турмуш, калк катмарларын кызыктуу бөлүгүн түзгөн интеллигенция турмушунун чагылышы тууралуу. «Алардын тынчы жок, түйшүктүү, тирмийген эмгектенүүлөрү, кыйынчылык, кубанычтары, өздөрүн «жоготуп-табуулары» өзүнчө эле бир кызыктуу дүйнө го! Мына ушул дүйнө али чети бузулбаган дың боюнча жатпайбы?»¹⁰. Адабиятчы бул багытта айрым бир аракеттер болгон менен алардын каалагандай деңгээлге жооп бере албай жаткандыгына токтолот. Окумуштуунун бекем ишениминде каармандардын жеке пенделик касиеттери кесиптик түйшүктүн синтезинде сүрөттөлгөндө гана идеялык-тематикалык мазмун өз максатына жетет.

Жыйынтыктап айтканда, Л. Үкүбаеванын «Азыркы кыргыз прозасынын өнүгүшүнүн негизги тенденциялары» аттуу илимий обзордук макаласынан изилдөөчү өзү сөз кылып жаткан мезгилдин адабиятынын оош-кыйыштарын таамай көрө билип, иликтөө объектисине профессионалдуу деңгээлде мамиле этип, илимий анализ берип, объективдүү теориялык-практикалык жыйынтыктарды чыгарып бере алгандыгы көрүнөт.

Албетте, кыргыз совет адабиятынын гүлдөө доору болгон 60-80-жылдардагы адабий процесстин өнүгүш тенденцияларын бир макалада толук камтууга, андагы урунттуу

деген гана чыгармаларга да кеңири токтолуп, анализ бере өтүүгө мүмкүн эмес. Ошол себептен Л. Үкүбаева бул темага кайрадан кайрылып «60-жылдардагы кыргыз прозасы» аттуу 2-макаласын, «Кыргыз прозасынын кийинки он жыл-дыктагы арымы» аттуу 3-макаласын жазган.

«Азыркы кыргыз прозасынын өнүгүшүнүн негизги тенденциялары» деген биринчи макалабызда проза жанрынын өнүгүү процессиндеги негизги тенденцияларды аныктап, аларга кыска тезисттик маанайда токтолгон элек. Албетте, анда сөз болгон көркөм өнүгүүбүздүн ар бир он жылдыгы өзүнчө кеңири анализге муктаж болуп тургандыгын окуучу баамдаган чыгар. Демек кийинки жазылган бул макалалар ошол кенемтени толуктоого арналганын окуучуга эскерте кетмекчимин»¹¹ дейт автор. Көрүнүп тургандай автор 1-макалада кыска тезистик формада айтылган ой корутундуларын 2-3-макалаларында сөзгө алынып жаткан мезгилдеги конкреттүү жазуучунун конкреттүү чыгармаларын адабий талдоого алуу аркылуу бекемдөөгө, тереңдетүүгө умтулат.

Адабий көрсөткүч коомдун жалпы маданий, экономикалык абалы менен тыгыз байланыштуу эмеспи. Ошол себептүү автор 60-жылдардын кыргыз прозасындагы тигил же бул көрүнүштүн көрсөткүчү болгон конкреттүү чыгармаларын талдоого өтөөр алында салт болуп калгандай ошол мезгилдин саясий-социалдык абалына кыскача токтолот. Андан кийин ошол мезгилдин улуттук адабий турмушунун «аба ырайын түзгөн» конкреттүү орун кимге таандык эле – мына ушул маселеге өтөт.

Чындыгында да 60-жылдардагы кыргыз адабияты Ч.Айтматовго көп жагынан милдеткер десек болот. Биринчиден – ал кыргыз адабиятын дүйнөлүк аренага алып чыкты, экинчиден – замандаш калемдештерине, жаш жазуучуларга өзүнүн өрнөгүн тийгизген, үчүнчүдөн – өзүнүн татынакай чыгармалары менен адабият күйөрмандарынын, адабият сүйүүчүлөрдүн, окурмандардын катарын көбөйттү, эстетикалык табитин тарбиялады, көркөм чыгармачылыктын жаңы кырларын ачты ж. б. «Кыргыз поэзиясындагы идеялык-эстетикалык, көркөмдүк жаңы касиеттердин пайда болушу, өркүндөшү, калыптанышы түздөн-түз ушул залкар жазуучунун ысмы менен байланышат «...Өзүнүн «Бетме-бет», «Жамийла» повесттеринде көрүнгөн чыгар-

мачылык дарамет-күчүн кийинки 60-жылдарда «Биринчи мугалим», «Саманчы жолу», «Жаныбарым, Гүлсарым» чыгармаларында жаңы бийиктикке көтөрүп, кыргыз прозасынын ички мүмкүнчүлүгүнүн жаңы перспективаларын ачты»¹² дейт изилдөөчү.

Андан ары автор 60-жылдардагы кыргыз прозасында айрыкча повесть жанры демдүү өнүгүүнү башынан кечиргендиги айтылып, 1-макалада белгилеген басымдуу тематикалык көрүнүштөр туурасында сөз кылынат. Согуш темасындагы чыгармаларда К. Жусуповдун «Аянкул», «Жашоо кумары», А. Жакыпбековдун «Катаал багыт», О. Орозбаевдин «Кыл көпүрө» повесттери, У. Абдукаимовдун «Майдан» романы; тарыхый-революциялык, тарыхый-биографиялык темадагы К. Баялиновдун «Боордоштор», Н. Байтемировдун «Тарых эстелиги» романдары ж. б. у. с. жаш адамдын калыптануу аялдар темасындагы чыгармалар талданат. 60-жылдардагы ушул тематикалык көп түрдүүлүк о. э. чеберчилик жактан өсүштөр менен коштолгондугун белгилейт автор. Жыйынтыгында «Айрыкча каармандардын ички дүйнөлөрүн терең ишенимдүү ачып берүү үчүн жазуучулар ийкемдүү сөз каражаттарын таап, тил чеберчилигине жетишүүнү башкы максат катары кое билүүлөрү көңүлдү бурат. Мындай жакшы белгилерге катар эле 60-жылдарда дагы эле сүрөттөөдөгү схемалуу, иллюстративдүүлүккө жеңдирүү, майда тема, майда ойлорго көбүрөөк имерчиктөө, каармандарды психоэстетикалык ачылыш дараметине жеткире көркөм иштөөгө жетишпөө сыяктуу кемчиликтер бар экенин моюнга алуубуз керек»¹³ деген объективдүү корутунду чыгарылат.

Адабиятчы Л. Үкүбаева өзүнүн илимий изилдөөчүлүк жолунда кыргыз профессионал адабиятынын ар кыл маселелерине катар эле акындар поэзиясынын өкүлдөрүнүн чыгармачылыктарына да кайрылып, алар тууралуу да макалалар жазып келет. Айталы ал чыгармачылык феномендери бүгүнкү күнгө чейин толук изилдене элек Калыгул, Арстанбек акындарыбыз тууралуу «Калыгул, Арстанбектин Замана ойлорунун философиясы» (2002) деген темада макала жазган. Ошондой эле жазгыч акындардын айрымдарынын чыгармачылыгын бүгүнкү күндүн көркөм-эстетикалык бийиктигинен кайтадан карап изилдеп, «Жазгыч акындардын чыгармачылыгы» (1994) аттуу окуу куралын жарыялады. Аталган

китебинде автор жазгыч акындардын чыгармачылыгынын мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнө токтолуп, «жазгыч акындардын поэтикалык мурастарын окуганыбызда алардын элдик оозеки чыгармалардан жана да карандай профессионал акындардын чыгармаларынан айырмалуу өзүнчө белги, сапаттарга эгедер экендигин байкайбыз»¹⁴ – деп белгилейт да айтылган пикирин андан ары өнүктүрүп, «чындыгында да жазгыч акындарда турмуштук тигил же бул окуяны, адамды сүрөттөөдө ашкере окуялуулукка, апыртмалуулукка берилбестен, турмушка жакын келишип, анын маани маңызын ачып, элге айтып берүүдө мүнөздүү белги – бөтөнчөлүктөрдү таап, кармоого, аны көркөм, образдуу айтууга умтулгандык бар. Ушунун өзү жазгыч акындардын чыгармаларынын реалисттик стилге жакындашуусунун белгиси. Экинчиден, элдик ырларда жана төкмө акындарда поэтикалык ой бир мертебе сабалып ырдалса, ошол болушунда, ошол турушунда элге таралса жазгыч акындар ойду кагазга түшүрүп, аны оңдоп-түздөп, кайталап иштеп, бышырып, жетилтип, б. а. чыгармачылык процессти баштан кечирет. Бул жагынан алганда жазма адабияттын өкүлдөрүнө, алардын чыгармачылык изденүүлөрүнө белгилүү даражада жакын турушат. Ушул эле тапта жазгыч акындардын чыгармаларында төкмөлүк-импровизатордук бөтөнчөлүктөр, белгилер да жок эмес. Кыскасы жазгыч акындардын чыгармачылыгы – төкмөлүк-импровизатордук менен жазмалык сапаттардын айкалышуусунан жаралган өзүнчө бир өзгөчө кубулуш»¹⁵ – дейт Л. Үкүбаева. Өзүнүн айтылган илимий тезисин кыргыз элинин жазгыч акындары Ы. Шайбеков, А. Жутакеев, Т. Талканбаевдин чыгармачылыктарын иликтөө менен илимий интерпретациялоого жетишет. Окуу куралы ЖОЖдордун студенттерине эле эмес, дегеле акындар чыгармачылыгына кызыккан ар бир окурманга, изилдөөчүгө пайдалуу эмгек экендигин белгилемекчибиз.

Л. Үкүбаева Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын Тил жана адабият институту даярдап чыгарган эки томдон турган «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы» (1990), о. э. Манастаануу жана көркөм маданияттын улуттук борбору даярдап чыгарган жети томдук «Кыргыз адабиятынын тарыхы» (2002) атуу фундаменталдуу эмгектин авторлорунун бири.

Кыргыз адабият таануу илиминин көрүнүктүү адиси катары Л. Үкүбаева республикада жана чет мамлекеттер-

де тил жана адабияттын маселелерине арналган илимий-теориялык, илимий-практикалык конференцияларга да дайыма катышып келет. Тажрыйбалуу окумуштуунун бир катар макалалары Түркиянын маанилүү илимий басылмаларында жарыяланган жана ал Түркиядан чыккан «Түрк элдеринин адабиятынын тарыхын» (30 томдук) жазуу ишине активдүү катышкан.

Л. Үкүбаева республиканын мезгилдүү басма сөздөрүнө, радио-телевидениесине ар кыл темада публицистикалык макалалары, көркөм чыгармалары менен да активдүү катышат. Анын ар кыл темада элүүдөн ашык публицистикалык макалалары жарыяланган.

Адабиятчы Л. Үкүбаеванын адабият тарыхы, адабий сын, теориялык маселелер жаатындагы илимий изилдөөлөрү илимий-теориялык тереңдиги, стилдик жатыктыгы, козгогон проблемаларынын актуалдуулугу менен айырмаланып турат.

АДАБИЯТТАР

¹ Үкүбаева Л. Чыңгыз Айтматов: эстетика жана улуттук негиз. – Бишкек, 2004. – 11-б.

² Аталган эмгек. 202-б.

³ Ошондо.

⁴ Үкүбаева Л. Адам дүйнөсү көркөм образда. – Бишкек, 1994. – 24-бет.

⁵ Үкүбаева Л. Адам дүйнөсү көркөм образда. – Бишкек, 1994.- 25-бет.

⁶ Ошондо 26-бет.

⁷ Ошондо 27-бет.

⁸ Ошондо. 32-бет.

⁹ Ошондо. 35-36-беттер.

¹⁰ Ошондо. 38-бет.

¹¹ Үкүбаева Л. Азыркы кыргыз адабиятынын арымы. – Бишкек, 1995. –17-бет.

¹² Ошондо. 19-бет.

¹³ Аталган китеп. 49-бет.

¹⁴ Үкүбаева Л. Жазгыч акындардын чыгармачылыгы. – Б., 1994. 3-б.

¹⁵ Ошондо.

БАЙЖИГИТОВ КАЛЫБЕК (1952–2013)

Улуттук адабий-эстетикалык ой-пикирдин өнүгүшүндө өткөн кылымдын 70-жылдары өзүнчө тарыхый мааниге ээ этаптардан болуп калганы талашсыз чындык. Анткени бул мезгилде адабият таануубуз менен адабий сыныбыз мурдагы тарыхый-адабияттык мезгилдерге салыштырмалуу мазмундук жана формалык жагынан өсүп-өнүгүп көркөм турмуштун учурдагы практикасына активдүү аралашып, өзүнүн илимий-методологиялык принциптерин бекемдеп, мурда жетишерлик түрдө колго алынбаган теориялык жана тарыхый-адабияттык проблемаларды учур талап кылган чен-өлчөмдөргө ылайык чечмелөөгө бет алуу демилгелери алдыңкы планга чыккан. Дал ушул учурда адабий сынга жаңычыл жаш муундун батыл аралашышы анын автордук курамынын жаңыланышына себепкер гана болбостон ошондой эле жалпы сынчыл жана илимий ой жүгүртүүнүн ар тараптуу өрүш алышына, сапаттык жактан алгалашына да түрткү болгон. Бүгүнкү күндөгү таанымал адабий сынчы жана адабиятчы Калыбек Байжигитов да дал ошол учурдагы жаңы толкундун өкүлдөрүнүн биринен эле.

К. Байжигитовдун илимий жана сынчылык өңдүү тааал ишмердүүлүктүн түрүнө көңүлү тартып, ага чындап ынтызарланышы анын азыр улуттук деп аталган университеттин филология факультетинде билим алып жүргөн чагында эле ойгонуу, алгачкы окурмандык рецензиялары менен макалаларын республикалык газета-журналдардын беттеринде жарыялай баштаган. Албетте, мындай көрүнүштө эч кандай кокустук жок. Анткени ошол таптагы совет коомунда чыгармачыл жаш күчтөр менен иш алып барууну күчөтүү, адабий-көркөм сынды активдештирүү,

жаштарга идеялык-теориялык жана практикалык жактан камкордук кылуу саясатынын шарапаты бир жагынан тийсе, экинчи жагынан анын ошол өзү окуган жайдагы чыгармачыл жаш таланттардын башын бириктирген «Жаш толкундар», В. И. Ленин атындагы заводдун маданият үйүндөгү «Тоо жылдызы» жана «Кыргызстан маданияты» жумалыгынын алдындагы «Жаш сынчы» аттуу ийримдин ишине жигердүү катышуусу анын чыгармачылыкка, айрыкча сын өнөрүнө чечкиндүүлүк менен аралашуусуна тикеден-тике түрткү берген.

Сынчынын жана адабиятчынын чыгармачылыгынын алгачкы этабына серп салганыбызда анын деле өзүнүн замандаш-курбалдаш калемдештери сыяктуу эле жандуу адабий процессте жаңыдан жаралып жаткан адабий көрүнүштөрдүн идеялык-тематикалык өзөгү, образдар системасынын иштелишиндеги, сөз менен иштөө маданиятынын кээ бир мүнөздүү кемчиликтери менен ийгиликтери жагдайлары туурасында рецензияларды жазуу менен баштагандыгын көрүүгө болот. Буга анын У. Мамбеталиевдин учурунда жарыкка чыккан «Жол ырлары» аттуу поэтикалык жыйнагына арналган «Жол ырлары жөнүндө» («Кыргызстан маданияты», 1973, 7-июнь) аттуу чакан рецензиясы күбө өтүп бере алат.

Ырас, анын сынчылык чыгармачылыгынын алгачкы мезгилинде жарыяланган эмгектери жанрдык жактан бир өңчөй, иликтөө диапозону чакан, жазуу маданияты үйрөнчүк деңгээлде эле. Автордун талдоого алган адабий фактылары негизинен өзүнүн курбалдаштарынын поэтикалык китептери, аңгемелер жыйнактары, айрым повесттери болуп, алардын мазмунуна жана формасына тиешелүү маселелер боюнча ой-пикирлер билдирилген. Алардан автордун белгилүү көркөм туюмга ээлигин, чыгармачылыктын табиятын жетишерлик ажырата алгандыгын, адабий кубулуштарга жеке көз карашы, сынчыл мамилеси бардыгын, аларга талдоо жүргүзүү ыкмаларын өздөштүрүп калгандыгын байкоого болот. Мындай өнүмдүү жана келечектүү көрүнүштөрдү анын ошол жылдардын арасында жазган «Тапталган ыкмалар, таасирсиз ырлар» (КМ., 1975, 25-сентябрь), «Алгачкы кадам, бирок кандай?»

(ЛЖ, 1978, 16-ноябрь), «Аңгеме жанры жөнүндө айрым ойлор» (китепте «Мезгил канатында» 1979), «Замандаш ушундайбы?» (КМ, 1980, 26-июнь) өңдүү рецензияларынан жана обзордук макалаларын жолуктура алабыз. Бирок анын жарыялаган бир катар сын материалдарында автордун чыгармачылык жактан тажрыйбасыздыгына байланыштуу келип чыккан оош-кыйыштардын да орун алгандыгын жашырууга болбойт.

К. Байжигитовдун сынчылык жана адабиятчылыкка болгон жөндөм-шыгы, өзүнүн үстүндө көшөрө изденүүлөрү, тынымсыз аракеттери, активдүүлүгү баары бир өзүнүн жемишин бербей койгон жок. Ал өз муунунун жаңычыл мүнөзүн ошол тапта жарыялаган айрым макалаларында даана айгинелегенге жетишкен. Биз бул жерден ошол алгачкы учурларда жазган «Адамдын ички дүйнөсүн көздөп» (КМ, 1976, 5-август) жана «Тынбай агып турууң керек!» (ЛЖ, 1979, 13-сентябрь) аттуу рецензияларын эске алуу менен айтып жатабыз. Бул аталган рецензиянын биринчисинде ошол учурда өзүнүн прозалык изденүүлөрү менен окурмандардын арасында коомдук жана адабий аброй күтүп калган, көркөм процесске активдүү аралашып жаткан прозачы А. Стамовдун жаңыдан жарык көргөн «Чүй баяны» повести К. Байжигитов тарабынан ишенимдүү талданса, ал эми экинчи рецензияда оригиналдуу поэтикалык көрүүгө ээ, изденгич акындарыбыздын бири С. Тургунбаевдин «Жарыктын ыры» аттуу басмадан жаңы чыккан поэтикалык жыйнагы адаий сындын тараза ташына коюлат.

Кандай гана категориядагы адабий сынчы болбосун анда биринчи кезекте талап кылынган сапаттардын бири – анын оперативдүүлүгү жана профессионалдуулугу. Ал учурдагы адабий турмуштун күргүштөгөн агымына дайыма сергек баам салып турушу абзел, дайыма кыймылда турган адабий процесстин изги жана терс көрүнүштөрү туурасында, көркөм чыгарманын анын тутумундагы маанисин, эстетикалык кубулуштардын практикадагы орду, өтөгөн кызматы жөнүндө өз мамилесин официалдуу мүнөздө окурмандар журтуна ачык билдириши кажет. Сындагы коюла жүрчү мына ушундай талаптарды жана сапаттарды көңүлгө алсак анда К.Байжигитовдун жогоруда аталган рецензиялары ага толук жооп

берүүгө жарамдуу экендигин көрүүгө болот. Экинчиден, ал сынчы катары белгилүү даярдыкка ээ болуп өзү талдаган көркөм чыгарманын башкы белгилерин, негизги өзгөчөлүктөрүн ажырата билип, өзүнүн көз караштарын ишенимдүү билдирүүгө өтүп калганынан кабардар болобуз. Маселен, анын акын С.Тургунбаевдин поэтикалык жыйнагына карата жазылган рецензиясынан мына ушундай изги көрүнүштөрдү жолуктурууга болот. Ал акындын көркөм өнөрканасында изденүүлөр кандайча жүрүп жатканын, поэтикалык ой жүгүртүүнүн мазмундук жактан кандайча байыганын, ал кандай натыйжаларга түрткү бергендигин, формалык өз алдынчалыкка умтулуунун жыйынтыктарын караштырып келип мына мындай деп жазат: «С. Тургунбаевдин калемине өзүн-өзү зордоп ыр жаратуу мүнөздүү эмес. Ырлар эркин формада жазылып, шыдыр куюлуша окулуп, поэтикалык ойдун мазмундуулугу менен форманын ортосундагы диалектикалык биримдик үзүлбөйт. Ал өзү кайрылган турмуштун түмөндөгөн фактыларынын, кубулуштарынын айрым негиздүүлөрүнөн, урунттууларынан курулай дидактика, биз бышы кулак болуп бүткөн көңдөй философияны чыгарбастан, жекече көрүнүштөрдүн негизинде масштабдуу ой жүгүртүп, көркөм жалпылоого көтөрүлүүгө аракеттенет».

Эгерде 70-жылдардын ичинде жазган сын материалдарында К. Байжигитов өзүнүн калемдеш курбалдаштары сыяктуу эле тажрыйба топтоонун, бул өнөрдүн ички сырларын өздөштүрүүнүн, чыгармачылыкта өз жолун табуунун убаракерчилигин чексе, ал эми 80-жылдардын ичинде ал өзүн-өзү табуу аракетин андан ары ийгиликтүү түрдө изденүү менен улантканын көрөбүз. Бул мезгилде биринчиден, сынчынын чыгармачылык активдүүлүгү ачык көрүнсө, экинчи жагынан анын калеминен жаралган сын материалдар жанрдык көп түрдүүлүккө ээ болду. Ошол эле учурда анын иликтөө диапозону кадыресе кеңейди, проблемалуулук орун алды, илимий-теориялык принциптердин ишенимдүүлүгү артты, сөз менен иштөө маданияты да кадыресе жогорулады.

Өзүнүн мурдагы сын макалаларында ал негизинен адабиятка өзү менен тең чамалаш аралашып жаткан соңку муундун өкүлдөрүнүн чыгармачылык изденүүлөрүнө

көбүрөөк көңүл буруп, ошолорго айланчыктаса эми б. а. 80-жылдардан тарта ал улуттук адабиятыбыздын көч башында турган жана көркөм сөз өнөрүн чыгармачылык менен улантууга бүтүндөй жигерин арнаган орто муундагы акын-жазуучулардын көркөм өнөрканаларына батылдык менен талдоо жасоого, көркөм процесстин өнүгүш тенденцияларын аныктоого, андагы оригиналдуулук менен жекечеликтерге көңүл бурганын байкайбыз. Анын өз позициясын, принципиалдуу көз караштарын, адистик жактан даярдыгын айкын керсеткөн бир катар «Сынчыл ойдун кыймылы (ЛЖ, 1981, 3-октябрь), «Соңку повесттерге көз караш» (КМ, 1985, 23-май), «Адабий сындын абалы» (КМ, 1988, 7-январь), «Азыркы кыргыз повесттери: изденүүлөр жана табылгалар» (КМ, 1988, 25-февраль), «Жанрдагы кыймыл» (китепте: Кыргыз адабиятынын актуалдуу маселелери», 1988), «Азыркы повесттер жөнүндө» (Ала-Тоо, 1988, № 8), «Германиянын уулубу же» (КМ, 1989, 16-февраль) өңдүү обзордук жана проблемалык макалалары ушул мезгилде жаралган.

Мисалга тартылган сындык фактылар ачык күбөлөп тургандай К. Байжигитов адабий процесстин агымындагы прозанын жана адабий сындын абалына, анын көкөй кескен проблемаларына адис катарында кайдыгер карай албайт. Ал макалаларынын бир даарында улуттук прозанын учурдагы жүгүн көтөрүп турган повесттин жанр катарында жаңылануу, изденүү кыймылына, анын турмушту, адам тагдырын сүрөттөөдө реалисттик принциптер кандай жыйынтыктарга алып келип жаткандыгын, эстетикалык мүмкүнчүлүктөрдүн пайдаланышын, мында жазуучулар өздерүн канчалык даражада чыгармачылык жактан өзүн-өзү реализациялап жаткандыгы конкреттүү адабий көрүнүштөрдүн негизинде ачылса, ал эми калгандарында улуттук «кыймылдагы эстетиканын» жеке маселелери көңүл борборунда турат.

Бул мезгилде ал сындык жанрлардын үстүндө бир кыйла жемиштүү иштеди, алардын мүмкүнчүлүктөрүн өзүнүн көз караштарын чагылтууда ийкемдүү жана ишенимдүү пайдаланды. Маселен, «Гармон уулубу же..?» деп аталган рецензиясы сынчынын бул жанрдын үстүндө изденүү машакатын көрүп жүргөнүнөн жана ал бул багытта кыйла

дурус ийгиликтерге жетишкенинен кабар берет. Мында К. Байжигитов рецензия өңдүү сындык жанрдын табиятын, ички мүмкүнчүлүктөрүн толук профессионалдык даражада өздөштүрүп калгандыгын, өзүнүн көз караштары менен ойлорун анын алкагына сыйдыруу, рецензиянын таасирдүүлүгүн арттыруудагы жекече аракеттин толук көрсөтүүгө жетишкен деп айтууга болот.

Рецензиянын башкы талдоо предмети кыргыздын белгилүү калемгери Ж. Садыковдун ошол тапта жаныдан жарык көргөн «Аккан суу» аттуу ырлар жана поэмалар жыйнагы болуп берген. Чындыгында бул мезгилге чейин Ж. Садыковдун поэтикалык чарбасына караганда анын драматургиясындагы изденүүлөрү адабий сында басымдуураак сөз болуп, автордун акындык стихиясынын айрым көрүнүштөрү жетишерлик элес алынбай, экинчи планда калып келгендей таасир калтырып келген. Ириде Ж. Садыков акын-сүрөткер экендигин дал ушул жыйнагы аркылуу көргөзгүсү, далилдегиси келген. К. Байжигитов анын поэмаларына б. а. «Аккан суу» менен «Кездешүүсүнө» токтолгон.

Ырас, Ж. Садыков буга чейин эле бир нечелеген поэмаларды өз окурмандарына тартуулап, бул жанрдын үстүндө кыйла тажрыйба топтоп, өзүнө ылайыктуу коомдук жана адабий аброй күтүп калган болчу. Айрыкча анын доорубуздун улуу манасчысы Саякбай, арзуу лирикасында ташка тамга баскандай өз ордун калтырган Боогачы жөнүндөгү поэмалары, барыдан да акындын сүрөткерлик калеминин көрөсөн натыйжасы катары «Калча» поэмасы өзүнчө кенен жана ар тараптуу кароого мүмкүнчүлүк бермек. Бирок сынчынын милдети аларды ар тараптуу талдоого алууда эмес эле. Рецензиянын максаты Ж. Садыковдун соңку поэмаларындагы көркөм изденүүлөр, сүрөткерлик жетекчиликтин маселелерин аныктап берүү болгондуктан автор «Аккан суу» поэмасынын көркөм-эстетикалык өз алдынчалыгына басым коёт.

Кандай гана поэтикалык чыгарма болбосун андан талап кылынган нерсе – гармониялуулук болуп саналат эмеспи. Дал ушуну өз рецензиясында борбордук проблемага айландырган К. Байжигитов Ж. Садыковдун конкреттүү. Чыгармаларында кандайча ишке ашырылып жатканын көрсөтүүгө умтулат. Арийне, ал аракет текке кетпейт. Көрсө

«Аккан суу» поэмасында фольклордук эстетиканын, ырчылар поэзиясындагы поэтикалык салттардын жана профессионал жазма адабияттын алдыңкы жана нускалуу традициялары диалектикалык биримдикте, көркөмдүк бүтүндүктө жана эстетикалык гармониялуулукта акын тарабынан ишке ашырылган экен. Бул жыйынтыктар сынчы тарабынан жалпы жонунан, дүңүнөн айтылбайт, алар поэманын структурасында, мазмунунда жашырынып жаткан көрүнүштөр аркылуу көрсөтүлөт, конкреттүү талдоодон соң чыгарылат. Сынчынын лиро-эпикалык жанрдын табиятына, мүмкүнчүлүктөрүнө аяр жана билгичтик менен мамиле кылгандыгы, фольклордук жана акындар поэзиясынын салттары менен кенен тааныштыгы, көркөм өнүгүүнүн айрым ресурстарына жана механизмдерине басым коюшу, алар аркылуу чыгармачыл инсандын б. а. Ж.Садыковдун акындык чеберчилигинин айрым жактарын аныктоого барышы жакшынакай көрүнүштөрдүн биринен эле.

Сынчынын 70- жана 80-жылдардын баш чениндеги чыгармачылык изденүүлөрүнүн жыйынтыгы анын «Турмуш жана мүнөз» (1982) жана «Кайчылаш жолдор» (1985) аттуу китептери болду окшойт. Бул сын макалалар жыйнактары анын алгачкы рецензияларынан куралып анын адабиятчылык изденүү, өз жолун өзү табуу жолунда жүргөндүгүнөн кабар берген. Кантсе да бул китептер анын сын чөйрөсүнө батыл аралашкан, анын ички жана тышкы маселелерине кайдыгер кайрай албаган келечектүү калемгер келип киргенинин мисалы болуп калат.

80-жылдардан баштап К. Байжигитовдун иликтөө паитрасы мурдагы мезгилдерге салыштырмалуу кыйла кеңейди. Анын чыгармачылык стихиясында сапаттык өзгөрүүлөрдүн орун алышын автордун мурдагыдай жандуу адабий практиканын поэтикалык жана прозалык кыймылына баам салып, ал туурасында өзүнүн оригиналдуу сын пикирлерин кескин билдиргенинен эмес, барыдан мурда кыргыз адабиятчылары менен сынчылары али жеткилең түрдө көңүл бурбай келген тарыхый-адабияттык маселелерге адабиятчылык кызыгуусунун артканын байкаса болот.

Сөз бул жерде К. Байжигитов тарабынан ушул күнгө чейин талбай изилдеп келе жаткан олуттуу илимий тема-

лардын бири адабий-көркөм сыныбыздын тарыхына жана теориясына байланыштуу келген маселелердин колго алынышы жөнүндө бара жатат. Чынында К. Байжигитов адабий турмуштун күрдөөлдүү турмушуна ыкчам аралашып сындык ар кандай жанрдагы материалдардын үстүндө кешерө изденип, сынчы катарында калыптануусунун алгачкы этабында эле поэзия, прозанын проблемалары менен катар адабий сындын, адабият таануунун абалы, өнүгүү тенденциялары, анын өкүлдөрүнүн тажрыйбалары тууралуу өз мамилесин басма сөз бетинде билдирип келген. Анын «Адабий сын жөнүндө (КМ, 1981, 24-январь), «Мезгил элеси – изденүү элеси» (КМ, 1980, 30-июль), «Сынчыл ойдун кыймылы» (ЛЖ, 1981, 3-октябрь), «Сөздөн чыккан сөз», (ЛЖ, 1982, 1-январь), «Адабий сындын илимийлүүлүгү» (орус тилинде), «Кыргыз адабий сынынын жанрдык изденүүлөрү жана адабий процесс» (орус тилинде), «Сынчыл ойдун кадамы» (орус тилинде) «Мезгил талабы жана сындын милдети» (КМ, 1985» 24-январь), «Адабий сындын абалы» (КМ, 1988, 7-январь) аттуу проблемалык, полемикалык макалалары менен обзорлору ошол таптагы жаш сынчынын өнөрканасында кандай жакшы саамалыктар орун ала баштаганын көрсөтөт.

Сын өнөрүндө орун алып келген мындай бир татаалдыкты эске алып койгон оң. Жаңыдан жаралган, оригиналдуу мүнөздө иштелген адабий чыгарманын мазмунуна жана формасына байланыштуу келип чыккан оош-кыйыштар жөнүндө өз мамилесин билдирип, жарыя пикир айтуу бир башка, ал эми адабий сындын учурдагы абалына, өткөн тарыхына, теориялык жагдайлары тууралуу сөз кыла билүү бир башка. Ал үчүн биринчиден, адистен чоң жеткиликтүү профессионалдуу даярдыкты, илимий-методологиялык камылганы, зарыл болгон маданият талап кылынса, экинчиден, теориялык жана тарыхый маалыматтарды жакшы өздөштүрүш, оппоненттер менен ой-пикир жарыштыра билүү, өз концепциясын жаратуу, аны бекем аргументтер менен коргой алуу зарылдыгы туулат. Анткени сынчы өзү талдоого алган тигил же бул сынчынын позициясынын реалдуулугун аныктоодо адегенде каралган көркөм фактынын, тарыхый-адабий процесстин өзүн

жак-шы билиши абзел. Анын реалдуу наркы бычылган соң ал көркөм кубулуштун тигил же бул учурда адистер тарабынан кай жагынан, кандай принциптер менен каралганы, берилген баанын жөн-жайы, анын наркын аныктаган сынчы же адабиятчынын чама-чаркы талданып тиешелүү илимий жыйынтык чыгарылышы кажет. Демек, сын проблемалары менен алпурушкан адис ириде эрудициялуу адабият тарыхчысы, көркөм чыгармачылыктын табиятын, заң-закондорун жетик өздөштүргөн адабият теоретиги өндүү зарыл сапаттарды алып жүрүшү керек.

К. Байжигитовдун адабий сындын проблемаларына арналган дурус белгилерди анын 80-жылдарда жазгандарынан жолуктурууга болот. Анын мындай багыттагы эмгектеринде сынчылык өнөр менен адабиятчылык кесип өз ара айкалышканын, алар бири экинчисине жагымдуу таасир тийгизгендигин бул акырында калемгердин чыгармачылык мүмкүнчүлүгүнүн кенен ачылышына шарт түзгөндүгүн байкайбыз. Ушул мезгилден баштап анын адабиятчылык жөндөмү ачык чыга баштаган. Натыйжада улуттук адабий сыныбыздын басып өткөн тарыхына байланыштуу проблемалар изилдөөлөрдүн негизги предметине айланды, тарыхый-адабияттык макалалар анын чыгармачылыгында маанилүү жанр катарында активдүү кыймылга келди. Буга анын «А.Токомбаевдин сынчыл сабактары» (КМ, 1985, 7-ноябрь), «Бир өмүрдүн сабактары» (Ала-Тоо, 1989, № 11) аттуу макалалары мисал болуп бере алат.

Бул эмгектердин илимий-практикалык маанисин келтирүүгө болбойт. Себеп дегенде А. Токомбаевдин акындык, прозачылдык жана драматургдук өнөрканасынын өзгөчөлүктөрү, анын улуттук сөз өнөрүнүн тарыхына калтырган мурасынын мааниси туурасында адабият таануубуз менен сыныбыз сындаган эмгектерди жаратканы менен ал эми анын сынчылыгы туурасында биринчилерден болуп К. Байжигитов илимий сөз айтууга батынган. Экинчиден, адабият тарыхы, сын боюнча жазылган изилдөөлөрдө ошол мезгилге чейин адабий сыныбыздын көч башында турган Т. Жолдошевдин ысмы дегеле айтылбай, анын адабий сындык салттарынын маани-маңызы туурасында сөз болбой келген учурда К. Байжигитовдун ал туу-

ралуу жазып чыгышы, анын эмгектери менен окурмандар чөйрөсүн тааныштырууга кадам ташташы эске аларлык окуялардын биринен болуп калган.

Жазуучулук сын жалпы улуттук адабий сындын сос-тавдык маанилүү бир салаасын түзөрүнө шек жок. Ал өзүнүн айрым спецификалык бөтөнчөлүктөрүнө карабастан профессионалдуу адабий сын сыяктуу эле жалпы улуттук көркөм ойдун мазмундук жана формалык жактан өрүш алышына кызмат кылат. Бирок дал мына ушундай сын-чыл өнөрдүн формасы жөнүндө улуттук адабият таануубуз-да 90-жылдарга дейре эч сөз болбой келгендиги талашсыз. Аталган теориялык жана тарыхый-адабияттык проблема К. Байжигитов тарабынан алгачкылардан болуп колго алын-ды. «Жазуучулук сындын тагдыры», «Ч.Айтматов жана жазуучулук сындын кай бир маселелери», «Ч.Айтматов жана «кыймылдагы эстетикасын проблемалары», «Жа-зуучу жана адабий сын», «М. Элебаев – кыргыз адабий сы-нын түптөөчүлөрдүн бири», «М. Элебаев жана адабий сын» сыяктуу макалалар өзүнүн иштелиш даражасы, илимий жана тарыхый жагынан олуттуулугу менен айырмаланат.

К. Байжигитовдун сынчылык жана адабиятчылык өнөрканасына тереңирээк үңүлүп баам салсак анда анын 90-жылдардан баштап учурдагы жандуу адабий процесстин актуалдуу маселелерине эмес, улуттук адабиятыбыздын баштапкы этаптагы көрүнүштөрүнө, тарыхый-адабияттык процесстин унут калган учурларындагы кубулуштарына көңүл бурганын көрүүгө болот. Мунун өзү анын адабият тарыхчысы катары калыптанганын, адабият таануубуздуң колго алынбаган проблемаларын чечүүнүн үстүндө экен-дигин айгинелейт.

Кыргыз адабий сынын пайда болуу башаттары, анын Т.Жолдошев, М. Дөгдүров, К. Рахматуллин, Ы. Тойчи-нов сыяктуу өкүлдөрүнүн чыгармачылык изденүүлөрү туурасындагы эмгектери («Адабий сындын пионери», «К. Рахматуллин – адабий сынчы», «К. Рахматуллин – ада-биятчы», «Ы. Тойчинов – адабий сынчы», «Т. Жолдошев – театр сынчысы», «Сынчынын башталышы») улуттук адабият таануубуздуң өнүгүшүнө кошулган жакшынакай көрүнүштөр катарында саналууга акысы бар. Себеп деген-

де улуттук адабий-эстетикалык ой-пикирибиздин башатын фольклордук чыгармачылыктын салттарынан алып чыгуу, анын ырчылар поэзиясында ырааттуу өнүгүүгө ээ болушу, кийинчерээк тарыхый кырдаалдын өзгөрүшүнө байланыштуу саясий-идеологиялык, социалдык-маданий жаңы факторлордон улам профессионал сыныбыздын көз жараганы илимий жана тарыхый жагынан туура жана ишенимдүү чечмеленет. Ошону менен катар адабий сыныбыздын жана адабият таануубуздук көч башында турган чыгармачыл инсандардын жекечеликтери менен жалпылыктары, сындык мурастарынын тагдыры менен мааниси аныкталып берилген. Дал ушул макалаларда автордун өзү сөз кылып жаткан мезгилдин оош-кыйыштарын, талдоого алган материалдарды жакшы билерлиги, ага профессионалдуу мамиле жасай алгандыгын көрүүгө болот.

Чынында К. Байжигитов улуттук адабий сын менен адабият таануубуздук пайда болушу, калыптанышы жана өрчүшүнүн проблемаларын илимий жактан чагылтууда тек гана тарыхый-адабияттык макалалар менен чектелип калганы жок. Ал республикалык таанымал окумуштуу адабиятчылары менен биргеликте эки томдон турган «Кыргыз совет адабиятынын тарыхынын» биринчи томун (1987) жазышты. Бул көлөмдүү эмгектеги «Кыргыз адабий сыны жана адабият илими» аттуу 20-жылдардан тарта азыркы учурга чейинки мезгилин камтыган бөлүмдүн бул автор тарабынан иштелиши анын илимий чыгармачылыгындагы маанилүү көрүнүштөрүнөн болуп саналат. Мындан сырткары анын «Кыргыз адабий сынындагы чеберчилик маселелери» (1991) жана «Кыргыз адабий сынынын тарыхы» (1992) аттуу китептеринин жарыкка чыгышы анын бул маселелердин үстүндө ырааттуу иликтөө жүргүзүп келе жатканын ырастайт. Ошону менен катар бул эмгектердин илимий-практикалык мааниси да бар экендигин танууга болбойт. Анткени, жогорку окуу жайларынын филология боюнча адистешип жаткан студенттерине, орто мектептин мугалимдерине да алар окуу китеби катары кызмат өтөп келүүдө.

К. Байжигитов адабий сындын жана адабият таануубуздук өздүк теориялык жана илимий-тарыхый проблемаларына да кайдыгер карабаган адистердин бири.

Анын «Адабий сындын теориясынын иштелишине көз караштар», «Котормо сынына карата ойлор», «Х. Карасаев жана котормо сынынын проблемалары», «Адабий сын методика илиминин контекстинде» деген теориялык мүнөздөгү макалалары көтөргөн проблемаларынын актуалдуулугу, автордук көз караштарынын оригиналдуулугу менен айырмаланат. Изилдөөчүнүн ой-пикирлери кандай декларация үчүн айтылбайт, ал өзүнүн позициясын улуттук адабий сыныбыздын жана адабият таануубуздун тарыхындагы конкреттүү көрүнүштөрдүн мисалында алып чыгат. Өзү карамакчы болгон проблеманы тигил же бул окумуштуунун же изилдөөчүнүн чыгармачылык өнөрканасындагы орун алган кубулуштарга тикеден-тике байланыштуу кароого ниеттенет. Ошол себептен андагы айтылган пикирлер кандайдыр жеке мааниге эмес, улуттук илимий-эстетикалык көз караштардын өнүгүшүнө керек жалпы зарылдыкка айланып чыгат.

К. Байжигитов изилдөөчүлүк палитрасы ар түрдүү адабиятчылардын катарында турат. Анын илимий өнөрканасында профессионал адабиятыбыздын, адабий илим-биздин жана адабий сыныбыздын илимий-теориялык, тарыхый-адабияттык проблемалары гана эмес, ошондой эле фольклор таануубуздун да олуттуу маселелери изилдөөнүн предметине 80-жылдардын ортосунан тарта айланып келе жатат. Ырас, профессионалдуу жазма адабият менен фольклор улуттук сөз өнөрүбүздүн бөтөнчөлүктүү эки формасы болгондуктан аларга талдоо жүргүзүү, анын спецификалык проблемаларын ойдогудай аныктоо, аларга илимий мамиле жасоо, зарыл болгон жыйынтыктарды чыгаруу иши кандай гана типтеги адис болбосун өзүнчөлүктү даярдыкты, камылганы талап этери бышык. Башкасын айтпаганда деле көркөм адабияттын мындай өзгөчөлүктүү түрлөрүнө изилдөөчүлүк мамиле кылуунун өз-өзүнчө спецификалык жол-жоболору, методологиялык принциптери, методикалык каражаттарынын жашап турушу, өнөрлөрдүн көркөм-эстетикалык жактан өзүнчө табиятка ээ болушу адабиятчы менен фольклористтин ортосундагы айырмачылыктар бар экендигин айкын туюнтат. Мына ушул мааниде алганда К. Байжигитов илимий чөйрөгө дасыккан адабий сынчы жана

адабият тарыхчысы катарында гана эмес фольклорист катары да таанылууга жетишти. Анын мындай сапатка эгедер экендигин «Кыргыз мифтери, легендалары жана уламыштары» (1985) аттуу монографиясы ачык күбөлөп берет.

Улуттук фольклор таануубуз өзүнүн илимий дисциплина катары калыптануу процессинде бир катар олуттуу өздүк проблемаларды чечүүнүн үстүндө изденип келгендиги талашсыз. Айрыкча фольклордун тигил же бул жанрларынын табиятын, спецификалык өзгөчөлүктөрүн таануу боюнча буга дейре бир топ эмгектер жазылган. Бирок тилекке каршы эпикалык чыгармачылыктын миф, легенда жана уламыш өңдүү жанрлары изилдөөнүн өзүнчө предметине айланбай өз саатын күтүп жаткан эле. Фольклор таануубуздагы мына ушундай кенемтени толуктоо иши К. Байжигитовдун үлүшүнө туура келди. Кыргыз мифтерин идеялык-тематикалык багытына, архаикалык катмарлардын жайгашуусуна карап аларды илимий жактан классификациялоо мифологиянын анимизм, фетишизм, тотемизм жана магия өңдүү формаларынын оозеки чыгармачылыкта жашоо мыйзам ченемдерин, алардын тарыхый кырдаалдарга жараша трансформацияланышы, демонологиялык образдардын калк тарабынан иштелиши, алардын тигил же бул оозеки чыгармаларда чагылыш себептери, алардын көркөм-эстетикалык мааниси көптөгөн фактылык материалдардын негизинде ачылып берилген. Бул изилдөөдө автор коюлган проблеманы кароодо улуттук кыртышта жашап келген оозеки көркөм мурастар менен чектелбей башка тектеш, географиялык жагынан танапташ жаткан элдердин фольклордук туундулары менен параллель коюп, салыштырып иликтөөгө ала билиши, анын авторунун изилдөөчүлүк диапозонунун масштабын гана көрсөтпөстөн анын фольклор таануучулук мүмкүнчүлүктөрүн даана айгинеледи.

К. Байжигитов карандай илимий жана сынчылык чыгармачылыктын түйшүгү менен алпурушпастан кыйла жылдар бою жогорку окуу жайларда кызмат өтөп, филолог кадрларды даярдоодо да өз үлүшүн кошкон, о.э. ал педагог катарында студенттер үчүн типтүү окуу программаларын, хрестоматиялык мүнөздөгү китептерди да түзүү иштерине активдүү катышкан.

ЭДИЛБАЕВ КАНЫБЕК
(1952–1996)

К. Эдилбаев адабий сынга изденүүчүлүк түйшүктүн оош-кыйышын тартып, адабий процесстеги жаңылыктар менен таанышып, дайыма изденүүнүн үстүндө, кыргыз адабиятынын абалына күйүп-бышуу менен келди. Анын үстүнө анын таланты сынчылыкка жакын турган, өзү аккараны айра таанып, жакшы сын жазуу колунан келген чыгармачылык мүмкүнчүлүгү кенен болучу. Мындай болууга тынбай изденүүсү, өзүн-өзү өстүрүүсү, классикалык үлгүлөрдөн үйрөнүүсү жана адабияттын анча өнүп-өспөй жаткандыгына күйүп бышуусу түрткү болгон.

Илимпоз болууга жасаган аракетин, түйшүктөнүүсү жана табигаттан берилген таланттын негизинде кыргыз адабий сынчыларынын катарына кошулууга алып келди. Ошону менен сүрөткерлердин баарына эле жага бербеген, достон душманды көп күткөн, дайыма талаш-тартыштын үстүндө жүргөн сындoo, сынчы деген опурталдуу кесиптин аркасынан түштү.

Чынында, сынчы дегендин баары эле мыкты сынчыл жөндөмгө ээ, таланттуу адамдар эмес. Анын ичинде орус адабий сынында айтылгандай: «сындайт десе эле, сындай берген, макаланын үстүнө макала, китептин аркасынан китеп жазган» «сынчылар» да арбын кездешет. Же болбосо, жаңы китептин жарык көрүшү, илимий, маданий чөйрөдөгү жаңылыктарды чагылдыруу ж.б. сыяктуу фелетондук майда сынды аркалап жүргөндөр да аз эмес.

Ал эми, сындoo, сын-пикир, айтуу деген белгилүү орус сынчысы В.Г.Белинскийдин сөзү менен айтканда: «Критиковать – значит искать и открывать в частном явлении общие законы разума, по которым и через которые оно

могло быт, и определять степень живого, органического соотношения частного явления с его идеалом».¹

Мына ушул жолду тандап алган Эдилбаев алгачкы эле макалаларында талдоо ыкмасы менен көзгө көрүнгөн.

Айткан оюбузду тактоо үчүн сынчынын алгачкы сын макалаларынын бири «Сөздүн жооптулугуна» токтолуп көрсөк: бул макаласында автор кыргыз проза жанрына кайрылып, дегеле бул жанрдын өнүгүшү, кайсы мезгилде кандай өнүккөндүгү, ийгилиги, мүчүлүшүн айтып келип, 70-ж. кыргыз повесть жана аңгеме жанрына саресеп салат. Ушул мезгилде повест жанрында эмне өзгөрүү, кандай жаңылыктар болуп жаткандыгы, жаңы үн барбы, тематика, каарман маселелеринин оош-кыйышын жалпы сомосунан сыпаттап келип, аңгеме, повесть жанрынын үстүндө үзүрлүү эмгектенип жаткан К. Акматов, О. Айтымбетов, Э.Отунчиев, М. Мураталиев, Ж. Шаршеев, А. Текинаев, Ш.Эсенгулов, К. Сактанов ж.б. чыгармаларын иликтеп, ар бирине өз баасын берген.

К.Эдилбаев жазуучулардын окуя түзүү өзгөчөлүгүн, каармандар системасын, козголгон тема, учурдун талабы жана кээ бир повесттерге карата айтылган сын-макалаларга чейин талдаган. Сынчынын айтуусу боюнча мурунтан келаткан өрнөктүү традицияны, так айтканда ийгилик жаратууга көмөктөшкөн Т. Касымбеков, К. Акматов, М. Мураталиев, ал эми аңгеме жанрында бир канча ийгилик жаратып жаткан О.Айтымбетов экен. Ошондой эле, аталган авторлордун жекече өзгөчөлүгүн, адамды ачуу, анын көмүскө сырларын ачуу, ошону көргөзүп берүү ийгилиги жана кемчилигин баса көрсөткөн. Жаш адамдын образын түзүү ишиндеги ийгилик катары М.Мураталиевдин «Жаңы конуш», «Караан» повесттерин мисалга алат. Эки повесттин идеялык мазмунун түзгөн – ыймандуулук, кайрымдуулук, сыйлашуу, жакшылык кылуу деген гуманисттик касиеттер экендиги, мына ушул сапаттарды жазуучу эки чыгармасынын башкы каармандары Айдаркул менен Бекташтын образы, турмуштан алган сабактары аркылуу көрсөтүп келип, мүнөздү ичкериден ачып, сюжеттик курулушун мыкты чечкендигин, маселен, сюжеттик кульминациясы, чечилиши турмуштук конфликтин негизинде

мыкты курулгандыгын мисалдар менен, каармандарды талдоо менен далилдеген. Сынчы Мураталиевдин башка жазуучулардан айырмачылыгын: «...таамай кармалып алынган, каармандын ички дүйнөсүн, көз карашын даана көрсөтүүчү нравалык конфликттер башка жаш прозачыларда чындыктын борборунда турбаган майда-барат пикир келишпестиктер, арыздашуулар менен алмашып кетет»² деген сыяктуу адабий талдоолор менен көрсөткөн.

О. Айтымбетовдун «Торгойлуу талаа» повестине да токтолуп, бирок оюн толук айтпастан, чукул кайрып, үстүр-төдөн гана жазууга изденүү керектигин айтып тим болгон.

Сынчы, кыргыз прозасында жогоруда айтылып кеткендей ийгилик эле болбостон, кемчилик да орун алып жаткандыгын К.Бердикеевдин аңгеме, повесттери, К. Абдышевдин «Тракторист» жана А. Көлбаевдин чыгармаларын мисалга алуу менен айтып кеткен. Аталган чыгармаларда өндүрүш темасы, жаш адамдын турмушун чагылдыруу орун алган менен көркөм чыгарманын милдети, көркөм чечилиш жагынан чымыркана изденүү орун албай, көркөм чечмелөө жетишпей жаткандыгы, анын ордуна санап өтүү, эмгегин айтып берүү, турмуш фактысы анализденбей, көркөм синтездештирүү орун албай, көркөм чыгарма публицистикалык – информациялык дегээлде калып жаткандыгын жакшы чечмелеген, далилдер, мисалдар менен адабий талдоого алган.

К. Эдилбаев аталган макаласында бир мезгилдеги кыргыз прозасын адабий, илимий изилдөөгө алып, кооздугун, сулуулугун жана кемчилигин ачып берүү менен жазуучулардын алдына чоң милдет, жоопкерчилик, чымырканып изденүүнү койгон.

Мына ушундай башталган сынчылык ишмердүүлүгүндө сынчы адабияттын бардык багытын, жанрын кошо ала жүргөн, маселен: 1) Өзү көп кайрылган проза жанры, айрыкча роман жанрын сынга алып, ой-жүгүртүп туруусу; 2) Аз да болсо поэзия жанрын камтый кеткени; 3) Кыргыз адабий сыны менен адабият теориясына саресеп салышы. Бирок, адабияттын бардык багытын, жанрын кошо ала жүргөндүгүнө карабастан, сынчылык шык-таланты негизинен проза жанрында жемиштүү эмгектенүүгө түрткү

болгон. Жогоруда айтып кеткендей чыгармачылыгынын башталышында эле, прозадан баштап, кыргыз прозасынын ар бирине токтоп, адегенде кыргыз аңгемесинин өнүгүшү, кийин повест жанры, андан кийин роман жанрына өтүп, кыргыз романынын калыптанышын талдап, өз баасын берүүгө жетишкен, мисалы: «Жанр турмушу», «Жоопкерчиликти талдаганда», «Жанрдын жаңылануу процесси», «Романчылардын сабагы» ж.б. макалалары.

Дал ушундай талбаган эмгектин аркасында келе жаткан чыгармачылык жолу тилекке каршы анча узун боло алган жок, ошол себептүү аз өмүрүндө болгону эки гана китепти: «Сөз тагдыры» (1975-ж.) менен «Мезгилдин чакырыгы» (1985-ж.) жаратууга үлгүргөндүгүнө карабастан, кыргыз сыны үчүн баалуу эмгек таштап кетти деп айтсак болот.

К. Эдилбаевдин кыргыз адабиятынын тарыхында, дегеле кыргыз элинин тарыхында өзгөчө көрүнүш болгон биринчи китеп «Кызыл гүл» жыйнагы тууралуу кеп козгоп, жыйнак тууралуу элге түшүнүк берсем деген тилекте жазган «Кундуу эстелик» аттуу макаласы сөз кылууга арзырлык эмгек болуп саналат. Кыргыз адабиятынын тарыхына кайрылган бул иликтөө өзгөчө орунда турат десек болот. Эмне дегенде «Кызыл гүл» өз убагында жакшы жөрөлгө болгондугуна карабастан, кийин репрессиянын капшабында архивге катылып, тыюу салынып, ошондон бери толук ачыкка чыкпастан, дээрлик баарыбызга туңгуюк, толук биле албаган китепке айланган. Экинчиден, жыйнакты угуп жүргөнүбүз менен толук маалыматыбыз жок, көргөн да эмеспиз. Мына ушул жагдайдан Эдилбаев козгогон маселе өтө актуалдуу.

Макалада «Кызыл гүлдүн» поэтикалык деңгээли поэзиянын талабына ылайык сындалбайт, иликтенбейт, тек гана кандай китеп болгон, кимдердин ырлары басылган, ырлар кандай темада жазылган, пафосун түзгөн үлгүчакырык, революциянын деминин натыйжасында жаралган тоскоолдук ж.б. тууралуу сөз козгойт.

Эдилбаев тунгуч акындардын ырлары топтолгон китеп тууралуу калыс баасын айтууга далалаттанган, бирок ал мезгилдин (макала жазган мезгил 90-жылдардын башы) суроо-талабы, өкүмүнөн четтей алган эмеспи, тыюу салынган

кээ бир акындар тууралуу дегеле ооз ачпайт, же жыйнактын көпчүлүк бөлүгүн түзгөн ырларга кайрылбастан, мааниси анча деле терең эмес кээ бир ырларга токтолгон. Биз чынында макаланы сын-пикир айткан иликтөө дебестен, улуттук тарыхыбыздагы өзгөчө көрүнүш болгон тарыхый эстелик жөнүндө, аны кайрадан ордуна коюу, калайык – калкка тааныштыруу проблемасын койгон макала деп эсептедик. Буга автордун айткан сөзү да күбө: «...Албетте, «Кызыл гүл» кыргыз поэзиясынын өңчөй гүлдөрүн камтыган, же болбосо адабият тарыхынын этаптык баскычын айкындаган китеп деле эмес, бирок бул жыйнак жаңы доордо тамырлап, көктөгөн жалпы рухий маданиятыбыздын жана жазма өнөрүбүздүн кундуу эстелиги, кыргыз жазма поэзиясынын башатына коюлуп кеткен гүлдесте, алгачкы акын агаларыбыздын аруу ыйманынан оргуп чыккан ой-сезимдерди.

Каныбек Эдилбаев көркөм чыгармаларды эле сындаган эмес, сынчылык ишмердүүлүгүндө адабий-сын китептерди, сындык тажрыйбаны илимий-теориялык негизде жалпылаган, аз да болсо кайрылып, өзүнүн сын-пикирин, омоктуу ойлорун айткан.

Маселен, «Сын беделин сынайлы» аттуу көлөмдүү макаласында кыргыз адабий сынындагы алгылыктуу жылыштар, орчундуу жандануулар орун алып жаткандыгы, бир кыйла өсүшкө жеткендиги, профессионалдык камылганын бардыгы, кыргыз сынчылары теориялык жана эстетикалык жактан талдап-баалоодо алгылыктуу иштерди жасап, жогорку дегээлге көтөрүшкөндүгүн, аныктап көрсөтөт. Улуттук адабий сында профессионал, аналитикалык ой-жүгүртө алган, дасыккан сынчылар бар болсо да, изилдөө жөндөмгө ээ жаш сынчылар менен толукталып жатса да, эмнегедир ушул учурдагы абал өтө жакшы эмес, кемчиликтер кетип жаткан. Ал эми Эдилбаев болсо кедергинин болушун ар түрдүү себептерден көрөт, биринчиден жаш сынчылардын чыгармачылыгынан, мисалы жаш, адабиятка аралашканына анча көп мезгил өтө элек Абибилла Пазыловдун «Кеңешчү кеп көп» деген макаласынын ийгилиги жаштар сынына баа бере алгандыгы, ийгилик, кемчиликтерин ишенимдүү көрсөтүп, конкреттүү мисалдарды келтиргендиги, өз оюн тайсалдабай ачык айткан чечкиндүүлүк сапаттарын баалап

автордун кээ бир маселелерди козгогонуна макул болот. Андан сон Пазылов айткан айрым маселелерге макул эместигин, жаш автор оюн тастыктоодо калпыстык кетиргендигин жүйөөлүү себептер менен далилдейт.

Андан ары Пазыловдун Эдилбаев айткан С.Акматбекованын «Айлуу дөң» китебинде – ой ачык эмес, абстракттуу бойдон калган чаташ маанидеги сөз айкаштары, ыр саптары да бар делген ойлорун жокко чыгарып, натуура деп тапканына макул болбойт. Эдилбаевдин далилдөөсү боюнча адабий тилдеги сөздөр бузулуп, маанисин жоготуп колдонулгандыгын, сынында «метонимиялык ыкманы» колдонуп койгондугун жана китептин атына токтолгондугун, мунун эмнеси сындын чегинен чыгып кеткендигине такалган. Пазылов жаш авторлордун чыгармаларын «жаш сынчылар» сындап жаткандыгын айтканына да макул болбойт, Эркебаев, К.Ибраимов, О. Ибраимов, С. Байгазиевдер адабиятка бүгүн эле кирип келген, же адабияттын түйшүгүн түшүнө элек сынчылар эместигин, ар бири дасыккан, изилдеген темалары бар, жекече көз-караш, ой-пикирин басма сөздө айтып, өз багытын таап калган адабиятчы-сынчылар экендиктерин айтып чыгат да, адабий сындын арым алышына өбөлгө түзүп жаткан кемчилик, кедергинин маанисин төмөндөгүлөрдөн табат. «Биз, сын макала жазып жүргөндөр бири-бирибизди окуганда айтылган ой-пикирди төрт тарабынан келип карап, туура түшүнүп, туура кабылдоого дайыма эле олуттуу маани бере бербейбиз, ошол себептен кээде жайынча эле чечиле турган маселени курулай талашка айландырып ийебиз, анан айтылып жаткан калемдешке сөзсүз үстөмдүк кылуу ниети көкөйдү бийлеп, талашка түшкөн маселе быякта эле унутулуп калат»⁴.

К. Эдилбаев жаш сынчылар макаласына илимий түс киргизгенге, теориялык ой-пикирди көбүрөөк берүүгө аракет кылышат дейт да, бул жакшы, бирок чыныгы теориялык планда ой-жүгүртүүнүн деңгээлине көтөрүлүп, илимий түшүнүктөрдү жакшы түшүнүп жазып кетсе жакшы, бирок көпчүлүк макала бардык жагынан комсоо, түшүнүксүз жазылган деген жыйынтык чыгарат. Сынчыга жакпай турган нерсе: ким, кайсы темада жазбасын биздин эрага чейинки мезгилден баштап, кереги бар да, жок да нерсени

узун сөз менен келтирип, мисалдарды арбын алып, факты, чыгармаларды туура тандап албастан ойду баш-аламан кылып, кооздоп жазуу менен чачкын бойдон берүү.

Жаш сынды аксатып турган: 1. Жаш сындын өкүлдөрү-илимий теориялык камылга менен оперативдүүлүктүн ойдогудай баскычына чыга албай, чыгарма же адабий процессти талдоого келгенде тактык, билимдүүлүк жетишпей жаткандыгы; 2. Конкреттүү бир маселе боюнча сөз козгоп жатканда ал тууралуу мурда айтылган пикирлер менен эсептешпегендиги; 3. Чыгарма талдоонун принциптери менен баалоонун чен-өлчөмдөрүн ийкемдүү пайдалана билип, концепциянын илиминин негизин бекем кура албай жаткандыгы сыяктуу нерселер экендигин мисалдардын негизинде айтып баштайт: Мисалы, Э.Калдаровдун Бексултан Жакиевдин чыгармачылыгындагы «өксүктөрдү» таап чыгышы, сюжетти кечке айтып бере берүү, мисалдарды келтирип, айтар сөзүнө жетпестен айланып жүрө берүү, сөз менен иштөө маданиятынын жоктугу ж.б. кемчиликтерин айтып, Калдаровдун сынчылык деңгээлинин кандайлыгын көрсөтөт.

Эдилбаев «Жаркын образдар жазылбай туруп» деген макаладан Калдаровдун сынчылык позициясын байкап, калыс пикирин айткан. Чынында, Б. Жакиевдин драмаларын окуганда такыр башка пикирге келесиң да, Э. Калдаровдун макаласын окуганда биз билген Б. Жакиев эмес, таптакыр башка, башка чыгармалардан сюжет-тема алып жазган, «Атанын тагдыры» болбогон чыгарма, Муратбек Рыскулов башкы каарманын ойноп калып эле, атагы чыгып, авторду таанытып салган деген түшүнүк алабыз.

Мына ушундай «сындык негиздерди» К. Эдилбаев туура байкап, башка бирөөгө акыл айта берүү, классиктердин айткандарын орунсуз колдонуу адабий сынга канчалык зыян келтирерине, мындай баш-аламандык кыргыз адабий сынында көп орун алып жаткандыгына жаны кейиген. Сынчы белгилеп өткөндөй: «адабий сын – бул жердигинде синтетикалуу жанр», анан ушундай жанрдын талабына жооп бербегендик, ой-пикирди ойдогудай бере албоо, талашкан маселесин жеңип чыгууга жасаган аракет ж.б.у.с. абдан орун алып, аналитикалык ой-жүгүртүүдөн кээ бир учурда четтеген маанай өмүр сүрүүдө.

Бул макалада көңүлгө ала турган жакшы бир жагдай – сындын кичи жанры болгон – рецензия жанрына кайрылуусу. Негизинен рецензия жанрынын адабияттын учурдагы турмушун толук чагылдырып турууда ролу чоң, кээ бир мезгилде жарык көргөн чыгармалар өз маалында рецензияланбайт деген пикирлер айтылып жүрөт, мына ушуга сынчы Эдилбаев мындайча жооп берет: «Ырас, идеясы терең, көркөмдүгү жогору турган чыгармалар рецензияланбай, сындын кароолуна караманча ишенбей калууда деп айтыш кыйын»⁶, бул кептин чындыгы бар, саны жагынан рецензиялар жакшы эле жарыяланып, бирок Эдилбаев айткандай «чыныгы рецензиянын талабына жооп берер нукура үлгүсү чанда кезигип», жалаң гана мактоого туштуккан рецензиялардын болушу жакшы көрүнүш эмес. Мына ушул себептен сынчы адабиятчы М. Сулаймановдун Ж. Мавляновдун проза жыйнагына жазган рецензиясын жалаң гана мактоо, күн мурунтан камданып алып, ийгилигин гана айтып, курулай мактоого алган элементтер деп айтат.

Мындай рецензиялар автор сыйлыкка көрсөтүлүп жатканда, же юбилейде күчөп кетерин баса белгилеп келип, булардан эч кандай конкреттүү ой-пикир күтпөй эле коюу керектигин, булар жөн гана «типтүү рецензияга» жатарын айткан. Эгер айтылган ой-пикирине баамдап, көз салсак так эле ушундай маанайдагы «типтүү рецензиялар» болуп келгендигин, бүгүнкү күндө аябагандай өсүшкө жеткендиги, жана да боло берери айкын болот, бирок эң кейиштүүсү «типтүүлөр» жазуучу үчүн, чыгарма үчүн, адабий процесс үчүн эч кандай пайда алып келбегендигинде. Сынчынын айткандары жүйөөлүү, туура чыныгы рецензия мактоо эмес, объективдүү талдоо жана баалоо болушу керек.

Эдилбаевдин сынчылык ишмердүүлүгү жөнүндө сөз кылганда, сынчы көп кайрылган прозалык чыгармаларды талдаган сындар тууралуу макалаларды аттап кетүүгө мүмкүн эмес. Анткени ал өзү чыгармачылык дараметин ушул жанрдагы чыгармаларды талдоодо ачкан. Ушул себептен, бул типтеги макалалардан карай кетели.

«Жанрдан жаңылануу процесси» макаласында сынчы 1984-1985-ж.ж. аралыгындагы жарык көргөн романдар-

дын адабий процессте алган ордун, идеялык-эстетикалык мамилесин ачып, талдап чыккан.

Сынчы сынын Ш. Бейшеналиевдин Тоголок Молдонун өмүрү, чыгармачылыгына арналган «Болот калем» аттуу тарыхый, өмүр-баяндык романынан баштайт. Романда Т.Молдонун өмүрү, чыгармачылык жолу, документ, фактылар кандай көркөм дүйнөгө айлангандыгын, инсандын образы кандай жаралгандыгы тууралуу иликтеген. Негизинен бул роман тууралуу сындарда акындын образы модернизацияга туштуккан, образды көкөлөтүп жатып, реалдуулуктан ажыратып, жасалмалуулукка алпарган (К. Асаналиев) ж. б. бир канча сындар чыгып, кызуу талаш-тартыштар, ар кандай пикирлер айтылган. А кээ бири модернизация дегенди поэтизация деп жактап да чыгышкан. Ал эми К. Эдилбаев мына ушул айтылгандарды жана акындын көркөм образга айланышын, рухий жактан калыптанышын Ш. Бейшеналиев кандай көрсөткөн, мына ушуларга саресеп салып, модернизация жана поэтизация деген суроолорго да жооп бергенге аракеттенген.

Романдын биринчи китебиндеги Тоголок Молдонун Навоиден баштап Пушкинге чейин, чыгыш менен батыштын көркөм эстеликтерин бүт билгендигин кээ бир сынчылар кабыл алган эмес. Мына ушуларга Эдилбаев каршы чыгып, чыгармалар менен ысымдардын аталышына Т. Молдо жөн гана кабардар, буларга эч кандай шек туудурбаш керек, акын дастан, чаар китептер менен тааныш болгон, ошондуктан модернизацияланган деген туура эмес, ал эми поэтизацияланган деген да туура эмес, акындын өз дооруна тиешелүү жазма эстеликтерди жазуучу маданий-социалдык алкакка салып караган, акынды жогорку деңгээлде сүрөттөгөнгө аракеттенген, кынтыксыз жазган деп баалаган, Экинчи китеби тууралуу: Тоголок Молдо менен Токтогулдун жолукканы реалдуу эпизоддор менен абдан жакшы жазылган ж.б. деп мактай берген башка сынчылардын жазгандарын да четке каккан.

Романдын кемчилиги деп: айтылган легендаларды кайталай бергендиги, эң майда нерселерди киргизе бергендигин (кат, телеграмма, макалалар) гана таап, эгер булар болбогондо роман абдан мыкты роман болмок дейт. Жазуучуну

да, романды да абдаң жогору баалап: «Болот калем» ошол доордогу тарыхый проблемаларга жаңыча көз караштан, өз алдынча концепциядан мамиле эткен автордун чыгармасы деп баалоого болот»,⁶ – деп жыйынтыктайт.

Чынында убагында талаш-тартышты чакырган бул роман сынчы канча жактабасын кемчиликтерден куру эмес, модернизация, поэтизациялоо ж.б. орун алган, жазуучу акынды мыктылап жазам деп жатып апыртууга, көп сөздүүлүккө, кичине чындыкты килейтип жибергендигин, образды ар түрдүү ачам деп укмуштуудай образга айланткан мүчүлүштөрү көп. Тарыхый роман болгон соң, белгилүү инсанды сүрөттөгөндө көркөмдүүлүгү күч маанайда инсан катары мүнөзүн ачып, рухий жактан калыптаануусун көрсөтүшү керек эле. Ал эми «Болот калемде» акын инсан катары жеткиликтүү сүрөттөлбөй, дайны жок фактылар камтылып, курулай макталып калган. А Эдилбаев жеке адамдын тагдырын документ, фактыларды жыйнап иликтөө жагынан бай китеп, романда жеке эле Т. Молдонун чыгармачылыгы эмес, кыргыз элинин тарыхы; өткөн кылымдын аягын, Совет өкмөтүнүн орношун, кыргыз элинин рухий дүйнөсүнө кеңири панорамада көрсөткөн алгылыктуу китеп деп мүнөздөйт.

Бул сын Эдилбаевдин демейдеги сындарына көп кошо бербей турат, башка сындарында сын көз менен караган сынчы бу жолу эмнегедир кемчиликтерди көрмөксөнгө салып, объективдүүлүктөн тайып кеткен. Чындыгында, романды жөн гана мактаган, адабий сындын талабына жооп бербеген сынды жазып гана тим болгон.

Дал ушундай 85-жылдан 90-ж. чейинки жарык көргөн романдардын баарын сынга алган «Романчылардын сабагы»⁷ аттуу макаласы да атайын сөз кылууга арзыйт жана башкаларга окшобогон, жаңы сөз айткан сын деп атасак туура болот, себеби: бул жылдары жарык көргөн: Ш. Абдырамановдун «Домоктун кылычы», «Ыйык топурак», К. Акматовдун «Күндү айланган жылдар», Ш. Бейшеналиевдин «Мезгил сынайт», М. Борбугуловдун «Элеттик жигит», Ө. Даникеевдин «Мурас», С. Жетимишевдин «Эл арасында», К. Жусубалиевдин «Муздак дубалдар», «Сүйүүм менин чымчык болуп сага учат», М. Мураталиевдин «Чым-чым топурак», К. Сакта-

новдун «Маркумдар үнү», А. Стамовдун «Жортуул» романдарынын дээрлик баарын сынга алып, ийгилик-кемчилигин көрсөтүүгө аракет жасаган жана ушунча чыгармалар жаралып жатса да, адабиятчы, сынчылардын унчукпаганын, кээ бирлерин эске албаганда (Асаналиев, Эркебаев) кейип айтып, ошондой эле, азыр мурдагыдай көркөм чыгармалар окулбай калгандыгын, буга бир кездеги кээ бир чыгармалардын «жалгандыгы» да себеп болуп жаткандыгын талдап келип, эми адабият жаңырып, жаңы ыкмадагы романдар жазылып, жакшы жөрөлгө болуп жаткандыгын айтып кеткен да, мындай маанайдагы романдарды талдап, азыркы замандын актуалдуу темасын көтөрүп чыккандарын колдоого алган.

Айрыкча, К. Акматовдун «Күндү айланган жылдар» романына кеңири токтолуп, репрессияны чагылдырган мыкты роман болгондугун, жаңы сюжеттик ыкмада курулгандыгы, автор «катылуу, жашыруун» темага биринчилерден болуп киришип, алгылыктуу роман жараткандыгын анализдеп келип, романды кыргыз романдарынын ийгилиги деп эсептеген.

Ошондой эле, ушул эле темадагы К. Сактановдун да жазгандыгын, бирок анын «Маркумдар үнү» романы «Күндү айланган жылдар» романындагыдай проблеманы чындыктуу чечүүдөн бир аз алыстап кеткендигин, тарыхтагы адамдар аз да болсо бурмаланып калгандыгын, тарыхка астейдил мамиле жасоо керектигин эскертип өтөт.

Канча убактан бери жабылуу турган теманы көтөрүп чыгып, аны алгылыктуу чечип берүүдө «Күндү айланган жылдар» мыкты чыгарма болгондугун илимий анализ айтып, тилекке каршы мындай чыгармалардын чыкпай жаткандыгына өкүнгөн. Чыгармаларга ылайык сынын айтып, жаңыча анализдеп, ар бир чыгарманын сапатын ачып берүүгө жетишкен да, иргеп-талдоонун жаңы доору келгендигин, көмүскө сырларды ачуу кезегин колго алуу керектиги тууралуу оюн ортого салган.

Чындыгында, 90-жылдар кыргыз адабиятында өзгөрүүнүн, жаңы нукка түшүүнүн жылдары болгон, бир кездеги; коммунисттин образы кеңири чагылдырылбай жатат деген сын айтылып, ал эми жазуучуларыбыз «кынтыксыз» коммунисттин гримделген образын, келбетин адабиятка

зордоп алып келген мезгил өтүп, учурдун чыныгы социалдык келбетин тартып көрсөткөн чыгармалар жарала баштаган. Мына ушундай учурда жаралган чыгармаларга сынчы замандын талабынан баа берип, ар бир сүрөткөрдүн жаңыланышын, көркөм процессти карап, анализге алган.

Акырында жазылган бул макаласында автор замандын актуалдуу темасы болгон-тарыхка кайрылган, жабылуу турган окуяларды алып чыккан романдарды карап, ийгилик, кемчилигин айтып талдап берүү менен жылмаланып айтылып жүргөн нерсени ачыкка чыгарууга, кимдин ким экендигин айтууга, көмүскөдөгү нерселерди ачууга кезек келгендигин өз убагында көтөрүп чыккан. Чындыгында сынчы айтып чыккан бул проблема ал жылдары абдан актуалдуу эле, мына ушул жагынан алганда эле аталган макаланын керектүүлүгү ачыкка чыгат.

Албетте, ар бир адамдын үйрөнгөн, таасирленген адамы болот, Эдилбаев да адабиятка жаңы аралаша баштаган жылдарында, же кийин деле таасирленген, үйрөнгөн сынчылары болгон (В.Белинский, К.Асаналиев), минтип айтып жатканыбыздын себеби эмгектери, макалаларынан байкаганыбыз, болжолдоп билгенибиз.

Макалаларында чыгармалардын баарын сындап, анан баарын кыскача сындамыш болгон манера Эдилбаевде болбойт, ал кимге, кандай темага кайрылбасын так, таамай айтууга, объективдүү пикирин билдирип, көркөм процеске калыс баасын коюу менен сындаган чыгармасын сындын талабындагыдай талдап берүүгө аракеттенип, милдетин так өтөгөн.

АДАБИЯТТАР

¹ Белинский В.Г. Избранные сочинения. – М., 1947. – С. 235.

² Эдилбаев К. Сөздүн жооптуулугу // Кыргыз.маданияты. – 1978. – 7-авг.

³ Эдилбаев К, Кундуу эстелик // Ала-Тоо. – 1990. – № 9.

⁴ Эдилбаев К. Мезгилдин чакырыгы. – Ф., 1985. – 19-б.

⁵ Аталган китеп, 27-бет.

⁶ Аталган китеп, 112-бет.

⁷ Эдилбаев К. Романчылардын сабагы // Кыргыз.маданияты. – 1991. – 21-март.

ЭРКЕБАЕВ АБДЫГАНЫ (1953)

Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер Академиясынын академиги, филология илиминин доктору, профессор Абдыганы Эркебаев 1953-жылы Ош облусунун Чоң-Алай районуна караштуу Кара-Тейит айылында төрөлгөн.

Эл ичинде жамактатып ырдап калчу атасынан эки жашында, коңшусунун уулуу келтегинен көз жумган энесинен төрт жашында ажыраган ымыркайдын тагдыры ары тааал, ары катаал болоору турулуу иш эмеспи. Ырасында эле ошондой болуп, төрт жыл бою ар кайсы тууганынын үйүндө жүрдү. «Агага барсаң жеңе жат, эжеге барсаң жезде жат» дегендей эч бириникинен жагымдуу мэримди сезе албады. Тескерисинче, айрым жеңелеринин заар сөзүн угуп, ачуу таягын жеди, Арийне, бул дүйнөдө кара ниет адамдар канчалык көп болгону менен ак пейил, асыл адамдар да алардан алда канча көптүк кылат. Өзүнүн айылдык мектебинде 2-класста окуп жүргөн караары жок кара тоголок баланы 200 чакырым алыста жайгашкан Сопу-Коргон айылындагы мектеп-интернатка окууга алып келишти. (1,7-10-беттер.) Анан ал сабагын катыра окуган окуучу болду. Сабакты гана мыкты окубастан мектептин коомдук турмушуна да активдүү катышып, бардык жагынан топ башында жүрүп чодойду. Мектепте жүргөндө класском, дружина советинин төрагасы, комсомол комитетинин секретары болуп жүрүү менен андагы нукура лидерлик сапат ошол интернаттык күндөрүндө эле калыптана баштагандыгын, эң алгачкы көркөм китеп анын колуна тогуз жашында тийгендигин, 5-классында Лениндин кыргызча которулган 2 томдугун окугандыгын, он төрт жашында биринчи жолу «Кыргызстан пионери» гезитине макала жибергендигин эскерип жазды (1,10-11-беттер).

Тоо койнундагы мектеп-интернатты эң мыкты жетишкендиктер менен бүтүргөн соң өзүнүн көптөгөн курбалдаштары сыяктуу эле ал кездеги Фрунзеге чоң окууга жөнөдү. Ошол кезде республикабыздагы жалгыз университеттин филология факультетине тапшырып, шыр эле өтүп кетти да, бул жерде да Лениндик стипендиат, факультеттин комсомол комитетинин секретары болуп жүрүп, окууну артыкчылык диплому менен аяктады. Университетте окуткан окутуучулары, жолдош-жоро курдаштары студент А. Эркебаев студенттик күндөрүнүн көбүрөөгүн окуу аудиторияларында эмес баш калаабыздын башкы китепканасы болгон Н.Г.Чернышевский атындагы китепканада өткөргөндүгүн бир ооздон эскерипет. Университеттеги беш жыл жаш жигит үчүн чыныгы дүйнөтаануунун, интеллектуалдык көрөңгөсүнүн уюткуланышынын жана да адабий, илимий чөйрөгө батыл аралашуусунун жылдары болду. Алгачкы курстарда окуп жүргөндө эле жазган «Очеркист чалгындан кайтканда», андан соң жараткан «Азыркы аңгеме жөнүндө сөз», «Повесть жанрынын кээ бир маселелери» деген сын макалалары, айрыкча ал кездеги бөтөнчө абройлуу басылма болгон «Ала-Тоо» журналына жарыяланган «Кыргыз романдарынын контрастары» деген макаласы кыргыз адабияттаануусуна өзгөчө шык-жөндөмдүү жаш талант келгендигин айгинеледи. Дегеле кыргыз адабиятчыларынын бири да студент кездеринде А.Эркебаев студент кезинде жетишкендей ийгиликтерге ээ боло алышпагандыгын, ошол студент кездеринде А. Эркебаевдей калың окурман журтка, адабий, илимий чөйрөгө алына алышпагандыгын адилдик үчүн айта кеткендигибиз оң. Ошентип, өмүрүнүн экинчи тилкесинде да А. Эркебаев алдыңкы сапта болду. Өзү менен бир толкун болуп адабиятка келген курбалдаштары К. Эдилбаев, К.Ибраимов, О. Ибраимов, К.Байжигитов, Ү. Касыбеков, Ж. Бөкөшевдерден алда канча алдыда турду.

Албетте, А.Эркебаевдин өмүр жолунда анын Москвада, илим менен маданияттын чыныгы борборунда, дүйнөдөгү эң бир ажайып шаарлардын биринде өткөргөн беш жылы (алгач СССР Илимдер Академиясынын А.М.Горький атындагы Бүткүл дүйнөлүк адабият институтунда ста-

жер-изилдөөчү, андан соң анын аспиранты) өзгөчө орунда турат. Бул беш жыл А.Эркебаев үчүн бардык тарабынан жогорулоонун, чымырканган чыгармачыл чыйралуунун жылдары болду. Дал ушул жылдары ал илимий изилдөө ишинин темасына ылайык профессионал жазма адабиятыбыздын алгачкы калыптануу жылдары, ал мезгилдеги тунгуч калемгерлер, алардын чыгармачылыктары жана ары татаал, ары кайгы-касиреттүү тагдырлары жөнүндө чыныгы архивдик материалдардын негизинде өзүнө чейинки изилдөөчүлөрдүн көпчүлүгүнүн жазганынан айырмаланып турган эмгегин жаратты. Көнүмүш алкакка сыйбаган, калыптанып калган чыйырга салбаган бардык эле жаңычыл эмгектер сыяктуу эле аспирант А.Эркебаевдин бул изилдөө иши да көнүмүш болгон ойдун туткунунан чыга албаган, өзүнөн башканын өйдө болушун көрө албаган шоркелдей окумуштуу сөрөлөрдүн (кийин-кийин А.Эркебаев өзү жазгандай «... по заявлению, вернее было бы сказать – доносу одного горе-ученого, облаченного высокими регалиями и большой должностью...») тоголок катарынын карасанатай чабуулуна туш болду. «Ак ийилет, бирок...» деп коюп аны ийе берүү жарабай тургандыгын А. Эркебаев өзү ар тараптуу изилдеген ушул эмгегиндеги алгачкы интеллигенттерибиздин тагдырлары ашкере даана көрсөтүп турса да, бул ирет ак ийилип гана тим болбогондугун коомдук турмуштун жаңы баскычка көтөрүлгөндүгү, өз учурундагы хрущевдик «жазгы баар» аз да болсо өлкө турмушуна жаңыча багыт берип, адамдардын аң-сезимин аз да болсо ойготуп кеткендиги менен түшүндүрсөк болот.

Баарыбызга маалым, жетимишинчи жылдар адабиятыбыздын бардык түрүнө – мейли прозага, мейли поэзияга, мейли адабий көркөм сынга болсун, жаш таланттардын жаңы толкуну келип кошулган жылдар болду. Эгер поэзия менен прозада жаштарыбыз чоң адабиятка кадам таштоо, калыптануу процесстерин баштан кечирип жатышса, адабий сында алар «эки тизгин, бир чылбырды» колдоруна алып калышты. Муну улуу муундагы аксакал адабиятчыларыбыз өздөрү да моюнга алып жүрүшпөйбү. Анткени, жетимишинчи жылдары бир дагы адабий тал-

куу жаш сынчылардын катышуусуз өткөн жок, ал турсун адабиятыбыздын айрым проблемаларын талкуулап тактоодо (1974-жылы жүргөн «Кыргыз поэзиясы: азыркы ал-абалы, проблемалары» деген жана андан кийинки талкууларды эске алып жатабыз) жаштардын «үнү» бийигирээк чыгып турду. Адабий көркөм сындын айдыңына келип кошулган ушул топтун ичинен сөз кылып жаткан объектисин жеткилең талдай билүү, адабияттын тигил же бул көрүнүшүн ар тараптан аңдоо менен баарынан да курч полемикалык тондо жазылган Абдыганы Эркебаевдин макалалары, эскертилип өткөндөй, көпчүлүктүн көңүлүн өзүнө буруп жатты. 1980-жылы жарык көргөн «Азыркы учур жана кыргыз поэзиясы» деген тунгуч жыйнагы үчүн сынчыга Кыргызстан Ленин комсомолу сыйлыгынын ыйгарылышы анын чыгармачылыгына дыкат көңүл коюп келаткан ошол көптөгөн китепкөйлөрдү ыраазы кылуу менен, адабиятчынын эмгегинин алгачкы үзүрүнө берилген адилет баа болду.

Сыйлыкка арзыган бул китеп негизинен «Баш сөздө» белгиленгендей «... поэзиябыздын азыркы учурдагы абалы, проблемалары, өсүш багыттары, азыркы акындардын конкреттүү чыгармачылыгы...» жөнүндөгү маселелерге арналган.

Жыйнактын негизги бөлүгүн «Жаңычылдыктын зарылдыгы» деген көлөмдүү макала түзөт. Алдын ала айтып койчу бир нерсе – бул макала поэзиянын тигил же бул маселеси жөнүндө жазылган катардагы макалалардын бири эмес, мында улуттук поэзиябыздын 1960-70-жылдардагы өсүү тенденциялары менен идеялык-тематикалык изденүү багыттары, жетишкен ийгиликтери менен өксүк жактары, келечек перспективалары жөнүндө сөздүн накта маанисинде нагыз илимий деңгээлде иликтөө жүргүзүлөт. Сынчыдагы дагы бир жакшы сапат – алдыга койгон милдетин, кайсы маселе жөнүндө кандайча сөз кыларын ар качан күн мурунтан аныктап-тактап алуусу. Айталы ал: «... азыркы поэзияга коюлуучу талаптардын мазмуну менен мүнөзү өзгөрдү, тагыраак айтканда, азыркы поэзиядагы айрым жетишкендиктерди да, өксүк жактарды да баягы бир жылдардагыдай карандай фольклордук салттардын

таасири менен түшүндүрүү мүмкүн болбой калды: эми сөздү кадимки профессионал поэзияга мүнөздүү болчу эстетикалык нормалардын, чен-өлчөмдөрдүн деңгээлинде жүргүзүү муктаждыгы келип чыкты», – деп (2,16-бет) баштайт макаласын. Анан дал ушул критерийлерден туруп улуу муундагы акындардын бүгүнкү күндөгү чыгармачылыктары сөзгө алынат да, алардын азыркы поэзиясындагы жаңы ыргактарды, «татынакай ачылган образдарды, жаңыча табылгаларды» белгилөө менен «аксакал акындарыбыздын акыркы он-он беш жылдык чыгармачылыгында кандайдыр сапаттык жаңылануулар, олуттуу көркөмдүк жылыштар байкалган жоктугун» (2,19-бет) да таамай көрө билип, бул кемчиликтин табияты улуу муундагы акындардын «көркөм ойлоосунда али да болсо инерциянын издери, дидактикага, штампка жетеленип кеткен учурлар кездешеринен улам» (2,19-бет) экендигин көрсөтөт.

Макала чоң эки бөлүктөн туруп, биринчи бөлүгүндө учурдагы поэзиябыз тематикалык талдоого алынат да, алгач элибиздин өткөн турмушу жөнүндө жана элдик дастандардын негизинде жазылган эпикалык чыгармалар менен улуттук психологияны, Ата Журтту даңктаган лирикалар жайында сөз болот. Булар ириде С.Эралиевдин «Ак Мөөрү» менен «Жаңыл Мырзанын керээзи», «Кыргыз жаны», Т. Байзаковдун «Паризаты» менен Т. Адышеванын «Жаңылдын элеси», Н.Жаркынбаевдин «Кыргызстаным-тарыхый музейде» аттуу триптихи менен Ж. Мамытовдун «Сепили» жана бир топ лирикалык ырлар эле. Бул жерде биз сынчынын улуттук психологияны, Ата Журттун ыйыктыгын ырга кошууга далалаттанган С. Урманбетовдун, Э. Турсуновдун, Б.Сарногоевдин, Т. Кожомбердиевдин лирикаларынын жармачтыгы жөнүндө кашкайта, бирок, аргументтүү далилдер менен айтылган пикирлерине күбө болобуз. Ал эми Т.Адышеванын «Жаңылдын элеси» аттуу поэмасын талдоого алуусу жана деги эле акын эженин жеке чыгармачылыгы үчүн да бул поэманын канчалык мааниге ээ экендиги жөнүндө айткан пикирлери А.Эркебаевдин сынчылык ой жүгүртүүсүнүн бараандуулугунун нагыз далили.

Мындан кийин сынчы бүгүнкү поэзиябызда Улуу Ата Мекендик согуш темасы менен азыркы учурдун жүрөк

өйүгөн проблемалары кандайча ырга салынып жаткандыгы жөнүндө сөз кылып, Улуу Ата Журт согушун ар тараптуу чагылдырууда анын катышуучулары С. Эралиев, С. Жусуев, Т. Байзаковдор бир топ жемиштүү иштеп жатышкандыгы, алардын чыгармаларында «... теманы философиялык жактан аңдап билүү, майдандык турмуштун ар кайсы жактарын талдап көрсөтүү, көбүнчө нравалык категорияларды жетекчиликке алуу алдыга коюлгандыгы» (2,38-бет) белгиленүү менен бул темада иштеп жатышкан кийинки муундун өкүлдөрүнүн чыгармалары да жетишкендиктери менен кемчилдиктери бир катарда кеңири талдоого алынат.

Ал эми бүгүнкү күндүн урунттуу проблемаларына арналган поэтикалык чыгармаларды талдоону сынчы «космостук трассада» жазылган ыр, поэмалар жөнүндө кеп кылуудан баштап, анан жердеги кадыресе эле турмушка арналган чыгармаларды анализдөө менен улантат. Бул жерде акындарыбыздын чыгармачылыктарындагы теманы терең көркөм анализден өткөрүү кудуретинин пастыгы менен үстүртөн баяндоочулук сыяктуу салакалуу көрүнүштөр баса белгиленет.

Макаланын кийинки бөлүгүндө 1960-70-жылдары поэзиябызда байкалган жанрдык, форма жана стилдик изденүүлөр менен акыркы кездерде «арааны жүргөн» ыр «селине» каршы күрөшүүнүн жол-жоболору жөнүндө кеп кылынат. Биздин жеке баамыбызда макаланын тереңдигин арттырып, анын нагыз илимий деңгээлин көтөрүп турган бөлүгү, б.а. «бел түркүгү», кайталап айтабыз, бүгүнкү поэзиябыздын жанрдык, форма менен стилдик изденүүлөрүнүн табиятын (маңызын) ачып берген дал ушул бөлүк болуп эсептелет. Дегенибиз, сынчы мында поэзиябызда байкалган жанрдык изденүүлөрдү бүткүл союздук контекстте кароо менен анын улуттук поэзиябыздагы «бу тактанууларына» мисал катары конкрет чыгармаларды күбө тартат. Анан да акындарыбыздын форма жаатындагы изденүүлөрүндө дал ошол 1960-70-жылдардын ичинде зор талаш-тартыштарды туудурган уйкаштуу ыр менен акырдын улуттук поэзиябызда кереги бар же жок экендиги жөнүндөгү ажырым ойдун ар биринин тескери жакта-

рын ачып көрсөтөт да, форма жаатында изденүүдөгү бул эки багыттын тең кыргыз поэзиясында жашоого укуктуу экен-дигин белгилейт. Форма жаатындагы бул изденүүлөр да мурдагы Союздук поэзиянын фонунда каралып, бул багыттагы изденүүлөр ошол чоң толкундун улуттук поэзиябыздагы шарпасы экендиги далилденет. Ал эми А. Эркебаевдин ыр «селинин» пайда болуусунун төрт булагын ачып берүүсү бул сынчынын «ортозаар» ырлар жөнүндө адабий сыныбызда мурда бирин-экин айтылып жүргөн пикирлерди андан ары тереңдетүүсү менен адабий сындын эң башкы милдеттеринин бири болгон адабияттагы ар кандай терс көрүнүштөргө келишпестик менен мамиле кылуу принцибин бек тутунгандыгынын күбөсү.

Ошондой эле макаланын соңундагы 1960-70-жылдардагы поэтикалык өнүгүштүн башкы сабактары жөнүндөгү жыйынтык пикири сынчынын сөз кылган нерсесинен илимий тыянак чыгара билүүсү жогору деңгээлде экендигин көрсөтүп турат, а билген кишиге мунун өзү чоң дараметти талап кылчу жумуш эмеспи.

Ушуну менен бирге жыйнакта поэзиябыздын эртеңки жүгүн аркалоочу муундун чыгармачылыгына арналган «Жаштар үнү кандай?» деген макала бар. Макала А.Эркебаевге мүнөздүү курчтукта жазылып, К.Исаков, А.Иманбаев, Ж.Чоробаев, К.Султанова, Э. Карымшаков, Т. Осмонов, М. Өмүрзаков сыяктуу жаш калемгерлердин «чыгармаларындагы» куру кыйкырыктар, жалган элестер менен окшоштуктар, бирин-бири кайталоолор кашкая көрсөтүлүп, бул калемгерлер үчүн «ырыма бир мертебе калп айталбайм» (А.Осмонов) деген акындык принцип тек гана сөз оюну менен алмашылып калганы конкрет талдоого алынат. Жогорудагы авторлор менен бир эле поэзиябызга чыныгы шык-жөндөмгө эгедер жаштар кошулуп жаткандыгы, Т. Самудинов, А. Рыскулов, Р. Карагулова-лар көптөн үмүттөндүргөн таланттар экендиги да айтылып, алардын мындай алгылыктуу чыгармачылыгыга дагы лейтмогивдик мотивдерди да белгилеп көрсөтөт. Айталы: «А. Рыскулов көбүнчө конкреттүүлүккө, предметтүү дүйнөнү чагылтууга, кыскасы, реалисттик поэзия жаратууга умтулат» (2,124-бет) деп тыянак чыгарат сынчы. Айтса-

айтпаса төгүнбү, А. Рыскуловдун кийинки чыгармачылыгы сынчынын канчалык даражада көрөгөчтүгүн далилдеп отурбайбы.

Ошондой эле китепте эки акындын – «Баш сөздө» белгиленгендей тааныйал жана жаш – чыгармачылыгына арналган эки макала бар. Булардын биринчиси белгилүү акын С.Эралиевдин чыгармачылыгына арналып, сүрөткердин чыгармачылыгындагы урунттуу учурларга, поэтикалык форма жаатындагы изденүүлөрүнүн канчалык деңгээлде акыбети кайткандыгына, «Ак Мөөр», «Жылдыздарга саякат» поэмаларына бүгүнкү күндүн деңгээлинен туруп талдоо жүргүзөт. Бул поэмаларды талкуулоодо айтылган айрым калпыс пикирлерди далилдүү төгүндөгөн жерлер макаланын полемикалык тонун арттырып, С.Эралиевдин чыгармачылыгынын айрым башаттарын айкын түшүнүүдө окурмандарга зор жардамын тийгизет.

Ал эми жаш акынга арналган экинчи макалада А.Дегенбаеванын чыгармачылыгы жөнүндө сөз болуп, акын кыздын «жеке өмүрү, турмуштун ага эртелеп тартуулаган оор сабактары» (2,129-бет) анын поэзиясына оң таасирин тийгизгендиги белгиленип – албетте, конкреттүү мисалдар аркылуу, – ошондон улам ал «бейжай кыйкырыктарга, экиленген сезимдерге каршы» экендиги көрсөтүлөт. Ошону менен бирге акын кыздын акыркы жыйнагында мурдатан тааныш тема-мотивдердин кайталаныш фактылары да өз учурунда айтылат.

Жыйынтыктап айтканда, сынчынын бул жыйнагына кирген макалалар автордун алдына койгон башкы максатына – 1960-70-жылдардын ичиндеги улуттук поэзиябыздын оош-кыйыш маселелерин иликтөөгө баш ийдирилип, монолиттүү биримдикти түзүп турат да, а китеп өзү болсо, кыргыз профессионал сынына кошулган азын оолак салым болуу менен сынчынын жеке чыгармачылыгында сынчыл ойдун тереңин көздөй ташталган арымдуу кадам болуп эсептелет.

Эгер адабиятчы алгачкы жыйнагында, аталышы эле айтып тургандай, улуттук поэзиябыздын учурдагы ал-абалы жөнүндө кеп кылса, «Кыргыз прозасынын контрастары» деп аталган экинчи китебине кыргыз адабиятындагы

проза жанрында пайда болгон чыгармалар жөнүндөгү макалалар топтоштурулган.

Китептеги «Кыргыз романынын контрасттары» жана «Романдын кези келдиби?» деген макалаларынын биринчиси 1973-жылы жарыяланып, сынчынын алгачкы макалаларынын бири катары эсептелсе, экинчиси 1982-жылы жарык көрдү. Бул эки макалада тең А. Эркебаев кыргыз романистикасынын белгилүү этаптагы – биринчисинде жетимишинчи жылдардын, экинчисинде сексенинчи жылдардын башталышындагы ал-абалын конкреттүү талдоого алуу милдетин көздөйт. Макалалардын биздин көңүлдү өзүнө бурган дагы бир касиети: айтылып өткөндөй, алардын бири сынчынын чыгармачылык жолунун башталыш мезгилинде, экинчиси баралына келип турган мезгилде жазылып, мына ушундан улам А. Эркебаевдин жеке өзүнүн сынчылык дараметинин канчалык деңгээлде такталып чыңалгандыгынан кабар бере ала тургандыгы болду.

«Кыргыз романынын контрасттарында» ал кездеги жаш сынчы адабиятыбыздын пайдубалын түптөшкөн аксакал жазуучубуз маркум К. Баялиновдун улуттук романистикабызда белгилүү бир бийиктик болуп саналган «Боордоштор» трилогиясынан тартып М.Абдукаримовдун «Жашагым келет», «Жаңырык», Н.Байтемировдун «Санта» сыяктуу романдарына чейин сөз кылат. Жаш сынчы «Боордоштор» трилогиясы «кыргыз прозасына кошулган салмактуу чыгарма» экенин, бул «трилогияны жаратуучыгармачылыкка «сараңдык» менен мамиле жасаган Баялиновдун чоң ийгилиги» экенин айтып келип, чыгармада «жеке адамдын концепциясы психологиялык планда ачылбай» калгандыгын конкреттүү мисалдар аркылуу ишенимдүү далилдеп берет. Каралып жаткан мезгилде жарык көргөн С. Өмүрбаевдин «Бороондуу күндөр», Ж. Мавляновдун «Ачык асман», Ш. Бейшеналиевдин «Урпактар үнү» сыяктуу романдары да жаш сынчынын адилет талдоосунан өтөт. Макаланы окуп чыккан соң көзгө урунган үчүнчү бир нерсе – дал ошол учурдун өзүндө А. Эркебаевдин адабий табитинин белгилүү деңгээлде калыптанып калгандыгы, ар нерсеге карата өзүмдүк оюнун бар экендиги болду. Ырасында эле, макалада тигил же

бул чыгарма жөнүндөгү адабий талдоолор менен бирге ал чыгармаларга карата айтылган пикирлер жөнүндөгү ойлорго да күбө болобуз. Анда К.Асаналиев, К.Артыкбаев, С.Закиров, Х.Бапаев, С.Тургунбаев сыяктуу улуу-кичүү адабиятчылардын талкууланып жаткан чыгармалар жөнүндөгү ойлорунун «дурус дурус, бурушу буруш», деген баага татыктуу болот. Бул жерде да А.Эркебаев өз ойлорун теориялык жактан негиздүү кылып ишенимдүү айта алат.

Ал эми «Романдын кези келдиби?» деген экинчи макаласында адабиятчы Ч.Айтматовдун «Кылым карытар бир күн», Т.Сыдыкбековдун «Жол», Ж. Мавляновдун «Жаңы таң», Ш. Бейшеналиевдин «Болот калем», С. Өмүрбаевдин «Өзгөргөн өрөөн», Ө.Даникеевдин «Көз ирмемдеги өмүр», К.Осмоналиевдин «Көчмөндөр кагылышы», К. Сактановдун «Абат дүйнө» сыяктуу романдарын талдоого алат.

Көрүнүп тургандай, кыргыз адабиятындагы ошол мезгилде жарык көргөн романдардын дээрлик бардыгы изилдөөнүн объектисине айланган. Бул иштин канчалык жооптуулугу айтпаса да түшүнүктүү эмеспи. Арийне, макала зор эрудиция, белгилүү эстетикалык камылга менен жазылган. Анын айрыкча тарыхый романдарды талдоого алган жерлери менен аларга карата айтылган пикирлер жана чыгарылган тыянактар оригиналдуу, окуган адамды сөзсүз ишендире алат. Бул айтылгандар биринчи иретте А. Эркебаевдин тарыхый романдын табияты, ошондой эле тарыхый каарман кайсы мезгилде өз өң-түсү менен реалдуу чагылдырылаары жана кайсы учурда модернизациялоого кабылары жөнүндөгү жыйынтыктарына тиешелүү. Андан ары сөз учугу Т.Сыдыкбеков өзү «автобиографиялык роман» деп атаган анын «Жолу» жөнүндө уланып, А. Эркебаев бул чыгарманы «... романга жакындаганы менен, чын-чынына келгенде роман эмес» (3,94-95-беттер) деп жазат да, мунун себебин анда «романдын жанрдык структурасын аныктоочу башкы сапаттар (адамдын ички дүйнөсүн жана коом менен өз ара байланыштарын терең жана ар тараптан изилдөө, кылдат курулган сюжеттик чечилиштер, окуялардын көп пландуулугу жана масштабдуулугу, каармандын көп үндүүлүгү жана алардын ар биринин өзүнчө жана ошол эле кезде башкалар менен көп кырдуу

байланышта көрсөтүлүшү ж.б.) жок» (3,95-бет) экендиги менен түшүндүрүп келип «Жолду» жөн эле автобиографиялык, мемуардык баян дээр элем» дейт. (3, 95-бет. Алдыларын сызган А. Эркебаев – С. Т.) Бирок, чыгарманы конкреттүү талдоого алган мезгилдеги чыгарган тыянак ойлору анын бул пикирин жокко чыгарып турат. Айталы, кийинки эле бетте адабиятчы буларды жазат: «... чыгармада кыргыз элинин революциянын алды жагындагы оор турмушу, Кытайга тентип барып, кайтып келиши, жергебизде башталган экономикалык, саясий, маданий өзгөрүүлөр, 1920-30-жылдардагы агартуу жайы менен адабий турмуш абдан элестүү, ишенимдүү чагылтылган... Бөтөнчө автордун энеси менен агасы Түмөнбайдын образдары, Василий Коровиндин трагедиялуу тагдыры эсте каларлык деңгээде тартылган... Чыгармада жеке адам менен коом турмушунун, жеке адам менен улуттук, жалпы адамзаттык тарыхтын карым-катнаштарына да белгилүү өлчөмдө орун берилет»(3,96-бет.) Бул маселе жөнүндө кыска гана айтарыбыз: кантсе да барып – келип аксакал жазуучубуз дун «Жолго» берген өзүнүн эле жанрдык аныктамасы туура окшобойбу.

Макаладагы Ч.Айтматовдун, Ж.Мавляновдун, С.Өмүрбаевдин, К.Сактановдун романдарын талдоого алган калган бөлүктөр кайрадан чыңалууга ээ болуп, баягы эле А.Эркебаевге мүнөздүү курчтукта жазылган. Канча болгону менен ушул жерде да айта кетчү бир «бирок» бар. Бул адабиятчынын К.Сактановдун «Абат дүйнөсү» жөнүндөгү ойлоруна тиешелүү. Кантсе да бул роман жөнүндөгү сынчынын пикирлери дагы да толуктап, чыгарманы дагы да кенирирээк ар тараптуу анализден өткөрүүнүн зарылдыгын жышааналап тургансыйт. Бул эки макала жөнүндөгү ойду жыйынтыктоо менен тыянактап айтчу нерселер кайсылар? Булар биринчиден, алгачкы макалада анда-санда болсо да байкала калган «чын ыкластан жакшылап түзүлгөн конспектидей» (А.Токтогулов) болгон айрым учурлардан А.Эркебаевдин биротоло кол үзүшү. Экинчиден, сынчынын адабияттын тигил же бул проблемасын жалпы маданияттын алдыңкы жетишкендиктеринин фонунда (философия, тарых ж.б.) кароо мүмкүнчүлүгүнө жетишип

жаткандыгы жана ушундан улам, үчүнчүдөн, кийинки макаланын жазылыш маданияты күбө болуп тургандай, адабиятчынын философиялык, социологиялык, эстетикалык билиминин бир топ өсүп, жаңы баскычка көтөрүлө, теориялык камылгасынын көрөңгөлөнүп калгандыгы.

Китепте Ш.Абдрамановдун «Гүлазык» аттуу романына арналган «Өндүрүш темасындагы» роман туурасында» жана М.Мураталиевдин «Сары кар», «Май айынын күкүгү» романдарына арналган «Аталар жана балдар» деген макалалар бар. Бул макалалардагы бизге жаккан нерсе чыгармалардын идеялык-тематикалык маңызындагы, сюжеттик-композициялык турпатындагы урунттуу учурлардын-мейли ийгиликтүү жагынан болсун, мейли өксүк жагынан болсун сынчынын кылдат баамдай билип, ар тараптуу анализге алгандыгы болду.

Жанатан бери сөз болгон макалалар кыргыз адабиятындагы өңчөй романдар жөнүндө кеп калса, «Типтүү каарман» же... жасалма эксперимент (жаш автор Ш. Эсенкуловго ачык кат)» деген акыркы макала аталган автордун «Ак шоола» аттуу үчилтигине арналган. Баарыбызга маалым, Ш. Эсенкуловдун аталган үчилтиги окурмандардын мелодрамага арналган белгилүү бир тобунан өз «күйөрмандарын» таап, ал турсун өзүнүн жалган жасалмалуулугу менен айрым бир аттуу-баштуу сынчыларды да азгырып кетпедиби беле. Анан ал чыгарманын «бет пардасын» сыйрып, накта жүзүн эл алдына алып чыккан, андагы «азыркы күндүн типтүү образы» катары сунуш кылынган Казыбектин иш-аракеттери «чыныгы турмуштан, табигый кырдаалдардан, диалектикалык карама-каршылыктардан келип чыкпай», тескерисинче, башкы каарман менен «автордун... сентималдуу, примитивдүү жана эклектикалуу ой-сезимдерине жалган жана жасалма конструкцияларында гана жашаган» (3,125-бет) одоно жасалмалуулук экенин ачып берген адилет сын өтө зарыл эле. Вул ишти баарыбыз күбө болгондой А.Эркебаев ишке ашырбадыбы. Адабият үчүн, анын аруулугу үчүн, анын тарбиялык маанисинин тереңдиги менен коомдо алган ордунун бийиктиги үчүн чындап күйгөн адам гана дал ушундай макаланы жаза алмак.

Эгерде адабиятчынын алгачкы жыйнагы баштан аяк улуттук поэзиябыздын, экинчи китеби кыргыз прозасынын 1960-70-жылдардагы ал-абалына, өсүш жолу менен өнүгүш тенденцияларына арналса, кезектеги үчүнчү китеби улуттук адабиятыбыздагы адабий көркөм сыныбызга багышталып, «Сын жана сынчылар» деген аталышта 1986-жылы жарык көрдү. Китептеги: «Башкаларды кое туруп, бир аз өз чарбабыздын ал-абалын териштирип, өзүбүздү-өзүбүз сындап, дегеле колдон келе турган мүмкүнчүлүктөрүбүздү, эртеңки багыттарыбызды аныктап алсак кантет?» деген (4,6-бет) ой жыйнактагы бардык макалаларды бир максатка бириктирип, бир багыттан нук алдырып турат. Жыйнак А.Эркебаевдин мурдагы китептериндей эле структуралык жактан иш билги курулган. Алгач «кыймылдагы эстетиканын» азыркы ал-абалы, орчун проблемалары кепке алынган үч макала өзүнчө бир бап катары окурмандарга сунушталган. Бул макалалардын аталыштары эле («Сынчылыктын көп жактуу табияты», «Жаңы сапатка», «Адабий сындын активдүүлүгү үчүн») аларда айтылчу ойдун, козголчу проблемалардын төркүнүн так-даана тастыктап турат. А.Эркебаев кыргыз адабий сыны 1950-60-жылдардан тартып теориялык камылгасы жакшы, табити же тик сынчылар менен толукталганын, бирок алар 1970-, айрыкча, 80-жылдары адабий активдүүлүктөрүн бошондотушуп жиберешкендигин, адабий сынга келип кошулган жаңы толкундун (А.Эркебаев өзү да арасында турган жаңы толкундун) өкүлдөрү гана алгач активдүүлүктү колго алышканы менен «акыркы жылдары чыгармачылык ыкшоолукка жол берип жатышканын өкүнүү менен белгилөөгө туура келерин» (4,29-бет) таамай белгилейт да, кыргыз адабий сынчыларынын дээрлик көпчүлүгүнүн жазгандарында «чыгарманын жанрдык табиятын, формасын, стилин, ритмикалык-интонациялык курулушун көрсөткөн, идеялык-көркөмдүк компоненттерди башкарып турган автордун образын жана пафосту ачкан, акырында, чыгарманы бардык тарабынан бышып жетилген көркөм система катары караган, эгер чыгарма мындай бүтүн, бүкүлү абалга жетпесе анын ар кайсынын кошундусу экенин, чала жан боюнча калганын тасырайтып таш-

таган накта эстетикалык талдоо жок» (4,24-бет) экендигин көрсөтөт.

Китептин экинчи бабы «Портреттер» деп аталып, мында кыргыз адабий сынын аксакалдары А.Салиевдин, К.Укаевдин, К. Бобуловдун, Т. Аскараровдун адабий сындагы чыгармачылык жолдору иликтөөгө алынат. А. Салиевдин эмгектериндеги туруктуу сапат болуп калган философия менен адабий сындын эриш-аркактыгын, «аз жазса да саз жазган» К.Укаевдин сынчылык ишмердүүлүгүндөгү «өзүнө гана таандык стилде ойлорун кызыктуу, күтүлбөгөндөй, образдуу кылып айткан» сапатын, «адабиятка тунук сезимдери, аздектеген мамилеси менен келген, тайманбас, бетке айткан» К.Бобуловдун сынчылык өмүр-тагдыры, «өз ара байланышы бар, бирок өз алдынча кесип катары саналган эстетиктин, адабиятчынын жана сынчынын касиеттерин ыктуу кыйыштырып келаткан» Т.Аскараровдун чыгармачылык жүзүн ачып берүүгө багышталган бул баптагы макалалар портреттик макаланын жанры талап кылып тургандай ар бир адабиятчынын чыгармачылык (сынчылык чыгармачылык эмей эмне!) узун сапар жолундагы жетишилген ийгиликтер менен айрым бир кенемте жактарды кылдат да, аргументтүү да көрсөтүп берет.

Китептин соңку үчүнчү бабы «Китептерге пикирлер» деп аталат да сынчы мында Кеңешбек Асаналиевдин «Тандалмалар», Шаршенбек Үмөталиевдин «Советтик кыргыз адабиятында социалисттик реализм-методунун түзүлүшү», Мухтар Борбугуловдун «Улуттук жана интернационалдыктын биримдиги», Абдыкадыр Садыковдун «Проблемалар жана ой жүгүртүүлөр», Салижан Жигитовдун «20-жылдардагы кыргыз адабияты», «Жаңы салттардын жаралышы», Кадыркул Даутовдун «Жаңы чектерге» деп аталган китептери тууралуу тыкыр талдоо жүргүзөт.

Ушул жерде адилеттик үчүн айта кетчү нерсе: предметке жасалган мамилеси, жазылыш духу, жанрдык табияты боюнча дал ушул баптан гана орун ала турган, ушундан улам «Сын жана сынчылар» деп аталган бул китептин ички мазмунуна дагы да кошумча штрих боло ала турган «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы боюнча алгачкы окуу китеби тууралуу» деп аталган (Качкынбай Ар-

тыкбаевдин «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы» деген китеби жөнүндө) макаласынын сынчынын эркинен сырт жагдайлардан улам китептен алынып салынышы жана бул макаланын «жат короого кошулган эчкидей болуп» адабиятчынын кийинки «Элдик эпостон адабий эпоско...» деп аталган китебинде жарыяланышы адабий сындын тарыхында аз да болсо жолуга калчу осол көрүнүштөрдүн бири катары адабий чөйрөнүн, окурман журтгун эсинде кала бермекчи...

Бир караганда конкреттүү бир жыйнактар жөнүндө кеп жүргөндөй көрүнгөнү менен бул макалаларында А. Эркебаев калемдеш агаларынын сынчылык өмүр тагдырларына да кыскача экскурс жасоо менен негизги сөзгө өтөт да, кептин жүрүшүндө ыңгай-шартына жараша сөзгө алынып жаткан адабиятчынын чыгармачылык жолуна ыктуу кайрылып жүрүп олтурат. Натыйжада, окурмандар конкреттүү сынчынын конкреттүү жыйнагы жөнүндөгү сөздүн жүрүшүнө да, ошол адабиятчынын жалпы чыгармачылыгы тууралуу да тиешелүү маалыматты, жүйөөлүү ой пикирди ала алат. Албетте, китептер жөнүндөгү бул баптагы макалаларда айрым бир талаш туудурчу ойлор, полемикага жем таштоочу тезисттер да (айрыкча К. Асаналиев менен С. Жигитовдун китептерине арналган макалаларда) жок эмес.

Арийне, адабиятчынын «үчилтигинин» бул үчүнчү китеби кеп башында сынчы таамай белгилегендей жана адилет койгондой «...башкаларды кое туруп бир аз өз чарбабыздын ал-абалын териштирип, өзүбүздү өзүбүз сындап, дегеле колдон келе турган мүмкүнчүлүктөрүбүздү, эртеңки багыттарыбызды аныктап алсак кантет?» (4,6-бет) деген суроосуна өзү тарабынан берилген иштиктүү жооп болуп эсептелинет.

Азыр байкап-баккан адамга өткөн кылымдын 70-80-жылдары А. Эркебаевдин адабият жаатындагы ишмердүүлүгүнүн эң мөмөлүү мезгили болуптур. Сексенинчи жыл менен токсонунчу жылдын ортосунда төрт китебин жарыкка чыгарыптыр. Өзү кесиптик такшалуунун, илимий-теориялык жактан терендөөнүн жолунда болуптур. Бул айтылган ойдун айкын мисалы болуп жанатан берки

сөзгө алынган үч китеби жана 1990-жылы жарык көргөн «Элдик эпостон адабий эпоско...» деген жыйнагы эсептелинет.

Бул китепке мурда жазылган макалалар менен 1985-жылкы кайра куруу, жаңыча ойлоо, коомдук турмушту демократиялаштыруу процессинин шарапатынан улам жаралган (аталыштарына эле көңүл бурсак: «Жаңыча ойлонуу жана эски стиль», «Кайра куруу жана роман») макалалар топтоштурулган. Булардан сырткары окумуштуунун кандидаттык диссертациясынын негизинде иштелген «Социализмдин тушунда жаны жазма адабияттын жаралышы», «Октябрдын кызыл гүлдөрү» деген макалалар жана 80-жылдардагы улуттук поэзиябыздын ал-абалы тууралуу курч (айрым учурларда ашкере курч) жазылган макалалары топтоштурулган. Ч. Айтматовдун 60 жылдык мааракесине багышталган, бирок көнүмүш болгон маарекелик макалалардан таптакыр айырмаланып турган «Жаңы эпосту жаратуучу» деп аталган макала да ушул китептен орун алган. (Ырас, бул макалада көптөгөн олуттуу ойлор, аргументтүү никирлер, ишенимдүү жыйынтыктар менен бир катарда кээ бир талаштуу тезистер («...ойчул-теоретик жана публицист Айтматов сүрөткер Айтматовго эч кандай каршы келбейт» (5,226-бет) деген сыяктуу) да кездеше каларын адилеттүүлүк үчүн айта кеткенибиз оң.)

Көрүнүп тургандай, бул төртүнчү китепке топтоштурулган эмгектердин камтыган проблемалары, козгогон маселелери өтө кеңири. Буларда адабиятчы очерк менен аңгемеден баштап романга чейин, элдик мурастардан тартып өз мезгилинин өзгөчө урунттуу адабий көрүнүштөрүнө чейин кеп кылат. А.Эркебаевдин бул жыйнагын окуп олтуруп момундай бир ой пайда болот: бизде сын макалалар убактынча гана өмүр сүрөт, белгилүү бир мезгил өткөн соң актуалдуулугун жоготот деген пикир бар. Бул китептеги сынчынын тээ студент кезинде – 70-жылдардын башталышында – жазылган үч макаласын («Очерк майда жанр эмес», «Азыркы аңгеме жөнүндө сөз», «Повесть жанрынын кээ бир маселелери») окуп олтурган адам андагы сынчыл ойдун объектиси болгон көптөгөн чыгармалар, ал чыгармалардын авторлору бүгүн унутулуп деле калганды-

гына күбө болот. Бирок бүгүнкү окурман күбө болчу дагы бир нерсе бар – ал ошол учурдагы жандуу адабий процесс-тин көз алдыбызга келиши. Көрсө, сын макалалар деле мезгил менен сыноо сынагынан татыктуу өтө алат экен...

1988-жылдын жазынан 1990-жылдын жазына чейин А.Эркебаев Кыргыз ССР илимдер Академиясынын Тил жана адабият институтунун директору болуп иштеди.

Ал эми 1990-жылы № 250 – Чоң-Алай шайлоо округунан он экинчи чакырылган Кыргыз ССРинин Жогорку Кеңешине депутат болуп шайлангандан баштап А.Эркебаевдин өмүр тагдыры жаңы нукка түштү. Ошондон берки он беш жылдын ичинде А. Эркебаев Басма сөз министри, өкмөттө вице-премьер-министр, Ош облусунун мамлекеттик администрациясынын башчысы, кайрадан эл депутаты, Жогорку Кеңештин Эл өкүлдөр жыйынынын, андан соң Мыйзам чыгаруу жыйынынын Төрагасы сыяктуу жооптуу кызматтарды аркалап, Кыргызстанда демократиялык баалуулуктардын орун-очок алышына зор эмгек сиңирген атуулдардын бири болуп калды.

Бул сыяктуу мамлекеттик масштабдагы иштер чоң адабиятчыны адабий, илимий иштен кыйлага чейин алыстатты. Он жылга жакын убакыттан соң (1999-жылы) «Мало-изученные страницы истории киргизской литературы» деген фундаменталдуу эмгеги жарык көрдү. Арадан беш жыл өткөн соң бул китептин кыргызчасы басылып чыкты. Бул эмгегинде академик А. Эркебаев улуттук көркөм сөзү-бүздүн тээ байыркы башаттарынан тартып узаган кылымдын 20-30-жылдарына чейинки басып өткөн жолун кайра куруунун, андан кийинки эгемендүүлүктүн натыйжасында жетишилген жаңы табылгалар менен жаңы материалдардын негизинде буга чейинки улуттук адабияттаануубузда кездешпеген багытта жана деңгээлде изилдеп берет. Тунгуч Президентибиз Аскар Акаев китептин орусча жазылышы менен таанышып чыккан соң: «Ой, бул эмгегинди калың элге, биринчи иретте студенттер менен мектеп окуучуларына жеткирбесек болбойт. Кыргызча которот. Мен билим берүү министирлигине айтайын», – деп (6, 9-бет) бекеринен тамшанбаса керек. Албетте, зор коомдук жана мамлекеттик иштерди аркалаган А. Эркебаев түпкүлүгүн-

дө таланттуу адабиятчы экендигин эч качан эстен чыгарбайт. Чоң теориялык камылга, кылдат табит окумуштууга мезгил-мезгили менен калем карматып келет. Сагынган иштин сапаты мыкты болуп, илимпоздун калеминен жаралган мындай эмгектер өтө кызыгуу менен окулат. Бул айтылган ойдун айкын мисалы катары биз А. Эркебаевдин «Татаал тагдыр, таза жол» (Бишкек, 2004) деген көлөмдүү китебинин «Эстетикалык темадагы эки эссе» деп аталган 8-бөлүмүн түзүп турган «Акындар жана акимдер», «Цивилизация көркөм сөз өнөркездеринин көзү менен» деген макалаларын көрсөтүп кетер элек.

Булардын биринчиси акын досу Акбар Рыскуловдун бүгүн баарыга белгилүү болуп калган «аким болбой акын болсок дечү элек» деген ыр саптарына жооп иретинде жазылып, мында адабиятчы «акын» деген сөздүн этимологиясынан тартып акындыктын табияты, калем ээсинин коомдук турмуштагы орду, аткараар милдети, инсандык озуйпасына чейин сөз кылат. Макала кызыктуу адабий фактыларга бай.

Аталган макалалардын экинчисинде болсо кайрадан Ч.Айтматов менен атактуу казак акыны Мухтар Шахановдун соңку мезгилдердеги көркөм туундулары тууралуу дүйнөлүк адабияттын контекстинен туруп жандуу талдоо жүргүзөт.

Адабиятчынын илимпоздук өмүр-тагдыры тууралуу сөзүбүздүн соңунда айрым үзүндүлөрү («Дагы бир жолу «Узак жол» романы жөнүндө» ж.б.) жарык көргөн, бирок баштан аяк чулу турушунда адабий турмушубузда жаңылык боло турган кыргыз романдарынын өнүгүү жолдору жана өсүш тенденциялары жөнүндө жазылган докторлук диссертациясынын ушул күнгө чейин (дээрлик он беш жылга чамалаш мезгилге чейин) окурман журттун колуна тийбей келе жаткандыгын өкүнүү менен белгилеп кетмекчибиз.

Мурдагы учурда борбордук деп аталган Москвадан чыгуучу «Литературное обозрение», «Вопросы литературы», «Дружба народов» деген абройлуу журналдарга ондон ашуун макалалары жарык көрүп, алардын айрымдары англис, венгр, поляк тилдерине которулган.

Таанымал адабиятчы, белгилүү коомдук ишмер, академик Абдыганы Эркебаев азыр чыгармачылык жактан накта баралына келип турган мезгилде. Дагы көптөгөн-көптөгөн эмгектерди жаратаар учуру алдыда.

АДАБИЯТТАР

¹ Бул айтылгандар жөнүндө окумуштуунун өзүнүн төмөнкү китебин караңыз: Эркебаев А. Татаал тагдыр, таза жол. (Тандалган макалалар, жыйындарда сүйлөнгөн сөздөр, маектешүүлөр.) – Б.: 2004.

² Эркебаев А. Азыркы учур жана кыргыз поэзиясы. (Адабий – сын макалалар) – Б.: Кыргызстан, 1980.

³ Эркебаев А. Кыргыз прозасынын контрасттары. (Сын макалалар) – Ф.: Кыргызстан, 1983.

⁴ Эркебаев А. Сын жана сынчылар. (макалалар, портреттер, пикирлер) – Ф.: Кыргызстан, 1986.

⁵ Эркебаев А. Элдик эпостон адабий эпоско... (Адабий изилдөөлөр жана сын макалалар) – Ф.: Адабият, 1990.

⁶ Эркебаев А. Кыргыз адабиятынын аз изилденген барактары. – Бишкек, 2004.

ЛАЙЛИЕВА ИЛИМКАН
(1953)

Лайлиева Илимкан Жумакановна Фрунзе шаарында (азыркы Бишкек) окумуштуунун үй-бүлөсүндө туулган. Орус мектебинде окуган, 1975-жылы Кыргыз улуттук университетинин филология факультетинин орус тили жана адабияты бөлүмүн бүтүрүп чыккан. Орус тили жана адабияты боюнча кесипке ээ болгондон кийин, ал өзүнүн окуусун Кыргыз ССР Илимдер Академиясынын Тил жана Адабият институтунда аспирантурада улантат. Натыйжада 1981-жылы «Кыргыз прозасында психологизмдин өркүндөшүнө интернационалдык фактордун ролу» деген темада кандидаттык диссертациясын ийгиликтүү коргойт. Окумуштуунун үй-бүлөсүндө туулуп, илимий атмосферада өсүп жетилгендиктен, бул биринчи жагынан болсо, экинчи жагынан өзүнүн жекече табиятындагы көркөм адабиятка болгон кызыгуу Лайлиева Илимканды бул биринчи илимий ийгилик эч канааттандырбайт. Адегенде эле, илимий ишмердигинин башталышында аздектеп тандап алган проблемасын ал андан ары масштабын кеңитип, тереңдетип изилдөөгө бүтүндөй дили менен киришет. Туруктуу жана системалуу түрдө изилдөөнүн натыйжасында Лайлиева И. Ж. 1995-жылы «Орус жана дүйнөлүк адабияттын традициясы кыргыз прозасында» деген темада докторлук диссертация коргойт. Мына ошентип, Лайлиева И. Ж. салыштырмалуу жаш кезинде эле орус тилдүү, бирок кыргыз адабиятынын материалдарынын негизинде иштеген Кыдырбаева Р. З., Жолдошева Ч. Т., Шамурзина Р. С. сыяктуу көрүнүктүү окумуштуулардын катарына кошулат.

И. Лайлиева өзүнүн бир багыттуу жана бир максаттуу изилдөөлөрүнүн негизинде, көп сандаган газеттик, жур-

налдык публикацияларында жана монографияларында жасаган талдоолору жана корутундуларынын негизинде Кыргызстандагы Айтматовтаануу илимине олуттуу салымын кошту десек адилеттүү болот. Ушул ыңгайдан алып караганда окумуштуунун эң биринчи көлөмдүү эмгеги «Азыркы кыргыз прозасындагы интернационалдык фактор жана психологизм» деген китеби кыргыз адабияттаануу илиминдеги жаңы багытта, жаңы ориентирди көзөмөлдөгөн илимий изилдөөлөрдүн катарында турат. Изилденген проблеманын формулировкасынан көрүнүп тургандай, бул эмгек советтик адабияттаануу илиминин традицияларында жазылып ишке ашырылган. Мына ошондуктан бул эмгектин атайын бөлүмү көрүнүктүү советтик адабиятчылардын психологизм проблемасы жөнүндөгү изилдөөлөрүнө арналат. Мындай обзор, биринчиден проблемага конкреттүү киришүүнүн даярдыгы болсо, экинчиден советтик адабий илимдин кабыл алынган эрежелерин, жол-жоболорун бекем сактоо болуп эсептелет.

Лайлиева И. изилдөөнүн негизги мазмунун үч бөлүмгө бөлүп карайт. Биздин оюбузча психологизм проблемасын автор кыргыз прозасында «майда жанр» деп аталган кыргыз аңгемелерин талдоодон баштайт. Окумуштуу-адабиятчы кыргыздын мыкты аңгемелери болуп саналган А. Саспаев, М. Сейталиев, К. Жусубалиевдердин 60-70-жылдардагы эң көрүнүктүү аңгемелерине анализ жүргүзөт, тиешелүү жыйынтыктар чыгарат. Айрыкча Саспаевдин, Байжиевдин, Мураталиевдин аңгемелеринде өтө ачык көрүнгөн психологизмди кыргыз прозасындагы жаңы көрүнүш катарында далилдүү жана аргументтүү ачып бере алган. Ошондой эле изилдөөчү К. Жусубалиевдин «Күн автопортретин тартып бүтөлөк» деген чыгармасында Батыштын адабий үлгүлөрүнө жасаган «тууроочулук» аракеттери далилдүү көрсөтүлгөн.

Сөз болуп жаткан монографияда Узакбай Абдукаимовдун «Майдан» романына атайын бөлүм арналганы табигый зарылдык жана законченемдүү көрүнүш. Анткени, дал ушул чыгармада эпикалык түргө жаткан роман жанры тереңделген, өркүндөтүлгөн психологизм менен ишке ашырылган. Мына ошондуктан И. Лайлиева өзүнүн изилдөө

эмгегинде дал ушул романга атайы көңүл бөлүп кайрылганы өтө орундуу да, өтө ылайыктуу. Арийне, романдын психологизмин ачуу үчүн эң биринчи иретте персонаждардын образына кайрылуу зарыл экени түшүнүктүү. Ошондуктан И. Лайлиева өзүнүн изилдөөчүлүк пафосун Кыдырбектин, Берметтин, Качикенин образдарын ачууга багыттайт.

Албетте, «Майдан» романынын кыргыз прозасына апкелген жаңылыгын ачууда кыргыз адабий илиминде И. Лайлиева биринчи болгон деп айтуудан алыспыз. Анткени романдын биринчи китеби жарыкка чыкканда эле Аалы Токомбаевдин сын макаласына байланыштуу кыргыз жазуучуларынын кеңири талкуусунда «Майдан» романынын психологизми жөнүндө Ч. Айтматов, К. Асаналиев, К. Бобулов бир кыйла далилдүү конкреттүү айтышкан экен. Ушул жерде учуру менен белгилей кете турган бир жагдай, эгерде И.Лайлиева өзүнүн изилдөөсүндө, ал «Майдан» романынын психологизм маселесине арналгандан кийин, ошол талкуунун сабактарына, жыйынтыктарына токтоло кетсе туура болмок. Ошондой болсо да И. Лайлиева «Майдан» романында жазуучу эң күчтүү, эң бийик эмоция менен сүрөттөлгөн образдардын психологиялык өзгөчөлүктөрүн жеткиликтүү түрдө ачып көрсөткөнүн белгилөөгө тийишпиз.

1941-45-жылдарда болуп өткөн Германдык фашизмге каршы жүргөн Улуу Ата Мекендик согуш бүтүндөй совет элине, анын ичинде кыргыз элине өлчөмсүз трагедиялуу окуяларды апкелгени тарыхта белгилүү. Мына ушул кайгылуу окуяны көркөм прозанын оор жанрында чындыктуу түрдө сүрөттөө Узакбай Абдукаимовдун тагдырына туура келиптир. Ал ошол согушка өзү катышып, өз көзү менен көргөн окуяларды төкпөй-чачпай, өзү көргөндөй сүрөттөөнү өз алдына милдет кылып койгон. «Бири келсе, ону келбеген» кандуу согушту реалдуу көрсөтүү адамдын жеке тагдырын ачып сүрөттөө аркылуу гана мүмкүн болчу. Мына ушул ыңгайдан алып караганда И.Лайлиеванын «Майдан» романындагы Кыдырбектин, Берметтин, бөтөнчө Качикенин образына жүргүзгөн адабий талдоосу жөн гана профессионалдуу деңгээлде эмес, ал баарынан мурда жазуучунун индивидуалдуу көз карашын, согуштун тра-

гедиясына карата болгон индивидуалдуу көз карашын, сезип-түшүнө билген денгээли менен айырмаланат.

«Азыркы кыргыз прозасындагы интернационалдык фактор жана психологизм» деген монографиянын жыйынтыктоочу бөлүмү бүтүндөй бойдон Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгына арналган. Бул түшүнүктүү. Анткен себеби психологизм өзүнүн бүткүл касиет-сапаттары менен, өзүнүн тереңдеген жана өркүндөп өөрчүгөн күчү менен кыргыз адабиятына Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгы менен келди. И. Лайлиева жазуучунун «Жамийла», «Кош, Гүлсары!», «Эрте келген турналар», «Ак кеме», «Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт» повесттерине жана «Кылым карыткан бир күн» романына кеңири токтолот. Бул чыгармалар негизинен психологизм проблемасынын аспектисинде талдоого алынат. Эң негизгиси жана эң маанилүүсү Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгы, жазуучунун индивидуалдуулугу жана новаторлугу жекече, автономдуу эмес, дүйнөлүк адабияттын, айрыкча орус адабияты менен болгон тыгыз, органикалык байланыштарда каралат. Улуттук жазуучунун адабий ишмердигин дүйнөлүк көркөм процесстин контекстинде өлчөп-баалоо, чынын айтканда, И. Лайлиеванын эмгегинде биринчилерден болуп башталган десек адилеттүү болот.

Бул проблеманы иликтөөдө окумуштуу өзүнөн мурдагылардын тажрыйбасын жана жыйынтыктарын толук түрдө эске алуу менен бирге өзүнүн жекече мамилесин принципалдуу түрдө ачыкка чыгарат. Маселен, «Жамийла» повестинин психологизмин изилдөөчү баарынан мурда элдик традиция менен дүйнөлүк көркөм үлгүлөрдүн табигый биримдигинен келип чыккан көрүнүш катарында аныктайт. Автордун мындай мүнөздөмөсү конкреттүү талдоонун негизинде конкреттештирилип, жыйынтыкталат, изилдөөчү-окумуштуунун элдик традиция менен дүйнөлүк адабияттын табигый биримдиги жөнүндөгү тезиси «Кош, Гүлсары!», «Эрте келген турналар», «Ак кеме», «Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт» повесттерин, ошондой эле «Кылым карыткан бир күн» романын талдоодо концептуалдуу түрдө тереңдетилип, кыргыз жазуусунун дүйнөлүк көркөм процесстеги жазуучулук туруш-турпаты ачыкка чыгат.

И. Лайлиеванын «өздүк темага», «өздүк проблемага» канчалык берилип, кызыккандыгы, канчалык деңгээлде ал илимий изилдөөнүн негизине, субстанциясына айланганын автордун экинчи китеби, «Орус классикалык жана дүйнөлүк адабияттын традициялары кыргыз прозасында» деген китеби ачык далилдейт. Бул эмгегинде алынган салыштырма адабияттаануу илиминин методологиясынын негизинде кыргыз адабиятынын орус жана дүйнөлүк адабияттын ортосундагы тикеден-тике жана кыйыр байланыштарды изилдөөгө алат. Бул үчүн автор адегенде алгачкы позициясын, тактап айтканда салыштырма адабияттаануу илиминин максатын жана милдетин аныктайт, бул өз алдынча илимдин тарыхый өнүгүш жолуна илимий-адабий экскурс жасайт.

Чынын айтканда салыштырма адабияттаануу илиминин традициясы кыргыз адабиятында «сырттан» келгендей көрүнүш эле. Бул илимий методологиянын айрым гана элементтери болбосо, ал кыргыз адабияттаануу илими үчүн тааныш эмес экени чындык болчу. Ал турмак академик В. М.Жирмунскийдин «Манас» эпосун таанып билүүгө киришүү» деген монографиясы классикалык салыштырма методу негизинде жазылганы үчүн, ал соңку жылдарга чейин жарык көрбөй келди. Мына ушул жагынан алып караганда эле И. Лайлиеванын салыштырма адабияттаануу илиминин методологиясына кайрылышынын өзү эле кубаттоого татырлык.

Албетте, мындай изилдөөдө орус адабияты жана Абдукаимов деген проблеманын өз алдынча иштелиши законченемдүү көрүнүш. Сөз бул жерде У. Абдукаимов котормочулук эмгекти бийик искусствонун деңгээлине көтөргөндөрдүн алдыңкы катарында болгону жөнүндө гана эмес, сөз бул жерде баарынан мурда орус адабиятын «өздөштүрүү» натыйжасында өзүндө болгон потенциалды «ойготуу» жана аны реализациялоо жөнүндө болуп жатат. У. Абдукаимов өзүнүн чыгармачылык жалындуу жылдарын Байрон (аны орус тилинен которгон) менен Пушкиндин, Чехов менен Горькийдин кыргыз тилине которуу аркылуу аларды кыргыз маданиятынын менчик мүлкүнө айландырып гана чектелген жок, ал ошону менен бирге кыр-

гыздын көркөм аң-сезимин, ошондой эле өзүнүн жекече аң-сезимин жаңы сапаттык баскычка көтөрүүгө мүмкүнчүлүк жаратты. Дал ушул кырдаал И. Лайлиеванын изилдөө объектисине айланганы жана анын ийгиликтүү ишке ашырылганы таң каларлык эмес.

Окумуштуунун изилдөө китебинин негизги мазмунун Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларын дүйнөлүк адабияттын контекстинде изилдөөгө түзөт. Олуттуу жана тиешелүү жыйынтыктардан кийин И. Лайлиева өзүнүн иликтөөсүн конкреттүү проблемага, атап айтканда, «Ч. Айтматов жана Гарсиа Маркес» деген проблемага бурат. Биздин оюбузча, окумуштуу-адабиятчы «Кылым карыткан бир күн» менен «Жалгыздыктын жүз жылы» романдарына байланыштуу ар бир автордун мифке, элдик мотивге жана азыркы за-мандын проблемасына жасаган индивидуалдуу концепциясын далилдүү, ишенимдүү ачып бере алган. Маселенин маңызы азыркы замандын эң курч проблемаларынан болгон адамдын жекече тагдыры улуттук турмуштун негизинде сүрөттөлүп, ал жалпы адамзаттык даражада ар бир жазуучу тарабынан өз алдынча, оригиналдуу чечилгенінде. Дал ушул кырдаал И. Лайлиеванын изилдөөсүндө адекваттуу тиешелүү чечимге ээ болгон.

Теориялык-методологиялык даярдыгы жетишерлик деңгээлде өнүккөн адбият изилдөөчү И. Лайлиеванын кандидаттык диссертациясында башталган, докторлук диссертациясында өнүктүрүлгөн Чыңгыз Айтматов жөнүндөгү байкоолору, ойлору, талдоолору, акыры келип, «Ч. Айтматов жана дүйнөлүк контекст» деген монографияга айланды десек болот.

Азыркы учурда И. Ж. Лайлиева өзүнүн илимий ишкердигинин толуп, жетилген баскычында, ошондуктан ал дагы далай кызыктуу, мазмундуу илимий эмгектерди жаратаарына күмөн жок.

ИБРАИМОВ ОСМОНАКУН (1954)

Адабиятчы, сынчы жана котормочу филология илимдеринин доктору (1992), профессор (1994), Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын корреспондент-мүчөсү (1994) Ибраимов Осмонакун 1954-жылы Ош областындагы Совет районунун Алайкуу айылында туулган. 1971-жылы айылдык мектепти, 1978-жылы Кыргыз Мамлекеттик университетинин филология факультетинин орусча бөлүмүн бүтүргөн. 1984-жылы «Кыргыз повесттериндеги (50–70-жж.) турмуштук активдүү позиция жана инсандык концепция» («Активная жизненная позиция и концепция личностей в киргизской повести второй половины 50-х – 70-х годов) – деген илимий ишин коргоп, филология илимдеринин кандидаты илимий даражасын алган. Бир катар жылдар (1973-1991) Кыргыз ССР илимдер академиясында илимий кызматкер, ошол эле мезгил ичинде (1982-1992) Кыргыз кыз-келиндер институтунда (азыркы И. Арабаев атындагы университет) окутуучу болуп иштеген. Азыркы күндө Осмонакун Ибраимов жүздөн ашык адабий сын жана адабияттаануу маселелерине тиешелүү макаланын, эки сын макалалар жыйнагынын¹, бир көлөмдүү илимий монографиянын², эки томдук «История киргизской литературы XX века» (2014) деген окуу китебинин автору.

О. Ибраимовдун адабиятка келүү жолуна хронологиялык тартипте, көз таштасак, анын студенттик жылдарына туура келет. Ошол кезинен эле поэзияга жана көркөм котормого сынчылык да, чыгармачылык да ынтызарлыгын көрсөтүп, кыргыз жана орус тилдериндеги мезгилдүү басма сөз беттерине – республиканын «Ала-Тоо» «Литератур-

ный Киргизстан» журналдары, «Кыргызстан маданияты» өңдүү беделдүү адабий жана «Ленинчил жаш», «Комсомолец Киргизия» сыяктуу республикалык гезиттерге макалаларын жарыялай баштаган. Мисалы, 1975-жылы И.Волобуевдин «Моч песнь о тебе» аттуу китебине «Ключи к сердцам» деген рецензиясын «Литературный Киргизстандын» № 5 санына, А. Токомбаевдин 1975-жылы Киевде украин тилинде чыккан китебине «А.Токомбаев на языке Шевченко» макаласы ушул эле журналда (1976, № 4) жарык көргөн. Болочок сынчы адабияттагы көркөм котормо процессине кесиптик кызыгуусун улантып Э. Хемингуэйдин романын, А. С. Пушкиндин лирикасын кыргызчалатуу сапатын сындап («Кыргызстан маданияты» 1976, 5-февр. 5-март), кийинки 1977-жылы «Нукура реалисттик котормо үчүн» (25-август) «Олуттуу көңүл буруу зарыл» (25-ноябрь) деп иштиктүү маанайда жазылган макалаларын чыгарат. Көркөм котормо маселелерине сырттан көз салып, сынчылык максатын гана көздөгөн, «теориялык» эмес аны бийик искусство катары баалап, дитин коё баштаганы В.Шукшиндин, И. Буниндин аңгемелерин кыргызчалоо тажрыйбаларынан да байкалат. («Ленинчил жаш», 1976, 12-июнь, «Советтик Кыргызстан» 1976, 23-октябрь. Кылычев менен бирге «Ала-Тоо» 1976, № 3). Улуттук адабий процессте көркөм котормодогу практикалык иш чаралар ургаал мүнөздө болуп жана айрым олуттуу теориялык ой-пикирлерди айтуу аракети активдешкен ошол 70-80-жылдар ичинде жаш сынчы жана котормочу – бул чыгармачыл искусство моралдык-этикалык жоопкерчиликти, өзгөчө бир сезимтал талантты талап кылган процесс экендигин далилдөөгө далалаттанат. Ушул аспектидеги пикирлер кийинки 80-жылдар ичинде да ыкчамдуулук менен уланып, көркөм котормо абалына арналган жалпы коомдук иш чараларда (конференция, пленум, атайын талкууларда жана мезгилдүү басма сөздө дембе-дем чыгып турган макалаларында олуттуу мазмундагы талдоо предметине айланды. Ошол эле жылдары поэзия сынында дагы күчүн сынап Э. Кылычевдин биринчи ырлар жыйнагы («Ленинчил жаш» 1976, 31-январь.), Ж. Мамытовдун чыгармачылыгы жөнүндөгү ойлорун («Кыргызстан мада-

нияты» 1977, 26-май) ортого салат. О. Ибраимов көркөм котормо жаатында теориялык-сынчылык, тажрыйбалык жаратуучулукту кош жарыш алып жүргөн сыяктуу эле, поэзияда дагы сынчылык аракеттери менен бирге жеке акындык дараметин сыноо, ар бир эле чыгармачыл жаш адамга мүнөздүү лирикалык мазмундагы саптары менен алектенгени байкалат. Изденүүлөрүнүн айрым жемиштери «Элес», «Булут» («Ала-Тоо 1976), «Элегия», «Таштап салып мүнөзүмдү уялчаак», «Билгин, курбум, бирок кардай актыгым» деп элегиялык романтикалуу маанайдагы лирикаларын жарыя кылган. Булар жаш калемгерлердин «Учкун» альманах» жыйнагына (1977) чыгып, өз курагындагы окурмандарга айтарлык таасир калтырчу деңгээлде жаралган. О. Ибраимовдун 1981-ж. «Тоо булагы» аттуу жогоркудай эле жаш калемгерлердин жыйнагына кирген «Аве Мария» аңгемеси жан дүйнө тереңинде аздектеген купуя мүдөөлөрдү бийик искусствонун туундулары аркылуу туюндуруу жолу өзү теңдүү жаш изденүүчүлөрдүн жазгандарынан поэтикалык, идеялык изденүү нугунун бөтөнчөлүгү, психологиялык мотивдердин ишенимдүүлүгү, тема берүү ыкмасынын жаңылыгы менен айырмаланып турат.

80-жылдардын ичи, өзгөчө биринчи жарымы, анын котормочулук сынчылык чыгармачылыгы жана адабияттаануу илиминдеги ишкердиги абдан жемиштүү болгон. Адабиятты аўдап-билүүдөгү негизги назары теориялык нюанстары менен аздыр-көптүр таанышып, практикалык «кухнясына» да «баш бага» калып жүргөн көркөм котормо сынына жана табиятынан аздектеп, жан дили менен коргогон поэзия багытына түшкөн. Поэзия жана котормо сында жазылган макалалары сан жагынан эле эмес сапат жагынан да өсүп, бул предметти окурман же күйөрман сыңары сындабастан, адис, адабиятчы, такшалып келаткан теория билерманы катары кароолго алууга даярдыгы жетилип калгандыгын далилдей баштаган.

Ушулар менен катар орус жазуучуларынын көбүнесе балдарга арналган прозаларын кыргызчалап³ А. Чеховдун, И.Решидин, К. Чуковскийдин чыгармачыл портреттерин жазып, 4 китеп түрүндө чыгарат. Адабиятчылар Б. Керим-

жанова, А.Салиев, С. Жигитов, А. Садыковдун изилдөөлөрүнө жазуучулар Ч. Айтматов, Т. Касымбеков, А. Токомбаев, Ө.Даникеевдин көркөм изденүүчүлөрүнө карата жазылган макалалары да ушул жылдарга туура келет.

О. Ибраимовдун адабий сын майданында кадимкидей такшалып, өз мезгилиндеги изденип жүргөн «үзөңгүлөш» калемдештерине теңтайлаш келе жаткандыгын улуу муундун өкүлдөрү да калыс байкай баштаган. «Кыргыз адабий сыны «өспөй калды», «улуттук көркөм процесстин арымынан артта калды» деген сыяктуу күн мурунтан тыянак чыгарып, куру бекер жардылана беришке эч кандай негиз жок, – дейт К. Асаналиев. Кыргыз адабий сыны бар, ал кыймылда, жалпы адабий процесс менен бирге, катар эле арымдап, өз ишин колдон келишинче аткарып жатат. Ошондой эле 80-жылдардын башында жаш сынчылардын активдешти көркөм адабий сындын жанданышына бир кыйла көмөк түздү.

Маселен, жаш сынчылардын төмөнкү китептерин бөлүп көрсөтүүгө болот: А. Эркебаев «Кыргыз прозасынын контрасттары» (1983), «Сын жана сынчылар» (1986), Осмон Ибраимов «Адабий классиканын азыркы өмүрү» (1982), «Көз, караш» (1985), К. Байжигитов ««Турмуш жана мүнөз» (1982), «Кайчылаш жолдор» (1985), К. Эдилбаев «Сөз тагдыры» (1981), «Мезгилдин чакырыгы» (1985), А. Акматалиев «Жаңычыл тажрыйбадан жаралат» (1986), К. Ибраимов ««Көркөм дөөлөттөр дүйнөсүндө» (1982)⁵.

«Адабий классиканын азыркы өмүрү» жыйнагындагы макала изилдөөлөр Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы турмуштук активдүү позициядан тайбаган же аларга караманча каршы келген образдарды талдоодон өткөргөн бир макаладан сырткаркысы бүгүндөй көркөм котормонун учурдагы процессинде көзгө урунган көйгөйлүү маселелерди алып чыгат. Аларда 70-80-жылдар ичинде дүйнөлүк жана орус адабиятынан кыргызчаланган поэзия менен проза чыгармаларынын айрымдарынын көркөм деңгээлин сынга алган. Жыйнактагы котормо сыны теориялык, айталы, поэтикалык же психо-стилистикалык анализди көздөп, кайсы бир өлчөмдө методикалык жүктү аркалай албаса да, практикалык планда иштиктүү жана

сабаттуу талданганы менен бирге, ал макалалар ошол убактагы көркөм таржыманын жок дегенде, сан жагынан өсүш кыймылынын, сапаттык абалынын картинасын берген тарыхый факт сымал кабылдоого да татыктуу. К. Даутов ошол жылдарда эле: «О. Ибраимов котормо сынына өзүнчө бир жандануу киргизип келди. Бул тармакта активдүү иштеп, бүгүнкү деңгээлдин алдыңкы чектеринде баратат»⁶ деп белгилейт. Жыйнактагы «В. Шукшиндин дүйнөсү» аттуу макаласы анын кыргызчаланган чыгармаларынын мисалында орус совет адабиятындагы жаркын маанай, кең дүйнөлүү сүрөткердин көп кырдуу бейнесин кыргыз окурмандарына тааныштырат. Аңгеме, киноповесттеринин идеясы, духу, стили аркылуу даана чагылып турган жазуучунун асылзаада сапаттары окуган кишинин да жакшына сезимдерин козгой ала тургандай которгон С. Наматбаев да сынчынын ушу сыяктуу макала жазуусуна шыктандыргандай.

Мындагы «Арзуу лирикасынын асылы» аттуу дагы бир макаласы. Пушкиндин «чакан шедеврлеринин» бири «Я помню чудное мгновениени» кыргызчалатуу үчүн жарыяланган конкурска карата которулган варианттарга кыска бир пикир кыябында жазылган. Ырды оодарууда акындар С. Эралиев, С.Жусуев, О. Султанов, К. Бобулов, С. Урмамбетов не бир түркүн эргүүнү, жан кыйнаган толгонуу, изденүүнү, баштан кечирген сыяктуу эле макаланын автору да далай эмоционалдык санааркоолорго тушукканы туюлат. Буга: «Алты кайрым ыр. Ар бир сабы кыска, бирок нуска туюнтуунун классикалык мисалы. Баш жагында минордук маанайда мукам жылжыган элегиялык ыргак (үч стопалуу ямб), анан өткөн чакта баян этилген чакан: чегинүү. Андан лирикалык каармандыш азыркы абалына кайра кайрылуу: жан туйгусуна жашоо бүркүп, өмүр өктөсүн туюндуруп кеткен «ошол укмуш көз ирмемди» даңазалоо. Анан ырдын тамамы, музыканттардын тили менен айтсак өзүнчө эле бир оптимисттик маанайдагы көтөрүңкү финал-адажио...»⁷ (94-б.)⁸ деген экспрессивдүү абзацтар күбө болгонсуйт.

«Поэзия – мен башынан сүйүп окуп, ыкласымды бурган адабият түрү (4-бет). Поэзиясыз, адабиятсыз жашоо

мүмкүн эмес (...). Ар бир албан ачылышта бийик поэзиянын үлүшү бар, анткени поэзия – учкул ойдун триумфу, интеллектуалдык турмуштун майрамы, көркөм сөздүн бийик салтанаты (26-27-бб.) деп бул жанрга карата өз мамилесин «Көз караш» жыйнагы аркылуу да кенен билдирет. Китепке кыргыз профессионал поэзиясынын учурдагы өсүшүнө, сапаттык маңызына сынчылык жана адабиятчылык көз карашын ортого салган бир нече сын макаласын топтогон. Жыйнактын ичинде: «Аполлон артын салса...» (28-44-бб.), «Сентименталдык сапаттарга саякат» (90-114), «Делбе болгон ойлор ыйы, же сөз алхимиясы» (115–128) сыяктуу оболу басма сөз беттерине чыгып, кезегинде адабий чөйрөдө мини-резонанс жараткан, айрым акындардын эмоционалдык реакциясына себепчи болгон курч мүнөздөгү сындары да бар. Аталган макалалардын экөөндө «жетимишинчи жылдарда (...) лирикалык поэзияны жаңы интонациялар, нюанстар, кайрыктар, башта анча белгисиз стилдик өзгөчөлүктөр менен байыткан (...) өзүнүн «Жамгыр» жыйнагы менен кыргыз поэзиясына өтө ишенимдүү келип кирген С.Акматабекова» (3-б.), ошол эле катарда аты аталып жүргөн Р.Карагулованын кийинки жыйнактарындагы сентименталдуу, символдук-аллегориялык ырларын талдоого алат. О.Ибраимовдун бул жыйнагындагы жогоруда цитата алынган макаласында аталган акындардын чыгармачылыгындагы «өзгөрүүлөрдүн эң маанилүүсү катары психологизмди» (9-б.) белгилеп, «бул мезгилдин акындары үчүн (айрыкча кыздарга) бул же тигил сезим гаммасын ичкертен иликтөө мүнөздүү, сезимге аналитикалык, психологиялык (алдын сызган О. И.) мамиле күчтүү» экендигин байкоо менен бирге эле «бул жаңы идеялык сапат, б. а. лирикалык ырдагы ашкере аналитикалуулук жана рефлексия айрыкча С. Акматабекова, Р. Карагулова сыяктуу акындардын чыгармаларында ачык көрүнөрүн» (10-б.) белгилеп өтөт. Аялдар поэзиясындагы бул мотивдер кайдан келди, чыгыш себеби эмнеде «асылзат дүйнөнүн дисгармониясыбы, назик жүрөктүн турмуш прозасына, оошкыйыштарына чыдабай майышканыбы,...?» (105-б.), «(...) думуккан духовный акыбалдын объективдүү (а балким субъективдүү да) башаттарын баамдоого аракет жасадым»

(9-б.) деп жазганы менен, автор «адабиятыбыздагы адам рухун көкөлөтүүгө көмөк эткен гуманисттик салттарын жактаган адабиятчы катары» (105-б.), поэзиядагы «мындай тенденция азыркы окурмандардын эстетикалык жана рухий дүйнөсүн байытышка кудуретсиз, социалисттик доорубуздун тарыхый оптимизимине кайчы келет» (113-б.) деп, совет адабиятынын принциптеринин негизинде, социалисттик реализмдин духунда турмуштук активдүү позициядан анализдейт. Албетте, бүгүнкү күндө туруп, өткөн коомдук формациянын тушунда жазылган сынга сын тагып болбойт. Бирок бул талдоолордо жалгыз гана идеологиянын алкагындагы таасирлер эмес, сынчынын турмуштук-философиялык жеке позициясы, жашоого карай чечкиндүү оптимисттик мамилеси күчтүү сезилет. Бул поэзия туундуларын «жаратып жаткан кантсе да махабат драмасы, үлбүрөгөн назик дүйнөнүн айрым адам турмушун ачуу чындыктары алдында камыгып-майышканын» (106-бб.) адабиятчы аңдап-түшүнүп турса да, «адабият канткен менен коомдук аң-сезим формасы, аны эл окуйт, андыктан ар бир адабий факт, кубулуш коомдук мааниге ээ болот» (107-б.) деген көз карашты гана көздөйт. Ал эмес С. Акматбекова, Р. Карагуловалар эмне үчүн Аалы, Сүйүмбай, Сооронбайдын ашыглык лирикасындай «Сүйүү сезиминин жыргалын» ырдап, «дүйнөнүн дүкүлдөгөн ритмин» (93-б.) сезе билишпейт деп өкүнөт.

Кыздар поэзиясынын мындай сентименталдуу же каймана-символдуу формага түшүүсүнө себеп-шыкак болгон сырттан келген рухий таасирлер, агымдар, көрүнүштөр, поэтикалык шаблондор болгонбу-жокпу, же мунун бардыгы эми гана жалгыз кыргыз поэзиясында пайда боло калган уникалдуу көрүнүшпү – бул мсасштабды макала аркалабайт. Демек, сынчынын башка макалаларындагы талдоолорунда деле предмет жалпы процесс-агымдын (ал кездеги советтик) параллелдүүлүгүндө, ж. б. ошол теманын кененирээк ракурсунда аңдалбастан, берилген гана чөйрө мезгилдин алкагында айлана бергендей ой калтырат. Бирок анткени менен анын поэтикалык анализдөөлөрү көп жагынан аргументтүү, сабаттуу, кантсе да поэзия дүйнөсүн сезип түшүнө билгендиги менен ынандырат. Сөз

туюмунун сергектиги, поэзияга болгон аяр-аздек мамилеси акын-автордун түпкүрүндө түнөгөн ой-кыялын билдирем деп «келегей проза менен поэзиянын» (101) чын дилден жаны кейип, кыргыз поэзиясында «экиленген», «элирген» «аудеоискусство» болбостон, же аты-жөнү адабий чөйрөгө белгисиз айрым ыр жазгычтардын «примитивдүү тамтыгы чыккан трафорет образдары, көбүрүп-жабырган декларациясынын» (55-б.) ордуна «олуттуу, адамгерчиликтүү, таасирдүү поэзияны» өстүрүүгө чакырат. Чындыгында эле сынчынын баамына урунган мисалдарда ашкере сентименталдык чөгүүлөр, меланхолиялык туюкка караманча камалуулар, ойго келбес обу жок салыштыруулар, пессимисттик сенек ой-тутумдар, ээ бербес метафоралар арбын.

«Көз караштын» ичиндеги макалалардан «Лирикалык кардиограммасында» О. Ибраимовдун ойлору тек гана окурман-сынчынын эмес, кыргыз поэзиясынын кыймылына профессионалдуу көз кырын салган адабиятынын деңгээлине көбүрөөк жакындай сезилет. Ал замандаш акындардын ырларынан адам табиятынын көп кырдуу, көп учурда карама-каршылыктан турган ой-мүдөөлөрүнүн чагылышын туюндурган психологизм тенденциясы ачыла баштаганын баамдайт. Жаңыдан бүрдөп келаткан бул психологизм көрүнүшү жеке адамдын купуя толгонуусу, пессимисттик маанайга шыкак болгон суздукту поэтизациялап, жашоого көңүлкөш карап, тирүүнүн алгалоосуна кедерги болбостон, жаркын идеалдардын жүгүн аркалап, жеке сезимдерди коомдук маңыздуу бир темасына айландырууга үндөйт. Сыягы сынчы В. И. Коровиндин лирикадагы психологизм боюнча жазгандарынан: «интимное становится личностным и окрашивает её без исключения темы и мотивы» (17-б.) деген пикирин өз талдоолоруна таканчык, ал эмес, кайсы бир деңгээлде өзөктүү бир багыт иретинде пайдаланган болуу керек.

Ошентип, эгерде жыйнактагы жогоруда аталган, же «Ашуудан берген отчеттон улам» аттуу макалаларында 70-жылдар ичиндеги жана 80-жылдар башындагы лирикалык поэзиянын ички динамикасындагы, көркөм манерасындагы, идеялык концепциясындагы өсүш белгилерине обзордук мүнөздөө берсе, «Аполлон артын салса», «Сөз

жөнүндө сөз» макалаларында Алыкулдун поэзиясындагыдай тереңдикти, Пушкиндин лирикасындагыдай жаркын идеалдардын изин таппай бушайман болот. Адабиятчынын сынына түшкөн айрым ыр жыйнактардын идеялык-эстетикалык сапаты чындап эле мезгил сыноосуна туруштук бере албай калгандыгы бүгүнкү күндүн өзү тастыктады. О. Ибраимовдун сын макалалары жеке өзүнүн өсүшүнө гана жагымдуу жагдай түзбөстөн, жалпы эле сындын процессине, көркөм котормо жаатында дагы чыгармачыл сапаттын оңолушуна же поэзиянын эстетикалык нарк-насилине айрым таасирин калтырбай койбогон чыгар. Кандай болгондо да ал 70-80-жылдар ичинде доордун айрым адабий процесси менен үзөңгүлөш жүрүп, өзүнүн сынчылык пикирин адабиятчылык позициясын дембе-дем билдирип, ар дайым өсүүнүн, изденүүнүн ичинде болгондугун көрүүгө болот.

О. Ибраимовдун 80-жылдын экинчи жарымынан берки чыгармачылык-ишмердигинин жыйынтыгы илимий багыттан басымдуу байкалат. «Акыйкат сөздү айтканда котормо сынынын жаңы баскычы кийинки «жаштардын» эмгектери менен мүнөздөлүп, аныкталат»⁹ деп К. Даутов байкап өткөндөй, адабиятыбыздын бул тармагындагы сыны жана тарыхы боюнча О. Ибраимов олуттуу анализдерди берди дешке негиз бар. 1987-жылы «Илим» басмасынан жарыкка чыккан эки томдук «Кыргыз совет адабиятынын тарыхындагы» (1-том) жазма адабияттын түптөлүшүнөн (1917) акыркы мезгилге чейинки (1985) кыргыз көркөм котормосунун басып өткөн тарыхына илимий аспекттеги обзордук талдоо бүтүндөй ушул адабиятчынын калемине таандык. Анын ичинен көркөм котормо жанрына алгач из салып, айтарлык салым кошкон К. Тыныстанов, С. Карачев, М. Элебаевдин котормочулук чыгармачылыгына кеңкесири адабий талдоо жүргүзүп, тарыхый тарабын тактап тастыкталып берилиши «Тарыхтын» деңгээлинде алгачкы жолу ишке ашырылгандыгын да белгилеп кетүү керек. Бул тарыхый-илимий изилдөө иши оголе узак мезгилди жана поэзия, проза, драматургия котормолорун бүтүндөй камтыган материалдык көлөмдө экендигин эске алганда да автордон канчалык профессионалдык даярдыкты талап кылгандыгын байкоо кыйын эмес. Адабиятчынын бул

изилдөөлөрүнүн деңгээлин убагында ошол жыйнактын сапатын ийне-жибине чейин салмактап-баалап чыккан К. Даутовдун айткан пикирин келтирсе жетиштүү болчудай: «Тарыхтын алгылыктуу жерлери деп «Кыргыз элинин көркөм сөз мурасы» деген ар бир этаптагы корутундулаган бөлүмдөр (К. Асаналиев), «Кыргыз совет адабиятынын жаралышы жалпы тарыхый жана маданий шарттар»: поэзия, проза, драматургия (С. Жигитов), «Калыптануу жана жетилүү жолунан» баштап драматургияга арналган төрт бөлүм (С. Байгазиев) жана кыргыз көркөм котормосуна арналган беш главаны (О. Ибраимов) көрсөтүп өтөр элем. Булардын алдыңкы экөө илимий-теориялык баскычка эркин көтөрүлүп алган адабиятчылар болсо, кийинкилери ошол чектин алкагына ишенимдүү кирип келатышканы ачыктан ачык эле даана урунат. Жалпысынан алганда, саналган авторлорго профессионалдык сабат жагынан орчун өксүктөр жокко эсе. Бирөөлөрүндө кеңири ачылып калган, башкаларында ачылып жаткан потенциалдуу мүмкүнчүлүктөр жакшы эле сезилет. Негизинен алар кыргыз адабиятынын тарыхын жазууга кадимкидей моралдык укугу бар авторлор катары катышкан жана ал милдетти белгилүү даражада өтөй алышкан»¹⁰.

Мындан сырткары, адегенде 1991-жылы «История киргизской советской лирики (20-50-е годы)» деген ат менен 2000-жылы кайра иштелип «История и поэзия» деп аты өзгөрүлүп кайра басылган көлөмдүү монографиясы дагы ушул 80-жылдардын экинчи жарымындагы илимпоздук изденүүлөрдүн жемиши. Эмгектин басымдуу көлөмүн жазма адабияттын алгачкы жылдарындагы (20-30-жж.) поэзия ээлеп, андан соң согуш мезгилинин лирикасы деген ат менен тарыхта калган поэзиянын өзгөчө бир этабына, кийинки бөлүм дал ошол жылдары апогейине жетип турган Алыкулдун акындык феноменине арналат. Акырында изилдөөчү – бир жагынан сталиндик тираниядан бошоно түшкөн Хрущевдук демократияга шыктанган духтун аркасы менен мазмундуу көркөмдүк өсүштүн деңгээлине жетишкен 40-50-жылдардагы лирикалык поэзияга обзор жасап өтөт. Демек, монографияда кыргыз жазма поэзиясынын жаралуу, өсүү, калыптануу тарыхы талдоого алынып,

анын ичинен, лирика жанрына бөтөнчө басым коюлган.

Албетте, отузунчу жылдын сталиндик саясатынын кесепетинен кылымга тете убакыт бою ысымдары аталбай көмүскөдө калган инсандардын чыгармачылыгын, алар кыймылга келтирген алгачкы жазма адабий процессти жарыкка алып чыккан С.Жигитовдун кыргыз жана орус тилдериндеги монографиялары биринчи орчундуу эмгектерден¹¹. Арийне, бул китептер 20-жылдардын адабиятынын жаралыш себебиндеги коомдук-социалдык ал-абалын, саясаттын идеологиялык мотивдерин жана практикалык муктаждыктарын иликтеп тактоого көбүрөөк басым коёт. Ошондой эле О. Ибраимовго чейин бул темага, ушундай эле олуттуулукта кайрылган иштер деп А. Эркебаевдин иликтөөлөрүн атоо керек¹².

Ал эми сөз болуп жаткан эмгекте талдоо тарыхый-теориялык пландагы татаал факторлордун, алсак, саясий-идеологиялык, моралдык-психологиялык, этикалык-нравалык ж. б. жагдайлардын призмасында, ыр дүйнөсүнүн көркөм формуласын чечмелөө аркылуу жүргүзүлөт. Автор өзү жазгандай, изилдөө предметинин башкы маселеси «... как возникли литературы которые принято называть новописьменными, каковы художественно-эстетические механизмы, обеспечивающие ускоренное их развитие? Пока не вполне изучено, как происходило возникновение и идейно-художественное становление этих литератур в условиях тоталитаризма...»¹³ (алдын сызган автор: О. И.) деген суруолордун башын ачууга багытталган.

Жазма поэзиянын жаралуу этабы К. Тыныстановдун жеке чыгармачылыгынын жана «Кызыл гүл» жыйнагынын мисалында изилденет. Эгерде С. Жигитов менен А. Эркебаевдин иштеринде 20-жылдардын адабиятындагы коомдук-саясий жана идеологиялык мотивдерге көбүрөөк басым коюлса, О.Ибраимовдун монографиясында жазма поэзиянын бул этабындагы чыгармачыл адамдын поэтикалык кабылдоосундагы эволюциянын нравалык, психологиялык факторлору тереңирээк ачылат. Автордун теориялык жыйынтыктары тексттерди поэтикалык анализден өткөрүү аркылуу улуттук, патриархалдык-коомдук, биологиялык-генетикалык кебелбес коду кайсы бир беш-он

жыл ичинде ээ бербес ыкчам төңкөрүшкө кабылышы, кылымдарды карыткан аң-сезим мыйзамына бүлүк түшүрүп, адамдык кабылдап-түшүнүү жана кайра чагылтуу процессиндеги психикалык революцияга тушукканын жана бул процесс жараткан шок абалдын көркөм сөз искусствосунда (белгилүү бир деңгээлде) адегенде курулай чакырык, үгүт таризиндеги коллективдүү эмоционалдуулукту таратканын күбө тартат. «То была в сущности весьма своеобразная ангажированность, проникнутая, однако, идеологической прямолинейностью, плохо совмещающейся со свободой поэтического мышления, универсальностью художественного обобщения» (с. 32). Мунун бардыгы жаңы замандын болуп көрбөгөндөй өзгөрүштөрүн кабылдоодо поэтикалык ой-чабыттын чабалдыгы, жазма формадагы поэзиянын эрежелерин билбестик, эстетикалык багыттын, интеллектуалдык даярдыктын жоктугун ашкерелеп турган.

Адабиятчы профессионал поэзиянын башаттарын талдоодо акындардын поэтикалык ой жүгүртүүсүнө фольклордук салттын тийгизген оң жана терс таасирлеринин себептерин да керсөтүүгө аракет жасайт. Жаңы замандын жазгыч акындары оозеки көркөм сөз менен жазма поэзиянын өзгөчөлүктөрүн айырмалап түшүнө албагандыгын, оозеки речти кабылдоо угуучуларга таасирдүү эффект жаратканы менен, ошол эле текстти кагазга түшүргөндө окурмандарды таасирленте албай тургандыгын В. Веселовский, Ю. Лотман, Ч. Айтматовдун жыйынтыктары аркылуу далилдейт. Ал эми ошолордун ичинен М. Элебаевдин «Зарыгам» аттуу ырында фольклор менен жазма поэзиянын структурасын устаттык менен ширетип жаңы поэтикалык үлгүнү түзө алгандыгын, ушунусу менен кыргыздын поэзия маданиятында жаңы доордун синкреттүү жаңы формадагы жана мазмундагы жолуна из салына баштаганын байкайт. «В произведении М.Элебаева первоначальный эмоциональный толчок к излиянию некоторой цепи мыслей, раздумий, душевных переживании в уже известной мере заплачек привел к интересному результату: жанровые рамки однако оказались расширенными усилиями автора втиснуть в них повествовательные элементы, сказовость. В результате получился текст, в котором очевидны нарушения одних

правил (в данном случае – изустной поэзии) и реализация некоторых новых и который явился, первенцем того структурного напряжения того взаимодействия фольклора и письменной поэзии, чем отмечен весь путь киргизского искусства слова новой эпохи» (с. 35–36). Процесс вrastания фольклора в поэтическую структуру зарождающейся литературной поэзии нужно охарактеризовать как конвергенцию двух эстетических систем, двух стихий» (с. 34). Автор ошондой эле жаңы мазмундагы илим-маданиятка эгедер акыл-ою жетик, поэтикалык ойлому бай К. Тыныстан сыяктуу таланттар фольклордук казынадагы даяр формулаларды орду менен колдоно билип, жаңы жазма поэзиянын мыкты үлгүлөрүн жарата билгендигине токтолот: «(...) опираясь на поэтику народной лирики наделял ее новыми, конструктивными функциями в иной эстетической системе координат...» (с. 48). Тектеш тилдүү коңшу элдердин жана орус элинин маданияты менен эртелеп таанышкандыгы К. Тыныстановдун чыгармачыл көрөңгөсүнө көп салым кошкондугуна, жалпы эле анын мурастарына жана инсандык жеке трагедиясына талдоо жүргүзүп, бир кыйла олуттуу жыйынтыктар чыгарат.

Изилдөөчү бул ишинде 20-жылдардын поэзиясына, биринчиден, сырткы таасирлер – саясий идеологиянын диктатурасы таасир көрсөтүп келсе да, турмуштун өзүндөгү өзгөрүштөр сөзсүз түрдө эйфория маанайын жаратып, таптык мамилени козутуп, ырлардын мазмуну үгүт, чакырык, таптык нигилизм, эскини бүтүндөй жерип жектөө, жаңы турмушка маашырлануу, Ленинди, партияны даңазалоо, куру кыйкырык, көкүрөк койгулоо, зөөкүр опузалоого ширелип тургандыгын мисалдар аркылуу көрсөтүп чыгат.

Ал эми 30-жылдар ичиндеги поэзиялык процеске анализ жүргүзгөндө автор коомдогу тиричилик бара-бара калыпка түшүп, эл ичине эмгек маанайы орноп, поэзиядагы ураанчыл, тапчыл пафос басаңдап, эмгек идиллиясын күүгө салган романтикалык темага өтө баштаганын далилдейт. Изилдөөчүнүн баамында мындай романтикалык кубулуштун белгилери поэзиядагы сталиниаданын өлчөмсүз «гүлдөп» фольклордогу гиперболизациянын

деңгээлине жеткен даңаза (ода) жанрынан башталгандай. О. Ибраимовдун көз карашы боюнча мында дагы элдин аң-сезиминин чектелгендиги бир жактан, экинчи жактан баатырдык эпостук поэтикасына таасирленүү – баатыр-куткаруучунун образына Сталинди салыштыруу жатат. Бейпил теңдиктеги жалпы эл катышкан эмгек турмушу, күндөн күнгө жакшырган кембагал элдин жашоо шарты, техниканын аз-аздап пайда болушу ж. б. жакшы өзгөрүүлөрдүн бардыгын Сталиндин көсөм жетекчилигине байланыштырган алкоо мүнөзүндөгү романтикалык маанайдын поэзия формасына түшүүсү эле: «(...) в романтической лирике преобладает эмоциональное констатация творящей жизни новой действительности, приподнятый пафос самого процесса социалистического созидания, радость сопричастности ко всему, что меняется на глазах» (с. 94). Демек, 30-жылдардын эмгек лирикасындагы «колхоз идиллиясы», сталиниада одасынын активдүү өкүлдөрүнүн чыгармалары аркылуу ал доордун саясий-социалдык атмосферасына илимий позициядан объективдүү баа берүүгө жетише алган десе болот.

Изилдөө ишиндеги өзөктүү багыт – чыгармачыл адамдын аң-сезими, интеллектуалдык көрөңгө-деңгээли, поэтикалык кыял-чабыты, өсүү жолунда эмнелерден азыктанганы, кандай тоскоол кыйынчылыктарга тушуккандыгын аңдап түшүнүп, иликтөө аркылуу улуттук поэзиянын жалпы деңгээлин (анын ичинен лирика темасына басым жасоо менен) эволюциясын ачуу максатында жүргөн. Ушул эволюциялык өсүштөгү өксүктөрдүн бири деп автор символдук-аллегориялык фантазиясы, ой сүрүү эстетикасы өркүндөгөн, маданияты өскөн элдердин поэзиясындагыдай «эзоп тилине» өтө албай, социалисттик реализмдин сокур жетегинде калып келгендигин учкай эскерип өтөт. Бул сыяктуу сапаттык өзгөрүүлөргө көтөрүлө албагандыктан согуш мезгилиндеги сталиниаданын кайрадан күчөп жаңыланышына да шыкак болгондой. Арийне, согуш мезгилиндеги поэзиянын өсүү жолу адабиятчы тарабынан дыкат талданып, андагы ар бир мерчемдүү көрүнүштөргө теориялык аныктама берип чыгат. Маселен, согуштун алгачкы жылдарында тылда жазылган ырлар 20-жылдардын

поэзиясына мүнөздүү душмандын образын фольклордоштурууга басым коюлса, согушка катышкан акындардын ырларында трагедиялуу чындык, оор басырыктуу интонация, өмүр менен өлүмдү реалдуу түшүнө билген философиялык даанышмандык бар экендигин, ошону менен бирге кат формасындагы поэзия үлгүлөрү жаралгандыгынан мисалдар аркылуу талдоо жүргүзөт: «Эти примеры свидетельствуют о том, как эволюционирует поэтическое сознание, впитывая яркие впечатления жизни, обрастая все новыми ассоциациями, образными рядами и т. д.» (с. 143). Эгерде О. Ибраимовдун согуш мезгилиндеги поэзиянын канчалык деңгээлде иликтеп баалап чыккандыгына баа берүүгө туура келсе, анын ез жыйынтыктарынан мисал алуу ашыкча болбос эле: «Но фронтовая лирика в муках, в основном через поэтику фольклора пробывала приближаться к военной действительности, преодолевая как агитационную патетику, так и инерцию наивного романтизма довоенных лет. (...) в историческом развитии киргизской поэзии лирика военных лет бесспорно ускорило процесс выдвигания на первый план лирического героя, как бы окончательно подтвердив тем самым завершение всего предыдущего убыстренного движения поэзии, возникновение лирики как рода литературы» (с. 143).

Демек, автор согуш мезгилиндеги кыргыз профессионал поэзиясынын өсүш эволюциясына кылдат көз жүгүртүп, анын кат формасындагы согуштун күйгөн жеринен жаралган ырлар, тылдагы согуш темасына арналган поэзия туундулары көркөм сапаты, маңыз-мазмуну жагынан кескин айырмаланып туруусу менен бирге эле өзүнчө бир адабий тектин лирикалык поэзиясынын жаралыш тарыхын ошол согуш аламатынан улам өзгөрүлгөн адам психологиясынын чыгармачылыкта чагылышынан улам пайда болгон деп табат.

Андан ары О. Ибраимов тыл акындары акырындап согуш темасын таштап, өздөрүнө жакшы белгилүү турмушту поэтизациялоого өтө баштагандыгын, алардын ичинен эў мыкты лирикалык ырларын А. Осмонов дал ушул согуш мезгилинде жазгандыгын белгилейт. Изилдөөчү кыргыз адабият таануусунда лирикалык поэзиянын жанрлары

дээрлик илимий талдоого алынбагандыгын, ал эми баллада сыяктуу лироэпикалык жанр такыр эле сөзгө алынбай келе жаткандыгын эскертип өтөт. Автордун байкашына караганда жанрдык аныктоо, бөлүнүштөр көпчүлүк кыргыз акындарынын өздөрүн да тынчсыздандырган эмес. Адабиятчынын жалпы жыйынтыгына караганда согуш трагедиясы кыргыз жазма поэзиясынын башталыш доорундагы фольклордук эпикалык этаптан көтөрүлүп, субъективдүү-синтетикалык жекече көркөм ой-чабыттын эволюциясынын ыкчам өнүгүү, олуттуу мазмундун маңыздуулукка эгедер болуу мезгилине туура келет. Демек, изилдөөчү атайын бөлүмдө кайрылган А. Осмоновдун «феноменалдуу» бийиктигинин ушул 40-50-жылдарга туура келиши да беркинен эместир. Алыкулдун поэзиясын өзүнөн мурунку изилдөөчүлөрдүн ичинен олуттууларын, Р.З.Кыдырбаеванын, Ш. Үмөталиевдин, С. Жигитовдун, К.Асаналиевдин, К. Кырбашевдин, К. Жусуповдун монография, макала түрүндөгү эмгектерин санап өтүү менен, акындын чыгармачылыгынын, бөтөнчө лирикаларын идеялык-поэтикалык, философия-психологиялык аспекттен иликтөө аркасында А.Осмонов – кыргыз поэзиясындагы өзгөчө бир көрүнүш экендигин, анын феноменин бүтүндөй кыргыз поэзиясынын эволюциясына зор таасир тийгизгендигин белгилейт: «(...) наиболее даровитые представители нового поколения киргизской поэзии так или иначе оказались связанные с художественными открытиями Осмонова» (с. 181).

40-50-жылдар ичиндеги лирикалык поэзиянын эволюциясына саресеп салган кезде, адабиятчы бүгүнкү күнгө чейин татыктуу баасын ала элек, бирок Алыкулга удаалаш мыкты поэзиялык үлгүлөрдү жараткан Э. Узакбаевдин айрым чыгармаларын структуралык-фонологиялык, ритмикалык-синтаксистик жана поэтикалык талдоого алат.

Биздин баамыбызда адабиятчы бул көлөмдүү илимий эмгегинде кыргыз профессионал поэзиясынын жаралыш мезгилинин калыптанышына чейинки эволюциялык өнүгүү процессин мезгилдик да, мейкиндик да масштабын толук камтып, объективдүү да, субъективдүү да факторлорун дээрлик ачып берүүгө жетишкен.

АДАБИЯТТАР

¹ *Ибраимов О.* Адабий классиканын азыркы өмүрү. – Ф., 1982.; Көз караш. – Ф., 1983.

² *Ибраимов О.* История киргизской советской лирики. – Б., 1991; Бул китептин ондолуп кайра басылышы. Ибраимов О. История и поэзия. – Б., 2000.

³ *Алексин А. С.* Менин байкем кларнетте ойнойт. – Ф., 1981; *Астафьев В. П.* «Ауюлар келет из кууп. – Ф., 1985; *Москвин Н.Я.* Адам изи. – Ф., 1985.

⁴ Портреттер. Жаштар үчүн (Э. Кылычев менен бирге). – Ф., 1982.

⁵ *Асаналиев К.* Көркөм нарк. – Ф., 1988, 189-б.

⁶ *Даутов К.* Терендиктер жана бийиктиктер. – Ф., 1991, 251-б.

⁷ Ушул жерден автордун «Аве Мариясы» эске түшөт.

⁸ Цитаталар алынып жатат. Ибраимов О. Адабий классиканын азыркы өмүрү. – Ф., 1982.

⁹ *Даутов К.* Аталган китеби. 251-б.

¹⁰ *Даутов К.* Аталган китеби. 257-б.

¹¹ *Жигитав С.* 20-жылдардагы кыргыз адабияты. – Ф., 1984, Обретение новых традиций. – Ф., 1984.

¹² *Эркебаев А.* Становление новописьменной литературы в условиях социализма. Автореферат. – М., 1983; Малоизученные страницы истории киргизской литературы. – Б., 1999.

¹³ *Ибраимов О.* История и поэзия. – Б., 2000. Авторлордон алынган цитаталарды көрсөтүлгөн китептен караңыз.

АКМАТАЛИЕВ АБДЫЛДАЖАН (МЕЛИС)
(1956)

Акматалиев Абдылдажан көрүнүктүү филолог-окумуштуу, филология илимдеринин доктору, профессор, Кыргыз Республикасынын илимине эмгек сиңирген ишмер, Улуттук илимдер академиясынын корреспондент-мүчөсү, Кыргыз Республикасынын илим жана техника боюнча Мамлекеттик сыйлыгынын эки жолку лауреаты. Кыргызстандын Ленин комсомолу сыйлыгынын лауреаты. Адабиятка, маданиятка сиңирген эмгеги үчүн А. Акматалиев бир катар эл аралык илим-билим уюмдарынын мүчөсү. Ал эл аралык Калифорния академиясынын академиги (АКШ), лингвистикалык Коомдун академиги (Турция), Япониянын Соко-Гаккай университетинин ардактуу доктору.

Кыргыз Мамлекеттик университетинин кыргыз филологиясы факультетин 1977-жылы ийгиликтүү аяктаган. Эмгек жолун 1977-жылы Ош пединститутунда мугалим болуп иштөөдөн баштаган. 1978-жылы Кыргыз Мамлекеттик университетинде стажер-окутуучу. 1979-жылдан 1992-жылга чейин республиканын илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунда кенже илимий кызматкер, ага илимий кызматкер, жетектөөчү илимий кызматкер болуп иштеген. 1992–1996-жылдар аралыгында аталган академиянын Адабият таануу жана көркөм өнөр институтунун директору, ал эми 1996-жылдан баштап УИАнын Манастаануу жана көркөм маданияттын улуттук борборунун директорлугуна дайындалып, бул кызматта бүгүнкү күнгө чейин эмгектенип келе жатат.

1982-жылы «Кыргыз-казак азыркы адабияттарынын өз ара байланышынын өнүгүшүндө жана өз ара байышын-

да Ч.Айтматовдун чыгармачылыгынын ролу» деген темада кандидаттык диссертация коргогон. 1990-жылы «Творчество Ч.Айтматова во взаимодействии с тюркоязычными литературами народов СССР» аттуу докторлук диссертациясын жактаган.

Акматалиевдин эмгектери орус, казак, англис, француз, кытай, немец, испан, түрк тилдеринде жарыяланган.

Окумуштуунун изилдөөлөрүнө ата мекендик жана чет өлкөлүк адистер, маданият ишмерлери жогору баа беришкен. Илимпоздун изилдөөлөрүнө АКШ жана Европа өлкөлөрүнүн, Борбордук Азия, КМШ мамлекеттеринин китепканаларында суроо-талап кыйла жогору.

А. Акматалиевдин илимий эмгектери кыргыз көркөм сөз өнөрүнүн жана ошондой эле, жалпы түрк адабий мурастарынын актуалдуу проблемаларына, Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгына, анын дүйнөлүк ролуна, бир тууган түрк элдеринин адабияттарынын өз ара байланышына, улуттук көркөм дөөлөттөрдүн маани-маңызын ачууга, дегеле адабияттын өзөктүү теориялык жана практикалык орчундуу маселелерине арналган. А. Акматалиевдин эмгектери өзүнүн илимий негиздүүлүгү, теориялык тереңдиги, фактылык базасынын байлыгы, практикалык жактан маанилүүлүгү, маселеге кеңири тарыхый-адабий, маданий контекстен карай билгендиги, ынанымдуулугу жана жеткиликтүүлүгү менен бөтөнчөлөнөт. Бекем теориялык даярдык жана кеңири тарыхый адабий, маданий-эстетикалык кругозор А. Акматалиевдин илимий интеллектинин айырмалуу белгиси. Бүгүнкү дүйнөлүк интеграциянын шартында А. Акматалиевдин интернационалдык духка ширелген эмгектеринин позитивдүү ролу ачык-айкын.

СССРдин тушунда көп улуттуу совет адабиятынын түпкү негизинде жаткан чыгармачылык эстетикалык принциптердин бирдиктүү системасы улуттук адабияттардагы көркөм изилдөө методдорунун жана идеялык-тематикалык, проблематикалык багыттардын белгилүү бир жалпылыгын шарттап, ошону менен катар улуттук көркөм маданияттардын арасында активдүү адабий-эстетикалык алгоолошууларга, жанрдык-стилдик өз ара баюуларга күчтүү тирек болуп келгендиги маалым. Мындай жагдай

көп улуттуу адабий-көркөм процесстин түпкүрүндө жаткан жалпы закон ченемдүүлүктөрдү жана тенденцияларды иликтеп-изилдөө багытында советтик адабият таануу илимин активдүү методологиялык изденүүлөргө түрткөндүгү белгилүү.

Мунун өзү ошол убактарда көп улуттуу адабияты үйрөнүүгө салыштырма–типологиялык мамиленин принциптеринин активдешешине жана интернационалдык адабий карым-катыштын, көркөм тогошуулардын урунттуу аспектилерин илимий талдоонун кыйла тереңдешине алып келген. Советтик адабият таануу илими көп улуттуу адабий процессти үйрөнүүдө М. Храпченко, Д. Марков, Л. Якименко, Г. Ломидзе, М. Пархоменко, Ю. Суровцев, З. Кедрина, З. Осмонова, С. Хитарова, Н. Воробьева сыяктуу окумуштуулардын эмгектери аркылуу өткөн кылымдын 70–80-жылдарында алга карай байкарлык кадамдарды жасай алган.

Улуттук адабияттардын теориялык-практикалык проблемаларын иликтеген окумуштуулардын тобу Борбордук Азияда да өсүп, аренага чыгып келген эле.

70-80-жылдарда кыргыз адабият таануу илимине жана сынына бир топ жөндөмдүү, келечегинен үмүткөр кылган жаштар келип кошулган. Алардын арасында өзүнүн бир багытта иштеп жаткан илимий иши жана туруктуу карманган изилдөө объектиси менен көңүлдү бурган жаш окумуштуулар да бар эле. Ошондой жаш илимпоздордун бири – кыргыз адабият таануу илиминде башталып калган изилдөөнүн белгилүү бир багытын андан ары улоого, башкача айтканда, улуттук адабияттардын өз ара байланыш маселелерин жана типологиялык проблемаларын иликтөөнү колго алууга белсенген филология илимдеринин кандидаты Абдылдажан Акматалиев болучу. Анын ушул нукта жазылган «Чыңгыз Айтматов жана кыргыз-казак адабий байланышы» аттуу саамалык эмгегинин Кыргызстан Ленин комсомолу сыйлыгына татыктуу болушу жаш адабиятчынын өзү көздөгөн багыттагы алгачкы кадамдары жакшы түшүм бергендигин айкындайт. Окумуштуунун «Кыргызстан» басмасынан жарык көргөн «Жаңычылык тажрыйбадан жаралат» (1986) аттуу кезектеги китеби ав-

тордун изилдөө предметинин өзгөчөлүгү жөнүндө дагы бир ирет баса айтууга аргасыз кылат. А. Акматалиевге чейинки изилдөөлөрдө өз ара байланыш маселелери, салыштырма-типологиялык иликтөө, көбүн эсе «орус адабияты – кыргыз адабияты», «кыргыз-казак адабияты» деген сыяктуу нукта жүрүп келсе, А. Акматалиев илимий талдоонун багытын белгилүү бир адабий регионго СССРдеги Чыгыш калктарынын, түрк тилинде сүйлөгөн элдердин көркөм маданиятынын тажрыйбасы тарапка бурган. Коңшулаш түрк элдеринин адабияттарынын урунттуу кубулуштарын кеңири фактылык материалдарга таянып салыштырма-типологиялык планда атайылап иликтөө чынында кыргыз адабият таануусунда буга чейин колго алына элек эле.

Окумуштуунун мына ушундай жаңыча демилгесин, өзүнчө саамалыгын байкагандыгынан улам даңазалуу жазуучубуз Чыңгыз Айтматов аталган китепке жазган бет ачар сөзүндө төмөнкүдөй деп эң туура жазган: «Окумуштуулар совет адабиятынын тажрыйбасын жалпылаш үчүн анын өнүгүшүнүн жалпы закон ченемдүүлүктөрүн табууга жана аныктоого тийиш. Биздин бүтүндөй көп улуттуу маданиятыбыздын, анын ичинде ар бир совет элинин маданиятынын составдуу бөлүгү катары бул тажрыйба өтө маанилүү, зарыл нерсе. Азыркы учурда улуттук адабияттарда ой жүгүртүүнү жана жалпылоону талап кылган процесстер болуп өтүүдө.

Жаш илимпоз Акматалиев эң соңку адабий өз ара байланыштардын жана өз ара таасир тийгизүүлөрдүн анча карала элек аспектилерин изилдеген. Менимче анын эмгеги теориялык жагынан да, практикалык жагынан да кыйла мааниге жана актуалдуулукка ээ. Көп улуттуу совет адабиятындагы учурдагы көркөм процесстерди изилдеген адабият таануудагы мындай өнүгүүнү колдоо керек».

А. Акматалиевдин китебинен байкалып турган бир жакшы жөрөлгөнү баса белгилегибиз келет. Бул илимий эмгектин тынч кабинетте жаралбагандыгы. Адабиятчы-илимпоз эмгегин жазардан мурда кыйла түйшүктү башынан өткөргөн: жер кезип, эл кыдырган, Орто Азия жана Казакстандын, Сибирдин жолдорун баскан, маданий ишмерлер, окумуштуулар менен жолугуп, сырдашкан, чын

дилден маек курган, көп факты-материалдарды чогулткан. Кыскасы, автор жаза турган темасы менен проблемасынын ички «тамырларын» өз колу менен кармалап көрүп, алдын-ала аны менен жашап, башынан кечирип туруп, анан колуна калем алган. Ошонун натыйжасында эмгек фактылык жактан да, изилдөөчүлүк жагынан да ынандуу чыккан. Жыйнак белгилүү бир илимий көз караш, идеялык-эстетикалык өзөк менен тыгыз байланышкан көлөмдүү алты макала-изилдөөдөн турат. «Чыгармачылык байланыштын көп кырдуулугу» аттуу макалада Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгына байланышкан актуалдуу проблема каралат. Өзбектин белгилүү жазуучусу П. Кадыров мындай жазат: «Мен үчүн Чыңгыз чоң философ, чоң художник, улуу инсан», А. Акматалиев аталган изилдөөсүндө мына ушул көркөм сөз өнөрүнүн залкар чеберинин улуттук адабияттардын өнүгүшүндөгү ролуна токтолгон. Адабиятка Ч. Айтматовдун келиши улуттук маданияттарда, анын ичинде кино менен театрда да көркөм ойлоонун, реалисттик изилдөөнүн тереңдешине күчтүү таасир тийгизди. Изилдөөчү негиздүү фактылык материалдарга таянуу менен коңшулаш түрк калктарынын көркөм өнөрүнө кыргыз жазуучусунун чыгармачылыгынын тийгизип келген жана тийгизип жаткан кубаттуу жана ар жактуу таасирин ачкан. Ошону менен бирге А. Акматалиев таасир деген чоң түшүнүктүн эки жагы бар экендигин да эсепке алат. Илимпоз ошол коңшулаш элдердин тамыры тарыхтын тереңине кеткен рухий-көркөмдүк бай казынасынын өз кезегинде Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгына гүлазык катары кызмат өтөп жатышын ырастоого, демек, өз ара адабий-маданий карым-катыштын көп кырдуулугун, тереңдигин далилдүү фактылар менен бекемдөөгө аракет жасаган. Автордун «Каармандар жана конфликттер», «Мекен алдындагы граждандык милдет», «Адам жана жаратылыш проблемасынын түбөлүктүүлүгү», «Адамдын парзы», «Махабатты кадырлай бил» аттуу макалалары типологиялык планда жазылгандыгы менен айырмаланат. «Адам жана жаратылыш проблемасынын түбөлүктүүлүгү» аттуу бөлүктө бүгүнкү күндө актуалдуу мааниге ээ болуп отурган экологиялык-нравалык проблемалардын көркөм

иликтениши изилдөөнүн кароолуна алынса, «Адамдын парзы», «Каармандар жана конфликттер», «Мекен алдындагы граждандык милдет» деген макалаларда коом жана жеке инсан, нравалык жоопкерчилик, граждандык абийир, коомдук милдет, бекем турмуштук позиция, ишеним сыяктуу олуттуу адеп-ахлактык, этикалык категориялардын эстетикалык жактан чечмелениши көңүлдүн борборунда турат. А. Акматалиев изилдөөгө Ч. Айтматовдун, Я. Валеевдин, Т. Жумагелдиевдин, А. Гилязовдун, А. Кекилбаевдин, Ю. Рыхеунун, Абу-Бакырдын, Б. Укачиндин, Т. Пулатовдун, А. Эникинин, Т. Нурмаганбетовдун, Х. Ме-ляевдин, Ө. Хашимовдун, О. Бокеевдин, Т. Абдумомуновдун, М. Байжиевдин чыгармаларын тартуу менен улуттук адабияттарда аталган орчундуу маселелердин көркөм изилденишиндеги, чечмеленишиндеги типологиялык жалпылыктарды жана тенденцияларды табууга басым коёт. Китебинде изилдөөчү боордош адабияттардагы айрым орток белгилерди, жалпылыктарды издөө менен гана алек болбойт. Ошону менен бирге турмуш коюп жаткан зарыл проблемаларды көркөм чечмелөөдөгү улуттук адабияттардын өкүлдөрүнүн жекече бөтөнчөлүктөрүн, индивидуалдуу боёкторун табат.

Кыскасы А. Акматалиевдин «Жаңычылык тажрыйбадан жаралат» китеби улуттук адабий кыртыштарда өтүп жаткан көркөм процесстерге улуттук көркөм өбөлгөлөр менен интернационалдык, эстетикалык салттардын тошошуларынан бүткөн жаңычыл көркөм кубулуштарга байланышкан орчундуу ойго чакырган бүтүмдөргө, байкоолорго жана жыйынтыктарга бай.

Ал эми филология илимдеринин доктору Г. Гамзатов мындай дейт: «Внимательное прочтение позволяет судить о данной работе как о реальном вкладе ученого в разработку проблемы взаимосвязей и взаимодействия литератур народов, проблемы продолжающей, составляет одно из важнейших направлений современного литературоведения».

Жалпы алганда А. Акматалиевдин китеби өзүнүн мазмуну, алган багыты боюнча тектеш тилдердеги адабияттарды изилдөө ишиндеги жаңычылык катары бааланууга арзыйт. Окумуштуу эстетикалык тар маселелерди кароо

менен чектелип калуудан өзүн оолак туткан. Автор изилдөөсүн коомдо алдыңкы планга чыгып турган «адам фактору» категориясы менен тыгыз байланышкан адабияттын актуалдуу этикалык-эстетикалык түшүнүктөрүнө тутумдаштыра алган.

А. Акматалиевдин «Чыңгыз Айтматов жана адабияттардын өз ара байланышы» (1988) аттуу орус тилинде жарык көргөн монографиясы азыркы кеп болгон «Жаңычылык тажрыйбадан жаралат» китебинин андан ары карай тереңдетилип иштелиши катары кабыл алынат. Бул монографияда Ч. Айтматовдун чыгармачылыгынын түрк тилдериндеги адабияттарга тийгизген таасирине байланышкан регионалдык аспектин изилдөө фактылык базасы жактан дагы да кеңейген жана илимий-теориялык жактан дагы да бийиктеген. Аталган изилдөөнүн мааниси жана жаңылыгы жөнүндө көрүнүктүү москвалык адабиятчы-илимпоз Георгий Гачев мындай деп туура жазган: «В новых для нас условиях гласности и демократии подвергаются испытанию и переоценке многие общественно-государственные установки в области межнациональных отношений, общепринятые в прошлые годы представления и догмы насчет соотношения национального в культуре вообще и в художественной литературе, в частности. Книга доктора филологических наук Абдылдажан Акматалиева «Чингиз Айтматов и взаимосвязи литератур» посвящена этой чрезвычайно актуальной и даже животрепещущей проблеме.

На примере творчества выдающегося писателя Чингиза Айтматова автор убедительно демонстрирует плодотворные процессы взаимовлияния и взаимодействия литератур наших народов. Безусловная новизна исследования Акматалиева состоит в том, что он вводит в айтматоведение доселе не охваченный литературоведением обширный регион тюркоязычных литератур.

Под углом зрения айтматовских сюжетов и образов рассматривает автор произведения современных тюркоязычных художников и тонко обнаруживает в них перекличку, сходства, различия, индивидуальное своеобразие трактовок. Если до сих пор Айтматов мог представлять для

многих несколько загадочным феноменом, то проделанное Акматалиевым исследование позволяет представить творчество писателя как пик в цепи хребтов»².

Монографияда түрк элдеринин адабияттарындагы образ, сюжет, тема, идея жагындагы типологиялык окшоштуктарды жана параллелдерди окумуштуунун бир жагынан бир тууган калктардын тарыхый-маданий, коомдук-стадиалдык жалпылыгынан келип чыгып жаткан көрүнүш катары чечмелешти А. Акматалиевдин методологиялык ой жүгүртүүсүнүн зиректигин күбөлөйт.

Кеп болуп жаткан эмгегинде автор Ч. Айтматовдун чыгармачылыгынын кыргыз жазуучуларына тийгизген таасирин да ачып көрсөткөн. Мунсуз чындыгында эле, адабий таасир жөнүндөгү картина толук болбой калышы мүмкүн болучу. А. Акматалиев 60-70-жылдарда улуттук адабиятка келип кошулушкан К. Жусуповдун, К. Жусубалиевдин, А.Стамовдун, К. Акматовдун, М. Гапаровдун, М. Байжиевдин, Б. Жакиевдин, Ө. Даникеевдин чыгармаларында көркөм мүнөздүн, психологизмдин, идеялык-тематикалык проблематиканын тереңдешин Ч. Айтматовдун реалисттик искусствосунун таасири менен аргументтүү түшүндүргөн жана чечмелеген. Албетте, аталган кыргыз калемгерлеринин чеберчилигинин өсүшү башка коомдук-тарыхый, адабий-маданий факторлор менен да шартталгандыгын илимпоз эске ала отурат. Дегеле, коомдо пайда болгон ар кандай жаңы кубулуш полифакторлуу болот эмеспи. Бирок улуттук көркөм процесстеги улуу сүрөткердин көрүнүктүү ролун эч кимибиз тана албаспыс. А. Акматалиев адабияттардын өз ара байланышын изилдеп жатып, чоң тажрыйбага жана кеңири адабий-илимий билимге ээ болду. Ал Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгынын гана билерманы эмес, казак, өзбек, каракалпак, татар, түркмөн, азербайжан адабияттарынын да билерманы болуп калды. Бул жагынан ал кыргыз адабиятчыларынын ичинен бөтөнчө өзгөчөлөнүп турат десек жаңылышпас элек. А. Акматалиев достуктун, интернационализмдин жарчысы. «Диапазон А. Акматалиева весьма широк. Он успешно разрабатывает актуальные вопросы духовной культуры кыргызского народа, ее связи с культурой дру-

гих народов, взаимовлияние и взаимообогащение национальных культур»³ – деп жазат тажик адабиятчысы профессор А. Сайфуллаев.

А. Акматалиев Чыңгыз Айтматовдун эстетикасын адабияттардын өз ара байланышы, өз ара таасири жагынан эле мыкты билгендиги менен эмес, дегеле, залкар жазуучунун көркөм дүйнөсүн, чыгармачылык лабораториясын, өмүр таржымалын, биографиясын терең билгендиги менен айырмаланат. Буга мисал катары илимпоздун «Ч. Айтматовдун чыгармачылык жолу» (1988), Ч. Айтматовго таасирленүү» (1988), «Чыңгыз Айтматов: жизнь творчество» (1991) «Слово об Айтматове» (1991), «Ч. Айтматов жана көркөм процесс» (1992), «Айтматовдук энциклопедия» (1993), «Ч. Айтматов жөнүндө этюд» (1993), «Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы көркөм сөз каражаттар» (1992), «Ч. Айтматов в процессе взаимообогащения национальных литератур» (1994), «Ч.Айтматовдун космосу – адам жана аалам» (1995), «Ч.Айтматовдун көркөм дүйнөсү» (Анкара, 1999) сыяктуу эмгектерин баса белгилеп көрсөтүүгө болот. Улуу художниктин чыгармачылыгын изилдөөдө А. Акматалиев Ч.Айтматовдун эскерүүлөрүн, берген интервьюларын, маектерин, публицистикалык макалаларын, ал жөнүндөгү сын жана адабият таануу материалдарын, окурмандардын каттарын ар дайым кеңири пайдаланат. Мындай жагдай А.Акматалиевдин изилдөөлөрүнө өзүнчө бир илимий негиздүүлүктү, фактылык далилдүүлүктү киргизип турат. Ч.Айтматовдун дүйнөлүк мааниге ээ болгон чыгармачылык ийгилигин жана жетишкендиктерин окумуштуу улуттук кыртыштагы адабий көрөңгөнүн, дүйнөлүк жана орус классикасынын, Чыгыш, түрк көркөм маданиятынын тажырыйбаларынын, сүрөткердин феноменалдуу жеке талантынын айкалышынан бүткөн кай-талангыс көрүнүш катары чечмелейт. А. Акматалиевдин эмгектери Ч.Айтматовдун көркөм философиясын, эстетикасын, поэтикасын, стилистикасын кеңири социалдык-тарыхый, адабий-маданий фондо, улуттук жана глобалдык мейкиндиктердин оңутунан карап трактовкалоого умтулгандыгы менен өзгөчөлөнөт. Мындай аракет кубаттоого татыктуу. Анткени мындай методологиясыз Ч. Айтматов

сыяктуу ири универсалдуу фигуранын феноменин жеткиликтүү, терең түшүндүрүү кыйын. А. Акматалиевдин кең кулачтуу ой жүгүртө билген адабиятчы экендигине ынаныш үчүн «Тандалмаларынын» 1-томундагы – «Космос Айтматова – человек и вселенная», «Плаха» и мировая литература» аттуу эки ири макаласы менен эле таанышуу жетиштүү болор эле. Тамчыдан күн көрүнгөн сыяктуу А. Акматалиевдин адабиятчылык масштабы жана интеллектуалдык даярдыгы ушул эки макаладан айрыкча айкын көрүнөт. «Космос Айтматова – человек и вселенная» деген изилдөөсүндө ал жазуучунун «Кассандра тамгасы» романында чагылдырылган адамзат цивилизациясынын карама-каршылыктуу трагикалуу көйгөйүн Кассандра жөнүндөгү дүйнөлүк адабияттын ыңгайынан, дүйнөлүк илимий ойдун, эстетикалык-философиялык акыл толгоолордун бийиктигинен серп салып кызыктуу жана ынаанаарлык чечмелеген. Ал эми «Плаха и мировая литература» аттуу эмгегинде Ч. Айтматовдун «Кыямат» романынын эстетикалык, нравалык-философиялык проблематикасын У. Фолкнердин «Притча», «Авессалом, Авессалом!», Гарсиа Маркестин «Палая листва», Альфонс Доденин «Евангелистика», А. Барбюстун «Иисус против бога», М. Булгаковдун «Мастер и Маргарита», Генрих Панастын «Евангелия от Иуды» аттуу белгилүү чыгармаларынын сюжеттик, этикалык-философиялык маселелери менен байланышта карап, кыргыз художнигинин гуманизмин, планетардык ойломун, көз караштык тереңдигин, көркөмдүк бөтөнчөлүгүн, стилистикасын, этикасы менен эстетикасын ойчул окумуштуунун олуттуулугу менен талдап берген. Байкалган бир жакшы нерсе, кандайдыр бир проблема тема жөнүндө сөз болуп жатса, А. Акматалиевдин ошол проблема, тема боюнча дүйнөлүк жана Евразиялык адабиятта жаралган чыгармаларды кандай да болбосун издеп таап, калтырбай кадала окуп чыгып, анан аларды салыштырма планда талдоого алып, изилдөөсүнө мазмундуулукту, аргументтүүлүктү жана масштабдуулукту киргизе билгендигинде болуп жатат. Ушул өзгөчөлүктү москвалык окумуштуу З. Османова да белгилейт: «Большим достоинством представленной работы я считаю сосредоточенный в ней огромный

и разнообразный материал... Автор как бы удаляется от регионального уровня, чтобы посмотреть на традицию воплощения образа Христа в литературах европейских, латиноамериканских, русской и др. Здесь не только М. Булгаков, но и Вл. Тендряков, А. Андреев, писатели польские, греческие, американские...»⁴ Ч.Айтматовдун чыгармаларын изилдөөгө А. Акматалиев чоң камылгалар менен киришүүнү дайыма эп көрөт. Себеби, ырасында эле чоң жазуучу илимпоздон чоң даярдыкты талап кылат эмеспи. Мына ошентип, А. Акматалиев өзүнүн талыкпаган мээнетин менен Кыргызстандагы бирден бир абройлуу аймаговтаануучу болуп калды. Бекеринен атактуу москвалык ири адабиятчы илимпоз – Георгий Ломидзе төмөндөгүдөй деп жазган эмес: «Работа А. Акматалиева представляется мне трудом серьезным, неординарным, по-новому освещающим пока никем не изученные, чрезвычайно важные световые грани творчества Чингиза Айтматова – крупнейшего писателя нашего времени»⁵.

А.А.Акматалиев илим чөйрөсүнө аралашкан биринчи күндөн тартып айтматовтаануучу катары жазуучу кандай жаңы чыгарма жаратса ал боюнча биринчилерден болуп өз оюн билдирүүнү өзүнчө салт кылып алгандай. Маселен, Ч.Айтматовдун «Кылым карытаар бир күн» романы 1980-жылы басмадан жарык көрсө, көп узабай ошол кездеги жаш адабиятчы А. Акматалиевдин роман тууралуу макаласы жарык көрөт⁶.

Албетте, 80-жылдардагы көркөм чыгармага карата адабий сындын талабы менен бүгүнкү талаптын ортосунда бир топ айырма бар. Ч.Айтматов чыгармасында идеологиялык планда ачык айтууга мүмкүн болбогон ойлорун каймана жолдор менен берген эле. Ал учурда текст алдына жашырылган ал ойлорду илимдин босогосун жаңы аттап жаткан жаш адабиятчы түгүл, «мен» деген тажрыйбалуу адабиятчы да ачык айта албайт эле. Маселен, романдагы маңкурт жөнүндө баянда чет жерлик баскынчылар туткунга түшкөн жаш жигиттин башына шири кийгизип, эс-тутумунан ата-теги, эли-журту жөнүндөгү түшүнүктү сүрүп чыгарышат. Маңкуртка айланган уул өз энесине жаа көтөрөт. Бул легенда советтик коомдогу Таңсыкбаев, Сабитжан, ителги

кез тергөөчү сыяктуу жаңы замандын маңкурттарына параллель коюлат. Кыйытып айтылган ойду туура баамдаган жаш адабиятчы А.Акматалиев: «Через образы Казангапа и Едигея мы видим не только лица тружеников сегодняшнего дня, в них отражена историческая судьба всего народа. В романе очень тщательно обрисованы образы Найман-Аны, певца Раймалы, Бегайым. Легенда о Найман-Ане – это своеобразная память народа, его история. Убедительно показана и трагедия манкурта, застрелившего свою мать. Этот поступок не даёт покоя главному герою произведения. «Мать, – писал Ч.Айтматов в одной из своих статей, – это начало Родины, мать – это родной язык, мать – это совесть, вкушенная с материнским молоком»⁷. Бул жерде адабиятчы белгилүү идеологиялык себеп, чектөөлөрдөн улам сюжеттик эпизоддогу жазуучунун идеялык-эстетикалык концепциясын, образдар системасынын көркөм семантикасын жерине жеткире ачык чечмелеп, чыгармада советтик идеологиянын улуттук баалуулуктар жагдайында кетирилип жаткан кемчиликтери сындалып жатканын, «өз улутунун салт-санаасын, тарыхын, тилин билүү, сыйлоо, сыймыктануу сезиминен ажыратылган адам руханий өзөгүн жоготкон маңкурт сыяктуу болуп калат» деген тараптан жазуучунун ойлорун окурманга айкындап бербесе да, жазуучунун оюн туура багытта улап, өз кошумчасын кошо алуусун ошол кездеги жаш адабиятчынын ийгилиги катары баалоого болот.

«Кылым карытар бир күн» романы боюнча изилдөөлөрүн адабиятчы андан ары тереңдетип, негизги сюжеттин өзөгү кайтыш болгон адамды көмүү жана анын керээзин аткаруу окуясына байланышкан Фолкнердин «Мен өлгөндө», Гарсиа Маркестин «Күбүлгөн жалбырак», индиялык белгилүү жазуучу А.Муртинин «Самкара» аттуу чыгармалар менен катар коюп талдоого алат, «Абийир – адамдын адил соту» деп тема коюлган макалада көзү өткөн адамдын керээзин аткаруу, аткарбоо адам абийирин тараалоочу көрүнүштөрдөн экендиги, турмуштук мындай көрүнүш жазуучулар тарабынан ыктуу пайдаланылгандыгы белгиленет. Чыгармаларды салыштырып окуу, талдоонун негизинде чыгарылган окумуштуунун: «Айтматовдун че-

берчилигинин натыйжасында бардык окуялар чыгармада ааламдык масштабдагы ой жүгүртүүгө бириктирилген. Чынын айтуу керек, коомдун келечеги үчүн күйүп-бышкан, чындыкты жан дили менен издеген, бакыт-таалайды эмгектен көргөн Эдигей, Казангап, Абуталип сыяктуу каармандарга тете образдарды, коомдук аң-сезимдин өсүп-өнүгүшүн таасын көрсөткөн окуяларды, идеяларга өтө жыш маселелердин чечилүү процессинин зарылдыгы тууралуу ой жүгүртүүлөрдү «Кылым карытар бир күнгө» салыштырылыш жаткан чыгармалардан жолуктура албайбыз» деген жыйынтыгы негиздүү фактыларга таянылып, Фолкнер, Маркестин дүйнөлүк атагынын алдында кылчактабай, түз айтылган чечкиндүүлүгү менен баалуу.

1986-жылы жазуучунун «Кыямат» романы «Новый мир» журналынын № 6, 8, 9 сандарына жарык көрдү. Көп узабай эле адабиятчынын «Күтүлгөн күтүүсүздүк» («КМ», 1986, 18-дек.) «Акбаранын көз жашы» (Ч.Айтматовдун «Акыр заман» романы жөнүндө) («Мугалимдер газетасы», 1987. – 4-январь) «Эмне үчүн Инжилге кайрылган» («Ленинчил жаш» 1987, 19-май) ж.б. макалалары жарыялана баштайт. «Айтматовдун «чуу» чыгарбаган чыгармасы аз эле болду окшойт» деп белгилүү айтматовтаануучу К.Асаналиев акыйкат белгилегендей, «Кыямат» романы жаңы жарык көргөндө оңой чуу көтөргөн жок. Далил иретинде чыгаан окумуштуу, айтматовтаануучу Г.Гачевдин Изилдөө-Күндөлүгүнөн (же Күндөлүк-Изилдөө) үзүндү келтире кетели: «28. XI. 86. Ведущий. А между тем об этом самые лютые споры шли и рассказывались читатели. Хакимов А.Х. еще не на круглом столе выразил недоумение некоей части читателей: Зачем это Айтматов, обитатель исламского региона, занялся Евангелием, а не медитировал над Кораном? Другие: что он дал исламскую интерпретацию христианства – и даже нарочно и коварно это сделал, чтобы «обезвредить» и обессилить его воздействие на души и умы. Третьи, признавая, что Айтматов чистосердечно подошел к христианству и пытался его понять, понял тут мало: лишь этический аспект (как впрочем, и Лев Толстой не понял метафизического поля смыслов христианства и лишь гуманнорассудочное его истолковал) воспринял...»⁸

Християн чөйрөсүндөгү карапайым окурман эле эмес, чыгармачылыктын аки-чүкүсүн жакшы эле түшүнгөн адабий чөйрөдөгүлөрдүн «Кыяматка» карата алгачкы мамилеси ушундай болгон болсо, ислам чөйрөсүндөгү «билерман» окурмандардын арасынан да ачык жазып чыгышпаса да: «Эмне, Християндардын пайгамбарынын периштелигин даңазалап, анын жолун жолдоочусуна жан тартып, өз дининен кечейин дегенби же бул батышка жагынуучулукпу?» деген сыяктуу түкшүмөл-жоромолдорун айткандар көп болгон. «Айтматов – жаңы дин издөөчү», «Кыяматтагы» инжил темасы М.Булгаковдун «Мастер и Маргаритасын» начар көчүрмөсү» дегендер да болгон. Ушундай көрүнүштөргө карата А.Акматалиев өзүнүн докторлук изилдөөсүндө (1990) төмөндөгүдөй оюн билдирет: «Обращение Айтматова к библейскому сюжету во многом было неожиданным, критики и читатели поспешили сравнить «Плаха» с «Мастером и Маргаритой» М.Булгакова. Но к образу Христа обращались не только Булгаков, но и Лермонтов, Толстой, Достоевский, Андреев, Блок, Есенин, Клюев, Платонов, Франц, Брехт, Барбюс, Т.Манн, Казандзакис, Есе Де Кейрош, Фолкнер, Гарсия Маркес, Тендряков, Бастос, Панас, Эрдег, Нуайме, Сильва и многие другие писатели. Каждый художник вправе сказать здесь свое слово, пропустив бессмертный евангельский сюжет через призму своего художественного мышления: ведь источником нравственного воспитания людей является все духовное и интеллектуальное богатство человечества.

Включая библейский сюжет в роман, киргизский писатель отнюдь не ищет нового бога. Обращаясь к образу Иисуса, Айтматов поднимает проблематику романа на высоту вопросов, связанных с проблемой бытия человечества.

Закономерно, что со страниц Айтматовского романа, посвящённых Иисусу, проглядывает силуэт нашего времени, которое живёт писатель»⁹.

Ал эми «Адам мүдөөсү – баарынан кымбат, («Сов. Кыргызстан -1988. – 24-июль) жана «Плаха — новый художественный ориентир» («Учитель – Кыргызстана» – 1990. – 22-июль) аттуу макалаларында Айтматовго чейин дүйнөлүк адабиятта Инжил темасы кандайча чагылып,

Иисустун образы кандайча интерпретацияланып келгендигине кеңири токтолуп, алардын катарында Инжил темасына кайрылууда Айтматовдук идеялык-эстетикалык концепциянын максат-мүдөөсү жана өзгөчөлүгү анализге алынат. Маселен, Анри Барбюс «Иисус», «Эксплуатируемый», «Иисус против бога» аттуу пьесаларында Иисустун образын гуманист, атеист, революционер катары чагылдырылса, орус акындары А.Блок, С.Есениндин, грек жазуучусу Никосасо Казанзакистин чыгармаларындагы жаңы турмуштун, революциялык идеалардын жарчысы катары трактовкалангандыгы, Венесуелдик жазуучу Нигел Отеро Силванын «И стал тот камень Христом» романында инжилдик сюжет эркиндик жана тең укуктуулук идеаларын жактаган жазуучунун ойлорун көркөм формада айтуу үчүн колдонулгандыгы белгиленет. Ал эми Лео Таксил аттуу француз жазуучу Иисустун тагдыр таржымалына байланыштуу миф, уламыштарды сатиралык планда кандайча пайдалангандыгына талдоо жүргүзүлөт. Муну менен окумуштуу А.Акматалиев инжилдик материалды сүрөткер өзүнүн көркөм максатына ылайык эркин пайдалануу укугуна ээ экендигин белгилеп өтөт. Тийиштүү адабий фактыларга мына ушундай экскурс жасоо аркылуу окумуштуу ислам маданиятынын өкүлү Ч.Айтматов өз романында көздөлгөн идеялык-эстетикалык максаттарын иш жүзүнө ашыруу үчүн Инжилге кайрылуусу табигый, мыйзамченемдүү көрүнүш экендигин иллюстративдүү далилдеп берет. Батыштын көптөгөн калемгерлери да ар кайсы мезгилдерде мусулман дининин баалуулуктарына, өзгөчө Мухаммед пайгамбардын өмүр баянына кайрылышкандыгын белгилеп өтөт. Ошондой эле «Кыямат» боюнча окумуштуунун изилдөөлөрүндө эне бөрү Акбаранын образынын поэтикалык генезистик тамыры жалпы түрк тилдүү элдердин фольклору, батыш Европа элдеринин, Индия, Кытай сыяктуу чыгыш элдеринин фольклору менен байланыштуу кызыктуу чечмеленет.

70-80-жылдарда адабияттардын өз ара байланышын, Ч.Айтматовдун чыгармачылыгын изилдөө менен илимге бут коюп, көзгө көрүнүп ийгиликтерге жетишкен А. Акматалиев 90-жылдарда жана XXI кылымдын башталышында

окумуштуулук кызыкчылыктары кеңейип, филологиялык ар түркүн тематикалардын айдыңдарында эмгектене баштады. Буга анын үч томдук «Тандалмаларынын» 1-(1998), жана 2-(2002) жана 3-(2003) томдуктары, ошондой эле, «Көркөм чыгарма жана тарыхый баатыр инсандар» (1999), «Үйлөнүү үлпөт салты жана ыры» (2000), «Балдарга арналган салт жана ырым-жырымдар» (2002), «Байыркы орток түрк адабиятынын очерки» (2001) сыяктуу китептери мисал болот. Окумуштуу бирде С. Эралиевдин чыгармачылыгын талдоого алса, бирде тарыхый доорлорго чабыттап, байыркы түрк адабий мурастарын изилдөөгө алат, бирде фольклордук жанрлардын мазмунуна саресеп салса, бирде соңку адабий муундардын поэзиясы жөнүндө ой жүгүртөт, бирде Аман Саспаевдин аңгемелеринин дүйнөсүн араласа, бирде «Манас» эпосу, Манастын жети осуяты тууралуу ой толгойт, бирде балдарга арналган фольклорго калем багыттаса, бирде тарыхый баатыр инсандар тагдырынын көркөм чыгармаларда чагылышын иликтейт, бирде К. Тыныстановдун «Академия кечелерине» кайрылса, бирде Калыгул даанышмандын чыгармачылыгын «жиликтеп» отурат. Кыскасы, Абдылдажан Акматалиевдин илимий-изилдөөчүлүк диапозону соңку убакта абыдан эле кеңейип, кыйла универсалдуу тартты. А. Акматалиев соңку эмгектери аркылуу өзүн КМШ, түрк, дүйнөлүк адабияттардын көрүнүштөрүн жакшы билген адабиятчы катары гана эмес, поэзияны, драманы, аңгемени кылдат сезип талдай билген сынчы, граждандык тарыхты жакшы билген тарыхчы, Борбордук Азиянын, мусулмандык чыгыштын көөнө көркөм мурастарынын билерманы жана фольклорист-этнограф катары да белгилүү даражада таанытып отурат. Анын фольклордук жанрдагы поэтикалык салттуу нуктагы чыгармаларды талдоосу кызыктуу этнографиялык байкоолорго, тексти ынанымдуу талдоолорго, мазмундуу ой жүгүртүүлөргө эгедер. Салыштырма метод А. Акматалиевдин ар качан сүйгөн усулу. Маселен, үйлөнүүгө байланышкан салт ырасмыларды өзбек, казак, каракалпак элдеринин ушул тариздеги этнографиялык жөрөлгөлөрүнө салыштырып келип, ынанымдуу салмактуу бүтүмдөрдү жасайт: «Тарыхый жашоо шарттын, эко-

номикалык абалдын, социалдык түзүлүштүн бирдейлиги, диндик көз караштардын, түшүнүктөрдүн, психологиянын, жүрүм-турумдун жалпылыгы кыргыз, казак, өзбек, кара-калпак ж. б. элдердин үйлөнүү үлпөтүндөгү окшош каада салттын, үрп адаттардын, ырым-жырымдардын пайда болушун шарттаган,» – деп туура жазат. «Үйлөнүү үлпөт салты жана ыры» аттуу изилдөөсү элдик адабияттын этнографиялык, поэтикалык-нравалык байлыгын ачып көрсөткөн өзүнчө бир жаңылыгы бар эмгек жана бул темадагы алгачкы көлөмдүү саамалык-изилдөө. Ошондой эле, кыйла оригиналдуу изилдөө катары А. Акматалиевдин «Калыгул акылман» аттуу көлөмдүү авторлош илимий макала эмгегин айтаар элек. Бул эмгекте илимпоз фольклордук, тарыхый-жазма, эскерме булактарга таянуу менен Калыгул акылмандын инсандык өзгөчөлүгүн, анын чыгармачылык бөтөнчөлүгүн шарттаган объективдүү жана субъективдүү шарттарды, даанышмандын акыр заман идеяларынын генетикалык тамырлары Борбордук Азияга тараган суфизм философиясына барып такалаарын доордун адабий-маданий контекстинен карап, терең ачып көрсөткөн. Авторлордун аталган изилдөөсү кыргыз адабий илиминдеги калыгултанууну жаңы тепкичке көтөргөн эмгек катары бааланууга татыктуу дээр элек.

«Коркут ата китеби», «Озуз-Нааме», «Куттуу билим», «Дивани Хихмет», «Хибатул-Хакайык», «Акыр заман китеби», «Кодекс Куманикус», «Махабат наме», «Кысас ул анбия», «Гулистан биттурки», «Хосров-Ширин», «Бабур наме» сыяктуу атактуу орток түрк адабий мурастары жөнүндөгү билимдерди терип-тепчип, системага салган окумуштуунун «Байыркы орток түрк адабияттарынын очерктери» эмгеги өзүнүн таалим-тарбия жана таанытып-билдирүүчүлүк мааниси жагынан жалпы окурмандар, жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн керектүү китепке айланды. Байыркы жана орто кылымдардагы улуу түрк даанышмандарынын чыгармаларын изилдөөдө А. Акматалиев кучак жеткис мол материалдарды талдап, чечмелеп, баалуу эмгек жараткан.

«Көркөм чыгарма жана тарыхый баатыр инсандар» аттуу изилдөөсүндө А. Акматалиев Алп Тобок, Тайлак, Ор-

монхан, Балбай, Боронбай, Төрөгелди, Балбак, Калыгул, Арыстанбек, Тилекмат, Сарт Аке, Курманжан датка, Шабдан, Байтик сыяктуу тарыхый инсандардын өмүр-тагдырларынын, ишмердигинин көркөм адабиятта чагылдырылыш жагдайын изилдеп, алардын образдарынын түркүн жанрдагы чыгармаларда иштелиш деңгээлин анализдеп, мазмундуу эмгектин өтөөсүнө чыккан. Окумуштуу изилдөөгө ар түрлүү илимий-теориялык, адабий, тарыхый-архивдик, санжыралык-фольклордук, адабият таануу, сын материалдарды кеңири тартып, өзүнүн бай эрудициясын жана аналитикалык жөндөмүн көрсөтүп, патриоттук мазмунга бай монографияны жарыкка алып келген. Муну менен А. Акматалиев кыргыз адабият таануусунда өзүнчө дың бойдон жаткан теманын багын ачып, жаңы кадам жасап, өзүнүн демилгелүү илимпоз экенин дагы бир жолу далилдеген.

Кыскасын айтканда, Абдылдажан Акматалиев КМШ адабияттарын таанууга, айтматовтаанууга, түрк көркөм маданиятын таанууга, кыргыз көркөм сөз өнөрүн, фольклор таанууга өзүнүн ченде жок эмгекчилдиги менен салмактуу салым кошуп, адабий илимдин татаал жолу менен улам канатын жайып, өргө умтулуп, өсүп өркүндөп бараткан таланттуу окумуштуу.

А. Акматалиевдин республикада маданий, адабий-илимий маанилүү, орчундуу иштерди уюштуруудагы жетекчилик, атуулдук-ишкердик ролу да зор. Ал улуу «Манас» эпосунун айтылуу 1000 жылдык мааракесин өткөрүүгө жигердүү жана активдүү катышкан. Анын демилгеси жана жетекчилиги менен Сагынбай Орозбаков, Саякбай Каралаевдин варианттарынын академиялык басылыштары жолго коюлуп, жарыкка чыгып жатат. А. Акматалиев «Манас» эпосунун активдүү патриот-пропагандисттеринин бири. Окумуштуу өзүнүн жаңы илимий эмгектери менен алп урушуп жүрө берсе деле болмок. Бирок, ал убактысынын көпчүлүгүн адабият тарыхы үчүн өтө керектүү эмгектерге арнап келет.

А. Акматалиевдин жетекчилиги, уюштуруучулугу жана активдүү катышуусу менен «Эл адабияты» сериясынан калкыбыздын бай фольклордук мурастарын камтыган

30 томдук жарык көрдү. Бул факт республикабыздын маданий турмушундагы баа жеткис маанилүү окуя. Анткени биринчи жолу кол жазма фондусундагы материалдар бир топ варианттары менен элге жетти. Ошондой эле илимпоз-уюштуруучунун демилгеси жана редакциясы менен «Залкар акындар» сериясы чыгууда. Бул серия менен тоталитардык идеологиянын тушунда жабыкта келген Калыгул, Арстанбек, Калмурза, Эсенаман, Үмөтаалы, Жеңижок, Солтобай сыяктуу элдик таланттардын чыгармалары окурман журтчулугунун колуна тийди. Буга катар айта турган нерсе, А. Акматалиев башкалар менен бирге «Комуз күүлөрү» аттуу ат менен 125тен ашык музыкалык мурастарды кассетага жаздырган. Ал «Дүйнөлүк поэзиянын антологиясын» кыргыз тилинде окурмандарга жеткирип отурат. А. Акматалиевдин башчылыгы менен кыргыз адабиятынын жаңы 7 томдук тарыхынын жарык көрүшү да адабий-илимий турмушубуздагы көрүнүктүү окуялардан болуп калды. Аталган 7 томдук тарыхка илимпоз өзүнүн 15тен ашык илимий макаласы менен катышкан. 7 томдук Мамлекеттик сыйлыкка арзыды.

Окумуштуу 2000-жылы өзүнүн илимий эмгектеринин жыйындысы үчүн да Кыргыз Республикасынын илим жана техника боюнча Мамлекеттик сыйлыгына татыган. Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн 2200 жылдыгынын урматына А.Акматалиевдин жетекчилиги жана уюштуруучулугу менен «Улуу инсандар» аттуу 12 китептен турган серия да жарыкка чыккан. Ал отуз үч том болуп чыга турган «Түрк дүйнөсү адабияты» аттуу эл аралык басылманын уюштуруучуларынын бири. Анын бүгүнкү күндө түрк тилинде жарык көргөн 24 тому менен кыргыз адабияты ар тараптуу дүйнөгө кеңири таанылууда.

Мына ушул «Кыргыз адабият таануу илими жана сыны» деген эки томдуктун демилгечиси да, уюштуруучусу да, керек болсо чыгарууга камкордук кылып келиши да анын чыныгы патриот экендигин баса көрсөтөт.

Жыйынтыктап айтканда, А. Акматалиев мазмундуу илимий ишмердиги, өтөгөн ак кызматы менен кыргыз адабият таануусунун өсүп-өнүгүшүндө, маданиятыбызды пропагандалоо проблемасында өз орду жана салымы бар.

АДАБИЯТТАР

¹ *Гамзатов В. Г.* Нравственное действие литературы// Учитель Кыргызстана. – 1991. – ноябрь.

² *Гачев Г.* В безбрежном море литератур//Вечерний Бишкек. – 1991. – 11 июля.

³ Эркин Тоо. – 1991. – 14 август.

⁴ *Османова З.* Дорога, идущая в верх//Учитель Кыргызстана. – 1991. 7 июня.

⁵ *Ломидзе Г.* Содержательная работа//Учитель Кыргызстана. – 1991. – 26 июня.

⁶ *Акматалиев А.А.* Роль творчества Ч.Айтматова в развитии взаимосвязей и взаимообогащения литератур Киргизии и Казахстана / Автореферат канд.дисс. – Фрунзе, 1982. – стр.8.

⁷ *Гачев Г.* Чингиз Айтматов (В свете мировой литературы). – Фрунзе, 1989. – стр. 453.

⁸ *Акматалиев А.А.* Творчество Чингиза Айтматова во взаимодействии с тюркоязычными литературами народов СССР / Автореферат докт. дисс. – Фрунзе, 1990. – стр. 37.

⁹ «Вечерний Фрунзе». – 1991. – 11-июля.

МУСАЕВ АБДЫЛДА
(1956)

Мусаев Абдылда Инаятович кыргыз адабият таануу илиминин жана адабий-көркөм сындын өнүгүшүнө бараандуу салым кошуп келе жаткан адабиятчы, филология илимдеринин доктору, профессор, улуттук билим берүү системасынын көрүнүктүү адистеринин бири.

Ал орус жана кыргыз мектептеринде окуп, орус элинин да, кыргыз элинин да адабий илимдеринин стихиясында тарбиялангандыктан, эки тилде – орус жана кыргыз тилдеринде бирдей жаза алат. Окумуштуу бүгүнкү күнү мына ушул эки тилде улуттук адабиятыбыз менен адабий-көркөм сыныбыздын ар кыл проблемаларына, ар кыл жанрларына арналган жүздөн ашуун илимий эмгек жаратты. Анын ичинде ондон ашууну илимий монографиялар, окуу китептер, окуу куралдар жана макалалар жыйнактары.

А. И. Мусаевдин алгачкы макалалары 80-жылдардын башында, ошол кезде абдан популярдуу болгон «Кыргызстан маданияты» жумалыгынын, «Ала-Тоо», «Литературный Кыргызстан» журналдарынын беттеринде жарык көргөн. Алар негизинен кыргыз прозасындагы улуттуулук жана интернационалдуулук маселелерине арналган. Адабиятчынын мына ушул багыттагы илимий изденүүлөрү анын «Интернациональное в художественном образе» аттуу орус тилинде жарык көргөн монографиясында кеңири жана системалуу берилген. Бул эмгектин алгачкы бөлүмдөрүндө көркөм чыгармачылыктагы улуттук бөтөнчөлүк, улуттук мүнөз өңдүү маселелер теориялык жагдайда кеңири иликтөөгө алынып, андан соң негизги басым кыргыз прозасындагы бөлөк улуттук материалдын, бөлөк улуттун өкүлүнүн көркөм чагылышы, бул багытта топтолгон көр-

көм-эстетикалык тажрыйбанын оң жана терс жактары таразага салынат. Мына ушул максат менен иликтөө орбитасына М. Элебаевдин, К. Жантөшевдин, Т.Сыдыкбековдун бир катар чыгармалары тартылат. Эмгектин орчундуу бөлүгүн Ч. Айтматовдун «Жамийла», «Деңиз бойлой жорткон Ала Дөбөт» повесттерине, «Кылымга тете бир күн» романына арналган бир топ кызыктуу талдоолор түзөт.

А. И. Мусаевдин адабий коомчулукта резонанс туурган эң алгачкы эмгеги катары 1986-жылы 27-ноябрда «Кыргызстан маданияты» газетасына чыккан «Жаңылануунун, бийиктөөнүн драмасы» аттуу көлөмдүү макаласын атоого болот. Макала К.Акматовдун «Мезгил» романынын тегерегинде жүрүп жаткан талаш-тартыштарга арналган. Белгилүү болгондой аталган роман адабий сыныбызда адегенде мактоого алынып, адабий турмушубуздагы жаңы, өзүнчөлүктүү окуя катары бааланса, көп өтпөй катуу сындалып, туш тараптан «соккуга» алынып, тарыхыбызды бурмалап сүрөттөгөн чыгарма катары мүнөздөлө баштаган. Коммунисттик идеологиянын, социалисттик реализмдин арааны жүрүп турганда чыгармага «саясий» мааниде айып коюу абдан коркунучтуу эле.

Адабиятчы А. И. Мусаев чыгармага идеологиялык диктаттын догмаларынын нугунан эмес, нукура эстетикалык принциптердин негизинде мамиле кылууга аракет кылат, бул багытта бир катар сынчы, адабиятчылар менен кызуу талаш-тартышка түшөт, кеңири жана ишенимдүү талдоолордун негизинде чыгармага адилеттүү баасын берет.

«Арийне, жазуучу өз алдына тарыхый окуялардын бүтүндөй хронометражын тартууну максат кылбайт, ал негизги басымды социалдык-саясий өзгөрүүлөрдөн улам мыйзамченемдүү келип чыккан идеялык, нравалык коллизияларга жасайт. Ошону менен бирге чыгарманын бул тарыхый экскурсу ички, курч полемикага да ээ. Ал полемика 20-30-жылдардагы кыргыз жергесинде болуп өткөн социалдык төңкөрүштүн сырткы, көзгө дароо урунган жагын гана сүрөттөп, ал эми тээ ичкериде жаткан, оңойлук менен таптыра койбогон, карапайым адамдардын аңсезиминдеги, психологиясындагы абдан татаал, карамакаршылыктуу процессти же таптакыр кыйгап өтүп же өтө эле жөнөкөйлөштүрүп, өргө багытталган түз сызык боюн-

ча жайгаштырып, жеңил-желпи, үстүрт кабылдагандарга каршы багытталган», – деп жазат адабиячы өз макаласында романдын негизги өзгөчөлүктөрүнүн бири тууралуу.

А. И. Мусаев адабият таануубуз жана адабий-көркөм сыныбыз, анын оош-кыйыштуу өнүгүш жолу жөнүндө да өзүнүн омоктуу ойлорун айтып келе жатат.

80-жылдардын экинчи жарымында мына ушул багытта бир топ кызыгууну туудурган көлөмдүү макаласы «Кыргызстан маданияты» газетасына (1988-жыл, 4-август) «Азыркы кыргыз адабий сынынын кыймылы: Жаңылануу жана жана эскинин күүсү» деген ат менен жарыяланган эле. Макала Кыргызстан Жазуучулар Союзунун жыйындарынын биринде жасалган докладдын кыскартылган варианты катары жарыкка чыккан. Мында акыркы жылдардагы сын материалдар терең жана принципалдуу талдануу менен бул майданда талант менен талантсызды, алешемдик менен көркөмдүүлүктү так ажыратууга умтулган, кашкайган халтура менен эпигондуулукка сокку урган макалалар аз болуп жаткандыгы белгиленип, ачыктан-ачык тенденциялуу, агрессивдүү дилетантизмдин деңгээлиндеги, ой-жүгүртүүнүн стереотиптүүлүгү, шаблон, эмпирикалык гана байкоолор мүнөздүү болгон бир катар эмгектер аргументтүү сынга алынат. Макалада ошол жылдардагы улуттук адабий сындын күңгөй-тескейи талданып, андагы оң көрүнүштөр белгиленип келип «...агымдагы адабиятыбыздын олуттуу проблемаларын козгогон, жалпы көркөм процесс жөнүндө омоктуу ой айткан, курч публицистикалуу, проблемалуу, концептуалдуу жана полемикалуу макалаларга караганда чакан рецензиялар, майда маселелерди эзмелеген материалдар басымдуулук» кылып жаткандыгы тууралуу да айтылат.

2000-жылы А. И. Мусаевдин «Жанылануу драматизми» аттуу эмгеги жарык көрөт. Бул китепке негизинен автордун ар кыл жылдары жарык көргөн омоктуу макалалары топтоштурулган. Маселен «Камактан чыкканда...» аттуу макалада К. Сактановдун «Адат азабы», С. Жетимишевдин «Эл арасында» романдары кеңири талдоого алынган. Ал эми «Абийир соту» макаласы М. Мураталиевдин «Сары кар» романын изилдөөгө арналган. Иликтөө жүргүзүүнүн өзүнчөлүктүү ыңгайы, ийкемдүүлүгү, чыгарманын көркөм структурасы, эстетикалык кыртышы, сүрөттөө ка-

ражаттары жана ыкмалары көңүлдүн борборунда болушу бул иликтөөнүн беделин бир топ жогорулатып турат.

«Башаттарга баш багып» аттуу макалада Т. Касымбековдун айтылуу «Сынган кылычы» таптакыр жаңыча ракурстан каралат. Көңүлдүн борбору анын эстетикалык табиятына, стихиясына бурулат. «Романдагы сүрөттөөнүн негизги объектиси – мезгил. Бирок ал объект гана эмес, субъект дагы. Автор мезгилдин көркөм образын жаратат, кыйла татаал психологиясын иликтейт. Ошол эле учурда ал композициянын элементи, сүрөттөө каражаттарынын бири катары кызмат кылат» деп белгилейт автор. Ал Т. Касымбековдун тарыхый романындагы мезгил жана мейкиндик маселелерин эстетикалык категориялар, көркөм ыкмалар, каражаттар катары карайт. «Көп пландуу, көп катмарлуу «Сынган кылычта» мезгилдик чен-өлчөмдөр менен алганда окуялар кеңдикти көздөй да, тереңдикти көздөй да өнүгүп, бир илгерилеп, бир кетенчиктеп, болгондо да бир нече кылым артка кайрылып, кайрадан сүрөттөлүп жаткан учурду кууп жетип, бир учурда параллель көрсөтүлүп, салаа-салаа боюнча өнүп-өрчүп, ошентсе да барып-келип, негизгиси, тарыхтын арымы менен адымдаш, үзөнгүлөш чагылдырылып отурат. Мунун баары чыгарманын мезгилдик жана мейкиндик чектерин кыйла кеңейтүүгө мүмкүнчүлүк берет. Бу таризде бөтөнчө орун ретроспекцияларга, тарыхый экскурстарга, каармандардын эске түшүрүүлөрүнө, ой жүгүртүүлөрүнө ж.б. таандык» экендиги тастыкталып, адабий талдоолор дал ушул нукта жүргүзүлөт.

Ал эми «Кош түбөлүк, мамлекеттик жазуучу, же рынок адабияттын ырыбы же ыйыбы?» деген макаласында базар экономикасы жана көркөм чыгармачылык маселеси козголот.

«Азыркы кыргыз романынын поэтикасы» (2003-жыл) аттуу эмгек учурдагы адабият таануубуздун негизги методологиялык багытынын бири болгон «поэтика» маселесин изилдөөгө арналган. Адабият жөнүндөгү илимибиз бир беткейликтен, чыгармаларга идеялык-тематикалык, проблематикалык ыңгайдан гана мамиле кылуудан кутулуп, ага эстетикалык көрүнүш катары мамиле кылууга, анын көркөм табиятын, автордун чеберчилигин изилдөөгө өтүүгө убакыт жеткендигин, мазмун менен форма диалектикалык карым-катышта каралууга тийиш экендигин эскертип, адабиятчы бир катар конкреттүү чыгармалардын негизинде ушул өңүттө кызыктуу иликтөө жүргүзөт.

А.И.Мусаевдин илимий изденүүлөрүндөгү башкы багыттардын бири – Т.Сыдыкбековдун чыгармачылыгы. Бу жаатта анын кыйла эмгектери бар. Ошолордун ичинде анын «Түгөлбай Сыдыкбеков: Адам тагдыры жана чыгармачылык тагдыр» аттуу монографиясы бөлүнүп турат десек болот. Эмгекте алгачкы жолу даркан жазуучубуздун роман жаратуу багытындагы көркөм тажрыйбасы бүтүндөй бир эстетикалык система катары ар тараптан, терең иликтөөгө алынган. Бул эмгек адабий чөйрөдө бир топ резонанс туудурду. Мезгилдик басма сөздө ал тууралуу бир катар акын-жазуучулардын, көрүнүктүү адабиятчылардын пикирлери жарыяланды. Маселен, көрүнүктүү адабиятчы жана сынчы К. Асаналиев «Түгөлбай Сыдыкбековдун чыгармачыл тагдыры» аттуу макаласында («Эркин Тоо», июнь 2004-жыл) А. И. Мусаевдин аталган эмгегин кеңири талдап келип «...бул монография өзүнүн көп тармактуу мазмуну боюнча да, көркөм процеске болгон азыркыча көз карашы боюнча да азыркы мезгилдеги кыргыз адабий таануу илиминин алдыңкы чегин белгилеген эмгектердин катарында турат» деп жыйынтык чыгарат.

Ал эми проф. Ч. Джолдошева «Художественный феномен» деген макаласында («Слово Кыргызстана», 27-май 2004-жыл) аталган эмгек жөнүндө төмөнкүдөй деп жазат: «Книга Абдылды Мусаева по своей полноте, научности, аргументированности, восполнила картину формирования кыргызской романистики: создан наиболее полный портрет одного из отцов – основателей нашей романной прозы, состоялось ценное исследование, которое открывает перед нашей филологией ряд новых горизонтов».

А. И. Мусаев орто жана жогорку окуу жайларда адабиятты окутуу жаатында да бир топ үзүрлүү эмгектенип келе жатат. Ал республикабыздагы орус мектептеринде кыргыз адабиятынын башатында турат деп айтсак болот. Анткени анын түзгөн программасы жана окуу китептеринин негизинде орус мектептеринде кыргыз адабияты окутулуп келе жатат. Анын жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин студенттери үчүн даярдап; жарыкка чыгарган «Түрк тилдүү элдердин адабияты», «Иран-тажик адабияты» ж. б. окуу китептери, программалары бүгүнкү күнү ийгиликтүү пайдаланылууда.

КУЛТАЕВА ҮМҮТ
(1954)

Култаева Үмүт Баймуратовна 1954-жылы 25-апрелде Жалал-Абад областынын Сузак районуна караштуу Маркай айылында туулган.

Эл агартуунун отличниги (2000-ж), педагогика илимдеринин кандидаты (1990), доцент (1999), филология илимдеринин доктору (2011).

Кыргыз Республикасынын Ардак грамотасы (2005) менен сыйланган.

Ү.Култаеванын илимий чыгармачылыгы адегенде кыргыз адабиятын окутуунун методикасынын башталган. Анын «Сынган кылыч» романын өздөштүрүү маселелери» деп аталган Жогорку окуу жайларынын филология факультеттеринин студенттери жана мектеп мугалимдери үчүн окуу-методикалык куралы, «Окуучулардын адабий чыгармачылыгын өнүктүрүү методикасы» деп аталган жогорку окуу жайларынын студенттерине адистик курсу боюнча жана мектеп мугалимдери үчүн окуу куралы; «Төкмөлөр философиясын өздөштүрүү маселелери», «Сынган кылыч» романын окутуунун улуттук мааниси», «Кандуу жылдар» романын мектепте окутуу проблемалары» ж.б. макалалары методикалык аспектиде жазылса да, адабияттаануунун актуалдуу маселелерин ичине камтыйт.

Ал эми анын адабият таануудагы изилдөөлөрүн бир нече багытка бөлүп кароого болот:

Азыркы кыргыз балдар адабияты боюнча жарыяланган «Балдар адабиятынын «баба дыйканы», «Тагдыр тандамалы же Т.Самудиновдун чыгармачылык жүзүнө бир сүртүм», «Кыргыз балдар поэзиясы жөнүндө ой», «Токтосун Самудинов», «Табышмак ырлары», «Байчечекей бала

жыттуу басылма, Баш редактору бөбөк сүйгөн акын да», «Самудиновдук мектеп» макалалары окурмандардын кызыгуусун жараткан.

Азыркы кыргыз балдар адабиятына баш оту менен кирген жана наристелердин эң белдүү көркөм сөз сүрөткерлери Абзий Кыдыров менен Токтосун Самудиновдун адабий чыгармачылык портрети Ү.Култаева тарабынан жазылган.

Автордун көп жылдык изилдөөлөрүн илимий жактан жалпылаган эмгеги – балдар поэзиясы боюнча жазган монографиясы «Азыркы балдар поэзиясы» деген ат менен 2012-жылы жарык көрсө, аны балдар прозасы менен толуктаган окумуштуунун кийинки эмгеги «Илимий эмгектеринин алты томдук жыйнагынын» 3-томуна кирген «Азыркы балдар адабияты» дегене бөлүмдө камтылган. Эмгек төрт бөлүмдөн турат да, биринчи бөлүмдө балдар прозасынын өнүгүү эволюциясына жалпы обзор берилип, Ш.Бейшеналиев, Д. Сулайманов, А. Карасартов, Ж.Осмонкуловдун чыгармачылыгы кеңири талдоого алынат. Балдар прозасындагы жанрдык, тематикалык жаңылануунун үлгүсү катары А.Кыдыровдун «Шоңур» юмористикалык аңгемелер жыйнагын азыркы балдар адабиятынын ийгилиги катары баалап, ошол эле учурда жыйнактын айрым кемчиликтери далилдүү сынга алынат.

Ал эми окумуштуунун көп жылдык изилдөө иштеринин жыйынтыгы катары илимий жактан жалпыланган «Кыргыз балдар поэзиясы: изденүүлөр жана табылгалар» деп аталган эмгектин экинчи бөлүмүндө улуттук адабиятта балдар поэзиясынын калыптануу процессине обзор берүү менен бирге XX кылымдын 80-жылдарынан башталган балдар ырларындагы жанрдык жана тематикалык жаңылануунун үлгүлөрү терең анализге алынат.

Эмгектин үчүнчү бөлүмү А.Кыдыров башында турган балдар акындарынын адабий портретин толук чагылдырса, анын төртүнчү бөлүмүндө балдар поэзиясынын келечегине саресеп салынат.

Натыйжада балдар адабияты Ү.Култаеванын илимий-чыгармачылык тагдырында методика илиминен адабият таануу илимине өтүүдө «көпүрөлүк» милдет аткарып, анын кийинки илимий багытын аныктоого өбөлгө болгонун байкоого болот.

Ү.Култаеванын адабият таануудагы илимий-изилдөө ишмердигинин бир багытын «*Кыргыз тарыхый романдарынын жанрдык өзгөчөлүгү*» маселесине арналган изилдөөлөрү түзөт. Адегенде кыргыз адабиятында тарыхый романдын классикалык үлгүсү эсептелген Т.Касымбековдун «Сынган кылыч» романын өздөштүрүү маселесине арналган илимий макалалары улам масштабын кеңейтип, «Кандуу жылдар» романындагы каармандардын прототиптери жөнүндө», «Улуу сөз – улуттук идеология: (Т.Сыдыкбековдун «Көк асаба» романындагы улуу сөздүн көркөм интерпретациясы)», «Улуу сөздөгү улуттук ойлор» (тарыхый романдардын мисалында), «Аалы Токомбаевдин «Кандуу жылдар» романынын улуттук адабий процесстеги орду» аттуу макалаларында улуттук адабияттагы тарыхый жанрдын өнүгүү абалы, проблемалары эгемендүүлүк жылдарында жарыяланган жаңы материалдардын контекстинде талдоого алынган.

Ал эми автордун «Т. Касымбековдун тарыхый романдарында улуттук идеологиянын көркөм чагылышы», «Т.Касымбековдун «Баскын» романы чагылдырган тарыхый кырдаал», «Мезгил» романындагы романтизм» (К.Акматов), «Касым Тыныстанов» – тарыхый-очеркттик роман» (С.Станалиев), «Кыргыз прозасындагы романдын жаңы үлгүсү», Ө. Даникеевдин «Көз ирмемдеги өмүр» романындагы романтикалык трагедия», «Тарыхый биографиялык романдын жанрдык табияты», «Улуттук тарыхка тереңдөөнүн жаңы чыйыры» (А.Бекбалаевдин «Гунндар» романы чагылдырган тарыхый доор) деп аталган макалаларда изилдөөчү кыргыз адабиятындагы тарыхый романдардын жанрдык табиятын жана өзгөчөлүгүн илимий интерпретацияга алганы байкалат. Натыйжада кыргыз тарыхый романдарынын жанрдык модификациясынын негизинде аларды жанрдык түрлөрүнө карай классификациялоого басым жасалат.

Эгер жогоруда белгиленген макалаларда кыргыз тарыхый романдарынын ар биринин индивидуалдуу өзгөчөлүгүнө, жанрдык модификациясына көңүл бурулса, изилдөөчүнүн «Тарыхый романдардагы карыялардын образы», «Кыргыз тарыхый романдарынын генеалогиялык булактары», «Кыргыз тарыхый романдарынын генезиси жөнүндө», «Тарыхый романдардагы типтүүлүк: эпикалык салт жана мотивдер»

(биринчи макала), «Тарыхый романдардагы типтүүлүк: эпикалык салт жана мотивдер (экинчи макала)», «Кыргыз тарыхый романдарынын жанрдык проблематикасы атайын изилдөөнүн предмети катарында», «Тарыхый романдардагы керээз эпикалык салтынын ролу» деп аталган макалалары менен Ү.Култаева улуттук адабият таанууда кыргыз тарыхый романдарынын типологиясын илимий жактан негиздөөгө жетишти. Натыйжада кыргыз тарыхый романдарында көркөм чагылган каармандын түш көрүү (аяндын берилиши), хан көтөрүү, өлүм астындагы намаз окуу, баш кесүү, кесилген баштын белекке берилиши, от жагуу, кошок, керээз сыяктуу эпикалык салт жана мотивдердин тарыхый жанрды уюштуруудагы мааниси, ролу, кызматы илимий анализге алынып, алардын романдын сюжеттик-композициялык структурасындагы орду аныкталды. Изилдөөчү бул багыттагы он жылдан ашуун иштеген илимий ишинин жыйынтыгы менен 2011-жылы «Кыргыз тарыхый романы: типологиясы жана жанрдык өзгөчөлүгү» деген темада докторлук диссертациясын коргойт. Диссертациялык материалдын негизинде «Кыргыз тарыхый романдарынын жанрдык өзгөчөлүгү» деп аталган монографиясы басмадан чыккан. Бул эмгек автордун «Илимий эмгектеринин алты томдук жыйнагынын» 2-томун түзөт.

Адабият таануу илиминде адабий процесстин «кыймылдаткыч күчү» эсептелген *жанр маселеси* Ү.Култаеваны кызыктырган илимий маселелерден экендигин байкоого болот. Айрыкча кыргыз *проза* жанрынын проблемалары боюнча бир топ алгылыктуу изилдөөлөрдү жүргүздү. Анын «Кыргыз прозасында жанр маселесине карата» (биринчи макала), «Кыргыз прозасында жанр маселесине карата» (экинчи макала), «Кыргыз романынын классикалык үлгүсү» (биринчи макала), «Кыргыз романынын классикалык үлгүсү» (экинчи макала), «Жуңго кыргыз адабиятындагы аңгеменин жанрдык маселелери», «Ч.Айтматовдун чыгармаларындагы энеликтин көркөм концепциясы», К.Баялиновдун «Ажар» повести – 16-жылга коюлган адабияттагы эстелик (биринчи сабак), «Кайран элдин «Ажары» (экинчи сабак) аттуу макалалары айтылган ойго күбө боло алат.

Дүйнөлүк адабиятта актуалдуу изилдөө багытына айланган *улуттук адабияттагы элдик дүйнө тааным*

маселелери туурасында дагы окумуштуунун айрым макалалары бар. Анын бул багыттагы изилдөөлөрү эл аралык масштабдагы конференцияларда окулган баяндамалардын мазмунун түзөт. «Макал – элдик даанышмандыктын туюнтмасы», «Кыргыз макалы – этномаданияттын булагы» аттуу макалалары Польшанын Быдгошт шаарында «Бир аалам, түрдүү маданият» темасында өткөн Эл аралык конференцияда (2010, ноябрь), «Манас» эпосундагы адам жана табият биримдиги» Кытай Эл Республикасынын Кызыл-Суу областтында өткөн Эл аралык конференцияда, «Манас» эпосундагы этномаданий лексика» аттуу темадагы макаласы Бишкекте өткөн Эл аралык конференцияда окулуп, конференциянын катышуучуларынын кызыгуусун жараткан.

Окумуштуунун илимий ишиндеги бешинчи багыт *адабий байланыш жана кытай адабиятынын үлгүлөрү* менен кыргыз окурмандарын тааныштыруу болуп эсептелет. Ал биздин республикада кытайлык кыргыз манасчысы Жусуп Мамайдын «Манас эпосун кыргыз кириллицасына түшүрүүгө жетекчилик кылган. Кытайлык кыргыз окумуштуусу Макелек Өмүрбай жана кыргыз тарыхчылары менен бирдикте «Кытай падышасынын Кыргыз хаканына жазган каттарын» биздин тамга менен басмадан чыгышына өз салымын кошкон. Ү.Култаеванын «Кытайлык окумуштуулар «Манасты» кандай өңүттөн изилдешет?», «Жуңго кыргыз адабиятындагы аңгеменин жанрдык маселелери», «Чехов менен Лу Шүн: чыгармачылык байланышпы же тагдырбы?» аттуу макалары менен кыргыз-кытай жана кытай-орус адабий байланыштарын илимий талдоого алган.

Котормо жана котормо таануу багытында да окумуштуунун эмгектери бар.

Ү.Култаева кытай адабиятынын мыкты үлгүлөрүнөн кыргыз тилине которуп, алар менен кыргыз окурмандарын тааныштырып келүүдө. Кытай заманбап адабиятынын негиздөөчүлөрү жана корифейлери Лу Шүн менен Ба Жиндин прозалык чыгармаларынан которулган «Аькюнун чыныгы тарыхы» (Лу Шин), «Кулдун жүрөгү» (Ба Жин), «Эстен кеткис элестер» (Лу Шүн) чыгармалары басма беттерине жарыяланып, интернет баракчаларына берилген. Алар радиодон да берилип жүрөт.

САДЫК АЛАХАН (1956)

Кыргыз улуттук адабиятында адабий турмушка, жандуу адабий процесске тыкыр аралашып, адабияттын тарыхы, теориясы, сыны, акындар чыгармачылыгы боюнча күч сынап, бир топ салмактуу эмгектерди жаратып келе жаткан белгилүү адабиятчы **Садык АЛАХАН (Тиллебаев Садык Алаханич)** Ош облусунун Кара-Суу районуна караштуу Миялы кыштагында туулган. Кара-Суу мектеп-интернатын бүтүргөн соң СССРдин 50 жылдыгы атындагы Кыргыз Мамлекеттик университетинин (азыркы Жусуп Баласагын атындагы улуттук университеттин) филология факультетинен, Москвадагы А.М.Горький атындагы Адабият институтунун адабияттаануу жана адабий көркөм сын бөлүмүнөн окуган.

Садык Алахан адабий сынга өтө эрте аралашкан десек болот. Андагы жаш талапкердин «Менин чабалакейлерим» деген рецензиясы (С. Тураповдун аты уйкаш жыйнагы жөнүндө) «Ленинчил жаш» гезитинин 1975-жылкы 25-январдагы санына, ал эми «Акын черткен кайрыктар...» деген макаласы (акын К. Жуманазаровдун «Тогуз кайрык деген китеби тууралуу) ал кездеги эң абройлуу басылма болгон «Ала-Тоо» журналынын ошол эле 1975-жылкы 7-китебине жарыяланган. Жетимишинчи жылдардын экинчи жарымында бир катар макалалары жарык көрсө да, жаш сынчынын адабиятка астейдил аралашуусу канча болгон менен сексенинчи жылдардын орто ченине туш келет десек болот. 1984-1987-жылдардын аралыгында «Ленинчил жаш», «Кыргызстан маданияты», «Советтик Кыргызстан» гезиттеринин, «Ала-Тоо» журналынын беттерине жаш сынчынын жыйырма үч макаласы жарык көрүштүр. Бул

макалалар улуттук адабиятыбыздын айдыңында жаралган ар кандай жаңылыктарга багышталып, жанрдык жактан көп түрдүү эле, тагыраак айтканда, Садык Алахандын бул мезгилде жазгандарынын арасынан рецензияларды, портреттик макалаларды, обзордук макалаларды, адабий иликтөөлөрдү жолуктурууга болот. «*Акындык мээнеттин жемиши*», «*Мала күн...*» *кантип батты?*», «*Үмүт кандай акталды?*», «*Бір түйшүгүн аркалап*», «*Ар бир адам – бир заман*» деген рецензиялары Т.Үмөталиевдин, Э.Борбиевдин, К.Ашымбаевдин, С.Тургунбаевдин, Ч.Айтматовдун жаңы китептерине арналып, бул рецензияларында жаш сынчы кеп кылып жаткан көркөм туундулардын идеялык маани-маңызы, эстетикалык кунары, көркөмдүк касиети, адабий процессибиздин контекстинен алган орду жөнүндө бир топ иш билги сөз салат. Жаш сынчынын К.Ашымбаевдин «Интергельпо» аттуу романын талдоого алган «*Үмүт кандай акталды?*» деген рецензиясына адабий сыныбыздын патриархы Кеңешбек Асаналиев атайын кайрылып, макаладагы айрым бир кенемтелерге токтолуу менен бирге Садык Алахан бул рецензиясында «...романдагы ички «илдетти» таасын көрүп, жетишерлик даражада эле далилдүү, ишенимдүү корутунду чыгарган...» (1, 105-б.) деген адилет баасын берүүсүнүн өзү адабиятчынын ошол учурдагы жазгандары адабий коомчулукту кош көңүл калтырбагандыгын далилдеп турат.

Жогоруда көрсөтүлгөн рецензияларынын ичинен атайын көңүл бура турган дагы бир макала болуп «**Ар бир адам – бир заман**» деген рецензия эсептелинет. Мында жаш сынчы «Новый мир» журналынын 1986-жылкы жайкы сандарына жарыяланган залкар жазуучубуз Чыңгыз Айтматовдун «Кыямат» («Акыр заман») романы жөнүндө кеп кылат. Атайын белгилеп айта кетүүчү нерсе: С.Алахан бул макаласында кыргыз адабиятчыларынын ичинен биринчи болуп Ч. Айтматовдун чыгармасы менен М.А.Булгаковдун «Мастер менен Маргарита» деген айтылуу романындагы библиялык сюжеттерди кош катар коюп изилдөөгө алып, даңазалуу сюжеттин эки калемгер тарабынан пайдалануусундагы бир катар айырмачылыктарды конкреттүү түрдө санай көрсөтүп берет да, өз оюн минтип

улантат: «...Иисус Христос менен Понтий Пилат жөнүндөгү окуяга Ч. Айтматов кандай жаңы түс берип, кандай жаңы маани сыйдырды деген адилет собол өзүнөн өзү эле пайда болот. Бул суроонун жообу, биринчиден, айрым бир деталдык штрихтерден эле... (*мындай деталдык штрихтерден М.А.Булгаковдон бешти, Ч. Айтматовдон бешти көрсөтүп берет сынчы – Г.О.*) байкалып, бул эпизод Айтматовдо Булгаковдун романында кездешпеген, бөтөнчө бир ойго эгедер болуп, өзүнчө жүк көтөргөн... эпизоддук баяндоолорго ээ болуп турса да (*мындай эпизоддорду да санактап берет – Г. О.*) эң башкысы, – деп жыйынтык оюн чыгарат сынчы, – ушул Иисус Христос менен Понтий Пилат жөнүндөгү окуя аркылуу Ч. Айтматов ядролук кылымдын реалдуу чындыгы, тагыраак айтканда, качандыр бир кезде болуучу кыямат кайымга караганда адамдар өздөрү жасап алчу, кийин эч бир актанып себеп табууга мүмкүн болбой калчу кечиримсиз жорук жөнүндөгү ачуу чындыкты, ... ар бир адам өзүнчө бир бүткөн заман экендигин... Эгем өзү эл ичине жиберген адам аркылуу айткандыгы, Иисус Назарянин өзүнүн өлүмү аркылуу пендедеги адамгерчиликти, боорукерликти, кайрымдуулукту ойготуп, көрпөнделеринин жосунсуз жоругун түбөлүккө кечирип кеткендиги жөнүндөгү пикирди дагы бир ирет ашкере жарыя кылгандыгы менен баалуу». (2, 114 – 115-бб.) Көрүнүп тургандай, бул ой али күнгө чейин баа-салмагын жогото элек деп айтсак ашыкча болбойт.

Садык Алахандын ал кездеги портреттик макалаларынын бир мисалы катары «Ала-Тоо» журналынын 1984-жылкы 1-китебине жарыяланган «**Издөнүүдөн изденүүгө...**» деген көлөмдүү макаласын көрсөтүп кетсек болот. Келечектүү акын Эгемберди Эрматовдун чыгармачылыгын иликтөөгө алган бул макаласында портреттик макалалардын жанрдык табиятына ылайык адабиятчы изилдеп жаткан акындын чыгармачылыгынын башталышынан тартып ошол 1980-жылдардын орто ченине чейинки басып өткөн жолун тыкыр талдоого алат. Акындын ар кыл жанрдагы лирикалык ырлары, эпикалык чыгармалары жөнүндөгү чыгарган тыянак ойлору аргументтүү да, ишенимдүү да десек болот.

С.Алахандын ошол сексенинчи жылдардын орто чениндеги чыгармачылыгына сересеп салып олтуруп адабий коомчулук арасында аброй күтүшүн биринчи кезекте анын адабий иликтөө түрүндөгү макалалары себепкер болгондугуна көзүбүз жетти. Дегенибиз, жаш сынчынын дал ушул адабий иликтөө түрүндөгү **«Орто муундун музасы»** («Кыргызстан маданияты», 1982, 22-декабрь. О.Султанов, Т.Жомбердиев, Ж.Абдыкалыковдун соңку он жылдыктагы чыгармачылыктары жөнүндө), **«Акындардын прозасы»** («Кыргызстан маданияты», 1984, 14-июнь. О.Султановдун, Ж.Абдыкалыковдун, Э.Турсуновдун, К.Ташбаевдин прозалык туундулары тууралуу), **«Бир жылдын үч романы»** («Кыргызстан маданияты», 1986, 13-март, С. Өмүрбаевдин «Өртүү кечүү», Ө.Даникеевдин «Кекей кести», К.Каимовдун «Акырын күтпө» романдары жөнүндө), **«Ак боз атчан...»** («Кыргызстан маданияты», 1986, 4-декабрь, К.Эдилбаевдин, К.Ибраимовдун, О.Ибраимовдун К.Байжигитовдун сынчылык чыгармачылыктары жайында), **«Тарых так мамилеге муктаж»** («Кыргызстан маданияты», 1987, 9-июль, К. Осмоналиевдин «Ыйык жер» романы тууралуу) деген көлөмдүү-көлөмдүү макалалары С.Алахандагы нукура сынчылык шык-жөндөмгө күбө өтүү менен анын тиешелүү денгээлдеги адабий-теориялык камылгасынан да кабар берип турат. Албетте, бир жагынан жандуу адабий процессти иштиктүү талдоого алган, экинчи жагынан жалындуу полемикалык ыргакка ээ болуп турган бул макалалар адабий коомчулук, айрыкча адабий сынчылар арасында ар түрдүү пикирлерди жаратышы мыйзамченемдүү көрүнүш эле. Ырасында эле ошондой болду. С.Алахандын айрым макалалары (айталы, «Тарых так мамилеге муктаж») адабиятчылардын атайын комментарийлери менен коштоло жарыяланса, жалпы сынчылык иш аракети бир катар адабиятчылар тарабынан кепке алынган. Академик А. Эркебаевдин («Жаңыча ойлонуу жана эски стиль». // «Дружба народов», 1988, № 7), философ, адабиятчы А.Медетбековдун («Айып ырдабы же сындабы?» // «Кыргызстан маданияты», 1985, 11-апрель) макалаларында андагы жаш сынчынын чыгармачылыгы негизинен оң бааланса, адабиятчы Ү.Касыбековдун «Фольклорго жаңыча мамиле,

же көркөм ойлоодогу көнүмүштөр» («Ала-Тоо», 1990, № 1, 159-бет) деген макаласында С.Алахандын макалаларынын «дурус» жана «буруш» жактары кош катар коюлуп сөзгө алынган. Ал эми адабиятчылар А.Мусаев («Жаңылануу жана эскинин күүсү» // «Кыргызстан маданияты», 1988, 4-август) менен Ч. Турсунбеков («Эртеңки сындын бедели» // «Кыргызстан маданияты», 1989, 28-декабрь) анын макалаларына негизинен тескери баа беришкен.

Адабиятчы-сынчынынын бул мезгилдеги чыгармачылыгы жөнүндө кеп салганыбызда улуттук прозабыздын 1980-1985-жылдар аралыгындагы беш жылдык өнүгүү процессин мүмкүн болушунча кеңири иликтөөгө алган обзордук макалалар түрмөгү жөнүндө да айтпай кетүүгө болбойт. «Кара сөз кудурети» («Советтик Кыргызстан», 1986, 22-май), «Баралына келген курак» («Кыргызстан маданияты», 1986, 24-июль), «Жолдун татаалдыгы, максаттын бийиктиги» («Ленинчил жаш», 1986, 24-май) деп аталган көлөмдүү макалаларында С.Алахан прозачыларыбызды улуу муун, орто муун, жаштар деп үч топко бөлүп алып, беш жыл аралыгында алар жараткан кара сөз түрүндөгү чыгармаларга обзордук макалалардын жанрдык табиятына ылайык талдоолорду жүргүзгөн.

Жогоруда сөз болгон жана да башка макалаларын топтоштуруп адабиятчы 2006-жылы «Адабият айдыңын аралап...» деп аталган 19,0 (он тогуз) басма табак көлөмүндөгү адабий-сын макалалар жыйнагын (Б.: «Полиграф-ресурс», 2006) чыгарды.

1990-жылдардын биринчи жарымында С.Алахан улуттук прозабыздын үлкөн устаты, кыргыз романын жаңы бийиктикке көтөргөн залкар талант Узакбай Абдукаимовдун өмүрү, чыгармачылыгын иликтөө менен алектенген. Жазуучунун атактуу «Майдан» романы боюнча Кыргызстан жазуучулар Союзунда 1962-жылдын 19-20-март күндөрү өткөрүлгөн талкуунун материалдарын архивдерден издөөгө, басмага даярдоого көп мээнетин жумшады. Натыйжада, У.Абдукаимовдун өмүрү, чыгармачылыгына арналган «Убакыттан озгон парасат» («Ала-Тоо», 1991, № 5, 145-154-беттер) деген портреттик макаласын, «Майдан» романы жөнүндөгү атактуу талкуунун материалда-

рын калың журттун колуна жеткирди. («Ала-Тоо», 1982, № 8-9, 136-150-беттер; «Ала-Тоо», 1993, № 1, 140-157-беттер; «Ала-Тоо», 1994, № 1, 147- 160-беттер) Кийинчерээк С.Алахан көрсөтүлгөн материалдардын баарысын топтоштуруп жана да Аалы Токомбаевдин «Майдан» романы жөнүндө учкай сөз» деген макаласын кошуп туруп «Узакбай Абдукаимов жана «Майдан» талкуусу» (2000-жыл) деген 10 (он) басма табак көлөмүндөгү китебин жарыкка чыгарды. «Арийне, алда качан болуп өткөн талкуунун материалдарын таап, аны адам окуй турган кебете-кешпирге келтирип окурмандарга сунуш кылуу бир топ эле тозоку иш. Бул жумуштун канчалык азаптуу экендигин мындай иш менен алектенген эле адамдар жеткире түшүнбөсө... «Майдан» талкуусун архивден издеп табуу, басмага даярдоо, түшүндүрмөлөр менен жабдып жарыялап чыгаруу да оголе көп мээнетти алган, бир кыйла татаал иш болду», – деп жазды изилдөөчү. (3, 5-б.)

Мыкты жазылган баш сөздү айтпаганда да бул китептен орун алган адабиятчынын «Убакыттан озгон парасат» аттуу макаласынын толук варианты атайын сөз кылууга арзый турган изилдөө болуп эсептелет. Макала композициялык жактан (эгер адабий изилдөөлөргө да ушул аныктаманы колдонууга болсо) буга чейинки бир да бир портреттик макалалар жазылган ыкмада жаралган эмес. У.Абдукаимовдун көз жумганын кабарлаган некрологду С.Алахан өз макаласынын сюжеттик негизи кылып алат. Алгач аза сөздөгү калемгердин өмүр тагдырын жалпы баяндаган учурдан шилтеме келтирет да: «Узакбайдын адабий ишмердиги 1928-жылдан «Жаңы маданият жолунда» журналында биринчи аңгемелери менен новеллалары жарыялангандан тартып башталат», - деп уланат андан ары аза сөз», - деп жазып туруп, адабиятчы У.Абдукаимовдун тырнак алды чыгармалары болушкан «Бакыт жолунда», «Ач талаа» деген аңгемелери, андан кийинки «Кыздын таалайы», «Карындашыма» деген повесттери, «Суусамыр окуялары» аттуу тарыхый очерки жөнүндө кеңири жана тыкыр жазылган талдоолорун сунуш кылат. Андан ары «Кенже лейтенанттын күндөлүгү» аттуу күндөлүк дептерине, анда жазылган окуялар менен «Майдан» романын-

дагы баяндардын үндөштүгүнө чейин кеп учугун улайт. Жазуучунун чыгармачылык өнөрканасын кенен анализге алган адабиятчынын бул макаласын адабияттаануубуздагы портреттик макалалардын жакшы үлгүлөрүнүн бири десек аша чапкандык болбойт.

С.Алахандын «Узакбай Абдукаимов жана «Майдан талкуусу» деп аталган бул китеби коомчулуктун жандуу кызыгуусун жаратып, натыйжада, мезгилдүү басма сөз беттерине удаа-удая төрт макала жарык көрүп, алардын дээрлик баарысында аталган китеп оң баага арзыган.

1990-жылдардын орто ченинен тартып С.Алахан өткөн большевиктик доордо адилетсиз унутта калган көркөм сөз ээлеринин өмүрү менен чыгармачылыктарын, айрым чыгармалардын бүгүнкү күндүн заманбап проблемалары менен үндөштүгүн изилдөөгө бет бурду. Натыйжада, адабиятчынын «Токомбаевдин ыры – Акаевдин сыры. («Өз көзүм менен» поэмасы кыргыз айыл чарба реформасынын күзгүсү катары)» деген китеби жарыкка чыкты. (Б.: Э.Арабаев атындагы КМУнун кичибасмаканасы, 1999). Баш жана соңку сөздөрдөн сырткары он бөлүмчөдөн турган бул монографиянын айрым үзүндүлөрү алгач «Res Publika» (1998, 1-декабрь, 8-декабрь, 1999, 26-январь), «Эркин-Тоо» (1999, 12-май, 14-май, 2-июнь, 2-июль) гезиттеринин беттеринде жарыяланды да, анан өзүнчө китеп болуп басылып чыкты.

Эмгек минтип башталат: «Чү» дегенде эле айтып койчу нерсе ушул – китептин мындайча аталышы айрым бирөөлөр үчүн жасалмалуудай туюлушу, кээ бирөөлөр үчүн тике эле конъюнктуралык максат-мүдөөнү көздөгөндөй кабылданышы, ал эми үчүнчү бирөөлөр үчүн таптакыр эле туура эмес, теңирден тескеридей көрүнүшү ыктымал. Не демекчибиз, мындай ойлоого ар кимдин атуулдук укугу бар, бирок илимий иликтөө ишинин башкы озуйпасы жарандарда пайда болгон ар кандай өйдө-ылдый кептерди эмес сөзгө тартылып жаткан предметтин өзүн ичкериден үңүлүп изилдөө болуп эсептелинет эмеспи.» (4, 3-б.) Ырасында эле С.Алахан өзүнүн изилдөө объектисине ичкериден үңүлө тиктеп, А. Токомбаевдин бул нукура оригиналдуу өң-түскө, нукура түбөлүктүүлүк касиетке ээ «Өз көзүм

менен» поэмасын коомдук турмушубуздун улам жаңы баскычында улам жаңы өң-түсү менен көрүнө берчү сапат-белгилери жөнүндө кеп кылуу аркылуу ошо жыйырманчы жылдары большевиктик бийлик жүргүзгөн жаңы экономикалык саясаттын натыйжасынан улам пайда болгон тарыхый жагдай-шарт менен кылым соңундагы кыргыз айыл чарба реформасынын башкы багыттары, негизги максат-мүдөлөрү жана озуйпалары жөнүндө, кылым башындагы анан кылым соңундагы эки башка тарыхый шарттагы дыйкандын жерге ээлик кылууга болгон үмүтүнүн ишке кандай ашышы тууралуу баяндап берет. Адабиятчы өз алдына бир топ татаал милдет койгондугу бир караган адамга дале так-даана байкалып турат. Бирок бул милдет тиешелүү деңгээлде аткарылган десек болот. Анткени, ошо кылым башындагы большевиктик төңкөрүш, алар жүргүзгөн жаңы экономикалык саясат, анын натыйжасында эзелтен бери бир нукум энчи жери жок жүрүшкөн каратамандардын өзүмдүк жерге ээ болуп, жети-сегиз жылдын ичинде күтүрөп байып орто чарба болгондугу, 1929-жылдан («улуу бурулуш жылынан») тартып И.В.Сталин жүргүзгөн колхоздоштуруу саясатынан кийин жер кайрадан өз ээсинен ажырап түшүмсүз калгандыгы, мындай зордукчул саясаттын адам ресурсу менен жандык-малга алып келген кызыл кыргын апаат натыйжасы, кылым соңунда, эгемендүүлүктүн шарапаты менен жерди жеке менчикке берүү саясатынан улам дыйкан кайрадан өзүмдүк жерге ээ болушу, ушундан улам улуттук агрардык секторубузда жүрүп жаткан өзгөрүүлөр саясат, тарых, экономика, айыл чарбасы, демография багытындагы илимий-теориялык адабияттарды кеңири пайдалануу менен «Өз көзүм менен» поэмасынын баш каарманы Нурбай карыянын өмүр-тагдырынын мисалында иликтеленип берилет. Албетте, көркөм чыгарманы талдоодо «сюжеттик түзүлүшү мындай, композициялык курулушу тигиндей, образдары моминтип ак же кара» деген багытта иш алып келген улуттук адабияттаануубуз үчүн адабий туундуну минтип илимдин ар кайсы багыттарындагы алдыңкы ой-пикирлерди иштиктүү пайдалануу менен тыкыр талдоодон өткөрүп берүү бул багытта мурдагыларга окшобогон эмгектин жаралышына

алып келди. Натыйжада, С.Алахандын бул монографиясы үч айдын ичинде эки жолу кайра-кайра басылышка ээ болду. Китеп жөнүндө карапайым фермерлерден тартып белгилүү журналисттер, аттуу-баштуу окумуштууларга чейин кызуу пикирлер айтылып, мезгилдүү басма сөз беттеринде он эки макала жарык көрүптүр.

Соңку он жылдын ичинде С.Алахан өткөн большевиктик замандын учурунда адилетсиз унутта калтырылып келинген Калыгул, Арстанбек, Молдо Нияз, Молдо Кылыч, Эшмамбет, Казыбек ж.б. ырчылардын өмүрү, чыгармачылыктары, «Кандуу жылдар», «Балбай» сыяктуу көркөм туундулардын нукура нарк-насили жөнүндө атайын иликтөөлөрдү жүргүзүп келүүдө. Бул багыттагы бир катар макалалары мезгилдүү басма сөз беттеринде, атайын жыйнактарда жарык көргөнү менен 2004-жылы жарык көргөн «Беш молдо (Молдо Нияз, Нурмолдо, Молдо Кылыч, Алдаш Молдо, Молдо Багыш)» деген китебин аталган багыттагы эмгектеринин алгачкы бир үзүмү катары карганыбыз оң. Аталышы эле айтып тургандай, бул китепте ырчылар поэзиясынын жазгыч акындар деген бөлүгүн түзүп турушкан, өткөн коммунисттик бийликтин жылдарында адилетсиз унутта калтырылган, ал турсун айрымдары большевиктер эсеп-чоту жоктой көп түзгөн лагерлердин адам чыдагыс азап-тозокторун баштан кечиришкен зор таланттардын өмүрү менен чыгармачылыктары илимий мекемелердин фондуларында, үй-бүлөлүк архивдерде сакталып турган материалдардын негизинде тыкыр талдоого алынат. Молдо Нияздын, Нурмолдонуну, Молдо Кылычтын, Алдаш Молдонун, Молдо Багыштын ар биринин инсандык тагдырындагы урунттуу учурлар жетишээрлик даражада маалымдалган соң алар калтырган көркөм дүйнө тарыхый, филологиялык, философиялык, теологиялык чен-өлчөмдөн талдоого алынат. Акындардын чыгармалары жанрдык, тематикалык жактан топ-топторго бөлүштүрүлүп, алардагы көркөмдүк касиет, эстетикалык кунар ачылып берилет. Аталган акындардын чыгармаларындагы бир жагынан жеке инсандык, экинчи жагынан фольклордук, курандык-библиялык башаттар конкреттүү келтирилген мисалдардын негизинде иликтөөгө алынат. Мына ушун-

дай сапат-касиеттеринен улам «Беш молдо» деп аталган бул китепти алдына койгон максатына, мерчемдеген мүдөөсүнө жеткен жыйнак деп баалоого болот. С.Алахандын бардык эмгектери сыяктуу эле бул китеби да илимий, адабий чөйрөдө кызуу сөзгө алынды. Адабиятчы, окумуштуу Абдыкерим Муратов «Баркы ачылган беш молдо» деген макаласында: «Кыргыз адабият таануусу кризиске батып турганда Садык Алахандын (Тиллебаев Садык Алаханович) жаңы китебинин чыгышы чындыгында илимдин бул тармагында өзүнчө жаңылык болду. Молдо Нияз, Молдо Кылыч, Алдаш Молдо, Нурмолдо, Молдо Багыш – бешөөнү бириктирип турган бир нече жагдайлар бар. Биринчиси – бешөөнүн тең өз мезгилинде өзгөчө билимдүү болгондугу; экинчиси – бешөөнүн тең улуттук оозеки чыгармачылык менен жазма адабияттын ортосундагы көпүрө милдетин аткарышы; үчүнчүсү – бешөөнүн тең чыгармачылыгы советтик тоталитардык мезгилде изилдөөгө, жарыялоого жана окутууга тыюу салынып келгендиги. Дал ушул биримдикти адабиятчы оңтойлуу учурдан кармап, молдолорду бириктирген жиптин учугун табат... Садык Алахандын эң башкы утушу – беш молдонун чыгармачылыгын алар азык алып турган Күнчыгыш адабиятынын, ислам дининин бийик философиясынын контекстинде карагандыгында жана булардын акындык ой жүгүртүлөөрүн ошол мезгилдеги кыргыз турмушу менен бекем алакада анализ жүргүзгөндүгүндө. Китеп менен таанышкан окурман кыргыз адабиятынын дагы бир жаңы барактарын ачканга курсант болот» – деп жазган. (5)

90-жылдардан кийин кыргыз тарыхын, адабиятын жана башка көркөм баалуулуктарын кайрадан кароо, жаңыча көз карашта изилдөө сыяктуу маселелер күн тартибине коюлуп, бир топ иштер колго алынды. Айрыкча, улут тарыхы, акындар чыгармачылыгы актуалдуу темага айланып, бир топ эмгектердин жаралышына күбө болдук.

Кыргыз адабияттаануу илиминин үстүндө үзгүлтүксүз жана үзүрлүү иштеп келе жаткан С.Алахан «Унутулган адабият» (Б.: «Бийиктик», 2006) деген китебинде «Беш молдодогу» ойлордун учугун улап, кыргыз адабият таануу илиминдеги зарыл болгон, күн тартиби талап кылып

турган, «унутта» калып жүргөн айрым маселелерге кайрылган. «Унутулган адабият» туурасында автор: «Биринчи китепте айрым таланттар жараткан чыгармалар эмне үчүн өз учурунда же андан соң белгилүү бир мезгилге чейин унутта калынары жөнүндө, бул иште Калемгер менен Өкүмдардын карым-катыш мамилеси, тагыраак айтканда, Талант жана Бийлик маселеси өзгөчө орунда турары, бул экөөнүн алака-катышынын табияты тууралуу жазылган киришүү, он акындын өмүрү, чыгармачылыгы жөнүндөгү баптар жана корутунду бөлүмчө түзсө, экинчи китепти профессионал жазма адабиятыбыздын эң залкар өкүлдөрү Осмоналы Сыдык уулу, Белек Солтоноев, Сыдык Карачев, Касым Тыныстанов, ошондой эле «Эркинтоочул» айрым калемгерлердин жана өткөн кылымдын экинчи жарымында адабиятыбызга келип, бирок большевиктик заманда адилетсиз унутта калтырылып келинген таланттуу калемгер Кубатбек Жусубалиевдин өмүрү, чыгармачылыктары, репрессиянын кандуу кылычына туш болгон «Кандуу жылдар», «Балбай», кийинчерээк тоталитардык бийликтин тепкисине алынган «Көк асаба» сыяктуу көркөм туундулар жөнүндөгү баптар түзүп турат» – деп түшүндүрмө берген. (6, 5-б.)

«Унутулган адабияттын» биринчи китебинде Калыгул Бай уулу, Молдо Нияз, Арстанбек Буйлаш уулу, Нурмолдо, Молдо Кылыч, Эшмамбет Байсейит уулу, Алдаш Молдо, Коргол Досу уулу, Молдо Багыш, Казыбек Мамбетимин уулу деген он акындын өмүр таржымалы, чыгармачылыгы туурасында кеңири сөз болгон. Буга чейин деле кыргыз адабияттаануу илиминде аталган акындардын ар бири туурасында өз алдынча изилдөөлөр жүрүп, чыгармаларынын жыйнактары жарык көрүп келген. Арстанбек, Молдо Нияз, Молдо Кылыч, Казыбек туурасында өз өзүнчө кандидаттык диссертациялар жазылып, корголду. Бирок, кеп кандай деңгээлде, кайсы өңүттөн алып изилдөө, акындардын чыгармачылыгына баа берүүдөгү өзүнчөлүк туурасында демекчибиз. Ооба, автор белгилегендей тарыхтын бардык мезгилдеринде талант менен бийлик, коом менен көркөм өнөр бет келишип, чындык чыркырап, көркөм сөз өнөрү майышып, ийилип, бирок сынбай, адам-

заттын акыл таразасынан өткөн турмуш чындыгы, адамзат жараткан түркүн баалуулуктар кайрадан элге кызмат кылып, жаңыдан жаралган туундулар ошолордун тажрыйбасынан көрөңгө алат эмеспи. Жогоруда аталган он залкардын чыгармачылык ишмердиги ушул мааниде талдоого алынган. Акындардын өмүр баянындагы тарыхый маалыматтар, алардын өмүр жолундагы түркүн окуялар, коомдук көрүнүштөр чыгармачылыгы менен эриш-аркак каралып, көркөм чыгармаларынын жаралышындагы негизги фактор катары көрсөтүлгөн. Ошондой эле негизги ой талант феноменине чөгөрүлгөн. Карт тарыхта нечендеген ырчылар жашап өткөн. Таланттын күчү гана алардын айрымдарын элдин эсинде сактагандыр.

Аналитикалык ой чабыты күчтүү илимпоз С.Алахан чыгарманы талдоодо акын жашаган коомдук турмушту, сүрөткердин жеке жашоо турмушун, билим деңгээлин, ааламды түшүнүү, кабылдоо мүмкүнчүлүктөрүн эске алып, ар тараптуу, кеңири ой айтууга жетише алган.

Экинчиден, бул эмгекти жогорку окуу жайларынын студенттерине эң керек болуп турган окулук катары да баалоого болот. Советтик түзүлүштүн мезгилинде адабиятты камчылап турган сын постсоветтик мезгилде өз темпин жоготту. Сынчыл табит так ошол студенттик мезгилде калыптануусу зарыл. Эрте жаштан баштан ар бир чыгармага, ар бир акындын, жазуучунун чыгармачылыгына баа берүү мүмкүнчүлүгүнө жетишүүгө мына ушундай жугумдуу, маңыздуу, жөнөкөй стилде жазылган окуу куралдары, илимий эмгектер кызмат кылууга тийиш. Автор эмгекти өзүнүн көп жылдык педагогикалык тажрыйбасынын элегинен өткөрүп, илимий-педагогикалык суроо-талаптарды, чен-өлчөмдөрдү жетекчиликке алуу менен иш жүзүнө ашырган. «Унутулган адабият» деп аталган бул эмгектин жазылышы менен улуттук адабияттаануу илими жаңыча көз караштагы илимий эмгек менен толукталды десек болот. Ырас эле ошондой экендигин адабиятчылар өздөрү да бир ооздон белгилешти. Айталы, адабиятчы жана сынчы А.Медетов: «...белгилүү сынчы, адабиятчы жана илимпоз Садык Алахандын «Унутулган адабият» аттуу окуу китеби ... олуттуу китеп болуп калды», – деп жазды. (7)

Дегеле С.Алахан адабият тарыхын, учурдагы жандуу адабий процессти мүмкүн болушунча ар тараптуу изилдөөгө аракеттенген, эмгектеринде аналитикалык ой менен маселени комплекстүү кароону алдыңкы сапка койгон адабиятчы. Бул айтылган сөздүн айкын мисалы болуп илимпоздун соңку жылдары окурман журтка тартууланган «Чыңгыз Айтматовдун алгачкы аңгемелери», «Унутулган жазгыч акындардын чыгармачылыгы (тематика, жанр, поэтика)», «Азыркынын коңурбайлары», «Адабият – аруу дүйнө» деген китептери эсептелинет.

«Чыңгыз Айтматовдун алгачкы аңгемелери» (Б.: «Полиграф-ресурс», 2013) деп аталган монографиясында илимпоз улуу жазуучубуз Чыңгыз Айтматовдун тырнак алды чыгармалары болгон «Гезитчи Дзюйо», «Ашым», «Биз арылап барабыз», «Сыпайчы», «Кайрак жерде» деп аталган беш аңгемесин изилдөөгө алат. Адабий чөйрөгө маалым болгондой, бул аңгемелер даркан жазуучу адабият дүйнөсүнө жаңыдан кадам койгон өткөн кылымдын элүүнчү жылдарынын баш ченинде мезгилдүү басма сөз беттеринде жарык көрүп, бирок, ошол боюнча кийинки муундагы окурман журтка дээрлик белгисиз боюнча калып келди. Монография улуттук адабияттаануу илиминдеги ушул кенемтени толтуруу максатында жазылган.

Китептеги «Калемгердин алгачкы аңгемелери тууралуу ой-пикирлер» деп аталган алгачкы бабында илимпоз ошол 50-жылдардагы адабий-маданий ал-абал, Кыргызстанды чейрек кылым башкарып келген Турдакун Усубалиев менен улуу жазуучунун ортосундагы көзгө көрүнбөгөнсүгөн, бирок, түпкүлүгүндө өтө катуу жүргөн күрөш жөнүндө, (айтмакчы, бул эки инсандын ортосундагы тирешти конкреттүү мисалдардын негизинде улуттук адабиятыбызда С.Алахан биринчи болуп басма бетине алып чыгып олтурат), ушундан улам жазуучунун чыгармачылыгынын айланасында болгон адабий күрөштөрдүн жүрүшү жөнүндө, эң алгачкы айтматовтаануучу Бакен Ашымбаевдин эмгектери жана адабиятчылык тагдыры тууралуу конкреттүү материалдардын негизинде өтө кызыктуу сөз кылат.

Андан ары унутулган беш аңгеменин ар бирине бирден бап арналып, С.Алахан ал аңгемелер тууралуу конк-

рет мисалдардын негизинде, теориялык булактарды ишке тартуу менен жана да улуттук, мурдагы Союздук, андан арылап дүйнөлүк адабияттын контекстинде жай баракат, ар тараптуу жана терең маанилүү талдоолорду жүргүзөт. Монография адабий, илимий коомчулук тарабынан жылуу кабыл алынып, окумуштуулар тарабынан бир катар макалалар жазылды. Айталы, белгилүү адабиятчы, маркум Санарбек Карымшаков «Бешиктен чыккан» беш чыгарма» деген макаласында Ч.Айтматовдун: «...орус басылмаларында жарык көргөн алгачкы беш аңгемеси алиге чейин айтматовтаануучулардын назарына илинбей... келди эле да. Белгилүү адабиятчы Садык Алахан аларга атайын кайрылып «Чыңгыз Айтматовдун алгачкы аңгемелери» (2013) деп аталган монографиясын жарыялаганы – айтматовтаануу илимине кошкон жаңыча салым болуп калды... – деп жазып келип өз оюн мындайча улантат: – С.Алахан алар (көрсөтүлгөн беш аңгеме – Г.О.) тууралуу кезинде кыргыз, орус жана башка адабиятчыларынын дүңүнөн айткан пикирлерин да унутта калтырбай, эми өзү конкреттүү талдоого өтөт. Талдаганда да ал аңгемелер күнү бүгүн жазылган жаңы чыгармалардай үзүлүп түшүп талдайт.» (8)

Ушул эле 2013-жылы С.Алахандын «Унутулган жазгыч акындардын чыгармачылыгы (тематика, жанр, поэтика)» деп аталган көлөмдүү монографиясы басылып чыкты. «Беш молдо» жана «Унутулган адабият» китептериндеги беш жазгыч акындын жана аларга кошумча Талип Молдо, Боогачы, Үмөт Молдо, Молдо Ашир сыяктуу кат-сабаттуу, өз мезгилинин билимдүү адамдары катары жашаган аймактарында мектептерди ачып, бала окутушкан тарбиячы акындардын чыгармачылыктарын бирдиктүү бир көркөм организмге айландыра иликтөөгө алат бул монографиясында. Эгерде «Беш молдо» жана «Унутулган адабият» аттуу китептер негизинен илимий портреттер түрүндө жазылса, С.Алахандын «Унутулган жазгыч акындардын чыгармачылыгы (тематика, жанр, поэтика)» деп аталган көлөмдүү монографиясы нукура илимий изилдөө болуп эсептелет. Мында окумуштуу унутулган адабияттын табияты, пайда болуш мыйзамченемдүүлүктөрү сыяктуу маселелерден баштап, тоталитардык бийликтин тушундагы таланттын

тагдыры, аталган жазгыч акындардын чыгармачылык тагдырларынын бийликтин кара союлуна кабылгандагы ал-абалы, көрсөтүлгөн акындардын чыгармаларынын тематикалык жана жанрдык көп түрдүүлүгү, алар калтырган көркөм мурастын поэтикалык өзгөчөлүктөрү тууралуу нукура илимий өңүттөп талдоолорду жүргүзөт. «Молдо деген сөз туюндурган агартуучулук маани, кат-сабаттуулукту, билимдүүлүктү түшүндүргөн маңыз таптакыр унутулду» (9, 6-б.) деп баса белгилөө менен жазгыч акындардын өмүр-тагдырындагы дал ушул өзгөчө бир багытты да ар тараптуу изилдөөгө алат окумуштуу.

Өткөн Советтик доор жөнүндө сөз кылганыбызда ар качандан бир качан ал мезгилде жапжалгыз идеологиянын өкүм сүргөндүгү жөнүндө айтып келебиз. Коммунисттик режимдин кыйрашы менен дал ушул идеологиялык майданыбыз кароосуз калды. Өлкөбүз Кыргызстанды алдыга жылдыра ала турган бекем бир өзөктүү көз карашты таба албай кыйналдык. Демократиялык баалуулуктарды калагандай интерпретациялап, каалагандай ары бери чоюгон адамдар көбөйдү. Ушундай шартта өткөндөн калган улуу мурастарыбызга да теңирден тескери мамиле кылган ар кандай топтор пайда боло баштады. Мына ушундай топтордун бири өздөрүн «жайсаңчылар» деп атап алышып, дүйнөдө теңдешсиз болгон улуу мурасыбыз болгон «Манас» эпосун бурмалоону башташты, баштамак турсун «Манастын» бүгүнкү жаңы варианты дешип 10 (он) томдон турган «Айкөл Манас» аттуу китепти да чыгарып, атпай журт арасына таратууга үлгүрүштү. Мына ушундай маданий жана адабий баскынчылыкка каршы республикабыздын аттуу-баштуу окумуштуулары түп көтөрүлө каршы чыгышты. С.Алахан ушул топтун алдыңкы сабында болгондугун бүгүн эч бир тартынбай туруп эле айта берсек болот. Окумуштуунун «Азыркынын коңурбайлары» аттуу китебине улуу «Манасты» бурмалоону баштаган жайсаңчылардын иш аракеттерине каршы жазылган макалалары топтоштурулган.

Садык Алахан мезгил күүсүндөгү адабий сынчы жана адабиятчы-окумуштуу. Адабий, маданий чөйрөдө болуп жаткан олуттуу жаңылыктар тууралуу ой-пикирлерин оперативдүү түрдө айтып келет. Мурда-кийин жазылган дал

ушундай макалалары топтоштурулган «Адабият – аруу дүйнө» деген көлөмдүү адабий сын макалалар жыйнагы 2015-жылы басылып чыкты. Жети бөлүмдөн турган бул китепке окумуштуунун поэзия тууралуу, көзү өткөн жана азыркы калемгерлер жөнүндө, көркөм мурастар жайында жазылган макалалары, кыскасы, бир шиңгил ойлорунан тартып чоң изилдөө тариздүү көлөмдүү макалалары топтоштурулган.

С.Алахан бүгүнкү күндө накта баралына келип турган учуру. Адабият менен илимге берер түшүмү али алдыда десек жанылышпайбыз.

АДАБИЯТТАР

¹ *Асаналиев К.* Көркөмдүктүн реалдуулугу жана иллюзиясы. Экинчи макала. // «Кыргызстан маданияты», 1985, 4-апрель. – Дагы: К-те: Асаналиев К. Көркөм нарк. – Ф.: «Адабият», 1988.

² *С.Алахан.* Ар бир адам – бир заман. // «Кыргызстан маданияты», 1986, 18-декабрь; Дагы: К-те: Алахан С. Адабият айдыңын аралап... – Б.: «Полиграф-ресурс», 2006.

³ *С.Алахан.* Узакбай Абдукаимов жана «Майдан» талкуусу. – Б.: «АТАК» басмасы, 2000.; Дагы: С.Алахан. Узакбай Абдукаимов жана «Майдан» талкуусу. (Толукталып, 2-басылышы) – Б.: «Полиграф-ресурс», 2000.

⁴ *С.Алахан.* «Токомбаевдин ыры – Акаевдин сыры. («Өз көзүм менен» поэмасы кыргыз айыл чарба реформасынын күзгүсү катары) – Б.: Э.Арабаев атындагы КМУнун кичибасмаканасы, 1999.

⁵ *Муратов А.* Баркы ачылган беш молдо. // «Заман Кыргызстан», 2004, 30-апрель.

⁶ *С.Алахан.* Унутулган адабият. (Биринчи китеп) – Б.: «Бийиктик», 2006.

⁷ *Медетов А.* Кыргыз филологиясынын күңгөй-тескейи. // «Эркин-Тоо», 2007, 7-сентябрь.

⁸ *Карымшаков С.* Бешиктен чыккан» беш чыгарма. // «Кыргыз Туусу», 2014, 3-июль.

⁹ *С.Алахан.* Унутулган жазгыч акындардын чыгармачылыгы (тематика, жанр, поэтика) – Б.: «Полиграф-ресурс», 2013.

ЖУМАЕВ МЫРЗАБЕК

(1950)

XX кылымдын сексенинчи жылдарында кыргыз адабий сынына алгачкы рецензиялык жанрдагы макаласы менен келип кошулган адабиятчылардын бири болуп саналат. Макала К. Сактановдун «Абат дүйнө» романынын 1-китебине байланыштуу («Кыргызстан маданияты», 1982, 8-июль) жазылган рецензия болсо да, чыгарманын аңгеме, повесттен эми романдык жанрга өсүп жеткен эволюциясын көрсөтүү менен каармандарынын өнүгүүсү менен жанрдык катыштыгы канчалык деген суроого да окурмандын назарын буруусу менен адабиятчылык камылгасы бардыгын ырастаган.

М. Жумаев 1950-жылы 17-ноябрда Сокулук районундагы Төш-Булак (Белогорка) айыл аймагынын Бөрүлү айылында Фрунзе совхозундагы жумушчунун үй-бүлөсүндө туулган. Орто мектепти ушул айылдан бүтүргөндөн кийин эмгек жолун совхоздо жумушчулуктан баштап Советтик Армиянын катарында (1969-1971) кызмат өтөгөн. 1976-жылы СССРдин 50 жылдыгы атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин филология факультетине кабыл алынып, ал окуу жайын 1981-жылы артыкчылык диплому менен аяктагандыктан Кыргыз ССРинин Илимдер академиясынын Тил жана адабият институтуна стажер-изденүүчүлүк орунга чакырылган. 1981-1983-жылдары М. Жумаев Москвага СССР Илимдер академиясындагы М. Горький атындагы дүйнөлүк адабият институтуна эки жылдык стажировкага жиберилген. Стажировкадан кийин (1984) республикалык Илимдер академиясынын Тил жана адабият институтундагы совет адабияты секторунда кенже илимий кызматкердик орунда 1989-жылга дейре иштеди.

Москвадагы стажировкада ал учурунда союзга таанымал Г. Ломидзе, З. Кедрин, З. Османова, Х. Кор-Оглы өңдүү бир далай илимпоздордун кеңеш, таалимин алса, республикадагы илимий борбордо К. Асаналиев, С. Байходжаев, А. Садыков, С. Жигитов, С. Байгазиев жана башкалардын өрнөгүн алды. Кыскасы, бул жылдар М. Жумаев үчүн абдан жемиштүү жылдардан болгондугу адабий сынчылык ишмердүүлүгүнүн сандык, сапаттык көрсөткүчтөрүнөн таасын байкалат. Анткени, дал ушул беш жылдын көрсөткүчтөрүн алганда М. Жумаев орто эсеп менен жылына 5-6 макала жарыялоо менен катар пландык иштерин аткарууга да жетишип турган. Макаларынын тематикасы да санга жараша ар кыл. Маалымдагы адабий процесстеги чыгармалар менен катар адабият тарыхындагы проблемаларга да жаңыча баа берүү аракеттери орун алган. Атап айтканда А. Осмоновдун атындагы стипендия уюштуруу демилгесин көтөргөн «Билбейм, кандай эмне ойдо экен катарым» жана К. Акматовдун кезинде «төө бастыга» алынган «Мезгил романындагы орчундуу идея жаңы заманды куруудагы репрессиялык иш чаралардын натыйжасы экендигин биринчи планга койгон «Турмуштун көркөм сабактары» (Ала-Тоо, 1989, №3) макалалары болуп саналат.

1989-жылы бир топ жылдардан тырышып иштеген эмгегинин акыбети болгон кандидаттык диссертациясын «Идейно-художественная эволюция образа коммуниста в киргизском романе» деген темада (илимий жет. ф.и.д. А. Садыков) жактаган. Тема бир караганда советтик талаптагы традициялык темалардын бириндей көрүнүшү ыктымал. Бирок 1989-жылы мезгил жана шарт бир топ башкача болуп калган эле. Ошондуктан традициялуудай саналган теманын мазмунунда кыргыз калемгерлери бул образга конъюнктуралык максатта кайрылган фактылар сынга алынып, образдын идеологиялык багытына басым коюлуп, агитациялык-плакаттык каарманды түзүү биринчи планга чыгып, эстетикалык жагынан кандай өксүүлөр кыргыз совет адабиятында бардыгы конкреттүү фактылар менен далилденген. Мындай ырастоодон кыргыз романистикасында бирин-экин гана чыгармалар оолак турарлыгы белгиленген. Алардын ичинде У. Абдукаимовдун

«Майдан», Ч. Айтматовдун «Гүлсарат», К. Акматовдун «Мезгил» романдары бар. Адабиятчы бул ойлорун «Образ и время в киргизском романе» деген монографиясында (2004) кыйла тереңдетип бергендигин белгилеш керек. Ч. Айтматов «Гүлсарат» чыгармасын повесть деп атаганы менен К. Зелинский, Л. Якименко, М. Пархоменко, К. Асаналиевдер ал чыгарманы роман жанрына кошушат. М. Жумаев бул пикирлерге таянып гана тим болбостон «Гүлсарат» кыргыз романистикасындагы «жаңы типтеги романга» кирерин ынанымдуу далилдеп, мындай романдардын тибине М. Мураталиевдин «Сары кар», Ө. Даникеевдин «Көз ирмемдеги өмүр» жана башкалар кирерин белгилеген. «Жаңы типтеги романдарда» сырткы панорамдуулук ички мазмунга орун берип, көп каармандуулук аз сандагыларга алмашылып, окуялардын эпикалык масштабы, хронологиясы тыгыздалып, образдардын аналитикалуулугу арта баштагандыгы менен өзгөчөлөнүп келет. Мындай формалык сапаттар «Гүлсаратта» айгине.

Эмне үчүн Ч. Айтматов «Гүлсаратты» роман деп атоого батынбагандыгын себеби да анын «Известия» газетасына жарыяланган (1972, 15-апр.) «Вечно как жизнь» деген интервьюсунда камтылгандыгы эскерилген. XX кылымдын 60-жылдарынын ичинде роман жанрынын күнү «батып» бараткандай, ал эми повесть жанры «романдашууга» ык салгандай процесс байкалып калган болучу. Ошол мезгилде бул жагдай тууралуу адабий сында кызуу талкуу жүргөндүгү маалым. Ч. Айтматов аталган интервьюсунда роман жанрынын учурдагы абалына токтолуп: «К сожалению, происходит его некоторая девальвация, так как сейчас появилось слишком много сочинений, претендующих на ранг «романов», – деп тегин жеринен айткан эмес. Ушундан улам улуу калемгер роман формасындагы чыгармасын «повесть» деп сыпайы атаган болуу керек деп адабиятчынын болжолу туура. Анткени, адабиятчылардын басымдуу бөлүгү аны роман катары санашары талашсыз.

1989-жылдын июнунан тарта Мырзабек Жумаев илимий ишти педагогдук ишмердүүлүк менен шайкештикте алып келет. Анткени, ал ошол кездеги СССРдин 50 жылдыгы атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин (азыр-

кы Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети) кыргыз филологиясы факультетине окутуучулук кызматка чакырылып, 1996-жылдан 2002-жылга дейре Х. Карасаев атындагы Бишкек Гуманитардык университетинде кыргыз адабияты кафедрасынын башчысы болуп эмгектенген. 2002-жылдан 2016-жылга чейин И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин алдындагы Мамлекеттик тил жана маданият институтунда кафедра башчысы, институттун директору сыяктуу кызматтарда иштеп, 2016-жылдын январынан Жусуп Баласагын атындагы КУУнун кыргыз филологиясы факультетине декандын милдетин аткаруучу кызматына келип, учурда профессордук иште. Ошентип, М. Жумаев окутуучулуктан профессордукка чейинки кызмат тепкичтерин басты. Педагогдук ишинде ал кыргыздын залкар акыны А. Осмоновго болгон кызыгуусун токтоткон жок. Факультетте ага байланыштуу «А. Осмоновдун көркөм дүйнөсү» аттуу адистик курсун иштеп чыгып, акындын поэзиядагы, драматургиядагы чыгармачылыгы тууралуу дарс окуду. Тиешелүү макалалар «А.Осмоновдун «көркөм тепкичтери», «А. Осмоновдун ыр маданияты», «Көр уулу» Толубай сынчынын уландысыбы» ж.б. жазылып жарыяланды. Муну менен катар адабиятчынын калеминен С. Сасыкбаев, Калыбай Осмоналиев, К. Кущубеков, Н. Алымбеков, М. Мамазаирова, Ж. Жапиев, Ш. Дүйшеевдин чыгармачылык изденүүлөрүндөгү идеялык, көркөмдүк жаңылануулары менен катар өксүктөрүн объективдүү ачкан проблематикалык мазмундагы макалалары басма сөз беттеринде жарыяланган. Булардын ичинен акын Ш. Дүйшеевдин акындык өнөрканасындагы тематикалык жаңычылдыкты таасын белгилеген (Ала-Тоо, 1991, №9-10) «Поэзиянын социалдык багыты» макаласын белгилөөгө болот. Бул макала Ш. Дүйшеевдин чыгармачылыгына байланыштуу жазылгандардын эң алгачкысы. Ошол эле учурда Кыргызстан жазуучулар союзунун тапшыруусу боюнча учурдагы аңгемелердеги көркөмдүк маселелер боюнча доклад жасаган (1990). Мындан тышкары М. Жумаев өткөн кылымдын токсонунчу жылдары жарык көргөн «Кыргыз совет адабиятынын тарыхы» эки томдуктун авторлорунун биринен.

1995-жылы Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлигинин жолдоосу боюнча филология илимдеринин кандидаты Б. Шамшиев менен бирдикте Түркия Республикасына орток түрк адабиятынын тарыхын түзүү жана жазуу ишине катышкан. Натыйжада Түркиянын, Казакстандын, Азербайжандын, Өзбекстандын илимпоздору менен биргелешкен «Түрк дүйнөсүнүн адабияты» деген аталыш менен эки томдук эмгек 2002-жылы Анкарада жарык көрүп, ал түрк тилдүү элдердин орток мурасы иретинде бардык республикаларга таркатылган. Бул эмгекте кыргыз элинин сыймыгы болгон «Манас», «Эр Төштүк» эпостору менен катар Жусуп Баласагын, Махмут Кашгари-Барскани, Насирдин Рабгузи, Молдо Нияз, Токтогул Сатылганов, Барпы Алыкулов, Касым Тыныстанов, Аалы Токомбаев, Алыкул Осмонов, Чынгыз Айтматов жана бир топ белгилүү инсандардын чыгармачыл портреттери жазылып аларга китептен орун берилген.

90-жылдардын аягында доктордук изилдөөнү аткарууну максат этип М. Жумаев «50-80-жылдардагы кыргыз романдары: стереотиптер жана көркөм табылгалар» аттуу теманы белгилүү адабиятчы К. Асаналиев менен макулдашып иштей баштаган. Бирок теманын актуалдуулугу жоктой санагандыктан, кыйла бөлүгү жазылганына карабастан андан баш тартат да, жаңы мезгилдин адабий процесси тууралуу ишке илимий консультанты менен кеңешкенден кийин баш оту менен киришет. Бирок жактоого мөөнөт жеткенде илимий консультант катары филология илимдеринин доктору А. Садыковду атоого туура келген. Анткени, филология илимдеринин доктору К. Асаналиев сандык көрсөткүчтү сапаттык көрсөткүч менен айкалыштыра жүрүүнү көздөгөн илимпоз адам болгондуктан иш бүтмөйүнчө теманы бекитүү, демек, аны да эрте эле атай берүүнү туура көргөн эмес эле. Иш бүтөргө жакындаган учурда К. Асаналиевдин (2007) бул дүйнө менен кош айтышкандыгы буга себеп болгон.

2014-жылы М. Жумаев «Өткөөл мезгилдин адабий процессиндеги кыргыз прозасынын тенденциялары» деген темадагы доктордук диссертациясын коргоп, филология илимдеринин доктору илимий даражасына ээ бол-

гон. Аталган темага байланыштуу монографиясын «Жаңы мезгил жана адабият» деген аталыш менен (2012) жылы жарыялаган. Бул иш Кыргызстанга эгемендүүлүк ыйгарылгандан берки адабияттагы көркөм, идеялык, стилдик изденүүлөрдүн палитрасын панорамдуу түзө алгандыгы менен айырмаланып келет. XX кылымдын соңу жана кийинки кылымдын баш чендеринде адабий чыгармалардын жарыяланышы сандык жагынан өскөнү менен анын көркөм-идеялык маселелери адабий сындын бутасына алынбай калган. Себеби, басма иштери жеке адамдардын колуна өтүү менен маданий маселелер киреше бербеген тарам катары каралып, адабий чыгармалардын идеялык-эстетикалык табиятына баам салган адистердин эмгектери кунарсыз саналып калган учур болучу. Ырас, айрым басылмалар бул иштерге назар буруп жатышкан, бирок алардын нускалары аз болгондуктан окурман аудиториясына жетишсиз болуп, мурдагыдай тиги же бул көркөм жаралганын баасы коомчулуктун талкуусуна ээ боло бербей турду. Ошондуктан адабий турмуштагы мындай чайналуу, изденүү сапарын коомдогу саясий-социалдык өзгөрүүлөр менен байланыштуу карап, бул жылдарды «өткөөл мезгил» катары атоону сунуштады. Бул тарыхый мезгилди «постсоветтик доор» деп атоону К. Асаналиев сунуштагандыгы ырас. Бирок М. Жумаевдин пикирине карасак постсоветтик доор (мезгил) деп советтик система ыдырагандан кийинки жылдарды чубалжытып айта берүүгө болот. Ал эми «өткөөл мезгил» деп тарыхый белгилүү бир учурду, башкача айтканда, коомдук саясий, экономикалык, социалдык өзгөрүштөрдүн натыйжасында жаралган чайналуулар мезгилин атоо логикалуу. Анткени, алардын таасиринде болгон адабий кубулуштардын фактылары да коомдун ушундай чаржайыттай сезилген хаотикалык, декаденттик, фактографиялык белгилерин чагылтканы менен мурдагылардан айырмаланып келет. Ошону менен катар адабияттын коомдук турмуштагы ордун, калемгерлердин изденүү моменттериндеги ийгилик жана өксүк жактарын саясий-социалдык абал, өзгөрүүлөр менен параллелдикте карап талдаганда гана адабиятыбыздагы тенденциялардын насилини түшүнүү ыңгайы ачыларынын тастыктады.

Бул мезгилдин чайналуу абалы мол болгондой сезилгенине карабастан адабий процессте кыйла жаңылануулар болду. Социалисттик реализмдин кысымы чыгармачылык чөйрөдө бошоп, анын ордун дүйнөлүк жана улуттук оозеки адабиятыбызда орун алып келген магиялык реализм, постмодернизм, неореализм багытындагы чыгармалар ээлей баштады. Кыргыз совет адабиятында элементтери гана учураган детективдик жанрлар эми толук баалуу көрүнүшкө айланды. Мурдагы саясий романдардын мазмуну агитациялык, идеологиялык бир гана типте болсо, эми турмуш чындыгын бардык карама-каршылыгында жана татаалдыгында сүрөттөөгө чамалары жеткен жаңы типтеги саясий романдар А. Алдашевдин үчилтигинин, Ө. Даникеевдин «Армандын» мисалдарында жаралгандыгы аныкталды. Эгемендүүлүк келгени кыргыз тарыхый романдарынын саны өскөнү менен алардын фактурасындагы «коктулук темалардын, коктулук баатырлардын» айрыкча санжыралык фактыларга гана айланчыктаган майдалыктар сынга алынып, тарыхый жанрга жооп бербеген чыгармалардын бардыгы, андай маселенин чоо жайлары анализденди. Чыгарманын фактурасындагы пафостук багытын биринчи орунга чыгаруу менен тарыхый романдардын жанрдык дефинициясын ыксыз бөлчөктөтүү маселеси кыйыр түрдө болсо да сынга алынды. Мисалы, тарыхый-романтикалык, тарыхый-сентименталдык жана башка аталыштарды ыйгаруу туура эместиги көрсөтүлдү. Соңку учурдагы кыргыз прозасындагы дагы бир маанилүү жетишкендик иретинде көөнө тарыхты көркөм түзүү аракети күч алгандыгы Т. Субанбековдун роман-тымсалдарынын мисалында белгиленген. Бирок көөнө тарыхка көркөм формада кайрылуу маселеси Т. Касымбековдун «Талаштын башы» (1976) повестинде алгач орун алышы аңыздык материалдын чыгармачылык менен синтезделиши кыргыз адабиятындагы фактылардын негизинде талданылган. Кийин бул тема Т.Сыдыкбековдун «Көк асаба» романы менен улантылганды. Бул романда байыркы таш жазма эстеликтериндеги тарыхый негизге ээ маалыматтар жазуучу тарабынан кандай чыгармачылык ыкма менен өнүктүрүлгөндүгү аныкталды. Натыйжада ушундай эста-

феталык тажрыйба кантип, кандай деңгээлде улантылып жатканы анализге алынып, мындай тариздеги чыгармаларды нукура тарыхый деп атоо туура эместиги «Көөнө тарыхты көркөм түзүү маселеси» деген макалаларында ишенимдүү аргументтер менен бекемделген. Албетте, М. Жумаев тарабынан айтылган пикирлердин айрымдарына кыргыз илимпоздору толук ынана беришпес, бирок ойлоно жана тактала турган маселелердин бардыгы күмөн жаратпайт.

М. Жумаев Кыргызстандагы азыркы адабий процессин күрдөөлдүү агымына назарын салып, эмгегин арнап жүргөн адабиятчылардан болуп саналат. Ал 2000-жылдардан кийин жазылган «Кыргыз адабиятынын тарыхы» жети томдуктун жана «Азыркы кыргыз адабияты» эки томдуктун авторлорунун биринен. Муну катар азыркы кыргыз адабиятындагы белсемдүү калемгерлерден болгон А. Алдашевдин, Ө. Даникеевдин, О. Айтымбетовдун, К. Акматовдун, К. Жусуповдун, Ж. Жапиевдин, М. Мамазаированын, А. Жакшылыковдун, Э. Кылычевдин жаш муун катарындагы саналган С. Тойчубековдун, Ж. Осмонкуловдун, К. Иманалиевдин жана башкалардын чыгармачылыктары тууралуу изилдөөлөрүн басма сөз беттерине жарыялап, пропагандалап келүүдө. Кытай ээлигиндеги кыргыз адабиятынын көркөм өрүштөө адымына арналган «Шинжан кыргыз адабияты 30 жылда же жолду жүргөн арбытат» аттуу макалалары («Шинжан кыргыз адабияты» 2015, №3-4) эки өлкөдөгү кыргыз калктарынын адабиятындагы тематикалык, көркөмдүк, идеялык жалпылыктарды жана өзүнчөлүктөрдү талдоо менен бирге изденүү, өнүгүү тенденциялары боюнча окурмандарды тааныштыруу максатын ийгиликтүү чечкен эмгектен болуп саналат.

М. Жумаев жүз элүүдөн ашуун илимий макалалардын анын ичинде эки монография, үч окуу куралынын автору.

ТУРДУГУЛОВ АЛИ
(1961)

Али Турдугулов адабияттаануу илимине эгемендүүлүк доорунун башталышында келип кирип, айрыкча жигердүү иштеп, бир катар тармактарда олуттуу эмгектерди жараткан илимпоздордун катарына кирет. Өзбекстандагы Наманган областынын Касансай шаарында төрөлүп, Шекафтар мектеп-интернатын аяктаган соң Совет армиясынын катарында кызмат өтөп келип Кыргыз улуттук университетинен жогорку билим алган. Андан кийин СССР педагогика илимдер Академиясынын алдындагы (Москва ш.) аспирантураны аяктап, илимий даражага ээ болуп, көп жылдар Нарын мамлекеттик университетинде факультеттин деканы жана Кыргыз мамлекеттик университетинде илим жана инновация борборунун директору сыяктуу жетекчилик кызматтарды аркалайт. 2010-жылы филология илимдеринин доктору окумуштуулук даражасына ээ болот, буга чейин да, кийин да бир нече жыл диссертациялык кеңештерге жана КР УАКтын эксперттик кеңешине мүчө болуп да иштейт. Жогорку аттестациялык комиссиянын филологиялык илимдер боюнча эксперти катары ал ондогон доктордук жана кырктан ашуун кандидаттык диссертацияларды экспертизадан өткөрүп жатып илимдин бул тармагынын жогорку профессионалдуулукта өнүгүшүнө салымын кошту. Адистик жактан өзү да улам такталып отурду. А.Турдугулов – Кыргыз Республикасынын билим берүүсүнүн отличниги (1992), Тоголок Молдо атындагы балдар адабияты сыйлыгынын лауреаты (2010).

А.Турдугулов албетте, коомчулукка тигил же бул чоң кызматтын жетекчиси эмес, адабияттын ар кандай актуалдуу маселелерине жекече көз карашы бар, илимий

даярдыгы менен профессионалдык компетенциясы жеткилең, активдүү да, күжүрмөн да, адабиятчы-илимпоз катары белгилүү. Педагогика илимдеринин кандидаты катары ал адегенде жана кийин да кыргыз акын-ырчыларынын адабий-маданий мурастарын адабияттын мектеп курсунда жана жогорку окуу жайларында окутуунун технологиялары, педагогиканын методологиясы жана дидактикасы, культурология жана эстетика, адабият теориясы жана кыргыз адабиятынын тарыхы, ошондой эле манастануу маселелери, түрк тилдүү элдердин адабий-маданий мурастары, классикалык чыгыш адабияты боюнча бир катар эмгектерин жарыялап, кыргыз адабияттаануусунда мурда жетишсиз же үстүрт иликтенген проблемалуу жагдайларга айрыкча кеңири назар салат. Илимпоздук салтка ылайык анда мурда өзү иликтеген проблемаларды бир топ мезгилден кийин кайра караштырып, анын кай бир жактарын тереңдетип, кеңейтип жана айрым тактоолор, алымча-кошумчаларын киргизген учурлары да болбой койгон жок. Тематикалык диапазондун кеңдиги жана орчундуу маселени коё билүүсү, коюлган проблемалардын оригиналдуу чечмелениши жагынан анын изилдөөлөрү эгемендүүлүк доорундагы кыргыз адабияттаануусунун жалпы тенденцияларын чагылдырса да, өз алдынчалык жана жекелик сапаттары жогору экендиги айкын көрүнөт.

А.Турдугулов Кыргыз Республикасынын Билим берүү жана илим министрлиги тарабынан басылган программалык беш окуу китебинин, эки монографиянын, беш окуу куралынын, эки программанын, адабий билим берүү боюнча мамлекеттик стандарттын, 270 тен ашуун илимий макаланын автору. Анын негизги эмгектери төмөнкүлөр: Адабияттаануу илимине киришүү: жогорку окуу жайларынын студенттери үчүн окуу куралы (1996); Көркөм сөз өнөрү (кыргыз адабияты): орто мектептин VIII класстары үчүн окуу китеби (1999, 2001, 2004); Кыргыз адабияты: жалпы билим берүүчү кыргыз мектептеринин VIII класстары үчүн окуу китеби (2007, 2010); Адабият: VIII класс. Өзбекстандагы кыргыз мектептер үчүн окуу китеби (2008.); Төкмө ырчылар менен жазгыч акындардын мурасын окутуу (1996); Эл акындарынын мурасын үйрөнүү:

студенттер үчүн окуу куралы (1998); Кыргыз адабияты: республиканын кесиптик лицейлери үчүн окуу китеби (2004); Кыргыз классикасы: адабий мурас руханий дөөлөт башатында (2005); «Акындар поэзиясынын тарыхы» курсу боюнча лекциялар: филология факультеттеринин студенттери үчүн окуу китеби (1999); Кыргыз адабияты боюнча билим берүүнүн мамлекеттик стандарты (1995).

«Түрк тилдүү элдердин адабий-маданий мурастарын изилдөө проблемалары» деген жалпы аталыштагы, бирок көп тармактуу кеңири темасы анын кийинки жылдардагы изилдөөлөрүнүн өзөгүн түзөт. Буга анын Москва, Ашхабад, Түркстан, Барнаул, Тоолуу Алтай шаарларында өткөрүлгөн эл аралык илимий симпозиумдарда баяндалып, абройлуу эл аралык илимий жыйнактарда жарыяланган «Риторика как особая форма художественной речи акынов-импровизаторов», «Восток и Запад: процессы интеграции в средние века. Поэзия и театр», «Мифология в средневековой тюркской литературе», «Анатомия акынской поэзии», «Аксиологические парадигмы акынской поэзии: к вопросу о структуре, поэтике, форме и содержании», «О значении культурного диалога в интеграции Евразийского сообщества», «Концепт «диалог культур» в интеграции евразийского сообщества», «Мифологические парадигмы фольклора тюркоязычных народов» (доклады на пленарном заседании II и III Международной научно-практической конференции «Культура в евразийском пространстве: традиции и новации» Барнаул, 2016, 2017); «Түрк элдеринин маданий мурастарынын таркалышына котормонун зарылдыгы барбы?», «Жусуп Баласагындын Чыңгыз Айтматовго карай» деген көлөмдүү макалалары мисал болот. Алсак, анын «Акындык поэзиядагы риториканын функциялары» деген көлөмдүү макаласында кыргыз төкмөлүк өнөрүнүн лингводидактикалык мүнөзү менен төкмөлөрдүн мурасындагы риториканын (асыресе, чечендик өнөрдүн) колдонулушу ар тараптан кылдат каралса [1:131-136], «Риторика как особая форма художественной речи акынов-импровизаторов» деген аталыштагы макаласында риториканын көркөм сөз өнөрүнүн өзгөчө формасы катары адабий-теориялык, философиялык-эстетикалык, линг-

вистикалык аспектилер каралган. Автор мында риторикалык фигуралардын функционалдык ареалын кыйла кеңири карап, аларды төрт ири тарамга (морфологиялык, синтаксистик, семантикалык жана логикалык) классификациялап, ар бирине адабият таануу менен лингвистиканын журулушунан, айкалышынан карап аналитикалык баа берет. «У кыргызских акынов – импровизаторов это один из необходимых приемов составления художественного текста, он часто пользуется такими готовыми стихосложениями, дабы готовить себя, либо еще крепче и шире дополнить сказанное. Избыточен не только литературный язык, но и язык других видов искусства. Язык театра складывается, например, из нескольких знаковых систем: речь актера, его жесты и мимика, музыкальное и звуковое сопровождение, костюмы и грим, свет, цвет, декорации и.т.д. Все эти «компоненты» непрерывно дополняют друг друга, создавая большую информативную избыточность. Импровизаторскому искусству особенно характерен то (и это подчеркивает его уникальность), что ему свойственен синкретизм» [2:75-76-бб.]. Андан ары автор риторикалык фигуралардын эпентеза, синонимия, архаизм менен диалектизм, каламбур, анаграмма, палиндром, эллипсис, амплификация, силлепсис, хиазм, параллелизм, инверсия сыяктуу каражаттарына мүнөздөмө берип келип, алардын кыргыз төкмөлөрүнүн оозеки жараткан адабий мурастары менен аргументтеп олтурат. Сөз болуп жаткан көлөмдүү макаласынын соңунда автор, «Итак, подводя итоги, можно отметить, что риторические фигуры – более ранние формы мышления, чем схожие с ними научно – логические силлогизмы. Подробный литературно-лингвистический анализ текстов стихов кыргызских акынов – импровизаторов, творивших своё искусство в устной форме, использовали широкий арсенал типов риторических фигур и форм, тем и обеспечили высокую художественность, эстетичность и поэтичность речи» [2:77-б.], – деген бүтүмгө келет.

Улуттук адабияттын тарыхында өзгөчө көркөм-эстетикалык мүнөзгө ээ болгон эл ырчыларынын чыгармачылыгын терең изилдеп, анын мазмундук, формалык, композициялык, поэтикалык жана структуралык параметр-

лерин белгилеп жатып, А.Турдугулов бул феномендин аксиологиялык парадигмаларын да жеткилең анализден өткөрүү милдетин алган, айталы, «Акындык поэзиянын аксиологиялык парадигмалары» деп аталган көлөмдүү макаласында бул өнөрдүн руханий баалуулук катары ички мүнөзүн ачкан, мазмунуна, формасына жана поэтикасына терең талдоо жасоо менен орундуу жыйынтык-бүтүм жасайт: «Академик Н.Конрад как-то писал о том, что «следует опасаться произвольного сужения понятия «литература»: предложения, что она всегда слагалась только из поэзии, повествовательной прозы и драмы. Были целые эпохи, когда литература и при том художественная, слагалась из совершенно других элементов»[3:274], так вот, акынская поэзия, на мой взгляд, и есть тот «другой элемент» художественной литературы, что проявился как следствие специфики кочевого уклада жизни кыргызов. Именно такая форма словестного творчества оказалось для них наиболее органичной при образном трансформации и отражении действительности, что вполне соответствует небезизвестному выражению по поводу того, что «от живого созерцания к обстрактному мышлению, от него к практике – таков есть диалектический путь познания действительности»[4:98].

* * *

Адабият менен искусство чыгармаларындагы трагедиялуулук темасы А.Турдугуловдун изилдөөлөрүнүн өзүнчө бир тилкеси. Анын республикалык илимий басылмалардын беттеринде жарыяланган «Адам трагедиясынын адабият менен искусстводо көркөм трансформациялананышы», «1916-жылдагы улут трагедиясынын адабият менен искусство чыгармаларында чагылдырылышы»; «Эстетиканын функцияларынын полисемантикасы: трагедиялуулук-эстетикалык категория катары» сыяктуу макаларында алгач, трагизм концептинин ички мүнөзү, кийинки изилдөөлөрүндө кыргыз искусствосунун бир катар тармактарында (асыресе, көркөм адабият, сүрөт, кино менен театр өнөрүндө жана музыкада) адамдын керт башынын трагедиясынын

көркөм трансформацияланышы тууралуу омоктуу ойлорун айта алган. Алсак, автор мындай бир ойду айтат: «Дегинки-си, адабият менен искусство чыгармаларындагы трагедиялуулуктун параметрлери кыйла кенен, ал ошол искусство чыгармасынын баш каарманынын жеке керт башынын трагедиясын көркөм реализациялоодон тартып элдин, этностун, уруунун, улуттун, жалпы адамзаттын коомдук-саясий, идеологиялык, социалдык, экономикалык, руханий эркиндик үчүн болгон күрөшчүл аракеттериндеги жеңилүү ыза-сына кириптер болгон трагедияларына чейин көркөм реализациялоо милдетин алат» [5:49-б.].

«Кыргыз классикасы: адабий мурас руханий дөөлөт башатында» аттуу ири көлөмдөгү монографиялык изилдөө (2005) А.Турдугуловдун илимий ишмердигинде өзгөчө орунда турат. Анын учурдагы кыргыз адабияттаануусу үчүн да мааниси олуттуу. «Кыргыз классикасы» деген концептти окумуштуу алгач ирет байма-бай колдонуп, өзүнчө маани-маңызы, мазмуну жана шарттуу түрдө болсо да мезгилдик-мейкиндик чеги бар көркөм-эстетикалык түшүнүк, өзүнчө турган көркөм-эстетикалык категория деңгээлине жеткирет. Анын зарылдыгын жана реалдуулугун ал антика, орто кылым жана соңку мезгилдердеги адабий-эстетикалык, теориялык окуулар, концепциялар (Аристотель, Лессинг, Гегель, Белинский ж.б.) менен негиздөө аракетин көрүп, кыргыз элинин көп жанрдуу жана бай фольклорунун ага тикелей тиешеси бар экендигин жокко чыгарбай туруп көңүл борборун акын-ырчылар менен жазма адабий булактарга топтойт. Автор акындардын чыгармачылыгын оозеки адабияттан профессионал жазма адабиятка өткөн улуттук адабий процесстеги өзүнчө бир көркөм феномен катары карап, фольклордон азык алган көркөм тилке катары жогорку профессионалдуулуктун чегине чейин жеткенин жетиштүү факт-аргументтер менен далилдей алган. Барып-келип, ырчылар чыгармачылыгын улуттук адабияттан өзүнчө бөлүп алып караган күндө да бул этап генеологиялык жактан бир тутумга ээ, логикалык ырааттуулукта өнүгүп отурган улуттук адабияты менен маданияттын өзүнчө бир салаасы экендигин ырастай алган.

Ырасында эле бул – оригиналдуу жана көп жагынан реалдуу негизи бар, жаңычыл да концепция. А.Турдугуловдун «кыргыз классикасынын» мезгилдик да, мейкиндик да чегин кеңейтүү жана тереңдетүү аракети да колдоого арзыйт. Бул да көп жагынан жаңычыл көз караш. Бирок бул жерде айрым суроолор, талашчу жагдайлар бар экендиги да талашсыз. Маселен, «кыргыз классикасына» эмне үчүн Орхон-Енисей жазма эстеликтери кирбейт, ага «Огуз-Наме» менен Чыгыш классикалык жана байыркы Кытай поэзиясынын канчалык тиешеси бар? Ошол эле учурда буларды биротоло четке кагып салуу да мүмкүн эместиги түшүнүктүү. А балким, автор мифологиялык «Огуз наме» дастанын жалпы түрк тилдүү уруулардын көркөм мурасы катары азыркы кыргыздарга да түз тиешеси бар деп тапкандыр, ал мунусун башка изилдөөлөрүндө кыйла аргументүү далилдеген. Ал эми классикалык чыгыш поэзиясынын идеялык жана тематикалык гана эмес ыр куруу манерасы боюнча да кыргыз жазгыч акындарынын чыгармачылыгына тийгизген таасиринен улам кошкон өңдөнөт, бул маселеде да автор менен макул болбой коюуга арга жок. Сөз болуп жаткан монографияда «Адабият менен искусствонун генезисин изилдеп, анын мыйзамдарын тарыхый-хоронологиялык тартипте системага салган классикалык окуулардын жоболоруна ылайык социалдык-таптык мүнөзгө ээ болгон адабият менен искусствонун тенденциялуулугу, анын ошондой коомдук-социалдык түзүлүштөгү өнүгүшүнүн бирдей эмес, ар кандай абалда болушу, мезгил-мезгили менен адабий процесстин кризиске учурап турушу тема менен идеянын, мазмун менен форманын, эң негизгиси, көркөм методдун өзгөрүп турушун шарттайт», – деп жазып (6:13-б.), А.Турдугулов өз изилдөөсүн мына ушул теориялык принциптин негизинде жүргүзөт.

Аталган монография ич ара тутумдаш мүнөз алып жүргөн бир канча олуттуу проблемалардын биримдигинен турат. «Адабият менен искусство жөнүндөгү классикалык окуу» шарттуу аталган биринчи бөлүм адабий-теориялык жана методологиялык мүнөзгө ээ болуп, адабият менен искусствонун методологиялык негизи катары байыркы антика доорунун адабий классиктеринен он тогузунчу кылым

марксисттик окууга чейинки, андан биздин учурга чейинки мезгилдердеги ойчулдардын адабият, искусство, анын ичинде айрыкча сөз өнөрүнүн дарамети жөнүндөгү теориялык бүтүмдөрү, методологиялык жоболору тарыхый аспектиде каралган. Адабият менен искусство чыгармаларынын полисемантикалык функциялары, теориялык кызматы, максат-милдеттери антика эстетикасынын алкагында каралып, адабият менен искусстводогу, маданияттагы нукура классиканын бүгүнкү абалы менен аргументтелип, бекемделген. «Акындык поэзия – руханий дөөлөт башатында» деген аталыштагы андан кийинки бөлүмдө кыргыз адабиятынын тарыхында өзүнчө бир этапты түзгөн, же болбосо, өзүнчө көркөм-эстетикалык феномен болуп калган эл ырчыларынын адабий-маданий мурастарындагы идеологиялык, коомдук-саясий, тарыхый-социалдык проблемалардын көркөм чагылдырылышынан тартып, накта искусствонун объектиси болгон табият түшүнүк-көрүнүштөрүнүн сүрөттөлүшүнө чейин, акындык поэзиянын кыргыз адабият таануу илиминде изилденишинен тартып кыргыз төкмөлүк өнөрүнүн үлгүсүн калтырган Токтогул, Калык, уникалдуу комузчу Арстанбек сыяктуу классиктердин адабий мурастарына чейин, акындык поэзияда коомдук аң-сезимдин формаларынын көркөм трансформацияланышынан тартып риториканын (асыресе, чечендик өнөрдүн) айтыш өнөрүндөгү функцияларына чейин жана мамлекеттүүлүк идеяларынын эл ырчыларынын чыгармаларында көркөм раелизацияланышына чейинки теориялык жактан омоктуу ойлор системалаштырылган.

Адабий мураска, анын накта классикалык үлгүлөрүнө жаңыча мамиле жасоо аракеттери монографиянын андан кийинки тарамында жасалган. Мында тээ орто кылымдарда өмүр сүрүп, азыр ысымдары уламышка айланып айтылып жүргөн бир катар даанышман инсандардын классикалык мурастары жөнүндөгү аналитикалык ойлор, андан бери, он тогузунчу-жыйырманчы кылымдарда өмүр сүрүп, классикалык адабий мурас калтырган Барпы, Женижок өңдүү даанышмандардын адабий мурастары жөнүндөгү пикирлер төкмөлүк өнөрдүн, айтыш өнөрүнүн контекстинде жалпылаштырылган.

Жазма адабий мурастардын классикалык айрым үлгүлөрү эмгектин төртүнчү главасына жайгаштырылып, мында жалпы түрк урууларына орток мурас болгон адабий мурастардан тартып байыркы кытай классикалык поэзиясына чейин, андан бери чыгыш поэзиясынын үлгүлөрүнө чейин, руханий дөөлөттүн жазма адабий мурастарынан Молдо Нияз, Казыбек Мамбетимин сыяктуу жазгыч акындардын адабий мурастарына карата пикирин билдирген. Монография адабий-теориялык милдетти гана аткарып чектелбестен, практикалык да мааниси бар эмгек катары каралганы оң, анткени мунун «Адабий мурастарды үйрөнүүнүн технологиялары» деп аталган бөлүмүндө Молдо Нияз, Тоголок Молдо, Молдо Кылыч, Жеңижок сыяктуу классиктердин адабий мурастарын обзордук лекцияларда, семинардык сабактарда, орто мектептин жогорку класстарында стандарттык эмес форма, ыкмаларды кеңири пайдалануу менен өздөштүрүүнүн айрым үлгүлөрү сунуш кылынат.

Эл ырчыларынын чыгармачылыгында диний ишенимдердин көркөм трансформацияланышы жана Жеңижоктун поэзиясында теңирчилик идеяларынын берилиши сыяктуу адабият таанууда буга чейин анчалык кеңири изилдене элек маселелер тууралуу А.Турдугуловдун актуалдуу макалалары республикалык илимий басылмаларда жарыяланган.

Учурдагы улуттук адабияттын генезиси: жаралуу, калыптануу, өсүү эволюциясы, улуттук идеологиянын башаты, анын кыргыз коомундагы абалы (этнокультурологиялык аспект), азыркы адабий процесс маселелери А.Турдугуловдун бир нече илимий макалаларынын объектисине айланган. 2010-2016-жылдарда республикалык илимий басылмаларда жарыяланган айрым макалаларын тизмектесек, анын адабият таануу маселелери менен гана чектелбей, ар кандай түйүндүү жана полемикалуу проблемаларды көтөргөн чакан эмгектеринин кыйла актуалдуу экендигин көрүүгө болот. Алардын айрымдары булар: «Кыргыз жана түрк фольклору жөнүндөгү илим, анын изилдөө проблемалары», «Улуттук адабиятта салттык төкмөлүк өнөрдү изилдөө иштеринде профессор К. Артыкбаевдин

ролу, орду», «Токтогулдун кыргыз адабияты менен маданиятындагы орду», «Жусуп Баласагындын Чыңгыз Айтматовго карай: орток түрк адабий байланыштары тууралуу», «Жеңижоктун акын катары калыптанышындагы социалдык өбөлгөлөр», «Ч.Айтматовдун аксиологиясы жана антропологиясы», буларда улуттук адабияттаануунун жана анын тарых, саясат, этномаданият, этнопедагогика, эстетика, социология менен тогошкон жерлериндеги олуттуу проблемалар тууралуу сөз болуп, ынанымдуу жекече көз караштар сунушталат. Маселен, анын «Учурдагы улуттук адабияттын генезиси: жаралуу, калыптануу, өсүү эволюциясы» деген темадагы ири макаласында автор улуттук адабияттын өнүгүү этаптарын буга чейин адабият таанууда айтылып жүргөндөй үч эмес, беш ири этапка бөлүштүрөт (мунун визуалдык схемасын да сушун кылган), бөлүштүрүп гана чектелбей, фольклордон акындык поэзияга, андан профессионал жазма адабиятка (булардын ортосундагы V-VIII кылымдардагы Орхон Энисей жазма поэтикалык эстеликтер менен X-XIV кылымдардагы орток түрк адабий мурастарына) чейинки этаптарды бирин экинчиси менен байланыштыруунун жолун таап, жыйынтыгында, улуттук адабий процесстин уламалуулук принциптердин негизинде логикалык ырааттуу өнүгүп олтурганын даана көрсөтө алган, «адабий процесстин өнүгүү мыйзам ченеми ушуну ырастайт: ар бир этап өзүнөн мурдагы адабий мурастарды четке какпай, тескерисинче, анын жакшы, алгылыктуу тажрыйбаларына таянуу менен улам илгерилеп, телчигип, жаны мундагы адабий мурастарды жаратып олтурат, кыймылдагы ар кандай нерсенин эволюциялык өнүгүшү ушул табият мыйзамын жетекчиликке алып келген»[7:274-б.], – деген тыянак – бүтүм жасалат.

А.Турдугулов учурдагы адабий процесс менен жакындан тааныш, ал айрым китептерге, монографиялык изилдөөлөргө карата адабиятчы катары өз пикирин билдирип, басма беттерине же илимий жыйнактарга мезгил-мезгили менен чакан рецензия, пикирлерин жарыялап турду, алардын айрымдары булар: «Саясий партиялардын синергетикасы» (Б.Орунбековдун «Көп партиялуулук жана парламентаризм» монографисына карата рецензия, «А.Сы-

дыковдун «Манас» эпосундагы баатырдык мотивдер» монографиясы тууралуу», «Азаптын астанасын аттап» (акын Т.Нурмамбетовдун «Азаптын элүүнчү ыры» ыр жыйнагына карата), «Д.Туратовдун илимий эмгектеринин улуттук адабияттагы орду», «Түркология илимине ири салымын кошкон окумуштуу» (Китепте: Ч.Жумагулов. Кыргызстандагы эпиграфикалык эстеликтер).

Ошентип, филология илимдеринин доктору, профессор А.Турдугулов учурдагы кыргыз адабият таануусунун илимий проблемаларына ичкертен аралашып, мезгил-мезгили менен өз пикирин билдирип, адабий процесске активдүү аралашып келе жаткан адабияттардын бири.

АДАБИЯТТАР

¹ *Турдугулов А.Т.* Акындык поэзиядагы риториканын функциялары // Известия ВУЗов. – 2004. – № 5. – 131-135 стр.

² *Турдугулов А.Т.* Риторика как особая форма художественной речи акынов-импровизаторов. // Наука. Образование. Техника. 2014, № 3. – 74-78 б.

³ *Конрад Н.И.* Запад и Восток. – Москва: Главная редакция восточной литературы, 1966. – 274.

⁴ *Турдугулов А.Т.* Аксиологические парадигмы акынской поэзии: к вопросу о ценностной структуре, поэтике, форме и содержания. // Сборник материалов II Международной научно-практической конференции «Культура в евразийском пространстве: традиции и новации». – Барнаул, 2016. – 93-98 с.

⁵ *Турдугулов А.Т.* Адам трагедиясынын адабият менен искусстводо көркөм трансформацияланышы. // Цивилизациялардын кесилишиндеги тил, маданият жана коомдук аспектилер. Эл аралык илимий симпозиумдун материалдары. – Бишкек, 2014. – 46-50 б.

⁶ *Турдугулов А.* Кыргыз классикасы: адабий мурас – руханий дөөлөт башатында. – Б.: 2005. – 368 б.

⁷ *Турдугулов А.Т.* Учурдагы улуттук адабияттын генезиси: жаралуу, калыптануу, өсүү эволюциясы. // Ж.Баласагын атындагы КУУнун Жарчысы, № 3, 2011. – 271-274 б.

ИБРАИМОВ КАЛЫК (1952)

Сынчы, адабиятчы Калык Ибраимов 1952-жылы 2-августта Ош областынын Совет районуна караштуу Кара-Кулжа айылында төрөлгөн. 1969-жылы айылдык мектепти бүтүргөн. 1970-1974-жылдары (Фрунзе шаарындагы) СССР-дин 50 жылдыгы атындагы Кыргыз Мамлекеттик Университетинин Кыргыз филологиясы факультетинде окуган.

1974-жылдан баштап, Кыргыз Мамлекеттик Басма үйүндө, «Мектеп» басмасында, Кыргыз Мамлекеттик Телеграф Агенттигинде редактор, жана башка кызматтарда иштеген. 1982-жылдан баштап, Кыргыз ССРинин Илимдер Академиясынын Тил жана Адабият институтунда илимий кызматкер катары иштеген.

Калык Ибраимов «Адабият, адам жана дүйнө» аттуу жыйнагы үчүн 1987-жылы республикалык Ленин комсомолу сыйлыгынын лауреаттыгына татыктуу болгон. 1986-жылы СССР Жазуучулар союзунун мүчөлүгүнө кабыл алынган. 1998-жылы илимий кандидаттыгын философия боюнча коргогон. Токсонунчу жылдардагы коомдук трансформациялар мезгилинде Калык Ибраимов коомдук ишмер катары филологиялык сферадан башка сферага «эмиграциялык жүрүш» жасаган; натыйжада, Кыргыз Республикасынын Президентинин биринчи жардамчысы сыяктуу жооптуу кызматта иштеп, кийин, Кыргыз-Түрк «Манас» университетинде кызматкер катары ишин уланткан. Учурда Элдик Теле-Радио Корпорациясынын телебаяндамачысы катары кызмат аткарат.

Белгилүү адабиятчы Г.Гачев Орто Азия элдеринин улуттук образдарын караштырууда: «Адам үч бирдиктүү болгон сыңары: дене, жан, рух, ар бир улуттук дүйнөнү

Космо-Психо-Логос катары караса болот, тагыраак айтканда, жергиликтүү табият биримдиги (Космос), элдин мүнөзү (Психея) жана анын ойлоо склады (Логос). Мына ушул үч деңгээл алака-катышта бири-бирине карата дал келе да, толуктай да тургандай абалда болушат» [2] деп жазган. Ал эми адабиятчы К. Асаналиев К. Ибраимовдун «Чыңгыз Айтматовдун гуманисттик философиясындагы миф жана дүйнөтүшүнүү» аттуу китебине жазган баш сөзүндө Калыктын эмгегин дал ушул Г. Гачевдин «Чыңгыз Айтматов жана дүйнөлүк адабият» деген белгилүү китеби менен тең катар коет да, эмне үчүн Г. Гачевге карата ориентация алынып жаткандыгын өзү мындайча ачып берет: «Анткени, Ч. Айтматовдун чыгармачылыгындагы дүйнөнүн улуттук картинасы проблемасы жана мифологиянын соболдору Г. Гачев тарабынан биринчи жана эң эле фундаменталдуу иштелген. Бийик үлгүлөр менен илимий атаандашта болуу жана ак ниеттүү ат салышуу аркылуу гана өз жолун тапса болоруна жана жаңы, мурда эч ким тарабынан ачылбаган илимий акыйкатка ишенимдүү императив табыларына, мен ишеним» [3]. Ч. Айтматовдун өнөрканасындагы мифопоэтикага жана ал аркылуу чыгармаларындагы дүйнөнүн улуттук сүрөтүнө – жазуучунун дүйнөлүк маданияттар менен улуттук салттардын ширөөсүнөн бүткөн; эриш-аркак келтире, камыр-жумур жуурулуштура жараткан синтездүү моделдери менен мотивдеринин терең подтексттик катмарына каймана маанидеги метафоралык-аллегориялык, символдук сүрөттөөлөрүнүн көп жактуу көркөм-эстетикалык табиятына; жазуучунун көркөм дүйнөсүндөгү философия менен образдарынын семантикалык маани-жайына кайрылып, аларды ар тараптуу ачып берүүгө болгон кызыгуусунун ойгонушу – Калыктын келечекте кыргыз адабият таануусундагы айтматовтаануу илимине орошон салым кошуучу олуттуу жолуна багыт алган алгачкы кадамы болуучу. Бул дагы анын биринчи китебинен башталган.

«Көркөм дөөлөттөр дүйнөсүндө» (1982) китебине кирген макалалар эссе формасында жазылып, дээрлик бардыгы жазуучу Ч. Айтматовдун чыгармачылыгына арналган: «Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгында мифологизм» – мында «Саманчынын жолу» жана «Гүлсарат» повест-

териндеги мифчыгармачылык жөнүндө сөз болот; «Адам-зааданын көйгөйүн айткан көп маанилүү чыгарма» – бул болсо, «Кылым карытар бир күн» романынын көп катмарлуу табиятына арналган. Ал эми китептин бет ачаары сымал (биринчи жайгаштырылып) берилген үч макаланын биринчиси «Мифология жана адабий процесс» деп аталып анда автор азыркы адабияттагы мифчыгармачылык маселелеринин айрым бир теориялык-методологиялык жана философиялык-эстетикалык аспектилери жөнүндө дүйнөлүк маданияттын деңгээлинде сөз айтып; белгилеген багыттарды изилдөөгө алат. Ошондуктан, бул макала жогоруда аталып өткөн макалалардан функциялык жактан айырмаланып; К. Ибраимов сөзгө алынып жаткан макала-сындагы көтөрүлүп жаткан идеялар аркылуу кыргыз адабият таануусунда миф феноменинин татаал табияты жана чаташкан теориялык көптөгөн мифологиялык концепциялары менен доктриналык окуулары жөнүндө; мифтин көркөм-эстетикалык поэтикасы жана адабиятка болгон алака-катышы жөнүндө; азыркы интеллектуалдуу-көркөм аң-сезимдин анахронизмге айлангандай болгон абалкынын аң-сезими жарткан архаикалык мифтерден азыктанып жатышынын оош-кыйыштуу татаал табияты жөнүндө; азыркы адабияттагы миф чыгармачылыктын өнүгүш тенденциялары менен анын дүйнөлүк адабий процесстеги тарыхы жөнүндө; ар мезгилдеги адабий агымдар менен философиялык туундулардын мифтерге кайрылуу идеялары менен колдонуш установкалары жөнүндө; цивилизациялык-интеллектуалдык ой жүгүртүү менен фолклордук-мифологиялык ой жүгүртүү типтери жөнүндө – айтор, миф феномени азыркы мезгилдеги жашоо-турмушка терең аралашып, философия менен психология, социология менен маданият теориясы, адабият менен искусство тармагы сыяктуу сфералардын негизги түшүнүктөрүнө айланган сайын, мифтин ошончо ар кыл жана арбын маселелери бар экенин арбын алынып, ыраатка салынган факты-мисалдардын бекемдөөсү менен биринчи жолу илимий негизде, бийик денгээлде айтып берди.

Ушул «Мифология жана адабий процесс» аталган макаласына байланыштырып, Калык Ибраимовдун изденүү

маданиятында бир метод, бир ыкма же бир чыгармачыл принцип катары көрүнө калып, дайым чыгармаларында жашай жүрүүчү касиет жөнүндө байкаганыбызды кеп кыябы келгенде айта кеткенибиз оң: Калык жаңы таап алган ой учкундарын – жылт эткен бир жаңы идеяны тезис түрүндө чагылдырабы, же бир гана өңүтүнөн караганга үлгүрөбү, болбосо, көп жактуу көрүнүштү фрагмент түрүндө береби башка бир учурда, бир макаладан экинчи бир макалага өткөндө, кезектеги жаңы китебине камылга көргөндө абалкы табылга-идеясына кайра кайрылып, тезис түрүндөгүсүн кенен чагылдырып, бир өңүттүүсүн толуктап, фрагменттүү иштелгенин көрүнүштүн көп жактуу байланышы менен бирдикте көрсөтүп, коюлган маселени бар тарабынан көзөмөлгө алып; толуктап, тереңдетип, системага келтирип, концепциялык деңгээлге чейин көтөрө, ушундай түбүнө чейин түрө кыдыра изилдемейи бар. Мисалы, С. Аверинцевдин пикири боюнча, профессионал адабияттардын жана мифтердин өз ара мамилелештигин окуп үйрөнүү деген түшүнүк, адаттагы түшүнүккө каршы, азыркы мезгилдеги авторлордун чыгармаларынан элдик мифологиялардын белгилүү бир аттарын жана образдарын же болбосо сюжеттик мотивдерин ачып берүү деген нерсеге ылайык келбейт. Азыркы мезгилдеги адабияттын мифологизмге кайрылуусунда аң-сезимдүү түрдө логикалуу курулуп-түзүлүүчү (конструкциялануучу) момент, башкача айтканда, логомифия бар, жалпы мифологиялык түзүлүштүн жардамы аркылуу азыркы мезгилдеги социокосмостун маани-маңызын ой элегинен өткөрүүгө мүмкүндүк бере турган. Социокосмос дегенибиз, белгилүү бир аймакта жашоо-турмушу өтүп жаткан белгилүү бир улуттук жамааттын ошо жакабелиндеги жапан табият менен өтмө катар байланышы; ал экөөнүн алака-катышынын аң-сезимдеги көркөм аңдалышы адабияттагы «адам-табият» проблемасын чагылтат. Айтор, профессионал адабияттагы мифчыгармачылык маселелерин караштырып жатып, көркөм дүйнөдөгү андай көп түрдүү байланыштардын төркүнүн жакшы түшүнгөн К.Ибраимов «Адабият, адам жана дүйнө» (1986) китебинде бият жана көркөм маданият» аттуу макаласында алгачкылардан болуп адабияттагы «адам-табият» проблемасы – адам менен жаратылыштын эстетикалык

алака-катышы жөнүндөгү маселелерди теориялык-методологиялык өңүттөн аңдоого аракет кылган. Бул макаладагы козголгон ойлор «Мифология жана адабий процесс» аталган макаладагы коюлган идеялар менен изилдениш багыты боюнча (экөөндө тең маселе теориялык-методологиялык аспектиден аңдалып жатат) үндөшүп турганына ылайык; автор алынган объектини ырааттуу системага келтирип, концепциялуу өң-түс ыйгаруу менен тутумдуу (комплектстүү) кароого аракет көрүп, «Мифологиялык архаика жана азыркы адабияттагы «адам-табият» концепциясы» (1991) аттуу китебинде бул экөөнү «Мифологиялык архаика, азыркы адабий көркөм аң-сезим жана «адам-табият» проблемасы» деп аталган жалпы теманын алдына бир бүтүн макала катары жайгаштырып, башкача айтканда, эки макаланы бир бүтүн макалага айландырып берген.

Андан бөлөк, азыркы адабияттын абалкы мифтерге кайрылуу себебин айрым адабиятчылар; социализм шартында айрым авангард жазуучулардын социалисттик системадагы жашоо-турмуштун түбөлүктүү философиялык, гуманисттик көз караштарына туура келбеген жат көрүнүштөрүн тоталитардык коомдун идеологиялык кысымы, цензордук чектөөлөрүнөн улам чыгармаларында аллегория, притча, мифология сыяктуу шарттуу көркөм формалар аркылуу каймана чагылдырып берүүгө аргасыз болушкан адабияттагы багыт, тенденциялык көрүнүштөн улам жаралган деп түшүндүрүшсө; айрымдары (алардын арасында К. Ибраимов да бар), Октябрь революциясынын шарапасы менен адамзат тарыхынын эң байыркы баскыч мезгилдеринен түз эле социализмге аттап өтүп, өнүгүүнүн тездетилген темпи аркылуу тез көтөрүлүү жагдайын баштарынан өткөрүү менен цивилизациянын кан жолунан кабар ала башташкан майда калктардын турмуш-тиричилигинде архаикалык аң-сезим формалары менен интеллектуалдуу аң-сезим формалары диффузиялуу абалда жашап жатышы типолсгиялык жактан латын америкасына жакын жагдайды жаратканын; мына ушул жагдай ошол элдердин жаны жазма адабияттарынын өкүлдөрүнөн болушкан Ч. Айтматов, Ю. Рытхэу, В. Санги, Г. Ходжер, Ю. Шесталов, А.Ким сыяктуу ж.б. сүрөткерлердин көр-

көм дүйнөлөрүндө байыркы мезгил менен азыркы учурду бир эле мезгилде кармап көргөзүүчү поэтикалык ыкмалар жаралып; «адам аң-сезиминдеги полярдык уюлдарды айкалыштырып берүүчү» мүмкүнчүлүктөрдүн ачылышын шарттаганын; көркөм өнүгүүлөр дал ушундай жагдай азыркы интеллектуалдуу-көркөм аң-сезимдин абалкы мифтерге болгон кызыгуусун күчөткөнүн белгилешкен.

А бирок, азыркы адабияттын мифчыгармачылыкка болгон кызыгуусунун бардык маселелерин бүт жагынан камтып көргөзүүчү, жалпылаштырып берүүчү теориялык жообун, так белгилөөчү аныктамасын К. Ибраимов көп жылдарга чейин изденип жүрүп, акыры, «Чыңгыз Айтматовдун гуманисттик философиясындагы миф жана дүйнөтүшүнүү» аттуу монографиялык эмгегинин «Кириш сөзүндө» гана төмөндөгүдөй ой жорумда так кесе айтып бере алды: «Азыркы мезгил адабиятында өзгөчөлүү көрүнгөн миф чыгармачылыкка кызыгуунун күч алышы – азыркы мезгилдин социалдык жана рухий атмосферасынан да, ошондой эле мифтин өзүнүн имманенттик касиетинен да агылып чыгуучу толук объективдүү себептерге байланыштуу болгон, коомдук-адабий өнүгүүнүн законченемдүү жыйынтыгы» – деп айтып келип; «... Бир сөз менен айтканда, ар түрдүү традициялары бар азыркы мезгилдеги улуттук адабияттардын идеялык-эстетикалык тажырыйбасы көрсөтүп тургандай дүйнөнү өздөштүрүүнүн мифологиялык ыкмасы, башкача айтканда, азыркы мезгилдеги адамзат болумушунун кардиналдуу проблемаларын мифтердин сюжетикалары менен поэтикалары аркылуу ойдон өткөрүү, азыр да өзүнүн эстетикалы күчүн сактап турат» – деп, оюн жыйынтыктайт.

Алынган объектини (профессионал адабияттагы мифчыгармачылык маселесин) изилдөө багытына ылайык; аны башка проблемалардын (миф чыгармачылыкты «адамтабият» алакасынын) тутумунда карап, азыркы улуттук адабияттардын мифтерге болгон кызыгуу маселесинин көп жагын анализге алып, терең талдоодон өткөргөн жогорудагы – «Мифология жана адабий процесс», «Табият жана көркөм маданият» аталган макалаларды, ошондой эле, «Чыңгыз Айтматовдун гуманисттик философиясын-

дагы миф жана дүйнөтүшүнүү» китебинин «Кириш сөзүн» «Мифологиялык архаика, азыркы адабий-көркөм аң-сезим жана «адам-табият» проблемасы» деп аталган көлөмдүү макалага толуктоо иретинде андан мурда жана кийин жазылган, бирок ошол эле макаланын варианттары катары түшүнгөнүбүз оң жана бул макалалар Ч. Айтматовдун чыгармаларындагы мифтерди талдоого алган К. Ибраимовдун башка макалаларынын ички табиятын түшүнүүдө окурман үчүн теориялык-методологиялык жактан таяныч – «ачкыч» катары кызмат аткара турганын белгилеп, айта кетмекчибиз.

АДАБИЯТТАР

¹ Писатели Советского Киргизстана: Справочник (Авторы-составители: К.Ботояров, Р.Момунбаева, сост. А.Макеева). – Ф.: Адабият, – С. – 207.

² Гачев Г. Национальные образы мира. Центральная Азия: Казахстан, Киргизия. Космос Ислама. – М.: Издательский сервис, 2002. – С. – 7.

³ Асаналиев К. Предисловие. В кн.: Ибраимов К. Миф и миропонимание в гуманистической философии Ч.Айтматова. – Б.: Кыргызстан, 1998. С. 3–5.

БАКАШОВА ЖЫЛДЫЗ (1977)

Бакашова Жылдыз Кемеловна 1977-жылы Ак-Суу районундагы Ак Булуң айылындагы Ыбрай Туманов атындагы орто мектепти аяктаган соң, ошол эле жылы Кыргыз Мамлекеттик Университетинин журналистика бөлүмүнө тапшырып, аны 1982-жылы бүтүрүп чыккан. Эмгек жолун КМУнун илимий иштер секторунда лаборант катары баштап, 1985 – 1988-жж. КР Улуттук Илимдер Академиясынын Тил жана адабият институтунун аспирантурасында окуп, 1992-жылы «Чыңгыз Айтматовдун повесттеринде салыштыруу жана метафоранын көркөм функциясы» аттуу кандидаттык диссертациясын ийгиликтүү коргоп, филология илимдеринин кандидаты даражасына ээ болгон. 1988-1992-жылдары КМУнун журналистика кафедрасынын окутуучусу катары «Чет өлкөлөр журналистикасынын тарыхы», «Журналистика теориясынын актуалдуу проблемалары» деген сабактар боюнча лекция окуган.

1992-1994-жылдары атактуу легендарлуу парламентте Эл аралык жана парламенттер аралык байланыштар боюнча комиссиясынын улук консультанты катары эмгектенген, андан кийин 2000-жылга чейин КР Жогорку Кеңешинин Эл Өкүлдөр Жыйынынын Эл аралык жана парламенттер аралык байланыштар боюнча комиссиясынын эксперти катары Комиссиянын Төрагасы, залкар жазуучу Чыңгыз Айтматов менен бир нече жыл чогуу иштешкен. Парламентте иштөө менен бирге эле окутуучулук кесипти да аркалап, 1999–2003-жылдары Ж. Баласагын атындагы КМУУнун журналистика факультетинин кафедра башчысы, андан кийин журналистика факультетинин деканы катары эмгектенип, жүздөгөн таланттуу журналисттерди

тарбиялоо менен бирге, «Журналистика» багыты боюнча жаңы Мамлекеттик стандартты иштеп чыгып, натыйжада беш жаңы адистик: Тележурналистика, Радиожурналистика, Басма сөз, Рекламалык иш, Паблик рилейшнз ачып, магистратурада эл аралык журналистика боюнча англис тилин тереңдетип окутуучу жаңы программа түзүп, аспиранттарды жана магистранттарды, изденүүчүлөрдү кыргыз журналистикасынын актуалдуу маселелери боюнча илимий жетектөөгө алуу менен бирге, «Паблик рилейшнз жана реклама», «Масс-медиа жана гендердик проблемалар», «Эл аралык журналистиканын актуалдуу проблемалары» сабактары боюнча билим берүүчү программаларды даярдаган. Факультеттин тарыхында биринчи жолу: «Журналистика жана коом», «Кыргыз журналистикасынын тарыхы» деген китептерди чыгарган.

2003-2005-жылдары жаңы ачылган КР Тышкы Иштер Министрлигинин Дипломатиялык Академиясынын проректору болуп дайындалган. Ж.Бакашованын жетекчилиги менен окуу жайда мамлекеттик билим берүү стандарттарынын талаптарына ылайык окуу пландар такталып, «Аспирантура жана докторантура жөнүндө жобо», «Магистратура жөнүндө жобо», «КР ТИМинин Дипломатиялык Академиясынын кафедрасы жөнүндө», «Камкордук Кеңеши жөнүндө жобо» ж. б. иштелип чыгып, жаш окумуштуулардын илимий эмгектеринин жыйнагы чыгарылган. «Экинчи миң жылдыктын чегинде Кыргыз Республикасынын тышкы саясий архитектурасынын демократиялык жана эл аралык-укуктук ченемдери» деген темадагы долбоордун башкы илимий кызматкери жана «Кыргыздардын байыркы дипломатиялык байланыштарын изилдөө» деген темадагы изилдөөчү долбоордун жетекчиси жана автору катары иш алып барган.

2005-жылдын ноябрь айынан баштап Алыкул Осмонов атындагы Кыргыз Республикасынын Улуттук китепканасынын директору болуп иштөөдө. Улуттук китепкананын жетекчиси катары Ж. Бакашова китепканага Алыкул Осмоновдун ысымын ыйгаруу жөнүндө сунушу менен бир нече жолу эмгек жамааттын атынан Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнө, Кыргыз Республикасынын Маданият, маалы-

мат жана туризм министрлигине (2010–2015-жж.) колдоп берүүсүн өтүнүп кайрылып, акыры залкар акын Алыкул Осмоновдун ысымын Кыргыз Республикасынын Улуттук китепканасына ыйгаруу чечимин Кыргыз Республикасынын Өкмөтү өзүнүн 2015-жылдын 1-апрелинде №178-Токтому менен кабыл алды. Бул Токтом Улуттук китепкана жана кыргыз эли үчүн тарыхый окуя болуп калды.

Ж. Бакашова «Сравнение и метафора в произведениях Ч. Айтматова», «Художественное мастерство Ч. Айтматова», «Өлбөстүктүн символу», «Чыңгыз Айтматовдун чыгармаларынын стилдик бөтөнчөлүктөрү» деген монографиялардын, «Кыргыз журналистикасынын тарыхы», «Журналистика жана коом», «Основы этножурналистики» ж.б. сыяктуу 30дан ашык илимий эмгектин автору, ал эми «Кыргыздар» 14 томдугунун, «Кыргыздардын улуттук маданияты», «Кыргыз акылмандыгы» энциклопедияларынын, эки тилде чыккан «Айтматов ааламы = Вселенная Айтматова» библиографиялык энциклопедиясынын, «Бала жерөлгөсү» китептеринин авторлошу катары белгилүү, 45тен ашык илимий-популярдуу басылмалардын жооптуу редактору, мисалга, окумуштуунун редакциялыгы астында «Кыргызстан: Күндөр. Адамдар. Окуялар. Жылнаама = «Кыргызстан: Дни. Люди. События. Календарь чтения» (2006-2017-жж.), «Исхак Раззаков», «Сен ооруба, мен ооруюн Ата Журт!: Алыкул Осмоновго 100 жыл = Немеркнущая поэзия», «Даанышмандык түбөлүк өчпөс ысым = Вечно лишь доброе имя», «Тарыхтын эскирбес тагы = 1916 год в зеркале литературы» аттуу жана башка көптөгөн библиографиялык энциклопедия, справочниктери басмадан чыкты. Илимий макалалары Казакстанда, Польшада, Россияда, Түркияда, Грецияда, Украинада чыгарылган.

Дүйнөлүк электрондук китепкананын толук укуктуу өнөгү катары Кыргыз Республикасынын Улуттук китепканасынын директору Жылдыз Бакашова Дүйнөлүк электрондук китепкананын Уставына кол коюп, 2010 –жылы Дүйнөлүк электрондук китепкананын өнөктөштөрүнүн Вашингтондо өткөн биринчи кеңешмесине катышып, «Манас эпосу» – кыргыз элинин маданий улуу мурасы» деген темада доклад жасап, кыргыздын баатырдык эпосу «Ма-

настын» – Кыргызстан тарабынан Дүйнөлүк электрондук китепканага кошуп жаткан биринчи басылма экендигин сыймыктануу менен белгилеген. Дүйнөлүк электрондук китепканага улуу манасчы Саякбай Каралаевдин кыргыз тилиндеги толук варианты (жалпы көлөмү 1584 барак болгон беш китеп), 1946- жылы Москвадан чыккан С.Липкин которгон орусча котормосу, эпостун З.Бектеновдун жана К.Нанаевдин калемдерине таандык прозалык мазмуну, ошондой эле англис акыны жана котормочусу Уолтер Мей которгон англис тилиндеги тексти санариптелип киргизилген. Кеңешменин катышуучулары Ж.Бакашованын илимий докладдын кызыгуу менен угушуп, «Манас» эпосу дүйнөгө белгилүү эпостордун ичинен эң байыркысы жана кыргыз элинин тарыхын, маданиятын, турмуш-тиричилигин толук чагылдырган эң көлөмдүүсү катары WDL пайдалануучулары үчүн абдан кызыктуу болоорун айтышты. Эми кыргыз элинин бул уникалдуу чыгармасы бүткүл дүйнөдөгү пайдалануучуларга жеткиликтүү болот. Дүйнөлүк электрондук китепканага «Манас» эпосунун кыскача аннотациясы жети тилде (араб, кытай, англис, француз, португал, орус жана испан) баяндалып жана Дүйнөлүк электрондук китепкананын (www.wdl.org) талабына ылайык маалыматтар менен камсыздалган.

Ошондой эле Ж.Бакашова редакциялык Кеңештин активдүү мүчөсү катары Манас эпосунун якут тилинде Якутияда чыгуусуна, ал эми якут элинин улуу мурасы «Олонхосу» кыргыз окурмандарына жетишине да барандуу салым кошо алды.

Кылымдын улуу рух феномени Чыңгыз Айтматовдун чыгармачылыгын изилдөөдө өзүнө тиешелүү курчтук жана бийик интеллект менен чыгармаларына сүңгүп кирип, аны илимий иликтөөгө алып, Айтматов түзгөн көркөм дүйнө, бул түгөнгүс казына, өткөнкү жана бүгүнкү турмуш, маанилүү ойлордун тизмеги бүт-бойдон өлбөс-өчпөс экендигин Ж.Бакашова ар бир илимий эмгегинде өтө таасын белгилейт. Ж.Бакашованын изилдөөсүндө Айтматовдун дүйнөсү – бул элдик өлбөс мүнөздөрдүн жана касиеттердин, трагедиялуу турмуштук кырдаалдардын, турмуштагы таң каларлык окуялардын дүйнөсү. Ж.Ба-

кашова,- «Сүрөткер элдин рухий жөлөгү, эл сүрөткердин рухий тиреги...» демекчи, Чыңгыз Айтматов постсоветтик аймактагы тарыхый бурулушту аңдап түшүнүүгө жана андан аркы өнүгүүдө руханий багыт алуу ишине зор салым кошкондугун баса белгилейт.

Актуалдуу жана маанилүү темага арналган Ж.К.Бакашованын «Чыңгыз Айтматовдун көркөм чеберчилиги» деп аталган докторлук диссертациясында улуу жазуучунун чыгармаларынын поэтикасынын өзгөчөлүктөрү, көркөмдүк-эстетикалык функциялары, көркөм шарттуулук, көркөм каражаттары менен ыкмалары биринчи жолу кенен илимий талдоого алынып, системалуу анализденген. Жазуучунун чыгармаларындагы баяндоо, сүрөттөө-туюндуруу ыкмаларына, стилистикасынын өзгөчөлүктөрүнө, салыштырмалуу илимий изилдөө жасалган. Ч.Айтматовдун көркөм сүрөттөө чеберчилигин жаңы позициядан анализдеген, илимий жыйынтыктары кеңири фактылык материалдарга негизделген Ж.К. Бакашованын докторлук диссертациясы айтматов тануу илиминде теориялык жана практикалык мааниге ээ иш десек болот. Бул ишинде Ж.Бакашова Ч.Айтматовдун чыгармаларынын аттарына өзгөчө токтолуп, Айтматовдук поэтикалык жаңылыктын башаты анын алгачкы чыгармаларынан эле башталыптыр, бул жаңылык – ойгонуу. Дал ошол ойгонуунун өзү көп кырдуу, жазуучунун алгачкы аңгемелеринин бири болгон «Асма көпүрөнүн» атынан баштап, жазуучунун ар бир чыгармасынын аты көп катмарлуу экенин чечмелейт. Асма көпүрөнү белгилүү бир мааниде ойгонуу символу катары карасак болот: ал каарманда да, окурманда да кадыресе эле окуядан жаралган кандайдыр бир сырдуу ойгонууну жаратат – ар бир адам тагдыры ошурталдуу!- дейт Ж.Бакашова.

Ал эми «Бетме бет» повестинде айтматовдук ойгонуу мотивинин татаалданышы аркылуу түшүндүрүлөт дейт изилдөөчү.

Атактуу «Жамийла» же «Обон» атын жөнөкөй татаалдашуу катары карасак болот. б.а., биз «Обон» аркылуу ойгонуунун жаңы түрүнө барып урунабыз, демек «Обон» – сенин адамдыгыңды тастыктап турган күзгү,- деп жыйынтыктайт Ж.Бакашова.

«Биринчи мугалим» атында – жалпысынан биринчилердин өлбөстүгүнүн, түбөлүктүүлүгүнүн символу деп философиялык анализ жүргүзөт профессор Ж.Бакашова.

Ал эми жазуучунун «Саманчынын жолу» повестинин атында символдуу шарттуулук кенен анализге алып, автор, ал – төгүлүп чачылган берекенин, калыстык менен айкөлдүктүн символу катары караса, «Эрте жаздагы турналар» повестинин аты токчулукту, жакшы маанай, жалындаган үмүттү сырдуу туюндуруп (символдоштуруп) турса, «Деңиз бойлой жорткон ала дөбөт» повестинин атын, биринчиден, туулган жердин гана эмес, анын ар бир адамга ыйыктыгынын, ысыктыгынын да, экинчиден, өмүрдүн, анын кымбаттыгынын символу катары карасак болот,- деп белгилейт. Окурман журтуна Ч.Айтматов романчы катары «Кылым карытар бир күн» аттуу чыгармасы аркылуу таанылгандыгы белгилүү. Аталган романдын аты үч жолу өзгөрүүгө учурагандыгы да белгилүү: «Кырчоо» – «Кылым карытар бир күн» – «Бороондуу бекет». Бирок автор өзгөртүүгө тийишсиз деген кыстоо болору менен эле оюна келген атты кое салбаган – чыгарманынын идеялык мазмунуна жана өзүнүн максатына ылайык далай толгонуулардан кийин гана өйдөкүдөй аттарды ыроологон. Бул болсо, биринчиден, толук кандуу ар бир чыгарма бир гана идея менен чектелбестигин, б.а., көп идеялуулугун, экинчиден, ал (көркөм чыгарма) турушу менен метафоралуу экендигин тастыктайт деп бүтүм чыгарат Ж.Бакашова.

Ж.Бакашованын дагы бир өзгөчөлүгү өзү да устат катары илимпоз шакирттерин тарбиялап колдоп, өстүрүү менен бирге, өзүнүн устаттары академиктер Зейнолла Кабдоловго жана Абдыкадыр Садыковго ар дайым таазим этип, сыйынып келет.

Жылдыз Бакашова Аль Фараби атындагы Казак Университетинин алдындагы, андан кийин, учурда Кыргыз Улуттук Университетинин алдындагы Докторлук диссертацияларды коргоо Кеңешинин мүчөсү, Кыргызстандын Коомдук Китепканалар Ассоциациясынын Президенти, Евразиянын Китепканалар Ассамблеясынын вице-президенти, КМШ өлкөлөрүнүн МБА секциясынын улуттук координатору, БАЕ (Москва) журналынын редколлегия

мүчөсү, ЮНЕСКОнун «Маалымат баардыгы үчүн» программасын Региондор аралык коомдук уюмдун (Москва) координатору, «Восточный свет» (Москва) журналынын редколлегия мүчөсү, ЕСтин Горизонт 2020 илимий Программасынын Кыргызстан боюнча Улуттук координатору.

Илимдеги жана коомдук иштердеги жетишкен ийгиликтери жана ишмердиги үчүн Ж. К. Бакашовага «Кыргыз Республикасынын Элге билим берүүсүнүн отличниги», Кыргыз маданиятынын мыкты кызматкери, Жергиликтүү өзүн өзү башкаруунун отличниги, Ак Суу районунун ардактуу атуулу, Кыргыз Республикасынын Президентинин Ардак Грамотасынын, Россия Элчилигинин Ардак Грамотасынын ээси, Республика Саха Якутиянын Президентинин Указы менен «Тынчтыкты чыңдоо жана элдердин достугу» Ардак белгиси ордени ыйгарылган. Россиянын Президенти Владимир Путин өзүнүн Указы менен Россия менен Кыргызстандын ортосундагы илимий жана гуманитардык кызматташтыкты өнүктүрүүгө кошкон чоң салымы үчүн мамлекеттик сыйлык болгон Пушкин медалы менен 2017-жылы сыйлады.

КАДЫРМАНБЕТОВА АЙНУРА (1966)

Кадырманбетова Айнура бүгүнкү күндөгү улуттук адабият таануу илиминде үзүрлүү эмгектенип жаткан көрүнүктүү адис окумуштуулардын бири.

А.Кадырманбетова 1992-жылы КМУнун кыргыз филологиясы факультетин, 1996-жылы кыргыз адабияты адистиги боюнча КР УИАнын аспирантурасын бүтүргөн. 2000-жылы «Кыргыз повесттериндеги подтекст проблемасы (50–60-жылдар)» деген темада кандидаттык диссертациясын ийгиликтүү коргогон. А.Кадырманбетова — филология илимдеринин доктору (2014), доцент (2006), КР Илим жана техника жаатындагы Мамлекеттик сыйлыктын лауреаты (2004), Эл аралык Айтматов академиясынын академиги (2012).

А.Кадырманбетова – «Кыргыз повесттериндеги подтекст проблемасы» (2000), «Адабий кырдаал жана көркөмдүк жаңылануулар» (2009), «Кыргыз прозасы: салттуу жана жаңычыл парадигмалар» (2014) аттуу илимий монографиялардын автору. Ошондой эле ал 7 томдук «Кыргыз адабиятынын тарыхы», 33 томдук «Түрк тилдүү элдердин адабияты» аттуу фундаменталдуу илимий эмгектерге ХХ кылымдагы кыргыз адабияты боюнча негизги бөлүмдөрдү жазган авторлордун бири. «Кыргызстан» энциклопедиясына кыргыз адабияты боюнча 30 га жакын макалалары жарык көргөн. Мындан сырткары Казакстандагы Түрк академиясы (Астана) тарабынан чыгарылган «Түрк өнөрү» (2014) антологиясынын түзүүчүсү. Республикабызда жана чет өлкөлөрдө (Стамбул, Анкара, Измир, Эрзурум (Туркия), Алмата, Астана, (Казакстан), Казань (Татарстан), Сеул, Кванджу (Түштүк Корея) шаарларында) өткө-

рүлгөн көптөгөн илимий-практикалык конференцияларга катышып, адабияттын актуалдуу проблемалары боюнча илимий докладдарды жасаган. Кыргызстанда жана чет өлкөлөрдө жарык көргөн илимий жыйнактарда жана мезгилдүү басылмаларда 100 дөн ашык илимий эмгектери жарык көргөн.

А.Кадырманбетова айтматовтаануу багытында да абдан жемиштүү иштеп келе жатат. Ал Ч.Айтматовдун 80 жылдык юбилейине карата чыгарылган 8 томдук жыйнакка жазуучунун бардык чыгармалары боюнча илимий комментарийлерди жазып, томдуктарды басмадан чыгаруу ишине өзүнүн жеке салымын кошкон. Айтматовдун чыгармачылыгы боюнча жазылган макалалары окурмандар тарабынан кызыгуу менен кабыл алынып, докторлук, кандидаттык иштерди, дипломдук, курстук иштерди жазууда окумуштуулар, изденүүчүлөр, аспиранттар, студенттер тарабынан пайдаланылууда. А.Кадырманбетова 2017-жылы жарык көргөн 3 томдук «Айтматов энциклопедиясына» активдүү катышкан авторлордун бири.

Кадырманбетова Айнура Күмөновна 1996-жылдан баштап Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Тил жана адабият институтунда эмгектенет. Учурда жетектөөчү илимий кызматкер болуп эмгектенет. Институттун окумуштуулар кеңешинин мүчөсү.

А.Кадырманбетованын илимге алгачкы кадам таштаган учуру постсоветтик мезгилдин катаал, өткөөл мезгилине туш келген. Советтик доордун соңку жылдарында жогорку окуу жайында билим алып, эгемендүүлүктүн баш аламан алгачкы жылдарында аспирантурада окушка туура келген. Искусство чыгармаларын талдап, баалоонун мурдагы көнүмүш жол-жоболору жерилип, көркөм баалуулуктар жөнүндө эстетикалык түшүнүктөрдө өзгөрүүлөр, жаңылануулар башталып, бирок, жаңыча багыттагы изилдөөнүн өрнөк тутар жаңы үлгүлөрү али иштелип чыга элек учур гуманитардык багыттагы тажрыйбасыз жаш талапкер изилдөөчүлөр үчүн кайсы бир деңгээлде кыйынчылык, тоскоолдуктарды жаратканы түшүнүктүү. Ошентсе да, А.Кадырманбетованын 1996-жылы жарык көргөн «Ч.Айтматовдун «Жамийла» повестиндеги

подтексттин ролу», «Подтекст жана анын кыргыз адабиятында пайдаланылышы» деген аталыштагы макалалары кыргыз адабият таануусуна көркөм адабияттын табиятын жакшы түшүнгөн, илимий изилдөөчүлүк ишке жөндөмдүү адабиятчы келгендигинен кабар берди.

Жалпы эле адабият таанууда, анын ичинде кыргыз адабият таануусунда да ары олуттуу, ары терең иликтене элек маселелердин бири – бул подтекст. Үстүртөн караганда, жеңил, өзүнөн өзү эле түшүнүктүү болуп тургандай туюлган бул маселенин табияты өтө татаал. Ал өзүнүн маанимаңызы, функциясы боюнча кыргыз элинин «Керегем сага айтам, келиним сен ук, уугум сага айтам, уулум сен ук» деген макалга оңойлук менен сыя бербейт. А.Кадырманбетованын «Кыргыз повесттериндеги подтекст проблемасы» деген кандидаттык изилдөөсү баарындан мурда, дал ушул нюансты туя билгендиги, аталган түшүнүккө илимий түрдө олуттуу мамиле жасай билгендиги менен баалуу болуп саналат. Бул эмгегинде кыргыз повесттериндеги «подтекст» чеберчилиги Ч.Айтматовдун «Бетме-бет», «Жамийла» повесттеринен башталгандыгы туура белгиленген. Ага чейинки прозалык чыгармалардын бардык жанрларында көбүнчө «окуялуулук» орун алып, жазуучуларыбыз көргөн-билгендеринин бардыгын эле ортого салып айтып берүүгө аракеттенишчү. Анча-мынчасын тексттин артына «катып коюш» өнөрүн көп баамга алышпаган. Бул, албетте, реалисттик көркөм чеберчиликтин али жетише электигинен болгон. Демек подтекстти көркөм ыкма катары пайдалануу бардык эле жазуучуларга мүнөздүү эмес. Аны, айтылгандай чыныгы көркөм сөз ээлери гана колдоно билишет.

Изилдөөчү А.Кадырманбетова «подтекст» проблемасын чечүүдө 50-60-жылдардагы подтексттердин ичинен К.Жусубалиевдин «Күн автопортретин тартып бүтө элек» повести менен М.Байжиевдин чыгармачылыгына кайрылганы туура болгон.

А.Кадырманбетова 2002-жылы КР УИАнын Манастаануу жана көркөм маданияттын улулуттук борбору тарабынан жарык көргөн «Кыргыз адабиятынын тарыхынын» жети томдугуна Т.Байзаков, А.Жакыпбеков, М.Байжиев, К.Жусупов, М.Гапаров, К.Жусубалиев сыяктуу акын, жа-

зуучулардын чыгармачылыгы боюнча портреттик макалаларды жазган. Адабият тарыхына атайын өзүнчө портрет катары алгач ирет киргизилип жаткан бул бөлүмдөрдү жазууда адабиятчы ар бир жазуучунун чыгармачылык эволюциясын тыкыр иликтеп чыгып, жазуучу катары алардын калыптануу жолдорун, стилдик өзгөчөлүктөрүн, улуттук адабиятка кошкон салымдарын, ээлеген орундарын туура аныктап, ачып берген. А.Кадырманбетова А.Жакыпбековду мыкты стилист жазуучу катары баалап: «анын чыгармаларынын нака элдик тилдин маңыздуу ширесине каныккан ар бир сабынан, сүйлөмүнөн, деталынан улуттук рухтун (улуттук дүйнөтааным, улуттук сезимтүүм, улуттук кабылдоо ж.б.) деми келет» деп, жазуучуну улуттук мүнөз түзүүнүн мыкты чебери экендигин «Айгашка» аңгемесиндеги Кылычбек карыянын образынын мисалында кеңири талдоого алат. Ошондой эле А.Жакыпбековдун жазуучулук-психологдук чебердигине «Катаал багыт» повестиндеги «урушчаак кемпирдин», «Сагын» повестиндеги башкы каармандын образдары далил катары келтирилет. Ал эми Мурза Гапаровдун чыгармачылыгына мүнөздөмө берүүдө адабиятчы анын чыгармачылыгында реализм менен романтизм жуурулушуп катар жүрөрүн белгилесе, Кеңеш Жусуповдун стилине лирикалуулук менен публицистикалуулуктун айкалышуусу мүнөздүү экендигин белгилейт. К.Жусубалиев «кыргыз адабиятындагы бирден-бир модернизм, постмодернизм багытындагы чыгармаларды жараткан жазуучу» катары бааланып, улуттук адабият таануусунда дээрлик колго алынбаган модернизм, постмодернизм көрүнүштөрүнүн териялык маселелерине зарылдыкка жараша түшүндүрмөлөр берилип, алар К.Жусубалиевдин чыгармаларынан алынган мисалдар менен бекемделип, тастыкталат. Ал эми Мар Байжиевдин чыгармачылыгына байланыштуу айтылган адабиятчынын төмөндөгү ойлорунан жазуучунун көп кырдуу чыгармачылыгы, стилдик өзгөчөлүгү тууралуу кыска, нуска маалымат алууга болот деп ойлойбуз: «М.Байжиев көпчүлүккө драматург, кинодраматург катары таанылып, прозасы салыштырмалуу алардын көлөкөсүндө кала бергендей көрүнөт. Бул жерде кеп анын прозасынын санында

да, сапатында да эмес. Экөө тең жетишерлик даражада. Бул жерде кеп жазуучунун прозада да чагылдыруунун динамикалык принцибине бөтөнчө артыкчылык берип, окуучу менен жайма-жай «эзилишип» сүйлөшүп, анализдеп (аналитикалык принцип) отурбастан, «болгонун айттым, калганы окурман сенин ишиң» деп чорт кесип, бүтүм чыгарып салганында».

А.Кадырманбетова 2002-жылы «50-60-жылдардагы кыргыз прозасындагы салттуу жана жаңычыл адабий-эстетикалык парадигмалар» деп докторлук диссертациясынын темасын бекитип, изилдөө ишин жазууга киришет. Албетте, бул тема капысынан эле тандалып алынган эмес. Изилдөөчү бул темага киришкенде, аткарылчу иштин 20-30 процентке жакын көлөмү бүткөрүлүп, 2002-жылы чыккан «Кыргыз адабиятынын тарыхына» автор тарабынан 60-жылдары адабиятка келген прозаиктердин чыгармачылык портреттери жазылган болуучу. 50-жылдарга чейинки кыргыз прозасынын өнүгүү абалы, андагы жетишкендиктер жана кемчиликтер, өнүгүүнүн тарыхый-теориялык проблемалары боюнча А.Эркебаев изилдөө жүргүзүп, докторлук диссертация коргогон. Кыргыз прозасынын кийник этабы, тактап айтканда, 50-60-жылдардагы өнүгүү тенденциялары боюнча системалуу, жалпы мүнөздөгү изилдөө ишин жазуу күн тартибинде турган.

Көркөм адабиятта, кайсы элдик болбосун, салттуулук менен жаңычылдыктын карым-катышы ар дайым өтө маанилүү, түйүндүү маселелердин бири катары адабиятчысынчылардын бүйрүн кызытып, кызуу талаш-тартыштын объектиси боло келген. Бардык көркөм руханий өнөрлөрдөй эле бул маселе түпкүлүгүндө доор-заманга жараша жаңыланып туруучу мураскордуктун табияты менен тикелей байланышта турат. Кайсы мезгил болбосун тигил же бул элдин адабияты өзүнө жеткиликтүү болгон адабий салттардын табигый уландысы катары чыгат, ошол эле учурда ал аны жаңылабай да коё албайт. Антпесе өнүгүү болбойт. Сыртынан жөнөкөй көрүнгөн бул маселе, ошентип адабий процесс үчүн тагдыр чечерлик мааниге ээ болуп калат.

А.Кадырманбетованын изилдөөсүндө адеп көзгө урунган нерсе – ой жүгүртүүлөрдүн ырааттуулугу, логикалык

ички байланыштын бекемдиги, ынанымдуулугу жана коюлган, каралып жаткан маселелерге салмактуу, салабаттуу мамиле десек болот. Кандай гана проблема болбосун, автор анын эң урунттуу, уюткулуу жерлерин таап, ошолордун тегерегинде шашылбай сөз учугун улайт да, аларга жекече коз караш-мамилесин билдирет б.а. маданияттуу жана нукура илимий полемика бул изилдөөгө баштан-аяк мүнөздүү десек болот. Ал каралып жаткан маселе боюнча К.Асаналиев, СЖигитов, К.Бобулов, А.Эркебаев, У.Касыбеков өңдүү адабиятчылардын изилдөөлөрүнө кылдат талдоо жүргүзүп, орундуу талаш жүргүзүп, жекече мамилесин ачыкка чыгарат. Артыкбаш эмоция, «меники гана туура» деген өңдүү туталанууга жол бербей, бүтүм чыгарууну окурмандын эркине коет, таңуулабайт. Илимий иштер деле кайсы бир топтогу окурмандар үчүн жазыларын эске алсак, мындай астейдил мамиле автордун өзүнө, өзүнүн улуу-кичүү кесиптештерине жана окурмандарга карай урмат-сый катары кабылданганы кажет. Адабиятчынын «оозеки фольклордук түрдөн жазма адабиятка өтүүдөгү... поэтикалык өзгөчөлүктүн өзөгүн түзгөн нерсе жөнүндө эмнелер айтылган – мына ушуну тактап алып, ал 50-80-жылдардын прозасында кандай өнүгүшкө ээ болгондугун» айкындап алуу иштин бул бөлүмүнүн негизги максаты дегени да туура.

Изилдөөнүн 1-бабынын кийинки «Прозаизм эстетикасы» аттуу бөлүмү да жогорку деңгээлде жазылган. Ал карандай фактыларды тизмелеп, нечен ирет айтылган ой-пикирлерди кайталап отурбай, «прозаизмдин эстетикасы» түшүнүгүнүн теориялык өңүтүнө басым жасайт, Гегелден баштап бул тармакта олуттуу эмгектерди жаратышкан В.Кожинов менен Е.Мелетинскийге кайрылат. Көпчүлүк иликтөөлөр теориялык ой жүгүртүүнүн жетишсиздигинен, дүйнөлүк философияда, эстетика менен адабият таанууда текши колдонууга жарамдуу жоболорду, бүтүмдөрдү улуттук адабиятка үстүрт жана жетишсиз колдонуудан улам жабыр тартаарын эске алсак, А.Кадырманбетованын бул аракети ар тараптуу колдоого арзыйт.

Изилдөөнүн 2-бабынын бүтүндөй Ч.Айтматовдун чыгармачылыгына арналышы да мыйзамченемдүү көрүнөт.

Анткени биз улуттук адабиятты хронологиялык тартипте этаптарга ажырата келгенибиз менен жан дүйнөбүздө, адабиятчылык элесибизде, академик А.Акматалиев айткандай Ч.Айтматовго чейинки, Ч.Айтматовдон мезгилиндеги жана андан кийинки адабият деген түшүнүк улам тереңдеп, сиңип бараткандай сезилет. Дагы жарым же бир кылымдан кийин так ушул бөлүштүрүү кабылданып калат десек болот. Изилдөөчү Ч.Айтматовдун чыгармалары тууралуу жазылган эсепсиз эмгектерди кайталабай ага жеке мамиле жасаганы анык. Ар бир окурман сыяктуу эле ар бир адабиятчынын өзүнүн Ч.Айтматову бар, б.а. ар ким өзүнчө ачат, анткени улуу жазуучунун чыгармаларынын ар бири ошончолук терең жана көп катмарлуу. Мындай өзгөчөлүктү биз А.Кадырманбетованын Ч.Айтматовдун чыгармаларын проблематикасына жараша ырааттуу талдоосунан көрөбүз. Анда тереңдик, оригиналдуулук жана жаңычылдыктар бар.

Ч.Айтматовго удаалаш же андан бир аз кийин чыгармачылыгын башташкан А.Жакыпбеков, М.Гапаров, К.Жусубалиев сыяктуу адабиятка өз сөзү менен келишкен, андагы жаңы нукка, дегеле кыргыз прозасынын жаңыланышына олуттуу салым кошуп жазуучулардын өнөрканасы изилдөөнүн үчүнчү главасында чебердик менен салмактуу талдоого алынат. Ал талдоолордун өзү, айтылган ой-пикирлер жана тыянактар кандайдыр бир каршылыкты жаратпай, тескерисинче бекем аргументацияланышы, ой калчоолрдун ынанымдуулугу менен өзгөчөлөнөт.

Жыйынтыктап айтканда, Айнура Кадырманбетова улуттук адабиятыбыздын өзөктүк тарыхый-теориялык маселелерине байланыштуу чакан макалалардан тартып, монографиялык изилдөөлөргө чейин жазып, улуттук адабият таануу илимине өз салымын кошуп келе жаткан олуттуу адабиятчы окумуштуулардын бири.

ИСКЕНДЕРОВА СУУСАР (1953)

Искендерова Суусар – Кыргыз Республикасынын филологиялык билим берүүсүн жана гуманитардык илимдеринин өнүгүшүнө зор салымын кошкон таланттуу педагог жана көрүнүктүү илимпоз.

С.Искендерова 1974-жылы Ош мамлекеттик педагогикалык университетинин кыргыз филологиясы факультетин, 1987-жылы кыргыз адабияты адистиги боюнча КМУнун аспирантурасын бүтүргөн. 1988-жылы «Н.Байтемировдун прозасындагы каармандын руханий-нравалык жактан калыптануу маселелери» деген темада кандидаттык диссертациясын ийгиликтүү коргогон. 2007-жылы «Индивидуалдуу чыгармачылык жана фольклор: проблеманын эволюциясы» деген темада доктордук диссертациясын жактаган.

С.Искендерова Кыргыз Республикасынын билим берүүсүнүн отличниги (1996), Кыргыз Республикасынын билим берүү Министрлигинин Ардак грамотасы (2009), Кыргыз Республикасынын Президентинин мамлекеттик тил боюнча Улуттук комиссиясынын төш белгиси (2011), Академик К.Карасаев атындагы алтын металл (2016), Кыргыз Республикасынын Ардак грамотасы (2017) сыйлыктарынын ээси.

С.Искендерова – «Образ Жаңыл Мырза в кыргызской литературе» (2012), «Н.Байтемировдун прозаларындагы каармандын көркөм концепциясы» (2001), «XX кылымдагы кыргыз адабияты жана фольклорунун айрым маселелери» (2005), «Жеке чыгармачылык менен көркөм мурасынын айкалышы» (2010) ж.б. илимий монографиялардын автору. Республикабызда жана чет өлкөлөрдө (Стамбул,

Анкара, (Турция) Алматы (Казахстан), Питтсбург Университетинин (Кытай), Араб өлкөлөрүндө өткөрүлгөн көптөгөн илимий – практикалык конференцияларга катышып, адабияттын актуалдуу проблемалары боюнча илимий докладдарды жасаган. Кыргызстанда жана чет өлкөлөрдө жарык көргөн илимий жыйнактарда жана мезгилдүү басмаларда 100 дөн ашык илимий эмгектери жарык көргөн.

С.Искендерованын бир топ макалалары сыйлыкка татыктуу болгон. 1980-жылы Токтогул атындагы мамлекеттик сыйлыкка көрсөтүлгөн Н.Байтемировдун «Махабатым – канатым» аттуу ыр жыйнагына карата өз пикирин мезгилдүү басма сөз аркылуу окурмандарга сунуштаган. Башкалар үчүн жөн эле окурмандын пикири болгону менен бул макала Искендерованын адабият таануу илимине таштаган биринчи кадамы, илимдин өр жолуна баш баккан алгачкы чыйыры эле.

Адабиятчы катары Суусар Искендерованын бул багыттагы адабий – эстетикалык көз карашы улам толукталып жана такталып жүрүп отурат.

1986-жылы Кыргыз ССР Илимдер Академиясы тарабынан уюштурулган VIII республика аралык жаш окумуштуулардын илимий конференциясына «Вопросы духовно-нравственного становления героя в романах Н.Байтемирова 70-80 гг.» деген темадагы доклады менен катышып, диплом менен сыйланат.

С.Искендерованын Н.Байтемировдун чыгармачылыгы боюнча жазылган макалалары, эмгектери бүгүнкү күнгө чейин актуалдуулугун жоготпой, докторлук, кандидаттык иштерди, дипломдук, курстук иштерди жазууда окумуштуулар, изденүүчүлөр, аспиранттар, студенттер тарабынан кызыгуу менен пайдаланылып келүүдө.

Анын «Бала кыялынын баяны» (1986) аттуу макаласында Н.Байтемировдун балдарга арналган «Сагын», «Адику» чыгармаларына терең анализ жасап, талдоо жүргүзгөн. Автордун балдарга арналган ырларынын идеялык-көркөмдүк өзгөчөлүктөрү терең ачылып, акындын жеке чыгармачылык өзгөчөлүгүнө, стилине илимий баа берилген. Бул чыгармалар жаш өспүрүмдөрдү туура тарбия алууга, мекенди сүйүүгө, достукту бекемдөөгө үндөгөн чыгармалар экендигин баса белгилеп кетет.

С.Искендерова «Н.Байтемировдун алгачкы романдарында каармандын духовный-нравалык жактан калыптанышы» (1988) аттуу макаласында автордун «Жаш жүрөктөр», «Салтанат» романдарындагы каармандардын образдарына токтолгон. Керимбек, Гүлжан аттуу каармандардын духовный-нравалык жактан калыптаныш маселелерине токтолуп, жаштарды тарбиялоодо чоң роль ойнойт деп айткан.

С.Искендерова илимий макалаларынында фольклор менен кыргыз адабиятынын карым-катышы, байланыштары, акын-жазуучулардын чыгармачылыгына фольклордун тийгизген таасири, чыгармалардагы фольклордук мотивдер, фольклордук сюжеттер тууралуу эмгектери басымдуулук кылат. Атап айтсак: «Кыргыз прозасынын жаралышында фольклордун сюжетке кайрылуунун зарылдыктары» (2003), «Стамов жана фольклор» (2003), «Ө.Даникеевдин «Мурас» романындагы фольклордун орду» (2003), «Фольклор менен адабияттын карым-катышы» (2003), «Ч.Айтматов жана фольклор жөнүндөгү эмгек же жаңыча ой» (2004), «З.Сооронбаеванын «Чоочун киши» романындагы фольклордук мотивдер (2004), «Фольклор жана индивидуалдык поэтикалык чыгармачылык» (2004), «Фольклор жана кыргыз жазма адабияты» (2004), «XX кылымдагы кыргыз адабияты жана фольклорунун карым-катышынын айрым маселелери» (2005), «Кыргыз балдар адабияты» (2007), «Адабият менен фольклордун карым-катышынын теориялык маселелери» (2006) ж.б. макалаларында бир топ алгылыктуу ойлорду, жаңыча көз караштарды бере алган.

Мындай эволюциялык өнүгүүгө ээ болгон адабий көз караш белгилүү бир деңгээлде кыргыз адабият таануу илиминде өзүнчө концепциялык өсүшкө жетти десек болот, анткени мында айтылып келе жаткан ойлор теориялык жыйынтыкка ээ болуп «Индивидуалдуу чыгармачылык жана фольклор: проблеманын эволюциясы» деген аталыштагы диссертациянын мазмунунда чагылып, 2007-жылы ийгиликтүү корголду.

Албетте, бул диссертация С.Искендерованын бир топ изилдеген эмгектери, макалаларынын негизинде бышып

жетилип, чоң эмгек сарпталган. Бул изилдөө кыргыз адабият таануусунда коллективдүү мүнөздөгү чыгармачылыктан индивидуалдуу чыгармачылыкка өтүү эволюциясына арналган атайын изилдөө болгон. Маселенин кээ бир аспектилери адабиятчыларыбыз тарабынан мурдатан эле каралып келе жаткандыгына карабастан, фольклор менен индивидуалдуу чыгармачылыктын жалпылыктары далилденип, аныкталган эмес. Бул иш түздөн түз ушул маселелерди чечип берүүгө арналган. С.Искендерова адабий анализдөө аркылуу индивидуалдуу чыгармачылыктын эволюциялык жолун түшүнүүдөгү жогорку деңгээлди көрсөтө алган. Изилдөөнүн мазмунун фольклордук-адабий материалга жаңыча илимий мамиле катары мүнөздөөгө болот.

Изилдөөнүн эң эле кызыктуу чыккан, эмгектин негизги илимий жүгүн көтөргөн бөлүмү – «Индивидуалдуу чыгармачылык» деп аталат. Чынында эле жерге себилген үрөн кантип тамыр байлап, кантип сабагы жерден көтөрүлүп, машагына кантип дан бүтөт? Ошол сыңары качан жана кайсы учурда же моментте фольклордук поэтика өз үстөмдүгүн токтотуп, жазгыч акындын же айтуучунун калеми автордук калемге, автордук добушка, автордук чыгармачылыкка өтө баштайт. Сураганга оңой, бирок жооп табууга кыйын илимий-теориялык маселе. Ушул суроолорго С.Искендерова Молдо Кылычтын, Тоголок Молдонун, Молдо Нияздын, Нурмолдонун, Алдаш Молдонун чыгармаларынын негизинде ишенимдүү жооп издегенге, далилдер табууга көп аракет кылган.

Чынында да автор – жаратуучу кадимки айтуучудан дал ошол өз алдынча чыгарма жаратууга аракет жасап, өз версиясын, өз чыйырын, өз вариантын айтууга белсенген учурда жаралат. Башкача айтканда, Тоголок Молдо «Манас» эпосунун кайсы бир бөлүгүн кагазга түшүрүп жатканда, ал канткен менен катардагы бир манасчы же айтуучу. А бирок Абайдын же Крыловдун же элдик айтымдардын негизинде жазылган «Эшек менен булбул», же «Иттин доолдай тиктирем дегени» сыяктуу тамсилдерди жараткан кезинде ал катардагы манасчы же айтуучу эмес, өз калеми, өз доошу бар автор, атактуу жазгыч акын Тоголок Молдо болуп чыга келет. Кептин теориялык төркүнү ушунда.

«Адабият жана фольклор: проблеманын теориялык жагдайлары» деген I бөлүмдө алынган проблеманын изилдениш тарыхына экскурс жасалат, маселенин теориялык жагдайлары аныкталат. Мында өткөн кылымдын 30-40-жылдарынан тарта адабият менен фольклордун карым-катышына арналган А.Бушмин, В.Я.Пропп, У.Далгат, Д.Н.Медриш, П.С.Выходцев, М.Богданова ж.б. советтик көрүнүктүү адабиятчы, фольклорист окумуштуулардын эмгектеринен баштап, К.Асаналиев, А.Садыков, К.Артыкбаев, С.Жигитов, А.Эркебаев, А.Акматалиев, Л.Үкүбаева сыяктуу белгилүү кыргыз окумуштууларынын бүгүнкү күнгө чейинки эмгектерине мүнөздөмө берилип, зарылдыгына жараша изилдөөчүнүн өзүнүн көз карашы, позициясы айтылып, индивидуалдуу чыгармачылык менен фольклордун карым-катышындагы чечүүгө муктаж болгон багыттары белгиленет.

Экинчи бөлүмдө «Орток мурас, кыргыз кол жазма адабияты жана фольклоризм» деп аталат. Ал эки параграфка бөлүнгөн. Бул бөлүмдө окумуштуу постсоветтик мезгилдеги кыргыз адабияттаануу илими «Орток мурас» деп аталган жалпы түрк жазма маданиятына кайрылуусунун натыйжасында кыйла сапаттык ийгиликтерге жетише алганын көрсөтөт. Ошол иликтөөлөргө таянып жана жеке өзүнүн иликтөөлөрүнүн негизинде индивидуалдуу чыгармачылык менен фольклоризм тууралуу жыйынтыктарды чыгарат.

Махмуд Кашгаринин «Сөздүгү» менен Ж.Баласагындын атактуу «Кутадгу билиг» поэмасы, Сайф-ад-Диндин «Тарыхтар жыйнагы» чыгармасы байыркы маданий мурас катарында кыргыз элинин поэтикалык чыгармачылыгына түздөн-төз тиешеси бар экендиги белгилүү. С.Искендерова ушундай ойго кошулуу менен бирге ал чыгармаларда фольклоризмдин ачык байкаларын жана «Орток мурас-тардын» көркөмдүк системасында диалектикалык байланышты ачык көрсөтөт. Жеке чыгармачылыктын башатын дал ушул жерден издейт, бул албетте, илимий иштин жаңылыгы болуп саналат.

Андан ары XIX кылымдагы кыргыз элинин эпикалык поэзиясынын «гүлдөгөн» этабында жаралган кол жазма адабиятына токтолот. Кол жазма адабиятынын пайда бо-

лушу индивидуалдуу чыгармачылык менен элдик оозеки поэзиянын ортосундагы гармониялык биримдикти дагы да ачыкка чыгарганын конкреттүү авторлордун чыгармаларын талдоо аркылуу көрсөтөт. М.: Молдо Кылыч, Молдо Нияз, Тоголок Молдо, Молдо Багыш, Алдаш Молдо сыяктуу жазгыч акындардын чыгармаларын талдоо аркылуу изилдөөчү кол жазма адабиятынын калыптануу, өнүгүү процессинде акырындык менен «автордук» аң-сезимдин орун ала башташын, ошол эле учурда алар чыгармачылыгында элдик оозеки поэзияга бекем таянарын туура байкаган.

«XX кылымдагы көркөмдүк жаңылануу, фольклоризм» деген бөлүмдө кыргыз адабиятындагы жаңылануу социалдык-коомдук турмуштагы өзгөрүүлөргө байланыштуу келип чыкканына токтолот. Мында жазуучу өзүнүн жекече чыгармачылыгында, табигый түрдө элдик оозеки поэзиянын мотивдерине кайрылуунун жана өздөштүрүүнүн ар түрдүү этаптарын басып өтөрүн, чыгармачылыктагы индивидуалдык өнүккөн сайын анын фольклорго болгон мамилеси ошончолук татаал болорун конкреттүү мисалдар менен көрсөтөт. М.: А.Токомбаевдин «Күүнүн сыры», К.Жантөшевдин «Каныбек», К.Тыныстановдун «Жаңыл Мырза», А.Жакыпбековдун «Теңири Манас» ж.б. чыгармалары талдоого алынат. Проза түрүнүн кыргыз адабиятындагы жаралып, калыптанып жана өнүккөн абалга жеткенге чейинки процессинде жазуучу элдик мотивди караманча кайталоодон тартып, аны чыгармачылык менен кайра жаратуу бийиктигине чейин жете турганын айтат. Балдарга арналган чыгармаларда фольклоризмдин ролу, өткөргөн кызматы өтө маанилүү экенине кайрылат.

«60-90-ж.ж. кыргыз прозасы: поэтикалык изденүү жана фольклор маселелери» деген бөлүмдө 60-ж. адабиятка келген Ч.Айтматов башында турган жазуучулардын жекече индивидуалдуулугу ачыкка чыкканы, алардын кыргыз эл оозеки поэзиясына болгон мамилеси бир кыйла татаалданып элдик сюжеттерди чыгармачылык менен өздөштүрүүсү күч алганы жөнүндө сөз болот. Мында С.Искендерова тандалып алынган чыгармаларга илимий иликтөөсүнүн негизги концепциясынан мамиле кылат жана кыйла жаңыча позициядан талдоого алат. Айрык-

ча Ч.Айтматовдун чыгармалары тууралуу адабий сында дагы, адабияттаанууда дагы бир топ пикирлер айтылып, сын-макалалар, изилдөөлөр жазылганы белгилүү. Ошондуктан, бул учурда мурункуларды кайталоо, ошолордун тегерегинде айланчыктап калуу коркунучу бар эле.

Кыргыз адабиятындагы бардык чыгармаларды деталдык талдоого албайт. Мындай кылыштын зарылдыгы да жок. Эмгекте М.Байжиевдин «Илгери өткөн заманда», Ч.Айтматовдун «Деңиз бойлой жорткон Ала-Дөбөт», «Чыңгызхандын ак булуту», А.Стамовдун «Үч мээрим», «Жусуп адилет» повесттери, Ө.Даникеевдин «Мурас», Т.Касымбековдун «Келкел», Ч.Айтматовдун «Кылым карытар бир күн», З.Сооронбаеванын «Чоочун киши», С.Станалиевдин «Касым Тыныстанов» романдары илимий иликтөөнүн максат милдетине жараша талдоого алынат. Акырында кыргыз прозасында, өзгөчө роман жанрында жазуучунун индивидуалдуулугу, элдик поэзияга болгон мамилеси жаңы сапаттык деңгээлге көтөрүлгөнүн, постсоветтик мезгилде улуу «Манас» эпосунун бүтүндөй сюжетинин негизинде, ошондой эле легендалык сюжеттердин негизинде романдын жаңы психологиялык тиби жаралганын туура белгилеген.

Жалпысынан айтканда, адабият менен, тактап айтканда, индивидуалдуу чыгармачылык менен фольклордун карым-катышынын мамилеси, анын эволюциялык жолу багытында орчундуу эмгек жаралган.

С.Искендерова – адабият таануу илиминде талыкпай изденип, эмгектенип, илим, билим чөйрөсүнө салмактуу салым кошкон мыкты изилдөөчү, окумуштуулардын бири болуп саналат.

АДАБИЯТТАР:

¹ *Искендерова С.* Библиографиялык көрсөткүч. – Б., 2013.

² *Искендерова С. Н. Байтемировдун прозалары.* – Окуу куралы – Б., 1994. – 6–14-бб.

³ *Искендерова С.* Индивидуалдуу чыгармачылык жана фольклор: проблеманын эволюциясы, Автореферат. – Б., 2007. – 20–23-бб.

ИСАКОВ КАНЫБЕК (1969)

Кыргыз адабият таануу илиминде тамсил жанрынын табиятын, жанрдык өзгөчөлүктөрүн, генезисин жана эволюциясын изилдеген илимпоз, публицист, акын катары филология илимдеринин доктору, профессор Каныбек Исаковдун ысымы белгилүү.

Ал 1969-жылдын 4-июнунда Ош облусунун Ноокат районуна караштуу Жаңы-Ноокат айылында туулган. Орто мектепти аяктагандан кийин Ош мамлекеттик университетинин кыргыз филологиясы факультетине тапшырып, аны 1993-жылы артыкчылык диплому менен аяктаган. Ошол жылы аталган факультеттин тил таануу кафедрасына окутуучу болуп жумушка кабыл алынат жана окутуучу (1993), улук окутуучу (1999), доцент (2002) кызматтарында иштеген. 1995-жылы университеттин «Нур» гезити негизделип, ага башкы редактор болуп дайындалат. Каныбек Исаков журналистика багытында өзүнүн талантын сынап көргөн. Тарбия, билим берүү, Ата Журт, кыргыз тили жөнүндө «Өсөөрүбүз да, өчөөрүбүз да тарбиядан», «Ата Журт карегимде, жүрөктүн тереңинде», «Токтой турчу, жол карайын, Ата Журт», «Сенин атың Маңкурт эмес, Жоламан!» сыяктуу бир топ макалалары мезгилдүү басма сөздө кызуу талкуу жараткан. Эгемендүү кыргыз элинин улуттук духун ойготкон публицистикаларынын арасында «Алмамбет неге ыйлаган?» деген макаласы «Алтын калем» сыйлыгына ээ болгон [2].

1998-жылы Ош мамлекеттик университетинин тарбия иштери боюнча ректордун жардамчысы, 2000-жылдан тартып коомдук жана тарбия иштери боюнча проректорлук кызматты аркалап келген. 2001-жылы Кыргыз Улуттук Илимдер Академиясында «Б.Сарногоевдин поэтикалык

изденүүлөрү» деген темада кандидаттык диссертациясын коргоп, ал эмгеги адабиятчылар тарабынан жогору баага татыган. Б.Сарногоевдин феномени ар тараптуу анализденип, диссертациялык иште төмөндөгүдөй жыйынтыктарды чыгарган:

1. Сарногоевдин өмүрү чыгармачылыгы биринчи жолу толук адабий анализденген;

2. Акындын поэзиясынын нукуралыгы, элдик мүнөзү жана улуттук коллорити талданган;

3. Б.Сарногоевдин сатира, юморлорунун көркөм табияты ачылган;

4. Акындын поэзиясындагы көркөм сөз каражаттары, тилиндеги урунттуу өзгөчөлүктөр көрсөтүлгөн;

5. Акындын поэзиясында жалпы адамзатка, улутка жана заманга байланышкан концепциялар изилденген;

6. Улуттук поэзиянын жана көркөм поэтикалык ой жүгүртүүнүн 60-жылдардан кийинки өнүгүшү адабий талдоого алынган [1].

Каныбек Исаков 2005-жылы ОшМУнун мамлекеттик тил боюнча проректору болуп дайындалган. Жооптуу кызматты аркалап турган мезгилде илимий макалалары менен кошо публицистикаларын байма-бай гезит-журналдарга жарыялап турду. «Мамлекеттик тил – биригүүнүн данакери, идеологиябыздын башаты» деген макаласы менен кыргыз тилинин абалын айтып, коомчулукка бир топ сунуштар менен кайрылган. 2003, 2007, 2011-жылдары Ош шаардык Кеңешинин үч жолку чакырылышынын депутаты болуп шайланган. К.Исаков биринчи кезекте илимпоз-адабиятчы, шаардык Кеңештин депутаты катары тынымсыз изденип, жаңы идеяларды жаратып, ошол демилгелерди өзү турмушка ашырып келди. Бүгүнкү кыргыз коому жаңыча көз карашка, жаңыча ойго муктаж болуп турганда, К.Исаков улутубуздун асыл нарк-насили, Ата Журтубуздун келечеги, мектеп, тарбия, мугалимдердин көйгөйү, ата-бабабыздын тутунган дини, мамлекеттик тилибиздин күңгөй-тескейи, патриотизм, адамгерчилик жөнүндө актуалдуу маселелер боюнча ой-толгоолорду жазды. Эл эмнеге суусап турса, карапайым элге эмне керек экендигин коомчулукка айтып, иши менен көрсөтүп келди.

Ч.Айтматовдун 80 жылдык мааракесине карата «Ч.Айтматовдун чыгармаларын орто мектепте окутуу» (2008), «Ч.Айтматовдун чыгармалары мектеп театрында» (2009) аттуу окуу-усулдук колдонмолору басмадан чыккан. Мектеп сахнасына ылайыкталып жазылган сценарийлер менен мектеп окуучулары, студенттер Ч.Айтматовдун каармандарынын образдарын жаратышты. К.Исаков окуткан агай-эжейлерин, кесиптештерин эскерген «Устаттарым жана шакиртим жөнүндө сөз» (2008), «Жарк этип өткөн өмүр» (2010), «Шуулдаба, терегим, теректерим, Шуулдасаң ыйлагым келет менин» (2011) деген эскерүү эсселерин жарыялоо менен белгилүү адабиятчы Ж.Шериев, Т.Аширбаев, П.Ирисов сыяктуу устаттарынын адамдык жана илимпоздук бейнесин ачып, шакирттик милдетин аткарды десе болот.

2006-2011-жылдары Ош гуманитардык-педагогикалык институтунун ректору кызматында үзүрлүү эмгектенди. Бул жылдар аралыгында «Жүрөгүмдөгү сөз» (2007), «Акыл-эстеги сөз» деген публицистикалык жыйнактары окурмандар сынына сунушталды. Бул китептерге кыргыз мамлекетинин келечеги, жаш муундардын тарбиясы, адам баласынын руханий кризистери тууралуу ойлорун жазган. Каныбек Исаковдун «Тарбия ишинде танапис жок» деген сөзү бүгүн учкул сөзгө айланып кетти.

Кыргыз адабиятчылары, сынчылары кыргыз тамсили жөнүндө илимий эмгектеринде кайрылышкан менен конкреттүү түрдө системалуу изилдөө болгон эмес. К.Исаков «Кыргыз тамсилчилери: адабий портреттер» (2008) деген монографиясында Ж.Бөкөнбаев, М.Алыбаев, Р.Шүкүрбеков, М.Борбугулов, М.Турсуналиев, Ж.Алыбаев, Э.Ибраев, Э.Чопиев, С.Кадыров сыяктуу таланттуу тамсилчилердин чыгармачылык өзгөчөлүктөрү, жанрдын табиятын өздөштүрүү процесстери, тамсилчилердин сүрөткердиги жана айрым тамсилдердин поэтикасын адабий талдоого алат [3]. Кыргыз тамсилчилеринин чыгармачылык бөтөнчөлүктөрүн, поэтикасын, тамсилчилердин адабий портреттерин ачып берген, жанрдын табияты, тарыхый эволюциясы боюнча илимий тыянактарды чыгарган.

«Тамсил: жанрдын генезиси жана эволюциясы» (2008), «Тамсилдер топтому» окуу-хрестоматиясы (2009) китепте-

ри жана «Тамсил кудурети» монографиясы жарык көргөн. К.Исаков «Тамсил кудурети» монографиясында тамсил жанрынын башаты, дүйнөлүк адабияттагы анын орду туурасындагы ойлорун айтуу үчүн, тээ байыркы Грециядан Индияга чейин кирип барып, алардын маданияты, адабияты боюнча сөз кылып, тамсил жанрынын кайда, качан пайда болгондугун ишенимдүү далилдеп берет. Тамсилдин эволюциясы, калыптанышы, өсүп-өнүгүшү логикалык жактан ырааттуулук менен хронологиялык тартипте анализге алынып изилденген.

К.Исаков өзүнүн монографиясы менен кыргыз тамсилдерин изилдөөгө чыйыр салды. Эмгекте тамсил менен жөө жомоктордун, тамсил менен анекдоттордун айырмачылыктары көрсөтүлүп, жанрдын кыргыз адабиятындагы спецификалуу поэтикасы, тили жана стили илимий анализден жана синтезден өткөрүлгөн. Деги эле тамсилдердеги идеяларды бүгүнкү күн менен айкалыштырып, системалаштырган. Бүгүнкү күндөгү тамсилдердин идеялык-тематикалык өзгөчөлүктөрү жана жанрдын жаңы шарттарга ылайык трансформацияланышы, тамсилдеги образдардын этикалык проблемасы жана жалпы поэтикасы изилдөөгө алынган. Тамсил жанрынын кыргыз адабиятындагы ордун, коом турмушундагы аткарган функциясын кеңири масштабда изилдеген. «Кыргыз элинин бай фольклордук мурасында тамсил жанрынын өз орду болгон. Ошол эле кезде диний адабияттар аркылуу Чыгыш элдерине кеңири таралган «Калила менен Димна», «Тоту-наама» баяндары, фарсий-араб тилинде жазылган Мавляна Жалалиддин Руминин, Саадинин чыгармалары калк арасына тарап турган. Кийинчерээк казак, орус тамсилчилеринин салттары үйрөнүлүп, жанр адабияттан өз ордун бекем ээлөө менен, советтик мезгилде мазмундук жактан байып, формалык ар түрдүүлүккө өсүп жеткен» [4] – деген тыянак чыгарылат.

«Тамсил кудурети» монографиясында тамсил жанрынын жанрдык белгилерине, адабият таануудагы изилденүү тарыхына кайрылып, андан соң кыргыз фольклорундагы жана жазгыч акындардын чыгармачылыгына кеңири токтолот. Ал эми кийинки бөлүмдөрүндө совет мезгилиндеги тамсил жанрынын эволюциясы, тематикасы анализденип,

эгемендүүлүк учурундагы тамсилдерге чейин иликтенген. Жыйынтыгында төмөндөгүдөй корутунду чыгарат:

1. Тамсил адабияттын эң эле байыркы жана үзгүлтүксүз жазылып, эл тарабынан кызыгуу менен кабыл алынып келе жаткан жанр экендигин көрөбүз.

2. Бул жанрда көп учурда атайын тарбиялык маанидеги мораль айтылып, адамдарга таалим берүү, насааттоо идеясы башкы планга чыккандыктан, пайда болгон башатынан бери эле инсандарды оң идеалдарга үгүттөө милдети коюлган. Тамсилдер таалим-тарбия берүү функциясын аткаруу менен адамзаттын прогресси үчүн олуттуу кызмат кылгандыгын белгилөөгө тийишпиз.

3. Кыргыз тамсилинин тарыхый жолуна караганда, адегенде эле классикалык «басня» маанисиндеги тамсилдер болбой, аллегориялык жомок, аллегориялык ыр, поэма, айтым, дастан ж.б. түрүндө болгон. Ушул көрүнүш Молдо Кылычтын, Тоголок Молдонун чыгармачылыгында да улантылып, кийин орус, казак адабиятынын таасири менен, өзгөчө И.А.Крыловдун котормолорунан соң гана, адегенде Тоголок Молдонун чыгармаларында классикалык тамсилдин көрүнүштөрү, үлгүлөрү пайда болгон. Советтик доордун алгачкы учурларында (1950-жылдардын орто чендерине чейин) бул өлкөнү сыңдоого, советтик адамдын – коммунизмди куруучунун образын терс каарман катары көрсөтүп, аллегориялаштырууга тымызын тыюу салынып, натыйжада тамсил авансценага чыккан эмес. Улуу Ата Мекендик согуш учурунда гана немецтердин образын чагылдырган анча-мынча тамсилдер жазылбаса, жанр дээрлик колго алынбай келген.

4. Тамсилдин жаралышына, коомдук турмушта активдешине сөзсүз өбөлгөлөр керек. Алар: биринчиден, өлкөнүн, ошол өлкөдөгү жетекчилердин сынга мамилеси, коомду тазалап, желдетип туруу үчүн кам көрүшү, андыктан сынга жана өзүн-өзү сыңдоого, жалпы эле сынчыл ойломду өстүрүүгө кам көрүүсү; экинчиден, тамсил китептерин чыгарып, мезгилдүү маалымат каражаттарында үзгүлтүксүз бастырып, жарыялап, сахналарда көркөм окуй тургандар тарабынан аткарылып, ар кандай антологияларга, хрестоматияларга, окуу программаларына, окуу китептерине

чыгып туруусу зарыл. Ошондо элдин тамсилге көз карашы жогорулап, эстетикалык табити өсөт [4].

Каныбек Исаков 2011-жылы Кыргыз Республикасынын Улуттук Илимдер Академиясынын Ч.Айтматов атындагы Тил жана адабият институтунда «Кыргыз тамсилинин табияты, башаты жана калыптануу процесси» аттуу докторлук диссертациясын ийгиликтүү коргогон. Изилдөө ишинде тамсил жанрынын кыргыз адабиятынын акыркы эки кылымдагы өсүү динамикасын кеңири талдоого алган.

Адабиятчынын дагы бир эмгеги – кыргыз балдар адабиятын изилдөөгө кошкон салымы. Чынында балдар адабияты улуттук адабиятчылар тарабынан анчалык изилденбеген, четке сүрүлүп калган тармак катары айтылып келет. Ал 2012-жылы педагогика илимдеринин доктору, профессор А.Муратов менен биргелешип кыргыз балдар адабиятынын табиятын, тарыхый эволюциясынын айрым тенденцияларын, балдар фольклорунун классификациясын жана алардын дидактикалык маани-маңызын ачып берген «Кыргыз балдар адабияты» деген аталыштагы окуу китебине кошумча колдонмону жарыкка чыгарышты [5]. Ушул эле аталышта педагогикалык адистик берүүчү университеттер үчүн окуу программасын түзүп агартуучулук жана атуулдук милдетин аркалады [6].

2014-жылы «Кыргыз адабияты: маалыматтама» аталышындагы китеби Ж.Шериев, А.Муратов менен авторлоштукта басмадан чыкты [7]. Бул көлөмдүү эмгек кыргыз адабиятын таануу терминдеринин түшүндүрмө сөздүгүн, мектеп программасына кирген манасчылардын, акын-жазуучулардын өмүр баяндык маалыматтарын, улуттук адабияттын урунттуу учурлары тууралуу окуялардын хроникасын, класста жана класстан тышкары учурда өткөрүлүүчү иш-чаралар тууралуу маалыматтарды камтыйт. Бул маалыматтама мектептин кыргыз тили жана адабияты мугалимдеринин, филология факультеттеринин студенттеринин, магистрлердин, аспиранттардын үстөл китебине айланды.

Каныбек Исаков бүгүнкү күндө 4 монография, 3 окуу китептин, 100дөн ашуун илимий жана билим берүү, жаштар саясаты, маданият, руханият боюнча 200дөн ашык публицистикалык макалалардын автору. Илим менен кошо педа-

гогикалык ишмердүүлүгүн улантып, жетекчилик кызматтарда үзүрлүү иштөө менен кыргыз билим берүү айдыңында жаңылыкка умтулуп, изденип, жаштарды тарбиялоодо талыкпай иштеп келе жатат. Илимий макалалары Россия, Казакстан, Туркия мамлекеттеринин илимий журналдарына жарыяланган. Түркия, Кипр, Санкт-Петербург, Түштүк Корея жана Японияда билимин өркүндөткөн. Япониядагы «Сока» университетинин жогорку сыйлыгын алган (Япония, 2010) жана Синьцзянь мамлекеттик-педагогикалык университетинин ардактуу профессору (Кытай, 2013), Ош гуманитардык-педагогикалык институтунун ардактуу профессору (2015). «Кыргыз Республикасынын Билим берүүсүнүн мыктысы» төш белгисинин жана Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу мамлекеттик тил боюнча комиссиясынын «Кыргыз тили» төш белгилеринин ээси. Эл аралык Ч.Айтматов академиясынын академиги.

К.Исаков жетекчилик кызматынан, илим изилдөөдөн сырткары поэзия менен да алектенет. Анын 2011-жылы чыккан «Купуя сезим» аттуу ырлар жыйнагы поэзия күйөрмандарынын китеп текчесинен орун алды. Анда жаштык жигер менен жазылган сүйүү, достук, студенттик курак тууралуу жана акыл токтоткон мезгилдеги Ата Журт, өмүр, темаларындагы лирикалары окурмандар тарабынан жылуу кабыл алынды.

Анын кыргыз адабиятындагы адабиятчы катары эмгеги булар менен гана чектелбейт, ал XVII–XVIII–XIX кылымдарда түштүк кыргыздардан чыккан эл ырчыларынын чыгармачылыгынын бөтөнчөлүктөрүн жана кыргыз адабиятынын орчундуу маселелери боюнча изилдөөлөрдү жүргүзүүдө. К.Исаков учурда болочок адабиятчыларды эл арасынан таап, табиялоого кылдат эстетик адабиятчы, акын жана насаатчы катары тажрыйбасын жаштардын илим алуусуна сарптап, аспиранттардын, магистрлердин илимий иштерине жетекчилик кылууда.

АДАБИЯТТАР

¹ Исаков К. Б. Сарногоевдин поэтикалык изденүүлөрү. – Ош, 2004. – 8-9-бб.

- ² *Исаков К. Жүрөгүмдөгү сөз.* – Ош, 2007. – 52-57-бб.
- ³ *Исаков К. Тамсил: жанрдын генезиси жана эволюциясы.* – Б.: «Айат», 2008.
- ⁴ *Исаков К. Тамсил кудурети.* – Б.: «Айат», 2009. – 4-5-бб.
- ⁵ *Муратов А., Исаков К. Кыргыз балдар адабияты: окуу китебине кошумча колдонмо.* – Б.: Айат, 2012. – 264 б.
- ⁶ Кыргыз балдар адабияты: педагогикалык адистик берүүчү жогорку окуу жайлары үчүн окуу программасы. Түз.: Муратов А.Ж., Исаков К.А., Колдошев Т.Р. – Ош, ОшМУнун «Билим» редакциялык басмасы. – Ош, 2015. – 38 б.
- ⁷ *Муратов А., Шериев Ж., Исаков К. Кыргыз адабияты: маалыматтама.* – Б.: «Айат», 2014. – 392 б.

МАЗМУНУ

Редколлегиядан.....	3
Алгы сөз.....	6
Кыргыз адабий сынынын баскан жолунан.....	11
Осмоновтаануу илиминин калыптанышы жана өнүгүшү.....	28
А.Токомбаевтаануу илиминин калыптанышы жана өнүгүшү	52
Т.Сыдыкбековтаануу илиминин калыптанышы жана өнүгүшү	78
Кыргызстанда Айтматовтаануу илиминин калыптанышы жана өнүгүшү	97
Жолдошев Токчоро	127
Дөгдүров Муканбет	165
Жакишев Өмүркул	179
Самаганов Жээнбай	185
Саманчин Тазабек.....	195
Керимжанова Бүбүй.....	212
Салиев Азиз	221
Үмөталиев Шаршенбек.....	227
Озмитель Евгений Кузмиць	247
Маленов Байдылда	260
Асаналиев Кеңешбек.....	287
Джолдошева Чолпон	315
Рысалиев Кулан	320
Рысалиев Күмөн.....	336
Борбугулов Мухтар.....	343
Бапаев Халил.....	351
Түлөгабылов Мукаш	359
Укаев Кымбатбек.....	375
Садыков Абдыкадыр	387
Туратов Дүйшөнбай	412
Сулайманов Мырза	419
Шериев Жээналы	424
Артыкбаев Качкынбай	431
Жигитов Салыжан.....	445
Бобулов Камбаралы	461
Төлөев Жаныбек.....	469
Аскаров Теңдик.....	482
Джидеева Клара Хусеиновна	513
Абдыразаков Абдыкерим.....	519
Даутов Кадыркул	524

Абдраимов Жанболот	534
Карымшаков Санарбек	542
Байгазиев Советбек	551
Ботояров Камбаралы	564
Вакуленко Валерий Яковлевич	568
Үкүбаева Лайли	580
Байжигитов Калыбек	597
Эдилбаев Каныбек	610
Эркебаев Абдыганы	622
Лайлиева Илимкан	641
Ибраимов Осмонакун	647
Акматалиев Абдылдажан (Мелис)	664
Мусаев Абдылда	684
Култаева Үмүт	689
Садык Алахан	694
Жумаев Мырзабек	710
Турдугулов Али	718
Ибраимов Калык	729
Бакашова Жылдыз	736
Кадырманбетова Айнура	743
Искендерова Суусар	750
Исаков Каныбек	757

Окуу куралы

КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫНЫН ТАРЫХЫ

IX том

Үчүнчү басылышы

Чыгарууга жооптуу:
филология илимдеринин доктору
Кадырманбетова А.К.

Компьютерде терген: *Бактыбек кызы Г.*
Тех. редактор: *Жанышбекова А.*
Корректор: *Бйсаева Н.*
Компьютердик калыпка салган: *Өмүров Б.*

Терүүгө 28.04.2016-ж. берилди. Басууга 29.05.2017-ж. кол коюлду.

Форматы 60x84¹/₁₆.

Көлөмү 48 б.т. Нускасы 500.

"Кут-Бер" ЖЧК басмаканасында басылды
Бишкек ш., Медеров көчөсү, 68